

307 20 4

33

HELIKON

IRODALOMTUDOMÁNYI
SZEMLE

41/1995

Posztszemiotika

1995

1-2

HELIKON

IRODALOMTUDOMÁNYI	REVUE DE LITTÉRATURE
SZEMLE	GÉNÉRALE ET COMPARÉE
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA	DE L'INSTITUT D'ÉTUDES LITTÉRAIRES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK	DE L'ACADÉMIE HONGROISE
FOLYÓIRATA	DES SCIENCES

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG / COMITÉ DE RÉDACTION

BODNÁR György

CSÁSZTVAY Tünde

T. ERDÉLYI Ilona

társszerkesztő / rédacteur associé

GRÁNICZ István

HOPP Lajos

társszerkesztő / rédacteur associé

KARAFIÁTH Judit

könyvrovat / livres

KÖPECZI Béla

főszerkesztő / directeur de la revue

ODORICS Ferenc

SZILI József

VARGA László

felelős szerkesztő / rédacteur en chef

Sz. ZEHERY Éva

szerkesztőségi titkár / secrétaire

SZERKESZTŐSÉG / SECRÉTARIAT DE LA RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11 – 13. Tel. 166 – 4819/12 Fax 1853 – 876

1995/1 – 2 — XLI. évfolyam	1995/1 – 2 — XLI. année
Megjelenik negyedévenként	Revue trimestrielle

HELIKON

Összesített tartalomjegyzék 1995.

TANULMÁNYOK

Johannes Andereg: Irodalomtudományi stíluselmélet (Fordította: Schreiner Orsolya)	232
Catherine Belsey: A szubjektum megszólítása — A kérdő szöveg (Fordította: Pete Klára)	14
Gilles Deleuze: A skizofrén és a nyelv. Felszín és mélység Lewis Carroll és Antonin Artaud írásaiban (Fordította: Hódosy Annamária)	80
Régis Durand: Az aphanisis-ről: megjegyzés a szubjektum dramaturgiájáról narratív elemzés során (Fordította: Bocsor Péter)	115
Terry Eagleton: Az irodalom szubjektuma (Fordította: Fogarasi György)	54
Nils Erik Enkvist: Bevezetés: Stilisztika, szövegnyelvészet és kompozíció (Fordította: Palkó Gábor)	252
Itamar Even-Zohar: A többrendszerűség elmélete (Fordította: Ambrus Judit)	434
Itamar Even-Zohar: Az „irodalmi rendszer” (Fordította: Ambrus Judit)	451
Michel Foucault: Az irodalom funkciói (Fordította: Farkas Anikó)	50
Michel Foucault: Szexualitás és egyedüllét (Fordította: Barát Erzsébet)	42
Gérard Genette: Stílus és szignifikáció (Fordította: Kiss Ágnes)	334
Kálmán C. György: Irodalom és rendszerek	419
Kiss Attila Atilla: Ki olvas? Posztiszemiotika	5
Julia Kristeva: Egyik identitásból a Másik(ba) (Fordította: Farkas Anikó)	62
Renate Lachmann: A szinretizmus mint a stílus provokációja (Fordította: Nemes Péter)	266
K. Ludwig Pfeiffer: Produktív labilitás. A stílusfogalom funkciói (Fordította: Katona Gergely)	278
Barbara Sandig: A német nyelv stilisztikája (Fordította: Kulcsár-Szabó Zoltán)	306
Tölcsvai Nagy Gábor: A stílus diszkurzív elmélete felé	219
Slavoj Žižek: A szimptomától a sinthome-ig. A szimptóma dialektikája (Fordította: Szabari Antónia)	94

BIBLIOGRÁFIA

Stíluselméleti bibliográfia	364
Szubjektum-elméleti válogatott angol és magyar nyelvű bibliográfia	159

POSZTSZEMIOTIKAI TERMINUSTÁR

A szubjektum-elméletek néhány kulcsfogalma	155
--	-----

SZEMLE

<i>Barát Erzsébet</i> : A szubjektum Norman Fairclough diszkurzus-elméletében	133
<i>Csontos Szabolcs</i> : Foucault szubjektum-felfogása	125
<i>Gyimesi Tímea</i> : Az abjekt Julia Kristeva szubjektum-felfogásában	140
<i>Losonczi Alpár</i> : Jegyzet a hermeneutikus alany lehetőségeiről	143
<i>Szőnyi György Endre</i> : Szubjektum és reneszánsz dráma	151

MŰHELY

<i>Pierre Bourdieu — Kees van Rees — Siegfried Schmidt — Hugo Verdaasdonk</i> : Az irodalmi mező szerkezete és a kulturális választások homogeneitása (Fordította: Kálmán C. György)	496
<i>Borisz Eichenbaum</i> : Az irodalmi közeg (Fordította: Gránicz István)	488
<i>Claudio Guillén</i> : Az irodalom mint rendszer (Fordította: Kálmán C. György)	475
<i>Clément Moisan</i> : Mi az irodalomtörténet? (Fordította: Maruszkai Judit)	469

KRÓNKA

A felvilágosodás fordulata a magyar irodalomban. (Debrecen, 1995. március 23 – 25.) (<i>Onder Csaba</i>)	400
Az Encyclopaedia Transylvanica sorozatról (<i>Hopp Lajos</i>)	537
Az iskoladráma és barokk. III. Iskoladráma-konferencia. (Eger, 1994. szeptember 1 – 3.) (<i>Hopp Lajos</i>)	401
Lengyel művelődéstörténeti sorozat (<i>Hopp Lajos</i>)	201
Litteraria XXV. (<i>Hopp Lajos</i>)	537
Polono – Hungarica. VII. Polonisztikai Konferencia (<i>Hopp Lajos</i>)	539
Új Magyar Történelmi Források (<i>Hopp Lajos</i>)	201
Voltaire és Európa (<i>Hopp Lajos</i>)	401

KÖSZÖNTŐ

Jan Trzynadlowski 80 éves (<i>Hopp Lajos</i>)	203
---	-----

KÖNYVEK

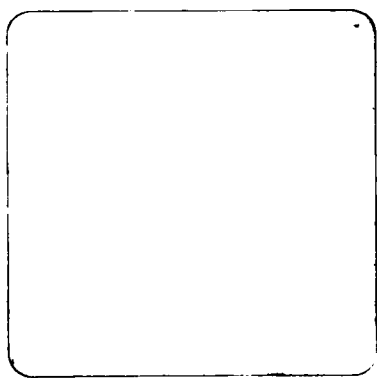
<i>Adel im Wandel. Politik, Kultur, Konfession 1500 – 1700</i> / <i>Bitskey István</i>	390
<i>Wiljan van den Akker</i> : Dichter in het grensgebied. Over de poëzie van Martinus Nijhoff in de jaren dertig / <i>Balogh Tamás</i>	396
<i>Polono-Hungarica 6. Szerk. Bańczerowski Janusz</i> / <i>Hopp Lajos</i>	176
<i>Lexikon sozialistischer Literatur – Ihre Geschichte in Deutschland bis 1945.</i> Hrsg. <i>Simone Barck — Silvia Schlenstedt — Tanja Bürgel — Volker Giel — Dieter Schiller</i> . Mitarbeit von <i>Reinhard Hillich</i> / <i>Illés László</i>	396

Functions of Style. Ed. David Birch, Michael O' Toole / Bencze Lóránt	372
Dichtung des europäischen Mittelalters. Ein Führer durch die erzählende Literatur. Hrsg. von Rolf Bräuer / Lőkös Péter	184
Joachim Bumke: Wolfram von Eschenbach / Lőkös Péter	182
W. Burkert: Antike Mysterien. Funktionen und Gehalt / Bolonyai Gábor	179
Studien zum deutschen weltlichen Kunstlied des 17. und 18. Jahrhunderts. Hrsg. von Gudrun Busch, Anthony J. Harper / Oláh Szabolcs	190
David Carroll: French Literary Fascism. Nationalism, Anti-Semitism, and the Ideology of Culture / Karafáth Judit	517
Mary Thomas Crane: Framing Authority, Sayings, Self and Society in Sixteenth Century England / Kofrász László	188
Literature and its Cults. An Anthropological Approach — La littérature et ses cultes. Approche anthropologique. Ed. by / publ. par Péter Dávidházi — Judit Karafáth / Kádár Judit	385
Pál Deréky: Ungarische Avantgarde-Dichtung in Wien — 1920—1926.; Deréky Pál: A vasbetontorony költői — Magyar avantgárd költészet a 20. század második és harmadik évtizedében / Illés László	392
Francis Dubost: Aspects fantastiques de la littérature narrative médiévale. L'Autre, l'Autres, l'Autrefois / Horváth Krisztina	388
Georges Duby — Guy Lardreau: Párbeszéd a történelemről. Ford. Szilágyi Gábor / Hopp Lajos	175
Dukkon Ágnes: Arcok és álarcok. Dosztojevszkij és Belinszkij / Kalafatics Zsuzsa	529
Franz M. Eybl: Abraham a Sancta Clara. Vom Prediger zum Schriftsteller / Bitskey István	192
Gustave Flaubert: Voyage en Egypte. Éd. Pierre-Marc de Biasi / Lőrinszky Ildikó	194
Harald Fricke: Literatur und Literaturwissenschaft. Beiträge zu Grundfragen einer verunsicherten Disziplin / Klemm László	171
Astrik L. Gabriel: The Paris Studium. Robert of Sorbonne and his Legacy. Selected Studies. Preface by James J. John / Monok István	181
Oskar Garstein: Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia. I. Jesuit Educational Strategy 1553—1662. II. The Age of Gustavus Adolphus and Queen Christina of Sweden 1622—1656 / Bitskey István	389
Francis G. Gentry: Bibliographie zur frühmittelhochdeutschen geistlichen Dichtung / Bitskey István	186
Emery George: Hölderlin and the Golden Chain of Homer. — Uwe Beyer: Mythologie und Vernunft. Neue Wege zu Hölderlin. Hrsg. von Uwe Beyer / Kocziszky Éva	170
Grundlagen des Verstehens mittelalterlicher Literatur. Literarische Texte und ihr historischer Erkenntniswert. Hrsg. Gerhard Hahn — Hedda Ragotzky / Lőkös Péter	387

Fragmenta Dramatica. Beiträge zur Interpretation der griechischen Tragikerfragmente und ihrer Wirkungsgeschichte. Unter Mitarbeit von Annette Harder. Hrsg. von Heinz Hofmann / Bolonyai Gábor	178
Gedächtniskunst. Hrsg. von Anselm Haverkamp — Renate Lachmann / Kulcsár-Szabó Zoltán	516
N. Katherine Hayles: Chaos Bound. Orderly Disorder in Contemporary Literature and Science / Kálmán C. György	511
Thomas Mann und seine Quellen. Festschrift für Hans Wysling. Hrsg. Eckhard Heftrich — Helmut Koopmann / Szabó-Peres Anna	197
Latein und Volkssprache im deutschen Mittelalter 1100—1500. Hrsg. von Nikolaus Henkel — Nigel F. Palmer / Lőkös Péter	186
The Pragmatics of Style. Ed. Leo Hickey / Bencze Lóránt	378
Fernand Hoffmann: Thomas Mann und seine Welt. Germanistische Texte und Studien / Szabó-Peres Anna	394
Werner Hoffmann: Das Nibelungenlied / Lőkös Péter	387
Reginald Hyatte: The Arts of Friendship. The Idealization of Friendship in Medieval and Early Renaissance Literature / D. Tóth Judit	518
Arthur E. Imhof: Elveszített virágok. Ford. Gellériné Lázár Márta / Varga László	391
Wolfgang Iser: Das Fiktive und das Imaginäre. Perspektiven literarischer Anthropologie / Katona Gergely	511
Reclams Zitate-Lexikon von Johannes John / T. E. I.	200
Les avant-gardes nationales et internationales. Libération de la pensée, de l'âme et des instincts par l'avant-garde. Textes réunis par Judit Karafiáth — György Tverdota. Actes du colloque international de Budapest du 1 ^{er} au 3 novembre 1989. / Héjjas Eszter	530
Sigrid Kleinmichel: Aufbruch aus orientalischen Dichtungstraditionen; Studien zur usbekischen Dramatik und Pros zwischen 1910 und 1934 / Dobrovits Mihály	198
Zoran Konstantinović: Komparativno vidjenje srpske književnosti / Fried István	173
Краткий путеводитель по бывшему спецрану РГАЛИ / Illés László	531
Diesseits- und Jenseitsreisen im Mittelalter. Voyages dans l'ici-bas et dans l'au-delà au moyen âge. Hrsg. von Wolf-Dieter Lange / Lőkös Péter	524
Frank Lindemann: Die Philosophie Friedrich Nietzsches im Werk Miroslaw Krležas / Lőkös István	195
Литература русского зарубежья 1920–1940.; Культурное наследие русской эмиграции. 1917–1940 / Illés László	533
Marc Lüs: Le roman policier: introduction à la théorie et à l'histoire d'un genre littéraire / Varga László	522
Georg Lukács — Johannes R. Becher — Friedrich Wolf u. a.: Die Säuberung — Moskau 1936. Stenogramm einer geschlossenen Parteiversammlung. Hrsg. Reinhard Müller / Illés László	165

- The Renaissance in Scotland: Studies in Literature, Religion, History and Culture. Ed. A. A. MacDonald, M. Lynch, I. B. Cowan / *Katona Gábor* 526
- Bonnie MacLachlan: The Age of Grace. Charis in Early Greek Poetry / *Szepessy Tibor* 386
- Janusz Mallek: Preussen und Polen. Politik, Stände, Kirche und Kultur vom 16. bis zum 18. Jahrhundert / *Bitskey István* 527
- Travel Fact and Travel Fiction: Studies on Fiction, Literary Tradition, Scholarly Discovery and Observation in Travel Writing. Ed. Zweder von Martels / *Katona Gábor* 520
- Fritz Martini: Literaturgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart / *Mádl Antal* 199
- Die deutsche Predigt im Mittelalter. Internationales Symposium am Fachbereich Germanistik der Freien Universität Berlin vom 3 – 6. Oktober 1989. Hrsg. von Volker Mertens — Hans-Jochen Schiewer / *Lőkös Péter* 523
- Paul Mommaers: Hadewijch. Schrijfster-Begijn-Mystica / *Balogh Tamás* 184
- Probleme der Edition von Texten der frühen Neuzeit: Beiträge zur Arbeitstaugung der Kommission für die Edition von Texten der frühen Neuzeit. Hrsg. von Lothar Mundt — Hans-Gert Roloff — Ulrich Seelbach / *Oláh Szabolcs* 513
- Lengyelek, magyarok és szomszédaik. Szerk. Nagy László Kálmán / *Hopp Lajos* 392
- Frits van Oostrom: Aanvaard dit werk. — Frits van Oostrom: De waarde van het boek / *Balogh Tamás* 183
- Petra Raymond: Von der Landschaft im Kopf zur Landschaft aus Sprache. Die Romantisierung der Alpen in den Reiseschilderungen und die Literarisierung des Gebirges in der Erzählprosa der Goethezeit / *T. Erdélyi Ilona* 193
- Oralité et Littérature. Orality and Literature. Edité par Hans R. Runte — Roseann Runte / *Vajda György Mihály* 515
- Iutz Rühling: Die Abwehr des ennui / *Kulcsár-Szabó Zoltán* 520
- Udo Schöning: Thebenroman — Eneasroman — Trojaroman. Studien zur Rezeption der Antike in der französischen Literatur des 12. Jahrhunderts / *Lőkös Péter* 185
- Jan Ślaski: Wokół literatury włoskiej, węgierskiej i polskiej w epoce renesansu. Szkice komparatystyczne / *Hopp Lajos* 525
- Methoden der Stilanalyse. Szerk. Bernd Spillner / *Kocsány Piroska* 367
- Keith Stanley: The Shield of Homer: Narrative Structure in the Iliad / *Szepessy Tibor* 177
- Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai és irodalma. 1561 – 1773. I – III. Mutatók. IV. Összeáll. és szerk. H. Takács Marianna / *Hopp Lajos* 527
- Deborah Tarn Steiner: The Tyrant's Writ. Myths and Images of Writing in Ancient Greece / *Szepessy Tibor* 522
- Bible Translation and the Spread of the Church: the Last 200 Years. Ed. by Philip C. Stine / *D. Tóth Judit* 171

<i>Hermann Strasburger: Ciceros philosophisches Spätwerk als Aufruf gegen die Herrschaft Caesars. Spudasmata XLV. / Bolonyai Gábor</i>	180
„die signale (...) sie kommen von allen seiten.“ <i>Viktor Suchy: Studien zur österreichischen Literatur. Zum 80. Geburtstag. Hrsg. von Heinz Lunzer/Kurdi Imre</i>	174
<i>Wiesław Paweł Szymanski: Uroki dworu (rzecz o zniewalaniu) / Pálfalvi Lajos</i>	168
<i>Erich Trunz: Weltbild und Dichtung im deutschen Barock / Bitskey István</i>	189
<i>Katie Wales: A Dictionary of Stylistics / Tolcsvai Nagy Gábor</i>	382



ful fullas

Posztszemiotika

— A szubjektum-elméletek és a mai irodalomtudomány —

A beszélő szubjektum keletkezési rendjének jeleméleti megfontolásokra alapozott vizsgálata a hetvenes évek óta egyre határozottabb helyet foglal el a posztstrukturalista kritikai gondolkodásban. A jelentésalkotás és a szubjektum viszonyának, a jelölés biológiai és társadalmi modalitásainak elméletei folyamatosan alakítják a szubjektivitásról, a szövegszerűségről, a kommunikációról vallott elképzeléseket.

A jelen válogatás nem egy különálló kritikai iskola vagy irányzat bemutatására vállalkozik. Az itt összegyűjtött szövegek inkább egy olyan elméleti attitűdöt szemléltetnek, amely kimutatható a posztstrukturalista kritikai gyakorlat szinte minden területén. A szubjektum posztszemiotikája interdiszciplináris elmélet: túlhalad azon a strukturalista szemiotikán, amely mechanikus módon próbálja leírni a jelentésalkotásnak a szubjektum és a nyelvi elemek mint *zárt, önálló egységek* közötti folyamatát. A jelölést/jelölődést olyan produktív folyamatnak tekinti, amelyben a heterogén szubjektum identitása ideológiailag meghatározott diszkurzív technológiák függvénye.

Válogatásunk a szubjektum társadalmi makrodinamikájának és pszichoszomatikus mikrodinamikájának olyan megközelítéseit vonultatja fel, amelyek az irodalomértés szempontjából releváns meglátásokat tartalmaznak, és összetett viszonyrendszerbe helyezik az olvasás gyakorlatát. Catherine Belsey általános áttekintője után Michel Foucault és Terry Eagleton szövegei az irodalmat, az olvasást szubjektumformáló ideológiai gyakorlatként értelmezik. Gilles Deleuze és Julia Kristeva tanulmányai lehatolnak a szubjektum szerkezetének testi, pszichoszomatikus szintjéig, ahol az ösztönkésztetések és az elfojtások áramlása a jelölés „meghajtójaként” működik. Slavoj Žižek és Régis Durand írásai a „posztmodern szubjektum haláláról” szóló diszkurzusba csatolnak bennünket. Ideológiai és pszichoanalitikai megfontolások összekapcsolásával helyezik új megvilágításba az irodalomtudomány továbbra is alapvetőnek számító kérdését: Ki olvas?

A fordítások és a szemlék után a szubjektum-elméletek néhány alapvető terminusának ismertetése és válogatott bibliográfia segíti a további eligazodást.

Számunk posztszemiotikai szövegeit KISS ATTILA ATILLA szerkesztette.

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Postsemiotics

— Contemporary Literary Studies and the Theories of the Subject —

The attempt to work out a theory of the constitution of the speaking subject has been a characteristic project of poststructuralist critical thinking since the 1970s. Theories of the hierarchy between signification and the subject, and of the biological and social modalities of semiosis are continuously shaping our concepts of subjectivity, textuality and communication.

The present collection of essays does not aim at introducing one particular critical school or trend. These writings rather represent a critical attitude which is possible to point out in almost every field of poststructuralist critical practice. The postsemiotics of the subject is an interdisciplinary theory: it goes beyond that structuralist semiotics which strives to describe signification as a mechanical operation taking place between closed, homogeneous monads: the subject and the linguistic elements. Signification (*signification*) in this project is considered as a productive *process* in which the identity of the heterogeneous subject depends on ideologically determined discursive technologies.

The present collection includes writings on the social macrodynamics and the psychosomatic microdynamics of the subject, and they problematize facets of the process of reading which are relevant to the science of literature. After Catherine Belsey's general overview, the articles written by Michel Foucault and Terry Eagleton interpret literature and reading as subject-forming ideological practices. The writings by Julia Kristeva and Gilles Deleuze penetrate the corporeal, psychosomatic level of the structure of the subject, where various drives, energy charges and suppressions function as the engine, the drive of signification. The essays by Slavoj Žižek and Régis Durand insert us into the discourse on the death of the postmodern subject. They connect ideological and psychoanalytical considerations to provide new perspectives for the fundamental question of literary studies: *Who Reads?*

After the translations and review essays, the reader finds a brief glossary of key terms and a selected bibliography which may enhance further research.

The guest editor of this issue is ATTILA ATTILA KISS.

THE EDITORIAL BOARD

Post-sémiotique

— Les théories de sujet et les études littéraires contemporaines —

L'étude de l'ordre génétique du sujet parlant, basée sur la théorie du signe, occupe dès les années 70 un rôle déterminant dans la pensée post-structuraliste. La théorie de la relation entre constitution du sens et sujet et celle de la modalité biologique et sociale de la signification continuent de former nos idées sur la subjectivité, la textualité et la communication.

Ce recueil n'a pas pour but de représenter un courant ou une école critique autonome. Les textes recueillis représentent plutôt une attitude théorique qu'on peut trouver dans presque toutes les pratiques critiques post-structuralistes. La post-sémiotique du sujet est une théorie interdisciplinaire: elle dépasse la sémiotique structuraliste qui essaie de décrire d'une façon mécanique le processus de la constitution du sens qui se déroule entre le sujet et les éléments linguistiques, comme unités autonomes et fermées. Elle considère la représentation/autoreprésentation comme un processus productif dans lequel l'identité du sujet hétérogène dépend de technologies discursives idéologiquement déterminées.

Notre recueil réunit les approches de la macrodynamique sociale et la microdynamique psychosomatique du sujet, qui contiennent des idées pertinentes du point de vue de l'interprétation littéraire et qui placent la pratique de la lecture dans une corrélation complexe. Après le résumé général de Catherine Belsey, les textes de Michel Foucault et de Terry Eagleton interprètent la littérature et la lecture comme des pratiques idéologiques susceptibles de former les sujets. Les articles de Gilles Deleuze

et de Julia Kristeva pénètrent le niveau corporel et psychosomatique de la construction du sujet où les instincts et les refoulements sont les transmetteurs de la représentation. Les écrits de Slavoj Žižek et de Régis Durand nous connectent à un discours portant sur „la mort du sujet postmoderne”. Ils replacent la question toujours fondamentale de la science littéraire dans une nouvelle optique par la jonction des thèmes psychanalytique et idéologique: Qui est-ce qui lit?

Après les traductions et les comptes-rendus, la présentation de quelques termes techniques fondamentaux et une bibliographie sélective permettent une orientation ultérieure.

Les textes post-sémiotiques de notre numéro ont été rédigés par ATILLA ATTILA KISS.

LE COMITÉ DE REDACTION

TANULMÁNYOK

KISS ATTILA ATILLA

*Ki olvas?
Posztszemiotika*

betörés [betűrés]

Gyanakvást kelthet az olvasóban, ha egy szemle bevezetője rögtön a válogatás címének magyarázatával és körüljárásával indul. Mivel szükségesnek tűnik a jelen kötetben található (első pillantásra egymástól esetleg idegen) szövegek egyféle perspektívába való összefogása, ezt a nézőpontot, irányultságot határoljuk be a *posztszemiotika* terminussal. A fogalom azonban nem magától értetődő. (A gyanakvás hermeneutikáját ellenben kifejezetten üdvözljük.) Jelen esetben nem arról van szó, hogy a külföldi iskolák egyik jól bejáratott fogalmát alkalmazzuk, ezzel is érzékeltetve a magyar kritikai gyakorlat évtizedes lemaradásait (legalábbis ami a „legitim”, kanonizált és uralkodó beszédmódokat illeti). A posztszemiotika kifejezés sem idegen nyelven, sem a hazai szövegértelmező eljárásokban nem honosodott még meg, mivel invenció: léte a szegedi deKON Csoport műhelybeszélgetéseinek köszönhető.¹ Az általa jelölhető, különféle irányultságú diszkurzusoknak azonban immár hosszú hagyománya van, elsősorban a francia és az angolszász elméletekben. A terminust mindenestre újtárra indítjuk, hogy ezzel (visszavonhatatlanul) kezdetét vegye a magyar irodalomtudományi univerzumban is a szubjektum posztszemiotikájáról szóló beszéd.

A gyanakvó olvasó számára az eddig elmondottakból világossá válik, hogy a posztszemiotika szó jelentése rendkívül heterogén kritikai tartományból táplálkozik. Nem egy filozófiai vagy kritikaelméleti iskoláról, nem egy jól körülhatárolt diszkurzusról van szó: posztszemiotikán nem egyetlen kritikai gyakorlatot kívánunk szemléltetni. Voltaképpen valamennyi posztstrukturalista irányzatban rámutathatunk a posztszemiotikai mozzanatra, ami abból fakad, hogy egyetlen kritikai elmélet sem kerülhet ki a 60-as évek óta a szubjektum kérdését. Pontosabban, lehetetlenné vált a kultúra mint szemiotikai folyamat bármely területének kritikai megközelítése olyan vizsgálatok nélkül, melyek a társadalmi jelölő gyakorlatok összessége és a társadal-

¹ A József Attila Tudományegyetemen megalakult deKON csoport (Hárs Endre, Hódosy Annamária, Kiss Attila Atilla, Kovács Sándor s. k., Odorics Ferenc, Szilasi László) a hazai posztstrukturalista kritika egyik legmarkánsabb képviselője. Interpretációs gyakorlatában, mely a dekonstrukció és a konstruktivizmus közti párbeszéd megvalósítására törekszik, nem jelentéktelen szerepet kapnak a szubjektum posztszemiotikai elméleteinek megfontolásai.

mi szubjektum közti viszonyrendszerre irányulnak. Ha megengedjük, hogy az irodalomnak(?) továbbra is van tudománya, úgy az irodalomtudomány sem működhet posztstrukturalista módon egy- vagy többfajta szubjektum-modell nélkül. A terminus, amelyet itt igyekszünk *betűzni* a magyar kritikai beszédmódok közé, kifejezetten a *szubjektum poszt szemiotikáját* jelöli tehát: azt a perspektívát, amely (a tárgyterület heterogenitásából eredően) csak számos elméleti irányultság és diszkurzus együttes alkalmazásával válhat (amennyiben van ilyen törekvés) összetett elméletté.

Ilyen törekvés pedig van, még ha ennek nem is az irodalom(?) tudományában, hanem a modernitás humanista eszményekre alapozott szubjektum-filozófiáinak kritikájában jelentkeznek rögtön leglátványosabban az eredményei. Ugyanakkor a poszt szemiotikának nem csupán a (posztmodern) szubjektum heterogenitásával, hanem esetleges lehetetlenségével is számot kell vetnie. Így van legalábbis a 80-as évek óta, amikor kezdetét vette a posztstrukturalista kritika egyik „legdivatosabb” diszkurzusa a *szubjektum haláláról*. Ha a klasszikus szerző – szöveg – olvasó-modellben kommunikációként felfogott irodalom vizsgálatában már nemcsak a szerzői intenció rekonstruálhatóságát és a szöveg ontológiáját kérdőjelezzük meg, hanem az olvasó szubjektum jelenlétét is, akkor még izgalmasabbá és kihívóbbá válik a látszólag oly egyszerű kérdés: *Ki olvas?* Hiszen az irodalom minimális létfeltételeként talán továbbra is meghagyhatjuk az olvasás gyakorlatát.

A jelen bevezető célja valóban bevezetés, elő-beszélés: nem kívánja igazán elhelyezni és kommentálni a soron következő írásokat. Inkább olyan kritikai megfontolásokat vonultat fel, melyek kiemelik a szövegekben közös szemiotikai irányultságot és annak irodalomelméleti relevanciáját.

a szubjektum

A beszélő szubjektum keletkezési rendjének jeleméleti megfontolásokra alapozott vizsgálata a hetvenes évek óta egyre határozottabb helyet foglal el a posztstrukturalista kritikai gondolkodásban. A jelentésalkotás és a szubjektum viszonyának, a jelölés biológiai és társadalmi modalitásainak elméletei folyamatosan alakítják a szubjektivitásról, a szövegszerűségről, a kommunikációról vallott elképzeléseket. Különbféle diszkurzusok eredményeiben körvonalazódnak a szubjektum poszt szemiotikájának fő összetevői.

Miért poszt? Miféle szemiotikán lehetünk túl, és miért szemiotika még mindig?

Túl vagyunk egyfelől azon a strukturalista szemiotikán, amely mechanikus módon próbálja leírni a jelentésalkotásnak a szubjektum és a nyelvi elemek mint *zárt, önálló egységek* közötti folyamatát. Másfelől mind hangsúlyosabban körvonalazódik a posztstrukturalista kritikai gondolkodásban az az elméleti vállalkozás, amely decentralizálja és dekonstruálja a kartéziánus hagyomány önazonos, történelem feletti szubjektumát, a jelentés és a szubjektum viszonyát pedig azok *keletkezési rendjében*, produktív *folyamatként* igyekszik megérteni. Ez az interdiszciplináris elmélet lenne a *szubjektum poszt szemiotikája*, amely éppen azért marad szemiotika, mert számos kri-

tikai területet átölelő általános kísérlet, *attitűd* inkább, semmint a posztstrukturalista kritika egyik irányzata. A szubjektum keletkezési rendszerének összetett elmélete különféle megközelítések által kidolgozott részelméletekből áll össze, így magába foglalja a szubjektum *mikrodinamikájának* főként szemiotikai-pszichoanalitikai megközelítéseit, valamint a szubjektum *makrodinamikájának* szociológiai-ideológiai leírásait. Ezek a szubjektum-elméletek egyelőre sokszor csak kiegészítői egymásnak.

A szemiotikai értelemben vett szubjektum-elméletek alakulásának hosszú története van, még ha csak a legismertebb elméletalkotók közül számlálunk is elő néhányat. A „forradalmi fordulatot” kétségkívül *Sigmund Freud* hajtotta végre, akinek pszichoanalitikai rendszerében a szubjektum már nem egységes birtoklója a jelentésalkotás valamennyi szintjének és elemének, hanem egy *heterogén szerkezet, amely nem lehet a jelentés garanciája*. *Jacques Lacan* végzi el a huszadik századi szubjektum-elméletek talán legfontosabb műveletét, összeházasítva a pszichoanalízist és a strukturalista nyelvészetet. A szubjektumot radikálisan *alárendeli* a jelölő működésének, amely nem a valóságot teszi elérhetővé a szubjektum számára, hanem a szubjektumot jelöli más jelölőknek. A szubjektum a vágy motorjával egyre csak utazik a jelölők láncolatán, a referens, de még a jelölt is mindinkább kicsúszik a képből. *Lacan* elméletében nemcsak a szubjektum tudatos, hanem tudattalan működései is leírhatók nyelvi kategóriákkal: „A tudattalan nyelvszerűen strukturálódik.” Éppen azért tehetünk szert (valamiféle) ismeretre a tudattalan folyamatokról, mert azokat ugyanúgy a metafora és a metonímia logikája irányítja, mint általában véve a szemiotikai értelemben felfogott kultúra folyamatait.

Emile Benveniste általános nyelvészeti munkáiban rámutat, hogy a szubjektivitás *nyelvi működés*, mivel az individuum kizárólag a nyelvben rendelkezésre álló „én” és „nem-én” kategóriáin keresztül hozza létre azt a viszonyulást, amellyel önmagára mint a külvilágtól különálló, homogén entitásra reflektálhat. Benveniste azonban figyelmen kívül hagyja, hogy a szubjektivitás létrehozásának szabályait nem a szubjektum irányítja a nyelven keresztül vagy „annak segítségével”. A kérdés ezentúl: milyen mértékben birtokosa a szubjektum annak a nyelvi rendszernek, amelyen keresztül létrejön. A probléma a szubjektumot körülölelő nyelvi gyakorlat, tehát az ideológia diszkurzusainak vizsgálatához vezet. *Louis Althusser* kidolgozza az ideológiai *interpelláció* elméletét; az interpelláció az a működés, amellyel az ideológia apparátusai megszólítják, viszonyulásra készítetik a szubjektumot, akit a megszólítotttságra adott válasza, a viszonyrendszert elfogadó reagálása rögzít a társadalmi pozícióban. *Michel Foucault* feltárja a szubjektivitás és a hatalom összefüggéseit, a szubjektum szerkezetét irányító *diszkurzív technológiák* logikáját és ökonómiáját.

Ez a néhány név is jelzi, hogy a szubjektum kritikája a század második felében egyszerre folyik pszichoanalitikai, nyelvészeti, társadalomtörténeti síkon. Valamennyi megközelítés mögött azonban ugyanaz a felismerés húzódik meg: a szubjektum a társadalmi gyakorlatban megvalósult nyelven, az ideológiai tartalmakat áramoltató *diszkurzusokon* keresztül jön létre, a társadalmi jelölő gyakorlatok logikája pedig megfelel a pszichikus-pszichoszomatikus folyamatok rendjének.

a szubjektum makrodinamikája

A beszélő szubjektum konstituálódását történelmileg sajátos hatalmi technológiák határozzák meg, melyek a társadalomban intézményesítik a diszkurzusok területeit, és azokon belül a lehetséges jelentések áramlását irányítják. A szubjektumnak diszkurzív gyakorlatok által kijelölt, ideológiailag meghatározott helyzeteket kell elfoglalnia ahhoz, hogy hozzáérjen a valóság (egyfajta) ismeretéhez, tudásához, és hogy önmaga identitását és identitásának környezetét kijelenthesse. A szubjektivitás diszkurzív működések funkciója és terméke: a szubjektum jelölő gyakorlatokban jelenti ki önazonosságát, de mindig már az ideológiai „*igazsággrezsimek*” (Foucault) által elosztott szabályokon belül. A klasszikus hierarchia megfordul: a szubjektum a nyelv produktuma.

Ez a tézis arra enged következtetni, hogy az elméletben a szubjektum státusa elsősorban a jelölés és a beszélő szubjektum közötti hierarchiától függ. A posztstrukturalista elméletek számos stratégiát (szemiotikai, pszichoanalitikai, politikai, etikai) alkalmaznak, hogy a nyugati metafizika kartéziánus, önazonos és történelemtől függetlenül „emberi” szubjektumát decentralizálják, és létrehozzák a szubjektum materiális, társadalmi és pszichológiai konstituálódásának összetett elméletét. Ennek a kísérletnek figyelembe kell vennie nemcsak a szubjektum társadalmi-történelmi makrodinamikáját, hanem pszichoanalitikusan megalapozott mikrodinamikáját is, amely a szubjektivitás „felbukkanását” a tudatban a szimbólum megjelenésével és működésével magyarázza. Mivel a Szimbólum, a társadalmi viszonyrendszereket artikuláló *kulcsjelölő* (tabu, Fallosz, az Apa Neve, az Atya, az Állam) mindig egy történelmileg sajátos Szimbolikus Rendhez (Lacan) tartozik, a szubjektum makrodinamikájának történelmi vizsgálata és mikrodinamikájának pszichoanalitikai elemzése nem választható el egymástól: a kettő mindig ugyanannak az éremnek — a Szimbolikus öntőformájába „jelvészt” szubjektumnak — a két oldala.

A hatalom és a szubjektum kölcsönviszonyát elemző munkáiban Michel Foucault kimutatja, hogy a hatalmi technológiák a szubjektumot a kizárás/kirekesztés elvére alapuló rendszerekben helyezik el, meghatározva, hogy a valóság mely részei válhatnak a kultúra formájában strukturálttá a szubjektum számára. Elhelyezik a szubjektumot a jelentésalkotás tereiben: *tudás és hatalom* elválaszthatatlanná válik, az információáramlás és -szűrés a szubjektivitás meghatározó tényezője lesz. A modern szubjektum genealógiájának felvázolásával Foucault rávilágít arra, hogy a társadalomtudományokban az „individuum” központi szerepe viszonylag új fejlemény, amely a XVII. és XVIII. század fordulóján azért alakult ki, mert szükségessé vált a valóság és benne az emberi jelölő helyének újfajta elrendezése és osztályozása. Ehhez arra volt szükség, hogy a hatalom minél „közvetlenebbül” tudjon hozzáférközni a szubjektumhoz.

A hatalmi technológiák szerkezete a hatalom és a szubjektum reciprocitására épül, és ennek a kölcsönviszonynak az erővonalai változó elrendeződéseket mutatnak. A technológiák történetében megfigyelhető egy elmozdulás a nyíltan elnyomó, a látványosságot taktikaként felhasználó hatalmi berendezkedésektől az alárende-

lés (*subjection*) kifinomultabb szerkezetei felé. Ezekben a valóság és a szubjektivitás diszkurzív áruvá tétele olyan stratégia, amely a szubjektum (tudatalattijának) pszichológiáját használja ki.

A XVIII. századra egy új hatalmi ökonómia kialakulása megváltoztatja a hatalom erővonalainak elrendeződését a társadalomban. A hatalmi technológiák térszerkezete függőleges helyett vízszintes lesz, a szubjektumot tárgyiasító új osztályozási eljárások pedig arra törekednek, hogy ne csupán egy felső, metafizikus hatalmi központ (Isten, király) látványos jelenlétét éreztessék a társadalomban (nyilvános kivégzések, felvonulások, teátralizációk stb.), hanem behatoljanak a diszkurzusok minden területére, és létrehozzák a *szubjektivitás újfajta hermeneutikáját*. A modern államtársadalmak a gyónás keresztény gyakorlatából öröklék ezt a stratégiát; ezért nevezi Foucault a modern társadalmakat a *gyónás társadalmainak*. A szubjektum szüntelen feladata ettől fogva az lesz, hogy ne a hatalom összpontosult, transzcendentális központjához viszonyuljon, hanem saját szubjektivitásához, amelyről folyton a helyes tudást, az egyetlen, társadalmilag kialakított és elfogadott igazságot kell létrehoznia. Ez az eljárás a keresztény gyónás lényege is, melynek során a szubjektum újra elbeszéli önmaga történetét az üdvözülés abszolút tekintélye, a lelkipásztor előtt, aki aztán elmondja neki, mi lenne a helyes változat, az igaz történet (a hitről, a szexualitásról, a vágyról, a hatalomról stb.). A gyakorlat kiterjedtebbé válik a modern kultúrában, ahol az üdvözülés garanciája és az Árya új metaforája az Állam lesz.

A modern polgári társadalomban az irodalom is lelkipásztori hatalmi technológiaként működik. Olyan pozíciókat kínál fel az olvasó szubjektumnak, amelyek letakarják, természetessé és automatikussá teszik az ideológiai kontextus önkényes, metafizikus szabályait. Ennek a kontextusnak a jelszavai: a szubjektum önazonossága és önmagából eredeztethetősége, a szubjektum képessége arra, hogy önmagát önmaga és mások számára megjelenítse, valamint a társadalom mint a szubjektumról gondoskodó apparátus. Ezekkel a jelszavakkal szemben ugyanakkor világos, hogy ebben a szimbolikus rendben a szubjektumok mint jelölők, negatív logikán keresztül, kizárólag egymáshoz képest vesznek fel jelentést. A patriarchális berendezkedés metafizikus középpontját az Apa Neve, a fallikus hatalom metaforája, valamint annak társadalmi megfelelője, a Nagy Cenzor, az állam szolgálatja. Foucault szexualitásról írt szövegének látszólag nem sok köze van az irodalomhoz. Bemutatja azonban azt a „*szüntelen önhermeneutikát*”, amely a modern szubjektum létmódja, és amely az irodalmi szövegek működtetésében igencsak szerepet kap.

Az irodalom egyfajta cenzori tevékenységet lát el a szubjektum vágyműködései felett azzal, hogy általában bizonyos határokon *belül* szólal meg. Olyan interpelláció, amely megszólítja az olvasót, és arra kényszeríti, hogy a szöveg által felkínált pozíciókat, határokat internalizálva önmagát a történetet kezelni tudó, egységes szubjektumként ismerje fel. Így működik legalábbis a „*klasszikus realista szöveg*”, amelynek logikáját és az attól való eltérésre tett (poszt)modern kísérleteket válogatásunkban Catherine Belsey írása tárgyalja. Terry Eagleton nemcsak az irodalmat, hanem az irodalom hagyományos kritikai megközelítéseit is ilyen cenzori működésként értelmezi,

amely speciális önhermeneutikán keresztül hozza létre a modern társadalom *üres, passzív szubjektumát*.

a szubjektum mikrodinamikája

A szubjektum konstituálódásának történelmi vizsgálata megvilágítja azoknak a diszkurzív gyakorlatoknak a működési logikáját, amelyek a társadalmi szubjektum helyzeteinek szerkezetét kialakítják. Ez a megközelítés azonban nem hatol bele a szubjektum belső szerkezetébe, abba a működésbe, amely a nyelvhasználaton, jelölőkön keresztül hozza létre a tudatban a szubjektivitás érzetét. A szubjektum mikrodinamikájának elmélete adhat számot arról, hogyan válik képessé a szubjektum a nyelvhasználatra, és hogyan hozza létre a szimbolikus rend behatolása a szubjektum pszichoszomatikus rendszerébe a szubjektivitás speciális beszédhelyzetét.

Julia Kristeva a nyelvészettel ötvözött lacani pszichoanalízist felhasználva dekonstruálja a hagyományos filológia és grammatika „kompetens” szubjektumát, valamint a husserli fenomenológia transzcendentális szubjektumának metafizikáját, hogy lehatolhasson a jelentés és a szubjektum keletkezési folyamatának magyarázatáig.

Lacan elméletében a szubjektum *vesztéseken* keresztül konstituálódik: az önreflexióhoz szükséges különbségek, elkülönültségek rendszere a tudatban az elsődleges ösztönenergiák elfojtásán és a vágy tárgyainak elvesztésén keresztül alakul ki. Ahhoz, hogy önmagához mint a külvilágtól különálló egységhez tudjon viszonyulni, a szubjektumnak be kell illesztnie egy olyan jelölő rendszerbe, ahol a *szubjektum hiányzik a jelölőből*. A jelölő a szubjektumot más jelölők számára képviseli egy szimbolikus láncolatban, és azoknak az ösztönenergiáknak a helyettesítőjeként jelenik meg, amelyek elfojtásokon (főként az anyával való azonosság, nem-különállóság elfojtásán) keresztül a tudattalanba kerülnek. A szubjektum, amely itt a jelölők jelöltjévé válik, elcsúszik a jelölők láncolatán, és vágyakozása nem tud többé közvetlen kapcsolatot teremteni a valósággal.

Mindebből az következik, hogy a szubjektum legalapvetőbb élménye a *hiány*: a jelölő a külvilágnak, a vágy tárgyának, a Másiknak a helyén úgy jelenik meg, mint az egyetlen lehetőség az elvesztett Valós visszaszerzésére, és a szubjektumban lévő hiány kompenzálására készített vágy lesz a jelölés alapvető motorja. Ezért elengedhetetlen, hogy a szubjektum hiányozzon a jelölőből: a jelölő a szubjektum felett kell, hogy álljon, hogy rajta keresztül a szubjektum önmagához mint a Másiktól különálló entitáshoz viszonyulhasson. A jelölő működése független, önálló logikával és szintaxissal bír, amely a történelmileg specifikus Szimbolikus Rendszerben, a társadalom szemiotikai rendszerében nyilvánul meg. A társadalom viszonyrendszerei olyan szimbolikus kulcsjelölőkön keresztül artikulálódnak, mint amilyen a patriarchális rendszer a hatalom metaforája, a Fallosz vagy az Apa Neve. Éppen ezért a társadalmi pozíciók ugyanúgy kizárólag különbségekre és negatív értékekre épülnek, mint a nyelv különbségrendszerében a jelentés. A gyermek nem azért foglal el jelentéses helyzetet a társadalomban, mert erre valami belülről, eleve képessé teszi, hanem azért, mert pozíciója a Falloszhoz képest, negatív módon értéket vesz fel: hiányzik belőle

a Fallosz. Ugyanakkor a kulcsjelölő értéke is tisztán metafizikus, és nem egyenlő a szubjektum biológiai meghatározottságával. Az Apa nem birtokolja a Falloszt, csak elfoglalja a hatalmi pozíciók rendszerében a fallikus helyzetet.² (Ehhez nem feltétlenül a pénisz kell, hogy szolgáltassa a biológiailag már determinált megkülönböztető jegyet: elég lenne az is, ha minden férfinak összetéveszthetetlenül fél méterrel nagyobb lenne az orra, mint a másik nemnek. A probléma ott kezdődne, hogy az orrot sokkal nehezebb eltakarni, álcázni, titokzatossá tenni.)

A kulcsjelölők által meghatározott társadalmi viszonyrendszerbe beillesztődött szubjektum szubjektívítása mindenkor a nyelvhasználat, a jelölés függvénye lesz. Ezért hagyja meg Kristeva a husserli fenomenológia intencionális predikációját az identitás alapvető feltételeként, a jelölés folyamatát azonban a szubjektum heterogén szerkezetében, tudatos és nem tudatos modalitásaiban egyszerre, párhuzamosan helyezi el. A szubjektumot *szimbolikusan* rögzítő nyelvi állítás, a jelölés a Kristeva által *szemiotikusnak* nevezett, heterogén, nem tudatos modalitásból táplálkozik: energiáját, késztettségét azoknak a pszichoszomatikus (ösztön)energiáknak a strukturálatlan áramlásából nyeri, amelyek eredetileg a vágy és az azonosulás elsődleges tárgyaira irányultak. Az azonosulás elfojtásával, a szimbolikusan determinált jelölő felbukkanásával kialakuló én-tudat a mindenkor nyelvhaznát, a megszerkesztett, homogén nyelvi folytonosság terméke. Ezt az egységet, a predikált identitás állapotát azonban bizonyos „nem-szokványos” beszédmodok a szimbolikus szabályok megtagadásával megbonthatják. Ezért vizsgálja Kristeva azokat a „marginális diszkurzusokat”, amelyek ritmikusságon, grammatikai szabálytalanságokon, brutalitáson keresztül „visszacsatolják” a szubjektumot a szimbolikus előtti, szemiotikus áramlásba, a *heterogén test* érzetébe. Működésükön keresztül ezek a jelölő gyakorlatok szemléltetik a szubjektum és a jelentés keletkezését, folyamatszerűségét és a szubjektum szerkezetének heterogenitását.

az abjektum

Minden társadalmi berendezkedés a nem-jelölttel, a nem-strukturálttal szemben definiálja magát. A kultúra mint szemiotikai folyamat folytonosságát azonban nem úgy biztosítja, hogy szembesegül a Másikkal, amelyhez képest önazonosságát meghatározza, hanem belső, lehetetlen, paradox magként magába foglalja azt. Így kerülnek társadalmi tiltó kódok, a tabu szabálya alá a kultúra marginálissá tett elemei: a szennyes, az undorító, a tisztátalan, a perverz, a heterogén. Ezeket a köztes, szimbolikusan nem rögzített és ezért nehezen jelölhető, fenyegető elemeket takarja általában az *abjekt** terminus. Az *abjekt* a szubjektumnak az a legarchaikusabb tapasztala-

² A biológiai nemek és a társadalmi nemi szerepek problémáival itt szándékosan nem foglalkozunk, mivel a területnek a Helikon legutóbb egy tematikus számot szentelt (Feminista nézőpont az irodalomtudományban. 1994/4.). Annyit jegyzünk meg csupán, hogy a posztszemiotika szubjektum-felfogásában a nemi szerep olyan társadalmi reprezentációs technológia, amelyet *nem determinál* a biológiai nem. Ld. ehhez bővebben *Teresa de Lauretis* írásait.

*a latin *abjectio* — *ab-jectio*: „kivetni” szóból.

ta, amely még nem objektum és nem szubjektum, de már elkülönülést, differenciát artikulál azáltal, hogy a szubjektum leendő helyét az undorhoz, a heterogénhez, az iszonytatóhoz, a kilököndőhöz képest kijelöli. Az *abjekt* mindenekelőtt az a szubjektum számára, ami nem egyértelmű, *köztes*, és így veszélyezteti a szimbolikus fixációt és az azon keresztül kialakulandó identitást.

A szubjektumot folytonosan leginkább fenyegető abjekció magának a testnek a léte és érzete: ezt az ellenőrizhetetlen, áramlásokkal teli szerkezetet kell a betűnek, a diszkurzusnak teljesen le/eltakarnia ahhoz, hogy a szubjektum önmagát homogén monádnak érezhesse. Az identitás eredője a test-birtoklásból a folytonos nyelvi kijelentésbe helyeződik át: szubjektum akkor van, amikor (grammatikus) beszéd van. Csakhogy a nyelv burka nem mindig működik tökéletesen. *Gilles Deleuze* írása azt vizsgálja, hogyan kíséri meg Artaud a nyelv abjekciójával közvetlenebbé, prezencia-szerűbbé tenni a testnek, a jelölés materiális bázisának az élményét.

A modern szubjektum önmaga homogenitását és önazonosságának tudatát pontosan a heterogén, fiziológiai és pszichoszomatikus szexualitás elfojtásával, a testtől való pszichikus és diszkurzív elhatárolódással nyeri el. A szubjektum az, ami nem a test, nem a vágytartalmak ellenőrizhetetlen áramlása. Az irodalom (legfőképp a dráma) egyik jellegzetes kísérleti jelensége éppen az abjektum: a szubjektum abjekciója, felbomlasztása, a biologikumba való lehatolás mint *reprezentációs technika*, a teljesebb jelenlét felkeltésére tett kísérlet. Mivel ezek a kísérletek mindig a szimbolikus, tehát ideologikus kódoltságon belül maradnak, soha nem lehetnek teljesen szubverzívek, kilököthetik azonban a szubjektumot az automatikus nyelvhasználat, a fogyasztói árucikké tett szubjektivitás burkából.

az objektum

A szubjektum tudatos modalitása Lacan szerint menekül a tudattalan elől — a szubjektum nem mer szembesülni azokkal a vágytartalmakkal, amelyek elfojtása biztosítja identitásának (látszólagos) integrációját. *Slavoj Žižek* ezt a meglátást kapcsolja össze a szubjektum történelmi makrodinamikájával, hogy pszichoanalitikus alapozást nyújtson annak a tételnek, amely Foucault írásait is vezérelte. Az ideológia sohasem ráinkerőszakolt valóságként működik, hanem éppen ellenkezőleg, (szimbolikusan meghatározott) menekülési teret kínál fel a szubjektumnak, ahol a tudattalan fenyegető tartalmaival, folyékonyságával szemben szilárd önazonosságra találhat. Az identitás felkínált pozíciói azonban már mindig társadalmilag meghatározottak, és a Valós speciális, nyelvileg-ideológiailag megszerkesztett változatában rögzítik a szubjektumot. Žižek jelen szövege azt a kritikai megközelítést követi, amely egyszerre kívánja felhasználni a szubjektum mikrodinamikájának és makrodinamikájának elméleti részeit (a posztmarxista társadalomkritikát és a lacani pszichoanalízist), hogy szemléltesse a szubjektum elméletének egyik tézisé, mely szerint az ideológia a tudattalan kizsákmányolása. Módszertanát bizonyos tekintetben a fent említett két irányultság találkozási pontjának tekinthetjük.

Žižek után más megvilágításba kerül eredeti, naivnak tűnő kérdésünk: Ki olvas? A kérdés könnyen beszippanthat bennünket egy preferált, előregyártott *olvasói pozícióba*, melyben a kérdést automatikusan abból a konvencionális elvárásból kiindulva olvassuk, hogy az olvasást az olvasó személy elvégzi, végrehajtja, uralja, és csak az olvasás folyamatszerűségének leírására lenne szükségünk ahhoz, hogy az olvasó ágens a cselekvésen keresztül definiálva megválaszoljuk a kérdést. A KI OLVAS? kérdés egy bizonyos olvasói pozíciót preferál, és ebből a pozícióból olvasva, a KI egy áttetsző, homogén és valójában nem kérdéses egység. Így az a konstelláció adódik, hogy egyrészt van az ágens, másrészt van az olvasás mint cselekvés, amely felett az olvasó létező rendelkezik, és amennyiben akar, éppenséggel olvasóvá is lehet. A kérdés két összetevője közti kölcsönviszony azonban korántsem ilyen egyirányú. Az olvasó szubjektum egyben mindig olvasódó szubjektum; az olvasás során végül mindig *ugyanaz a primér szöveg* olvasódik. Ez a primér szöveg a szubjektum pszichoszomatikus rendszerének legbelső, *traumatikus magja*, amely meghalad minden szimbolizációt, amely nem reprezentálható, amely a hiányokon konstituálódott szubjektum legbelső hiánya. Lacan kifejezésével a szubjektum egyetlen ontológiailag pozitív, objektív bázisa, alapvető szimptomája, a *sinthome*.

A szubjektumon keresztül minden jelölő gyakorlatban a *sinthome* olvasódik. Minden olvasásban a traumatikus hiány kompenzálására tett kísérlet keres olyan pozíciórendszert, amelyben a Jel-ölön keresztül a szubjektum önmagát a Másiktól elkülönítve önmagának konzisztenciát teremthet. Az olvasásban a Másiktól különböző pozíció elfoglalása a legfontosabb momentum, erre pedig a traumatikus mag mint primér szöveg szolgáltatja az alapvető készletet. A jelölők disszemináló láncolata miatt kiolvasható szöveg nincsen — a szubjektum az, ami az olvasásban folyamatosan kiolvásodik.

Mint már említettük, a posztstrukturalista szubjektum-elméletekben az összetett rendszer kidolgozására tett kísérletek mellett a nyolcvanas években megjelent egy „apokaliptikus” hangnem is; a szubjektum haláláról, a filozófiai-szemiorikai szubjektum-fogalom letűntéről szóló beszéd. Egyes kritikusok úgy látják, hogy a modern filozófiatörténet alapvető diszkontinuitásait létrehozó Marx, Nietzsche, Freud, Heidegger, Wittgenstein után a huszadik század második felének elméletalkotói (például Lacan, Althusser, Foucault) végképp „leszámoltak” a szubjektummal. Pontosabban, azt még mondhatjuk, hogy Lacan ironizálja, Foucault pedig relativizálja a szubjektum fogalmát. Frederic Jameson azonban 1984-es nagy hatású esszéjében (*Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism*) már arról beszél, hogy a posztmodern kultúra patológiájában beállt változásnak köszönhetően a szubjektum elidegenedését felváltja annak széttöredezése, feldarabolódása, Baudrillard pedig még kevesebb helyet hagy a szubjektum számára az objektumok rendszerében. A feldarabolódás azonban nem jelenti azt, hogy az elmélet likvidálható a szubjektumot. Egyfajta heterogenitásról, likviditásról van inkább szó, és ezen a folyékony ágensen éppen akkor csúszik el az irodalomtudománynak nevezett diskurzus, ha vizsgálódásának tárgyát továbbra is a humanizmus önmagának jelenlévő olvasó szubjektumához képest igyekszik meghatározni.

A szubjektum megszólítása

1. AZ IDEOLÓGIA SZUBJEKTUMA

Anélkül, hogy feltételeznénk, hogy egy szöveg képes bizonyos meghatározott, történelem feletti, univerzálisan felismerhető olvasatok létrehozására, úgy tűnik, hogy az ideológia és bizonyos olvasási gyakorlatok között meglehetősen bensőséges kapcsolat áll fenn, illetve, hogy egyes szövegek sokkal inkább kedveznek az ilyen olvasói gyakorlatnak, mint mások. Louis Althusser „Az ideológia és az ideológiai állami apparátusok” (1971. 121 – 173.) című, széles körben vitatott esszéjében az irodalmat is azok közé az ideológiai apparátusok közé sorolja, amelyek nagyban hozzájárulnak azoknak a termelési viszonyoknak, illetve társadalmi kapcsolatoknak a folyamatos újratermelődéséhez, amelyek a termelés kapitalista módozatának létezéséhez és fennmaradásához elengedhetetlenek.¹ Althusser e műve nem foglalkozik bővebben irodalmi kérdésekkel; ha azonban nézeteit az ideológia általa alkotott fogalmának, illetve Roland Barthes és Jacques Lacan irodalomról, valamint pszichoanalízisről szóló írásainak tágabb kontextusában vizsgáljuk, talán levonhatunk belőlük néhány következtetést az irodalomkritika elméletére, illetve gyakorlatára is. Az irodalomról általában véve elmondhatjuk, hogy az ideológiát alkotó valós társadalmi viszonyok mítikus, illetve képzetes [*imaginary*] variációinak lelőhelye. Emellett a XIX. század, sőt, talán a XX. század uralkodó műfajának tekinthető klasszikus realista fikció egyenesen „megszólítja” [*interpellate*] az olvasót, közvetlenül neki címezi magát, s eközben felkínálja számára az ideológiában létező szubjektum (az ideológia szubjektumának) pozícióját — azt a pozíciót, amelyből a szöveg a „legnyilvánvalóbban” megérthető.

Althusser úgy értelmezi (át) Marxot, hogy az ideológia nem egyszerűen illúziók tárháza, mint ahogyan azt A német ideológia állítani látszik, hanem az emberek életének valós viszonyait meghatározó megjelenítések [*representations*] diszkurzusok, kép-

¹ Althusser ideológia-elméletének kiváló ismertetését ld. PAUL HIRST (1979. 22 – 39.) Funkcionalizmusának kritikájával kapcsolatban pedig ld. HIRST (1976.). Hirst itt kifejti, hogy Althusser álláspontja azért problematikus, mert egyrészt az ideológiának viszonylag autonóm, specifikus működési- és hatásmechanizmusokat tulajdonít, (lényeges elmozdulás az ideológia klasszikus marxista, az ideológiát a gazdasági alap tükröződésének tekintő fogalmához képest), másrészt viszont azt állítja, hogy az ideológia a termelés kapitalista módjának az érdekében működik. Ez a dolgozat más fontos problémákat is felvet, melyeknek azonban legalábbis egy része megoldható abból az elméleti nézőpontból, amely a szubjektivitás kialakulásában a nyelv szerepére helyezi a hangsúlyt. — Vö. 7. láb.

zetek, mítoszok) rendszere.² Mindazonáltal az ideológiában „nem az individuumok életét irányító valós viszonyok rendszere jelenik meg, hanem az a képzetes viszony, amely az individuumokat életük valós viszonyaihoz köti” (ALTHUSSER, 1971. 155.). Más szóval, az ideológia a világhoz fűződő viszony egyszerre valós, illetve képzetes formája. Egyrészt valós, mivel az emberek valóban rajta keresztül élik meg a létezésük feltételeit meghatározó társadalmi viszonyokkal való kapcsolatukat. Másrészt képzetes, mivel gátolja, hogy teljes tudást szerezzünk e feltételekről, illetve arról, hogy e feltételek miképpen alkotják az embert mint társadalmi lényt. A félreértések elkerülése végett tehát még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy az ideológia nem egy, az emberek fejében lakozó eszmerendszer vagy bizonyos valós materiális kapcsolatok magasabb szintű kifejeződése, hanem inkább a társadalmi formációban való cselekvés szükséges előfeltétele. Althusser az ideológiát „materiális gyakorlatnak” hívja, abban az értelemben, hogy az emberek viselkedésében, hitük szerinti cselekedeteikben létezik (ibid, 155 – 159.).

Mivel az ideológia a cselekvés feltétele, közhelyekben és elcsépelt bölcsességekben éppúgy jelen van, mint filozófiai és vallási rendszerekben. Mindabban megjelenhet, ami számunkra „nyilvánvaló”. Gondoljunk csak itt azokra a „nyilvánvaló dolgokra”, amelyeket soha nem mulasztunk el észrevenni, s amelyekre elkerülhetetlen, természetyszerű reakcióként tör ki belőlünk (hangosan vagy 'lelkiismeretünk halk, vékonyka hangján'): 'Hiszen ez egyértelmű! Ez így van! Ez így igaz!'" (ibid, 161.). Ha igaz is, mégsem a teljes igazság. Az ideológia részleges igazságokat kínál, s így homályban tartja a létezés valós feltételeit. Nem annyira hazugság, mint inkább kihagyások és rések rendszere. Elsimítja az ellentmondásokat, választadást mímel, miközben elhárítja a kérdéseket, és összefüggő világmagyarázatként tetszeleg. Mindezzel azoknak a társadalmi viszonyoknak az érdekeit szolgálja, amelyeket a fennálló termelési mód reprodukciója létrehoz, illetve szükségessé tesz.

Feltétlenül hangsúlyoznunk kell persze, hogy az ideológia semmiképpen sem olyan szándékos torzítások gyűjteménye, amelyet a korrupt és cinikus burzsoázia a kiszolgáltatott munkásosztály nyakába sóz. Ha léteznek is az íróasztaluk mögött baljóslatúan kuksoló emberek oly csoportjai, amelyek illúziókkal táplálják a köz emberét, nem ők az ideológia igazi szülőatyjai. Az ideológiának tulajdonképpen nincsenek is ekképpen elképzelhető alkotói, hiszen az ideológia szükségszerűen létezik. Mindehhez azonban hozzá kell tennünk, mondja Althusser, hogy a társadalom bizonyos intézményei — az Ideológiai Állami Szervezetek vagy Apparátusok (IÁSZ-ok) — támogatják, illetve újratermelik az ideológia gyakorlatát. Althusser fenti kifejezése azokat az intézményeket jelöli, amelyek a fennálló termelési móddal való együtt-

² Hirst itt a „megjelenítés” [*representation*] fogalmát kifogásolja, mondván, hogy e kifejezés azt sugallja, hogy a „megjelenített” megjelenítésének folyamatán kívül létezik (HIRST, 1976. 407 – 411.). A szó elsődleges jelentését tekintve Hirstnek igaza van, én mégis megtartom a kifejezést, hiszen az ideológia egy igen fontos jellemzőjét — nevezetesen az ismerősségét — hangsúlyozza. Az ideológia mindig éppen ismétlés alatt áll, mindig meg-jelenített [*re-presented*], mindig már más, előző diszkurzusokból, képzetekből, mítoszokból „ismert”. Az ideológia nem a valóst jeleníti meg, s nem is a valós valamiféle eltorzított tükröződését, hanem a „nyilvánvalót”. Amit elleplez, hogy ő maga jelölő-folyamatokon keresztül jön létre.

működésre serkentenek, s amelyektől meg kell különböztetnünk az erőszak útján működő ún. Elnyomó Állami Szervezetet (rendőrség, büntető szervek, hadsereg). A jelenkori kapitalizmus központi Ideológiai Állami Szervezete az oktatási rendszer, amely a gyerekeket arra neveli, hogy a társadalom értékeivel összhangban cselekedjenek. A megfelelő viselkedés mellett a történelem, a társadalomtudományok és természetesen az irodalom uralkodó variánsait ülteti beléjük. A család, a jog, a média és a művészetek mind az oktatási IÁSZ-ok szövetségesei, hiszen mind részt vesznek azoknak a mítoszoknak és hiedelmeknek a megjelenítésében és újratermelésében, amelyek képessé teszik az embereket a fennálló társadalmi rendben való munkavégzésre. Minden ideológia végcélja: a szubjektum (a társadalomban élő individuum). Az ideológia feladata, hogy az emberekből szubjektumot szerkesszen:

Úgy vélem, hogy a szubjektum kategóriája minden ideológia alapvető alkotóeleme [constitutive], ehhez azonban rögtön hozzá is teszem, hogy a szubjektum kategóriája csak annyiban alapvető alkotóeleme minden ideológiának, amennyiben minden ideológiának definíció szerinti funkciója, hogy az egyes individuumokból szubjektumot „alkot” [constitute]. (ibid, 160.)³

A jelenleg uralkodó ideológiában „nyilvánvalónak” tűnik, hogy az emberek önálló individuumok: szubjektivitással vagy tudatossággal rendelkeznek, amely hiedelmek és cselekedeteik forrása. Minden ember egyedülálló, senkivel és semmivel nem helyettesíthető egyéniség — ez „a legalapvetőbb ideológiai hatás” (ibid, 161.). A szubjektivitás nyilvánvalóságát a Saussure munkásságára épülő nyelvelmélet kezdte ki. Emile Benveniste szerint a szubjektivitás lehetőségét a nyelv teremti meg, hiszen a nyelv teszi lehetővé a beszélő számára, hogy magát 'én'-ként, a mondat alanyaként rögzítse. Az emberek a nyelven keresztül alkotják, konstituálják magukat szubjektummá. Öntudat csak szembeállítások és megkülönböztetések révén létezik: az 'én' nem értelmezhető a 'nem-én', a 'te' fogalma nélkül, s a dialógusban, mely a nyelv alapvető feltétele⁴, az 'én' és a 'te' felcserélhető pólusokként jelennek meg. „A nyelv csak azért működik, mert a beszélők szubjektumnak tüntetik fel magukat azáltal, hogy diszkurszusban 'én'-ként utalnak magukra.” (BENVENISTE, 1971. 225.) Ha azonban a nyelv minden pozitív érték nélküli differencia-rendszer, akkor az 'én' csak egy bizonyos kijelentés [utterance] szubjektumát jelöli. „Így aztán szó szerint igaz az, hogy a szubjektivitás alapja a nyelv használatában rejlik. Ha jobban utána gondolunk, tényleg semmilyen más objektív bizonyíték nem létezik a szubjektum önazonosságát illetően, mint amit ő maga ekképpen saját magáról szolgáltat” (ibid, 226.).

Az ideológián belülről nézve természetesen „nyilvánvalónak” látszik, hogy a beszélő individuum az általa tett kijelentés jelentésének eredete. A poszt-saussure-i

³ Az idézetek magyar fordítóit a HIVATKOZÁSOK listájában jelzem, kivéve, ha költeményről van szó, s a kötet több fordítót is tartalmaz. Ilyenkor a fordító neve közvetlenül az idézet után áll. Ha az idézett mű magyarul nem jelent meg, az idézet a saját fordításom. — A ford.

⁴ Azok a jelzések, amelyeket a méhek adnak egymásnak, a dialógus lehetőségét kizárják, nem keveredőek hát össze a nyelvvél. BENVENISTE, 49–54.; LACAN 1977a. 84–85.)

nyelvészet azonban ennél jóval bonyolultabb kapcsolatot tételez individuum és nyelv között, mondván, hogy a fogalmak közötti különbségek létrehozásával maga a nyelv kínálja fel a jelentés lehetőségét. Az individuum valójában csakis akkor képes jelentést létrehozni, ha a nyelven belül felveszi a szubjektum pozícióját. Ahogy Jacques Derrida fogalmaz:

... mi is volt az, amire Saussure különösképpen felhívta a figyelmünket? Hogy 'a nyelv [amely csak különbségekből áll] nem a beszélő szubjektum funkciója'. Mindebből az következik, hogy az (önazonos, sőt önazonosságának tudatában lévő, tehát öntudattal rendelkező) szubjektum a nyelvbe van kódolva [*inscribed*], a nyelv egyik 'funkciója'. Csak akkor válik *beszélő* szubjektummá, ha beszédét ... a különbségek rendszereként értett nyelvi szabályrendszerhez igazítja ... (DERRIDA, 1973. 145 – 146.)

Derrida ezek után felteszi a kérdést: még ha elfogadjuk is, hogy a jelölési rendszer teremti meg a beszélő szubjektum, a jelölő szubjektum lehetőségét, vajon nem képzelhetünk-e el valamiféle nem-beszélő, nem-jelölő szubjektivitást, „valamiféle néma és intuitív tudatot” (ibid, 146.). Derrida végül is arra a következtetésre jut, hogy ez a probléma csak akkor vetődhet fel, ha a magában-vett-tudatosságot megkülönböztetjük valaminek a tudatától, illetve végső soron az öntudattól. Ha azonban a tudatosság végső soron öntudat, akkor ebből az következik, hogy a tudatosság differenciáláson, különösen a Benveniste által emlegetett, 'én' és 'te' közötti különbségtételen — egy nyelv által lehetővé tett folyamaton alapul.

Azt a nézetet, amely szerint a nyelv elsődleges a szubjektivitáshoz képest, Jacques Lacan fejlesztette tovább Freudról adott értelmezésében.⁵ Lacan elmélete a szubjektum nyelvi megszerkesztettségéről szintén az individuális tudat *decentralizálódását* támasztja alá, s így e tudat végül is nem tekinthető többé a jelentés, a tudás, a cselekvés eredetének. Lacan ehelyett a következő elképzeléssel áll elő: a csecsemő kezdetben valamiféle „hommelette” — „kis ember, aki nyers tojáshoz hasonlóan akadálytalanul terjeszkedik minden irányban” (COWARD és ELLIS, 1977. 101.). A gyerekek nincsen semmiféle identitás-tudata, semmiféle módon nem képes arra, hogy magát minden 'más'-tól, minden rajta kívülitől elkülönülő egységként fogja fel. A fejlődésében ezután bekövetkező „tükör-fázis” során viszont már a külvilágtól elkülönülő egységként „ismeri fel” magát a tükörben. Ez a „felismerés” tulajdonképpen nem más, mint egy „képzetes” (hiszen képzet formájában létező), egységes és autonóm énnel való azonosulás [*identification*]. Teljes szubjektummá azonban csakis a nyelvbe való belépése révén válik a gyermek. Ahhoz, hogy majdan részt vehessen a társadalomban, amelybe beleszületett, hogy a társadalmi formációban akaratlagosan cselekedhessen, be kell lépnie a szimbolikus rendbe, a kultúra jelölési rendszerei közé, melyek közül a legfontosabb a nyelv. A nyelv elsajátítását megtagadó gyerek — „beteg”, képtelen arra, hogy a család és a társadalom teljes értékű tagjává váljék.

⁵ Lacan művei, illetve a Lacanról írottak egyre inkább hozzáférhetővé válnak angolul is.

A gyerekeknek, ha beszélni akar, el kell kezdenie differenciálni ahhoz, hogy magáról beszéljen, meg kell különböztetnie az 'én'-t a 'te'-től. A gyermek, hogy szükségleteit kifejezhesse, megtanul az egyes szám első személyű személyes névmással azonosulni, mely azonosulás a szubjektivitás alapját képezi. Ezt követően a gyerek megtanulja egy sor olyan más szubjektum-pozícióban is felismerni magát (hímneműként vagy nőneműként, 'fiú'-ként vagy 'lány'-ként), amely pozíciókból a diszkurzus a maga és mások számára érthetővé válik. Az „identitás”, a szubjektivitás tehát nem más, mint szubjektum-pozíciók hálójá, mátrixa, melyben a különböző pozíciók nem feltétlenül állnak összhangban egymással, hanem akár ellentmondás is feszülhet közöttük.

A szubjektivitás tehát nyelvileg és diszkurzívan alakul ki és helyeződik át [*displaced*] a diszkurzusok ama láncolatában, amelyben az egyes individuum részt vesz. Saussure elméletéből, amely szerint a nyelv differenciák rendszere, következik, hogy a világ csakis diszkurzuson keresztül érthető meg: nincsen közvetlen tapasztalat, magunk és mások csupasz valósága számunkra hozzáférhetetlen. Így aztán:

A nyelv mellett, hogy egymáshoz viszonyított jelek rendszere, egy sor olyan pozícióként testesíti meg a jelentést, amelyeket a szubjektum számára kínál, hogy az önmagát, illetve a valóssal [*the real*] való viszonyát megragadhasa. (NOWELL-SMITH, 1976. 26.)

A szubjektum tehát nyelvben és diszkurzusban, illetve — mivel a szimbolikus rend diszkurzív használata szorosan kötődik az ideológiához — ideológiában szerkesztődik. Ebben az értelemben állítja Althusser, hogy az ideológiának az a hatása, hogy az individuumokból szubjektumokat alkot, s ekképpen értendő az is, hogy szubjektivitásuk „nyilvánvalóként” jelenik meg. Az ideológia elnyomja a nyelv szerepét a szubjektum létrehozásában. Ennek eredményeképpen az emberek oly módon „ismerik fel” (ismerik tévesen fel [*misrecognize*]) magukat, ahogy az ideológia „megszólítja” őket, más néven, szubjektumokként szól hozzájuk, nevükön szólítja őket, s cserében „elismeri” autonómiájukat.⁶ Ennek köszönhető, hogy „saját jószántuk-

⁶ Itt az interpelláció szerepét a szubjektum létrejöttében külön is hangsúlyozom, holott Althusser maga is nagy jelentőséget tulajdonít az ideológia tükrös-szerkezetében végbemenő képzetes felismerés metaforájának. (1971. 167–168.) Ez a Lacan tükrös-fázisról szóló írásaiból származó fogalom sok vita tárgyát képezi. Az önmagát és az Abszolút Szubjektumot felismerő szubjektum fogalma egy olyan szubjektumot feltételez, amely a felismerést végző ideológiánál elsődlegesebb — „Valaminek fel kell ismernie azt, amivé ez a valami majd válik.” (HIRST, 1976. 404.) — Mint azt Hirst ezek után kifejti, Althusser kiindulópontjából kifolyólag kénytelen oda kilyukadni, hogy a gyermek „mindig már” szubjektum, hogy már a születése előtt szubjektumként várakozik abban a biztos hitben, hogy az Apja Nevét fogja majd viselni. (ALTHUSSER, 1971. 164–165.) — Azonban a gyerekek születésükkor még nem rendelkeznek szubjektivitással; nem olyan „tudást hordozó” szubjektumok, akik társadalmi lénné formálásuktól és nevelésüktől függetlenül válnának azzá” (HIRST, 1976. 406.). — A szubjektivitást, mint már felvettem, mindeneke-lőtt nyelvileg szerkesztettként kell értenünk, a szubjektum által végrehajtott (téves) felismerést pedig úgy a legszerencsésebb elgondolnunk, hogy a szubjektum először a nyelv 'ÉN'-jével azonosul, majd azzal az Abszolút Szubjektumhoz kapcsolódó „ÉN VAGYOK”-kal, amelynek a szubjektum saját jószántából veti alá magát. (ALTHUSSER, 1971. 169.) Azon szubjektum-pozíciók készletét pedig, amelyek a cselekvést lehetővé teszik, diszkurzusok hozzák létre, s a maga specifikusságában létező ideológia is a diszkurzusok hálózatában lakozik.

ból dolgoznak” (ALTHUSSER, 1971. 169.), hogy „szándékosan” veszik fel azokat a szubjektum-pozíciókat, amelyek a társadalmi formációban való részvételükhöz szükségesek. A kapitalizmusban teljesen „szabadon” cserélik be munkaerejüket bérre, és „önként” vásárolják az előállított termékeket. Most érthetjük csak meg Althusser — saját bevallása szerint eredetileg a jog nyelvéből kölcsönzött — „szubjektum” [*subject*] kifejezésének igazi erejét. A szubjektum nemcsak grammatikai alany, nemcsak „különbéle kezdeményezések középpontja, saját cselekedeteinek szerzője és az értük való felelősség vállalója”, hanem olyan *alávetett lény*, *alattvaló* [*subject*] is, aki meghajlik a társadalmi formáció tekintélye előtt. Ezt a tekintélyt az ideológiában az Abszolút Szubjektum (az Isten, a király, a főnök, az Ember, a lelkiismeret) képviseli:

[az ideológia] az individuumot *mint (szabad) szubjektumot szólítja meg, hogy az szabadon vesse alá magát a Szubjektum parancsainak, azaz, hogy szabadon fogadja el saját alávetettségét.* (ibid, 169.)

A kör, úgy tűnik, bezárult, s valóban nehéz is meggyőző érveléssel számot adni Althusser azon hitéről, amely szerint létezik a tudománynak egy olyan területe, amely — ha nem is a valóst éri el közvetlenül — de legalább a maga valójában ismeri fel az ideológiát, és amely a társadalmi formáció megváltoztatására irányuló tudatos cselekvés lehetőségét hordozza. Az ideológia több holmi mitológiánál, s így nem szabadulhatunk meg tőle, csak úgy, mint ahogyan a Téalapótól megválnunk, ha már nincsen rá szükségünk. Mivel az ideológiának az a szerepe, hogy az egyes individuumokat szubjektumokká alkossa, és mivel a diszkurzus 'én'-jével való azonosulás révén jön létre, tehát a cselekvés feltétele, nem léphetünk ki csak úgy belőle. E lépés a beszéd és a cselekvés elutasításával lenne egyenlő, s egy ilyen elutasítás már maga, az 'én elutasítom' kimondása már eleve a szubjektivitás állapotának elfogadását jelentené.

Mindezek ellenére Althusser azt állítja, hogy létezik a tudásnak egy olyan formája, amely az ideológián „kívül” van, abban az értelemben, hogy szubjektummentes, amely annak látja az ideológiát, ami, és amely ismeri az ideológia működési mechanizmusait. A tudomány a *fogalmak által* működő, elméleti tudás területe, s Althusser meggyőződése, hogy meg kell próbálnunk hozzáférni e tudáshoz: „miközben az ideológián belül, az ideológián belülről beszélünk, fel kell vázolnunk egy olyan diszkurzust, amely megpróbál szakítani az ideológiával, hogy aztán az ideológiáról szóló tudományos (azaz szubjektummentes) diszkurzus kezdetévé merjék válni” (ibid, 162.). Így, bár egyetlen társadalom sem létezhet ideológia nélkül (ALTHUSSER, 1969. 232.), s bár az ideológiától általában véve lehetetlen megszabadulni, talán alkotunk olyan diszkurzust, amely megpróbál az éppen adott társadalmi formációban létező specifikus ideológiával (vagy ideológiákkal) szakítani.

Egy ilyen tudományos diszkurzus elméleti megalapozottságát a nyelv elsődlegességének poszt-saussure-i fogalma kérdőjelezte meg. Ha ugyanis elfogadjuk, hogy a dolgok és a képzetek világát a differenciák nyelvi rendszere artikulálja, mi alapján állíthatjuk, hogy az egyik diszkurzus „tudományosabb”, mint a másik? Más szóval, miképpen részesíthetünk előnyben egy diszkurzust egy másikkal szemben annak alap-

ján, hogy az a tudás letéteményese? Barry Hindess és Paul Hirst a *Mode of Production and Social Formation* [Termelési mód és társadalmi formáció] című könyvükben azért utasítják el az episztemológiát (mely azt vizsgálja, hogy mit tudunk, és hogyan teszünk szert erre a tudásra), mert az a diszkurzus és tárgyai között megkülönböztethetőségen és megfelelésen alapuló kapcsolatot tételez fel, s a diszkurzuson kívüli világban keres garanciát arra, hogy bizonyos nyelvhasználatok „tudományosak”. (HINDESS és HIRST, 1977. 10–33.) Szerintük az episztemológia azt a pre-saussure-i feltételezést éleszti újjá, miszerint a dolgok rendje vagy a fogalmak rendje a nyelvtől függetlenül létezik, s egyes diszkurzusok pontosabban felelnek meg ennek az extradiszkurzív rendnek, mint mások.

Bár a Hindess és Hirst által felvetett szempont igen lényeges, azt a veszélyt rejt magában, hogy az episztemológia teljes elutasítása esetén egy olyan, végső soron teljesen esetleges és kiismerhetetlen világgal találjuk magunkat szemben, amelyben az egyik diszkurzus (s így az egyik cselekvési mód) éppen olyan jó, mint bármelyik másik. Az efféle érvelés egy olyan újabb ördögi körhöz vezethet, amelyben azt, ahogyan magunkat és a valóssal való viszonyunkat megértjük, ugyanaz a rajtunk kívül álló társadalmi formáció határozza meg és rögzíti, mint amelyben ez a megértés-mód keletkezik.

E második ördögi körből talán a *diszkurzívan létrehozott* tudás fogalma jelenthet kiutat, mely a tudást az ideológia diszkurzusain belül vagy diszkurzusai között megbújó ellentmondások felismerésének, illetve feloldásának termékeként gondolja el. Ha minden, ami „nyilvánvaló”, az egyben következtelen, nem kielégítő, sőt ellentmondásos is, akkor talán *létrehozhatjuk* annak a felismerését, hogy mindennek, ami „nyilvánvaló”, ideológiai funkciója van. Ha az önmagukat tudományosnak tartó diszkurzusokat egymás mellé állítjuk, és rávilágítunk egymással való összeegyeztethetetlenségük, ütközésük pontjaira, akkor talán olyan új, koherensebb diszkurzusokat hozhatunk létre, amelyek igényt tarthatnak a tudás névre — mindaddig, amíg az ő ellentmondásai is lelepleződnek. Egy ilyen tudás tehát, bár a gyakorlat állandóan próbára teszi, nem keres garanciákat a valós extradiszkurzív rendjében. Amellett soha sem végleges, hanem mindig csak hipotetikus, mindig kész arra, hogy saját következtetlenségeinek lehetőségét felismerje. Ebben az értelemben soha sem rögzített, hanem mindig folyamatban van. Egyedüli bizonyossága az ideológia diszkurzusainak elégtelensége.

Az ideológia az egyes individuumokat szubjektumokként szólítja meg; a burzsoá ideológia különösképpen hangsúlyozza az individuum rögzített identitását. „Én ilyen vagyok” — gyáva vagy agresszív, netán nagylelkű, esetleg impulzív. Az asztrológia csak egyetlen szélsőséges formája annak a determinizmusnak, amely változtathatatlan, lényegi jegyekkel ruház fel bennünket. A populáris pszichológia vagy a populáris szociológia szerint az egyedi viselkedés e lényegi tulajdonságok származéka. Minden esszenciális tulajdonság legmélyén, legvégső állandóként pedig „az emberi természet” rejlik. Ilyen körülmények között hogyan tételezhetjük fel, hogy még ha elméletben sikerül is az uralkodó ideológia fogalmaival szakítanunk, mi magunk képesek vagyunk a változásra, azaz egyrészt képesek vagyunk úgy cselekedni, hogy a társadalmi

formációt megváltoztassuk, másrészt pedig képesek vagyunk magunkat oly módon átalakítani, hogy egy új társadalmat alkothassunk. Erre a kérdésre talán a tudatos szubjektivitás bizonytalanságának Lacantól származó, a tudatalatti lacani felfogásra épülő elmélete adhat néminemű választ.

Lacan elmélete szerint az individuum valójában nem azonos az ideológiai téves felismerés [*misrecognition*] termékeként létrejövő harmonikus és koherens totalitással. A tükör-fázis, melynek során a kisgyermek másikként, képként s érzékelést végző önmagán kívül lévőként érzékeli magát, hasadást ékel az érzékelt, illetve az érzékelést végző én közé. A nyelvbe való belépése pedig egy újabb, az elsőt megerősítő szétválással zárul: hasadás keletkezik a diszkurzus énje, a kimondott (*énoncé*) szubjektuma, illetve a beszélő én, a kimondás szubjektuma között. Ellentmondás rejlik hát a tudatos, a saját beszédében megjelenő én és a között az én között, amely beszél, amely ott csak részben jelenítődik meg. A tudatalatti abban a résben jön létre, amely e kettéváláskor képződik. A tudatalattit a szimbolikus rendbe való belépés, a szubjektum kialakulásának pillanata alkotja meg. A tudatalatti mint az elfojtott, nyelv előtti jelölők tárháza, a szimbolikus rend potenciális zavarainak állandó forrása. Röviden összefoglalva mindazt, ami Lacannál igen bonyolult, nehezen megragadható elmélet: a szimbolikus rendbe való belépés megnyitja a gyerek előtt a szociális kapcsolatok lehetőségét és csökkenti kiszolgáltatottságát, hiszen a gyerek ettől kezdve képes szükségleteit kívánság formájában kifejezni. Ugyanakkor azonban hasadás alakul ki az énben. A szimbolikus rend ugyanis azáltal, hogy a gyerek számára vágyai megformálásának lehetőségét kínálja, el is árulja azokat, hiszen definíció szerint képtelen a vágy azon elemeinek megformálására, amelyek a tudatalattiban maradnak. A kívánság mindig csak metonímiája a vágynak (LEMAIRE, 1977. 64.). A szubjektum tehát ellentmondások lelőhelye, s így állandóan az alakulás/alakítás folyamatában van. A nyelvben és a társadalmi formációban végbemenő változások folyton válságba hozzák, állapota mindig változásra kész. Az átalakulás/átalakítás lehetősége tehát abban rejlik, hogy a szubjektum — folyamat.

Mindehhez még hozzátehetjük, hogy a szubjektivitás újra meg újra áthelyeződik a diszkurzusok láncolatában, ami egy egész sor pozíciót eredményez, amelyből a szubjektum magát és a valóssal való kapcsolatát megragadhatja, s amelyek, mint arra már utaltam, akár egymással összeegyeztethetetlenek vagy ellentmondásosak is lehetnek. A maguktól értetődőnek, eleve adottnak tekintett dolgokon belül jelentkező ilyesfajta összeférhetlenségek és ellentmondások arra kényszerítik az egyes individuumokat, hogy új, ellentmondásmentes szubjektum-pozíciókat keressenek. Hogy csak egy divatos példát említsünk, a nőket mint a társadalom egy csoportját, egymásnak ellentmondó diszkurzusok hozzák létre és korlátozzák. Igen nagy vonalakban vázolva a problémát: a nők egyszerre vesznek részt a szabadság, az önmeghatározás és a racionalitás liberális-humanista diszkurzusában, illetve az alávetettség, a viszonylagos alkalmatlanság és az irracionális intuíció társadalom által felkínált, specifikusan feminin diszkurzusában. Szinte elviselhetetlen nyomást jelenthet, ha valaki ezeken az ellentmondásos diszkurzusokon belül próbál meg egységes, koherens szubjektum-pozícióra lelni, illetve ezt követően valamiféle ellentmondásmentes

viselkedési mintát kialakítani. Az erre a szituációra adott egyik lehetséges válasz, hogy az ember visszavonul az ellentmondásoktól, illetve magától a diszkurzustól — „beteggé” válik. Jóval több nőt, mint férfit kezelnek különféle mentális zavarokkal. Ezen kívül a feminizmus diszkurzusaiban is kereshetjük az ellentmondások feloldását. A liberális humanizmus diszkurzusa a nőket többé-kevésbé kirekeszti magából, ami talán abból is látszik, hogy a nők társadalomban elfoglalt pozíciója — minden bizonytalansága ellenére — igen lassan változik. Ezt a viszonylagos kirekesztést, amelyet társadalmunk javarészt maskulin jellegű intézményei is támogatnak, az is jelzi például, hogy a hímnemű nyelvi alakokat az egész emberi fajra vonatkoztatjuk ('racionális ember'⁷ stb.).

A nők esete nem egyedülálló. Az osztályszerkezet is létrehozhat olyan ellentmondásos szubjektum-pozíciókat, amelyek nemcsak egész osztályok, hanem ugyanabba az osztályba tartozó egyes individuumok társadalmi viszonyaiban is változásokat indíthatnak el. Az egyes szubjektum még a tudat szintjén sem egységes, s bár maga ez a tény nem feltétlenül tudatosul, benne rejlik az akaratlagos változtatás lehetősége.

Mindez persze nem azt jelenti, hogy az egyes szubjektum visszakerül a változás, a változó tudás ágensének a pozíciójába. Éppen ellenkezőleg: az egyes individuumok és a szubjektivitásukat alkotó nyelv között egyféle dialektikus viszonyról van szó, amely a folyamatban lévő szubjektivitás fogalmának megfelelő.

Ha a szubjektivitás állandóan folyamatban van, az irodalmi szövegek igen lényeges szerepre tehetnek szert. Azt persze, gondolom, senki sem merné állítani, hogy az irodalom egyedül képes lenne bármiféle válságot előidézni a társadalmi formációban. Mindazonáltal, ha elfogadjuk mindazt, amit a nyelv szubjektum-alkotó szerepéről Lacan mondott, nyilvánvalóvá lesz, hogy az irodalom, mint az egyik legnagyobb meggyőző erővel rendelkező nyelvhasználat, fontos hatást gyakorolhat arra, ahogyan az emberek magukat, illetve a valóssal való kapcsolatukat megragadják. Egyrészt úgy tűnik, hogy az irodalmi szöveg is oly módon szólítja meg az olvasót, hogy azok a világról, illetve szubjektivitásról alkotott fogalmak erősödjenek meg, amelyek elősegítik, hogy az emberek „saját jószántukból dolgozzanak” a társadalmi formációban. Másrészt azonban vannak olyan irodalmi irányzatok is, amelyek, úgy tűnik, éppen hogy kétségbe vonják ezeket az elképzeléseket, és megkérdőjelezzik az individuumok és a létezésük valós feltételei között fennálló képzetes viszonyoknak azt az összességet, amely biztosítja a termelés jelenlegi viszonyainak újratermelődését.

2. A SZUBJEKTUM ÉS A SZÖVEG

Althusser a szubjektum megszólítását, interpellálását az általában vett ideológia kontextusában vizsgálja; Benveniste, miközben a nyelv és a szubjektivitás kap-

⁷ Angolul: 'rational man', ahol a 'man' szó egyszerre jelent 'férfi'-t és 'ember'-t. A magyarban az 'ember' szónak sokkal erősebb a nemtől független jelentése, bár a köznap nyelvhasználat során 'ember'-t mondvá általában férfira gondolunk. További példák a faj és a férfinem összekeveredésére: 'megemberekedik', 'hazafi' stb. — A ford.

csolatát tárgyalja, a nyelvvel mint általános fogalommal foglalkozik. Mindazonáltal könnyen belátható, hogy a kapitalizmusnak különösképpen szüksége van olyan szubjektumokra, akik önnön jószántukból dolgoznak, akik készek elcserélni munkaerejüket bérért. Az ideológia a kapitalizmus időszakában hangsúlyozza leginkább az individuális szabadság, a lelkiismereti szabadság és természetesen az összes elképzelhető formában megnyilvánuló fogyasztói szabadság értékét. A liberális humanizmus ideológiája egy olyan ellentmondásmentes (tehát alapvetően megváltoztathatatlan, kimozdíthatatlan) individuumokból álló világot tételez fel, amelynek minden béklyótól megszabadult tudata a jelentés, a tudás és a cselekvés eredete. Ennek az ideológiának legfőbb érdeke, hogy elrejtse azt a szerepet, amelyet a nyelv a szubjektum kialakulásában, ő maga pedig a szubjektum megszólításában, illetve az individuum szabad, egységes és autonóm szubjektivitásként való megjelenítésében betölt. A klasszikus realizmus, amely az irodalom, a film és a tévéjáték mind a mai napig legnépszerűbb stílusa, időben nagyrészt egybeesik az ipari kapitalizmus korszakával. Úgy vélem, hogy ez a stílus az ideológia feladatát végzi — nemcsak azért, mert olyan önzonos szubjektumokból álló világot jelenít meg, amely szubjektumok a jelentés, a tudás és a cselekedetek forrásai, hanem azért is, mert a szöveg megértésére legalkalmasabb pozícióként egy olyan szubjektum pozícióját kínálja az olvasónak, ami a megértés, illetve az e megértéssel összhangban álló cselekvés eredeteként jelenik meg.

Talán nem kell hosszasan érvelnünk amellett, hogy a romantikus és a posztromantikus költészetnek — Wordsworth-tól kezdve a viktoriánus időkön át legalábbis Eliotig vagy Yeats-ig — a szubjektivitás a központi témája. A költő fejlődő éne, önnön költő voltának tudata, a külvilág korlátaival való viaskodás áll például *Az előszó*, az *In memoriam* és az *Elmélkedések a polgárháború idején* előterében. E költemények 'én'-je egyféle szuper-szubjektum, aki az életet nagyobb intenzitással éli meg, mint a közönséges ember, s aki egy olyan belső világban merül el, amelyet a külsőként, mintegy antitézisként érzékelt jelenségvilág vagy táplál vagy korlátok közé szorít. Bár a szubjektum ezen költészetbeli transzcendenciája egyáltalán nem problémamentes, teljesen nyíltan jelenik meg ennek az időszaknak a költészetében. A költemény 'én'-je közvetlenül az olvasóhoz szól, s arra hívja fel, hogy e megszólításra hasonlóan, közvetlenül válaszoljon.

Ugyanennek az időszaknak a prózája ellenben szemmel láthatóan folyton az emberek közötti társadalmi kapcsolatokkal, az individuum és a társadalom kölcsönhatásával foglalkozik, ami a szerző szubjektivitásának egyre határozottabb kiszorítását vonja maga után. A szerző közvetlen betolakodása kerülendővé válik; a személytelen elbeszélés, amely inkább „bemutat” (valamilyen igazságot), mintsem „elmond”, a tizenkilencedik század végére a prózai elbeszélés követelményévé lép elő. A drámában úgyszintén: a szerző szemmel láthatólag hiányzik a színpadon megjelenített önmagába záródó, fiktív világból. Még maga a szöveg is kitörli önnön szöveg-voltát: a regény — a költészettel ellentétben, amely, még ha csak a szöveg papíron megjelenő alakjával is, de világosan formaként határozza meg magát — olyan benyomást kelt, mintha egy esemény sor pusztá átirata lenne, mintha beszámolót adna egy fikci-

onalításában is jól megragadható világról. A klasszikus realista dráma pedig kívülről, magát mintegy átlátszónak tüntetve fel mutatja be, hogyan beszélnek és cselekednek az emberek.

Mindazonáltal, mint azt olvasás vagy előadás közben magunk is tudjuk, a szerző valamilyen árnyszerű tekintélyként, illetve az elbeszélés forrásaként mégiscsak jelen van. Ezt a jelenlétet szentesíti a könyv borítóján vagy a műsorfüzetben található név: „Thomas Hardy regénye”, „Ibsen új darabja”. Emellett, s az elkövetkezendő rész pontosan ezzel foglalkozik majd, a klasszikus realista szöveg *formája* is az expresszió elméletét, illetve az ideológiát támasztja alá, hiszen az olvasót szubjektumként szólítja meg. Arra csábítja, hogy érzékelje és értékelje a szöveg „igazságát” — a világ olyan koherens, ellentmondásmentes értelmezését, amely a szerző érzékeléseinek felel meg, kinek autonómiája az értelmezés igazságának forrása és garanciája. Ez az interszjektív kommunikáció, a világot megjeleníteni kívánó szöveg közös megértésének ez a modellje nemcsak a szöveg igazságának biztosítója, hanem annak is, hogy az olvasó a tudás birtokában lévő szubjektumok világában maga is tudás birtokában lévő, autonóm szubjektum. A klasszikus realizmus tehát ideológiai gyakorlat, hiszen szubjektumokként létező olvasóknak címezi magát, akiket megszólít, hogy önként fogadják el szubjektivitásukat és alávetettségüket.

Még egyszer hangsúlyozni szeretném azonban, hogy ez a folyamat távolról sem elkerülhetetlen, hiszen a szövegek nem írják elő sorsszerűen, miként *kell* őket olvasni. Most csupán annak vizsgálatára szorítkozom, hogyan olvassuk konvencionálisan őket. Konvencionálisan — egyrészt abban az értelemben, hogy a nyelv konvencionálisan alapul, s az írás műfajait, csakúgy, mint az olvasási módokat, konvenciók határozzák meg. Másrészt azonban a konvencionalitásból az is következik, hogy az olvasás új konvenciói is elképzelhetők. A jelentés tehát sohasem egy, a szövegben inherensen bennrejlő rögzített lényeg, hanem mindig az olvasó alkotása, a társadalmi formáció, az olvasó és a szöveg közötti „körforgás” eredménye (HEATH, 1977 – 78. 74.). Hasonlóképpen elmondhatjuk, hogy „a szövegbe belekódolt [*inscribed*] szubjektumpozíciók sincsenek hermetikusan egy szövegbe zárva, hanem mindig valamiféle ideológiához tartoznak” (WILLEMEN, 1978. 63.). A klasszikus realizmus megszólítja az olvasót, ami azonban nem jelenti azt, hogy e folyamat elháríthatatlan. Éppen ellenkezőleg: választás kérdése. A választás azonban ideológiai természetű: bizonyos jelentésmezők (hogy melyek, arról mindig lehet vitatkozni) „nyilvánvalóbbak” az éppen uralkodó ideológiában, csakúgy, mint ahogyan egyes szubjektum-pozíciók is „nyilvánvalóan” azok a pozíciók, amelyekből ezek a jelentések a legfeltűnőbbek.

Az elkövetkezendőkben a kritika-elmélet egyik legjelentősebb brit forrásában, a *Screen* folyóiratban megjelent filmkritikai kutatásokból meríték szabadon. Bizonyos nézeteket figyelmen kívül hagyok, másokat viszont minden tévovázás nélkül átveszek. A *Screen*-ben zajló vita jóval összetettebb és mélyebb volt annál, semhogy ez a kölcsönzöttet elkerülhetetlenül módosító és rövidítő gondolatmenet teljes egészében felidézhesse.

A klasszikus realizmusra az *illuzionizmus*, a *lezárás* [*closure*] felé haladó elbeszélés és a történet „igazságát” megalapozó *diszkurzusok közötti hierarchia* jellemző. Az illu-

zionizmus, remélem, mára már nem szorul bővebb fejtegetésre. A klasszikus realizmust meghatározó másik két jegyre viszont ráfér némi magyarázat. Minden elbeszélés hajlamos arra, hogy bizonyos visszatérő mintákat kövessen. A klasszikus realista elbeszélés, ahogyan azt Barthes *S/Z* című írásában bemutatja, egy olyan enigma alkotásán alapul, amely a rend felbomlásával jár, s amely a konvencionális kulturális és jelölési rendszereket a zűrzavar állapotába taszítja. A klasszikus realizmusban a történet-séma szintjén leggyakrabban a gyilkosság, a háború, az utazás vagy a szerelem a bonyodalom forrása. Majd a történet elkerülhetetlenül a *lezárás* felé halad, ami egyben feltárálás is: az enigma feloldódik, s helyreáll a rend, melyet a történet eseményeit megelőzőnek hitt rend újjáalkotásaként vagy továbbfejlődéseként érzékelünk.

A lezárás pillanata az a pont, ahol a történet eseményei teljesen érthetővé válnak az olvasó számára. A legnyilvánvalóbb példa erre a detektívtörténet, ahol az utolsó lapokon előkerül a gyilkos, s a motivációk tisztázódnak. Az elbeszélés azonban mindvégig az érthetőség egy eléggé magas szintjén mozog, ami a *diszkurzusok közötti hierarchiának* köszönhető. Ezt a hierarchiát elsősorban az egyik diszkurzus megkülönböztetettsége hozza létre, mely diszkurzus az összes többi diszkurzust alárendelt helyzetben tartja, s szó szerint vagy átvitt értelemben idézőjelbe teszi. Colin McCabe George Eliottól idéz egy részletet e jelenség illusztrálására. (MACCABE, 1974. 9–10.) Most álljon itt egy másik példa a regényből. Ez a részlet Mr. Tulliverről szól, aki eltökleltte magában, hogy visszaszerzi hűgától, Mrs. Mosstól a neki kölcsönadott pénzt. Éppen Mrs. Moss négy lányáról beszélgetnek, akiknek, Mrs. Moss szavaival, „nem akármilyen nagybátyjuk van”:

— Igen, igen, de aztán kikerülnek az életbe, és meg is kell állniuk a helyüket külön-külön — mondta Mr. Tulliver, s úgy érezte, mintha ellankadna a szigorúsága. Hogy újra fölélessze, jónak látta odavetni egy kis hasznos tanácsot. — Ne számítsanak arra, hogy a fivérekbe csimpaszkodjanak. — Nem is úgy gondolom. De remélem, a fivérek szeretni fogják szegénykéket, és nem felejtik el, hogy egy apától és anyától származnak. A fiúk attól még nem lesznek szegényebbek — tette hozzá Mrs. Moss, félénk hirtelenséggel fellobbanva, mint a félig elhamvadrt tűz.

Mr. Tulliver kissé meglegyintette a lovát, aztán visszahúzta a gyeplőt, és haragosan ráfordult a csodálkozó, ártatlan párára:

— Nem maradsz nyugton!

— És minél többen vannak, annál jobban kell szeretniük egymást — folytatta Mrs. Moss, oktató célzattal gyermekeire tekintve, majd ismét bátyjához fordult. — Nem mintha arra gondolnék, hogy a te fiad nem lesz mindig jó a hűgocskájához, csak azért, mert ketten vannak, éppen úgy, mint te meg én, kedves bátyám.

A nyíl szíven találta Mr. Tullivert. Nem volt valami élénk fantáziája, de Maggie nagyon közel állt a szívéhez, és felötlött benne az a gondolat, hogy Tom és Maggie későbbi kapcsolatát párhuzamba állítsa a maga meg Mrs. Moss viszonyával. Ha „a kis fruska” valaha szegény sorba kerülne, vajon Tom is kemény szívű lenne hozzá?

– Igen, igen, Gritty – mondta a molnár, és hangja egyre jobban ellágyult. – De én mindig megtettem érted mindent, ami módomban állt – fűzte hozzá, mint-ha valami szemrehányás súlya alatt mentegetőznék. (A *vízimalom*. 8. fejezet.)

Az, ahogyan a dialógus, illetve pszichológiai jelentőségének szerzői, tehát autoritativ kifejtése elkülönül, igen jól illusztrálja Benveniste megkülönböztetését a „diszkurzus” és a „történet” (*histoire*) között (BENVENISTE, 1971. 205–215.). A történet (*histoire*) látszólag a beszélő beavatkozása nélkül beszél el eseményeket. A történet nem tesz említést ’én’-ről vagy ’te’-ről, „az események mintegy magukat beszélnek el” (ibid, 208.). A diszkurzus ellenben beszélőt és hallgatót, a dialógus ’én’-jét és ’te’-jét feltételezi. Egy olyan egyes szám harmadik személyű elbeszélésben, mint A *vízimalom*, egy olyan, a diszkurzusokat megkülönböztetett helyzetű történeti [*historical*] narráció állítja az olvasó elé, amely az egész elbeszélés koherenciájának forrása. Az idézett részletben például Mr. Tulliver sokkal inkább tudatában van a helyzet „igazságának”, mint Mrs. Moss – amit onnan tudunk, hogy e tényt előzőleg már történelemként hallottuk: „Mrs. Moss egyenes lelkű, egyszerű teremtés volt; de ha a legravaszabb asszony lett volna a világon, akkor sem eszelhetett volna ki alkalmasabb szavakat bátyja megpuhítására...” Az olvasó azonban még Mr. Tullivernél is jobban ismeri az „igazságot”, hiszen az ő átfogó tudását a történeti narráció biztosítja: „... és felötlött benne az a gondolat, hogy Tom és Maggie későbbi kapcsolatát párhuzamba állítsa a maga meg Mrs. Moss viszonyával...” E személytelen narráció autoritása önnön diszkurzív természetének kitörése révén szökken hát szárba.

A fenti szövegrész azért is érdekes a számunkra, mert magát az olvasót hívja fel a „történet” (*histoire*) megszerkesztésére, amely – ennek ellenére – még érthetőbbé válik. Annak enyhén ironikus bemutatása például, ahogyan Mr. Tulliver a lovával bánik, mindenféle nyílt szerzői kommentárt nélkülöz. A kontextusban azonban többé-kevésbé ellenállhatatlanul egyetlen értelmezés felé mutat. Ez az értelmezés, úgy tűnik, egy olyan, a szerző és az olvasó között zajló interszubejektív kommunikáció terméke, amelyben a nyelv szerepe láthatatlanná vált. Az ironia nem kevésbé autoritativ attól, hogy jelentéseit nem explicit, hanem implicit módon hozza létre. Sőt, George Eliot állandó, nyílt szerzői közbeszólásainak és általánosításainak talán még könnyebb ellenállni, hiszen azok legalább felhívják a figyelmet arra, hogy állítások. Bármennyire is „megbízhatatlan” hát az egyes szám első személyű narráció vagy az, ha az események a tudatosság elbeszélésbeli középpontjainak érzékelésén keresztül jelenítődnek meg, nem feltétlenül mentesek a szerzői autoritástól. Inkább olyan jelentést kínálnak az olvasónak, amelyet látszólag nem tartalmaznak a lapra írt szavak. A klasszikus realizmus a saját diszkurzivitását eltörölő, érthető történet (*histoire*) megjelenítésével olyan modellt állít fel, amelyben szerző és olvasó közösen birtokolnak rejtélyes extradiszkurzív eredetű jelentéseket. A klasszikus realizmus az ideológia munkáját végzi hát annyiban, hogy elfedi a nyelv és a szubjektivitás közötti kapcsolatot.

A klasszikus realizmusról tehát elmondhatjuk, hogy Barthes az *S/Z*-ben olvasható (*lisible*) szöveggént definiálja; hogy a XIX. század uralkodó irodalmi formája, s bár a XX. században már nem annyira „helyénvaló”, a populáris irodalom kedvence; hogy

az ideológia cinkosa, hiszen megkísérli lekötni az irodalmi gyakorlat alkotóerejét. A klasszikus realizmus hajlamos önnön megértésének „nyilvánvaló” alapjaként azt a feltételezést kínálni, mely szerint a — koherens és egységes — karakter a cselekedetek forrása. A szubjektivitás a klasszikus realizmus egyik fő — talán legfőbb — témája. Sokat hangoztatott vélemény, hogy a komoly irodalom a karakternek, illetve a lélektani folyamatoknak a feltárásáról ismerszik meg: „a modern idők irodalma azzal vette kezdetét, hogy a karakter győzedelmeskedett a cselekmény felett” (LANGBAUM, 1963. 210.). Ennek megfelelően a karakter következtetlenségei, vagy az, ha egy adott cselekvés nem illik egy adott karakterhez, hiányossággént könyvelendőek el. Emma azért cselekszik úgy, ahogyan, mert olyan személyiség, amilyen; Sir Willoughby Patterne azért cselekszik úgy, ahogyan cselekszik, mert egoista. Maggie Tulliver, Jane Eyre és Paul Morel személyisége pedig — családi körülményeik és neveltetésük folytán vagy egyszerűen csak valamilyen titokzatos adottságként — már legkorábbi éveikben megmutatkozik, hogy aztán egész későbbi fejlődésükben, választásaikban és életük irányításában fontos korlátozó tényezőnek bizonyuljon. A korábbi irodalmi formákban ábrázolt jóval esetlegesebb világokban az egymástól alig, szinte csak nevükben különböző karakter-párok olyan különbségeket mutatnak, amelyek külső körülmények vagy véletlenszerű választások eredményei. Palamon és Arcite, Helena és Hermia, Rosalind és Célia, úgy tűnik, semmiben nem különböznek egymástól — sorsukat (illetve a két utolsó példában a testmagasságukat) leszámítva. A klasszikus realista szövegben megjelenő karakter-párok esetében ellenben azt követhetjük nyomon, hogy a különböző sorsok miképpen származnak karakterek közötti eltérésekből. Amikor Dorothea elutasítja Sir James Chettamot, Celia viszont hozzámegy, e kétféle cselekedet pontosan megfelel azoknak a személyiség-mintáknak, amelyeket a *Middlemarch* kezdő lapjai részletekbe menően előírnak a számukra. Elinor és Marianne Dashwood természetüknél fogva különböznek egymástól, s ha Marianne tizenkilenc éves korára szert tesz is arra az intelligenciára, amely tizenhét éves korában még hiányzott belőle, ez csakis egy tekintélyes hosszúságú betegség és lábadozás árán lehetséges.

A karakter ilyesféle kiigazítódásait jelző betegség a XIX. századi próza egyik konvencióvá vált megoldása. A változás problémája, amelyet szimbolizál, szöges ellentéte azoknak a gyors átváltozásoknak, amelyek Shakespeare eltévelyedett, rétkozló fiú-szerű figuráival — Prince Hallal, Angelóval vagy Bertrammal — esnek meg. Ők egészen hirtelenül képesek az erény birtokába jutni, hisz az minden bűnbánó bűnös számára egyenlő mértékben, könnyedén elérhető minőség. Tragikus megfelelőik is ugyanilyen könnyedén esnek bűnbe a reneszánsz drámában: Faustust, Beatrice-Joannát és Macbeth-et nem feltétlenül kell züllött *egyénségeknek* látnunk, még akkor sem, ha egy bizonyos, a klasszikus realista irodalom túlsúlyához igazodó kritikai hagyomány egészen a mai napig hajlik arra, hogy őket is a regény terminusaival elemezze. Ellenben, ha Lawrence le is számol „a karakter régi, stabil énjével”, mindezt azért teszi, hogy a szubjektivitás egy mélyebb formájára leljen. Igen nehéz elképzelni, hogy Miriam olyanná váljon, mint Clara, hogy Gudrun olyanná legyen, mint

Ursula, vagy hogy Gerald Birkin jellemzőit öltse magára. Hasonlóképpen nehéz A vízimalmot is elképzelni Tom és Maggie alapvető különbözősége nélkül.

A klasszikus realizmus olyan individuumokat jelenít tehát meg, akiknek alapvetőnek és javarészt adottnak látott személyiségjegyei korlátozzák választási lehetőségeiket, s akiknek fejlődése attól függ, ami már eleve adott. Az emberi természet eszerint karakter-különbségek olyan rendszerének tűnik, amely a világban létezik, de amely mindezek ellenére megengedi, hogy az olvasó egy egész sor különböző karakter vágyaiban és félelmeiben osztozzék. Ez az ellentmondás — hogy az olvasó mint a fikció központi figurája egyedi, viszont oly sok olvasó oly sok főhőssel képes azonosulni — paradoxonként épül az ideológiába. Nincsen szereplője a *Middlemarch*-nak, akivel ne osztozhatnánk a közös emberi valamiféle érzésében. Marlow a *Sötétség mélyén*ben döbbenten ismeri fel a Kongó őserdeiben, hogy ő maga is távoli rokonságban áll az ősi civilizálatlansággal: „És miért ne? Hiszen az emberész mindent megérthet — mert mindent felölel, a teljes múltat és a teljes jövőt.” (2. rész.) Ez az „emberész”, amely végtelen és végtelenül titokzatos homogén differencia-rendszer, amely bármilyen sok formát ölthet, de lényegét tekintve változatlan, a klasszikus realizmus szerint a megértés, a cselekvés és a történelem forrása.

Bár a klasszikus realizmus elméleti kereteit a szubjektum önazonossága és folytonossága szolgáltatja, a történet cselekménye és a narratív folyamat megbontja a szubjektivitást, megzavarja a különböző szubjektum-pozíciók viszonyának a szövegben normálisként beállított mintáját. Sok esetben maga a cselekmény tölti be a szubjektivitás elé állított próbatétel funkcióját: több alternatív cselekvési lehetőség felmutatásával bizonytalanítja el a főhős identitását. Máskor gyilkosság, házastársi hűtlenség, utazás vagy egy idegen érkezése bontja meg azt a fennálló differencia-rendszert, amely a szöveg mikrokozmoszában az emberi természetet alkotja. Ennyiben tehát a klasszikus realizmus is felismeri az én törekénységét, az olvasónak pedig a veszély és az izgalom érzését kínálja, amely ebből a felismerésből fakad.

A klasszikus realista elbeszélés lezárás felé tartó mozgása azonban minden esetben biztosítja a rend helyreállítását. Ez a rend akár új, akár a régi felelevenítése, minden esetben érthető, hiszen ismerős. Sorsdöntő választások születnek, identitás alapozódik, a gyilkost pellengérré állítják, a házasság pedig új szubjektum-pozíciókat generál. A XIX. századi regényre oly jellemző epilógus ezt az új rendet írja le — statikusra merevítve. Ezzel egy olyan szerkezeti jellemzőre világít rá, amely más klasszikus realista szövegekben csak implicit módon van jelen. Jane Eyre megmondja olvasóinak: „A történet befejezéséhez közeledik. Még néhány szót a házasságomról, s néhány szót azokról, akiknek a neve a leggyakrabban fordult elő a mesében.”⁸ (38. fejezet.) A jelölők új differencia-rendszerre való elosztásával helyreáll a harmónia, a szubjektum fenyegetettsége véget ér. Már csak az van hátra, hogy ez a harmonikus és egységes világ az olvasó számára is érthetővé váljék, azaz a folyamat elérkezzék az olvasó szubjektivitását fenyegető veszély érzésének megszüntetéséhez. Ezt a sokkal

⁸ A magyar fordításból teljesen hiányzik az idézett rész utolsó tagmondata, amely pedig az elbeszélés narrátori lezárását, véglegesítését hangsúlyozza még egyszer. Angolul: „... and I have done.” Magyar szabadfordításban: „... és végeztem.” — A ford.

részletesebb kifejtést igénylő narratív szerkezetet Stephen Heath *Film and System: Terms of Analysis* [Film és rendszer: az elemzés szempontjai] című írásában a *Touch of Devil* [A gonosz érintése] című film teljes elemzése kapcsán írja le.

A *Jane Eyre* közvetlenül az olvasónak címezi magát, az olvasót mint szubjektumot, mint azt a 'te'-t szólítja meg, akit a diszkurzus 'én'-je megcéloz. E megszólítás (címzés) egyben azt eredményezi, hogy az események egy adott, egységes nézőpontból való megjelenítésével az olvasó is belekerül az elbeszélésbe (az elbeszélés magába zárja). Odüsszeusz és Nauszika találkozása az *Odüsszeiában* vagy Priamusz halála az *Aeneiszben* nem jelöl ki meghatározott pozíciót az olvasó számára a jelenetben. A klasszikus realizmus ellenben az olvasót az eseményeken belülre helyezi: olyan, mint-ha a gyermek Jane szemén keresztül mi magunk is „látnánk” Mr. Brocklehurstöt:

... aztán fölpillantottam — egy fekete oszlop állt előttem! Nekem legalább az első pillanatra úgy tetszett, hogy egy magas, vékony, feketébe göngyölt oszlop meredezik a szőnyegen. A tetején szigorú arc ült, olyan volt, akár a faragott maszk, amit oszlopfőnek tettek oda. (4. fejezet.)

Ez a technika nemcsak azt hangsúlyozza, hogy magát a szöveget elsősorban a szubjektivitás foglalkoztatja, hanem az olvasó számára is behatárolja a jelentések jártékát, hiszen beállítja a jelenet megértésére egyedül alkalmas pozícióba. Mindez nem az egyes szám első személyű narráció egyenes következménye — Priamus halálát például hiába idézi fel maga Aeneas —, s nem is kötődik egyedül ehhez a technikához. Jó példa erre a *Twist* Olivér következő részlete:

A koporsós, aki épp az imént rakta fel boltja ablakaira a fatáblákat, éppen az üzleti könyvbe írt valamit, a helynek megfelelő kísérteties gyertyafény mellett, amikor Bumble úr belépett.

— Á — mondta a koporsós, felnézett könyvéből, és szó közepén abba-abbahagyta az írást —, ön az, Bumble úr!

— Én vagyok személyesen, Sowerberry úr — válaszolta az egyházfi. — Elhoztam a fiút, itt van. — Olivér meghajolt.

Úgy, ez az a fiú? — mondta a koporsós, és feje fölé emelte a gyertyát, hogy jobban lássa Olivért. — Légy szíves, gyere ide egy pillanatra, kedvesem — szólt hátra a feleségének.

Sowerberryné előjött a bolt mögötti kis szobából. Alacsony, vézna, aszott, mérges arcú nő volt.

— Kedvesem — mondta Sowerberry úr tiszteletteljes hangon —, itt van az a fiú a dologházból, akiről már beszéltem.

Olivér újból meghajolt.

— Szent isten — mondta a koporsós felesége —, milyen kicsi! (4. fejezet.)

A jelenetet (hisz ez az elbeszélés is tele van vizuális részletekkel) egy meglehetősen jól behatárolható nézőpontból, az üzlet ajtaján éppen belépve látjuk. A gyertya felemelése, Sowerberryné felbukkanása és egész kinézete mind ennek az egyetlen nézőpontnak „jelenik meg”. Ez a nézőpont Olivér helye, aki az egész fejezet tuda-

rosságának középpontja. Azt „látjuk”, amit Olivér lát, s ennyiben vele azonosulunk. Mi azonban olyat is látunk, amit Olivér nem: tudásunk van egyes szám harmadik személyben elbeszélte meghajlásáról; tudjuk azt is, hogy a temetkezési vállalkozó éppen most tette fel a fatáblákat, s hogy egy szó közepén szünetet tart. Ennek az információnak nincs nyilvánvaló helye Olivér tudatában, s az az átfogóbb nézőpont, amelyet az olvasó számára lehetővé tesz, hármass kapcsolatot teremt az olvasó, a fikatív szereplő és a beleértett szerző között. Az olvasó nemcsak Olivérnek, a kimondott (*énoncé*) szubjektumának, a kimondásban megjelenő szubjektumnak a nézőpontjában vesz részt, hanem a kimondás szubjektumának, az elbeszélő szubjektumának, az – Olivér élményeit az olvasónak „bemutató” – beleértett szerzőnek a nézőpontjában is. Emellett a klasszikus realizmus konvencionális elbeszélő ideje is hajlik arra, hogy az olvasó pozícióját az elmúlt események sorára visszanezéz mindentudó elbeszélő pozíciójához közelítse. Ezért aztán, bár úgy tűnik, mintha minden esemény éppen „most”, az olvasásunk alatt történne – a szöveg azt határozottan jelzi az olvasónak, ha valami ehhez a jelenhez képest már elmúlt –, minden látszólag jelen idejű epizódot egy olyan egységes, teljesen érthető, átfogó látomás olt ki [*contain*], amely mindazt magába foglalja, ami a kimondás szubjektumának nézőpontjából már elmúlt, lezárult.

A heterogenitást – a különböző nézőpontok és időbeli elhelyezkedések sokféleségét – tehát egyfajta homogenitás oltja ki (foglalja magába). A szöveg azzal, hogy az olvasót „látomásának egységes és egységet teremtő szubjektumaként rögzíti” (HEATH, 1976. 85.), transzcendens és ellentmondásmentes szubjektumként szólítja meg. Azt a pozíciót, amelyben az olvasó a kimondás szubjektumával azonosul, természetesen nemcsak az az egyes szám harmadik személyű elbeszélésmód hozhatja létre, amelyben az elbeszélő mindentudás olyan szembeűnő. A „megbízható” és a „nem megbízható” egyes szám első személyű elbeszélő megkülönböztetése révén is szert tehet az olvasó a tudás olyan – a történet, a történet egyfajta „igazsága” ismeretét jelentő – pozíciójára, amely a dramatizált narrátor, a kimondott (*énoncé*) szubjektuma számára – aki csak egy szereplő a szövegben – nem feltétlenül elérhető. A gyermek Jane Eyre sokszor sokkal kevésbé érti meg élményeinek jelentőségét, mint az olvasó. Az *Üvöltő szelek*ben Lockwood vagy Nellie Dean érzékeléseinek elégtelensége nem gátolja meg az olvasót abban, hogy Catherine és Heathcliff kapcsolatának igazi természetét megértse. Browning drámai monológjai pedig, hogy egy extrém példát is említsünk, arra hívják fel az olvasót, hogy a beszélő számára hozzáférhetetlen ítéleteket alkosson és következtetéseket vonjon le. Robert Langbaum kitűnően írja le azt az igen gyakori olvasói tapasztalatot, amikor az olvasó tudása, úgy tűnik, meghaladja a beszélő tudását, de csak azért, hogy a szerzővel közös tudássá váljék. Így szerző és olvasó egymástól függetlenül hoznak létre egy olyan közös tudást, amely mindkettejük transzcendenciáját megerősíti:

A drámai monológrol általában véve elmondhatjuk, hogy egy olyan – vagy intellektuális vagy történelmi – tudatosság munkál benne, amely túllép azon, amire a beszélő igényt tarthat. Ez a tudatosság azt jelzi, hogy a költő önmagát

a versbe vetíti; s ez az a pont, amely saját magunk versbe vetítését is kiváltja, hiszen saját tudatunk mására ismerünk benne (LANGBAUM, 1963. 94.).

Az ironia tehát még a nyílt szerzői mindentudásnál is hatékonyabban biztosítja a jelentés eredeteként felfogott olvasói szubjektivitást.

A drámai monológot formájának logikája arra kényszeríti, hogy az ironia felismerését az olvasóra hagyja. A klasszikus realista regény biztosabb módszerre alapozza harmonikus „igazságát”.⁹ A regény a leggyakrabban talán azt a mintát követi, hogy a kimondott (*énoncé*) szubjektumának és a kimondás szubjektumának diszkurzusa fokozatosan közelít egymáshoz — mindaddig, amíg a lezárás pillanatában diadalmasan egyesülnek. A detektívtörténet végén az olvasó, a szerző és a detektív egyaránt „tudnak” mindent, ami csak a történet megértéséhez szükséges. A XIX. század főhőse pedig addig tanul saját tapasztalataiból, amíg végül is sikerül arra a bölcsességre szert tennie, amelynek szerző és olvasó — mint ekkor kiderül — már mindvégig a birtokában volt. (Paradox módon a főhős felfedezéseinek van egy olyan hatásuk is, hogy az olvasó bölcsességét is megerősítik.) Wayne Booth a következőképpen írja le az *Emma* olvasását éppen befejező olvasó pozícióját:

„Jane Austen” semmi olyat nem tud meg a regény végére, amit ne tudott volna már az elején is. Semmit nem kell megtudnia. Minden fontosat tudott már. Mi pedig abban a kiváltságban részesültünk, hogy vele együtt — az ő tekintetével — nézhettük kedvenc szereplőjét, ahogy az egy viszonylag alacsonyabb színtről felküzdi magát, hogy csatlakozhassék Knightley, „Jane Austen”, illetve azon olvasók becses társaságához, akik elég bölcsék, jók és érzékenyek ahhoz, hogy ők is oda tartozzanak. (BOOTH, 1961. 265.).

Az *Örökösök* talán az összetartó diszkurzusok egyik legérdekesebb példája. A történet maga társadalmi és ideológiai ellentmondásokkal foglalkozik: a tulajdonról szóló törvény, amelyet az egész társadalom érdekében hoztak, egyedül az ügyvédeknek hoz hasznot, a társadalom azon tagjait viszont, akik saját védelmük érdekében idézik fel, elpusztítja; a társadalomban olyan felfogás alakult ki az erényről, amely csak képmutatást és kétségbeesést szül. Az *Örökösök* elbeszélésmódja szintén ellentmondásba torkollik: kezdetben felbuztatja az olvasót, hogy szabadon hozzon létre jelentéseket, végül azonban e jelentéssalkotás korlátjának bizonyul. A regénynek két narrátora van: Esther Summerson, aki ártatlan, nagyvonalú, szerény és szentimentális, illetve egy névtelen, harmadik személyű elbeszélő, aki távolságtartó, ironikus és az árvaszékről birtokában lévő tudástól már-már cinikus. Egyikük sem mindentudó. A névtelen elbeszélés jelen időben zajlik, s érzelmek tekintetében vajmi kevés tudást árul el. Az *Örökösök* elején a két elbeszélés éles kontrasztot alkot. Az első rész a józan, sokat tudó elbeszélő szájából hangzik, majd Esther bizonygatja igen közvetlenül csekély tudását, de érzelmeinek erejét: „Semmi esetre sem volt gyors felfogásom.

⁹ A klasszikus realista drámát sem hagyom figyelmen kívül, csak éppen ott a legkönnyebb ironiát létrehozni, hiszen a karakter hiedelmei és a színpadon bemutatottak közötti részként jelenik meg. Filmek esetében pedig a kamera tölti be a „láthatatlan” szerző szerepét.

Ha igazán nagyon szeretek valakit, akkor mintha megélnékülne az eszem is.” (3. fejezet.)

Az olvasó állandó késztetést érez arra, hogy a két elbeszélés hiányosságait pótolja. A javarészt a viselkedések leírására korlátozódó harmadik személyű elbeszélés erősen enigmatikus jellegű, mindazonáltal elég nyomot bocsájt az olvasó rendelkezésére ahhoz, hogy az a történet „igazságát” már azelőtt találgatni kezdje, mielőtt a történet maga feltárná. Esther elbeszélése ellenben ironikus olvasásra készíti: a „tényekről” adott beszámolóinak nyugodt szívvel hiszünk, ítéleteinek azonban már kevésbé:

Nagyon-nagyon jó asszony volt! Háromszor ment templomba minden vasárnap, reggeli misére minden szerdán és pénteken, minden szentbeszédet meghallgatott, ahányat csak tartottak; soha el nem mulasztotta. Szép volt; ha mosolygott volna (gondoltam magamban gyakran), olyan lett volna, mint egy angyal: azonban soha el nem mosolyodott. Mindig komoly volt és szigorú. Ő maga olyan jószágos volt, úgy képzeltem, hogy a többi emberek rosszasága megbotránkozottatta őt és megkeserítette az egész életét. ... Nagyon elszomorított, ha arra gondoltam, hogy ő milyen jó és hogy én mennyire méltatlan vagyok hozzá. (3. fejezet.)

Egy harmadik, kiválságos, de szó szerint íratlan diszkurzus is kibontakozik hát: az olvasó diszkurzusa, amely érti a történetet és megbízhatóan értékeli.

A három diszkurzus azonban fokozatosan közelít egymáshoz. Esther Mr. Skimpole gyerekes spontaneitását — amely a 6. fejezetben annyira elbűvölte őt, az olvasó diszkurzusában azonban igen hamar felelőtlenségként jelent meg — a 61. fejezetben oly könnyedén utasítja el, hogy az inkább az ironikus narrátorhoz illenék:

Mintegy öt év múlva halt meg, s hátrahagyott egy naplót, levelekkel és egyéb életrajzi anyaggal; ami meg is jelent könyvalakban s amiből az derült ki, hogy Mr. Skimpole egy összeesküvés áldozata volt, az emberiség összefogott egy kedves jó gyermek ellen. Rendkívül mulatságos olvasmánynak tartották, a magam részéről azonban sohasem olvastam el belőle többet annál az egy mondatnál, amire véletlenül rögtön rányitottam a könyvet. Ez a mondat így hangzott: „Jarndyce, akárcsak az ismerőseim legnagyobb része, maga a megtestesült önzés.”

Esther, és nem pedig az ironikus narrátor idézi fel azt a sötét komédiát, ahogyan Jarndyce ügye és maga Jarndyce véget ért. A névtelen elbeszélés viszont megenyhül, talán azért, mert megbizonyosodott Jo, az utcaseprő, a Bagnet család és Mr. George ártatlanságáról:

Jólesik látni a nagyszerű öreg házvezetőnőt (újabban kissé nagyot hall), ahogy a fiával karonfogva megy mindig a templomba, és megfigyelni — amire egyébként kevés embernek nyílik alkalma, mert mostanában nem járnak vendégek a házba —, jólesik megfigyelni, milyen viszonyban vannak Sir Leicesterrel és milyen viszonyban van velük Sir Leicester. (66. fejezet.)

A három diszkurzus tehát konvergál, hogy végül az olvasó látszólag extradiszkurzív értelmezését és ítéletét erősítse meg.

Az *Örökösök* olyan valóságot hoz tehát létre, amely látszólag sokoldalú; túlságosan összetett ahhoz, hogy egyetlen nézőpont érvénytelenítse, valójában azonban az olvasó egységes, ellentmondásmentes, láthatatlan diszkurzusa igenis kioltja. Ez a diszkurzus azáltal erősödik meg és válik teljes érvényűvé, hogy Esther és az ironikus elbeszélő lassan osztozni kezdenek az olvasó „felismerésében” a dolgok igazi összetettségét illetően. Az *Örökösök*, bármennyire kritikusan szemléli is a világot, végül elsimítja az egységes, koherens „igazság” érdekében oly hatásosan dramatizált ellentmondásokat, s ezzel az olvasónak a „tudás birtokában lévő” szubjektivitás ellentmondásmentes pozícióját, viszonyulási lehetőségét kínálja.

A klasszikus realizmus nem alkalmas ellentmondások előtérbe állítására. Szerkezetének logikája — a lezárás felé tartó mozgás — kizárja azt a lehetőséget, hogy az olvasó, magára hagyva, egyszerűen csak szembesüljön azokkal az ellentmondásokkal, amelyeket a szöveg jelez. A diszkurzusok hierarchiája előre gondoskodik arról, hogy a tudás egy transzcendens szintje a világban rejlő ellentmondásokat vagy tragikus-ként (elkerülhetetlenként) „ismerje fel”, mint az Hardyra nagyrészt jellemző, vagy ironikus-ként, mint az *Örökösök*, vagy pedig feloldja őket, mint a *Sybil* vagy a *Jane Eyre*.¹⁰ Amikor mégiscsak valamiféle ellentmondás jelentkezik a klasszikus realista szövegben, az csakis egy olyan szöveg határszélein, margóin jelenik meg, amely — állítja Pierre Macherey *A Theory of Literary Production* (1978.) című művében — ön-maga ellenére képtelen létrehozni a klasszikus realizmus álmait betöltő koherenciát.

Talán még meggyőzőbbé válna mindez, ha a fenti érvek közül egyetlen szöveggel kapcsolatban is elismételniénk néhányat. Henry James *Maisie tudja* című regénye a tudás különböző fokozatairól szól: kimondottan a szubjektivitás elemzésének tekinthető. Maisie szubjektivitása kezdetektől fogva adott. Talán egy kicsit élesebb és pontosabb körvonalakra tesz szert a regény folyamán, radikális ártatlansága, integritása és érzékenysége azonban, úgy tűnik, egyszerűen ott van, változtathatatlanul. Mint ahogyan Sir Claude gyengesége is mozdíthatatlan, bármennyire erősen próbálják is, magát Sir Charlest is beleértve, megváltoztatni. Ida Beale és Mrs. Beale sekélyes, önös természete is adott. A regény egy olyan elgondoláson keresztül érthető meg, amely szerint az emberi természet nem más, mint egy, a világban létező differencia-rendszer. A társadalom csak egy olyan dologra fejtheti ki hatását, amit természetesként és alapvetőként gondolunk el, s ez a hatás Maisie esetében nem elég erős ahhoz, hogy a lányt megrontsa.

A regény cselekménye mindenekelőtt Maisie identitásának próbára tétele. Bár vannak események, az események tetőpontja attól válik tetőponttá, hogy Maisie természetét, szubjektivitását próbára teszi. Elsősorban az érdekes, hogy ki Maisie.

A diszkurzusok hierarchiája meglehetősen egyértelmű. A narráció harmadik személyű, s nagyjából, bár nem kizárólagosan Maisie-n, a tudatosság középpontján keresztül jelenítődik meg. A divatos világ mesterséges diszkurzusa nyilvánvalóan sekélyes, érzélgős, elutasítandó; Mrs. Wix előíró, moralizáló diszkurzusa pedig mintegy ellenpontozza Sir Claude érzékeny, de hatástalan diszkurzusát. Maisie mindkettőt

¹⁰ A *Jane Eyre* elemzését ld. TERRY EAGLETON (1975. 15–32.)

magába építi: Mrs. Wix „morális érzékét” meghaladja, s anélkül képes Sir Claude „önmagától való félelmének” tudatában részt venni, hogy ő maga belesüppedne. Bár a szexualitás biológiai tényeit evilági értelemben véve nem „ismeri”, ennél mélyebbnek látszó „tudással” rendelkezik. Azonban a tudás ezen hierarchiáján túl, amely a kimondott (énoncé) szintjén belül jelentkezik, az ironia a tudás diszkurzusát teremti meg az olvasó számára, aki Mrs. Beale hamisságára már attól a perctől fogva gyanakszik, amikor a hölgy (Overmore kisasszonyként) először lép a szövegbe:

Overmore kisasszony, Moddle-lal ellentétben, sosem viselt kötényt, s evés közben úgy tartotta a villát, hogy begörbített kisujja kecsesen elállt. A gyermek, aki bámulva követte minden mozdulatát, különösen ilyenkor figyelte csodálattal. Mondta is neki gyakran: — A kisasszony gyönyörű! — A mama is gyönyörű volt, de a villával még ő sem tudott ilyen kecsesen bánni. (2. fejezet.)

Az események, amelyeket Maisie érzékel ugyan, de először félreértelmez, illetve rosszul értékel, az olvasó számára teljesen érthetőek. Így aztán amikor a lezárás pillanatában Mrs. Beale zsákmányra éhes, rosszindulatú természete Maisie számára is nyilvánvalóvá válik, a kimondott (énoncé) és a kimondás egymással összetalálkozik, s olyan interszubjektív konszenzust teremt, amely egyszerre erősíti meg az olvasó, Maisie és Henry James autonómiáját, mint az „igazság” felismerésének forrásait.

A szöveg által kinyilvánított egyértelmű társadalombírálat a következő helyet kapja a szövegben: annak a botrányos mivoltát, hogy egy gyerek árucseré tárgyát képezheti, a tudásnak egy olyan, olvasó számára alkotott transzcendens pozíciója oltja ki, foglalja magában, amely ellentmondásmentes, s amely a morális autonómia és a társadalom romlottsága elleni védettség biztosítékeként jelenik meg.

A szubjektum — melyet eredendően (és folyamatosan) diszkurzusok alkotnak — az ideológia által „nyilvánvalóként” megjelenített autonóm szubjektivitás pozíciójának megerősítésére lel a klasszikus realista szöveg diszkurzusában. E pozíció elutasítható, ez a lépés azonban — legalábbis egyelőre — szándékos és ideológiai választás eredménye lehet csak.

A kérdő szöveg

1. A SZÉTHASADT SZUBJEKTUM

A lacani elmélet szerint a nyelvbe való belépés a gyerek számára elengedhetetlen, hacsak nem akar „beteggé” válni. Ugyanakkor ez a belépés elkerülhetetlenül a kimondás szubjektumának és a kimondott (énoncé) szubjektumának, tehát a beszélő 'én'-nek és a diszkurzusban megjelenített 'én'-nek a szétválását is eredményezi. A szubjektum helyét a diszkurzusban az 'én' használata rögzíti, e diszkurzus 'én'-je azonban mindig csak „beugrott helyettes” (MILLER, 1977–78. 25–26.) — azt az 'én'-t helyettesíti, aki beszél. Ez a szubjektumban rejlő — a tudatos, hiszen disz-

kurzusban szerepelni képes én és a csak részlegesen megjeleníthető én közötti — hasadás az esetleges változások forrása. A gyerek társadalmi jelölő gyakorlatoknak való alávetettségét ugyanis így egy olyan másik én létezése vonja állandóan kétségbe, amely a diszkurzus szubjektumától eltérő jelentéseket hordoz.

Éppen ezért egy osztályokra épülő társadalomnak, azaz a fennálló termelési viszonyok reprodukciós folyamatának igencsak az érdekében áll, hogy a szubjektumban rejlő ellentmondásokat elnyomja. Az elnyomás ezen folyamata jellemzi a klasszikus realista szöveget (ld. az eddigieket). A klasszikus realizmus korszaka nagyrészt egybeesik az ipari kapitalizmus korszakával. A társadalmi formáció válságainak idején azonban — átmeneti időszakokban, vagy ha a termelési módot radikálisan fenyegeti valami — a szubjektivitás ideológiájába fektetett bizalom meginog. Mindez a modern irodalom néhány kísérleti formájában és bizonyos filmekben egészen nyilvánvaló, de fellelhető a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet irodalmában is, amikor a lényeges gazdasági változásokat az ideológiai gyakorlatban bekövetkező hasonlóan lényeges — reneszánsznak nevezett — váltás kíséri. Ezekben a szövegekben, ahol a XIX. századi kritika oly készségesen „ismeri fel” a klasszikus realizmus lekerékített karaktereit, egy másféle kritikai megközelítéssel olyan esetekre bukkanhatunk, amikor a szöveg egy, a szubjektum belsejében rejlő hasadást láttat meg az olvasóval. Jean-Marie Benoist szerint Donne „Himnusz Istenhez, betegen” című költeménye magában a szövegben dramatizálja a kimondott (*énoncé*) szubjektuma és a kimondás szubjektuma közötti különbséget (BENOISTE, 1971. 745 — 747.):

Mert elértem egész a szent helyig,
hol én is majd a Tè zenéd leszek,
Szentek Karával — egyelőre itt
megpendítem most a Tè hangszered
és tünődöm, hogy ott majd mit tegyek.

A földrajz-tudós orvosok nekem
térkép-testemen megtanítanak,
hogy lapos ágyamon felfedezzem
e délnyugati, szűk szoroson át
per fretum febris a halál honát.

Az én Nyugatomhoz visz ez az út,
s habár a *nincs*-be térnek e vizek,
mit árt nekem Nyugat? Hisz összefut
minden térképén Nyugat és Kelet:
feltámadáshoz a halál vezet.

(Ford. Vas István.)

Since I am coming to that holy room,
Where, with thy choir of saints for evermore,

I shall be made thy music; as I come
 I tune the instrument here at the door,
 And what I must do then, think here before.

Whilst my physicians by their love are grown
 Cosmographers, and I their map, who lie
 Flat on this bed, that by them may be shown
 That this is my south-west discovery
Per fretum febris, by these straits to die,

I joy, that in these straits, I see my west;
 For, though their currents yield return to none,
 What shall my west hurt me? As west and east
 In all flat maps (and I am one) are one,
 So death doth touch the resurrection.

A költemény beszélője itt egyszerre aktív és tehetetlen, hangszer és hangoló, haldokló és önnön haldoklásának nézője. Ennek az ellentmondásnak a felismerése annak a keresztény paradoxonnak a jegyében zajlik, mely szerint a halállal az élet egy magasabb szintű formájába jutunk, s az emberi lény egyszerre tartozik ehhez a világhoz („térkép”), illetve az örökkévalósághoz. A költeményben dramatizált kettéválás azonban nem egyszerűen a lélek és a test, vagy egy múlandó és egy halhatatlan én közötti dualista különbségtétel. A szubjektum, aki beszél, aktívan szemléli, ahogyan a jövőben az isteni szeretet hatására Isten zenéjévé *válik*, csakúgy, ahogyan az orvosok gondoskodása nyomán most térképpé *válik*. A költemény szubjektuma decentralizálódik, kettéválik a cselekvés (nézés, hangolás, örvendezés¹¹ eredete és a cselekvés hatása (zene, térkép) között.

Az ellentmondást a jelen idő használata teszi szembeszökövé, meghökkentővé. Narratívákban elég gyakori egy múlt idejű, illetve egy jelen idejű 'én' megkülönböztetése. Wordsworth *Az előszó* című versében olyan jelenségre bukkanhatunk, amely Donne költeményének szöges ellentéte. A költeménynek az a célja, hogy a kimondott (*énoncé*) szubjektumának és a kimondás szubjektumának közeledését elősegítse, s hogy ezzel olyan egységes identitást teremtsen, amely egy elmúlt élmény termékeként érthető meg. Meg kell értenünk: abból, ami a költő *volt*, ered mindaz, ami a költő *most*. Ezért aztán a narratív részek múlt időt használnak, amiből a költemény jól elkülöníthetően vált jelen idejű meditációra:

álltam így, ha
 az éj közelgő vihartól sötétült,
 szikla alól figyeltem ősi földünk

¹¹ A magyar fordítás harmadik versszakának első sorából teljesen hiányzik az angol „I joy” (’örvendezem’) megfelelője. — A ford.

kísérttes nyelvének zengzetére,
 zúgásra, mely komorló széllel éled.
 Innét látnok-erőm; s ne mondja senki
 meddőnek az árnyhonos bűvölet sok
 tűnő hangulatát: nemcsak azért ne,
 mert rokonai tisztultabb agyunknak,
 szellemi létünknek; ám mert a lélek
 emlékszik rá, hogy hogyan érzett, de hogy mit
 érzett, arra nem, őrzi ködösen
 a fenség esélyét ...

(Ford. Tandori Dezső.)

I would stand
 Beneath some rock, listening to sounds that are
 The ghostly language of the ancient earth,
 Or make their dim abode in instant winds.
 Thence did I drink the visionary power.
 I deem not profitless those fleeting moods
 Of shadowy exultation: not for this,
 That they are kindred to our purer mind
 And intellectual life; but that the soul,
 Remembering how she felt, but what she felt
 Remembering not, retains an obscure sense
 Of possible sublimity ...

A kettéhasadt szubjektum a reneszánsz drámában is megjelenik, s nemcsak valamiféle belső konfliktus állapotában, mint az az Erzsébet-kori drámára és a klasszikus realizmusra jellemző, hanem olyan diszkurzus-formában megjelenítve, amely a magában a szubjektivitásban rejlő hasadás fogalmát érzékelteti a nézővel. Shakespeare III. Richárdja a bosworth-i csata előestéjén rettegve ébred a halálát jövendőző álomból:

Magamtól félek? Nincs itt senki más.
 Én én vagyok, Richárd Richárd barátja.
 Tán gyilkos van itt? Nem. Dehogynem: én.
 Hát futni! Magamtól? Van okom erre:
 Különben bosszút állok. Magamon?
 Szeretem magamat. Miért? Talán
 A jóért, amit én tettem magammal?
 Nem, sajnos nem. Gyűlölöm magamat
 Minden elkövetett gaztettemért.
 Gazember vagyok. Nem, nem! hazudok.
 (III. Richárd. V. 3. 182 – 191.)

What do I fear? Myself? There's none else by.
 Richard loves Richard; that is, I am I.
 Is there a murderer here? No — yes; I am.
 Then fly. What, from myself? Great reason why —
 Lest I revenge. What, myself upon myself!
 Alack, I love myself. Wherefore? For any good
 That I myself have done unto myself?
 O, no. Alas, I rather hate myself
 For hateful deeds committed by myself!
 I am a villain; yet I lie, I am not.

Az ént szubjektumnak és objektumnak egyszerre beállító mondat szerkezet, az „Én én vagyok” típusú kijelentések, illetve az olyan ellentmondások, mint „Nem. De-hogynem.” vagy „Nem, nem! Hazudok!” [szó szerint: „Hazudok. Nem vagyok.”], mind a jelentés és a cselekvés forrásaként értett egységes szubjektum felbomlása felé mutatnak. Richárd a darab folyamán úgy jelenik meg, mint aki saját kijelentésének szubjektumával teljes mértékben azonosul: „Úgy döntöttem, hogy gazember leszek” (I. 1. 30.). A kimondott (*énoncé*) szubjektumával való azonosulás — amely Lacan szerint a társadalmi formációban való akaratlagos cselekvés előfeltétele — Richárd darabbeli viselkedésének a forrása. Bosworth csatájának előestéjén azonban a kimondott (*énoncé*) szubjektuma szembekerül a kimondás szubjektumával: a válság pillanatában a kimondás szubjektuma megtagadja, hogy Richárddal, egy sor gyilkosság elkövetőjével, azonosuljék: „Gazember vagyok. Nem, nem! Hazudok.” Ebben az esetben a szubjektivitás válsága a változás — vagy Erzsébet-kori fogalmakkal: a legmegátalkodottabb bűnös számára is folyamatosan elérhető bűnhődés — lehetséges forrásaként jelenik meg a közönség számára.

Ezeket a példákat annak az alátámasztására hozom, hogy a karakter egysége és önazonossága, mely a klasszikus realizmus megértésének „nyilvánvaló” alapjaként működött, egyáltalán nem volt olyan nyilvánvaló a reneszánsz olvasók és közönség számára. Brecht vonzódása az általa egyébként meglehetősen ellentmondásosan kezelt reneszánsz drámához is talán részben a szubjektumról vallott azonos, illetve egymást fedő nézeteikkel magyarázható, mely szerint a szubjektum állandóan a megalkotás folyamatában van. Brecht szavaival:

Még ha egy karakter ellentmondásosan viselkedik is, ez csak azért van, mert senki sem lehet azonos önmagával két különböző pillanatban... Az én folytonossága mítosz. Az ember olyan atom, amely állandóan felbomlik és újjáalakul. (BRECHT, 1964. 15.)

A *Macbeth*-ben az én folytonosságának megszakításai és a szubjektum nyílt megosztottsága a darab szervező elvévé válik. A lojalitás, a rokonság és a vendégszeretet etikai és ideológiai követelményét a főhős „sötét és mély vágyai” hiúsítják meg, melyek már a darab elején a felszínre törnek, mindenféle racionális kontrollt lehetetlenné téve. Macbeth, a lojális, egységes szubjektum [*subject*], azaz az ezeket

az ideológiai (és diszkurzív) normákat képviselő király alattvalója [subject], királygilkossá saját diszkurzusa ellenében válik („S nincs semmi sarkantyúm...”¹² I. 7. 25.). Ez a folyamat kikezdi azt a képességét, hogy a nyelv és a kultúra szimbolikus rendjében jelentéseket létrehozva vegyen részt. A monológok metafora-rendszere a vágyakat a szubjektumon kívülre helyezi, s így azok olyan független kijelentéseként jelennek meg a tudat számára, amelyek beleegyezést követelnek: „miért győz rajtam a kísértet / Hogy égne áll hajam szörny-képitől...” (I. 3. 134–135.). A kísértés folyamata egészen nyíltan rombolja az én egységét: „Még csak kísért a gyilkosság, de már / Úgy rázza világomat”¹³ (I. 3. 138–139.). Macbeth megadja magát a „kísértetnek”, azonosul cselekedeteinek elkövetőjével, és megszilárdítja szubjektivitásának megosztottságát: „Hogy ezt tudom! Bár magamról ne tudnék!” (II. 2. 73.). Egyre inkább elszigetelődik a többi embertől, s „véres megbízásokra” korlátozódó diszkurzusa nem képes többé jelentést adni a világnak, amely így olyanná válik, mint „egy félkegyelmű / Meséje ... semmi értelme nincs” (V. 5. 26–28.). A szimbolikus rend által kínált szubjektum-pozíciókat elutasítja, a jelentés így megszökik előle, s ő a nem-jelentésbe zuhan. (Vö. LACAN, 1977b. 211.)

Talán nem teljesen véletlen, hogy az ember állapotát olyan metafora jelöli — „rázza világomat”¹⁴ —, amely a társadalmi formáció megrendítését is jelenti egyben. A *Macbeth* politikai darab, a metafora azonban ennél többre, a darabon kívülre is utalhat: arra, hogy a társadalmi formáció válsága, illetve a válságban lévő szubjektum között párhuzam áll fenn. Az Erzsébet-kori gazdaságban bekövetkező átalakulással párhuzamosan a jelölési gyakorlatokban inkább egy folyamatban lévő, mintsem szilárd szubjektum jelenik meg.

(Fordította: Pete Klára)

(Catherine Belsey: *Critical Practice*. London—New York, Routledge 1991. 56–90. — [Részlet.]

HIVATKOZÁSOK

ALTHUSSER, LOUIS, 1969. *For Marx*. Ford. Ben Brewster. Harmondsworth, Penguin Books.

— — — 1971. *Lenin and Philosophy and Other Essays*. Ford. Ben Brewster. London, New Left Books.

¹² Itt és az ezután következő idézetnél nem Szabó Lőrinc, hanem Szász Károly fordítását használom, az övé ugyanis sokkal jobban visszaadja a Belsey által kiemelt jelentést. — A ford.

¹³ Angolul: „My thought ... shakes so my single state of man”. Szó szerint: „Gondolataim ... hogy megrendítik egységes emberi állapotomat”, melyből a Belsey értelmezésében központi szerepet játszó „egységes”-t egyik magyar fordítás sem tartalmazza. — A ford.

¹⁴ Angolul: „shaken state”. A „state” szó egyszerre jelent ’állapot’-ot, illetve ’állam’-ot. — A ford.

BERNOIST, JEAN-MARIE, 1971. *La Géométrie des Poètes Métaphysiques*. = *Critique* 27. 730–769.

BENVENISTE, EMILE, 1971. *Problems in General Linguistics*. Miami, University of Miami Press.

BOOTH, WAYNE C., 1961. *The Rhetoric of Fiction*. Chicago, University of Chicago Press.

BRECHT, BERTOLD, 1964. *Brecht on Theatre*. Kiad., ford. John Willet. London, Eyre Methuen.

BRONTË, CHARLOTTE, 1986. *Jane Eyre*. Ford. Rusitska Mária. Budapest, Európa Könyvkiadó.

CONRAD, JOSEF, 1977. *A sötétség mélyén*. Ford. Vámosi Pál. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

COWARD, ROSALIND—ELLIS, JOHN, 1977. *Language and Materialism*. London, Routledge and Kegan Paul.

DERRIDA, JACQUES, 1973. *Differance*. = *Speech and Phenomena and Other Essays on Husserl's Theory of Signs*. Ford. David B. Allison. Evanston, Northwestern University Press 129–160.

DICKENS, CHARLES, 1972. *Örökösök*. Ford. Ottlik Géza. Budapest, Európa Könyvkiadó.

— — — 1957. *Twist Olivér*. Ford. Bálint György. Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó.

DONNE, JOHN, 1967. *Égi és földi szerelem*. Válogatott versek. Vál. András T. László—Katona Tamás. Budapest, Magyar Helikon.

EAGELTON, TERRY, 1975. *Myths of Power, a Marxist Study of the Brontes*. London, Macmillan.

ELIOT, GEORGE, 1976. *Middlemarch*. Ford. Bartos Tibor. Budapest, Európa Könyvkiadó.

— — — *A vízimalom*. Ford. Szinnai Tivadar.

HEATH, STEPHEN, 1976. *Narrative Space*. = *Screen* vol. 17. no 3. 68–112.

— — — 1977–78. *Notes on Suture*. = *Screen* vol. 18. no 4. 48–76.

HINDESS, BARRY—HIRST, PAUL, 1977. *Mode of Production and Social Formation*. London, Macmillan.

HIRST, PAUL, 1976. *Althusser's Theory of Ideology*. = *Economy and Society* 5. 385–412.

— — — 1979. *On Law and Ideology*. London, Macmillan.

LACAN, JACQUES, 1977. *The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*. Ford. Alan Sheridan. London, Hogarth Press.

LANGBAUM, ROBERT, 1963. *The Poetry of Experience*. New York, Norton.

LEMAIRE, ANIKA, 1977. *Jacques Lacan*. Ford. David Macey. London, Routledge and Kegan Paul.

MACCABE, COLIN, 1974. *Realism and the Cinema: Notes on Some Brechtian The-
ses*. = *Screen* vol. 15. no. 2. 7–27.

MACHERAY, PIERRE, 1978. *A Theory of Literary Production*. Ford. Geoffrey Wall. London, Routledge and Kegan Paul.

MILLER, JACQUES-ALAIN, 1977–78. *Suture (Elements of the Logic of the Signifier)*. = *Screen* vol. 18. no. 4. 24–34.

NOWELL-SMITH, GEOFFREY, 1976. *A Note on History/Discourse*. = *Edinburgh 76 Magazine* 1. 26–32.

SHAKESPEARE, WILLIAM, 1902. *Macbeth*. Ford. Szász Károly. Budapest, Franklin Társulat.

— — — 1955. *Macbeth*. Ford. Szabó Lőrinc. Budapest, Új Magyar Könyvkiadó.

— — — 1956. III. *Richárd*. Ford. Vas István. Budapest, Új Magyar Könyvkiadó.

WILLEMEN, PAUL, 1978. *Notes on Subjectivity — on Reading „Subjectivity under Siege.”* = *Screen* vol. 19. no. 1. 41–69.

WORDSWORTH, WILLIAM, 1982. *Wordsworth és Coleridge versei*. Vál. Szenczi Miklós. Budapest, Európa Könyvkiadó.

MICHEL FOUCAULT

*Szexualitás és egyedüllét**

A francia pszichiáter, Louren egy 1840-ben megjelentetett, az őrültség morális indíttatású kezelésének szentelt munkájában adja közre egyik páciense kezelése során alkalmazott eljárását — s természetesen nemcsak a kezelésről, hanem a páciens kigyógyításáról is értesülhetünk.

Louren egy reggel bevezeti A. urat, a páciens, egy zuhanyozóba, ahol is részletesen elmeséli vele őrülete tüneteit.

— De hát mindez — mondja az orvos — nem egyéb szintisza őrületnél! Ígérje meg nekem, hogy nem hisz benne többé!

A páciens elbizonytalanodik, majd ígéretet tesz.

— Ez nem elég — mondja az orvos. Máskor is fogadkozott már, s aztán mégsem tartotta meg az ígéretét.

Ezzel kinyitja a hidegvizes csapot a páciens feje felett.

— Igen, igen! Őrült vagyok! — kiabálja a páciens.

A csap elzáródik. Ismét kezdetét veszi a vallatás.

— Igen, belátom, őrült vagyok — ismételgeti a páciens, de hozzáteszi: — Belátom, mert kényszerít, hogy ezt tegyem.

Természetesen újabb zuhany következik.

— Biztosíthatom — mondja a páciens — , hogy hallottam a hangokat, és az ellenségeket is láttam magam körül!

Újabb zuhany.

— Hát jó — mondja A. úr — , beismerem. Őrült vagyok, és mindaz, amiről beszámoltam, nem egyéb pusztán őrületnél.

Természetesen a páciens gyógyultnak nyilváníttatik.

A mentális betegségtől szenvedővel beláttatni, hogy őrült, réges régi eljárás a hagyományos gyógyításban. Már a XVII—XVIII. századi munkákban megtalálható az úgynevezett igazságterápia. De a Louren által alkalmazott eljárás ettől teljesen eltér. Louren nem igyekszik páciensét meggyőzni arról, hogy gondolatai hamisak vagy értelmetlenek lennének. Mindaz, ami A. úr fejében végbemegy, teljességgel közömbös Louren számára. Az orvos kizárólag egyetlen aktus elérésére törekszik, nevezetesen annak explicit megerősítésére, hogy 'Őrült vagyok'. Azóta, hogy úgy jó húsz évvel ezelőtt olvastam Louren munkájának az iménti részletét, szüntelenül foglalkozom a

*A fordítás alapjául szolgáló eredeti tanulmány: *Sexuality and Solitude*. = *On signs*. Ed. M. Blonsky. Baltimore, John Hopkins University 1985. 365—372.

gondolattal, hogy megkíséreljem elemezni ennek a bizzarr gyakorlatnak a megjelenési formáját és történetét. Louren akkor és csak akkor elégszik meg, mikor páciense kimondja 'Örült vagyok', illetve 'Örültség volt'. Azt feltételezi tehát, hogy az örültség mint valós jelenség akkor tűnik el, amikor a páciens megerősíti az igazságot, azaz kimondja, hogy örült.

Itt tehát a performatív beszédaktus visszájára fordulásával van dolgunk: a megerősítés a beszélő szubjektumban azt a valóságot rombolja szét, ami magát a megerősítést igazzá tette. Az igazság-diszkurzusnak és a szubjektivitásnak miféle felfogásán alapul ez a furcsa, ám széles körben elterjedt gyakorlat? Hogy megindokoljam érdeklődésem a látszólag különös téma iránt, hadd lépjek vissza kicsit az időben. A második világháborút megelőző s az azt követő néhány évben az európai és a francia gondolkodást egyaránt a szubjektum filozófiája uralta, mely *par excellence* feladatának tekintette a megismerés és a szignifikáció alapját a jelentő [meaningful] szubjektumból származtatni. Az ego transzcendenciája háborítatlanul uralkodott. Természetesen a kérdésnek tulajdonított fontosság Husserl hatásának következménye, de a szubjektum központi szerepe egy bizonyos intézményi kontextushoz is kötődött. A francia egyetem számára ugyanis Descartes-tal vette kezdetét, következésképp nem is haladhatott csak karteziánus irányba. De figyelembe kell vennünk a korabeli politikai helyzetet is. A háborúk abszurdításával, mézárásaival és despotizmusával szemben úgy tűnt, egyedül az individuum adhat jelentést/értelmet egzisztenciális választásainak. Ám a háborút követő kényelem és eltávolodás beköszöntével a szubjektum filozófiájának hangsúlyos szerepe nem tűnt oly magától értetődőnek többé. Az elmélet korábban rejtve maradó ellentmondásait többé nem lehetett megkerülni. A tudat filozófiája, paradox módon, épp a megismerés filozófiájának megalapozásával maradt adós, azon belül is leginkább a tudományos megismerésével. Ráadásul ez a jelentésfilozófia figyelmen kívül hagyta a szignifikáció és jelentés-rendszerek szerkezetét formáló mechanizmusokat is.

A visszatekintés tisztánlátást megkönnyítő távlatából szeretném legszögezni: két út kínálkozott ennek a fajta szubjektum-filozófiának a meghaladására. Az első az objektív megismerésnek mint a jelentésrendszereknek, a szemiológia analízisének elmélete volt. A logikai pozitivizmusé. A másik a strukturalizmus elnevezéssel illetett nyelvészet, pszichoanalízis és antropológia együttese volt. Egyikük sem az az irány, amelyet én választottam. Én egy másfajta utat próbáltam bejárni. A szubjektum filozófiájából a történeti és kulturális valóságként felfogott modern szubjektum genealógiájának felállítására tettem kísérletet. Ahol a szubjektum olyan valamilyen tételveződik, ami végső soron képes a változásra — ami természetesen politikai szempontból bír jelentőséggel. A vállalkozás kétféleképp is megvalósítható. Egyfelől, a modern elméleti konstrukciókat vizsgálva, a szubjektumot általában véve vesszük szemügyre. Ebből a szempontból azokat a XVII–XVIII. századi elméleteket analizáltam, amelyek a szubjektumot beszélő, élő, dolgozó lényként konceptualizálják. Másfelől, egy gyakorlatibb síkon is vizsgálhatjuk a szubjektumot, azon intézmények szintjén, ahol az egyes szubjektum-típusok egyszerre válnak a megismerés és az uralkodás [domination] tárgyává: az elmeegógyintézetek és a börtönök világában.

A megismerésnek azon formáit kívántam megvizsgálni, amelyeket a szubjektum önmagáról alkot. De a szubjektumnak ezen a gyakorlatibb síkján folytatott vizsgálódásaim során megfogalmazott véleményemet néhány ponton kénytelen vagyok megváltoztatni. Itt most tehát egyfajta önkritika következik. *Habermas* szerint, a technikák három fő típusát különböztethetjük meg: azon technikákét, amelyek megengedik az embernek, hogy a dolgokat létrehozza, átalakítsa vagy manipulálja; azon technikákét, amelyek a jelrendszerek használatát engedik meg; s végül azokét, amelyek azt engedik meg, hogy az ember befolyásolja mások viselkedését, hogy célokat, feladatokat tűzzön ki. Azaz a termelés [production], a szignifikáció vagy a kommunikáció és az uralkodás technikáit. De egyre nyilvánvalóbb lett számomra, hogy minden társadalomban működik még egy technika, mégpedig azon eljárások, amelyek megengedik, hogy az egyén saját eszközeivel bizonyos számú műveletet hajtson végre önnön testén, lelkén, gondolatain, viselkedésén, a célból, hogy átalakítsa, módosítsa önmagát, hogy egy bizonyos fokú tökéletességre, boldogságra, tisztaságra, természetfeletti erőre tegyen szert. Nevezzük ezeket az eljárásokat az *én [self] technológiáinak*.

Ha a nyugati civilizáció szubjektumának genealógiáját kívánjuk megvizsgálni, nemcsak az uralkodás technikáit kell figyelembe vennünk, hanem az én technikáit is. Ki kell mutatni az én e két típusának interakcióját. Korábbi vizsgálódásaim során, az elmeegógyintézeteket, a börtönöket vizsgálva talán túlságosan ragaszkodtam az uralkodás technikáihoz. Az, amit fegyelmezésnek [discipline] nevezünk, valóban meghatározó az ilyen jellegű intézményekben. De napjaink társadalmában ez csupán egyik aspektusa az emberek igazgatása művészetének. A hatalmi viszonyoknak az uralkodás-technikákra épülő vizsgálódásait követően a jövőben ezeket a viszonyokat a szexualitás terén szeretném vizsgálni, de az én technikáit véve kiindulási alapul. Véleményem szerint ez az én-technológia minden kultúrában igazságkötelezettségek [truth obligations] együttesét implikálja: az igazság megismerését, az igazság felfedezését, a megvilágosodást az igazság által, az igazmondást. Ezek egyformán fontosak az én konstituálása és transzformálása szempontjából.

Nos, hogyan is áll az igazság mint kötelezettség a keresztény társadalmakban? Mint köztudott, a kereszténység lényegét tekintve gyónás; mint ilyen, a hit egy nagyon speciális fajtája: azoknak a hite, akik igazság-kötelezettségeket rónak ki azokra, akik ezt a hitet gyakorolják. A kereszténységben számos effajta kötelezettséget találunk. Például az a kötelezettség, amely szerint a dogmát alkotó proposíciók együttese igazságnak tekintendő, illetve az, amely szerint bizonyos könyvek az igazság állandó forrásának tartandók, vagy az, amely szerint bizonyos autoritások döntései feltétlen elfogadandók az igazság dolgaiban. A kereszténység azonban előír még egy sajátos kötelezettséget: felfedezni, kik is vagyunk, mi játszódik le bennünk, felfedezni az esetlegesen elkövetett hibáinkat, a csábításokat, melyeknek szüntelenül ki vagyunk téve. Mi több, mindenki kötelessége, hogy ezeket a dolgokat elmondja másoknak, ily módon önmaga elleni tanúskodásra kényszerüljön.

A kötelezettségeknek ez a kétféle együttese — egyfelől a hitre, a könyvre, a dogmára vonatkozók, másfelől az énre, a lélekre, a szívre vonatkozók — szorosan

kapcsolódik egymáshoz. A keresztény embernek a hit fényére van szüksége önmaga felfedezéséhez, és viszont: az igazsághoz jutása elképzelhetetlen a lélek megtisztulása nélkül. Itt esetleg ellenvehető, hogy a buddhizmusban is fellelhető ez a két kötelezettség-együttes. A buddhista hívőnek is a fényre kell jutnia, hogy felfedezze az igazságot önmagáról. De a kétféle kötelezettség között egészen másféle viszony tételődik a kereszténységben és a buddhizmusban. A buddhizmusban a megvilágosodásnak ugyanaz a fajtája vezet el annak felismeréséhez, hogy mik vagyunk és hogy mi az igazság. Az én és az igazság eme szimultán megvilágosodása során az ember felfedezi, hogy énje pusztán illúzió volt csupán. A kereszténységben a kétféle igazság-kötelezettség (a fényrejutásnak és az önmagunkban rejlő igazságnak a felfedezése) mindvégig megőrzött egyfajta viszonylagos autonómiát – még Luthert és a protestantizmust követően is.

Továbbá azt is szeretném hangsúlyozni, hogy a kereszténységben az én felfedezése nem vezet annak illúzió voltához, hanem egy eleve elérhetetlen feladatnak adja át helyét. A feladatnak kettős célja van. Egyfelől a tudatban felbukkanó valamennyi illúzió, kísértés és csábítás felszámolása, azaz a bennünk lejátszódó folyamatok valóságának a felfedezése. Másfelől az ehhez az énhez való kötődéstől való megszabadulás, de nem azért, mert az én pusztán illúzió lenne csupán, hanem mert túlságosan is valóságos. Minél inkább felfedezzük az igazságot önmagunkról, annál inkább le kell mondanunk önmagunkról; és minél inkább le akarunk mondani önmagunkról, annál inkább fényre kell hoznunk önmagunk valóját. Ezt a folyamatot az igazság kifejezésre juttatása és a valóságról való lemondás spiráljának nevezzük. Ez áll a keresztény én-technikák középpontjában.

Nemrégiben Peter Brown professzor azt mondta nekem, hogy tulajdonképpen azt kell megértenünk, miért vált a keresztény kultúrában a szexualitás szubjektivitásunk szeizmográfjává. Tény, hogy az énnél ebben a megvalósíthatatlan igazság-valóság spiráljában a szexualitás kultúránk első századaitól kezdődően döntő szerepet játszik. Honnan ez a fundamentális kapcsolat a szexualitás, a szubjektivitás és az igazság-kötelezettség között?

Kiindulási pontul vegyük az alábbi Szt. Francois de Sales-től származó részletet. Íme a szöveg egy XVII. század elején készült fordításból:

Elmondok nektek valamit az elefánt becsületességéről. Az elefánt sohasem változtatja a kedvesét. Gyöngéden szereti. Véle nem közösül, csak minden harmadik évben. Azt is csak öt napon által, s oly titokban, hogy soha nem látják őt az aktus közben. De a hatodik napon ismét előbújik, s első dolga, hogy a folyóhoz menjen és megmossa testét, nem szándékozván társai körébe visszatérni, míg meg nem tisztálkodott. Hát nem jóságosak és becsületesek ezen állat tulajdonságai, melyekkel a házasság embereket arra tanítja, hogy ne szenteljenek oly nagy jelentőséget az érzéki és testi örömeiknek?

Jól felismerhetők az erkölcsös nemi viselkedés jellemzői: a monogámia, a hűség, valamint az utódnemzés mint a nemi aktus legfőbb és talán egyetlen igazolása, ami még ekkor is szükségképpen tisztátalan. Azt hiszem, legtöbbször hajlamosak vagyunk

ezt a viselkedésmintát a kereszténységnek vagy a kapitalista, úgynevezett burzsoá erkölcsiség hatására kialakult modern keresztény társadalomnak tulajdonítani. De, midőn elkezdtem ezt a viselkedésmintát tanulmányozni, meglepetten tapasztaltam, hogy már a latin és a hellenisztikus irodalomban is fellelhető. Ugyanazok a gondolatok, ugyanazok a szavak s ugyanaz az utalás az elefántra! Köztudott, hogy a Krisztus halálát megelőző és követő néhány évszázadban a pogány filozófusok olyan szexuál-erkölcstannal álltak elő, ami részben új volt, de egyben nagyon hasonlított az állítólagos keresztény etikára. Továbbá az is ismert, hogy a korabeli egyetlen létező, a szexuális viselkedésre vonatkozó minta az elefánt viselkedésmintája volt.

Erre az időszakra esik a nukleáris családmódel, az igazi monogámia, a házastársi hűség követelménye, valamint a nemi aktus hangsúlytalanná tétele felé való elmozdulás is. Az elefánt viselkedésmintáját népszerűsítő filozófiai kampány ennek az elmozdulásnak egyszerre volt következménye és kísérőjelensége. Amennyiben ezek a feltevések helytállóak, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy nem a kereszténység találta ki a nemi viselkedés fent említett szabályait. A kereszténység csak átvette, megerősítette, és a megelőző koroktól eltérően, sokkal szélesebb körben tekintette érvényesnek. Az úgynevezett keresztény erkölcsiség nem egyéb, mint egy darab kereszténységbe oltott pogány erkölcs. Mondhatjuk-e akkor, hogy a kereszténység nem változtatott a dolgok állásán? Az általam felállított tézis értelmében a kora-keresztények fontos változtatásokat vezettek be. Ha a nemi viselkedésre vonatkozó szabályok terén nem is, de az egyén önnön szexualitásához való viszonyában mindenképp. A kereszténység az egyénnek mint szexuális lénynek egy új tapasztalattípusát írta elő.

A dolgok jobb megértése kedvéért két szöveget hasonlítok össze. Az egyiket Artemidorusz, a Krisztus halála utáni harmadik században élt pogány filozófus, a másikat, a *De Civitate Dei* pedig Szent Ágoston írta a XIV. században.

Artemidorusz könyve az álmok értelmezéséről íródott. Artemidorusz ugyan a Krisztus halálát követő harmadik században írta könyvét az álmok értelmezéséről, de pogány volt. Könyvében három fejezetet szentelt a szexuális álmoknak. Mi a jelentése, pontosabban mi a prognosztikai értéke egy szexuális álomnak? Fontos megjegyezni, hogy Artemidorusz Freuddal ellentétes módon értelmezte az álmokat: a gazdasági és a társadalmi viszonyok, a politikai és a hétköznapi cselekedetek sikerei és kudarcai szempontjából. Például, mondja Artemidorusz, ha álmunkban anyánkkal szeretkezünk, az azt jelenti, hogy sikeresen megválasztanak köztisztviselőnek, mivel anyánk nyilvánvalóan városunk, országunk szimbóluma.

Az is figyelmet érdemel, hogy az álom társadalmi értéke nem a nemi aktus természetétől függ, hanem a partnerek társadalmi státuszától. Artemidorusz szerint például nincs jelentősége, álmunkban fiúval vagy lánnyal szeretkezünk-e, az számít, hogy a partner gazdag vagy szegény, fiatal vagy öreg, rabszolga vagy szabad polgár, házas vagy nem. Természetesen figyelembe veszi a nemi aktust is, de csak a férfi nézőpontjából. Az egyetlen aktus, melyet szexuálisként említ vagy annak tart, a behatolás. A behatolás nem csupán a nemi aktust magát, hanem a férfiak városállamban betöltött társadalmi szerepét is jelenti. Azt mondanám, hogy Artemidorusz számára a

szexualitás relációs kategória, illetve, hogy a szexuális viszonyok nem választhatók el a társadalmi viszonyoktól.

Most pedig vegyük a Szent Ágoston szöveget, tárjuk fel ennek a szövegnek a jelentését. A *De Civitate Dei*ben és később is, a *Contra Julian*ban Ágoston meglehetősen ijesztő képet fest a nemi aktusról: egyfajta epileptikus rohamként láttatja. Az egész testet borzasztó rángások rázzák. Az ember teljesen elveszíti uralmát önmaga felett. Ez a nemi aktus oly teljesen és szenvedélyesen hatalmába keríti az egész férfit, fizikailag és szellemileg egyaránt, hogy az érzéki örömek legerősebb fajtáját eredményezi, s az izgalom csúcspontján gyakorlatilag megbénít minden szándékolt gondolati cselekvést. Érdeemes megjegyezni, hogy ez a leírás nem Ágostontól származik: a megelőző évszázad orvosi és pogány szövegeiben ugyanezt a leírást találhatjuk. Sőt, Ágoston szövege majdnem szó szerinti átvétele a jól ismert pogány filozófus, Otenei Cicero művének.

A meglepő nem az, hogy Ágoston ezt a klasszikus leírását adja a nemi aktusnak, hanem az a tény, hogy egy ilyen borzalmas leírás után valószínűnek tartja, hogy nemi kapcsolat a paradicsomban is létezhetett a Bűnbeesést megelőzően. Ez annál is inkább figyelemre méltó, mivel Ágoston egyike a legelsőeknek a keresztény atyák közül, kik felteszik ennek Paradicsombeli lehetőségét. Természetesen, az ottani szex nem bírhatott a számunkra mára ismeretes epileptikus formájával. A Bűnbeesést megelőzően Ádám egész teste, annak minden egyes része tökéletesen engedelmeskedett a léleknek és az akaratnak. Ha Ádám szaporodni kívánt a Paradicsomban, ugyanúgy és ugyanazzal az önkontrollal cselekedhette meg ezt, mint ahogy például magot vetett a földbe. Nem volt akarata ellenére nem-akaratlagosan [non-voluntarily] izgatható. Teste minden része ujjaihoz volt hasonlós: minden mozdulatuk befolyása alatt áll. A szexualitás a magokat lágy mozdulatokkal elvető kézhez volt hasonlós. De mi történt a Bűnbeesés után? Ádám az Isten ellen lázadt fel, legelső bűnével megpróbált elmenekülni az Isten akarata elől, és saját akaratra szert tenni, figyelmen kívül hagyva a tényt, hogy saját akarata teljességgel az Isten akaratától függ. Lázadása büntetéseként, az Istentől függetlenül akarni akarása következményeként Ádám elvesztette uralmát önmaga felett. Autonóm akaratra akart szert tenni, s elvesztette ama akarat ontológiai alapját. Akarata ekkor szétválaszthatatlanul összekeveredett nem-akaratlagos mozdulatokkal, akaratának meggyengülése tragikus következménnyel járt. Teste, testének részei többé nem engedelmeskedtek parancsainak, fellázadtak ellene, s nemi szervei voltak az elsők ebben az engedetlenségben. Ádám híres mozdulata, mikor egy fügefalevéllel takarja el nemi szervét, Ágoston szerint nem annak tulajdonítható, hogy Ádám szégyenlette volna szerve jelenlétét, hanem annak, hogy az magától mozgott, Ádám beleegyezése nélkül. Az erekció az Isten ellen fellázadt ember imázsa. A szex arroganciája az ember arroganciájának büntetése és következménye. Az ember szabályozhatatlan szexualitása pontosan ugyanaz a viszony, mint korábbi önnön viszonya volt Istennel: a lázadás.

Miért foglalkoztam ily hosszasan olyasvalamivel, ami talán semmivel sem több, mint azok a szentírásmagyarázat-fantáziák, amelyeknek egyébként is bővében van a keresztény irodalom? Véleményem szerint ez a szöveg a kereszténységnek a szex és

a szubjektivitás között tételezett új típusú viszonyáról tanúskodik. Ágoston felfogását továbbra is a férfi szexualitás témája és megnyilvánulási formája határozza meg. De itt a fő kérdés már nem az Artemidorusz megfogalmazta behatolás problematikája, hanem az erekcióé. Következésképp, ez nem az énnak a többi emberhez, hanem önmagához való viszonyának a problematikája. Pontosabban, az ember akarata és a nem-akaratlagos cselekedetei közötti viszonyé.

Ágoston a nemi szervek autonóm mozgásának elvét *libidónak* nevezi. Ily módon a libidó problematikája, annak erőssége, eredete és hatása válik az emberi akarat központi kérdésévé. A libidó nem akadály a akaratnak, hanem része, kívülről jövő alkotóeleme. És nem is holmi kis vágyacsák manifesztációja. A libidó az emberi akarat eredménye az Isten által az emberi libidó számára eredetileg előírt határok meghaladásának pillanatában. Következésképp, a libidó ellen folytatott lelki küzdelem lényege nem abban áll, mint ahogy az Platónnál megfogalmazódik, hogy tekintetünket felfelé fordítjuk, miközben igyekszünk a korábban ismert, de időközben elfeledett valóságot felfedezni. Épp ellenkezőleg, a lelki küzdelem abban áll, hogy folytonosan lefelé vagy befelé fordítjuk tekintetünket, hogy kibogozzuk, a lélek mozgatai közül melyik származik a libidótól. A feladat megvalósíthatatlan, mivel a libidó és az akarat sohasem lesznek teljesen szétválaszthatók. Ez a feladat nem csak az igazság és az illúzió feletti uralom, hanem azok diagnózisának kérdése is. Az én folytonos önértelmezését követeli.

Ebből a nézőpontból a nemi erkölcs igen szigorú igazság-kötelezettségeket von maga után. Ezek nemcsak az erkölcsös nemi viselkedés szabályainak elsajátítását jelentik, hanem önmagunknak mint libidonális lényeknek szüntelen vizsgálatát is. Mondhatjuk-e, hogy Ágoston óta szexualitásunkat a fejünkben tapasztaljuk meg? Annyit mindenképpen állíthatunk, hogy Ágoston elemzésében a szex teljes libidalizálódásának lehetünk tanúi. Ágoston erkölcsteológiája, bizonyos mértékben, számtalan korábbi vélekedés rendszerbe foglalása, s egyben a lelki technikák együttese is. A technikák főként aszkétikus miliőben, a szerzetesi intézményekben alakultak ki, s az ágostoni libidó-elmélet által közvetített technikák – véleményem szerint – óriás mértékben befolyásolták az én nyugati technológiáit. Végezetül ezekről a lelki technikákról szólok röviden.

A IV. és V. századi aszkétikus és szerzetesi irodalmat olvasva az embert meglepí, hogy ezek a technikák nem irányulnak közvetlenül a nemi viselkedés hatékony kontrolljára. A homoszexualitást alig említik, annak ellenére, hogy a legtöbb aszkéta állandó közösségben élt. A technikák elsősorban a gondolatoknak a tudatba áramlására irányultak, ahol azok sokféleségükkel megzavarják az elmélkedés szükséges egységét, titkon a Sátántól származó képeket és sugallatokat közvetítenek. A szerzetes feladata eltér a filozófusétól: uralnia kell önmagát, az akarata felett aratott egyértelmű győzelem által. Szüntelenül korlátoznia kell gondolatait, megvizsgálni, hogy nem tisztátalanok-e, hogy nem rejtőzködik-e bennük vagy mögöttük valami veszély, hogy nem hordoznak-e magukban valami mást is, mint aminek első látásra tűnnek, hogy nem csupán az illúzió vagy a csábítás megjelenési formái-e. Az

ilyen adatokra mindig gyanakvással kell tekinteni, alaposan meg kell őket vizsgálni és próbára tenni.

Cassian szerint például az embernek a pénzváltóhoz hasonlatosan kell önmagához viszonyulnia, aki minden érmét alaposan megvizsgál. Az igazi tisztaságot nem lehet elnyerni, ha az ember egy szép, fiatal fiúval leheveredik, még ha egyetlen ujjal sem érinti, mint azt Szókratész tette Alkibiadésszel. A szerzetes akkor igazán szűzi tisztaságú, ha egyetlen tisztátalan képzet sem jelenik meg tudatában, még éjjel, álmában sem. A tisztaság kritériuma nem az, ha az ember meg tudja tartóztatni magát, akár a legkíváncsiabb emberek jelenlétében is: a tisztaság kritériuma az igazság önmagunkban történő felfedezéséből és az illúziókkal való leszámolásból, a tudatunk által szüntelenül keletkező képzetek és gondolatok eltrávolításában áll. Ez a tisztátalanság elleni lelki küzdelem fő iránya.

A nemi erkölcs fő kérdése a viszonyokról az emberre tevődött át, a behatolási modellről az önmagunkhoz és az erekciós problematikához való viszonyunkra: azokra a belső fejlődési mozzanatokra, melyek az első és majdnem észrevehetetlen gondolatról a végső, de még mindig egyszeri beszennyeződésig, egészen az aszkétikus technikákig (mint amilyen például az ágostoni teológia) terjednek. Bármennyire különfélék és ellentmondásosak is ezek a technikák, hatásuk közös irányba mutat: szorosan összekapcsolják a szexualitást, a szubjektivitást és az igazságot. Véleményem szerint ez az a vallási keret, amelyben a maszturbáció problematikája (melyet a görögök szinte teljesen mellőztek vagy figyelmen kívül hagytak, s akik szerint a maszturbáció a rabszolgák és a szatírok dolga, nem a szabad polgároké) társadalmunkban a szexuális élet egyik központi kérdésévé vált.

(Fordította: Barát Erzsébet)

(Michel Foucault: *Sexuality and Solitude*. = *On Signs*. Ed. Marshall Blonsky. Baltimore, The Johns Hopkins University Press 1985. 365 — 373.)

MICHEL FOUCAULT

Az irodalom funkciói

Ez a párbeszéd, amely az irodalom természetéről szól, egy hosszabb interjú töredéke, melyet Roger-Pol Droit készített 1975. június 20-án. Több hónappal a *Surveiller et punir* (1975 február) megjelenése után, és egy évvel a *La Volonté du Savoir* (1976 december) megjelenése előtt készült. Roger-Pol Droit és Michel Foucault elhatározták, hogy együttműködnek egy interjúkötet – egy folyamatos dialógus – elkészítésében, amely tovább fejtegetné Foucault néhány elméleti koncepcióját, és más olyan témákhoz is hozzányúlna, amelyeket a korábban megjelent munka feltáratlanul hagyott. A terv azonban sohasem valósult meg. A következő szöveg a „hatodik” szalag egy kis részét mutatja be, amelyet Roger-Pol Droit később rendezett sajtó alá, és először a *Le Monde* 1986. szeptember 16-i számában jelentetett meg.

Roger-Pol Droit: Milyen az irodalmi szövegek helyzete, státusa az ön kutatásában?

Foucault: Az *Histoire de la Folie*-ban és a *Les Mots et les choses*-ban csupán elejtett megjegyzésekben, röviden jeleztem az irodalmi szövegeket. Az a fajta csavargó voltam, aki azt mondja: „Tudod, ha már egyszer meglátod, nem hagyhatod figyelmen kívül a *Le Neveu de Rameau*-t.” De nem tulajdonítottam nekik szerepet az eljárás aktuális ökonómiájában. Számomra az irodalom olyasvalami volt, amit megfigyeltem, nem pedig elemeztem, redukáltam vagy integráltam az elemzés területébe. Csak maradvány volt, időközben felmerülő gondolat, jelvény, zászló.

Roger-Pol Droit: Nem azt akarta elérni, hogy ezek a szövegek történelmi folyamatokat fejezzenek ki vagy tükrözzenek.

Foucault: Nem... (csend, gondolkodik). Más szintről kell megközelítenünk a kérdést.

Soha, még senki nem elemezte valójában, hogy a kimondott dolgok tömegéből, az aktuális diszkurzus egészéből néhány diszkurzusnak (irodalmi, filozófiai) egyfajta ritualizációt, szakralizációt és funkciót adunk.

Úgy tűnik, a hagyományos irodalmi és filozófiai diszkurzusok úgy készülhettek, hogy minden más diszkurzus helyettesítőjeként vagy általános burkolataként funkcionáljanak. Az irodalomnak kell helyettesítenie a többi. Az emberek megírták annak a történetét, amit a XVIII. században mondtak, Fontenelle-en, Voltaire-en, Diderot-n vagy a *La Nouvelle Héloïse*-on stb. keresztül. Vagy úgy tekintik ezeket a szövegeket, mint valami olyannak a kifejeződéseit, amit végső soron nem lehet hétköznapi szinten megfogalmazni.

Ebben az értelemben véve egy elvárással teli pozícióból tértem át (akkor rámutatva az irodalomra, amikor éppen találkoztam vele, anélkül, hogy a többivel való

viszonyát jeleztem volna) egy őszintén negatív pozícióba úgy, hogy megpróbáltam pozitívan kiemelni az összes nem-irodalmi vagy párhuzamos diszkurzust, amelyet egy adott időszakban aktuálisan létrehoztak, leszámítva az irodalmat. A *Surveiller et punir*-ben csak a rossz irodalomra utalok.

Roger-Pol Droit: Hogyan tehetünk különbséget a jó és a rossz között?

Foucault: Pontosan ez az a kérdés, amellyel egyszer szembe kell majd néznünk. Egyrészt el kell gondolkoznunk azon, hogy mi is pontosan ez a tevékenység, amely fikció, versek, történetek keringetéséből áll... egy társadalomban. Elemeznünk kell egy második műveletet is: az összes narratíva közül miért szentesítünk néhányat, és miért működtetjük őket „irodalomként”. Ezek a narratívák rögtön összekapcsolódnak egy intézménnyel, amely eredetileg teljesen más volt. Ez az egyetemi intézmény, amelyet mostanában kezdenek azonosítani az irodalmi intézménnyel.

Kultúránkban van egy nagyon jól látható lejtős útvonal. A XIX. században az egyetem berkeiben konstituálódott az úgynevezett klasszikus irodalom, és mindaz, amelyet mind a kortárs irodalom alapzatának, mind pedig ugyanezen irodalom kritikájának tartottak. Így a XIX. században felmerült egy nagyon furcsa kölcsönhatás az irodalom és az egyetem, az író és a professzor között. Azután pedig e két intézmény, amely, minden civakodása ellenére szorosan összefonódott, fokozatosan a teljes összeolvadás felé tartott. Nagyon jól tudjuk, hogy manapság az úgynevezett avant-garde irodalmat csak az egyetemi tanárok és diákjaik olvassák. Pontosan tudjuk, hogy manapság egy harminc körüli író hallgatók vesznek körül, akik disszertációjukat az ő műveiről írják. Tudjuk, hogy az írók főként tanításból és előadásokból élnek.

És itt már megragadtuk valaminek az igazságát: azt a tényt, hogy az irodalom a kiválasztás, a szakralizáció és az intézményi érvényesítés összjátéka által funkcionál irodalomként, és ennek az egyetem egyszerre a működtetője és a befogadója is.

Roger-Pol Droit: Vannak-e szövegen belüli kritériumok, vagy ez egyszerűen csak az egyetemi intézmény szakralizációjának a kérdése?

Foucault: Nem tudom. Egyszerűen csak a következőket szeretném mondani: ahhoz, hogy szakítsunk számos mítosszal, beleértve az irodalom expresszív jellegét is, nagyon fontos volt, hogy felvetettük azt a fontos alapelvet, hogy az irodalom csak önmagával foglalkozik. Ha a szerzőjével törődik, akkor főleg az írószemély eltűnésének, halálának, csendjének szempontjából teszi.

Nem számít, hogy itt most Blanchot-ra vagy Barthes-ra utalunk. A lényeg az alapelv fontossága: az irodalom intranzitivitása. Ez volt az első lépés, amely által képesek voltunk megszabadulni attól az elképzeléstől, hogy az irodalom mindenfajta kulturális áramlás helye, vagy egy olyan pont, ahol minden áramlás véget ér, a teljességek, a totalítások kifejezése. Nekem viszont úgy tűnik, hogy ez még mindig csak egy stádium volt. Mivel, ha ezen a szinten tartjuk az elemzést, annak az a kockázata, hogy nem bagozzuk szét azoknak a szakralizációknak az összességét, amelyeknek az irodalom tárgya volt. Ellenkezőleg, vállaljuk annak kockázatát, hogy még többet szakralizálunk. És csakugyan ez történt, pontosan 1970-ig. Láttuk, hogy számos Blanchot-tól vagy Barthes-tól eredő témát használtak az irodalomnak mind

ultra-lírai, mind ultra-racionalizáló felmagasztalására, az irodaloméra, amelyet alkalmas nyelvi struktúrának tekintettek arra, hogy önmagában és önmaga terminusaival elemezzük.

A politikai implikációk hiányoztak ebből a felmagasztalásból. Néhányan még azt is képesek voltak kijelenteni, hogy az irodalom annyira megszabadult minden meghatározottságtól, hogy az írás ténye magában felforgató, szubverzív, és hogy az írónak magában az írás gesztusában elidegeníthetetlen joga van a szubverzióra! Ennélfogva az író forradalmár lett, és minél inkább írás volt az írás, minél inkább belesüllyedt az intranzitivitásba, annál inkább termelte ki magából az elmélet szerint a forradalom folyamatát. Amint tudjuk, ilyen dolgokat, sajnos, igenis mondtak...

Valójában a Blanchot és Barthes által alkalmazott megközelítés az irodalom deszakralizációja felé tartott, úgy, hogy elszakította azokat a kötelékeket, amelyek az abszolút kifejezés pozíciójába helyezték. Ez a szakítás azt feltételezte, hogy a következő mozzanat a teljes deszakralizáció legyen, és hogy megpróbáljuk megnézni: a kimondott dolgok összességén belül hogyan jöhetett létre egy adott időben, egyfajta módon egy sajátos nyelvi régió. Nem kérhetik, hogy elviseljük egy kultúra döntéseit; azt kell megkérdezni, mi okozta, hogy a kultúra úgy döntött, hogy ezt a nagyon speciális, furcsa pozíciót adja egy nyelvi régiónak.

Roger-Pol Droit: Miért furcsa?

Foucault: Kultúránk olyan helyet ad az irodalomnak, ami – bizonyos értelemben – rendkívül korlátozott: hány ember olvas irodalmat? Milyen helye van valójában az irodalomnak a diszkurzusok általános elterjedésében? Ám ugyanez a kultúra kényszeríti minden gyermekét, amint a kultúra felé haladnak, hogy tanulmányaik során áthaladjanak egy egész ideológián, egy egész irodalom-ideológián. Van ebben egyfajta paradoxon. És ez nem független attól a kijelentéstől, hogy az irodalom szubverzív. Az a tény, hogy valaki ezt ebben vagy abban az irodalmi szemlében deklarálja, nem bír jelentőséggel és nincs hatása. Ha ugyanekkor viszont az egész tanári szakma, az elemi iskolai tanároktól az egyetemi tanszékvezetőig, azt mondja neked, explicite vagy sem, hogy: ha meg akarod találni a kultúra nagy döntéseit, azokat a pontokat, ahol irányt változtat, akkor Sade-hoz, Diderot-hoz, Hegelhez vagy Rabelais-hoz kell fordulnod, és ott mindent megtalálsz – ez már jelent valamit. Ezen a szinten létezik egy kölcsönös megerősítő hatás. Az úgynevezett avant-garde csoportok és az egyetemi tanárok nagy része egyetértenek. Ez nagyon súlyos politikai akadályokhoz vezetett.

Roger-Pol Droit: Ön hogyan szabadult meg ezektől az akadályoktól?

Foucault: A problémával való foglalkozásom első állomása egy könyv volt Raymond Rousselről, aztán pedig Pierre Riviere-ről. Mindkettőben ott van ugyanaz a kérdés: hol van a küszöb, amin túl egy diszkurzus (legyen az egy beteg emberé vagy egy bűnözőé stb.) az irodalomként ismert területen kezd el funkcionálni?

Ahhoz, hogy tudjam, mi az irodalom, nem akarom tanulmányozni belső struktúráját. Inkább azt a mozgást ragadnám meg, azt a kis folyamatot, amely által egy bizonyos fajta nem-irodalmi szöveg, amelyet elhanyagoltak, elkészülte után rögtön

elfelejtettek, belép az irodalom területére. Mi történik? Mi idéződött elő? Hogyan módosult törekvéseiben ez a diszkurzus azáltal, hogy irodalminak ismertük el?

Roger-Pol Droit: Mindazonáltal ön szövegeket szentelt olyan irodalmi műveknek, amelyekről ez a kérdés nem merül fel. Főként azokra a cikkekre gondolok, amelyeket a *Critique*-ben publikált Blanchot-ról, Klossowskiról és Bataille-ról. Ha egy kötetbe hoznánk össze ezeket, az az ön pályájáról merőben más képet adna, mint amihez szoktunk.

Foucault: Igen, de... (szünet). Nagyon nehéz lenne róluk beszélni. Valóban, Blanchot, Klossowski és Bataille végül is az a három szerző, akik a hatvanas években legfőképpen érdekeltek engem, sokkal többet jelentettek számomra, mint pusztán irodalmi műveket vagy irodalmon belüli diszkurzusokat. Ezek filozófián kívüli diszkurzusok voltak.

Roger-Pol Droit: Ez mit jelent?

Foucault: Nézzük Nietzsche-t, ha gondolja. Az akadémiai filozófiai diszkurzus viszonylatában, amely ezt a gondolkodást folyamatosan önmagára utalta vissza, Nietzsche a külső határt reprezentálja. Természetesen Nietzscheben a nyugati filozófia egész láncolata megtalálható. Platón, Spinoza, a XVIII. századi filozófusok, Hegel... mind keresztüllépnek Nietzsche-n. És mégis, a filozófiával kapcsolatban Nietzsche a kívülálló összes durvaságát magán viseli, a hegyekből jött paraszt érdekességét, amely megengedi neki, hogy egy vállrándítással, és anélkül, hogy bármiképp nevetséges lenne, fellebbezhetetlenül vessen oda: „ugyan, ez az egész ócska szemét...”

A filozófiától való megszabadulás szükségszerűen magával vonja a tiszteletnek egy hasonló fajta hiányát. Nem fogunk kijutni belőle, ha belül maradunk a filozófián, ha addig finomítjuk, ameddig csak lehet, ha saját diszkurzusunkkal körüljárjuk. Nem. Csak ha szembehelyezkedünk vele, egyfajta elképedt, örömteli együgyűséggel, egyfajta értetlen nevetéskiróréssal, amely megértet valamit, vagy legalábbis összezúz. Igen... inkább összezúz, mint megért.

Én végül is akadémikus, a filozófia professzora voltam, és az, ami az örület témakörében végzett munkámban a hagyományos filozófiai diszkurzusból maradt, zavart engem. Van ebben valami túlélő hegelianizmus. Ahhoz, hogy elmeneküljünk a filozófiától, nem elég szükségszerűen olyan alantas dolgokkal foglalkozni, mint holmi rendőrségi jelentések, elzárást foganatosító rendelkezések vagy az örületek kiáltozásai. Számomra Nietzsche, Bataille, Blanchot, Klossowski voltak a filozófiából való elmenekülés útjai. Bataille erőszakosságában, Blanchot alattomos, zavaró édességében, Klossowski spiráljaiban volt valami, ami, miközben a filozófiából indult el, játékba hozta azt, megkérdőjelezte, előbukkant belőle, aztán visszatért belé... Olyasmi, miként Klossowskinak a lélegzetről szóló elmélete nem is tudom, hány szállal kötődik az egész nyugati filozófiához. És azután a bemutatással, a megfogalmazással — ahogyan a *Le Baphomet*-ben működik — teljesen kiemelkedik belőle. Ezek a ki- és bejáratok, amelyek a filozófia falán vezetnek ki s be, teszik átjárhatóvá — és ezért végül nevérséggé — a filozófiai és a nem-filozófiai közti határt.

(Fordította: Farkas Anikó)

(Michel Foucault: *Politics, Philosophy, Culture*. Ed. Kritzman. London—New York, Rontledge 1988.)

TERRY EAGLETON

Az irodalom szubjektuma

A különféle termelőágak között minden társadalomban középponti helyet foglal el az emberi szubjektumok termelési ágazata. Mint bármely másíknak, ennek a termelőágnak is megvannak a maga sajátos eljárásai, technikái és intézményei: a család, a szexualitás, az egyház, a média és természetesen az iskola. Nevezhetjük e termelési ágazat végtermékeit emberi szubjektumoknak, ahogy az imént magam is tettem, de tekinthetnénk mindezt sokkal elvontabban úgy is, mint bizonyos, az adott társadalom számára megfelelőnek ítélt *szubjektivitás-formák* termelését. A különböző emberi társadalmak természetesen a szubjektivitás más és más formáit igénylik saját céljaik elérésére, ilyen szempontból tehát a szubjektumok/szubjektivitások termelése történelmileg éppoly relatív és változó, mint a gazdasági árucikkek termelése. Akárcsak az orvoslási vagy az építkezési eljárásoknak, az emberi szubjektumokat termelő és reprodukáló eljárásoknak is van története. Az emberi szubjektumok nem csak úgy maguktól jönnek létre; jóllehet, ahogyan alább majd kifejtem, a mi speciális társadalmi berendezkedésünknek megfelelő szubjektivitásfajta éppen ezt a tévhitet táplálja bennük.

A társadalmakat alkotó különféle „technológiák” közt van egy, amely, úgy tűnik, messze elkerülte mindenki figyelmét — ezt nevezhetnénk „erkölcsi technológiának”. Az erkölcsi technológiát olyan eljárások és tevékenységek meghatározott csoportja alkotja, amelyek segítik bizonyos értékek, jólnevelt viselkedésmódok és válaszhreakciók betáplálását az emberi szubjektumokba: s az erkölcsi technológia egyik igen fontos válfaja napjainkban Irodalom név alatt fut. A modern társadalmakban többféle technológia tölti be azt a szerepet, hogy feltérképezze, felmérje és rögzítse az emberi szubjektumokat, mondjuk mint szexuálisan reproductív lényeket, vagy mint demográfiaiag osztályozható vagy fajilag különböző egyedeket; az erkölcsi technológiának viszont speciálisan a szubjektivitás érzelmi és tapasztalati oldalát kell feltérképeznie, felmérnie, rögzítenie és hitelessé tennie, vagyis azt, amit a mi társadalmi berendezkedésünkben rendszerint egyszerűen „emberinek” mondunk. Hangsúlyoznom kell, hogy az erkölcsi technológiák korántsem merő érdektelenséggel végzik ezt a feltérképezést és számbavételt; a társadalmi felügyelet érdekében, meghatározott célok szerint munkálkodnak. Ha másmilyen technológiákra gondolunk — mondjuk, demográfiai vagy szocio-biológiai technológiákra —, akkor bizonyára világos, hogy az általuk szolgáltatott tudásanyag meghatározott hatalmi feladatokat lát el. A modern nemzetállamnak részletes *tudással* kell rendelkeznie a maga szubjektumait illetően, mivel ez a tudás létfontosságú a társadalmi rend szempontjából. Ugyanezt elmondhatjuk a különféle erkölcsi technológiákról is, tehát a vallási, az oktatási, az irodalmi

és egyéb technológiákról. Mindaz, amit ezek az eljárások a társadalmi tudás és rend érdekében egyszerre felvázolnak és előállítanak, nem más, mint meghatározott értékek és válaszreakciók együttese. Képesítést nyújtani valakinek Angol Irodalomból – egyetemi diplomát adni neki – nem más, mint igazolni – államilag regisztrálni – , hogy az illető személy tanúságot tett bizonyos, történelmileg meghatározott értelmi-érzelmi technikákban való jártasságáról. Ezt a bizonyítványt csatolják az állami nyilvántartáshoz, így, aztán a megfelelő úton-módon képes lesz besorolni, alkalmasnak vagy alkalmatlannak minősíteni az illetőt.

Nem egyszerűen arra gondolok, hogy az állam ettől fogva elismeri az ilyen személyekről, hogy – teszem azt – immáron maguk is alkalmasak az irodalom tanítására, noha minden bizonnyal ez is egy lehetséges módja a technológia működésének. Jóval általánosabb és mélyebb értelemben arra gondolok, hogy azok, akik bizonyítottan magukévá tették a morális érzékenység egyes formáit – egyszerűen azok, akiket meghatározott módon mint szubjektumokat létrehoztak – mostantól általában véve, bizonyos értelemben bizalmat élveznek a társadalmi és politikai rend (annak fenntartása és reprodukciója) szempontjából. Miért van ez így? Egyszerűen azért, mert – amint épp kifejtettem – minden társadalom kitermeli a szubjektivitás azon módozatait, amelyeket általánosságban megfelelőnek tart céljai előmozdítására. Azért nem tanítjuk gyerekeinket vizitüdérek tiszteletére vagy arra, hogy gonosznak tartsák a hatalmat, mert ezek a viszonyulások természetüknél fogva bomlasztóan hatnának sajátos társadalmi rendünkre. Ez legalább olyan abszurd volna, mint középkori mesterségek fortélyait tanítani az ipari társadalom szakmunkás-tanoncainak. A szubjektumok/szubjektivitások termelője ilyen értelemben általában éppannyira behatárolt, mint a gazdasági termelés mód.

Az Irodalom néven ismert sajátos erkölcsi technológia működési mechanizmusai sokkalta finomabbak és megfoghatatlanabbak annál, semhogy pusztán egy sor konkrét morális érték egyszerű átadását jelentsék, mint például, hogy a hatalom jó vagy gonosz. Amennyiben azt képzeljük az irodalmi technológiáról, hogy egy sor jól meghatározott érték előállítására hivatott – akár például a XIX. századi evangélikus hit – , akkor, sejtésem szerint, elhibázzuk hatóerejének lényegét. Az én véleményem szerint az irodalmi technológia nem egyszerűen konkrét morális értékeket tanít nekünk (bár kétségkívül ezt is teszi): elsődleges célja csupán az, hogy megtanítsa *morálisnak* lenni. Mármost hogyan lehet bárkit is morális viselkedésre tanítani anélkül, hogy konkrét, meghatározott értékek szerinti morális viselkedésre tanítsuk?

Hadd tegyek itt egy rövid kitérőt Immanuel Kant filozófiájára, vállalva az unalmas válság kockázatát. Köztudott, hogy Kant filozófiája valójában teljesen tartalmatlan. Kant híres rendszere nem egy történelmileg meghatározott viselkedésmódot szorgalmaz, amely esetleg érthető lehet egy konkrét társadalom igényei és hatalmi struktúrája viszonylatában, hanem inkább egyfajta formális attitűdöt – ne eszköznek, hanem végcélként tekintsd a másikat, tetteid egyetemes érvényűek legyenek – , amelyet számos speciális történelmi tartalommal lehetne megtölteni. Vagyis a „morális” Kantnál formálissá és transzcendentálissá válik; e hatalmas úr történelmi örököse pedig nem más, mint az, amit Irodalom néven ismerünk.

Az Irodalom nem kifejezetten ezt vagy azt a morális értéket tanítja; végtére is teljes a szabadság abban, hogy az egyik gyerek imádhassa Malackát, a másiknak meg ellenszenves legyen. Inkább arra tanít meg bennünket, hogyan legyünk — hadd soroljak fel néhányat a kedvelt kifejezések közül — érzékenyek, képzeletünkben gazdagok, fogékonyak, együttérzők, kreatívak, éleslátásúak, kritikusan gondolkodók. Észrevehetik a visszhangzó intranzivitást ezekben a jól ismert jelszavakban. Az Irodalom nevezetű erkölcsi technológia feladata az, hogy történelmileg jellegzetes formájú emberi szubjektumokat termeljen, akik érzékenyek, fogékonyak, gazdag képzeletűek és így tovább... *bármiféle konkrét irányultság nélkül*. Ez az eszme teljességgel felfoghatatlan lett volna Arisztotelész, Szent Pál, Aquinói Tamás és Samuel Johnson számára. „Bármiféle konkrét irányultság nélkül” — ez természetesen azt jelenti: „bármivel kapcsolatban, ami szóbajön.” Az Irodalom az a folyamat, amelyben a válaszreakció minősége fontosabb, mint a tárgy minősége, így tehát önmaga nem más, mint a morális formalizmus egyik válfaja. Nem csupán arról van szó, hogy amint az köztudott, az irodalmi formalizmusnak típusai vannak; hanem egyenesen arról, hogy az Irodalom nem más, mint formalizmus. Ebben az irodalmi ideológiában igazából nem a szemlélet tárgya a fontos, ami tetszés szerint bármilyen lehet, hanem a tárgy megragadásának élménye egy adott egyénben. Az a fontos, hogy létrejön a szubjektivitás egy speciális formája, amelyről minden tárgyra-irányultság nélkül elmondhatjuk, hogy érzékeny, kreatív, gazdag képzeletű és így tovább.

Az adott társadalmi rend mindebből jelentős politikai haszonra tesz szert. Ez ugyanis valójában azt jelenti, hogy a szubjektivitás radikálisan politikamentes, márpedig az mindig előnyére válik a fennálló rendnek. Egyes társadalmakban — például a mi társadalmunk egyes korábbi fejlődési szakaszaiban — az uralkodó rend javára szolgált, hogy olyan szubjektivitás-formákat hoztak létre, amelyeket egészen szigorú értékekbe vetett hit határozott meg. A középkorban például elképzelhetetlen volt efféle jól körülhatárolt fogalmak mellőzésével gondolkodni a szubjektivitásról. A patriarchális osztálytársadalmak későbbi fejlődési szakaszában azonban egy olyan szubjektivitás-forma vált döntő jelentőségűvé, amely úgy tűnhet, hogy önmagáért van, s hogy teljesen önmagától működik és önmagát igazolja. Erre gondolnak, akik azt mondják, hogy a jelenlegi liberális kapitalista társadalomban „szabadok” vagyunk — szabadok mindenféle lánctól, ami azokhoz a konkrét, kikerülhetetlen társadalmi hitekhöz köt, amelyek szubjektummá tesznek bennünket. Így azután nem marad más nekünk, csak a szubjektivitás egyedül mint magában való érték, pontosan meghatározható célok és funkciók nélkül. A szubjektivitás ezen formája alkotja szabadságunk és kreativitásunk terét — vagyis azt a helyet, ahol legszorosabban kötődünk a kapitalista társadalmi rendhez. Hozzá vagyunk kötve a lehető legszorosabban, pontosan azért, mert a legkevésbé sem tűnik úgy, hogy kötve volnánk. A mi modern szubjektivitásunk tere olyan fogolytábor, amely végtelenségig nyitott horizontnak adja ki magát.

Ezt a fogolytábor őrzi és felügyeli a liberális humanisták, abban a hitben, hogy az voltaképpen a szabadság egyik — talán egyetlen — szigete. Mivel a szubjektivitás tisztán formális kategóriává vált, amit semmiféle speciális hitvilággal sem lehet

azonosítani, a liberális humanizmus azzal áltathatja magát, hogy itt, és talán csak is itt van tere a kreatív kutatásnak, a személyes reakciók bőségének és az ismert zsargont alkotó többi dolognak. Nem látják, hogy a kapitalizmusnak éppen erre a tisztán formális szubjektivitásra van szüksége, hasonlóképpen ahhoz, ahogy a szabadpiaci cserekereskedelemnek és a parlamentáris demokráciának pedig a polgári individuum a tisztán formális, absztrakt individuum. Az irodalmi technológia formális szubjektuma csak egyik változata ennek az utóbbi polgári individuumnak, ám gazdagabb, élénkebb, felfokozott, s így ürességében önmaga elől elrejtett változata. Fogoly volta nem politikai korlátaiban rejlik, hanem abban, hogy egészen vakká van téve ezekre a korlátokra, és éppen ezt értik „szabadság” alatt.

Engedjék meg, hogy egy konkrét irodalmi példa erejéig visszatérjek arra az elgondolásra, amely szerint az Irodalom egyfajta morális formalizmus. A liberális humanizmus nem azért működik olyan jól irodalmi ideológiaként, mert mindig sikerül fellelnie a maga erkölcsi értékeit, amint azok visszatükröződnek az olvasott szövegekben. Természetesen nem: az ilyen liberális humanizmus nem lenne több szalmabáb célpontnál. A liberális humanizmus minden nehézség nélkül képes olyan morális és politikai értékeket is felfedezni az irodalomban, amelynek mögöttes jelentései felforgatnák saját ideológiáját. Véleményem szerint elmondható ez például a *Lear király* számos értelmezéséről, egy olyan szöveg olvasatairól, amely egyebek mellett az elnyomottak és a kizsákmányoltak iránti szolidaritásra szólít fel, mögöttes jelentései pedig, napjaink politikai fogalmai szerint végiggondolva, minden bizonnyal megbolygatnák a liberális humanista ideológia rövidlátó individualizmusát. Ám nem egészen ez itt a lényeg. A lényeg inkább az, hogy egyszerűen azt mondani csak, hogy „a *Lear király* az elnyomottak iránti szolidaritásra szólít”, nem számít „irodalomkritikai” éleslátásnak. Az számít a szövegre adott irodalomkritikai reakciónak, ha valaki a maga egyéni módján, személyes átélés útján ragadja meg ezt a gondolatot, beereszti saját teljesen egyéni belső világába, ekképpen mélyítve és gazdagítva azt – és ezzel természetesen elmulasztja, hogy szolidaritásra lépjen az elnyomottakkal. Az úgymond „irodalmi” reakciónak számító dolgok *formája* ellentmondásban van az itt kockán forgó erkölcsi és politikai tartalommal. Másképp megfogalmazva: ha igazán az iménti szolidaritás elérése lenne a cél, nem kevesebbre, mint egy radikálisan más formájú szubjektivitásra volna szükség. Többek között ezt hivatott megakadályozni a liberális humanizmus és az Irodalom technológiája.

Mármost, amennyiben a liberális humanizmus ideológiai síkon csődbe jutott – habár intézményi keretek között, az iskolákban és másutt, továbbra is igen erőteljes –, ez azért van, mert képtelen átvészelni azt a Marx, Nietzsche és Freud munkásságában egyaránt jelentkező, botrányszámba menő modern felismerést, miszerint a szubjektivitás nem csupán a kreativitás és a szabadság tere, hanem a leigázás és a bebörtönzés is. A liberális humanizmus, természetesen, teljes mértékig hozzá szokott ahhoz, hogy egy olyan szabad vagy potenciálisan szabad szubjektumban gondolkodjék, akinek kreatív tapasztalatát idővel külső erők elfojtják és megbéklyózzák. Ám aligha képes szembenézni azzal a gyalázatos ténnyel, hogy a szubjektum megbéklyózása belülről történik – és hogy ez a megbéklyózás nem mással, mint

szubjektivitásunk formáival történik. Képtelen észrevenni, hogy a „kreatív belső” a problémához tartozik, nem pedig a megoldáshoz. Félteve őrzi ezt a benső szigetet mint egyedüli védelmet a torzító külső erők ellen; nem tudja elviselni a felismerést, hogy az ellenség mindig már belül van. Itt nem pusztán arra gondolok, hogy olyan negatív, romboló erők munkálnak minden egyénben, amelyek létezését a liberális humanizmus kész elismerni. Sokkal inkább arra gondolok, hogy a mi társadalmi formánkban szubjektumnak lenni annyit tesz, mint az elnyomás bizonyos formáinak oldalán állni, még akkor is, ha a szubjektum egyúttal az emancipáció egyetlen lehetséges forrása is egyben. Ugyanis, mint kifejtettem, szubjektumnak lenni annyit tesz, mint egyfajta szabad, autonóm, univerzális értelemmé tevődni össze, amely közös bármiféle konkrét erkölcsi vagy politikai tartalom iránt. Szubjektummá pedig olyanformán válunk, hogy hiszünk egy minden meghatározottságon túli transzcendentalis szubjektivitásban. Nem egyszerűen arról van szó tehát, hogy előre adva volna a belső szubjektivitás tere, amelyet azután egy másodlagos folyamat keretében gyarmatosítanak, eltorzítnak, átnevelnek, manipulálnak bizonyos sötét külső erők. Inkább arról, hogy ezek az erők a céljaiknak megfelelő módon *előállítanak* egyfajta belső szubjektivitást. Az előállítást, amint már jeleztem, nem úgy kell érteni, mint ami egy szigorú értékrend jegyében történik, amely közvetlenül biztosítaná a társadalom célkitűzéseit — az előállítás ehelyett éppenhogy „szabaddá” tesz, szabaddá minden konkrét, merev céltől, vagyis radikálisan politikamentessé, és így az uralkodó társadalmi rend szolgájává.

A liberális humanizmus azért nem képes szembenézni ezzel a rémítő igazsággal, mert ha megtenné, nem volna hová továbblépnie. Mert ugyan hol másutt találhatni meg a szabadságot, a kreativitást, a színes egyediséget a modern társadalmakban, ha nem épp ebben az elvárásolt körben? A társadalmak többségének, talán az összesnek, ki kell építenie maga számára a beszéd egy speciális terét, amely majd — úgymond — a tisztán emberi diszkurzusaként szolgál. Másféle diszkurzusok elfoglalhatják magukat ezzel vagy azzal a funkcionális feladattal, itt azonban, e legszentebb térben, az ember változatossággéppen eltöprenghet magán az élet értelmén, gazdag belső világában eltűnődhet azon, ami minden konkrétumon túlmutat. Ez röviden nem más, mint a transzcendens helye; és a különböző társadalmak más és más nevet adnak neki. Nevezhetjük mítosznak vagy vallásnak vagy egyfajta filozófiának vagy — a mi térbeli és időbeli helyünkön — Irodalomnak. Nem csoda hát, hogy az ennek a térnek a felforgatására vagy dekonstrukciójára tett kísérletek olyan heves indulatot keltenek — olyan indulatot, amely furamód felülmúl bármiféle szelíd akadémiai vitát a módszerekről és az elméletekről, a tanmenetekről és az oktatási eljárásokról. Nem fogjuk megérteni, mi a tétje a jelenleg az Irodalom felett vívott csatározásoknak, ha pusztán csak ebből a szemszögből vizsgálódunk. Nem ártana inkább arra gondolni, micsoda pánikot, aggodalmat és bizonytalanságot keltett az ateizmus a viktoriánus korban. Mert ha végül még ez a szent hely sem olyan szent, mint amilyennek tűnt, akkor ugyan mi más marad? Magában a politikai társadalomban minden bizonnyal semmi sem, minthogy ott, amint köztudott, nincsen lehetőség az eredetiségre vagy a kreativitásra. Mert ne feledjük, az Irodalom technológiája ezeket

a dolgokat lényegileg *szemlélni valóként* határozta már meg. Az autentikus, kreatív szubjektivitás itt említett formái gyakorlatilag a magányos olvasó-szubjektumhoz tartoznak, aki egzisztenciálisan találkozik az elszigetelt szöveggel. Egy ilyen találkozás legfőbb jellemzője, én úgy nevezném, egyfajta *finomság*: érzékenység a nüanszokra és a kétértelműségekre, arányos elbírálás, képesség többfajta nézőpont képzeletbeli fenntartására. Más értelmi folyamatok is működésben vannak: az „együttérző azonosulás”, az elrendezés és tervezés iránti érzék, némi kétely az egyoldalúság iránt.

Mármost, bizonyára nem nehéz észrevenni, mennyire speciális jellegű politikailag az érzékenység e konkrét formája — melyet a liberális humanizmus természetesen egyenesen úgy ajánl fel nekünk, mint magát az „érzékenységet”, a „tapasztalatot” és a „szubjektivitást”. Az utóbbi időben tanúi lehettünk Nagy-Britanniában a kreativitás azon formájának, amely bővelkedik konkrét tapasztalatokban, kifinomultan ítél, érzékenyen figyel a nüanszokra és az egyedi vonásokra. Természetesen arról a próbálkozásról beszélek, amellyel a Bányaászok Országos Egyesülete tett kísérletet a Thatcher-kormány megbuktatására. Ez a kísérlet sok szempontból tökéletesen példázza mindazt, amiről a liberális humanisták beszélnek. Mert végtére is, ugyan hol találhatni annál kreatívabb és autentikusabb utat a tapasztalatszerzésre, spontánabb jogosultságot a reakciók szintjén (ahogy maga Leavis mondra volna), annál erősebb átélésből eredő érzéket a dolgok értéke és értelme iránt, mint ami a tárnalejáratoknál mutatkozott meg a sztrájkolók és a rendőrök összecsapásaiban vagy a női pártfogók csoportjainak munkájában? Márpedig ez igen távol áll attól, amire a liberális humanisták gondolnak. Bizony nagyon kevés olyan értő elemzést olvastam erről a konkrét textusról, amely kifejezetten az ő tollukból származott. De hát miért? Hisz minden bizonnyal sokkal inkább bővelkedett kreatív tapasztalatban, sokkalta nagyobb nyomokat hagyott rajta a spontán felfedező életmód, mint amennyit, mondjuk, *A kérkedő kígyón*. Lehetséges volna, hogy a liberális humanisták definíciói az érzékenységről mégsem olyan egyetemes érvényűek és mindent felölelők, mint amilyenek nekünk beállítják? Lehetséges volna, hogy a kifinomult ítélet az egy dolog, a politikai tett meg egy másik? Akkor viszont miféle liberális érdeknélküliségből származik ez a vak előítélet?

Engedjék meg, hogy egy keveset még a kreatív politikai tett gondolatánál időzzek. Feltételezem, hogy minden belevaló liberális humanista valamilyen átalakult társadalomra vágyik, vagyis egy olyanra, amit béke, igazságosság és szeretetteljes jóindulat jellemez. Úgy hiszem, ezt nem szükséges érvekkel alátámasztani. Vegyük észre azonban, miféle problémákat rejt magában ennek a célkitűzésnek a megvalósítása. Valószínű például, hogy a cél elérésére irányuló küzdelem konfliktust, törést, ellenkezést hordoz magában; márpedig a liberális humanizmus láthatóan kizárólag fejlődésről, fokozatosságról, evolúciós folytonosságról beszél. Talán egyfajta kellő érzéketlenséget tartalmaz: olyan megfelelő érzéketlenséget, amit például a feministáknak kell tanúsítaniuk azokkal a férfakkal szemben, akik megpróbálják addig zsarolni őket, amíg csak tértelenségbe nem vonulnak sértett érzékenységükkel. A liberális humanizmus azonban, úgy tűnik, a maga dogmatikus, egysíkú látásmódja szerint csakis együttérzésről és érzékenységről beszél. A célkitűzés magában foglalna

valamit, amit nem-azonosulásnak [*dis-identification*] nevezhetnénk: megtanulni nemet mondani azoknak a csalogatásoknak, amik arra csábítanak, hogy képzeletben az elnyomóinkkal azonosuljunk. De ugyan hol találni ilyen terminust a liberális humanizmus szótárában? Más szóval, arra próbálok rávilágítani, hogy tökéletes önellentmondásba keveredik minden liberális humanista, aki béke, igazságosság és szeretet után vágyódik. Vagy nem igazán vágyódik eme értékek után, vagy pedig nem mérte fel kellőképpen mindazt, ami együttjár velük.

A liberális humanizmus, mint tudjuk, igen sokra tartja a közvetlenséget, a kézzelfoghatóságot, az egyediséget, a különlegességet. Ezeket a minőségeket fedezi fel az irodalomban; az ilyen kijelentés persze tautológia, hiszen az az írás, amely nem rendelkezik ezekkel a minőségekkel, a meghatározás értelmében eleve nem is irodalom. Amennyiben így áll a dolog, nehéz megérteni, hogy a liberális humanizmus valójában miért olyan könnyörtelenül absztrakt. Vajon miért ragaszkodik olyan dogmatikusan ahhoz, hogy elvonja a személyes értékeket és minőségeket a valós környezet egészéből — a politikai társadalomból —, amelybe beágyazódnak? Miért kínál nekünk folyton olyan elvont agyszüleményeket, mint a „személyes kapcsolat” vagy a „személyes fejlődés” vagy a „közvetlen tapasztalat”, amikor másodpercnyi gondolkodás elegendő, hogy rájöjjünk, az ilyen dolgok csak az őket alakító politikai, történelmi kontextus egészében nyerik el teljesen konkrét jelentőségüket. Lehet-e bármi is abszurdabb módon elvont, mint a „közvetlen tapasztalat” fogalma? Bármely tapasztalat éppen azért annyira kézzelfogható, amennyire, mert egyszerűen nem más, mint számos közvetítés terméke. Az elvont — ahogy Marx egyszer megjegyezte — egyszerű és közvetlen; a konkrét az, ami történelmileg jócskán meghatározott. A liberális humanizmus mégis egyre csak a papíron lévő szavakra irányuló koncentrált, éles figyelemről beszél, mintha csak akkor is képesek volnánk észrevenni, hogy ezek a fekete jelek voltaképp szavak, ha nem azok a teljes mértékben kondicionált történelmi és társadalmi lények volnánk, akik vagyunk.

Legyünk egészen egyértelműek. A „fejlődés” önmagában véve semmi; a „tapasztalat” önmagában semmi; a „képzelet útján történő együttérzés” önmagában semmi. Ezek mind a kantianus morál formális, üres kifejezései. Csak akkor tudhatjuk, miről is vitatkozunk, ha konkrét társadalmi és történelmi tartalommal töltjük meg őket. Számottevő fejlődést jelenthet a fogolytáboron belül, ha a tavaszi virágok szinte szétfeszítik a szögesdrótot. A táboron belül részletekbe menő, finom érzékenység érvényesül. De a „fejlődés” nem vágja el a drótot: arra csakis tettek és konfliktusok képesek. Kétségtelen, hogy a tettek és a konfliktusok megkívánnak valamiféle előzetes fejlődést, akár evolúciós fejlődést is; de amikor bekövetkeznek, törést és szakadást hoznak magukkal, amit a liberális fejlődéskonceptió szigorú értelemben képtelen magába fogadni. Megvan a módja — és ezt a legteljesebb komolysággal mondom —, hogy az évek során hogyan tapasztalhatnak kreatív átalakulást nők és férfiak a mi társadalmunkban: egy-egy rendőr gumibotjának végén. A „tapasztalat” önmagában vak, és semmiféle tanulással nem szolgál: csakis a tapasztalat politikai értelmezésén keresztül válik eredményessé az egyéni létezés. Ki iránti vagy kivel való „képzeletbeli együttérzés”? Azokkal, akik századokon keresztül a kifosz-

tottakon lovagolva törtek hatalomra, s még ma is őket hajtják? Kifinomult ítélőképesség, mindenekelőtt: de vigyázzanak, nehogy semmivé csiszolják a tettet, amikor azon morfondíroznak, miképp cselekedjenek. Arányos ítélet, bizonyosan: de ne feledjék, hogy az igazság nem mindig középpüti helyezkedik el. „Kimerítően, bőségesen éreztetni gyermekeinkkel, hogy erkölccsel és személyiséggel bíró lények”: talán valami ilyesmiben látja a liberális humanizmus az irodalomtanítás célját. Azonban — amint George Eliot figyelmeztet rá — nincsen olyan személyes élet, amit ne határozná meg egy tágabb közösség élete, s az, ahogy legszűkebb társas érintkezéseinkben bánunk egymással, végső soron nem választható el a nemzetek sorsától. „A nyelv kreatív gazdagságának kiaknázására serkenteni gyermekeinket”: ehelyütt, úgy vélem, nem több, mint újabb liberális humanista formula. Ne feledjék azonban, hogy a nyelv hatalom, konfliktus és küzdelem — legalább annyira fegyver, mint amennyire médium, legalább annyira méreg, mint orvosság, legalább annyira börtönrács, mint amennyire a szabadulás útja. Meglehet, arról sem szabadna megfeledkeznünk, hogy még nem vagyunk birtokában annak a nyelvnek, amelyik valóban szabaddá tehetne bennünket, és hogy jelen pillanatban nem tehetünk mást, mint hogy pillantást vetünk a szubjektivitás azon formáira, amelyek megfelelőnek ígérkeznek egy átalakult és jobb társadalom számára. Akkor hát beszélni kell és vizsgálódni minden lehetséges módon: csak hogy Cordéliával együtt tudjuk, hogy eljön olykor a hallgatás ideje, ahová magam is épp visszaereszkedem, s amelynek mélyén talán már el-elkaphatjuk egy most bontakozó új diszkurzus mormolását.

(Fordította: Fogarasi György)

(Terry Eagleton: *The Subject of Literature*. = *Thesis Eleven* 1985. 95–104.)

Egyik identitásból a Másik(ba)

Megpróbálom egy egyórás előadás szertartásos keretében megvilágítani (esetleg bizonyítani is), hogy minden nyelvelmélet tartozik egy olyan szubjektum-elmélettel, melyet határozottan feltételez, implikál vagy megpróbál tagadni. Ez közel sem „episztemológiai perverzió”, de egy bizonyos szubjektum mindig jelen van, amint a jelölés tudatossága megjelenik. Következésképpen egy episztemológiai útvonalat vázolnék fel: kiemelem a közelmúlt nyelvészeti teóriáinak három momentumát is, jelzem továbbá azt a változó helyet, amelyet ezen teóriák a beszélő-fenntartó szubjektumtól a nyelvben mint objektumban megköveteltek. Ez a leszállás a nyelvtudomány episztemológiájába, mely teljesen technikai, emlékeztető summázat, elvezet bennünket oda, hogy rátérjünk a problémára, amelyet remélem, meg is világíthatunk, és amelynek ideológiai tétje jelentős, ugyanakkor banalitását gyakran elhallgatják. A jelentés, akár a szubjektum, a struktúra vagy a teória egységében vagy sokféleségében azonosítottuk, szükségszerűen egy transzcendenciát, ha ugyan nem egy teológiát garantál. Pontosan ez az oka annak, hogy minden (emberi) tudás számára, legyen az egy individuális szubjektum vagy egy jelentés-struktúra tudása, a vallás mint belső korlát jelenik meg, ha nem éppen mint vak horizont, és legjobb esetben sem tud mást, mint „magyarázni és igazolni a vallásos érzést” (ahogy azt Lévi-Strauss a strukturalizmusról szólva megállapítja).

A későbbiekben egy sajátos jelölő gyakorlatról beszélnék, melyet az orosz formalisták nyomán „poétikus nyelvnek” nevezek, s rámutatok arra, hogy ez a fajta nyelv jelölő-működéseinek sajátossága által nem más, mint folyamatba helyezése — amikor nem kifejezett dekonstrukciója a jelentés identitásának és a beszélő alanynak a dekonstrukciója, és ezáltal a transzcendenciának is, vagy ebből kifolyólag a „vallásos érzésének” is. Így a poétikus nyelv megfelel a társadalmi struktúrák és intézmények válságainak: változásaiknak, fejlődésüknek, forradalmuknak vagy összeomlásuknak. Mivel, ha ezen a poétikus nyelvet alkotó jelölő eljárason, illetve annak próbára tett és folyamatban lévő szubjektumán keresztül a nyelv és az intézmények változása megtalálja kódját, akkor a szóban forgó gyakorlat és a szubjektum egy merev kötélen tartják egymást: a poétikus nyelven, mely az egyetlen olyan nyelv, amely a transzcendenciát és a teológiát is felhasználja önmaga fenntartására. A poétikus nyelv az, amely ismert okból még ökonómiaja által is a vallás ellensége, és a pszichózis (ami szubjektumát illeti) és a totalitarizmus vagy a fasizmus (ami a bennefoglaltatott intézményeket illeti, vagy amelyekre utal) területén található. Beszélhettem volna Majakovszkijról vagy Artaud-ról: de én Louis-Ferdinand Céline-ről fogok beszélni.

Végül megpróbálok néhány következtetést levonni egy *teória* lehetőségéről, abban az értelemben, hogy az egy jelölő rendszerekből álló *analitikus diszkurzus*, mely figyelemmel kíséri a jelentés, a szubjektum és a struktúra ezen válságait. Mindezt két okból teszem: egyrészt ezek a válságok egyáltalán nem véletlenszerűek, hanem a jelölő funkció és következőképpen a szocialitás inherens részei: másrészt, mivel a XX. század politikai eseményeinek előterébe kerültek, azok a jelenségek, amelyekről a poétikus nyelven keresztül beszélek, és amelyek más formákat ölthetnek Nyugaton és más civilizációkban, nem eshetnek kívül az úgynevezett humán tudományokon anélkül, hogy etikájuk gyanússá ne váljon. Befejezésül tehát a rendszerek analitikus teóriájának és azoknak a jelölő gyakorlatoknak a védelmében beszélek, amelyek a jelölő jelenségben a jelentés és a szubjektum *válságát* vagy *próbára tételét*, *folyamatban lévőségét* keresik, nem pedig egy struktúra vagy a struktúrák *sokaságának* koherenciáját, identitását.

Anélkül, hogy a sztoikus bölcsig nyúlnánk vissza, aki garantálta a jel hármasságát és az induktív feltételes állítást, folytassuk ott, ahol Ernest Renan abbahagyta, a nyelv és a szubjektum koncepciója közti összefüggésnél. Mindenki tudja, milyen felháborodást keltett a XIX. századi lelkekben, amikor egy teológiai diszkurzusból (az Evangéliumokról van szó) nem *mítoszt*, hanem egy ember és egy nép *történetét* csinálta. A *teológiai* diszkurzus ilyen *történeti* diszkurzussá való átalakítása olyan eszköz segítségével vált lehetővé, melynek (számára tudományos) mindenhatóságát nem győzte magasztalni: ez a *filológia*. Ahogyan ezt a filológiát Renan és Burnouf az Aveszta esetében gyakorolja, az Bopp vagy Schleicher *komparativizmusát* testesíti meg. Bármilyen is a különbség azon komparatisták között, akik a *nyelvcsaládok törvényeit* kutatják, és azon filológusok között, akik egy nyelv *jelentését* próbálják megfejteni, egy koncepció mégis összeköti őket: a nyelv mint *szerves identitás* felfogása. Teljesen mindegy, hogy ez a szerves identitás egy olyan törvénynek köszönhetően fogalmazódik meg, mely az időleges és nemzeti nyelveket átölelve azokból egy családot hoz létre, mint ahogy azt a komparatisták gondolják (például Grimm hangtani törvényei); vagy hogy ez a szerves identitás egy és csakis egy *jelentésnek* köszönhetően nyilvánul meg egy még meg nem fejtett, illetve vitatott olvasatú szövegben, ahogy a filológusok gondolják — mindkét esetben a törvény vagy a jelentés *szerves identitása* azt a tényt impikálja, hogy a történelemben egy *homo loquens* birtokolja a nyelvet. Mint ahogy azt Renan az „*Averroes és az averroizmus*” című művében írja, „a filológus számára a szövegnek csak egy jelentése van” még akkor is, ha „az egyfajta szükségszerű félreértelmezésből” ered, mely „az emberiség filozófiai és vallási fejlődéséből” származik. A komparatisták számára a nyelv a hegeli „öntudat” objektivitásához áll közel, a filológusok szerint pedig, akár konkrét, individuális vagy művészeti szingularitásban testesül meg, valamennyivel mindig tartozik Hegelnek; ez a nyelv tehát mindig egy rendszer, talán még „struktúrának” is egy, mindig egy *jelentés*, és éppen ezért szükségszerűen implikál egy szubjektumot (legyen az kollektív vagy individuális), aki tanúságot tesz e nyelv történetéről. Ha nehéz is megérteni Renant, amikor kijelenti, hogy „a racionalizmus a filológián alapul”, mivel egyértelmű, hogy kölcsönösen feltételezik egymást; az sem kevésbé egyértelmű, hogy a filológiai igazságot egy

történelmi szubjektum identitása tartja fenn: egy szubjektumé, amely csak eztán lesz azzá. Miért? Mert távol attól, hogy a jelnek, a predikációnak (azaz a mondat nyelvtanának) vagy a szillogizmusnak (azaz a logikának) a belső logikáját boncolgassuk, mint ahogy azt a Port-Royal általános nyelvtana tette, a komparatista és a filológiai érvelés, melyet Renan példáz, a jelölő egységet (jel, mondat, szillogizmus) egy önmagában elemezhetetlen ténynek tartja. Ez a jelölő egység a törvények és szövegek leírásában benne foglaltatik: ezek lineáris, egydimenziós leírások (a jel sűrűségének, illetve a jelentés logikai problematikájának elemzése nélkül), ám amelyek, ha egyszer már technikailag megvalósultak, helyreállítják a strukturális identitást (a komparatistáknál) vagy a jelentés-identitást (a filológusoknál). Mindez visszavezet minket ahhoz a kezdeti feltételezéshez, hogy a tisztán nyelvészeti eljárás egy olyan nép vagy kivételes individuum ideológiája, amely ezt a strukturát vagy jelentést magáévá teszi. És a komparatista törvények és a filológiai elemzés támaszték-szubjektuma [*sujet-support*], mivel önmagában elemezhetetlen (akár a jel, a mondat vagy a szillogizmus, nincs sűrűsége – sem ökonómiája), nem alkalmas a változásra, vagyis arra, hogy az egyik törvényről a másikra térjen át, vagy egy strukturáról, illetve jelentésről a másikra, csak ha posztulálja a valamivé válást: a történelmet. Ha egy jelölő funkciót elemzünk (azaz a nyelvet vagy bármilyen „emberi”, társadalmi jelenséget), ami a szemantikai komplexitás szintjén cenzúrázva van, az a valamivé válás során megjelenik: a jelet, a mondatot és a szillogizmust (és következésképpen a beszélő szubjektumot) felépítő sűrűség lecsökkenését a történelmi érvelés pótolja; a beszélő szubjektum összetett, jelölő ökonómiájának csökkenése, leredukálása (ezt a Port-Royal is megsejtette) elkerülhetetlenül egy homályos „ént” vezet be, mely a történelmet létrehozza. Így, a történelem megteremtőjeként, a filológiai érvelés a nyelvvel foglalkozó tudományok zsákutcája lesz, még ha Renan, bár ellentmondásosan is, de értékeli az általános grammatikát, és felhívja a figyelmet egy (Panini-féle) izolált nyelv nyelvészetének létrehozására, sőt, még meglepően modern javaslatokat is tesz, melyek inkább javasolják a válság vizsgálatát, mint a normális állapotét, sémi tanulmányaiban pedig megemlíti „ezt a barbár és megfejthetetlen stílusban megszerkesztett örületes víziót”, ahogy a keresztények gnosztikus írásait nevezik, és kitér Szent János szövegeire is.

A nyelvészeti érvelés, mely Saussure-ön keresztül a filológiai érvelést felváltotta, pontosan a nyelvet felépítő egységet érintve válik forradalmivá: a nyelv nem egy rendszer, hanem jelek rendszere, mely függőleges irányban az ismert jelölő/jelölt játékot nyitja meg, mely egyrészt lehetővé teszi a nyelvészetnek, hogy formalizálódjon (logika, matematika), másrészt viszont mindörökké lehetetlenné teszi, hogy egy nyelvet vagy egy szöveget egy törvényre vagy egy jelentésre szűkítsünk le. A strukturalista nyelvészet és az ebből következő strukturalizmus mintha ezt az episztemológiai teret kutatná, létrehozva a beszélő szubjektum ökonómiáját. Ám ha közelebről megnézzük, észre vesszük, hogy a szubjektum, amelyről jogosan megfeledkeznek, nem más, mint a történelmi-filológiai diszkurzus szubjektuma (egyéni vagy kollektív), amelyről fentebb már beszéltem, s amelyben a hegeli öntudat is zátonyra futott, mikor a filológiában és a történelemben konkretizálódott, megtestesült: ez a szub-

jektum, amelyről a nyelvészet és az ehhez kapcsolódó humán tudományok megfelelkeznek, egy „személyes identitás, esendő gazdagság”. A kijelentés, a megnyilatkozás [enunciation] szubjektuma azonban a jelölő/jelölt közti nyitott résben rajzolódik ki, amely a struktúrát és annak kölcsönhatásait is megengedi; és ezt a szubjektumot a strukturalista nyelvészet figyelmen kívül hagyja. Mivel üresen hagyta a szubjektum helyét, nem válhatott a beszéd (parole) vagy a diszkurzus nyelvészetévé: hiányzott hozzá egy nyelvtan, mivel ahhoz, hogy a jelből mondat legyen, a szubjektum helyét el kell ismerni, nem lehet többé üresen hagyni. A generatív grammatika, tudjuk, létrehozta ezt a rekonstrukciót, visszahívva a feledésből az általános grammatikát és a descartes-i szubjektumot, hogy ezáltal igazolja a szintaktikai ágrajzok, rekurzív, generatív funkcióit. Valójában a generatív grammatika annak nyilvánvaló volta, amit a strukturalista nyelvészet kifelejtett, nem pedig egy újraindulás: akár strukturalista, akár generatív, a nyelvészet Saussure óta ugyanazoknak az előfeltevéseknek engedelmeskedik, amelyek a strukturalista áramlatban implicit, a generatívban explicit vannak jelen, és amelyek a Husserl filozófiájában egyesülnek.

A modern nyelvészetet és az úgynevezett humán tudományokban általa ellenőrzött gondolkodási formákat ehhez a más területről jövő alapító atyához küldöm vissza, de nem a körülmények miatt, bár ezek sem hiányoznak. A Prágai Kör meghívta és megvitatta Husserlt; Jakobson pedig kifejezetten felismerte benne a poszt-saussure-iánus nyelvészek egyik filozófiai atyját; a generatív grammatika amerikai episztemológusai inkább Husserl fenomenológiájában, mint Descartes-nál ismerik fel a generatív módszer megalapozását. Husserlben láthatjuk a nyelvészeti (strukturalista vagy generatív) logika megalapozását, olyan mértékben, hogy a hegeli öntudat visszaszorítása után a filológiai vagy történelmi identításban Husserl kiválóan megértette és kijelentette, hogy minden jelölő aktus, amennyiben alkalmas marad arra, hogy egy ismeret megvilágítsa, nem egy „én esendő gazdagság” által, hanem a *transzcendentális ego*” által tartja fenn magát.

Ha igaz, hogy a Husserl által nem ismert saussure-i jelfelosztás (jelölő/jelölt) egy eddig fel nem ismert lehetőséget tár fel, mely szerint a nyelv egy nyitott játék, mely örökre lezáratlan marad, akkor az is igaz, hogy ezt a lehetőséget Saussure csak az igen problematikus *Anagrammák*ban fejtette ki. Ezeknek a kutatásoknak egyébként nincs nyelvészeti folytatásuk, csak a filozófus (Heidegger parole-ja) és a pszichoanalitikus (Lacanál a jelölő) kortársai, illetve utódai azok, akik pontosan lehetővé teszik számunkra manapság, hogy felbecsüljük és körülhatároljuk a nyelvészeti fenomenológia adalékát a husserli nézőponthoz. A poszt-saussure-iánus strukturalista nyelvészet ugyanis mindig befoglalta a jelölőt (még ha motiválatlan is) egy eredetileg hibátlan kommunikációnak szánt jelölés alakzataiba, melyek egy kifejezett jelöléssel párhuzamos vagy tőle kis távolságban lévő alakzatok, amelyek mindig alá vannak vetve a jelentés megváltozhatatlan jelenlétének, és éppen ezért adósa a fenomenológiai érvelésnek.

Nem beszélhetnénk a nyelv és a szubjektum felfogása közti összefüggésről, melyet Ernest Renan is tárgyalt, anélkül, hogy ne említenénk meg, hogyan helyezte át ezt Husserl az empirizmus és az inkarnációs pszichologizmus fölé emelve. Időzzünk

el egy kicsit a jelölő aktusnál és a husserli transzcendentális egónál, de ne felejtjük el, hogy a nyelvészeti (strukturalista vagy generatív) érvelés Husserlnak köszönheti mindazt, amit a filológiai érvelés Hegelnek: a leegyszerűsítést, lehet, de a konkrét megvalósulást is, azaz az egyértelművé tett bukást.

A *Logikai vizsgálódások* (1901.) óta Husserl a jelet (melyről naiv módon azt hihetnénk, hogy szubjektum-mentes) a jelentés kifejezésének aktusába helyezi, ami a valamiről alkotott ítélet: „a képzett hangkomplexum (és ugyanez vonatkozik a valósan leírt karakterre is) — tehát a jelölő — nem válik kiejtett szóvá, általában kommunikációs diszkurzussá, csak azáltal, hogy aki beszél, azzal az intencióval hozza létre, hogy általa ki akarja fejezni magát (*sich aussem*) „valamiről”. Ettől fogva a jel vékony hártýája (jelölő/jelölt) komplex szerkezetté tágul, ahol az intencionális élettapasztalat, megragadva az anyagi (hyletikus) sokaságot, folyamatosan felruházza először noétikus majd noématisz jelentéssel, hogy végül kialakuljon az ítélező tudat számára egy végül is valósnak jelölt tárgy. Ebben az a fontos, hogy ez a valós tárgy, melyet a hyletikus adatok óta jelölünk noéziseken és noémákon keresztül, ha létezik, csak transzcendentális lehet, abban az értelemben, hogy identitásában egy transzcendens ego ítélező tudata hozza létre. A jelölt transzcendentális, mert a tapasztalaton belüli bizonyos láncolatok révén adott, amely tapasztalat mindig az ítéletre korlátozódik: ha a fenomenológus megkülönbözteti a percepciót a jelentésadástól, akkor a percepció már *cogitatio* és a *cogitatum* transzcendentális a percepcióhoz képest. Olyannyira, hogy ha a világ megsemmisülne, a jelölt dolgok (*res*), lévén transzcendentálisak, megmaradnak: „teljes egészében egy tudatra utalnak”, mivel jelölt dolgok (*res*). A *predikatív* (szintaktikai) művelet az, amely felépíti ezt az ítélező tudatot, egyben feltételezve a jelölt létezőt (és így a jelölés és a jelentés tárgyát) és magát a *műveletet végző tudatot*. A predikatív aktus támaszték-egója [*ego-support*] nem az, amit tévesen ego-cogitonak gondolnánk, ami a tudat egója, azaz „a világ egy parcellájaként”, és logikusan elgondolva; a transzcendentális ego az alkotó, műveletet végző tudat egója. Ez azt jelenti, hogy a predikatív műveletben épül fel, melyet *tétikusnak* is neveznek, mivel feltételezi a lét és ugyanakkor az ego tézisé (helyzetét). Így egy transzcendentális jelölt dologhoz tartozik egy transzcendentális ego, melyeket a tétikus művelet teremt, s ez a művelet nem más, mint a predikáció vagy az ítélet.

„A transzcendentális ego tana” ily módon újfogalmazza a jelölő aktus szubjektumának kérdését: 1/ a műveletet végző tudat az, ami a predikáción keresztül egyaránt alkotja a létezést, a jelölt valós (transzcendens) tárgyat és az egót, amennyiben az transzcendentális, és a jel problematikája is ennek a része; 2/ még ha az intencionalitás és vele együtt az ítélező tudat már adva is van a materiális adatokban és a percepciókban, mivel „hasonlít” rájuk — így mondhatjuk azt, hogy a transzcendentális ego már egy bizonyos módon mindig adva van — *valójában* az ego csak a műveletet végző tudat és a predikáció által valósul meg: a szubjektum nem más, mint a predikáció, az ítélet — a mondat — szubjektuma; 3/ „hit” és „ítélet” nagyon szorosan összefüggenek, ha éppen nem azonosak: „a hit szintézisei kijelentő formákban fejlődnek ki”.

A szubjektum ettől kezdve sem nem történelmi individuum, sem nem logikusan elgondolt tudat, hanem egy működő tétikus tudat, amely egymástól függőnek pozicionálja a transzcendentális léteezést és a transzcendentális egót. Így Husserl rávilágít arra, hogy minden nyelvi aktust, amennyiben a mondatban egy közölhető jelöltet hoz létre (és nem létezik olyan jel vagy jelölő struktúra, amely ne lenne már egy mondat része), a transzcendentális ego tart fenn.

Talán nem lényegtelen, hogy a zsidó vallás szigorúsága és az üldözés, amelynek a judaizmus ebben az időben tárgyává vált, megerősítik a transzcendentális ego különösen erőteljes husserli megvilágítását, és megalapozzák a humán tudományokat.

Két következtetés vonható le számunkra ebből a rövid áttekintésből.

1. Nem beszélhetünk komolyan a nyelvészetben, illetve a szemiotikában a jelölés problémáiról anélkül, hogy ne vonnánk be ebbe a gondolkodásba az *így működő tudatként megfogalmazott szubjektumot*. A beszélő szubjektum fenomenológiai koncepcióját a modern nyelvészetben a generatív grammatikában bevezetett logika valósítja meg, azaz világosabban, a *kijelentés szubjektumára* odafigyelő nyelvészet, mely Franciaországban Benveniste után alakult ki (és amely a kijelentés szubjektumának működő tudatába beleveszi nemcsak a logikai modalitásokat, hanem a beszélők közötti kapcsolatot is).
2. Ha igaz, hogy ennek következtében a jelölés kérdését, és így a modern nyelvészetet Husserl erősen befolyásolta, a fenomenológiát érintő kritikai vagy „dekonstrukciós” kísérletek jelenleg egyaránt támadják Husserlt, a jelentést, a kijelentés még mindig transzcendentális szubjektumát és a nyelvészeti eljárásokat. Ezek a kritikák behatárolják a jelölés tudományának inherens metafizikáját, és így a humán tudományoknak a metafizikáját is, ami egy fontos episztemológiai feladat. A kritikák felfedik saját hiányosságaikat, de nem úgy, ahogy azt egyesek hiszik, hogy meggátolnak egy megismerő, teoretikus vagy tudományos munkát, hanem oly módon, hogy kétségbe vonva a jelöltet és vele együtt a transzcendentális egót, a szóban forgó, dekonstrukciók” kitérnek az elől, ami a nyelvi funkciók egyikét alkotja, még ha nem is ez az egyetlen funkció, hogy jelentést fejezzon ki a beszélők közt kommunikálandó mondatban. Ebben a funkcióban rejlik a koherencia, vagy ha így jobban tetszik, a társadalmi identitás végül is transzcendentális ténye. Ismerjük el először Husserllal a jelölő aktus tétikus jellegét, amely megreremti a transzcendentális dolgot, a kommunikáció transzcendentális egóját és ennél fogva a szociabilitást, hogy megkeressük, mielőtt még a husserli problematikát érintenénk, mi az, ami ezt a működő tudatot létrehozza, mi az, ami foglalkoztatja, és ami meghaladja (ez lesz a célunk a poétikus nyelvvel kapcsolatban). Anélkül az elismerés nélkül, amely a strukturalizmust alátámasztó episztemé elismerése is, a jelentésalkotáson való gondolkodás megkerülve annak tétikus vonását, mindig ki fog térni az alól, ami korlátozza, törvényeket szab neki vagy szocializálja, és így abban a hitben, hogy feloldja a jelölt vagy a transzcendentális ego metafizikáját, egy olyan negatív teológiában helyezkedik majd el, amely tagadja azok korlátozásait.

Jegyezzük meg végül, hogy még amikor ebből a leíró, sőt tudományos nézőpontból kiindulva a területet vizsgáló azt hiszi is, hogy olyan tényeket fedezett fel, amelyek a transzcendentális ego *egységén* kívül esnek — mert minden identitás olyan, mint-ha laponként be lenne fűzve a minőségek és a hovatartozások sokféleségébe —, a tudás diszkurzusa, mely ezt a megsokszorozott identitást szolgáltatja nekünk, a fenomenológiai érvelés rabja marad, amely számára a sokféleségek, amennyiben jelölnek valamit, a tudat által adott dolgok, ugyanazon az eidetikus egységen belüli predikátumok: ez a transzcendentális ego számára és általa jelölt dolgok eidetikus egysége. Egy olyan értelmező eljárásban, amelynek számára nincs a jelentéshez képest heterogén terület, minden materiális sokféleség mint többféle attribútum egy valós (transzcendentális) dologhoz vezet vissza. Még a pszichoanalitikusnak tűnő értelmezések is (szülőkhöz való viszony stb.) attól a pillanattól kezdve, amikor a strukturáló tudás úgy pozicionálja őket, mint a transzcendentális valós dolog sajátosságait, téves sokféleségek: megfosztva attól, ami a jelentéshez képest nézve heterogén, ezek a sokféleségek nem tudnak mást, mint egy plurális identitást létrehozni, ami mégis csak identitás, mivel eidetikus, transzcendentális. Husserl itt nemcsak a kijelentés szubjektumát figyelembe vevő modern nyelvészetet súrolja, hanem az összes, az emberrel mint jelölt jelenséggel foglalkozó tudományt is, ahol a feladat az objektivitás helyreállítása, még ha ez az objektivitás egyszerre többféle is.

A poétikus nyelv, amennyiben a jelentéssel operál és ezt kommunikálja, felosztja a jelölő műveletek sajátosságait, melyeket Husserl világított meg (a jelölt tárgy és a transzcendentális ego közötti összefüggés, működő tudat, amely a predikáció — a szintaxis — által jön létre mint rétikus: a lét tézise, a tárgy tézise és az ego tézise). Mégis, a jelentés és a jelölés nem merítik ki a poétikus funkciót. Azt is mondjuk, hogy bár a rétikus predikatív művelet és velejárói (a jelölt tárgy és a transzcendentális ego) mind érvényesek a poétikus nyelv jelölő ökonómiájára, annak csak *korlátai*: alkotói, kétségtelen, de nem az egészet átfogó korlátai. Míg tehát valójában lehet a poétikus nyelvet jelentése és jelölése szerint tanulmányozni (felfedve a módszer alapján a struktúrákat vagy a műveleteket), ám ez a tanulmányozás végül is egyet jelentene a fenomenológiai nézőpontra való redukálással, és azzal, hogy nem látnánk meg azt, ami a poétikus funkcióban a jelölttől és a transzcendentális egótól eltér, és azt, amit az általunk „irodalomnak” nevezett dologból valami mást csinálna, mint ismeretet: nem látnánk meg azt a helyet, ahol a társadalmi törvény megsemmisül és újjáéled, és — mint Artaud írja — „kiutat nyújtva így a korszak félelmeinek”, „mágnesként húzva, vonzva, átvállalva a kor kóbor haragját, hogy megszabadítsa pszichológiai rosszullététől”.

Következésképpen, először is ki kell jelentenünk, hogy van a poétikus nyelvben, és ennél fogva, bár kevésbé hangsúlyosan, az egész nyelvben valami, ami a jelentéshez és a jelöléshez képest *heterogén*. Ezt a heterogenitást genetikailag a gyerekek első mondókáiban mutatjuk ki mint az első fonémákat, morféimákat, lexémákat, illetve mondatokat megelőző ritmusokat, intonációkat; ezt a heterogenitást, melyet ritmusként, intonációként, glosszolóliaként találjuk meg a pszichotikus beszédben mint a beszélő szubjektum legvégső támasza, melyet a jelölő funkció összeomlása fe-

nyezet; ez a jelöléshez képest heterogén a jelentésen keresztül, ennek ellenére és rajta túlmutatva működik, hogy a poétikus nyelvben úgymond zenei és értelmetlen (nonszensz) hatásokat hozzon létre, melyek nemcsak a hitet és a kapott jelöléseket, hanem a radikális kísérletekben magát a szintaxist is lerombolják, azt a szintaxist, amely a tétikus tudat (a jelölő tárgy és az ego) garanciája. Ilyen például a karneváli diszkurzus, Artaud, Mallarmé néhány írása vagy néhány dadaista vagy szürrealista kísérlet. A *heterogenitás* fogalma nélkülözhetetlen, mivelhogy, bár hangokból képzett, pontos, rendezett és bár megköréseknek és szabályoknak engedelmeskedik (például az *ismétlés* szabályának, mely egy ritmus vagy egy intonáció egységeit jelzi), a jelölődés [*signifiante*] modalitása, amelyről szó van, nem a jelentés vagy a jelölés modalitása: nem jel, sem predikáció, sem jelölt tárgy, így tehát nem is egy transzcendentális ego működő tudata. A jelentődésnek ezt a modalitását *szemiotikusnak* nevezhetjük a görög *sémeion* etimológiája alapján: megkülönböztető jel, nyom, ismertető jel, előjel, bizonyíték, lenyomat, jelvény — azaz egy bizonytalan, meghatározatlan artikulációra alkalmas *diszinktivitás*, mivel nem utal még (a gyerekeknél) vagy nem utal már (a pszichotikus beszédben) a tétikus tudat számára egy jelölt tárgyra (a tárgyon és a tudaton innen és túl). Platon „Timaios” című dialógusában egy *chorá*ról beszél, egy megnevezhetetlen, valószínűtlen, több elemből összerakott tárolóhelyről (*hypodochēion*), a megnevezés, az Egy, az atya előtt létezőről, mely ezáltal olyanra maternálisan konnotált, hogy még a „szótag rangját” sem érdemeli ki. A filozófiai intuíciónál pontosabban le lehet írni a jelölődés ezen modalitásának sajátosságait, melyet az imént szemiotikusnak neveztem — ez egy olyan terminus, amely elég világosan jelzi, hogy bár egy olyan modalitásról van szó, amely a jelentéshez képest heterogén, de mindig tekintettel van rá, tagadó vagy többlet-viszonyban áll vele. Egy jelenleg folyó munka a gyermekek nyelvvelsajátításáról a prefonológiai, pre-predikatív, vagy ha úgy tetszik, a „tükör stádiumot” megelőző szakaszban, és egy másik, a pszichotikus beszéd sajátosságaival foglalkozó kutatás egyaránt azt tűzi ki célul, hogy a lehető legnagyobb pontossággal leírják — a modern fonetika segítségével — a szóban forgó szemiotikus műveleteket (ritmusok, intonációk), és ezek függőségét a test ösztönkésztetéseitől, melyet a vokalizációkat kísérő izomösszehúzódasokon keresztül és a libidóhoz kötődő vagy szublimált katexisben lehet megfigyelni. Ami a *jelölődés gyakorlatát* illeti (azaz egy társadalmilag közölhető diszkurzust, mint amilyen a poétikus nyelv), magától értetődik, hogy ez a szemiotikus heterogenitás, amelyet a teória állíthat, elválaszthatatlan attól, amit — hogy ettől megkülönböztessem — én a jelentődés *szimbolikus* funkciójának nevezek: a szemiotikussal ellentétben szimbolikus alatt értve azt, hogy az a transzcendentális ego tudata számára (melyről Husserlrel kapcsolatban fentebb már beszéltem) a jelentés, a jel, a jelölt tárgy elválaszthatatlan attribútuma. A nyelv mint társadalmi gyakorlat mindig ezt a két modalitást feltételezi, melyek mégis különböző módon kombinálódnak, hogy *diszkurzus-típusokat*, jelölődés-gyakorlat típusokat alkossanak. A tudományos diszkurzus például, amely egy metanyelv státusára tör, a minimálisra próbálja csökkenteni azt az összetevőt, amit én szemiotikusnak nevezek. Ezzel szemben, a poétikus nyelv jelölő ökonómiájának az a sajátossága, hogy a szemiotikus kényszer

nem ugyanolyan, mint a szimbolikus, hanem felülkerekedni látszik mint fő kényszer, az ego ítélkező tudatának tétikus, predikatív korlátozásai kárára. Így nemcsak arról van szó, hogy minden poétikus nyelvben szervező funkciót kapnak a ritmikai megkötések (és ez addig is elmehet, hogy egy nemzeti nyelvben bizonyos nyelvtani szabályokat is felrúghatnak, sőt gyakran az ideatorikus üzenet fontosságát is figyelmen kívül hagyják), de a mai szövegekben is ezek a szemiotikai megkötések (a ritmusok, a magánhangzók csengése a szimbolistáknál, de a lapon a grafikai elhelyezkedés is) megfejthetetlennek mondott szintaktikai ellipszisekkel járnak együtt: nem lehet a kiesett szintaktikai kategóriát (tárgy vagy ige) helyreállítani, s ez lehetetlenné teszi, hogy eldöntsük, vajon mi a kijelentés jelölője (például a *Kockadobás* megfejthetetlen ellipszisei). Akármennyire kiesett, megtámadott vagy megrontott legyen is a szimbolikus funkció a poétikus nyelvben, annak köszönhetően mégis fennmarad, hogy a szemiotikus eljárások fontosságot kapnak benne, és éppen ezért mondhatjuk, hogy ez egy nyelv: 1. a szimbolikus funkció ennek a kétpólusú rendszernek belső határaként fennmarad, mert egy többszörös, néha felfoghatatlan jelölt mégis kommunikálódik; 2. fennmarad azért is, mert maguk a szemiotikus eljárások, távol attól, hogy teljesen szabadjára lennének engedve (mint amilyenek az örültek diszkursusában lennének), új alakot vesznek fel: amit új „frői univerzumnak” nevezünk, legyen az formális, ideológiai, az a jelölődés új terének végtelen, soha be nem fejezett létrehozása. Így a jelölő aktus „tétikus funkciója”, melyről Husserl beszélt, itt újra megjelenik, csak másképp: a poétikus nyelv, megingatva a transzcendentális ego és a jelölt helyzetét, nem egy létezés vagy egy jelentés tézisét feltételezi, hanem egy jelölő apparátusét: saját folyamatát mint meghatározhatatlan dolgot állítja a jelentés és a nem-jelentésség (sens et non-sens), a nyelv és a ritmus közé (az összekapcsolódásnak abban az értelmében, amit a „ritmus” szó jelent Aizskhülosz *Prométheusz* című művében Heidegger olvasata szerint): a szimbolikus és a szemiotikus közé.

Egy olyan teória számára, amely felfigyel erre a működésre, maga a nyelv-tárgy (l'objet langage) egészen másképp jelenik meg, mint fenomenológiai nézőpontból. Így egy fonéma mint jelentésmegkülönböztető elem, szimbolikusként tartozik a nyelvhez. Ám ugyanez a fonéma ritmikus, intonációs ismétlésekben is részt vesz, és ezáltal a jelentéstől való függetlenedésre törekszik — hogy egy szemiotikus modalitásban tartsa fenn magát, amely közel áll az ösztönkésztetésekkel teli testhez. Olyan hangzó-megkülönböztető jelleg, mely már nem fonéma, és nem tartozik a szimbolikus rendszerhez; azt is mondhatnánk, hogy a nyelv egészéhez tartozása meghatározatlan, 0 és 1 között van. Mégis, ez az egész, amelyhez tartozik, ezzel a meghatározatlansággal, ezzel az elmosódottsággal létezik.

Bár a poétikus nyelv hívta fel figyelmünket erre a határozatlanságra, amely minden, úgymond, természetes nyelvre jellemző, és amelyet az egyértelmű, racionális, tudományos diszkurzus elrejtteni próbál, ez a határozatlanság a szubjektum szempontjából jelentős következményeket von maga után. A transzcendentális ego önmagában nem tudna a jelölő ökonómia támasza lenni. Ha igaz is, hogy elkerülhetetlenül jelen van egy beszélő szubjektum, mivel a jelölőrendszer létezik, nem kevésbé egyértelmű, hogy ennek a szubjektumnak, hogy megfelelően heterogenitásának,

úgymond, *próbára tett, folyamatban lévő szubjektumnak* kell lennie (sujet en proces). Mint tudjuk, a freudi tudattalan elmélete elképzelhetőnek tart egy ilyen szubjektumot; mivel a transzcendentális ego működő tudatában végzett sebészeti beavatkozással a freudi és a Lacan-féle pszichoanalízis nemcsak néhány tipológiát vagy struktúrát engedett meg (mint ahogy azt így leegyszerűsíteni próbálják), amelyekbe a fenomenológiai logika is újra beleilleszkedne, hanem megengedte a heterogenitást is, amely a tudattalan nevében, a jelölő funkciót alakítja ki. Íme néhány megjegyzés, ennek fényében a poétikus nyelv próbára tett és folyamatban lévő szubjektumáról.

1. Azok a szemiotikai folyamatok, amelyek bevezetik a bolyongást, a bizonytalanságot a nyelvbe, és *a fortiori* a poétikus nyelvbe, szinkronikus szempontból az ösztönkésztetések működésének jelei (birtoklás/elutasítás, oralitás/analízis, szerelem/gyűlölet, élet/halál), diakronikus szempontból a szemiotikus test archaizmusaira vezetnek vissza, amely test, még mielőtt azonosnak, és következőképp jelölőnek ismerné fel önmagát a tükörben, függésben van az anyával szemben. Ezek a szemiotikus folyamatok, amelyek az ösztönkésztetésekhez, az anyához kötődnek, a leendő beszélőnek a jelentésbe és a jelölésbe (a szimbolikusba) való belépését készítik elő. De a szimbolikus, azaz a nyelv mint megnevezés, jel, szintaxis csak úgy épülhet fel, ha szakít ezzel az előtte lévő dologgal, amely úgy jelenik meg újra mint „jelölő”, „primér folyamatok sora”, eltolódás és sűrítés, metafora és metonímia vagy retorikai alakzatok, de mindig a predikáció-jelölés fő funkciója alatt meghúzódva. A nyelv mint szimbolikus funkció az anyához fűződő folyamatos viszony és az ösztönkésztetések elfojtása árán épül fel. Ezzel szemben, a poétikus nyelv próbára tett és folyamatban lévő szubjektuma (amely számára a szó soha nem kizárólag jel) az ösztönkésztetésekhez és az anyához kapcsolódó elfojtás reaktivizációja árán tartja fenn magát. Ha igaz, hogy a vérfertőzés tilalma az, amely létrehozza egyrészt a nyelvet mint kommunikációs kódot, másrészt a nőket mint csereárukat azért, hogy egy társadalom megalapozódhasson, akkor a próbára tett és folyamatban lévő szubjektuma számára a *poétikus nyelv egyenlő lenne egy vérfertőzéssel*: a próba tett és folyamatban lévő szubjektum ezt az archaikus, az ösztönkésztetésekhez és az anyához kapcsolódó területet magában a jelölés ökonómiájában tulajdonítja magáénak, így meggátolja, hogy a szó egyszerűen jellé, az anya pedig, akár a többi tárgy, tiltottá váljék. A tiltott áthágása, ami a jelet alkotja, és ami a vérfertőzés tilalmával összefügg, gyakran explicit van jelen mint olyan (Sade: „ha nem lesz az anyja szeretője mindjárt akkor, mikor világra hozza, akkor ne is írjon soha, nem fogjuk olvasni” – *Gondolat a regényekről*; Artaud a „lányaival” azonosul; Joyce és lánya a *Finnegan ébredése* végén; Céline anyja keresztnévét veszi fel álnévként; s számtalan azonosulás a nővel vagy a táncosnővel, ami a homoszexualitás és a fetisizmus között ingadozik). Ezt három ok miatt hangsúlyozom.

1. Egyrészt jelezni szeretném, hogy a poétikus nyelvben a szemiotikus kényszer dominanciáját nem lehet csupán úgy értelmezni, mint ahogy a formalista poétika tette, azaz, mint a „jelre” vagy „jelölőre” irányuló figyelmet az „üzenet” kárára, hanem ez a szemiotikus kényszer sokkal mélyebben jelzi azokat az ösztönkésztetéseket,

amelyek az első struktúrálódásokhoz (magának a testnek a felépítéséhez) és az első azonosulásokhoz (az anyával) kapcsolódnak.

2. Másodsorban egyértelművé szeretném tenni a társadalmi megegyezéssel való szakítás és az irodalom közti belső kapcsolatot: mivel a poétikus nyelv a vérfertőzés-ről beszél, szoros kapcsolatban van a „romlással”; „az irodalmat és a romlást” (hogy Georges Bataille-t idézzük) úgy kellene megértenünk egymást, a keresztény etikai visszhangokon túl, mint a társadalmi test önvédelme a vérfertőzés diszkurzusával szemben, mely a nyelv és a szocialitás létrehozója és lerombolója. Annál is inkább, mivel a „nagy irodalomnak”, mely évszázadokon keresztül mozgatta a tudattalant, semmi köze a vérfertőzés hiposztázisához (ami egy korszak végén élő fetisizsták kis játéka, egy mondvacsinált rejtély — a tiltott anya — megszentelése); ellenkezőleg: ez a vérfertőző kapcsolat a nyelvben tör fel, teljességgel átfogja azt olyan *egyedülálló* módon, hogy ellenáll az *általánosításoknak*, ez a vérfertőző kapcsolat mégis minden jelentős esetben rendelkezik egy közös vonással: demisztifikálva, csatlakozva mutatkozik meg, megfosztva a törvényt alátámasztó szakrális funkciójától, azért, hogy a beszélő szubjektum folytonos próbára tételeének okává váljon, annak az agilitásnak, annak az analitikus ügyességnek az okává, amelyet a legenda Odüsszeusznek tulajdonít.

3. Előfordulhat, mint ahogy azt Lévi-Strauss A. Green doktornak megjegyezte, hogy a társadalom egy bizonyos antropológiai szemléletéből ne vegyünk tudomást az anya – gyerek kapcsolatról; márpedig, mivel ennek a kapcsolatnak nemcsak a re-matizációja adott, hanem főleg a diszkurzus ökonómiájának mutációi, melyeket, úgy tűnik, neki tulajdoníthatunk, nem beszélhetünk poétikus nyelvről anélkül, hogy ne vegyük számításba azt, amit ez az anyához fűződő preszimbolikus és transzszimbolikus kapcsolat mint tévelygést vezet be a beszélő identitásába és diszkurzusának ökonómiájába. Sőt, a beszélőnek az anyához való viszonya valószínűleg az egyik legfontosabb elem azok közül, amelyek a játékot, s így a szubjektum és a történelem próbára tétele és folyamatát bevezetik a jelentés struktúrájába.

II. Mégis, az anyai terület visszavétele magába a nyelv ökonómiájába nem vezeti el a próbára tett és folyamatban lévő szubjektumát odáig, hogy kizárja szimbolikus modalitását. A poétikus nyelv szubjektuma szövegformáló, logotétosz (ahogy Barthes mondaná), szüntelenül, de soha nem véglegesen birtokolja megnevező, téritikus funkcióját, a jelentést és a jelölést megteremtő funkcióját, melyet a reprodukciós kapcsolatokban az apai funkció képvisel. A fiú állandó harcban áll az apával, de nem azért, hogy elfoglalja a helyét, még csak azért sem, hogy a valóságból kitörölve mint szimbolikus isteni üdvösség és fenyegetés szenvedje el, mint Schreber elnök tenné. Hanem azért, hogy megértesse azt, ami ebben a szimbolikus, paternális, megnevező funkcióban tarthatatlan. Ha a szimbolikus és társadalmi kohézió egy áldozati tett által tartja fenn magát úgy, hogy egy *szomá*ból jelet alkot egy megnevezhetetlen transzcendencia felé azért, mert a jelölő és a társadalmi struktúrák csak így kapcsolódnak össze, bár ezek lehet, hogy semmit nem tudnak erről az áldozathozatalról; és ha az apai funkció ezt az áldozati funkciót képviseli, akkor nem a költő dolga, hogy

ezzel törődjön. Bár fél ettől a törvénytől, de eléggé tisztában van a nyelv törvényalkotásaival ahhoz, hogy ne legyen képes elfordulni ettől az áldozati – apai funkciótól, ezért rohammal, oldalról támadja meg. Lautréamont a *Maldoror énekeiben* a Mindenható ellen küzd. Mallarmé fia, Anatole halála után ír egy *Sírt*, amely által egy könyv nemcsak a halott fiút, az apját, anyját, menyasszonyát helyettesíti egyszerre, hanem a szent humanizmust és magát az „égi érzést” is. Valamennyiük közül a leganalitikusabb de Sade márki; ő feladja ezt az apa által képviselt szimbolikus törvénykezést vagy törvénykezés ellen vívott csatát, hogy azt a hatalmat támadja meg, amelyet egy nő képvisel, Montreuil elnöklásszony, aki egy matróna-dinasztia szemmel látható vezetője – a matrónák mellett ő az írással az apa és vérfertőző fia szerepét követeli magának: itt a tiltott beteljesül, és a poétikus nyelv transzszimbolikus és transzpaternális funkciója tematikus beteljesedését egy egyszerre lehetetlen, áldozati és orgiasztikus társadalom megjelenítésében találja meg, melyek közül soha nincs egyik a másik nélkül.

Két helyzetet kellene itt megkülönböztetni: a retorikus költőt és az íróét, a szó legerősebb jelentésében, azaz, ahogy azt Céline mondja, azt, akinek van „stílusa”. A retorikus költő nem talál ki új nyelvet: az apai diszkurzus szimbolikus funkciója elbűvöli őt, ezért *elcsábítja* azt, a szó latin értelmében, „eltéríti”, néhány anomáliával sújtja, melyeket általában hajdani írótól vett át, így utánozza az apát – aki emlékszik arra, hogy ő maga is saját apjának fia, sőt lánya volt, de mégsem annyira, hogy az apja korlátozásaiból kilépjen. Ugyanez történik a filozófusok diszkurzusával, különösen Franciaországban, és mostanában, amikor egyrészt a humán tudományok áttörése, másrészt a társadalmi felfordulások miatt a filozófus visszaszorul és irodalmi fogásokat alkalmaz, így hatalmat követel magának az imagináció felett, amely, bár kisebbnek tűnik, vonzóbb, mint a transzcendentális tudat hatalma. Az író sorsa teljesen más: neki immár nincs szüksége arra, hogy az apát retorikai modorosságokkal elcsábítsa. A csata győzteseként az apa nevét el is hagyhatja, hogy álnevet vegyen fel (Céline anyja keresztnévét használja), így az apa helyén egy másik diszkurzust posztulálhat: nem az én képzelt diszkurzusát, sem a transzcendentális tudását, hanem a kettő között lévő állandó átmenetet, a jel és a ritmus, a tudat és az ösztönkésztetések közti ingadozását. „Én vagyok elképzelt alkotásaim atyja” – írja Mallarmé Geneviève születésekor. „Én vagyok az apám, az anyám, a fiam és én” – jelenti ki Artaud. Írók mind, így hallhatóvá teszik számunkra a nyelv apai, tétikus funkciójában rejlő diszharmóniát.

III. A pszichózis és a fetisizmus két olyan szakadékot jelenítenek meg, amelyek a poétikus nyelv próbára tett és folyamatban lévő szubjektumára leselkednek, és ezt a XX. század irodalma túlságosan meg is mutatta. Ami a *pszichózt* illeti: ez a szimbolikus törvényszerűségeknek az eltörlése, hogy így a jelentéstől és a kommunikációtól mentes ösztönkésztetés önkénye léphessen helyébe az összes referencia elvesztése körüli zűrzavarban, ami helyt ad a mindenhatóság fantazmagóriáinak, vagy lehetőséget nyújt egy totalitárius vezetővel való azonosulásra. Másrészt, ami a *fetisizmust* illeti, azaz az áldozati, apai szimbolikus funkció előli állandó kitérést: ez a tiszta, a

jelentéstől egyre inkább kiüresedett jelölt objektívációját hozza létre, unalmas formalizmust. Mégis, ezek a bizonytalan kísérletek, távol attól, hogy így a szimbolikus folyamat biztos fejlődésében kellemetlen vagy elhanyagolható eseményt alkossanak (mely szimbolikus folyamat a tudomány mintájára, végül minden jelölő számára talál egy jelöltet, mint ahogy azt a racionaliták gondolják), melyekhez a kortárs poétikus nyelv eljutott, talán drámaibban mutatnak rá arra, mint korábban, vagy mint máshol, hogy a saussure-i (jelölő/jelölt közti) szakadék mindörökké áthidalhatatlan marad. Azt is megmutatják azonban, hogy ezt a szakadékot még erősebbé egy másik szakadék, mégpedig az, amelyik egy szemiotizáló, ösztönkésztetésekkel teli, és a jelentéshez képest heterogén test és maga, a tiltásra (a vérfertőzés tilalmára) és a jelre alapuló jelölés, azaz a jelölt tárgyat és a transzcendentális egőt létrehozó tétikus jelölés között létezik. A két modalitás (szemiotikus/szimbolikus) között lévő állandó ellentét által, melynek a jelen belüli eltolódás (jelölő/jelölt) csak bizonyítéka, a poétikus nyelv legkitörőbb formájában (ami olvashatatlan a jelentés számára és kockázatos a szubjektumnak) megmutatja, hogy egy transzcendentális racionalitás által uralt civilizációnak mik a korlátai. Ennélfogva mód van arra, hogy tovább lépjünk ezeken a korlátozásokon. És ha ezáltal találkozunk is néha cselekedetekbe való átváltozásokkal, melyeket ugyanezen racionalitás provokált (ilyen átváltozás a fasizmus ösztönkésztetések által való determinációja, amelyet Wilhelm Reich mutatott ki), a poétikus nyelv ott is jelen van, hogy megakadályozza az ilyen cselekedetbe való átalakulást.

Ez azt jelenti, ha a poétikus ökonómia mindig is tanúja volt a transzcendentális szimbolika lehetetlenségeinek és válságainak, ehhez napjainkban még a társadalmi intézmények válságai is csatlakoznak (állam, család, vallás), és még mélyebb értelemben, ehhez társul a fordulat az embernek a jelentéshez való kapcsolatában. A diszkurzus feletti transzcendentális uralom lehetséges, de elfojtó; szükséges, de mint állandó kihívással fenyegető korlátozás; ez a megkönnyebbülés, amely a jelentést létrehozó elfojtáshoz kapcsolódik, többé nem lehetséges egy gondviselészerű, történelmi vagy akár egy Renan-féle racionalista, humanista én megtestesült látszat alatt, hanem csak magában a szimbolikus funkcióban lévő *diszharmónia* révén, közvetkezésképpen magának a transzcendentális egónak az identitásában: ezt jelenti hát a teoretikus érvelés számára századunk irodalmi kísérlete, melyhez még további szimbolikus és társadalmi diszharmóniák is csatlakoznak (fiatalok, drog, nők).

Azért, hogy elkerüljem a csakis a költői nyelvre jellemző ökonómia technikai elemzéseit (melyek túl finomak és agyafúrtak ehhez a programszerű előadáshoz), először Céline-től kölcsönzök néhány eljárást, aztán néhány témát, melyek a poétikus nyelv próbára tett és folyamatban lévő szubjektumát illusztrálják. Szigorúan hangsúlyoznám, hogy ezek a témák nemcsak elválaszthatatlanok a „stílustól”, hanem magának a stílusnak a termékei, azaz nincs szükség arra, hogy „tudjuk” őket, mert meghallhatjuk őket akkor is, ha csak a szaggatott, ritmikus, obszcenitással és zsargonnal fűszerezett beszédet hallgatjuk.

Anélkül, hogy elidőznénk tehát a szemantikai témáknál és ezek elrendezésénél, a poétikus nyelvnek és próbára tett és folyamatban lévő szubjektumának működé-

sét kellene követni a konstitutív nyelvészeti műveletekből: a szintaxissal és a szemantikával kezdve. Többek között két jelenség hívhatja fel figyelmünket Céline írásaiban: a *mondatritmusok* és az *obszcén szavak*. Ezek nemcsak azért érdekesek számunkra, mert úgy tűnik, hogy Céline diszkurzusának sajátosságát alkotják, hanem mert mindkettő, igaz más-más módon, az ítélező tudat (tehát az identitás) alkotó műveleteit érinti oly módon, hogy megzavarják világosságát, és ezzel együtt a tárgy deszignációját (az objektivitást); másrészt, ha a denotált jelentést kiegészítő kényszerekből hálózatot alkot, akkor ennek a hálózatnak semmi köze nincs a klasszikus poeticitáshoz (ritmus, ütem, konvencionális retorikai alakzatok), mivel ez a hálózat egy vágyakozó test ösztönkésztetéseinek régióiból merül fel, egy közösséggel (család vagy nemzet) azonosulva vagy azt elutasítva. Tehát, ha a poétikus nyelvben a poétikusnak mondott kódokat nem is lehet felismerni, működik egy korlátozás, amelyet az imént szemiotikusnak neveztem, az ítélező tudaton túl, kihagyásokat hoz létre vagy kiegészíti azokat, így nem utal sem egy irodalmi konvencióra (mint amilyenek poétikus kánonjaink, melyek, magával a nemzetek alkotmányával és a nagy nemzeti eposzokkal egyidősek), sem *magára* a testre, hanem a jelentésalkotás olyan modalitására, amely pre- vagy transzszimbolikus, és amely minden ítélező tudatot addig alakít, míg minden ego fel nem ismeri benne önnön válságát. Ez a felismerés élvezetet nyújt, amely a modernnek mondott irodalomban a csekély esztétikai örömet helyettesíti.

Mondatritmusok. A „Halál hitelle” óta a mondat tömörebbé válik: nem csak a mellérendeléseket és a beágyazódásokat kerüli Céline, hanem amikor például a külfönféle „tárgyi szintagmák” nagy számban fordulnak elő, és mellérendelődnek egy igének, az ismert három pont (...) különíti el őket egymástól. Ez az eljárás a mondatot alkotó szintagmáira bontja, oly módon, hogy ezek a szintagmák hajlanak a központi igétől való függetlenedésre, és a mondat eredeti jelentésétől való elszakadásra, egy először nem teljes jelentést nyernek, amely, ennek következtében többszörös konnotációk felvételére képes, melyek már nem függenek a mondat vázától, hanem egy szabad kontextustól (a könyv egészétől, de akár minden lehetséges adaléktól is, amire az olvasó képes). Itt nincsenek szintaktikai anomáliák (mint a „Kockadobás” vagy Artaud glosszolásai). A predikatív tézis, az ítélező tudat része, megmarad. A mondatot felépítő szintagmák tagolása a három ponttal (...) (a ritmussal) az így feldarabolt predikáción keresztül a konnotáció beáramlását teszi lehetővé: a kijelentés denotált tárgya, a transzcendentális tárgy elveszti éles körvonalait. A kihagyott tárgy a mondatban egyfajta ingadozáshoz, ha nem éppen a *valós tárgy* eltörléséhez vezet a beszélő szubjektum számára. Hogy az irodalom a (szerelmi vagy a transzcendentális) tárggyal szemben csalogást árul el; hogy a tárgy léte, mely több, mint elmosódó, egyszerűen lehetetlen: ezt teszik nyilvánvalóvá Céline ritmusai és szintaktikai ellipszisei egy kísérlet fanyar humorában az alanyra vonatkozó következményeivel, de Becketté is, akinek legutóbbi műve „Nem én” egy haldokló asszony száján keresztül, hiányos mondatokban, bizonytalan szintagmákban jelenti ki, hogy Isten létezése lehetetlen egy olyan beszélő számára, akinek nincs jelölési és/vagy szerelmi tárgya. Sőt, még a konnotáción túl és avval együtt, az elmosódott vagy kiradírozott

objektummal együtt, a jelentésen keresztül áramlik ez az „érzés”, amelyről Céline beszél — ez tehát a nem szemantizált ösztönkésztetés, amely megelőzi és meghaladja a jelentést. A felkiáltójelek, melyek a három ponttal (...) váltakoznak, még határozottabban jelzik az ösztönkésztetések feltörését: lihegés, zihálás, a verbális kijelentés felgyorsulása, amely nem azzal törődik, hogy a világ jelentésének globális összegzéséhez elérkezzen, hanem ellenkezőleg, azzal, hogy láthatóvá tegye a predikáció hézagában egy ösztönkésztetés ritmusát, mely mindig kielégítetlen marad az ítélező tudat és a jel hiányában, mert nem tudott más (címzettet) találni a célból, hogy jelentést nyerjen ebben a cserében. Hallgatnunk is kell Céline-t, Artaud-t, Joyce-t, olvasni szövegeiket, hogy megértsük, hogy az eljárásnak a célja, amely hozzánk mint nyelv ér el — a mégis átadott üzenet jelölésén keresztül nemcsak egy zene, egy ritmus (polifónia) ráerőltetése — hanem, hogy a nevetésben és az értelmetlenben (nonszensz) eltörölje a jelentést. Nehéz művelet, amely nem azt követeli az olvasótól, hogy jelentéseket állítson össze, hanem, hogy zúzza össze saját ítélező tudatát, hogy rajta keresztül utat engedjen a ritmusos ösztönkésztetésnek, amely az elfojtással jön létre, és amelyet a nyelven és jelentésén keresztül megszűrve, mint élvezetet tapasztal meg. A modern irodalommal szembeni ellenállások nem tanúskodnak-e a jelentés kényszeréről és erre az élvezetre való alkalmatlanságról?

Ami a szemantikát illeti, az *obszcén szavaknak*, melyek Céline szókészletében alapszavak, analóg funkciójuk van azzal, ahogy a ritmus szétdarabolja a szintaxist: a *deszemantizáció* funkciójával. Az obszcén szó, ellentétben minden jellel, korántsem egy diszkurzuson kívüli tárgyra, azaz a tudat által külsőnek tartott tárgyra utal, hanem egy vágyszituáció minimális jele, ahol a jelölő szubjektum identitását, ha az ösztöntörekvés küzdelme nem éppen lerombolja, akkor meghaladja, ami a szubjektumot egy másik szubjektummal köti össze. Semmi sem találóbb, mint egy obszcén szó, hogy megértsük egy fenomenológiai nyelvészet korlátait, szemben a jelölődés összetett, heterogén szerkezetével. Tárgyi referens nélkül az obszcén szó az autonómia ellentéte is, mely, mint tudjuk, egy szó vagy kijelentés jelként való funkcionálására utal. Az obszcén szó maga a szubjektum jelölő forrásait hozza mozgásba, átlépésre készíti a jelentés hártáján, ahol tudata tartja, a mozdulathoz, a kinezikushoz, az ösztönkésztetésekkel teli testhez kapcsolja, illetve a másik visszautasításának és birtokba vételének mozdulatához. Tehát, ez nem tárgy vagy transzcendentális jelölt, sem nem egy semlegesített tudat számára adódó jelölt: az obszcén szó által denotált tárgy körül, mely vékony határ, több tárul fel, mint egy kontextus — a jelentéshez képest heterogén folyamat drámája, mely megelőzi azt, és túllép rajta. A gyermekek kiszámoló versikéi, vagy az, amit a gyermekek obszcén folklórájának nevezünk, ugyanezeket a ritmikai és szemantikai forrásokat használja fel, és az elfojtást keresztetűző örömszerző drámák közelében tartja a szubjektumot, s ez az elfojtás hiába próbálkozik mindig egy egyértelmű és egyre tisztább és tisztább jelöltöt a szubjektumra kényszeríteni. Az irodalom ezeknek a helyreállításával (a nyelv szintjén is) ér el katarikus hatásokat.

Néhány téma Céline-nél megvilágítja először a családi háromszögben, majd a kor-

társ társadalomban lévő erőviszonyokat, melyek létrehozzák, elősegítik, kísérik a poétikus nyelv azon sajátosságait, amelyekre az imént utaltam.

A *Halál hitelre* Céline írásai közül a „legcsaládiasabb”, ahol megjelenik egy apai figura, Auguste, aki „tudós” ember, „egy szellem”, rosszkedvű, tiltó, kész a botrányra, akinek rögeszméi vannak, például az üzlet előtti kövezet tisztítása. Őrjöngése egyszer robban ki látványosan, amikor bezárkózik a pincébe, és órákon át lövöldöz pisztolyával, és még meg is magyarázza az általános rosszallás előtt, „tudatomnál vagyok”, mondja éppen megbetegedése előtt. „Anyám a fegyvert újságpapírokba majd egy indiai sálba csomagolta (...)” „Gyere kicsim... gyere” mondta egyszer, amikor egyedül voltunk (...). A csomagot a vízbe dobtuk.”

A jelenlévő és fenyegető apa, jelezve helyzetének irígylésre méltó szükségszerűségét, de nevenséges őrjöngéssel el is rontva azt: aláaknázott hatalmat képvisel, akinek csak ellopni lehet a fegyverét, hogy egy anya és fia közti utazás végén a vízbe dobják.

Egy beszélgetésben Céline „társasági asszonyhoz” hasonlítja magát, aki szembeáll a fenntartott családi tilalommal, akinek joga van a vágyra, „választási lehetősége van egy szalonban”: „engem az ügyfél nem érdekel”; mielőtt még a végén ezt mondaná önmagáról: „rég csipkéket javító asszony fia vagyok (...)”, egyike azoknak a ritka embereknek, akik meg tudják különböztetni a batisztot a valenciennes-i csipkétől (...) nincs szükségem tanításra. Tudom.”

Ez az anyától örökölt törekény finomság az, amely el fogja viselni annak a nyelvét – illetve identitását – aki letaszította a trónról, azért, hogy elmeneküljön előle, el fogja viselni az, amit a férfiak, az apák „nehézkességének” hív. Ez azt jelenti, hogy az ösztönkésztetések számai, megszegve az apai szó uralmát kimondó törvényeket, ugyanolyan aprólékos pontossággal vannak megszöve. A jelölt és jelölő identitáson keresztül és a szemiotikus hálózattal szemben, a törvénynek egy másik modalitását kell elgondolnunk: ez közelebb áll a görög *gnomon*-hoz („ami különválaszt”, „bizonyos szögbe helyez”), mint a latin *lex*-hez, ami szükségszerűen a logikai és a jogi ítélet aktusát implikálja. Egy rendelkezés, tehát egy szabályozott megkülönböztetés szövi az ösztöntörékvések szemiotikus hálóját, és ha szembe is helyezkedik a jelölő identitással, mégis létrehoz egy másikat is közelebb az elfojtott, gnomikus archaizmusokhoz, amely pszichorizáló kitörésre képes, amelyből a beszélő kapcsolata olvasható ki egy vágyakozó és kívánt anyához.

Egy másik beszélgetésben a régi csipkékre való maternális utalás, nyilvánvalóan az Ige archeológiájaként van elgondolva: „Nem. Kezdetben volt az érzés. Az Ige azután jött, hogy az érzés helyébe lépjen, mint ahogy az ügetés felváltja a galoppot (...) Az embert kivezették az érzelmes költészetből, és bevezették a dialektikába, azaz az értelmetlen zagyvaságba, hát nem így van?” Egyébként mi más a *Rigodon*, mint egy olyan népi tánc, amely arra kényszeríti a nyelvet, hogy alkalmazkodjon érzelme ritmusához.

Az ösztönkésztetések által megjelölt – Diderot azt mondaná: „megzenélt” – ige nem tudná leírni, sem elmesélni, sőt még eljátszani sem a „tárgyakat”: szerkezetével és jelentésén keresztül túllépi a lírai, az epikus, a drámai és a tragikus felállított felosztásait. Céline utolsó írásai, húsig-vérig benne a háború, a halál és a népirtások

korában, nem mások, mint ahogy azt az *Észak*-ban írja: „a sebesültek élveboncolásai”, „a cirkusz”, „a Jézus előtti háromszáz év”.

Míg az ellenállók alexandrinusokban énekelnek, ez a nyelv az, amely nemcsak az intézményes, hanem a mélyen szimbolikus megrázkódtatást is feljegyzi — a transzcendentális érvelés identitására és jelentésére vonatkozó megrázkódtatást; a fasizmus sújtotta ezzel az emberiséget, melynek a humán tudományok még nem vonták le következményeit. Ezalatt azt értem, hogy az irodalmi diszkurzus, formai eltolódásával, amit jobban megérthetünk Artaud glosszológiáiban vagy akár Céline erőszakról szóló témáin és ritmusain keresztül, bármi másnál jobban beszél a transzcendentális tudat megingásáról: ami nem azt jelenti, hogy ismeri is vagy értelmezi is azt. A bizonyíték erre, hogy az írás, mely egyetérteni látszik a „cirkusszal” és az „élveboncolással”, mégis megtalálja bálványait, ha csak időlegesen is, a nevetésben és az uralkodó jelentéstelenségben feloldódott bálványait, amelyek mégis ekként vannak felállítva a hitleri ideológiában. Elegendő csak Céline egyik antiszemita írását elolvasni, hogy lássuk nyersen megnyilvánulni egy analizálandó fantazmagóriáját, amint egy vágyott, de frusztráló, kasztráló, szodomizáló apa ellen harcol, és ez elegendő ahhoz, hogy megértsük, nem elég a szimbolikus struktúra elfojtását kiengedni egy megzenélt nyelvben, hogy elkerüljük az elfojtás buktatóit, hanem szexuális determinációit is fel kell oldanunk. Ha a poétikus nyelvet nem kötjük analitikus magyarázathoz, a diszkurzus, amely aláássa az ítélkező tudatot, és ritmusban szabadítja fel az ösztönkésztetést, amelyet az ítélkező tudat elfojt, ez a diszkurzus mindig tévesnek bizonyul a transzcendentális ego mellett álló etikával szemben, bármilyen örömök vagy tiltások létezzenek is Spinozánál vagy Hegelnél.

A poétikus nyelv, legalábbis Hölderlin óta, cserben hagyta a szépet és a jelentést, hogy olyan laboratóriummá váljék, ahol — szemben a tudással és minden jelölés transzcendentális egójával — fennáll egy jelölt vagy jelölő identitás lehetetlensége. Ha ezt a kísérletet komolyan vennénk — ha hallanánk, milyen gúnyosan kacag minden kísérleten, ami az emberen való uralkodást jelenti, vagyis a nyelv uralmát a nyelv felett, akkor először is újra kellene gondolni az „irodalomtörténetet”, hogy meglegjünk a retorika és a poétika alatt a mindig ugyanaz és mindig más vitát a szimbolikus funkcióval. Ezzel párhuzamosan nem kerülhetnénk el azt sem, hogy egy, erről a nyelvi gyakorlatról szóló teoretikus diszkurzus lehetőségéről és legitimitásáról gondolkodjunk, amely nyelvi gyakorlatnak a téje pontosan az, hogy lehetetlenné tegye a transzcendentális bezárkózást, mely a tudás diszkurzusát tartja fenn.

Nagy tehát a kísértés arra, hogy a poétikus nyelvvel szemben, mely kihívást nyújt a tudásnak, elhagyjuk hajlékunkat, hogy az irodalommal csak úgy foglalkozzunk, hogy tekervényeit utánozzuk, mintsem a megismerés tárgyául állítsuk. Sokan beugranak ennek az utánzásnak: fikcionális, parafilozofikus, paratudományos írások. Valószínűleg nőnek kell lenni, vagyis a szocialitás végső garanciájának ahhoz (a szimbolikus apai funkció összeomlásán túl, amely funkció kimeríthetetlenül létrehozta megújulását, terjeszkedését), hogy ne mondjunk le a teoretikus érvelésről, hanem kényszerítsük azt, hogy növelje hatalmát, úgy, hogy határain túli tárgyat adunk neki. Ez a pozíció tűnik számomra lehetségesnek, egy jelölés-elméletet illetően, mely,

szemben a poétikus nyelvvel, egyáltalán nem tudna számot vetni vele, de jelzésként használná annak, ami a jelentéshez képest (a jelhez és a predikációhoz képest) heterogén: az ösztönkésztetések ökonómiái, melyek mindig egyszerre nyílnak meg egyrészt biofiziológiai, másrészt szocio-historikai kényszerek felé.

Egy ilyen heterogén ökonómia és annak próbára tett, folyamatban lévő szubjektuma megkövetel a fenomenológiai magaslattól leszálló, ettől eltérő nyelvészetet: olyat, amely nyelv – tárgyában a *jelentést* alkotó és túlléphetetlen határán keresztül, számot vet egy nem kevésbé kifejezett *ösztönkésztetéssel*. Ez az ösztönkésztetés a jel mintájában található, egy ösztönkésztetésekkel teli testre utal vissza (melyre a pszichoanalízis figyelmét fordította), felruházva a nyelvet intonációs, ritmikus szerkezetekkel, amelyek nem redukálhatók a transzcendentális ego pozíciójára, bár mindig annak tézisén belül maradnak.

Ennek a jelölés-elméletnek a menetét a husserli szabályok irányítják, mivel elkerülhetetlenül létrehozza még annak a tárgyat is, ami megcsorbítja a jelentést. Bár a törvénynek cinkosa, ami a jelölő struktúra és a szocialitás törvénye is, ez a kiterjesztett jelölés-elmélet nem találhat magának újabb objektumokat, hacsak magát nem univerzálisnak tételezi: azaz feltételezi, hogy egy *próbára tett és folyamatban lévő szubjektum* létezik egy olyan diszkurzus-ökonómiában, amely nem a tétikus tudat ökonómiája. Márpedig ez azt követeli, hogy magának az elméletnek a szubjektuma egy állandó elemzésben lévő szubjektum legyen: ez az, amit Husserl nem tudott elképzelni, amit Céline nem tudhatott, de amit egy nő, másokkal együtt, mindezek után elismerhet, mivel tudatában van, hogy ő a létezés hiábavalóságának része.

Ha az irodalmi kísérlet nem bukik el a reá leselkedő vészhelyzetekben, különbözni fog ettől az analitikus elmélettől, amelyet állandóan megszólít. A megismerő gondolat ellenében a poétikus nyelv egy egyedülálló igazság hatását kutatja, és így talán megvalósítja a modern közösség számára azt a magányos gyakorlatot, amelyet az ókor materialistái sikertelenül vezettek az elméleti érvelés uralma ellen.

(Fordította: Farkas Anikó)

(Julia Kristeva: *D' une identité l' autre*. = *Polyloge*. Paris, Seuil 1977.)

A skizofrén és a nyelv

— Felszín és mélység Lewis Carroll és Antonin Artaud írásaiban —

Az ezoterikus kifejezések és a vegyülékszavak jelenlétét kimutatták már a kislányok rímes mondókáiban, a költészetben és az őrülség nyelvében is. Ez a vegyes társaság meglehetősen zavarbaejtő. A nagy költő írása közvetlen kapcsolatban állhat saját hajdani gyermek-mivoltával vagy akár egy gyermekkel, akit szeret; az őrült kötetnyi nagyszerű verset írhat, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak a költővel, aki valaha volt, s aki továbbra sem szűnt meg lenni. Ez azonban semmiképp sem igazolja a gyermek, a költő és az őrült groteszk háromságát. Oda kell figyelniük azokra az eltolódásokra, amelyek a felszíni hasonlóság mögött komoly különbségeket tárnak fel. Észre kell vennünk a *nonszensz* különböző funkcióit és mélységeit, illetve a vegyülékszavak heterogenitását, ami nem engedi, hogy használóikat egy kalap alá vegyük, kitalálóikról nem is beszélve. Hiába éneklí a kislány, hogy „pimpanicaille” (a „pim pant” + „nique” + „canaille” szavak ötvözete), hiába írja a költő, hogy „frumious” („furious” + „fuming”) vagy „slithy” („lithe” + „slimy”), a skizofrén pedig hiába használja a „perspenticacious” szót („perspendicular” + „perspicacious”)¹, semmi sem indokolja, hogy azt higgyük, ugyanarról a problémáról van szó, csak azért, mert látszatra hasonló eredményre vezetnek. Nem lehet komoly összefüggést tételni Babar, a kis elefánt dalocskája és Artaud lélegzet-sikolyai között, „Ratata ratata ratata atara tatara rara otara atara katara...”² Tegyük még hozzá, hogy a logika-tudósok a nonszensz kapcsán általában abba a hibába esnek, hogy izzadságos munkával külön a demonstráció céljára szerkesztett, vértelen példákat hoznak, mintha még sosem hallottak volna kislányt énekelni, költőt szavalni vagy skizofrént beszélni. Ennyit ezeknek a „logikai” példáknak a szegényességéről (ugyanakkor Russel esetében, akit Lewis Carroll inspirált, kivételt kell tennünk). De a logika-tudósok rövidlátása sem jogosít fel bennünket arra, hogy az övékkel szemben új háromságot állítsunk fel. Részben orvosi problémával van dolgunk: az egyik szerveződésmódnak a másik irányba való eltolódásának, illetve a progresszív

¹ A „perspenticacious” egy skizofrén által használt vegyülékszó, amely olyan szellemeket jelöl, amelyek a beteg feje felett lebegnek (*perspendicular* [függeszkedő]), és rendkívüli tisztánlátással rendelkeznek (*perspicacious* [tisztánlátó]). Az adalék GEORGE DUMAS: *Le Surnaturel et les dieux d'après les maladies mentales* című művéből származik (Paris, Presses Universitaires de France 1946. 303.).

² ANTONIN ARTAUD: *Ouvres Complètes* (Paris, Gallimard 1970.) IX. 188. — A hivatkozások ezentúl ezt a kötetet s ennek a kiadásnak az oldalszámait veszik alapul. — A lélegzet-sikolyt Artaud kegyetlen színháza használja, meggátolandó, hogy a közönség figyelmét a nyelv „intellektuális” tartalma kösse le. (A sikoly egy, a Kabbalából származó sajátos légzés módszer, amely a test feminin vagy elnyomott oldalának felszabadítását célozza.)

és kreatív dezorganizáció létrejötteként a problémájával. Másrészt viszont, amennyiben azoknak a szinteknek a meghatározása a kérdés, ahol a nonszensz formájában, a vegyüleksszavak természetében, tehát a nyelv egészének dimenziójában történik változás, a probléma az irodalmi kritikától sem idegen.

Két olyan nagyszerű költői szöveget fogunk vizsgálni, amelyek a hasonlóság fent említett csapdáit rejtik magukban: Antonin Artaud szembesül Lewis Carrollal — először Carroll *A gruffacsór* című versikéjének különös átírása — mondhatni ellenpárja — révén, azután pedig egy, a rodezi elmeegógyintézetből írott levél kapcsán. *A gruffacsór* Artaud-féle verziójának első versszakát olvasva az embernek az a benyomása támad, hogy az első két sor megfelel Carroll kritériumainak, illetve annak a szellemnek, ahogyan Carroll más francia fordítói bántak a verssel.³ A második sor utolsó szavával kezdődően azonban egy olyan eltolódás, mondhatni központi, kreatív bomlás tanúi lehetünk, amely már egy másik világba és egy egészen másféle nyelvbe kalauzol át bennünket. Nehézség nélkül, elrémülve ismerünk rá a skizof-

³ A gruffacsór eredeti változata Dingidungi magyarázatával a *Through The Looking Glass* című regényben található (LEWIS CARROLL: *Complete Works*. = Modern Library. ed., 215. — Magyarul: Alice Tükörországban. (A versbetéteket fordította Tótfalusi István. Bp., Móra Ferenc Kiadó 1983. 62.) — A hivatkozások ezentúl értelem szerint a megadott angol, illetve magyar kiadást veszik alapul. A következőképpen hangzik:

„’Twas brillig, and the slithy toves
Did gyre and gimble in the wabe
All mimsy were the borogroves,
And the mome raths outgrabe.”

Tótfalusi István fordításában:

„Nézsonra járt, nyalkás brigyók
turboltak, purrtak a zepén,
nyamlongott mind a piritýók
bröftyent a mamsi plény.

Artaud verziója (amely a *L'Arve et et l'aume, tentative anti grammaticale contre Lewis Carroll* című esszéből származik) a következő:

„Il était roparant, et les vliqueux tarands
Allaient en gibroyant et en brimbultdriquant
Jusque là où la roughe est à rouarghe à rangmbde et rangmbde à rouarghambde:
Tous les falomitards étaient les chats-huants
Et les Ghoré Uk'hatis dans le grabugeument.”

Henry Parisot fordítása (vö. Lewis Carroll. Ed. Seghers.) viszont ekképp szól:

„Il était grilheure; les slictueux toves
Gyraient sur l'alloinde et vriblaient;
Tout flivoreux allaient les borogroves;
Les verchons fourgus bourniflaient.”

rénia nyelvére. Úgy tűnik, még a nyelvi szinkópáktól szaggatott, torokhangokkal túlterhelt vegyületek is más funkciót hordoznak. Ugyanakkor az a távolság is szembetűnik, amely Carroll felszínen síkló nyelvét elválasztja Artaud-nak a test legeslegmélyéből kimetszett nyelvétől — egyszermind jelezve az őket foglalkoztató kérdések közti különbséget is. Mindez annak a kijelentésnek az értelmét is világossá teszi, amely Artaud egyik Rodezből írt levelében található:

„Amit 'A gruffacsór'-ról csináltam, nem fordítás. Megpróbáltam lefordítani egy részletét, de untatott. Sosem szerettem ezt a verset; mindig is valami mesterként infantilizmust éreztem benne. Nem szeretem a felszínes verseket és nyelveket, amelyek a gondtalan szórakozás perceit és intellektuális diadalokat idéznek. ... Az ember kitalálhat egy saját nyelvet és elérheti, hogy a tiszta nyelv agrammatikus jelentéssel szólaljon meg, de ennek a jelentésnek öntörvényűnek kell lennie, kínból kell születnie. 'A gruffacsór' egy profi műve, aki — miután a gyomrát válogatott falatokkal töltötte meg — szellemileg mások szenvedésével akart feltöltődni. ... Ha belekotrunk az egyén és az egyéni nyelv szarába, a vers bűzlenni fog. 'A gruffacsór' olyan vers, amelynek az írója majd megszakadt, hogy elkerülje a szenvedés magzatvizét, amelyben minden nagy költő megmerítkezett, majd miután világra hozza magát, bűzlik. 'A gruffacsór'-nak vannak ugyanekkor ugyanekkor fekáliái részei, de ez nem más, mint az angol sznob szarsága, aki úgy csigázza magában az obszcént, mint a forró hajsütővas a huncutkákat. ... Ez egy olyan ember műve, aki jóízűeket evett, s ez az írásán is érezhető.”

Összefoglalva, Artaud perverznek tekinti Lewis Carrollt, piti kis perverznek, aki megmarad a felszíni nyelvalkotásnál, és még csak meg sem érinti a mélyről jövő nyelv valódi problémája — a szenvedés, a halál és az élet skizofrén problémája. Carroll játszadozásai gyermekdednek, eledele túl világinak, sőt, még fekalitása is képmutatónak és túlzottan jólneveltnek tűnik fel előtte.

Nézzük csak az *Alice Csodaországban*-t. Alice kalandjai során egy igen különös folyamat bontakozik ki, amelyet talán a felszín meghódításaként vagy felfedezéseként lehetne összefoglalni. A könyv elején a dolgok és történetek titka utáni kutatás a föld mélyében folyik: mélyen megbúvó tavakban és nyúlbarlangokban csakúgy, mint egymásba hatoló és fúró mozgások balról jobbra és jobbról balra, oldalvást haladó, elsikló mozgásba váltanak át. A mélység állatai másodlagossá válnak, és kártyafigurák, azaz mélység nélküli figurák kerülnek előtérbe. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy a korábbi mélység kiterül és szélességgé válik. Ebben rejlik a dadogó titka [Carroll] — azaz már nem a mélységbe való lesüllyedésben, hanem a síklásban áll, miközben a mélység a felszín ellentétes oldalává válik. Ha a függöny mögött nincs semmi, az csak úgy lehetséges, ha minden, ami látható (azaz minden, ami megtudható), a függöny felszínén helyezkedik el. Nem kell több, mint hogy elég messzire és elég szorosra — azaz elég felszínesen — kövessük a függönyt ahhoz, hogy kiforduljon, azaz a jobb ballá váljon és fordítva. Következésképp nem is a Csodaországban lejátszódó események a legfontosabbak, hanem Alice felszínre emelkedése, a hamis mélység

megragadása, és annak felfedezése, hogy minden a határon történik. Carroll meg is gondolta magát, és a könyvnek mégsem az Alice földalatti kalandjai címet adta, ahogy kezdetben tervezte.

Mindez az *Alice Csodaországban*t követő *Alice Tükörországban*ra még inkább igaz. A dolgoktól radikálisan elkülönülő történetek többé már nem a mélyben, hanem a felszínen lelhetők fel — a tükörképben vagy a sakktáblán, amely egy kétdimenziós síkba „lapítja” őket. A felszínen előrehaladva a széleken túl a másik oldalra, a testektől az anyagtalan történetekig jutunk. A mélység szintjeit az elől és hátul folyamatossága helyettesíti. A *Sylvia and Bruno*ban, Carroll főművében tanúi lehetünk e folyamat betetőződésének: itt még a dalokat is egy gép nyújtja meg; a barométer sem nem emelkedik, sem nem süllyed, hanem oldalirányú mozgást végez és vízszintes időjárást mutat; Bruno előlről és hátulról, föl és le fújja a leckéit, de sohasem hatol a mélyükre; végül pedig Fortunatus erszénye Moebius szalagjaként „rosszul” összevarrt zsebkendőkből áll, minek következtében a külseje a belsejével folytatódik, külső és belső pedig egy és ugyanaz lesz.

A felfedezés, hogy a legfurább dolgok a felszínen vannak — vagy, mint Valéry mondaná, „*le plus profound, c'est la peau*” —, érdektelen volna, ha nem egy teljes nyelvszerveződés: a carrolli nyelv állna mögötte. Világos, hogy Carroll egész életműve során a dolgok egy sajátos típusáról: *történetekről* (növésről, zsugorodásról, evésről, vágásról stb.) beszél, és mindezt meglehetősen fura módon tárgyalja, amelynek megfelelőjét egyedül a sztoicizmus logikájában találhatjuk meg.

[A sztoikusok kiemelt helyzete annak köszönhető, hogy ők kezdeményezték azt a paradox jelentés-elméletet, amely a létezőket elválasztotta egyrészt a dolgoktól, másrészt pedig a fogalmaktól.⁴ A sztoikusok megkülönböztették a lét két állapotát: (1) valós létezők, azaz mélységgel rendelkező *testek*, azok fizikai minősége, egymáshoz fűződő viszonyaik, cselekedeteik (*akciók*) és az általuk elszenvedett cselekedetek (*passiók*)⁵; (2) a *hatások*, amelyek csak a felszínt érintik. A hatások nem a dolgok állapotai, hanem *anyagtalan történetek*; nem fizikai minőségek, hanem logikai attribútumok. Emile Bréhier például a következőképp magyarázza az anyagtalan történetek

⁴ Az itt következő, sztoikus filozófiát illető hosszas közbevetés megpróbálja meghatározni egyfelől azokat a paramétereket, amelyek között *Deleuze* esszéje íródott, másfelől pedig azokat a fogalmakat, amelyeket *Deleuze* kidolgoz és tanulmánya további részében használ. Az olvasó feladatát megkönnyítendő, íme a *Deleuze* szövegében szerepet játszó sztoikus kulcsfogalmak rövid definíciója: Akció (Action) és Passió (Passion): az akciók azok az aktív elvek, amelyek a testek közötti kölcsönhatás során azok tetteiért felelősek, míg a passiók azok a passzív elvek, amelyek a testek által elszenvedett cselekedetekért felelősek. Mindez az *ágens/test* versus *páciens/test* ellentétpár kialakulásával jár. Propozíció (Proposition): ami lehetővé teszi a történetek (vagy hatások) nyelvi kifejezését. Jelölés (Designation) és Kifejezés (Expression): a propozíció két dimenziója. Az előbbi, a jelölés (amelyhez csak főnevek és melléknevek tartoznak) az, ami a propozíciót összekapcsolja a rajta kívül álló fizikai dolgokkal (testekkel és fogyasztható objektumokkal). A kifejezés (melyhez igék tartoznak) a propozíciót anyagtalan történetekkel és logikai attribútumokkal kapcsolja össze; kifejezi őket, s ekképp fogalmi kapcsolatot képez a propozíció és a jelentés között. — *A szerk.*

⁵ Minthogy angolul az „elszenvedés” (passzív alávetettség), a „szenvedés” (kín) és a „szenvedély” (indulat) kifejezésére egyetlen szó használatos, a továbbiakban mindhármát a „passió” kifejezéssel, ellentét-párját („tett”) pedig az „akció” kifejezéssel jelöljük. — *A ford.*

természetét. „Amikor a szike behatol a testbe, az előbbi ágens nem egy új tulajdonságot hoz létre az utóbbi testben, hanem egy új attribútumot, azt, hogy meg van vágva. Az *attribútum* nem egy valós *minőséget* jelöl ..., ellenkezőleg: mindig igével fejezzük ki, ami azt jelenti, hogy nem létezőről, hanem *létmódról* van szó.”⁶

Ebben a szellemben kell értelmeznünk a Carroll által elbeszélte történeteket. „Nőni”, „zsugorodni”, „vágni”, „megsebződni” nem a dolgok állapotai, hanem anyagtalan történetek, amelyek a dolgok felszínén játszódhatnak le. Carroll egész életműve abban áll, hogy behatárolja azt a különbséget, amely a történeteket elválasztja az anyagi létezőktől, dolgoktól, illetve a dolgok állapotaitól.

A sztoikusok által felvázolt első nagy kettősség tehát az okok és az okozatok, illetve az anyagi dolgok és az anyagtalan történetek oppozíciója. De amennyiben a történet-okozat nem létezhet az azt kifejező propozíció kívül, úgy a test/történet kettőssége rávetül a dolgok/propozíciók kettősségére is, ami a test/nyelv oppozícióhoz vezet. Ennek köszönhető az a két alternatíva, amely Carroll műveiben folyvást vissza- visszatér: vagy enni vagy beszélni. A *Sylvia and Brunó*ban „csipetkék” és „egy csipetnyi Shakespeare” között lehet választani. Az evés működési modell a testek, azok akciói, passiói, illetve egymással/egymásban történő koegzisztenciájuk számára. Ezzel szemben a beszélés felszíni mozgás; ez az anyagtalan történetek működési modellje.

A második — test/nyelv vagy evés/beszélés — kettősség még nem elegendő Carroll megértéséhez. Jól tudjuk, hogy bár a jelentés nem létezhet az azt kifejező propozíció kívül, az mégiscsak a dolgok (testek) vagy a dolgok állapotainak (a fizikai minőségeknek) az attribútuma, nem pedig a propozícióé. A dolgok és a propozíciók nem annyira egy radikális oppozíció két pólusán helyezkednek el, mint inkább a jelentés által felállított határvonal két oldalán.⁷ Ez a határvonal nem engedi össze, nem egyesíti őket. Inkább különbségük megfogalmazása: test versus nyelv, dolgok versus propozíciók. Ez a kettősség mindkét oldalon, mindkét elemben tükröződik. Így a dolgok oldalán találhatók a fizikai minőségek és a valós viszonyok; a másik oldalra kerülnek az anyagtalan történeteket jelző logikai attribútumok. Továbbmenve, a propozíciók oldalán vannak a főnevek és a melléknevek, amelyek a dolgok állapotait jelölik, az igék viszont, amelyek történeteket vagy logikai attribútumokat fejeznek ki, a másik oldalra esnek.

A propozíció belüli kettősség ekképp a propozíció két szintje között áll fenn: a jelölés (designation) és a kifejezés (expression), azaz a dolgok (testek és a fogyasztható tárgyak) jelölése és a jelentés kifejezése között. Ez megint csak valami olyasmi, mint a tükör két oldala, csak épp itt a két oldal egyáltalán nem hasonlít egymásra.

⁶ La Théorie des incorporels dans l'ancien stoïcisme. Paris, Vrin 1928. 11.

⁷ A jelentés egyrésztől nem létezik az azt kifejező propozíció kívül. Másrészt viszont a propozícióval sem lehet megfeleltetni; megvan a saját, különálló, objektív léte. A kifejezett és a kifejezés között a leghalványabb hasonlóság sincsen. A jelentés nem a propozíció, hanem egy dolog, vagy egy dologállapot attribútuma. De amennyire nem feleltethető meg az őt kifejező propozícióval, épp annyira nem feleltethető meg a propozíció által jelölt dologállapottal vagy fizikai minőséggel. A jelentés pontosan a propozíciók és a dolgok közti határvonalon helyezkedik el.

A tükör másik oldalára kerülni egyenlő a jelölési viszonyból egy kifejező viszonyba, azaz egy olyan szférába kerülni, ahol a nyelv többé már nem áll kapcsolatban resztekkel és jelölt objektumokkal (amelyek mindig fogyaszthatóak), csak jelentésekkel (amelyek mindig kifejezhetőek).]

Ez a vázlatosan bemutatott sztoikus logikai rendszer éled fel Carroll műveiben. Mint a *The Dynamics of a Parti-cle* című cikkében írta, „a beszéd legfőbb jellemzője a merő felszíniség”. Carroll műveiben az olvasó újra és újra azt tapasztalja, hogy (1) valaki kijön egy alagútból, hogy felfedezze a felszínt és az anyagtalan történeteket, amelyek a felszín mentén játszódnak le; (2) a történetek és a nyelv lényegileg rokonok; (3) a két felszíni sorozat folyamatosan az evés/beszéd, fogyasztás/propozíció és jelölés/kifejezés ellentétpárokba rendeződik; és (4) ezek a sorozatok módszeresen egy – vagy értelmetlen vagy ezoterikus vagy épp vegyületszó jellegű – paradox elem köré rendeződnek, amelynek az a funkciója, hogy részekre bontsa majd egybeépítse ezeket a heterogén sorokat.⁸ Ily módon a „snark” egy táplálékkal kapcsolatos sorozatot (a „snark” állatféléből származik, következésképp a fogyasztható objektumok osztályába tartozik), és egy nyelvi sorozatot (a „snark” anyagtalan jelentés) bont részekre; „A gruffacsór” egy állat és egy beszélgetés keveréke; végül pedig ott a *Sylvia and Bruno* figyelemre méltó kertészdalocskája, amelyben mindkét versszak két-két különböző fogalomtípust hoz játékba, amelyek viszont két különböző felfogásmódot tárnak fel. „Azt hitte, lát egy ... újra megnézte, és rájött, hogy ...” A versszakok két heterogén sorozatot fejtenek ki: az egyik állatokból, létezőkből, avagy fogyasztható objektumokból áll, amelyeket fizikai és érzéki jellemzőik (pl. hangjuk) írnak le; a másik szimbolikus objektumokból és figurákból, amelyeket jelentéshordozó logikai attribútumok határoznak meg.⁹

A fent leírt nyelvszerveződést költői nyelvhasználatnak kell tekintenünk, hisz arra reflektál, mi teszi lehetővé a nyelvet. Nem meglepő felfedezés, hogy a nyelvet

⁸ Az ezoterikus szó úgy határozható meg, mint két különböző propozíciósorozat találkozási pontja. Első fajtája egy propozíció szótagalkotó elemeinek kivonatára korlátozódik (pl. a „your royal highness” megfelelője „y’reince”. A második típus az ezoterikus szón belül megerősíti két heterogén propozíciósor összekapcsolódását és koegzisztenciáját (Snark = shark + snake). Végül pedig van egy harmadik típus – a vegyületszó – amely jó néhány különböző szó kivonatából áll, s így jó néhány jelentést fog össze. A vegyületszó lényegi jellemzője, hogy szigorú *szétválasztásos szintézisre* alapul. Úgy működik, hogy részekre bontja azokat a propozíciósorokat, amelyekből össze van rakva (frumious = fuming + furious vagy furious + fuming).

⁹ A kertész dala a *Sylvia and Bruno*-ban kilenc versszakból áll, amelyek közül nyolc az első kötetben szerepel, a kilencedik viszont a befejező részben, a *Sylvia and Bruno Concluded* 20. fejezetében. A következőkben két versszakot idézünk:

He thought he saw an Albatross
That fluttered round the lamp;
He looked again, and found it was
A Penny-Postage-Stamp. [347.]

He thought he saw an Argument
That proved he was the Pope:
He looked again, and found it was
A Bar of Mottled Soap. [701.]

a történések teszik lehetővé, még ha a történet nem is létezik az azt kifejező propozíción kívül, minthogy „kifejezettként” nem vegyül a kifejezésével. Nem létezik azt megelőzően, és nincs önmagában való léte, mégis olyan fontossággal bír, amely különlegessé teszi. „A nyelvet lehetővé tenni” meglehetősen sajátos dolgot jelent. Arra utal, ami megkülönbözteti a nyelvet, meggátolja, hogy a beszédhangok összekeveredjenek a dolgok hangjellemzőivel, a testek zajával, akcióival, passzióival, és úgynevezett „orális-anális” meghatározottságaival. A nyelvet az teszi lehetővé, ami a testektől elválasztva propozíciókba rendezi a hangokat, s így lehetővé teszi, hogy kifejező funkciót vegyenek fel. Enélkül a felszín nélkül, amely elkülönül a testek mélységétől – enélkül a vonal nélkül, amely elválsztja a dolgokat a propozícióktól – a hangok elválaszthatatlanok lennének a testektől; velük rokon fizikai minőségeknek számítanának, a propozíció pedig lehetetlenné válna. Ez az oka, hogy a nyelv-szerveződés elválaszthatatlan a felszín költői felfedezésétől, avagy Alice kalandjaitól. A nyelv nagyszerűsége abban áll, hogy csak a dolgok felszínét érintjük, más szóval csak a tiszta történetet, illetve azokat a történet-kombinációkat kapjuk el, amelyek a felszínen játszódnak le. Ez pedig csak akkor lehetséges, ha felemelkedünk a felszínre, felfedezzük a felszíni entitásokat, valamint azok jelentéssel és nonszensszel való játékát; e játékokat vegyülekyszavakban fejezzük ki, s ellenállunk a testek örvénylő mélységének és mérgező vegyületeinek.

Nézzünk most egy másik szöveget, amely Artaud és Carroll génuszától egyaránt messze esik; olyat, amely inkább orvosilag sokatmondó és szép.¹⁰ Ez a szöveg egy skizofrén nyelvtanulóról szól, aki megtapasztalja és propozíciókká fordítja az evés/beszéd kettősségét; jobban mondva kétfajta nyelvbe ülteti át: az egyik az anyanyelve (angol), amely alapvetően az evéssel és az ürítéssel kapcsolatos, míg a másikhoz az idegen nyelvek tartoznak, amelyek alapvetően kifejezőek, s amelyeket elsajátítani igyekszik. Anyja, hogy nyelvtanulásában feltartóztassa, két különböző, de egyenértékű módon fenyegeti: vagy csábító, de ehetetlen konzerveket lóbál előtte, vagy nekitámad, s még mielőtt ideje volna bedugni a fülét, angolul kezd beszélni hozzá.

Ezt a kettős fenyegetést egy sor már-már tökélyre fejlesztett procedúrával védi ki. Ráveti magát az ételre, habzsol, tömi magát és lábbal tapossa a konzervdobozokat, közben pedig különböző idegen szavakat ismételget. Egy mélyebb szinten összhangzást és átmenetet alakít ki a táplálkozással kapcsolatos, illetve a kifejező sorozatok között úgy, hogy az angol szavakat különböző idegen szavakká fordítja, különös tekintettel azok fonetikai elemeire. Például a „tree” (fa) szót annak francia megfelelőjében, az „arbre” szóban is szereplő R segítségével fordítja át, aztán pedig a fa héber kifejezésében is felbukkanó T segítségével. Végül, mivel a fa oroszul „derevo”, a „tree” az előzőekhez hasonló módon „tere”-vé transzformálható, ahol is aztán a T D-vé válik. Ez a már így is bonyolult procedúra egy ennél általánosabbhoz vezet, melynek során a skizofrén tanuló bizonyos asszociációkhoz folyamodik: az

¹⁰ LOUIS WOLFSON: *Le Schizo et les langues*. (Paris, Gallimard 1971.). – Ld. erről még DELEUZE Wolfson könyvéhez írott bevezetését, illetve ALAIN REY cikkei (Le Schizolexe. = Critique 1970. Nos. 279–280.) és JEFFREY MEHLMAN írásait (Portnoy in Paris. = Diacritics 1972. 2. [Winter]).

„early” szót, melynek mássalhangzói (R és L) különösen finom problémákat vernek fel, az idővel kapcsolatos francia kifejezésekkel helyettesíti, mint például a „suR Le champ”, a „de bonne heuRe”, a „matinaLement”, a „dévoRer L' espace” vagy épp a német hangzású, ezoterikus és fiktív „uRLich”.

Mi az, ami megint csak azt a benyomást kelti, hogy ez a nyelv nagyon közel áll Carroll-éhoz, s ugyanakkor mégis teljesen eltér attól? Vajon egy másféle nyelvszerveződéssel van-e dolgunk, vagy esetleg valami olyasmivel, ami még ennél is rosszabb és veszedelmesebb? Az embernek Artaud Carroll elleni indulatos kirohanása ötlük az eszébe: „Nem szeretem a felszínes verseket és nyelveket...” Hogyan lehetséges, hogy Artaud szemében Carroll leginkább egy illetendő, a mélység problémáitól féltve őrzött kislányhoz hasonlatos?

Azt az érzést, hogy *nincs több felszín*, minden skizofrén átélte és jól ismeri. A nagy baj, a skizofrénia első biztos jele, hogy a felszín szétroncsolódott. A testeknek nincs többé felszíne. A skizofrén test valami szita-félének tűnik. Freud a skizofrének azon hajlamát emelte ki, hogy a felszínt és a bőrt úgy fogják fel, mintha azokat töménytelen apró lukacska fúrná át.¹¹ Mindez azt eredményezi, hogy a test nem más, mint egy óriási űr: mindent elnyel és magával ragad e tátongó mélységbe, ez pedig egy még elemibb problémát képvisel. Minden dolog anyagi; minden test más testek vegyülete, amelyek a testen belül összefonódnak, összekeverednek és egymásba hatolnak. Mindez tisztán fizikai kérdés; mint Artaud mondja: „A hátunkban teli gerinccsigolyák vannak, melyekbe a fájdalom körmei fúródnak, s melyek a járás során és a hajlongástól egymásba illesztett edényekké válnak.”¹² Fa, oszlop, virág és vessző, mind-mind benyomul a testbe; testünkbe más testek hatolnak, és koegzisztálnak annak részeivel. Minthogy nincs se belső, se külső felszín, tartó és tartalom határai összemosódnak és alámerülnek a mindenre kiterjedő mélységben. A skizofrén életét uraló ellentmondások ennek egyes következményei: vagy a mély szakadék, amely a testet átszeli, vagy a test széttöredezett darabkáit, amelyek egymásba ékelődve örvénylenek. A test-szita, a széttöredezett test és a szétesett test alkotja a skizofrén test első három dimenzióját, a felszínnek általános összeomlásáról tanúskodva.

A felszín ezen általános összeomlása során a szavak elvesztik hajdani jelentésüket. Megtarthatják ugyan a jelölés egy bizonyos fokát, de minden tartalom nélkül; a kinyilvánítás egy fokát, amely azonban már érdektelen; jelentésük továbbra is érvényesül, de hamis jelentésként tűnik fel. Bárhogy is, a szavak elvesztik hajdani jelentésüket, azt a képességüket, hogy a test akcióitól és passzióitól eltérő anyagtalan okozatokat (történéseket) ábrázoljanak vagy fejezzenek ki. Minden szó fizikai materiává alakul és azonnali hatást gyakorol a testre. A folyamat a következőképpen játszódik le: egy, gyakorta a táplálkozással kapcsolatos szó nyomtatott nagybetűvel jelenik meg, mintha csak egy kollázson szerepelne, amely rögzíti és megfosztja

¹¹ The Unconscious. = Metapsychology. (1915). — Két páciens esetét idézi, akik közül az egyik a bőrt, a másik a zokniját látta úgy, mint szüntelen tágulással fenyegető apró lukak rendszerét. Freud kimutatja, hogy a skizofrénia egy sajátos tünetével van dolgunk, amely sem a hisztérius, sem a rögeszmés neurózisra nem jellemző.

¹² La Tour de feu. 1961. Ápril

a jelentésétől. De amint a leszögezett szó elveszíti a jelentését, azonnal darabjaira hullik: szótagokká, betűkké és mindenekelőtt mássalhangzókká töredezik szét, amelyek közvetlen hatást gyakorolnak a testre: beléhatolnak és felsebzik. A skizofrén nyelvtanuló esetében ennek már tanúi lehettünk: az anyanyelv jelentéstartalma kiürül, miközben fonetikai elemei furcsa módon képessé válnak arra, hogy fájdalmat okozzanak. A szavak többé nem fejezik ki a dolgok állapotainak attribútumait. Darabjaik elviselhetetlen hangokkal keverednek, és behatolnak a test részeibe, ahol összevegyülve a dolgok egy új állapotát alkotják, mintha csak összepréselődő ürülék vagy zajos, mérgező ételek volnának. A szervek úgy határozódhatnak meg, mint a szétmállott elemek funkciói, amelyek hatást gyakorolnak rájuk és támadják őket.¹³ A passió e folyamatában a nyelvi hatást a tiszta nyelv-ráhatás váltja fel: „Minden írás disznószar” — fogalmaz Artaud (I. 120.); azaz minden rögzített, írott szó zajos, táplálkozással kapcsolatos, exkrementális töredékké válik.

Ekképp egy félelmetes őrend, nevezetesen a nyelv-ráhatás, veszi át a nyelvszerveződés helyét. A skizofrén ezen az őrenden belül küzd és küszködik, hogy az indulatszó helyébe egy más típusú szót iktasson. Következésképp a skizofrén számára nem is annyira a jelentés visszanyerése a tét, mint inkább a szavak elpusztítása, a ráhatások kivédése, illetve a test fájdalmas passiójának diadalmas akcióvá való átalakítása. Mindez az átluggatott felszín alatti mélységben játszódik le. A nyelvtanuló példát mutat arra, hogyan lehet az anyanyelv fájdalmas szószilánkjait idegen nyelvek segítségével tettekre váltani. Amint korábban az egymásba ékelődő vagy szétforgácsolódott testrészekre ható fonetikai elemek voltak a fájdalomkøzøzés eszkøzei, úgy ezúttal kizárólag hangsúlyos és íratlan értékeket tartalmazó lélegzet-szavak, sikoly-szavak alkotása segíthet diadalra. Ezeknek az értékeknek egy felsőbbrendű test, a skizofrén test egy új dimenziója a megfelelője. E test egy felsőbbrendű, tagolatlan vagy szerv nélküli szervezet, amely teljes mértékben belélegzés, kipárolgás, beszívás és folyadékátvitel útján funkcionál.¹⁴

Az aktív folyamat ezen meghatározottsága a passió folyamatával ellentétben első látásra nem igazán látszik kielégítőnek. Valóban: a folyadék semmivel sem tűnik kevésbé ártalmasnak, mint a szilárd darabok. De ez csak az akció/passió ambivalenciája miatt fest így. Ez az a pont, ahol a skizofréniában megtapasztalt ellentmondás kibontakozik: akció és passió csak azért lehetnek egy kétértelműség elválaszthatatlan pólusai, mert az a két nyelv, amelyet alkotnak, elválaszthatatlanul a testhez, a test mélységéhez tartozik. Következésképp sosem tudhatni biztosan, hogy a szerv nélküli szervezet ideális folyadékai nem sodornak-e magukkal parazita férgeket, szervdarabkákat és szilárd táplálékot vagy épp ürülékmaradványokat; sőt, egyenesen biztos, hogy az ártalmas erők a folyadékokat és a belélegzést használják fel arra, hogy passiódarabkákat juttassanak a testbe. A folyadék szükségszerűen kártékony, bár nem saját maga, hanem a másik pólus révén, melytől elválaszthatatlan. Mindezek elle-

¹³ A szerv-betűk témájáról ld. ARTAUD: *Le Rite de Peyotl.* = *Les Tarahumaras* (IX. 32–38.)

¹⁴ Az Artaud-nál szereplő felsőbbrendű vagy „szerv nélküli” test csak csontból és vérből áll: „Se száj, Se nyelv, Se gége, Se nyelőcső, Se gyomor, Se has, Se bél, Rekonstruálom azt, aki vagyok” (= 84 1947. November 102.)

nére azonban mégis az aktív pólust, avagy a tökéletes összevegyülés állapotát képviseli, szemben a tökéletlen, összepréselődő és fájdalmat okozó vegyületekkel, melyek a passzív pólust alkotják. A skizofrén képes megélni a két vegyülék, a részleges, azaz kártékony anyag és a testet épen és egészben hagyó, tökéletes, folyékony anyag közti különbséget. Az egymásba tokozódott tagok alkotta passzív vegyüléssel szemben a beszívott folyadék az aktív vegyülék olyan íratlan titkait rejt, mint amilyen a cseppfolyósító „tenger-princípium”. Artaud ennek megfelelő szellemben fordította át Dingidungi tengeri halakról szóló versét olyan verssé, amely parancs és engedelmesség problémáját feszegeti.¹⁵

¹⁵ Érdemes összevetni ugyanannak a versnek Carroll, illetve Artaud által írt verzióját:

But he was very stiff and proud:
He said, 'You needn't be so loud!'

And he was very proud and stiff:
He said, 'I'd go and wake them, if'

I took a corkscrew from the shelf:
I went to wake them up myself.

And when I found the door was locked,
I pulled and pushed and kicked and knocked.

And when I found the door was shut,
I tried to turn the handle but- [Carroll, 220.]

[De ő hanyag volt s szemtelen,
így szólt: „Mit ordibál velem?”

Szemtelen volt s igen hanyag,
így szólt: „Megyek értük, hacsak-”

Dugóhúzózt kapram legott,
s mondtam: „Én magam indulok.”

És mert az ajtót zárva leltem,
ráztam, rúgtam, dühöngve vertem,

s mert nem nyitotta senki sem,
kilincset rángattam, hanem-] [Tótfalusi, 65.]

He who is not does not know
The obedient one does not suffer.

It is for him who is to know
Why total obedience
Is that which has never suffered

When the being is what disintegrates
Like the mass of the sea.

...

God only is that which obeys not,
All other beings do not yet exist,

Ez a második nyelv, ez az aktív tevékenység a gyakorlatban nem más, mint más-salhangzók, torokhangok, spiránsok illetve szóbelsei hiányjelek, ütemes hangsúlyok és lélegzetvételek fokozott használata, valamint olyan hanglejtés, amely az összes szótagi- és betűérték helyét átveszi. A megbonthatatlanná, szétszedhetetlenné tett szó, az artikulátlan nyelv akcióvá válik. Mindezt egy palatalizált, anorganikus princípium, egyfajta tenger-tömeg vagy massa segíti elő. A nyelvtrnulót végtelen örömmel tölti el az orosz „derevo” (fa) szó többszáma („derev’ya”) a szóbelsei lágysággal ugyanis szerinte biztosítja a mássalhangzók összeolvadását. Ahelyett, hogy elválasztaná és kiejthetővé tenné őket, a lágysággellé redukált magánhangzó mintegy összeköti a cseppfolyósított mássalhangzókat, és egyetlen lélegzetre történő, ugyanakkor érthetetlen, sőt kimondhatatlan hangkitörést formál belőlük. A hangkitörések a lélegzetben éppúgy összefolynak, mint a mássalhangzók az őket felolvasztó lágysággelben, a halak a tengertömegben, a csontok a szerv nélküli test véreben, a tűzjel vagy a hullám, amely, mint Artaud fogalmaz, „a vízség és gázság közt habozik”.¹⁶ E kitörések a lélegzet fröccsei lesznek.

Amikor saját *Gruffacsórjában* Antonin Artaud a következőket írja: „Egészen ad-dig, míg a rourghe rouarghe, azért, hogy rangmbde és a rangmbde pedig rourarg-hambde”, pontosan a szó artikulációja, belélegzése vagy palatalizációja a lényeg; hogy robbanásig feszítsük, míg csak egy tagok nélküli test akciója nem lesz, ahelyett, hogy egy széttöredezett organizmus passiója volna. A lényeg a szónak a lágysággel segítségével történő átalakítása egy megszelídült, összefüggő masszává. E nyelvben könnyű a vegyülekiszavaknak megfelelő szavakat találni. A „rourghe” vagy „rouarghe” megfelelőjeként maga Artaud utal a ruée, roue (kerék), route (út), régle (szabály), route á régler (szabályzandó útvonal) szavakra. (Hozzátehetnénk még le Rouergue-t is, Rodeznek azt a részét, ahol Artaud történetesen tartózkodott.) Hasonlóképp, amikor Artaud az „Uk’ hatís” szót használja, az ukhase (parancs), hate (sietség) és abruti (bolond) szavakra utal, és még hozzátesszi: „éji zökkenés Hekaté alatt, amely azt jelenti, hogy a holdmalacok letértek az egyenes útról” (IX. 167.).

De amikor már éppen elhittük volna, hogy vegyülekiszóval van dolgunk, a szó szerkezete és a csatolt kommentár valami egészen másról győz meg bennünket: Ar-

And they suffer.

...

The being is he who imagines himself to be
To be enough to dispense with himself
From learning what the sea wants...

But every little fish knows it. [Artaud, IX. 171 – 172.]

¹⁶ Az ember úgy érzi, mintha egy félig gáznemű hullám belsejében volna, amely minden oldalról folyamatos recsegő hangot bocsát ki. A dolgok elszabadulnak, mintha csak abból menekülnének, ami az ember lépe, mája, szíve, vagy tüdeje volt; fáradhatatlanul szökdösnek, és belerobbannak ebbe a vízség és gázság közt habozó atmoszférába, amely ugyanakkor magához hívja, és felszólítja a dolgokat az újrendeződésre.

Ami a lépemből vagy a májamból elszökött, egy hatalmas száj rágra, ősrégi és titokzatos ábécé betűit formázta”. (IX. 32 – 33.)

taud „Ghoré Uk'hatis” kifejezése se nem az „eltévedt malacok”, se nem a Carroll-féle „mome raths” („mamsi plény”), de még csak nem is a Parisot fordításában szereplő „verchons fourgus” megfelelője. Az utóbbiak más szinten funkcionálnak, mint az előző. Artaud kifejezése nem különböző propozíciósorok jelentés szerinti felbontását éri el, hanem azt, hogy — már valahol az infra-jelentés szférájában — a hangsúlyos elemek és a mássalhangzók között asszociáció-lánc alakuljon ki, méghozzá egy folyékony és lángoló princípium jegyében, amely elnyeli és újra és újra elnyeli a létrejövő jelentést: az Uk' hatis (vagy az elkészült holdmalacok) megfelelője K' H (cahot [zökkenés], 'KT (nocturne [éj]) és H'KT (Hécate [Hekaté]).

A skizofén szavak kettősségének eddig még nem szenteltek elegendő figyelmet. A skizofén nyelv fájdalmat okozó fonetikai értékekben kirobbanó passió-szavakból, valamint artikulátlan hangsúlyértékekben összeolvadt akció-szavakból áll. Ez a két típus a test állapotának megfelelően alakul ki, amely vagy szétterjedezett vagy tagolatlan. A két szófajta kétféle színházhoz kapcsolódik: az egyik a rémület és a passió színháza, a másik a kegyetlen színház, amely viszont lényegileg aktív. Ugyanígy a nonszensz két fajtája, a passzív és az aktív nonszensz is ide kapcsolható: az előzőhöz olyan szavak tartoznak, melyekből kiürül a tartalom, s fonetikai elemekké bomlanak, az utóbbihoz viszont olyan kifejezések, amelyek ugyanilyen üresek, csakhogy itt a hangsúlyos elemek egy megbonthatatlan egységet alkotnak. Mindez az említett esetek mindegyikében távol a felszíntől, mélyen a jelentés alatt játszódik. Ezekben az esetekben aluljelentésről (*sous-sense*), jelentéstelenségről (*insens*), *Untersinn*-ről van szó, amit meg kell különböztetnünk a felszíni nonszensztől. A nyelv itt jelentés nélküli jel. Továbbra is jel, de olyan, amely elvegyül a test akcióival vagy passióival. Ezért nem kielégítő, ha a skizofén nyelvet a jelölősornak a jelöltek sora feletti folytonos, örült elcsúszásaként határozzuk meg. Gyakorlatilag nem is marad semmilyen sor; mindkettő eltűnik, s azontúl csak látszatként létezik. A „beszélés” „evéssé” (b)omlik szét, illetve valamiféle orális ősz-mélység „rágó szájának” imitációjává válik. A nonszensz megszűnik felszíni jelentést adni. Elnyeli és beszippantja a jelentéseket, akár a jelölő, akár a jelölt oldaláról érkezzenek is. Artaud szerint a Létnék, ami nonszensz, fogai vannak.

Abban a felszíni szerveződésben, amelyet korábban másodlagosként mutattunk be, a fizikai testeket és hangzó szavakat egy anyagtalan határvonal választotta szét és tette egyszersmind artikulálttá: a jelentés határvonala, amely az egyik oldalról a szavak által tisztán kifejezett tartalmat képviseli, a másik oldalról pedig a testek logikai attribútumait. Mármint, még ha a jelentés a testek akcióinak és passióinak a következménye is, e következmény teljességgel más természetű, mint az ok (sem nem akció, sem nem passió), és meggátolja, hogy a hangzó nyelv összekeveredjen a fizikai testekkel. A skizofrénia őrendjében viszont — a test akcióitól és passióitól eltekintve — nincsen kettősség; a nyelvet — amely egyszerre akció és passió is lehet — a test tátongó mélysége teljességgel beszippantja. Nincs többé semmi, ami meggátolná, hogy a propozíciók testekké (b)omoljanak szét, és hangzó elemeik elvegyüljenek a testek szagló, ízlelő, emésztő és ürítő tevékenységeivel. Nincs többé jelentés, nincs többé semmiféle nyelvtani szabály vagy szintaxis, sőt még artikulált

szótag-, betű- vagy fonetikai elemek sincsenek. Antonin Artaud akár azt a címet is adhatná esszéjének, hogy „Egy Lewis Carroll-ellenes antigrammatikus kísérlet”.¹⁷ A szigorú nyelvtani szabályrendszer Carroll számára elengedhetetlen: ez felelős a teszt flexiójától és artikulációjától elválasztott szavak inflexiójáért és artikulációjáért, mintha csak tükör volna, melynek felülete visszaadja a szavak jelentését. Ennek következtében Artaud-t — mint a másodlagos szerveződéssel szembenálló őrendet — pontról pontra szembeállíthatjuk Carrollal. A „beszélés/evés” típusú felszíni sorozatoknak semmi köze nincs a mélység azon pólusaihoz, amelyek látszatra annyira hasonlítanak hozzájuk. A nonszensznek az a két konfigurációja, amely a felszínen a különböző sorozatok között elosztja a jelentést, teljesen független a nonszensz (*Untersinn*) azon két származékától, amelyek magukba húzzák, újra és újra beszippantják a jelentést. A dadogás két fajtája — a rángásos és a hangsúlyos — és a két skizofrén nyelvtípus közötti párhuzam a lehető legfelszínesebb. A felszíni repedésnek semmi köze nincs a mélyréteg hasadásához (*Spaltung*). Még a vegyületszavaknak is a legkülönbébb funkciói lehetnek.

Mielőtt a felszínre emelkedne vagy meghódítaná azt, minden gyermek életében találni ilyen skizoid helyzetet. Ráadásul még a felszínen is vannak skizoid töredékek, hiszen a felszín szerepe épp az, hogy a mélységből érkező elemeket rendszerbe szervezze és felmutassa. Ennek ellenére a felszín gyermek általi meghódítását, a felszínnek a skizofrén által megélt széttöredezését és a felszínnek egy „piti perverz” általi virtuóz kezelését összekeverni nem kevésbé hibás és elítélendő. Lewis Carroll művét nem nehéz skizofrén mesévé átalakítani. Néhány angol pszichoanalitikus elhamarkodottan így is tett; siettek rámutatni Alice testének megnyúlására és összepréselődésére, a táplálkozással kapcsolatos nyilvánvaló (és az ürítéssel kapcsolatos látens) rögeszméire, a töredékekre, amelyek egyszerre jelölnek ételmorzskákat és „döntés-morzskákat”, a táplálkozással kapcsolatos szavak alkotta, gyorsan bomló kollázsokra és címkékre, az identitásvesztésekre, a tengerben levő halakra és így tovább. Feltehetnénk azt a kérdést is, hogy orvosilag vajon miféle örültséget képvisel a Kalapos, Április Bolondja és az Egér. Az Alice és Dingidungi közti ellentétben¹⁸ könnyen felfedezhető a két ambivalens pólus: töredékes tagok/tagolatlan vagy szerv nélküli test, szita-test/felsőbbrendű test. Maga Artaud is kizárólag ezért kezdett el foglalkozni a szöveggel. De alighogy szembesült vele, már harsant is a figyelmeztetés: „Amit ... csináltam, nem fordítás. ... Sosem szerettem ezt a verset ... Nem szeretem a felszínes verseket és nyelveket.”

A gyenge pszichoanalízis két módon csaphatja be magát: elhiteti magával, hogy azonos témákat fedezett fel, ami különben nem ütközik nagy nehézségbe, vagy azt hiteti el magával, hogy olyan analóg formákat talált, amelyek csak látszólag különböznek. Bármelyiket is teszi, kétszeresen is megbukik: egyszer az orvosi pszichiátria,

¹⁷ „Hozzá kell tennem, hogy mindig is megvettem Lewis Carroll-t (lásd 'A gruffacsór' kapcsán Rodezből írt leveleimet): számomra ez egy Carroll-ellenes és nem Carroll-t követő antigrammatikus kísérlet volt.” (IX. 273–274.)

¹⁸ Vö. Alice Tükörországbán, ahol is Dingidungi tojásként, tehát szerv nélküli avagy tagolatlan testként mutatkozik be, és Alice szervek szerint tagolt arcát ócsárolja, mivel túl közönségesnek tartja.

másodszor pedig az irodalomkritika területén. A strukturalizmusnak igaza van, amikor arra figyelmeztet, hogy forma és tartalom fogalmának csakis az őket szervező eredendő és redukálhatatlan struktúrák keretei között van értelme. A pszichoanalízisnek nem személyes anekdotácskáiban, hanem geometriai dimenziókban kellene gondolkodnia. Elsősorban ezeknek a geometriai dimenzióknak a szerveződése és irányultsága, s nem a reprodukzív anyag vagy a reprodukált forma az, amely az életet és a szexualitást konstituálja. A pszichoanalízisnek nem szabadna esettanulmányok lejegyzésével, vizsgálatával és különböző komplexusok megállapításával megelégednie. Mint a jelentés pszichoanalízisének, először geografikusnak kellene lennie, mielőtt anekdotikussá válna: különbséget kellene tennie a különböző területek között. Artaud se nem Carroll, se nem Alice, de Carroll sem Artaud, sőt, nem is Alice. Artaud az anyagi passió és akció közti, s a mélység két nyelvének megfelelő, rettentően kegyetlen alternatíva elé állítja a gyermeket. Vagy meg sem szabadna születnie, ami egyben azt jelenti, hogy el sem szabadna hagynia későbbi gerincoszlopának kamráit (ami végül is fordított öngyilkosság), vagy szülők és szervek nélkül való, folyékony, „felsőbbrendű”, lángoló testté kell változnia (mint azok, akiket Artaud születendő „lánygyermekének” nevezett).

Carroll ezzel szemben a maga anyagtalan jelentéseket hordozó nyelvének megfelelő szellemben várja a gyermeket. Azt a pillanatot szemeli ki, amikor az már elhagyta anyja testét, de még nem fedezte fel saját testének mélységét; azt a röpke, felszínes pillanatot, amikor a kislány megtöri a víz színét, ahogyan Alice is tette saját könnyei tavában. Carrollt és Artaud-t világok választják el egymástól. Nem elképzelhetetlen, hogy a felszínnek is megvannak a maga szörnyei (a Snark és a gruffacsór), rémítő és kegyetlen dolgai, amelyek, bár nem a mélység szülöttei, képesek karmokat eresztetni és oldalvást támadni, vagy épp visszahúzni bennünket a mélységbe, amelynek veszélyeit, úgy hittük, már elhárítottuk. De Carroll és Artaud ennek ellenére is teljesen más; világiak egyetlen ponton sem érintkeznek. Csak a kommentátor képes a különböző dimenziók között mozogni, ez pedig gyengeségéről tanúskodik; annak a jele, hogy ő maga egyik dimenzióban sem otthonos. Egyetlen Antonin Artaud által írott lap Carroll egész életművével felér: Artaud az egyetlen, aki az irodalomban — mint mondja, a szenvedésen keresztül — megtapasztalta az abszolút mélységet, felfedezte az „eleven és élni akaró” testet s annak bámulatra méltó nyelvét. Ő az, aki feltárta a még mindig ismeretlen infra-jelentést. Carroll viszont megmarad a felszín mesterének vagy szemlélőjének. Ugyanezt a felszínt mi olyannyira ismerni véltük, hogy soha nem is vizsgáltuk tüzetesebben. Pedig a jelentés logikája teljes mértékben erre a felszínre épül.

(Fordította: Hódosy Annamária)

(Gilles Deleuze: *The Schizophrenic and Language: Surface and Depth in Lewis Carroll and Antonin Artaud*. = *Textual Strategies Perspectives in Post-Structuralist Criticism*. Ed. J. V. Harari. Methuen, 1980. 277–295.)

SLAVOJ ŽIŽEK

A szimptómától a sinthome-ig

A SZIMPTÓMA DIALEKTIKÁJA

Vissza a jövőbe

Lacan egyetlenegyszer, az idő-paradoxon problémájával kapcsolatban tesz utalást a tudományos-fantasztikus irodalomra: első szemináriumában a szimptóma „elfojtott tartalom visszatéréseként” értelmezett jelenségét Norbert Wiener az idő megfordított arányának metaforája segítségével magyarázza:

Wiener két lényt képzel el, akiknek idődimenziója a másikéval ellentétes irányba halad. Biztosra veszem, hogy nem sok értelme van ennek és éppen így esik meg, hogy olyan dolgok, amelyeknek egyáltalán semmi jelentésük, hirtelen jelezni kezdenek valamit, bár egy egész más területen. Ha az egyikük üzenetet, például egy négyzetet küld a másiknak, akkor a másik irányba tartó lény előbb látja a négyzetet eltűnni, mint magát a négyzetet. A mi problémánk sem más. A szimptóma kezdetben olyan nyomként jelenik meg számunkra, amely nem szűnik meg nyom maradni, vagyis amelyet nem értünk addig, amíg jól benne nem járunk az analízisben és fel nem ismerjük jelentését. (LACAN, 1988. 159.)

Az analízis tehát olyan szimbolikus folyamatként fogható fel, amely bevonja a jelelmentéssel nem rendelkező képzetes nyomokat a szimbolikus rendjébe. Ezen felfogás alapvetően *képzetes* jelleget tulajdonít a tudattalannak, vagyis a tudattalan olyan „képzetes fixációkból áll, amelyet képtelenség lenne” a szubjektum történetét képező „szimbolikus fejlődésvonalba asszimilálni”. A tudattalan következőképpen nem más, mint „az a valami, ami majd a szimbolikusban realizálódik, pontosabban, az a valami, ami az analízis során végbemenő szimbolikus fejlődésnek köszönhetően a jövőben már mindig is volt [will have been]” (Uo., 158.).

Lacan tehát paradox választ ad a „honnan tér vissza az elfojtás alá került tartalom” kérdésére: a jövőből. A szimptómák jelentéssel nem rendelkező nyomok, ezért jelentésüket nem lehet feltárni vagy a múlt rejtett mélyéből előbányászni, hanem retroaktív módon létre kell hozni — az igazságot tehát az analízis hozza létre. Az analízis az a szimbolikus keret, amely meghatározza szimptómák helyét és jelentését. Amint belépünk a szimbolikus rendbe, a múlt történelmi tradíció formájában mindig jelen van, és e nyomok jelentése nem adott, hanem a jelölők rendszerének átalakulásától függően változik. Minden esetben, amikor egy új mester-jelölő (master-signifier) megjelenése folytán törés következik be a történelem vonalán, a

tradíció egészének jelentése változik meg retroaktív módon, a múlt története átstrukturálódva, más, új módon válik olvashatóvá.

Így esik meg, hogy „olyan dolgok, amelyeknek semmi jelentésük, hirtelen jelezni kezdenek valamit, bár egy egész más területen”. A „jövőbe tett utazás” nem más, mint afféle „megelőzés”, amelynek segítségével feltételezzük egy bizonyos tudás — a szimptómát érintő tudás — jelenlétét a másokban. Vagyis nem más, mint az *áttétel*. E tudás illúzió csupán, mert valójában nincs jelen a másokban, a másik nem birtokolja, hanem utólagosan lett létrehozva a mi jelölőnk — a szubjektum jelölőjének — működésén keresztül. Ugyanakkor szükségünk van erre az illúzióra, mert paradox módon, e tudás csak azon illúzión keresztül alakítható ki, hogy a másik már eleve birtokolja és mi csupán felfedezzük azt.

Ha, mint arra Lacan rámutat, a szimptóma elfojtott tartalma tényleg a jövőből és nem a múltból tér vissza, akkor az áttétel — a tudattalan valóságának realizációja — a jövőbe és nem a múltba helyez át bennünket. Nem azonos vajon a „múltba tett utazás” azzal a folyamattal, amelyben a jelölő retroaktív módon végighalad a szimbolikus rendben és annak jelentését kialakítja — vagyis azon tény hallucinatórikus mise-en-scene-jével, hogy egyedül a jelölő mezején maradva változtathatjuk meg, idézhetjük elő a múltat?

A múlt annyiban létezik, amennyiben bennefoglaltatik, belép a jelölők szinkronikus hálójába, vagyis amennyiben szimbóluma beleszövődik a történelmi emlékezet szövetébe. Ezért „írjuk újra a történelmet” szüntelenül, vagyis új szövevekké szöve a történelem elemeit, retroaktív módon szimbolikus súlyt adunk nekik. Ez a kidolgozás dönti el retroaktív módon, hogy mi az, ami a „jövőben már mindig is volt”. Michael Dummitt, oxfordi filozófus két nagyon érdekes cikket közölt ezzel a problémával kapcsolatban a *Truth and Other Enigmas* című esszé-gyűjteményében. Címük: „Megelőzheti-e az okozat az okot?” és „A múlt előidézése”. Lacan igennel válaszolna a két enigmára. A szimptóma „elfojtott tartalom visszatéréseként” való lacani értelmezése azonos az okot (rejtett magot, jelentést) megelőző okozattal, azáltal pedig, hogy alaposan végigmegyünk a szimptómán, pontosan a „múltat idézzük elő”, a múlt szimbolikus realitását, régen elfelejtett traumatikus eseményeket hozunk létre.

Hajlamosak vagyunk tehát a tudományos-fantasztikus regények „idő-paradoxonját” a szimbolikus folyamat ellentmondásos struktúrájának a Valóságban megnyilvánuló hallucinatórikus „kísérteteként”, úgynevezett belső, önmagán belül megfordított nyolcasként látni, vagyis olyan körkörös, csapdaszerű mozgásként, amelyen belül képesek vagyunk önmagunkat az áttételben „megelőzve” haladni, hogy később egy olyan ponton találjuk magunkat, ahol már mindig is (jelen)voltunk. A paradoxon lényegéhez tartozik, hogy e fölösleges kerülő, ezen önmagunk megelőzéséből („a jövőbe tett utazás”) álló járulékos csapda, majd az idő irányának megfordítása („a múltba tett utazás”) során nem pusztán szubjektív módon érzékeljük az illúzióktól függetlenül létező úgynevezett valóságban végbemenő objektív folyamatokat. Ellenkezőleg. A járulékos csapda belső feltétele, alkotóeleme az „objektív” folyamatoknak: csak egy újabb kerülő segítségével válik maga a múlt, a dolgok „objektív” rendje, retroaktív módon azzá, ami már mindig is volt.

Bár az áttétel illúzió, mégsem kerülhető ki, az Igazság pedig közvetlenül nem érhető el. Az Igazság maga is azon az illúzión keresztül jön létre, amely az áttétel sajátja — „az Igazság téves felismerésből születik” (Lacan). E paradox szerkezet jobb megvilágításának céljából nézzünk egy másik példát, ugyancsak a tudományos-fantasztikum köréből: William Tenn jól ismert történetét, a „The Discovery of Morniel Mathaway”-t. A történet lényege, hogy egy híres művészettörténész a huszonötödik századból időgép segítségével a mi korunkba utazik, hogy *in vivo* meglátogassa és tanulmányozza a halhatatlan Morniel Mathawayt, kit kortársai nem tartottak sokra, de később, az utókor mint a korszak legnagyobb festőjét fedezett fel. A találkozás létrejöttével a művészettörténész zseninek nyomát sem leli, csupán egy megalomániás csalót, sőt szélhámost talál, aki ellopja időgépét és megszökik a jövőbe. Következésképpen szegény művészettörténész a mi korunkban ragad és nem tehet egyebet, mint magára veszi a megszökött Mathaway identitását és nevében megfesti összes remekművét, amelyre a jövőből emlékszik — valójában ő maga tehát a félreismert zseni, akit keresett!

Íme, az alapvető paradoxon, amelyről eddig beszéltünk. A szubjektum egy olyan múltbeli jelenettel találja magát szembe, amelyet szeretne megváltoztatni, amibe bele akar piszkálni, bele akar avatkozni. Visszautazik hát a múltba, beavatkozik, de nem az derül ki, hogy „semmit sem képes megváltoztatni” — ellenkezőleg, beavatkozása folytán *válik* a múltbeli jelenet *azzá, ami mindig is volt*: beavatkozása kezdetől fogva része volt a játéknak. A szubjektum kezdeti „illúziója” mindössze abból áll, hogy elfelejti saját tettét belekalkulálni a jelenetbe — azaz nem veszi észre, hogy „számolás folyik, dolgokat megszámolnak, és az, aki számol, már eleve bele van számítva az összegbe” (LACAN, 1979. 26.). Így jutunk el az igazság és a téves felismerés/téves megértés kapcsolatához: az Igazság szó szerint téves felismerésből születik, mint azt Somerset Maugham *Sheepy* című darabjának a „szamarrai találkozóról” szóló, jól ismert jelenete mutatja:

A HALÁL: Élt egy kereskedő Bagdadban, ki szolgáját a piacra küldte élelmiszereket vásárolni. A szolga hamarosan elfehéredve és egész testében reszketve tért vissza. Mester — mondta —, az imént a piacon oldalba bökött egy nő és amikor megfordultam, azt láttam, hogy a halál bökött oldalba. Rámnézett és fenyegető mozdulatot tett. Kérlek, add kölcsön lovadat, hogy elmenvén a városból, elmenekülhessek balsorsom elől. Szamarrába megyek, ahol a halál nem találhat rám. A kereskedő kölcsön adta lovát, a szolga felszállt rá, jól megsarkantyúzta és amilyen gyorsan csak lova bírta, elvágtatott. A kereskedő lement a piactérre, meglátott engem a tömegben ácsorogni, odajött hozzám és ezt mondta: Miért fenyegetted meg a szolgálmat ma reggel, mikor találkoztál vele? Az nem fenyegetés volt — mondtam — csak a csodálkozásomat fejeztem ki. Meg voltam döbbenve, hogy Bagdadban látom, mikor ma este Szamarrában van vele találkozóm.

Ugyanezt a szerkezetet találjuk az Ödipusz-mítoszban. Ödipusz apjának *megjósolják*, hogy fia meg fogja ölni, majd feleségül veszi saját anyját, és a jóslat éppen azáltal valósul meg, „*válik igazzá*”, hogy az apa megpróbálja kivédeni. (Kiteszi kis-

fiát az erdőbe, így aztán Ödipusz húsz évvel későbbi találkozásuk során nem ismeri fel és megöli...) Másképp fogalmazva, a jóslat azáltal válik igazzá, hogy az érintetteknek elmondják, ők pedig megpróbálják elkerülni: az ember előre ismeri sorsát és megpróbálja előre elkerülni, de a végzet éppen az elkerülés kísérletén keresztül realizálódik. Ha nem lett volna a jóslat, a kis Ödipusz boldogan élhetett volna szüleivel, ma pedig nem létezne Ödipusz-komplexus...

Ismétlés a történelemben

Olyan időszerkezettel állunk szemben, amely a szubjektivitás közvetítésén keresztül létezik, amelyben a szubjektív „hiba”, „tévedés”, „elvézés” paradox módon megelőzi azt az igazságot, amelyhez képest tulajdonképpen „hibának” minősül, mert az „igazság” maga csak a hibán keresztül — illetve, hegeli kifejezést használva, annak közvetítésével — válik igazsággá. Ez a logika hatja át a tudattalan „fortélyt”, azt a módot, ahogy a tudattalan becsap bennünket: a tudattalan nem afféle transzcendens, elérhetetlen dolog, amelyről semmit sem lehet megtrudni, hanem — Lacan játékos *Unbewusste* fordítását követve — *une bévue*, elnézés. Elnézzük (nem vesszük észre), hogy cselekedetünk már eleve része a vizsgált állapotnak, tévedésünk pedig magának az Igazságnak. Az a paradoxon, hogy az Igazság téves felismerésből születik, egyben választ ad arra a kérdésre is, hogy „miért szükségszerű az áttétel?” és „miért kell az analízisnek rajta áthaladni?” Az áttétel olyan szükséges illúzió, amelyen keresztül a végső Igazság (a szimptóma jelentése) létrejön.

Rosa Luxemburg úgy írja le a forradalmi folyamat dialektikáját, hogy benne a hiba hasonlóképpen, az igazság belső feltételeként jelenik meg. Az Eduard Bernsteint cáfoló érvelésre szeretnék itt utalni, amely Bernsteinnek a hatalom „túl korai”, „idő előtti”, vagyis az úgynevezett „objektív feltételek” megérését megelőző megragadásától való revizionista félelmét bírálta. Tudvalevő, hogy Bernstein legfőbb kifogása a szociáldemokrácia forradalmi szárnya ellen az volt, hogy túl türelmetlenek, fel akarják gyorsítani, le akarják hagyni a történelmi fejlődés objektív logikáját. Rosa Luxemburg azzal vágott vissza, hogy a hatalom első megragadása *szükségszerűen* „idő előtti”: a munkásosztály „érettsége” és a hatalom megragadásának „megfelelő pillanata” nem jön el másképp, csak ha a munkásosztály létrehozza és felkészíti önmagát [educate itself] a hatalom megragadására, a felkészülés pedig a hatalom megragadását célzó „idő előtti” próbálkozások útján vihető végbe... A „megfelelő pillanatot” soha meg nem érjük, ha ölbe tett kézzel várunk rá, mert a „megfelelő pillanat” nem jöhet el anélkül, hogy a forradalmi erő (a szubjektum) érettségének szubjektív feltételei ne teljesülnének — azaz csakis egy sor meghíúsult, „idő előtti” próbálkozás után jön el. Ezért, ha ellenezzük a hatalom „idő előtti” megragadását, akkor *általában* a hatalom megragadását *mint olyat* ellenezzük. Robespierre híres kifejezésével élve, a revizionisták „forradalom nélküli forradalmat” akarnak.

Szorosabban megvizsgálva Rosa Luxemburg érvelését, láthatjuk, hogy annak lényege pontosan a metanyelv lehetetlensége a forradalmi folyamatban. A forradalmi

szubjektum nem objektív távolságból „vezényli”, „igazgatja” a folyamatot, hanem maga is a folyamatban jön létre, és ezért — mivel a forradalom időbelisége végighalad a szubjektumon — nem lehetséges „idő előtti”, megghiúsult próbálkozások nélkül, a „megfelelő pillanatban forradalmat csinálni”. A Bernstein — Luxemburg opposzió a kényszerneurotikus (férfi) és a hisztérikus (nő) opposziója is egyben: míg a kényszerneurotikus késlekedik, a megfelelő pillanatra várva halogatja az aktust, addig a hisztérikus (úgyszólván) saját magát megelőzve végrehajtja az aktust, és ezúton leplezi le a kényszerneurotikus pozíciójának hamis voltát. Hasonló a tét az ismétlésnek a történelemben játszott szerepét leíró hegeli elméletben: „a közvélemény általában csak akkor szentesíti a politikai forradalmakat, amikor azokat ismételten megvívják” — azaz csak az első, megghiúsult próbálkozást követő ismétlésként lehet egy forradalom sikeres. Miért van szükség ismétlésre?

Hegel Julius Caesar halálának apropóján fejtette ki az ismétlés elméletét: amikor Caesar megszilárdította és birodalmi méretűvé duzzasztotta személyes hatalmát, akkor (önmagában véve) „objektíven” járt el, összhangban a történelmi igazsággal, szükségszerűséggel: a köztársasági forma ugyanis hanyatlóban volt és a monarchia, az egyéni akarat irányította állam volt az az egyedüli uralkodási forma, amely megmenthette a Római Állam egységét. Formálisan azonban még mindig tartotta magát a köztársaság intézménye (saját maga és a közvélemény szemében). A köztársaság csupán azért „maradhatott életben, mert elfeledkezett arról, hogy már meghalt”, mondhatnánk, parafrázálva azt a híres Freud által feljegyzett álmot, amelyben az apa nem tudja, hogy már meghalt. *„Apja ismét életben van, és úgy beszél vele, mint rendesen, de (és ez a különös) mégis halott, csak nem tudja* (FREUD, 1993. 300 — 301.).

A köztársaságban még mindig hívó „közvélemény” [the opinion of the people] számára Caesar felduzzadt személyes hatalma — amely persze összeegyeztethetetlen volt a köztársaság szellemével — véletlen aktusnak, esetlegességnak, az egyéni akarat kifejeződésének tűnt. A közvélemény arra a következtetésre jutott, hogy az egyént (Caesart) eltávolítva, a köztársaság ismét teljes pompájában ragyog majd. Sajátos módon azonban éppen a Caesar ellen fellépő összeesküvők (Brutus, Cassius és a többiek) voltak azok, akik — az „ész fortélyának” logikáját követve — Caesar Igazságát (vagyis történelmi szükségszerűségét) hitelesítették. Caesar meggyilkolása az első császár, Augustus uralkodását eredményezte. Az Igazság magából a hibából született: Caesar meggyilkolása azáltal teljesítette a történelem által machiavellisztikus módon rá kirótt feladatát — azaz, hogy saját nem-igaz-voltát, saját esetleges, véletlenszerű jellegét leleplezve a történelmi szükségszerűségről bizonytságot tegyen —, hogy kifejezett célját elvértette (HEGEL, 1969. 111 — 113.).

A Caesarból (az egyén nevéből) a császárbá (a római uralkodói címébe) való átmenet segítségével megragadható az ismétlés egész problematikája. Caesar, a történelmi személyiség meggyilkolása a császárság intézményének beiktatását eredményezi: *Caesar személye a császári címben ismétli meg önmagát*. Mi az oka, hajtóereje ezen ismétlésnek? Első látásra egyértelműnek tűnik a válasz: az „objektív” történelmi szükségszerűségekről való megkésett tudatosság. A tudat („a közvélemény”) egy bizonyos aktust esetlegesnek lát, olyannak, amely megszakítja a történelmi szükségsze-

rűség fonalát, amelynek nem feltétlenül kellett volna megtörténnie. Ezen felfogásból kiindulva az emberek megpróbálják az aktus következményeit megsemmisíteni, a régi állapotokat visszaállítani. Attól fogva azonban, hogy az aktus megismétli önmagát, elkezdik az alapjául szolgáló történelmi szükségszerűség megnyilvánulásának tekinteni. Másképpen mondva, a történelmi szükségszerűség létét a „közvélemény” szemében az ismétlés segítségével érvényesíti.

Az ismétlés ezen felfogása azonban a tudattól (a „közvéleménytől”) függetlenül létező, az ismétlésen keresztül érvényesülő objektív történelmi szükségszerűség episztemológiai naiv feltételezésén alapul. Nem veszi figyelembe, hogy maga a történelmi szükségszerűség is *téves felismerésen keresztül jön létre*, azáltal, hogy a „közvélemény” eleve elmulasztja felismerni igaz természetét, ahogyan az igazság a téves felismerésből megszületik. Külön figyelmet érdemel az esemény megváltozott szimbolikus szerkezete: első kitörését esetleges traumaként, a szimbolizálhatatlan Valós berolakodásaként élik meg. Csak az ismétlődés révén ismerik fel mint szimbolikus szükségszerűséget; ekkor leli meg helyét a szimbolikus hálózatban, realizálódik a jelölők rendszerében. Hasonlóképpen elemzi Freud Mózes történetét. Az ismétlés-révén-való-felismerés szükségszerűen (fel)tételezi a büntettet, a gyilkosság aktusát: mivel a kérdéses „szükségszerűség” *szimbolikus* szükségszerűség, ezért ahhoz, hogy uralkodói címként, szimbolikus szükségszerűséggént realizálja magát, Caesarnak, az empirikus, hús-vér személyiségnek meg kell halnia.

Nem arról van szó, hogy az esemény (esetünkben a Caesar által felhalmozott személyes hatalom) első megjelenési formájában túl traumatikus volt ahhoz, hogy az emberek valódi jelentőségét megragadhassák. Első megjelenésének téves felismerése közvetlenül „belső” a szimbolikus szükségszerűséghez képest, azaz a végső felismerés közvetlen alkotóeleme. Az első gyilkosság (Caesar meggyilkolása) büntudatot szült és ez a büntudat, ez az adósság vált az ismétlés valódi hajtóerejévé. Az esemény nem a mi szubjektív hajlandóságunktól független és ezért ellenállhatatlan objektív történelmi szükségszerűség miatt ismételte meg önmagát, hanem mert az ismétléssel szimbolikus adósságunk került visszafizetésre.

Másképp fogalmazva, az ismétlés a Törvény, vagyis a halott, meggyilkolt apa helyére lépő Apa Nevének eljövételét jelenti be: az önmagát ismétlő esemény retroaktív módon, az ismétlésen keresztül kapja meg a rá vonatkozó törvényt. Ezért ragadható meg a Hegel-féle ismétlés törvénytől sorozatból a törvényszerű sorozatba való átmenetként, egy törvénytől sorozat bevonásaként a törvényszerű sorozatba — *par excellence az értelmezés gesztusaként* (Lacan szerint az értelmezés mindig az Apa Nevének égisze alatt megy végbe), egy traumatikus, nem szimbolizált esemény szimbolikus kisajátításaként. Hegel valószínűleg elsőként fogalmazta meg a *késés* gondolatát mint az értelmezés aktusának alkotóelemét: az értelmezés túl későn, megkésve veszi kezdetét, akkor, amikor az értelmezendő esemény már ismétli önmagát, hiszen az esemény nem lehet törvényszerű első eljövetelekör. A Hegel által írt *Jogfilozófia* előszavának Minerva baglyáról szóló híres passzusában (e bagoly egy bizonyos korszak filozófiai értését szimbolizálja) a késés hasonlóképpen fogalmazódik meg. A bagoly csak este repül el, amikor a korszak már véget ért.

Az a tény, hogy a „közvélemény” Caesar cselekedeteit személyes esetlegességnek és nem történelmi szükségszerűségnek nyilvánítja, nem a „tudatosság hatékonyságot zavaró megkésetttségének” egyszerű esete. Fontosabb az, hogy maga ez a szükség-szerűség, amelyet a közvélemény első fellépésekor tévesen, esetlegességgként, a személyes akarat megnyilvánulásaként ismert fel, e téves felismerésen keresztül hozza létre, realizálja magát. Ezek után nem meglepő, hogy az ismétlés jelensége ugyanúgy felüti a fejét a pszichoanalitikus mozgalom történetében is. Lacan számára szükségszerű volt szakítást a Nemzetközi Pszicho-Analitikai Társasággal megismételni. Az első szakítást (1953.) mindenki traumatikus esetlegességgként élte meg; Lacan követői azon dolgoztak, hogy helyrehozzák kapcsolatukat a Társasággal, hogy újra tagságot nyerjenek. 1964-re azonban világossá vált a „közvélemény” [their „opinion”] számára, hogy a szakítás szükségszerű volt, ezért Lacan és követői elvágták az őket a Társasághoz fűző szálakat, és Lacan megalapította saját iskoláját.

Hegel és Austen

Austenről és nem Austinről van szó: Jane Austent nevezhetjük Hegel egyetlen irodalmi megfelelőjének. A *Büszkeség és balítélet* a *Szellem fenomenológiájának*, a *Mansfield Park* a *Logika fenomenológiájának*, az *Emma* pedig az *Enciklopédiának* irodalmi párja... Nem csoda ezek után, hogy a *Büszkeség és balítélet*ben a téves felismerésből születő igazság dialektikájának tökéletes esetét találjuk. Bár Elizabeth és Darcy különböző társadalmi osztályokhoz tartoznak — a férfi egy különösen gazdag arisztokrata család leszármazottja, a lány pedig az elszegényedett középosztály tagja — mégis erősen vonzódnak egymáshoz. Büszkesége miatt Darcy méltatlannak találja saját szerelmét. Amikor megkéri Elizabeth kezét, bevallja, mekkora megvetést érez az iránt a világ iránt, amelyhez a lány tartozik, és elvárja, hogy ajánlatát a lány mint hallatlan megtiszteltetést elfogadja. Elizabeth azonban előítélete (balítélete) által befolyásolva hivalkodónak, arrogánsnak és hiúnak látja a férfit, leereszkedő ajánlatát pedig megszegyenítőnek találja, ezért elutasítja.

Kettős tévedésük, kölcsönös téves felismerésük szerkezetére jellemző a kommunikáció kettős mozgása, amelyben mindkét szubjektum kifordítva kapja meg a másik üzenetét. Elizabeth művelt és értelmes fiatal nőként szeretné magát Darcy-nak megmutatni. Ehelyett azt az üzenetet kapja a férfitől, hogy „maga nem más, mint egy üres fejű, fineszes, szegény teremtmény”. Darcy szeretné, ha büszke gentlemannak látná, ehelyett azonban azt az üzenetet kapja, hogy „az ön büszkesége nem más, mint megvetni való arrogancia”. Miután kapcsolatuknak vége szakad, egy sor véletlen folytán mindkerten felfedezik a másik igazi természetét — a lány Darcy érzékeny és gyengéd természetét, a férfi pedig Elizabeth valódi méltóságát és eszét. Ezek után a regény, ahogy illik, házassággal végződik.

A történet elméleti vonatkozása abban áll, hogy az első találkozás kudarca, a másik igaz természetét elleplező téves felismerés a végkifejlet kifejezett feltétele: nem törekedhetünk közvetlenül az igazságra, nem mondhatjuk, hogy „ha a lány kezdetről

fogva felismerte volna a férfi igazi természetét, a férfi pedig a lányét, akkor történetük rögtön házassággal végződhetett volna”. Vizsgáljuk meg azt a komikus feltételezést, hogy a későbbi szerelmesek első találkozása sikeresen zajlik, hogy Elizabeth elfogadja Darcy első ajánlatát. Mi történt volna? Ahelyett, hogy igaz szerelem fűzné őket egymáshoz, közönséges, mindennapi pár vált volna belőlük, egy arrogáns, gazdag férfi és egy beképzelt, üres fejű lány kapcsolata. Aki tehát meg akarja spórolni a téves felismerésen keresztül vezető kerülőutat, az magát az Igazságot szalasztja el: ahhoz, hogy a másik igazi természetét elfogadjuk, és saját hibánkat legyőzzük — Darcy számára ez a hamis büszkeségtől, Elizabeth számára pedig az előítéleteitől való megszabadulást jelenti — szükséges, hogy „áthataljunk” a téves felismerésen.

A két mozgás kapcsolódik, mert Darcy büszkeségében Elizabeth saját előítéleteinek fordítottjával, Darcy Elizabeth hiábavalóságában pedig saját hamis büszkeségének fordítottjával szembesül. Darcy büszkesége nem egyszerű, valós állapot, amely Elizabeth-szel való kapcsolatán kívül is létezik mint természetét közvetlenül alkotó jellemvonás. Ellenkezőleg, *csak a lány előítéleteinek perspektívájából nézve* létezik. Megfordítva is igaz. Elizabeth csupán *Darcy arrogáns nézőpontjából nézve* üres fejű lány. Hegeli megfogalmazásban ez úgy hangzik, hogy amikor a másik hiányosságait érzékeljük, anélkül, hogy tudnánk, mindig *saját szubjektív pozíciónk hamisságát érzékeljük*. A másik hiányossága nem más, mint saját nézőpontunk torz voltának tárgyiasult formája.

Két hegeliánus vicc

Létezik egy jól ismert és teljesen hegeliánus vicc, amely tökéletesen illusztrálja, hogyan születik téves felismerés útján az igazság, azaz hogyan esik egybe az igazsághoz vezető út magával az igazsággal. Egy lengyel és egy zsidó ülnek egymással pontosan szemben egy vonaton a századelőn. A lengyel egész idő alatt kényelmetlenül fészkelődik, mintha valami nem hagyná nyugodni, és közben le nem veszi szemét a zsidóról. Végül, nem bírja tovább türtőztetni magát és kitör: „Mondd meg nekem, hogyan sikerül nektek, zsidóknak az emberek utolsó fityingjét is kicsikarni, és ezáltal nagy vagyonokat gyűjteni?” A zsidó erre a következőt válaszolja: „Rendben van, elmondom: de nem ingyen. Előbb adj nekem öt zlotyit”. Miután megkapja a pénzt, a zsidó beszélni kezd: „Először is végy egy döglött halat, vágd le a fejét és öntsd a beleit egy pohárba. Aztán holdtröltekor, éjfél felé vidd a poharat a temetőbe...” „És ha ezt megteszem — vág közbe mohó kíváncsisággal a lengyel — akkor gazdag leszek?” „Várj türelemmel inti a zsidó — még nem fejeztem be; de ha azt akarod, hogy folytassam, akkor adj még öt zlotyit.” Miután ismét megkapja a pénzt, a zsidó tovább folytatja a történetet, nemsokára azonban újabb öt zlotyit kér, majd még ötöt és így tovább, mígnem a lengyel dühödten kitör: „Te piszkos csirkefogó! Hát azt hiszed, nem veszem észre, hogy mit csinálsz? Nincs is semmiféle titkod, csak az utolsó fityingemet is szépen kicsikarod belőlem.” A zsidó nyugodt, rezignált hangon válaszol: „Most már láthatod, hogyan csikarjuk ki mi, zsidók...”

E rövid kis történetnek minden mozzanata értelmezésre alkalmas, kezdve a lengyel kíváncsi, fűrkésző tekintetével, amellyel a zsidóra mered. E tekintet jelzi, hogy a lengyel már a kezdet kezdetén beleesett az áttétel csapdájába: a zsidó személyében jelenik meg számára az a „szubjektum, akiről feltételezik, hogy tud” [*the subject supposed to know*] — , tudniillik tudja a pénz kicsikarásának titkát. A történet csattanója persze az, hogy a zsidó nem csapja be a lengyelt: megtartja a szavát, és megmutatja, hogyan lehet az emberekből utolsó fityingjüket is kicsikarni. Érdemes megvizsgálni a történet csattanóját alkotó váratlan fordulatot. Mikor a lengyel kitör és azt ordítja, hogy: „Nincs is semmiféle titkod, csak az utolsó fityingemet is szépen kicsikarod belőlem”, azzal már ki is mondta az igazságot. Ő azonban nem tudja ezt, és ezért a zsidó mesterkedésében egyszerű csalást lát. Nem veszi észre, hogy a zsidó éppen általa tartja meg a szavát, hogy csal, hogy ő maga a zsidó csalásán keresztül kapja meg azt, amiért fizetett (annak a titkát, hogyan csikarják ki a zsidók...). A lengyel abban téved, hogy rossz nézőpontból szemléli az eseményeket: azt várja, hogy a „titok” majd valamikor az elbeszélés végén válik láthatóvá, a zsidó történetét pusztán a „titok” végső leleplezéséhez vezető útnak tekinti, és nem veszi észre, hogy a „titok” magában az elbeszélésben rejlik, abban, ahogyan a zsidó elbeszélése foglyul ejti, magával ragadja a lengyel vágyát, aminek következtében a lengyel úgy elmerül az elbeszélésben, hogy még fizetni is hajlandó érte.

A zsidó „titka” tehát az emberek (a lengyel) vágyában rejlik, abban, hogy a zsidó tudja, hogyan vegye számításba e vágyat. A történet csattanója, a váratlan fordulat ezért hasonlít a pszichoanalitikus kezelés utolsó pillanatához, az áttétel felszámolásához és a „fantázia keresztezéséhez” [*traversing the fantasy*]. Abban a pillanatban, amikor a lengyel dühödten kitör, akkor már túl van az áttételen, de még nem „keresztelte” a fantáziát. Ez utóbbi csak akkor lehetséges, ha felismeri, hogy a zsidó éppen ezáltal tartotta meg szavát, hogy őt becsapta. Az a lenyűgöző „titok”, amely a hallgató figyelmét oly szorosan az elbeszéléshez láncolja, tulajdonképpen a Lacan-féle *objet petit a*, a fantáziának az a kitalált tárgya, amely egyrészt okozója a váagnak, másrészt — és ebben áll e tárgy paradox jellege — a vágy őt utólagosan posztulálja. Mikor „keresztezzük a fantáziát”, akkor nem teszünk mást, mint felismerjük, hogy a fantázia elképzelt tárgya (a „titok”) a vágy űrjének megtestesülése csupán.

Egy másik jól ismert vicc ugyanezt a logikát követi, bár ezt általában nem szokták észrevenni. Természetesen a Törvény Bejáratáról szóló viccre gondolok, amely Kafka *Perének* kilencedik fejezete végén hangzik el, amikor a haldokló vidéki férfi megkérdezi a kapuőrt:

Mindenki a törvényre törekszik — mondja a férfi — , mi az oka, hogy e sok-sok év alatt senki sem kért rajtam kívül bebocsájtást? — Az őrlátja, hogy a férfi már a végét járja, hogy elhaló hallását még elérje a szó, üvöltve mondja: — Itt nem meherett be senki más, mert ezt a bejáratot csak neked szánták. Most megyek, és becsukom. (KAFKA, 1968. 283.)

A történet csattanója tökéletesen megfelel a zsidó vicc befejezésének: a szubjektum átéli annak az élményét, hogy a bejáratot neki szánták, hogy az ő vágya már

kezdettől fogva bele volt kalkulálva a játszmába, hogy az elbeszélésnek nincs más térje, mint hogy az ő vágját foglyul ejtse. Kafka története még tovább is közelíthető a zsidó vicchez, ha egy kicsit változtatunk a végén. Hosszú várakozás után a vidéki férfi dühödten kitör, és a következőt ordítja a kapuőrnek: „Te piszkos csirkefogó! Miért teszel úgy, mintha valami óriási titkot őriznél a bejárat mögött, mikor tudod nagyon jól, hogy a bejáratot csak nekem szánták, azért, hogy rajta keresztül megragadják a vágyamat!” A kapuőr pedig (pszichoanalitikus módjára) nyugodtan a következőt válaszolja: „Látod, most megfejtetted az igazi titkot. A bejárat mögött nincs más, mint amit a vágyad vertett oda...”

Mindkét történet csattanója a „rossz végtelen” legyőzésének, megszüntetésének Hegel-féle logikáját követi. A kiindulási alap mindkét történet esetében azonos: a szubjektum olyan alapvető Igazsággal, olyan titokkal találja magát szemben, amelyből ő ki van rekesztve, amely *ad infinitum* kicsúszik a kezei közül — például az ajtók végeláthatatlan sora mögött megbúvó törvényes igazság, illetve az el nem hangzó, a történet végén mindvégig a lengyelre váró végleges recept, annak titka, hogyan csikarják ki a zsidók az emberek utolsó fityingjét is (az elbeszélés azonban a végtelenségig elnyújtható). A megoldás szintén ugyanaz mindkét esetben: a szubjektumnak fel kell ismernie, hogy a titkot rejtő bejáratot kezdettől fogva neki szánták, hogy a zsidó elbeszélése végén reá váró igazi titok tulajdonképpen a saját vágya — egyszerűen, hogy saját kirekesztettsége *vis-à-vis* a Másikkal (az a tény, hogy az ő személye ki van rekesztve a Másik titkából) a Másiknak inherens tulajdonsága. Itt a „reflexivitás” egy olyan fajtájával találkozunk, amely nem szűkíthető le a tulajdonképpeni filozófiai reflexióra. Az az elem, amely a szubjektumot látszólag kirekeszti a Másik rendjéből (a szubjektum vágya, hogy a Másik titkát, a Törvényt, illetve a zsidók titkát kifürkéssze) maga is a Másik „reflexió meghatározásának” eredménye, hiszen éppen a Másikból való kirekesztettség állapotában mondható el a szubjektumról, hogy kezdettől fogva részese a Másik játszmájának.

Az időcsapda

Ennél radikálisabb módon kell felfognunk a téves felismerés pozitív jellegét, azt a tényt, hogy a téves felismerés „létrehoz” valamit. Nem pusztán arról van szó, hogy a téves felismerés a végső igazság eljövételének immanens feltétele, hanem arról is, hogy rendelkezik a már mindig is úgymond pozitív ontológiai dimenzióval: bizonyos valós entitás létalapjául szolgál, annak létét teszi lehetővé. Példaként hadd utaljak a tudományos-fantasztikus irodalom egy másik, klasszikus darabjára, Robert A. Heinlein regényére, melynek címe: *The Door into Summer*.

Az 1957-ben írt regény feltételezi, hogy 1970-re a hibernáció mindennapi gyakorlattá válik és számos ügynökség foglalkozik vele. A regény hőse, egy Daniel Boone Davis nevű fiatal mérnök szakmai tévedés folytán harminc évre hibernálja magát. Miután 2000 decemberében felébred, kalandjainak egyikében találkozik az idős Dr. Twitchellel, aki afféle „örült génusz”, az időgép feltalálója. Davisnek sike-

rül meggyőzni Dr. Twitchell-t, hogy időgépét alkalmazza rajta és küldje vissza 1970-be. Visszaérve hősrünk elrendezi ügyeit (pénzt investál egy olyan cégbe, amelyről 2000-ben tett látogatása révén tudja, hogy harminc év múlva nagyon sikeres lesz, esküvőjéről gondoskodik, elintézi, hogy 2000-ig hibernálják leendő menyasszonyát), majd ismét hibernálja magát harminc évre. Második ébredésének időpontja 2001. április 27.

Egy apró, bosszantó véletlen kivételével minden jól végződik hősrünk számára. 2000-ben az újságok a „Születések”, „Halálozások” és „Házasságkötések” rovatok mellett egy „Ébredések” nevű rovatot is közölnek, amely felsorolja a hibernációból ébredtek neveit. 2000-ben és 2001-ben tett *első* látogatása 2000 decemberétől 2001 júniusáig tartott, vagyis a doki időben a 2001 áprilisában történő második ébredésének időpontja *után* küldte vissza a múltba. A 2001. április 28-i, szombati *The Times* természetesen közölte nevét („D. B. Davis”) az április 27-én, pénteken ébredtek között. Hogy lehet, hogy amikor először járt 2001-ben, nem látta saját nevét az „Ébredések” rovatban, bár annak figyelmes olvasója volt? Vajon véletlen figyelmetlenségről van szó?

Hiszen mit tehettem volna, ha *tényleg* meglátom a nevem? Talán odamentem volna találkozni saját magammal, hogy tisztára megbolonduljak? De hiszen, ha megláttam volna a nevem, akkor nem csináltam volna azt, amit utána csináltam – mármint számomra „utána” – azt, ami tulajdonképpen előidézte. Ezért egyszerűen nem történhetett így. Életbe lépett egy negatív feedback típusú kontrolmechanizmus, amely a mulasztást biztosította, mert e nyomtatott sor létezése azon múltott, hogy én ne vegyem észre. Az észrevétel látszólagos lehetősége tulajdonképpen eleve ki volt zárva mint „nem-lehetőség” az alapvető körkörös végzetből. „Létezik egy istenség, aki céljainkat formálja, vágyainknak engedelmeskedve nyesegeti.” Szabad akarat és predesztináció egy mondaton belül, és mindkettő igaz. (HEINLEIN, 1986. 287.)

Íme, szó szerinti definíciója „a betű működésének a tudattalanban”: „létezése azon múltott, hogy én ne vegyem észre”. Ha első, 2001-beli látogatása alkalmával a szubjektum megpillantotta volna második látogatásának nyomát, akkor a továbbiakban másképp járt volna el (nem utazott volna vissza a múltba stb.), vagyis *oly módon járt volna el, amely megakadályozta volna, hogy neve megjelenjen az újságban*. Az elnézés negatív ontológiai dimenzióval rendelkezik tehát: a betű „létezésének feltétele”, hogy figyelmen kívül hagyjuk, ne vegyük észre. Léte függ attól, hogy a szubjektum ne lássa meg. A hagyományos *esse-percipi* fordítottjával állunk itt szemben, azaz a *non-percipi* válik az *esse* feltételévé. Eszerint értelmezendő a tudattalan „pre-ontologikus” státusza (melyet Lacan XI. szemináriuma idéz fel): a tudattalan olyan paradox betű, amely csak annyiban *tart ki* [insist], amennyiben ontológiailag nem *létezik* [exist].

Hasonlóképpen határozható meg a tudás pszichoanalitikus státusza. A szubjektum legitimebb, legtraumatikusabb létét érintő tudásról, élvezetszerzésének [enjoyment] sajátos logikáját érintő tudásról van szó. Mindennapi viselkedésében a szub-

jektum úgy viszonyul az *Umwelt* tárgyaihoz, az őt körülvevő világhoz, mint valami eleve adott valósághoz. A pszichoanalízis ezzel szemben azt a felkavaró élményt nyújtja, hogy az eleve adott valóság csak annyiban létezik, illetve tartja meg állandóságát, amennyiben egy másik helyen (egy másik színhelyen, *an einem anderen Schauplatz*) valami alapvető nem-tudás kitart [insist]. Azt a rémisztő élményt nyújtja, hogy ha túl sokat tudunk meg, akkor elveszíthetjük saját létünk.

Vegyünk például a képzetes én [self] lacani fogalmát: az én csak saját feltételeinek téves felismerésén keresztül létezik, ennek a téves felismerésnek a következménye. Lacan ezért nem azt hangsúlyozza, hogy az én képtelen saját létének feltételein elmélkedni, hogy megragadhatatlan tudattalan erők játékszere. Azt hangsúlyozza, hogy az én saját ontológiai állandóságának elvesztésével fizethet az efféle elmélkedésekért. Ebben az értelemben lehetetlen-valós a pszichoanalízisen keresztül megközelíthető tudás. Veszélyes vizeken hajózunk: közeledve hozzá, azt tapasztaljuk meg, miként hullik szét állandóságunk és valós létünk.

A pszichoanalízisben a tudás egy halálos dimenziót nyer: az én a saját létével fizet, ha megközelíti képzetes énjét. A téves felismerés felszámolása elkerülhetetlenül maga után vonja a téves felismerés illuzórikus formája mögött állítólag rejlő „szubsztancia” felszámolását, szertefoszlását. A lacani pszichoanalízis egyetlen „szubsztanciát”, az ostoba, a nem-tudás, a tudatlanság által lehetővé tett élvezetet ismeri el. Nem csoda hát, hogy az analízis gyakran paranoiás reakciókat vált ki az analizált páciensből: azáltal, hogy az analitikus vágyának megismerése felé vezet, effektíve meg akarja fosztani legszemélyesebb kincsétől, élvezetétől magjától.

A SZIMPTÓMA MINT VALÓS

A Titanic mint szimptóma

Önmagunk jövő felé haladó megelőzésének és a múlt egyidejű retroaktív megváltoztatásának dialektikája — amely szerint a tévedés az igazság része és a téves felismerés pozitív ontológiai dimenzióval rendelkezik — bizonyos korlátokat rejt magában. A fenti dialektika belebotlik egy sziklába és fennakad rajta. Természetesen e szikla nem más, mint a szimbolizációnak ellenálló Valós, az a traumatikus pont, amelyet folyton elvétünk, de amely mégis folyton visszatér, bár egy sor különféle stratégiát bevetve megpróbáljuk semlegesíteni, integrálni a szimbolikus rendbe. A lacani tanítás utolsó szakasza úgy határozza meg a szimptómát, mint az élvezet valós magját, amely felesleg formájában kitartóan visszatér; minden olyan kísérlet ellenére visszajár, amely domesztikálására, komfortosítására (ha szabad ezt a városaink „szimptómái”, a nyomornegyedek lakhatóvá tételekor alkalmazott stratégiákkal kapcsolatos kifejezést használni), szavakba foglalására, a kifejtés eszközén keresztül való megszüntetésére irányul.

Annak szemléltetéséül, hogy milyen hangsúlyeltolódás ment végbe a szimptóma fogalmán belül Lacan tanításában, vegyünk egy olyan példát, amely napjainkban

ismét felkeltette az emberek érdeklődését: a *Titanic* katasztrófáját. Közhelyszám-ba megy a *Titanicot* a jelentések sűrűsödési pontjaként, szimptomaként olvasni: elsüllyedésének traumatikus hatása volt, sokkolta az embereket, „megtörtént a lehetetlen”, elsüllyedt az a hajó, amelyről mindenki azt tartotta, hogy nem süllyedhet el. Legérdekesebb mégis az, hogy a katasztrófa éppen a megfelelő időben történt – „az idő reá várt” –, vagyis még megtörténte előtt egy fantáziában létező térben már megnyitottak, lefoglaltak számára egy helyet. Számítottak rá, és ezért volt oly óriási hatással a „társadalmi képzetesre”. Eljövételét elképesztő részletességgel megjósolták:

1898-ban egy Morgan Robertson nevű, ambíciózus író kiagyalt egy minden ediginél nagyobb, mesés óceánjáró hajóról szóló regényt. Robertson teletömte hajóját gazdag és önelégült emberekkel, majd egy jéghegyre futtatva, elsüllyesztette egy hideg áprilisi éjszakán. A hajóval a világ hiábavalóságát szerette volna szimbolizálni, mint azt a könyv címe, *Futility* is mutatja, amellyel ugyanabban az évben M. F. Mansfield kiadójánál megjelent.

Tizennégy évvel később a White Star Line elnevezésű hajózási vállalat egy olyan gőzöst épített, amely figyelemre méltó hasonlóságot mutatott a Robertson regényében szereplő hajóval. Az új óceánjáró 66 000 tonna vízkiszorítású volt; Robertsoné 70 000. A valódi hajó 882,5 láb hosszú volt; a történetbeli 800 láb hosszú. Mindkét hajó háromcsavaros volt és 24–25 csomó maximális sebességet ért el. Mindkettő körülbelül 3000 ember szállítására volt alkalmas és mindkettő csak töredékük számára rendelkezett mentőcsónakkal. Ez azonban nemigen számított, mert mindkettőről azt hangoztatták, hogy „lehetetlen, hogy elsüllyedjen”.

1912. április 12-én a valódi hajó elindult első útjára Southampton kikötőjéből New Yorkba. Rakományja része volt többek között a *Rubaiyat of Omar Khayyam* egy felbecsülhetetlen értékű példánya. Az utaslista összértéke megütötte a 250 millió dollárt. Útja során egy jéghegybe ütközött, és egy hideg áprilisi éjszakán elsüllyedt.

Robertson *Tiannak* keresztelte el hajóját, a White Star Line hajója pedig a *Titanic* nevet kapta. (LORD, 1983. XI–XII.)

Nem nehéz kitalálni, mi az oka, mi áll a háttérben ennek a váratlan, véletlen egybeesésnek: a századfordulón ott lebegett a *Zeitgeist*-ben, hogy egy bizonyos korszak – a békés fejlődés, a jól elkülöníthető, szilárd osztálykülönbségek stb. korszaka, azaz az 1850-től az Első Világháborúig tartó hosszú korszak – le fog zárulni. Új veszélyek lógtak a levegőben (munkásmozgalmak, nacionalista túlkapások, antiszemitizmus, háborús veszély), amelyek a társadalom „barbár” elemeit szabadon engedve, azzal fenyegettek, hogy elfakítják a nyugati civilizáció idillikus képét. Ha létezett olyan jelenség, amely képes volt megtestesíteni a századfordulón e korszak letűntét, akkor az az óceánjáró volt, amely egyaránt volt úszó palota, a technikai fejlődés csodája, egy hihetetlenül bonyolult és jól működő gépezet; és a társadalom krémjének gyülekezőhelye, a társadalmi szerkezet afféle mikrokozmosza, a társadalomnak azon képe, amely a társadalmat nem olyannak mutatja, amilyen az valójában, hanem olyan-

nak, amilyen a társadalom lenni szeretne annak érdekében, hogy szeretetre méltónak lássék, jól körülhatárolható osztálykülönbségekkel rendelkező totalitásnak stb. – egyszerűen, a *Titanic* volt a társadalom ego-ideálja.

A *Titanic* pusztulása nem a katasztrófa közvetlen anyagi dimenziója folytán váltott ki oly erős sokkoló hatást az emberekben, hanem mert a jelenség szemantikailag túldeterminált volt, túl sok szimbolikus jelentést investáltak bele. A *Titanic* pusztulását „szimbólumként” olvasták, az egész európai civilizáció küszbönálló katasztrófájának sűrített, metaforikus reprezentációjaként. A hajó katasztrófáján keresztül a társadalom saját halálának élményét élte át. Érdekes megjegyezni, hogy mind a hagyományos jobb-, illetve baloldali nézőpont egyetért ezen olvasatban, egyedül a hangsúlyt helyezik más elemekre. Hagyományos (jobboldali – a *ford.*) nézőpontból a *Titanic* emlékműve egy letűnt kor hősiességének, amelyet a mai közönséges világban hiába keresünk. Baloldali nézőpontból pedig a katasztrófa a tehetetlen, megkövesedett osztálytársadalom története.

Mindezek persze a *Titanic*-ról szóló bármely beszámolóban megtalálható közhelyek – ami megmagyarázza a *Titanic*-ra oly nagy szimbolikus súlyt ruházó metaforikus túldetermináltság jelenségét. Ez azonban nem minden, ami tovább bonyolítja a helyzetet. Vessünk egy pillantást a *Titanic* roncsairól tengeralatti kamerák segítségével készült felvételekre. Miben áll e képek oly félelmetes vonzereje? Intuitíve világos, hogy a képek lenyűgöző hatalma nem magyarázható a *Titanic* szimbolikus túldetermináltságával vagy metaforikus jelentésével. A vonzerő nem a reprezentációból, hanem egy bizonyos tehetetlen jelenlétből táplálkozik. A *Titanic* maga a Dolog [the Thing], lacani értelemben véve: materiális maradék, a félelmetes, lehetetlen *jouissance* materializálódott formája. Ha a roncsokra tekintünk, egy titkos birodalomba nyerünk bepillantást, egy olyan térbe, amelynek láthatatlannak kellene maradnia. Amit látunk, az a *jouissance* cseppfolyós áramlatának megalvadt maradéka, az élvezet afféle megkövült zuhataga.

Semmi köze sincs e félelmetes hatásnak a jelentéshez – pontosabban olyan jelentés ez, amely át van itatva élvezettel, a lacani *jouissance*-szal. A *Titanic* roncsa fenséges tárgyként működik: olyan valós, materiális tárgy, amely elnyerte a lehetetlen Dolog státusát. A *Titanic* metaforikus jelentésének megfogalmazására irányuló fáradozásról elmondható, hogy nem más, mint kísérlet a Dolog félelmetes hatásának kiküszöbölésére, amelyben, azáltal, hogy jelentéssel látjuk el, szimbolikus jelenséggé redukáljuk a Dolgot, megpróbáljuk megszeliíteni. Gyakran mondják, hogy a Dolog megigéző jelenléte elhomályosítja jelentését. Ebben az esetben az ellenkezője igaz: a jelentés homályosítja el a Dolog jelenlétének félelmetes hatását.

A szimptómától a sinthome-ig

Ez tehát a szimptóma, ezen felfogása pedig megmagyarázza, miért vált a fogalom univerzális jelentőségűvé Lacan tanításának utolsó éveiben, vagyis miért vált majdnem minden szimptómává, végül még a nő is a férfi szimptómájává. Tulajdonképpen

Lacan a „szimptóma” fogalmával ad végső választ arra az örök filozófiai kérdésre, hogy „miért van valami a semmi helyett”. A szimptóma az a „valami”, ami a semmi helyett „van”.

A filozófiai beszédmód általában egy hármas szerkezetű világra utal, amely a nyelvből, a szubjektumból és a szubjektumnak a tárgyak világához való, nyelv által közvetített viszonyából áll. Lacan ezzel szemben a „jelölő abszolutizálásával” szokás vádolni, azzal, hogy nem veszi számításba a tárgyi világot, elméletét leszűkíti a szubjektum és a nyelv egymásra való hatására, mintha a tárgyi világ nem is létezne, hanem csak a jelölők játékaának eredményeként létrejövő képzetes illúzió lenne. Lacan azt válaszolja e vádra, hogy nem csupán a világ — mint tárgyak eleve adott totalitása — nem létezik, de a nyelv és a szubjektum sem léteznek. Klasszikussá vált az a lacani tézis, hogy „a nagy Másik [az állandó, zárt totalitást képező szimbolikus rend] nem létezik”, a szubjektum jele \$, áthúzott, berekesztett S, űr, üres hely a jelölő szerkezetén belül.

Ezen a ponton fel kell tennünk azt a naiv, de szükséges kérdést, hogy ha a nyelv, a világ és a szubjektum csakugyan nem léteznek, akkor mi *létezik*, vagyis mi biztosítja a létező jelenségek állandóságát? Lacan szerint, mint már jeleztük, a szimptóma. Hangsúlyoznunk kell az álláspont anti-posztstrukturalista természetét: a posztstrukturalizmus alapvető gesztusként dekonstruál minden szubsztanciális identitást, a célból, hogy leleplezze a szimbolikus túldetermináltság játékát, amely a szilárd konzisztencia leple alatt megbújik — röviden, hogy minden szubsztanciális identitást nem-szubsztancionális, különbségeken alapuló viszonyrendszerként oldjon fel. A szimptóma fogalma ezen álláspont szükségszerű ellenpontja, azonos az élvezet szubsztanciájával, azzal a valós maggal, amely körül a jelölők játéka strukturálódik.

Egy másik univerzálisan használt fogalomhoz, a kizárás (*Verwerfung*) fogalmához kapcsolva jobban érthető, miért általánosította Lacan a szimptóma fogalmát. J. -A. Miller ki nem adott Szemináriumában ironikusan a kizárás speciális elméletéből általános elméletébe való átmenetről beszélt, és természetesen az einsteini relativitás-elmélet speciális esetéből általános esetébe való átmenetre céloz. Amikor Lacan az ötvenes években bevezette a kizárás fogalmát, akkor egy bizonyos kulcs-jelölőnek (*point de capiton*, Apa Neve) a szimbolikusból való kizárását jelölte vele. Ekkor a kizárás nem a nyelvnek mint olyannak volt jellemzője, hanem a pszichózis jelenségének megkülönböztető jegye. Freud tanításának lacani újfogalmazásában, ami a szimbolikusból kizárattatik, az visszatér a Valóban — például hallucináció formájában.

A későbbi években azonban Lacan univerzális jelentőséget tulajdonított a kizárás funkciójának: a kizárás mechanizmusa a jelölők rendszerének mint olyannak vált sajátosságává. Egy adott szimbolikus szerkezet mindig egy bizonyos űr köré strukturálódik, ami egy bizonyos kulcs-jelölő kizárását implikálja. A szexualitás szimbolikus strukturálódása például a szexuális viszony jelölőjének hiányát implikálja, azt, hogy „nincs szexuális viszony”, hogy a szexuális viszony nem szimbolizálható — lehetetlen, „antagonisztikus” viszony. A két általánosítás közötti összefüggés megragadható, ha ismét alkalmazzuk a következő állítást: „ami a Szimbolikusból kizárattatik, az szimp-

tóma formájában visszatér a Valósban”. A nő nem létezik, jelölője kezdettől fogva ki van zárva a Szimbolikusból, ezért tér vissza a férfi szimptómájaként.

Ha a szimptómát valósként fogjuk fel, az ellentmondani látszik annak a klasszikus lacani tézisnek, hogy a tudattalan úgy van strukturálva, mint a nyelv. Hiszen nem arról volt-e eddig szó, hogy a szimptóma *par excellence* szimbolikus képződmény, olyan rejtélyes, kódolt üzenet, amelyet az értelmezés azért képes feloldani, mert már eleve maga is egy jelölő? Vajon nem az-e Lacan lényege, hogy fel kell fedni a korporeális-képzetes álarc (például a hisztérikus szimptóma) mögött rejtőző szimbolikus túldetermináltságot? Ezt a látszólagos ellentmondást csak akkor magyarázhatjuk meg, ha figyelembe vesszük a lacani elmélet fejlődésének különféle stádiumait.

A szimptóma fogalmát kulcsként, mutatóként használva megkülönböztethetők Lacan elméleti fejlődésének főbb stádiumai. Kezdetben, az ötvenes évek elején Lacan a szimptómát olyan szimbolikus, jelölő funkciót betöltő képződményként fogta fel, amely tulajdonképpen a nagy Másiknak címzett és általa utólagosan igaz jelentésével felruházott rejtjel, kódolt üzenet. A szimptóma ott jelenik meg, ahol valami elromlik, ahol a szimbolikus kommunikáció körforgása megszakad. A szimptóma így „a kommunikáció meghosszabbítása más eszközökkel”, benne a kudarcot vallott, elfojtott szó nyer kifejezést kódolt, rejtjeles formában. Következésképpen nemcsak értelmezhető, de mindig is saját értelmezése felé tekintve alakul ki. A nagy Másiknak van címezve, amelyről feltételezik, hogy jelentését tartalmazza. Nem létezik szimptóma címzett nélkül. A pszichoanalitikus kezelés során a szimptóma címzettje mindig az analitikus, a szimptóma tulajdonképpen nem más, mint folyamatás őhozzá, hogy fejtsen meg rejtett jelentését. Azt is mondhatjuk, hogy nem létezik szimptóma áttétel, vagyis olyan pozícióban lévő szubjektum nélkül, akiről feltételezik, hogy tudja a jelentését. A szimptómára éppen az jellemző, hogy enigmaként, az értelmezésen keresztül jelenti be saját eltűnését. A pszichoanalízis célja az, hogy helyreállítsa a kommunikáció megszakadt hálózatát, azáltal, hogy lehetővé teszi a beteg számára, hogy szimptómájának jelentését szavakba foglalja. Amint szavakba foglalják jelentését, a szimptóma automatikusan eltűnik. Lényeges, hogy a szimptóma alapszerkezete révén, amely a jelentést magában hordozó Másikhoz való folyamatás, implikálja egy állandó, egész Másik létét.

Itt kezdődnek azonban a problémák. Miért nem hajlandó a szimptóma eltűnni az értelmezést követően? Miért ragaszkodik jelenlétéhez? Lacan válasza természetesen az *élvezet*. A szimptóma nem pusztán rejtjeles üzenet, hanem élvezetszerzési mód is a szubjektum számára. Ezért a beteg az értelmezés befejeztével sem áll készen arra, hogy szimptómájáról lemondjon, ezért „szereti szimptómáját saját magánál jobban”. Lacan két lépésben haladva lokalizálta az élvezet dimenzióját a szimptómában.

Először az élvezetet elkülönítette mint a fantázia egy dimenzióját, és egy sor megkülönböztető jegy alapján szembeállította a szimptómát a fantáziával. A szimptóma olyan jelölő képződmény, amely értelmezése felé haladva úgymond „megelőzi saját magát” — azaz a szimptóma az a dolog, amit lehet analizálni. A fantázia ezzel szemben olyan tehetlen konstrukció, amelyet nem lehet analizálni, amely ellenáll minden értelmezési kísérletnek. A szimptóma annak az át nem húzott, be nem re-

kesztett Másiknak létét implikálja, akihez szól, aki retroaktív módon jelentéssel látja el. A fantázia ezzel szemben egy áthúzott, berekesztett, gátolt, nem-egész, inkonzisztens Másik létét implikálja; a fantázia egy űrt tölt ki a Másikban. A Szimptóma (például a nyelvbottlás) kényelmetlen, rossz érzést keltő jelenség, értelmezését azonban örömmel fogadjuk: örömmel magyarázzuk másoknak nyelvbottlásaink jelentését, mert azok „interszubjektív felismerése” általában intellektuális megelégedést nyújt. A fantázia esete éppen ennek fordítottja. Mikor megadjuk magunkat a fantáziának (például álmodozás közben), rendkívül jó érzés tölt el bennünket. Ha azonban ábrándképeinket meg kell vallanunk másoknak, az kínos szégyenérzetet kelt bennünk.

A pszichoanalitikus folyamat két stádiumát a következő módon fogalmazhatjuk meg: (1) *a szimptómák értelmezése*, (2) *áthaladás a fantázián*. Szembetalálva magunkat a beteg szimptómaival, első dolgunk, hogy értelmezzük őket és segítségükkel az élvezet magjaként működő alapfantáziáig hatoljunk, amely az értelmezés további menetét gátolja. Ezután át kell haladnunk a fantázián, bizonyos távolságot kell vele szemben felvennünk, meg kell tapasztalnunk, hogy a fantáziaképződmény mindössze a Másikban levő űrt, hiányt, üres helyet leplezi el, tölti ki.

Ekkor újabb problémák adódnak. Hogyan magyarázzuk azon betegek esetét, akik kétségkívül áthaladtak a fantázián, felvették a valóság fantázia szülte vázával szemben szükséges távolságot, de kulcs-szimptómájuk mégsem hajlandó eltűnni? Hogyan magyarázzuk az ilyen eseteket? Hogyan magyarázzuk a szimptómát, e patológikus képződményt, amikor az nem csupán az értelmezésen túl, de a fantázián túl is ragaszkodik jelenlétéhez? Lacan a *sinthome* fogalmával próbál e kihívásra megválaszolni. A fogalom egy sor asszociációt (szintetikus-mesterséges ember, a szimptóma és fantázia szintézise, Szent Tamás, a szent...) magába foglaló neologizmus (LACAN, 1988a.). A *sinthome*-ként működő szimptóma élvezettel átítatott jelölő-képződmény, olyan jelölő, amely *jouis-sense*, élvezet-az-értelemben [enjoyment-in-sense] hordozója.

Ne feledkezzünk meg a szimptóma radikális ontológiai státuszáról: a *sinthome*-ként felfogott szimptóma szó szerint egyetlen szubsztanciánk, létünk egyetlen valós támasza, az egyetlen pont, amely biztosítja a szubjektum állandóságát. Más szóval, mi, szubjektumok a szimptóma segítségével „kerüljük el az örületet”, „választjuk a valamit (a szimptómaképződményt) a semmi (a radikális pszichotikus autizmus, a szimbolikus univerzum pusztulása) helyett”. Mindezt azért tesszük, hogy élvezetünket egy jelölő funkciót betöltő, szimbolikus képződményhez kötjük, amely világbanvaló-létünk minimális állandóságát biztosítja.

Ha a szimptóma tényleg nem ismer határokat e radikális dimenzióban, akkor szó szerint a „világ végét” jelenti. Mellette alternatívaként csak a semmi, a tiszta autizmus, a pszichotikus öngyilkosság, a halálösztönbe és a szimbolikus univerzum pusztulásába való belenyugvás létezik. Lacan ezért a pszichoanalitikus folyamat végső definícióját *a szimptómával való azonosulásként* adja meg. Az analízis akkor éri el célját, amikor a szimptómája alkotta Valós mezejében a beteg felismeri saját létének támasztát. Ennek megfelelően kell olvasnunk azt a freudi kijelentést, hogy *wo es war, soll ich werden*: te, szubjektum, azonosulj azzal a hellyel, ahol a szimptómád

már volt. Ismerd fel a léted állandóságát biztosító elemet szimptómád „patologikus” partikularitásában.

A szimptóma úgy határozható meg tehát, mint egy partikuláris, „patologikus” jelölőfunkciót ellátó képződmény, az élvezet burka, olyan tehetetlen folt, amely kommunikációnak és értelmezésnek egyaránt ellenáll, amelyet nem lehet bevonni a diszkurzus és a társadalmi kapcsolatok hálózatának körforgásába, de mindezek valós feltétele. Ezek után talán érthető, miért mondja Lacan a nőről, hogy ő a férfi szimptómája. Hadd utaljak egy Freud által gyakran idézett, jól ismert hímsoviniszta bölcsességre: a nőket képtelen elviselni, örökös kellemetlenség forrásai, a maguk nemében mégis ők a legjobbak, nélkülük sokkal rosszabb lenne. Ha a nő nem létezik, akkor a férfi nem más, mint egy nő, aki azt képzei magáról, hogy ő valóban létezik.

„Több benned, mint te magad”

Mivel a *sinthome* olyan jelölő, amely nincs rendszerhez kötve, hanem az élvezet közvetlenül tölti ki, hatja át, ezért státusza meghatározás szerint „pszichoszomatikus”. Olyan félelmetes jelként létezik a testen, amely anélkül, hogy bárkit vagy bármit reprezentálna, mindössze valamiféle undorító élvezetről bizonyosságot tevő tanúvallomás. Vajon Franz Kafka az *Egy falusi orvos* című története nem a *sinthome* tiszta — mondhatni desztillált — formájáról szól? A történetben egy nyílt sebről olvashatunk, egy undorító, férgektől nyüzsgő nyílásról, amely buján nő egy gyerek testén. Mi ez a seb, ha nem a vitalitásnak mint olyannak megtestesülése, legradikálisabb dimenziójában, értelmetlen élvezetként megjelenő életet adó szubsztancia?

Jobb oldalán, csípőtáján, tenyérynyi nagyságú seb keletkezett. Rózsaszínű, sok árnyalattal, a mélyén sötét, szélei felé világosabb, a közepe lágy, benne itt-ott alvadt vércsomók, nyitott, akár egy felszíni bánya. Ilyen, távolról. Közelebből nézve még súlyosabb az eset. Ki állná meg, hogy ennek láttán halkan ne füttyentsen egyet? Kukacok, olyan vastagok és hosszúak, akár a kisujjam, eredendően és a rájuk fröccsenő vértől is rózsaszínűek, s a seb belsejébe tapadva fehér fejcskékjükkal, sok-sok apró lábukkal tekerednek a fény felé. Szegény ifjú, rajtad nem lehet segíteni. Megtaláltam a te nagy sebedet; ez az oldaladban nyíló virág pusztít el téged. (KAFKA, 1982. 157.)

„Jobb oldalán, csípőtáján...”, pontosan, mint Krisztus sebei, bár legközelebbi előképe Amfortas szenvedése Wagner *Parsifal*jában. Amfortas nem képes meghalni, amíg sebe vérzik, ezért a halálban nem találhat megnyugvást. Szolgái ragaszkodnak hozzá, hogy teljesítse kötelességét és szenvedései ellenére csinálja végig a Grál szertartását, ő pedig kétségbeesve kéri őket, könyörüljenek rajta, egyszerűen öljék meg, hogy szenvedései véget érjenek. Ugyanúgy tesz, mint az *Egy falusi orvos*ban a gyerek, aki kétségbeesve könyörög a narrátor-doktornak: „Doktor, hagyj engem meghalni” (Uo. 157.).

Első látásra azt mondanánk, hogy Wagner és Kafka művei távolabb már nem is lehetnének egymástól: az egyik egy középkori legenda késő romantikus felelevenítése, a másik az egyén sorsának ábrázolása a modern totalitárius bürokráciában... Közelebbről nézve, szembetűnik, hogy a *Parsifal* alapproblémája legfőképpen a *bürokráciát* érintő probléma. Amfortas képtelen rituális-bürokratikus kötelességét teljesíteni. Amfortas apjának, Titurelnek félelmetes hangja, amivel életre kelt halott szuper-egóként osztja ki a parancsot, az első felvonásban a következő szavakkal szól fiához: „Mein Sohn Amfortas, bist du am Amt?” Adjuk meg a kérdésnek bürokratikus súlyát. Posztodon vagy?, Szolgálattételre készen állsz? Wagner *Parsifaljának* némiképp felületes szociológiai elemzése kifejtene, hogyan viszi színre a darab azt a történelmi szituációt, amelyben a klasszikus mester (Amfortas) a totalitárius bürokrácia körülményei között elveszíti uralkodói képességét, ezért helyét az új Vezér (*Parsifal*) foglalja el.

Parsifal filmváltozatában Hans-Jürgen Syberberg számos változtatást tett Wagner eredetijéhez képest, és ezzel bizonyította, mennyire tudatában volt e ténynek. Először is, felhasználta a nemek közötti különbséget: mikor a második felvonás fontos inverziója megtörténik – Kundry csókját követően – *Parsifal* nemet vált, a férfiszínről egy fiatal, hüvös nő váltja fel. Nem a hermafroditizmus ideológiáját hivatott e nemcsere terjesztetni, hanem arról van szó, hogy Syberberg okosan megértett valamit a totalitárius hatalom „nőies” természetéről: a totalitárius Törvény formális semlegességét elvesztett, élvezettel átitatott obszcén Törvény. Számunkra azonban még fontosabb Syberberg változatának egy másik vonása, az a tény, hogy *externalizálta* Amfortas sebet – ezt a hányingert keltő rész-tárgyat, amelyből vaginális szájakra emlékeztető nyíláson keresztül vér szivárog, egy párnán viszik mellette. Itt a Wagner és Kafka közötti összefüggés: mintha az *Egy falusi doktorban* szereplő gyerek sebé externalizálódott volna, különálló tárgyként független egzisztenciát vagy – Lacan stílusában – ex-szisztenciát [ex-sistence] nyert volna. Ezért viszi Syberberg színre azt a jelenetet, amelyikben közvetlenül a végső *denouement* előtt, Amfortas a megszokottól eltérő módon kétségbeesetten könyörög szolgálóinak, hogy kardjaikat mártásák testébe és szabadítsák meg elviselhetetlen szenvedéseitől:

Már érzem a véget, az éjet!
és ti visszaűztök az életbe még?
Örültek!
Mért nem könyörültök a fájdalom?
segíthetnétek meghalnom!
Itt vagyok! ez itt a nyílt sebem!
s mely mérgemül szolgált: im, itt folyik vérem!
Elő a kardot! mártásatok bátran,
mélyen rajta! Szívemig! (WAGNER, 1912. 47.)

A seb Amfortas szimptomája. Mocskos, hányingert keltő élvezetet testesít meg, azt a sűrű, kondenzált, életet adó szubsztanciát, amely nem hagyja meghalni. Szó szerint kell hát vennünk szavait: „Itt vagyok! ez itt a nyílt sebem!”, mert egész lé-

te e sebben van. Ha a seb megsemmisül, azzal ő maga veszíti el pozitív ontológiai konzisztenciáját és megszűnik létezni. Ezt a jelenetet Wagner utasításainak megfelelően szokás színre vinni: Amfortas feltépi ruházatát és a testén levő vérző sebre mutat. Syberbergnél, ahol a seb externalizálva van, Amfortas a rajta kívül levő undorító rész-tárgyra mutat. Nem saját magára mutat tehát, hanem magán kívülre, mintha azt mondaná, hogy „valójában abban a kívül eső pontban vagyok én, a valósnak abban az undorító darabjában van minden szubsztanciám!” Miként olvassuk a sebnek e külső természetét?

Legkézenfekvőbb megoldás a sebet *szimbolikus* természetűnek tekinteni: azért lett kívültre helyezve, hogy jelezze, nem tartozik a testhez mint olyanhoz, helyette a szimbolikus rendszerhez tartozik, amelyen maga a test is fennakadt. Röviden, Amfortas tehetetlenségének, és a királyság pusztulásának igazi oka a szimbolikus viszonyok rendszerén belül fellépő torlasz, rejtett akadály. „Valami bűzlik” ebben az országban, ahol az uralkodó áthágta a legalapvetőbb tilalmat (hagyta, hogy Kundry elcsábítsa). A seb pedig e morális-szimbolikus pusztulás materializációja.

Lehetséges azonban egy másik, radikálisabb olvasat. A seb, amely a test (szimbolikus és szimbolizált) valóságából kitüremkedik, „a valós kis darabja”, olyan undorító kitüremkedés, amely nem integrálható „saját testünk” totalitásába, annak materializációja, ami „Amfortásban több, maga Amfortas”. Ezért, a Lacan-féle képletet követve, elpusztítja Amfortast (LACAN, 1979. XX. fej.). Elpusztítja, de ugyanakkor állandóságát is biztosítja. Íme, a szimptóma pszichoanalitikus fogalmában rejlő paradoxon: a szimptóma parazitaként csüng az emberen és „belerondít a játékába”, de ha megsemmisíti, csak rosszabb lesz, mindent elveszít, amivel addig rendelkezett, azt is amit addig a szimptóma veszélyeztetett, de még nem pusztított el. A szimptómával szemben mindig olyan lehetlen választásra kényszerülünk, mint azt a Hearst újságának főszerkesztőjéről szóló vicc illusztrálja, aki Hearst győzködése ellenére sem akarta kivenni jól megérdemelt szabadságát. Mikor Hearst kérdőre vonta miért nem akarja kivenni szabadságát, a főszerkesztő így válaszolt: „Attól tartok, hogy mialatt néhány hétig távol vagyok, a példányszám csökken. Attól azonban még jobban tartok, hogy távollétem ellenére a példányszám mégsem csökken!” Íme, a szimptóma: jelenléte tengernyi gondot okoz, hiánya azonban még nagyobb bajt, totális katasztrófát jelentene.

Végezetül, vegyük Ridley Scott *Nyolcadik utas a halál* (*Alien*) című filmjének példáját. Vajon a szegény John Hurt testéből előugró undorító parazita nem egy szimptóma, melynek státusza pontosan megegyezik Amfortas externalizált sebének státuszával? A lakatlan bolygón levő barlang, amelybe az űrutasok belépnek, miután számítógépük az élet jeleit detektálja benne, és amelyben a polipszerű parazita Hurt arcára tapad, a pre-szimbolikus Dolog — az anyai test, az élvezet éltető szubsztanciájának — státuszával rendelkezik. A barlang utero-vaginális hasonlósága majdnem erőltetett. A Hurt arcára tapadó parazita a bolyongó űrhajóba száműzött csoport számára „felbuzgó élvezetet”, a materiális Dolog maradványát — az élvezet Valós mezejét — jelenti: egyszerre fenyegeti és hozza létre őket mint zárt csoportot. Pusztán e parazitikus tárgy *anamorfikus* státuszát, tiszta látszat voltát erősíti az a tény, hogy

szüntelenül változtatja alakját. Olyan tárgy ez az „idegen”, e nyolcadik, pótutas, amely önmagában semmi, mégis, anamorfikus többletként csatolva, jelen kell, hogy legyen. A Valós legtrisztább formája: látszat, amely a szigorú értelemben vett szim-bolikus szintjén nem létezik, ugyanakkor az egész filmben az egyetlen dolog, amely tényleg létezik, amellyel szemben a teljes valóság védtelennek bizonyul. Elég felidéz-ni azt a hátborzongató jelenetet, amelyben a doktor szikével megvágja a polipszerű parazita testét és a kiömlő váladék szétmarja az úrhajó fémpadlóját...

A *sinthome* perspektívájából nézve, igazság és élvezet egymással össze nem egyez-
rethetők: az igazság birodalma a lehetetlen *jouissance*-ot megtestesítő traumatikus
Dolog téves felismerésén keresztül nyílik meg.

(Fordította: Szabari Antónia)

(Slavoj Žižek: *From Symptom to Sinthome*. = *The Sublime Object of Ideology*. London –
New York, Verso 1989. 55–84.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- FREUD, SIGMUND, 1993. *Álomfejtés*. Ford. Hollós István. Budapest, Helikon
 HEGEL, G. W. F., 1969. *Vorlesungen über die Philosophie des Rechts*. Frankfurt
 HEINLEIN, ROBERT, 1986. *The Door into Summer*. New York
 KAFKA, FRANZ, 1982. *Az átváltozás: Válogatott elbeszélések*. Ford. Gáli József, Sza-
 bó Ede. Budapest, Európa
 LACAN, JACQUES, 1979. *The Four Fundamental Concepts of Psycho-Analysis*. Har-
 mondsworth
 — — — 1988. *The Seminar of Jacques Lacan. Book 1: Freud's Papers on Technique*.
 Cambridge
 — — — 1988a. „Joyce le symptôme”. *Joyce avec Lacan*. Párizs
 LORD, WALTER, 1983. *A Night to Remember*. New York
 WAGNER, RICHARD, 1912. *Parsifal*. Ford. Kereszty István. Budapest

Az *aphanisis*-ről: megjegyzés a szubjektum dramaturgiájáról narratív elemzés során

A pszichoanalitikus egyetlen helyzetéből adódó előnyre tarthat igényt — amennyiben ezt annak tekintjük —, hogy Freuddal együtt szem előtt tartja: tárgyát tekintve a művész mindig megelőzi őt, és hogy hiábavaló játszania a pszichológust ott, ahol a művész nyomaiban jár. (J. LACAN: *Hommage fait à Marguerite Duras, du ravissement de Loi V. Stein.* = *Marguerite Duras.* Paris, Albatros 1975. — R. D. angol fordítása alapján.)

Az is belátható lesz, hogy azért beszéltem a tudattalanról mint olyanról, ami kinyílik és bezárul, mert a tudattalan lényege annak az időnek a megjelölése, amelyben — a jelölővel való születés ténye miatt — a szubjektum megosztva születik. A szubjektum felbukkanása ez, amely ezt megelőzően szubjektumként nem létezett, de alighogy megjelenik, jelölővé szilárdul. (J. LACAN: *The Four Fundamental Concepts of Psycho-Analysis.* Szerk. J.-A. Miller. Ford. Alan Sheridan. New York, Norton 1978.)

I.

Megközelítésem arra a szűk területre fog koncentrálni, amit Lacan legjelentősebb eredményének tartok a narratív elmélet kapcsán. Ezek az eredmények többnyire közvetettek, vagyis nem feltétlenül Lacan irodalmi szövegekhez fűzött kevés számú megjegyzésében keresendő. Inkább az általam a szubjektum dramaturgiájának nevezett tárgyhoz kapcsolódnak. Azt gondolom, fogalmazhatunk úgy, hogy ez a dramaturgia — lévén maga is narratív — némi kapcsolatban áll a narratívákkal általában (amely kapcsolatra maga Lacan hívja fel a figyelmet, amikor megjegyzi, hogy „az igazság mindig fikciós struktúrában mutatja meg magát”). Ez a dramaturgia vizsgálható történelmi szempontból. Vethetünk például egy adott szöveget — mondjuk a *Hamletet* —, és megnézhetjük, hogy az hogyan szolgál eszközzül az elmélet különböző változatai számára, Freudtól Jones-on és Lacanon keresztül egyebek között André Greenig. Esetleg vizsgálható szinkron módon, egy sok más szempontot felvonultató rendszer konkrét területeként.

Miközben egyik lehetőséget sem követem, egy sajátos fogalomra, az *aphanisis*re összpontosítok, amelyet egyszerre jellemez diakrón dinamizmus (mivel megjeleníti az eltűnés, az elenyészés mozzanatát, és mivel hosszú történettel bír), és egyúttal a rendszerre nézve is releváns (központi szerepet játszik Lacannak a szubjektum kialakulását leíró fejtegetéseiben). Ugyanakkor kétes életű fogalomként a hasadás olyan pontján helyezkedik el, a pszichoanalitikus- és az irodalomelmélet határvonalaán, ahol majdnem performatív minőségre tesz szert, megmutatva ezzel a lejátszódó interakciós és transzformációs folyamatokat.

A pszichoanalitikus elmélet alkalmazása során felmerülő módszertani problémákról máshol részletesen olvashatunk, és nem áll szándékomban ezekkel foglalkozni. Bizonyos fogalmakat eredeti helyükről [*locus*] elmozdítva, azokat esetleg a felismerhetetlenségig eltorzíthatjuk és metaforizálhatjuk. Ugyanakkor ez a metaforikus gesztus éppen Lacan elméletére jellemző, és legalább az utóbbi tíz évben széles kulturális jelenséggé vált, amely már nem korlátozódik az analitikus gyakorlat alakzataira, hanem számos különböző területen elterjedt.¹ Így jelenleg azok helyzete, akik a lacani elméletre konkrét céllal fordulnak vagy térnek vissza – mondjuk a narratív elmélet újragondolásának céljával – meglehetősen kényelmetlen. Egyfelől tűnhet úgy, mint az eredeti elmélet megkérdőjelezhető elferdítése, ugyanakkor egy (máris hanyatló) kulturális irányzat részének is tekinthető – semmiképp sem kellemes vállalkozás.

Ennél azonban megfoghatóbb kérdéssel kell szembenéznünk: kialakítottunk-e (kialakíthatók-e) olyan lacani elméletre támaszkodó fogalmakat vagy közelítésmódokat, amelyek jelentős módon előremozdítanák a narratív kutatást? A válasznak természetesen nyitottnak kell lennie: igen, *voltak* újító kísérletek; olyan fogalmak, mint a Képzetes [*Imaginary*] és a Szimbolikus [*Symbolic*], öltés, férc [*suture*], elfojtás [*repression*] és Tekintet [*Gaze*] értékesnek bizonyultak az irodalom narratív vizsgálata számára. Ugyanakkor használhatóságuk nem mérhető a lacani elméletnek a filmre gyakorolt hatásához. Fredric Jameson programadó megfigyeléseinek egyikében világosan megfogalmazta a problémát:

Nem csupán olyan analitikus eszközre van szükség, amely fenntartja az összemérhetetlenséget a szubjektum és annak narratív reprezentációi között – tehát általában a Képzetes és a Szimbolikus között –, hanem olyanra is, ami kimutatja a szubjektum különböző „kifejeződései” [representatives] közötti folytonosság-hiányokat, diszkontinuitásokat. Nemcsak azokat, amelyekre Benveniste hívta fel a figyelmet az első és egyrészt a második, valamint a harmadik személy névmásai között, hanem úgyszintén és mindennek előtt az első személy alanyi és tárgyas formái között, amire Lacan helyezett hangsúlyt. *Bizonyos fókig a szubjektum narratív elemzésben betöltött szerepének elméleti problémája nem más, mint a modern gyakorlat történelmi kísérlete arra, hogy törölje az idejétmúlt szubjektumot az irodalmi szövegből.* Az az érzésem, hogy egyrészt nem zárhatjuk ki a narratív szubjektum adekvát reprezentációjának lehetőségét, másrészt, hogy ezután tovább kell keresnünk egy megfelelőbb kategóriát az ilyen reprezentáció számára.²

¹ Jelenleg Párizs egyik legjobb kulturális folyóirata a *L'An, Le Magazine Freudien*, amely a kultúra és a politika minden aspektusát lacani szempontból kíséri figyelemmel. Újabban könyvek jelennek meg a lacani elmélet alapján a zenéről, a táncról, a politikai diszkurzusról stb...

² FREDRIC JAMESON: *Imaginary and Symbolic in Lacan: Marxism, Psychoanalytic Criticism, and the Problem of the Subject.* = *Yale French Studies* 1977. 55/56. 338–395.; az idézett rész: 381–382. – Kiemelés tőlem. – A ford.

Az a szövegrész, amelyet kurziváltam, rávilágít a lacani elmélet és a narratív elemzés összeegyeztetésének egyik legfőbb problémájára.³ Egyszerűbben: a narratív elemzés azzal foglalkozik, ahogy a szubjektum megjelenik vagy megjelenítődik különböző közvetítőkön keresztül (szereplők, történet, általában a textualitás); másfelől a lacani elmélet is posztulálja az „idejétmúlt, régimódi szubjektum” megszűntét. A kérdés tehát az, összeegyeztethetők-e valamilyen mértékben a következő ellentmondásosnak tűnő igények: a „modern gyakorlat” igénye az „idejétmúlt szubjektum” kiküszöbölésére; a narratív elemzés kísérlete a szubjektum (egy szubjektum) újra megragadására egyre összetettebb kategóriák segítségével; és végül, a szubjektum új elméletére törekvő lacani elmélet.

Bizonyos szempontból a szubjektum lacani változata hasonlóságokat mutat — nem csupán a szillogizmus alapján — a „modern” gyakorlattal (a „modern” alatt itt az érett modernizmus írásmódjára gondolok, tehát a huszadik század első negyven évére, noha a megkülönböztetés — ha egyáltalán meg kell különböztetni — „modernizmus” és „modern” között teljesen megfoghatatlan számomra. Bárhogyan is, arra használom, ahogyan Joyce, Faulkner vagy Virginia Woolf a történetmondás, a szereplő, a nézőpont stb. szubverziójával már létezésénél fogva „ironizálja” az „idejétmúlt” szubjektumot). Valóban, vannak pillanatok, amikor Lacan leírása a szubjektum „szubverziójáról”, annak összetett töréses és áthelyezési stratégiáiról úgy olvasható, mint a „modern” narratív és diszkurzív stratégiák kivonata: tükör-reflexiók, színlelések, csapdák, elhalványuló fény, hebegés, kimondás, ami visszavonja magát, diszkurzus, ami magát érvényteleníti stb...: ez a megtévesztés színháza, kerülő utak, elmosódások, az elmélet mint színház, mint „fikciós struktúra”.⁴ Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy Lacan szubjektum-elmélete nem korlátozható erre a színes és titokzatos báli forgatagra. Emögött egy másik narratíva rejlik, a „megosztva született” szubjektumé. A megfoghatatlan és csalóka szubjektum „modern” fikciója elleplezi a szubjektum megosztódásának és szétszóródásának jóval kérlelhetetlenebb logikáját, „interszubjektív elrendeződését”, szétszóródását különböző fikciós szerepekbe (vagy „mozzanatokba”), amelyek csak a szubjektum létének a hiányát jelölik, mivel a szubjektum a kimondás [*enunciation*] szubjektuma.”⁵ A szubjektumnak ez a dramaturgiája kevésbé tartozik a modernizmusnak. Ebben a változatban lehetetlenné válik, hogy megmondjuk, mi a szubjektum, függetlenül minden látványos megtévesztéstől és cseleltől. Az elmélet maga intertextuálissá válik, Freud aforisztikus eredetfogalmához (*Wo es war, soll Ich werden...*) fűzött megjegyzés, annak újraírása lesz. A szubjektum átjárás, „lüktetés”, a jelölő elcsúszásának pusztán következménye („amely jelölő a szubjektumot egy másik jelölő számára reprezentálja”).

³ Függetlenül a *Jameson* által erre a konkrét esetre javasolt megoldás vitathatóságától, mely szerint „a szubjektum és az ilyen vagy olyan individuális jelleg vagy 'szempont' közötti bármiféle — még meghatározandó — kapcsolat fogalmát le kellene váltanunk az olyan karakterrendszerek vizsgálatával, amelyekbe a szubjektum rendszertelenül, zaklatottan illeszkedik” (id., 382.).

⁴ Különösen a *Subversion of Subject and Dialect of Desire*-ban (Écrits).

⁵ A kifejezés forrása: MOUSTAPHA SAFOUAN: *La Sexualité Féminine dans la Doctrine Freudienne*. Paris, Edition du Seuil 1976. 69.

Amikor kísértésbe esünk, hogy a szubjektumot mint *epifániát* („e felbukkanást”) írjuk le — amely kísértéssel a modernizmus szövegei el vannak látva, hacsak nem egyenesen azoktól származik —, akkor következik a második menet: a veszteség, az eltűnés, az *aphanisis*. Lacan a *hártya* [*lamella*] példáját említi azzal a céllal, hogy felhívja a figyelmet az analógiára a szubjektum és az élet legegyszerűbb formái között, amilyen az amóba, vagy ugyanígy az ösztönkésztetés, a libidó mint „tisztá életösztön”, „amely nem más, mint halhatatlan vagy elfojthatatlan élet, amely nem igényel szerveket, leegyszerűsített, elpusztíthatatlan élet”.⁶ Így a szubjektum felbukkanása az a tovatűnő ősi viszony, ami megelőzi az identitás, de még a nemi szerepek színházát is, amikor a szubjektum csak a Másik-ával áll viszonyban, saját eltűnésének princípiumával:

Pontosan a Másikkal való viszony mutatja meg számunkra azt, amit a hártya reprezentál — nem a nemi polaritást, a maskulin és a feminin viszonyát, hanem azt a viszonyt, ami az élő szubjektum és aközött van, amit azáltal veszít el, hogy reprodukciója érdekében át kell haladnia a nemi *cikluson*.

Így magyarázom minden késztetés lényegi rokonságát a halálzónával, és ekképpen egyeztetem össze két oldalát a késztetésnek, amely egy és ugyanazon pillanatban teszi jelenlevővé a nemiséget a tudattalanban és reprezentálja — lényegénél fogva — a halált. (*Four Concepts*. 199.)

Ezért szeretnék egy kicsit elidőzni annál a fogalomnál, amelynek eddig kevés sikere volt (úgy a pszichoanalitikus, mint a narratív elmélet terén), de véleményem szerint kulcsfontossággal bír: ez az *aphanisis*.

II.

Magát a terminust Laplanche és Pontalis szerint Ernest Jones vezette be egy 1927-es esszéjében, mely *Early Developments of Female Sexuality*⁷ címen jelent meg. Jones szerint az *aphanisis*, amely számára a nemi vágyak megszűnését jelenti, mindkét nemből félelmet vált ki, méghozzá mélyebbet, mint a kasztrációtól való félelem. De amíg Freud (és őt követően Lacan) a gyermek nemi fejlődésének középpontjába a kasztrációt és a Fallosz dominanciáját állította, addig Jones a leánygyermek fejlődését meghatározottabbnak tekinti, nemiségét pedig világosan körülhatárolhatónak. Eszerint a férfi és a női nemiség közös nevezőjét nem a kasztrációs komplexusban kell keresni, hanem úgymond „korábban”, egy mélyebb félelemben, az *aphanisis*től való félelemben.

⁶ The Four Fundamental Concepts of Psycho-Analysis. Szerk. Jacques-Alain Miller. Angol ford. Alan Sheridan. (New York, W. W. Norton and Co., Inc. 1978.) 198. — Az erre a munkára vonatkozó további utalásokat a szövegben jelzem.

⁷ J. LAPLANCHE — J.-B. PONTALIS: The Language of Psycho-Analysis. Angol ford. Donald Nicholson-Smith. (New York, W. W. Norton & Co., Inc., 1973.) 40. — ERNEST JONES: Early Developments of Female Sexuality. = Papers on Psychoanalysis (Boston, The Beacon Hill Press 1927.)

Megérthető, hogy ez a fogalom teljes egészében elfogadhatatlannak tűnhetett Lacan és követői számára, amennyiben megkérdőjelezi a kasztrációnak a szubjektum kialakulásában betöltött elsődleges szerepét. Moustapha Safouan „megfoghatatlannak” minősíti, és hozzáteszi: „Nem csoda, hogy nem akadt követője az analitikus irodalomban, beleértve Jones saját későbbi írásait. Ellentmond úgy a szükség, mint a tudattalan meghatározásának” (op. cit., 56. — R. D. angol fordítása alapján). Anélkül, hogy a vitát részletesen ismertetnénk, lehetségesnek tűnik azt a következő módon összefoglalni. Jones elmélete a természetes rendre támaszkodik, a nemek közötti anatómiai különbségre, az őket körülvevő kulturális sztereotípiákba ágyazva (mint például a férfi-aktivitás és a női-passzivitás). Ebből kiindulva a szubjektum és annak vágya közötti konfrontáció két különböző forgatókönyve látszik levezethetőnek. A vággyal járó frusztráció azt a félelmet táplálja, hogy a vágy mint olyan, megszűnik. A büntudat így az olyan vágyak elleni védelmezővé válik, amelyek kiélegítetlenséggel fenyegetnek. Megszületik a felettes én, amelyet minden későbbi kívülről érkező morális elmarasztalás táplál.

A nemi szerepeknek ez a dramaturgiája természetesen teljesen szembehelyezkedik Lacannak a tudattalan és a szubjektum felbukkanását leíró narratívájával. Ennek ellenére Lacan (ahogyan azt az ugyancsak Ernest Jones által elfogadott szimbolizmus elméletével tette) elismeri a termékeny intuíciót, és saját elméletének a szolgálatába állítja azt. A *pszichoanalízis négy alapvető koncepciója* (ang. *The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*) „Elidegenedés” címet viselő fejezetében Lacan igyekszik alátámasztani a tényt, mely szerint „minden dolog a jelölő szerkezetéből bukkan fel, alakul ki”, különösen a szubjektum. Lacan ragaszkodik a megkülönböztetéshez a jel („ami valamit reprezentál valaki számára”) és a jelölő között („ami a szubjektumot reprezentálja egy másik jelölő számára”). Ennél a pontnál a teljes kifejtést idéznünk kell:

A jelölő, a másik terében létrehozva magát, láthatóvá teszi jelölésének szubjektumát. De csupán annyiban működik jelölőként, amennyiben a kérdéses szubjektumot pusztán jelölővé korlátozza, ugyanazzal a mozdulattal bénítva meg azt, mint amivel szubjektumként működésre és beszédre bírja. Voltaképpen ez az időbeli lüktetés, amelyben a tudattalan érzésének sajátossága létrejön — a bezáródás.

Az egyik analitikus egy másik szinten érzékelve ezt megpróbálta egy új kifejezéssel jelölni, amelyet az analízis terén még nem hasznosítottak — ez az *aphanisis*, eltűnés. Ernest Jones, aki a fogalmat bevezette, azt hibásan egy meglehetősen abszurd dologgal azonosította: a vágy eltűnésének megtapasztalásától való félelemmel. Most azonban az *aphanisis*t ennél radikálisabban azon a szinten kell elhelyeznünk, ahol a szubjektum saját eltűnésének mozzanatában mutatkozik meg, amelyet én halálosnak gondolok. Ettől egészen eltérően ezt a mozzanatot a szubjektum *elmosódásának* neveztem. (op. cit., 207–208.)

Csupán néhány sorra van szükség, és kész a bűvészmutatvány; Jonest egyetlen mozdulat érvényteleníti és ízekre szedi, félreállítja és kisajátítja, mint egy izgalmas jelölőt, amely az elidegenedés és az eltűnés mesteri és kérlelhetetlen lacani logikájának

szolgáltatába kényszerül. Az *aphanisis* alapja áttevődött a biológiai és „természetes” rendről a jelölő és a dialektikus (elidegenedés) rendjére: „Nem létezik szubjektum, amelyhez valahol ne tartozna a szubjektum *aphanisis*, ez pedig ebben az elidegenedésben rejlik, az alapvető megosztottságban, amelyben a szubjektum dialektikája létrejön.” (id., 221.) Ez a dialektika azonban nem hegeli: nem kölcsönös és nem totalizáló. Ebben „a korábban létrejött hiány feleletet ad a későbbiekben kialakuló hiányra” (id., 215.). Ebből ered az egész folyamatról tett rendkívül pontos kijelentés:

A szubjektum először a Másikban jelenik meg, amennyiben az első jelölő, az egységes jelölő, felbukkan a másik terében, és megjeleníti a szubjektumot egy másik jelölő számára, amely másik jelölő hatása a szubjektum *aphanisis*. Így jön létre a szubjektum megosztottsága — amikor a szubjektum valahol jelentésként fordul elő, egyúttal valahol máshol „elmosódás”-ként, eltűnésként mutatkozik meg. (id., 218.)

Nem nehéz észrevenni, hogy a szubjektumnak ez a változata, mint felbukkanás/eltűnés, ahogyan ez az *aphanisis* paradoxonában napvilágot látott, miképpen van összhangban a kortárs szövegekkel. Valójában ez az egyike azon kevés elméleti diszkurzusoknak, amelyek érvényesek az ilyen szövegek számára (talán ez az a diszkurzus, amelyik először cáfol rá André Green pontos megfigyelésére, hogy „létezik egyfajta *idegenkedés* a pszichoanalízis részéről a kortárs szövegekkel szemben”⁸). Beckettel és Marguerite Duras-szal való rokonsága hamar szembetűnik. A *Company* első oldalai, a tekintetről szóló részek, a látás és nem látás között húzódó határ Beckett utolsó írásaiban vagy az élet és a halál közötti átfordulások meghatározatlan területének feltárása Duras *La Maladie de la Mort* című írásában, mind emellett érvelnek.⁹

Ennél kevésbé elvont és korlátozott formájában Lacan *aphanisis*-elmélete bepillantást kínál korunk egyik legjelentősebb elbeszélésébe, Thomas Pynchon *Gravity's Rainbow* című könyvébe. Bármilyen legyen is ez a regény, annyi bizonyos, hogy a jelenkori tudomány és filozófia ismeretelméleti válságát különböző szinteken jeleníti meg: megkérdőjelezi a gondolkodásunkban uralkodó kauzalitást, az „alapvető meghatározatlanság”, az eldönthetertelenség, „az oksági viszonyon kívüli összefüggések” stb. elméletein keresztül. Mint filozófiai tárgy, mint *téma*, a szubjektum mára meglehetősen ismertté vált. Az azonban szembetűnő a *Gravity's Rainbow*-ban, hogy ez a téma áthatja az írás minden szintjét, nemcsak a tartalom és az elbeszélés szintjeit. A szereplők molekulákká lesznek, melyek a pszichológia számára többé nem elérhetők, hanem, ahogy Pynchon fogalmaz, csak a „gyógyszertan” számára. A dolgok, az emberek és a metaforák sodródhatnak, vagy a gondolat szabályainak keringő, oximoron- és paradoxon-szerű, nem-determinista módjai jellemzik őket. A szubjektum többé nem egységes, nem teljes. Mint Roger Mexico a statisztikus, aki a szövegben nem 1 és

⁸ ANDRÉ GREEN: *The Unbinding Process*. = *New Literary History* XII. 1980. 1. 12.

⁹ „There is of course the eye. Filling the whole field. The hood slowly down. Or up if down to begin. The globe. All pupil. Staring up. Hooded. Bared. Hooded again. Bared again.” (S. BECKETT: *Company*. London, Calder 1980. 27.)

nem is 0, hanem valahol a kettő között, a felbukkanás és az eltűnés között van. Az ő létmódja a lacani szubjektumhoz hasonlóan pontosan *aphanisis*-szerű. Ahogyan a szubjektum Lacan számára „ebben a megosztottságban jelenik meg”, valamint „saját eltűnésének mozzanatában mutatkozik meg, amelyet én halálosnak gondolok” (*Four Concepts*. 228.), úgy létezik Roger Mexico „a nulla és az egy közötti térben, nem pedig valami és valami között”¹⁰. Mindez a fikcionális ismeretelmélet szintjén éppen olyan radikális kritikát fogalmaz meg, mint Lacan az én-pszichológia terén:

De a nulla és az egy közötti térben, nem pedig valami és valami között Pointsman csak a nullát és az egyet birtokolhatja. Ő nem tud fennmaradni bárhol a kettő között, mint Mexico. Ahogy azt mestere, I. P. Pavlov korábban, az agykérget ő is apró ki/be kapcsoló elemek mozaikjának képzelte el. Némelyiket állandóan erős inger éri, mások gátlás alatt állnak. A világos és sötét körvonalak folyton változnak. De mindegyik pont csak e két állapotban lehet: ébrenlétben vagy alvásban. Egy vagy nulla. Az „összeadás”, az „átmenet”, a „kisugárzás”, az „összpontosulás” és a „fordított indukció” — mind pavlovi agyműködés összetevői — feltételezik az ilyen kettős stabilitású pontok létezését. De a Mexicohoz tartozó tér a nulla és az egy között van — a közepet Pointsman kizárta meggyőződéséből — a valószínűségek között. (id., 63 — 64.)

A teljes regény a „hasadék folyamatában” játszódik, ami a *Brennschluss* meghatározhatatlan felfüggesztése. Nincsenek kettős stabilitású jelöltek itt, nincs „Pointsman-ség”, hanem egy körkörös folyamat, ismétlődés nélkül, „aszimmetrikusan”. A szubjektum lacani topológiája (a perem, a rés, a *vel* stb.) teljesen új lehetőséget nyit a kortárs szövegek megértésében. Az, hogy ez a lehetőség mennyire jelentős és új, akkor válik láthatóvá, ha szembeállítjuk egy másik analitikusnak a kortárs szövekhez írott megjegyzéseivel. André Green már idézett cikkében úgy véli, hogy a „modern írás” egyre inkább széthúzódik két pólus között, megosztódik, széthasad „a test írása és a gondolat írása között”:

A testi írás oldalán a reprezentáció már nem fekteti le a megszerkesztett fantázia alapjait; rövidéletű tűnékeny testi állapotokra töredezik, az író újra és újra sikertelenül igyekszik az írás folyamatán keresztül közvetíteni a valóságot, ami közvetíthetetlen, mert sem a kimondott sem az írott szó nem képes visszaadni azt [...] Az ellentétes póluson egy olyan irodalom megjelenésének vagyunk tanúi, amelyet a szublimált szöveg fogalmával jelölhetnénk — olyan szöveg, amely mentes minden reprezentációtól vagy jelentéstől, és arra törekszik, hogy az írás folyamatának pusztá állításán túl ne mondjon semmit. (op. cit., 31 — 32.)

Az ilyen megkülönböztetésen a durva egyszerűsítés minden jele felfedezhető, és meggyőzően bizonyítja, hogy a jelenkori írás mennyire elhanyagolja a „figuratív di-

¹⁰ THOMAS PYNCHON: *Gravity's Rainbow*. (New York—Toronto—London, Bantam Books 1973.) 63. — Köszönettel tartozom Claude Richardnak megvilágító erejű kommentárjaiért Pynchonnal és az ismeretelmélettel kapcsolatban, melyekből néhányat a *Le Graal du Référent* (Fabula 1983. 2.) címmel megjelent dolgozatában tesz közzé.

menziót". Ezzel együtt (és Green itt Lacan korábbi tanítványának mutatkozik) rávilágít a *készítés* fogalmának jelentőségére (ezt Lacan részletesen kifejti a *Seminar XI* oldalain), melyet úgy ír le, mint „a szomatikus és a pszichikus metszéspontját”, „közvetítőt”, egy ellentmondásokból álló struktúrát. Amiről Green nem beszél e világos megkülönböztetés kapcsán, az a *feszültség*, a működés, amit Lacan „szubjektifikációnak” nevez: „szubjektifikáció szubjektum nélkül, egy csontváz, szerkezet, vázlat” (*Four Concepts*. 184.). Talán mivel előnyben részesíti a dichotómiát és a rendszerezést a feszültséggel és az ellentmondással szemben, Green jócskán félreérti a kortárs szöveg által felvetett kérdést, ami egy újabb példa a pszichoanalízis és a narratíva elvetélt kapcsolatainak összetett dramaturgiájára. Amíg a „testi frás odalán” Green Artaud-t és Beckettet (?) említi, addig nem tesz konkrét említést semmilyen szövegről a másik oldalon (feltehetjük, hogy Maurice Blanchot-ra vagy Roger Laprote-ra gondol), nem is beszélve arról a jelentős számú szövegről, ami a „kettő közé” kerülne (úgy mint Pyncheon és persze sokan mások). Green ezt kész elismerni, és úgy vélekedik, hogy a „pszichoanalitikus kritikus” (az ő kifejezése szerint) egyébként is könnyebben boldogul a klasszikus szövegekkel, mert azok „kettősen kötöttek”, és könnyebben értelmezhetők:

A síkok integrációjának rendjét közelről megfigyelve előmozdítjuk a kívánt megfejtő folyamatot; a szentírási jellegzetességek olyan tudat előtti reprezentációkról tanúskodnak, amelyek viszont lehetővé teszik az írott szövegben talált nyomok segítségével, hogy eljussunk a tudattalan fantáziához (id., 28.).¹¹

A kortárs szövegek és azok „kötetlensége” (ahogy Green jellemezte őket), éppúgy, mint a lacani szubjektum (ahogy én próbáltam meg leírni) igencsak megkérdőjelezi az ilyen típusú elemzést, amely az igazság „felfedésére”, „megfejtésére” épül, a leleplezés és a megoldás dramaturgiájára. Lacan üzenete szerint (legalábbis a narratív elemzés terén) nem megoldásra, hanem taglalásra [*punctuation*] van szükség, amihez úgy juthatunk közelebb, ha a szövegeket „úgy tekintjük, mint amelyek a szubjektum *aphanisis*-ének eleven pillanata körül léteznek.” (*Four Concepts*. 223.)

III.

Ez az „eleven pillanat” igen messze van az „*aphanisis* kietlen területétől”, ahogyan arra Jameson utal. Lényeges következtetésekkel bír a kortárs szövegek tanulmányo-

¹¹ Green maga is ír a Hamletről és Henry Jamesről. Az ő észrevételéről függetlenül elmondható, hogy ennek az irodalomnak, „aminek megfigyelhetjük a megjelenését”, megvan a megfelelője a nonfiguratív festészetben és a repetitív zenében. 1971-re, amikor a cikk eredetileg megjelent, a legradikálisabb újdonságok már valóban túl lettek volna a „nonfiguratív” és a „repetitív” elemeken? Talán érdemes megfigyelni, hogy amikor Saufan, miután elvetette, visszatér az *aphanisis*-hez a lacani változaton keresztül, ő is Henry Jamest veszi elő; ebben az esetben a *The Beast in the Jungle*-t, amelynek javasolt olvasatát az összes lacani közvettség miatt „modernnek” nevezném (ez esetben „pszichológiaiának”). — Magával Lacannal kapcsolatban *Montaigne*-re utal, mint olyan szövegre, amelyen az *aphanisis* működése a leginkább megfigyelhető.

zására nézve, amiket felületesen érintettem (és amelyek egy további vizsgálat tárgyai lesznek). De szeretném megemlíteni zárlatként ennek egy másik változatát, a szubjektum, a jelentés és a megjelenések „posztmodern” dramaturgiáját. A rendszerek, bármilyen legyen is belső tehetetlenségük vagy dinamizmusuk, mindig elcsúsznak, más diszkrusok félrelökik, kisiklatják őket. Az utóbbi években Jean Baudrillard így kísérelte meg korunk néhány jelentősebb rendszerét és feltevését megingatni. Hömpölygő posztapokaliptikus retorikájában az *aphanisis* a jelentés „elsivatagosodásának” egyik elnevezéseként jelenik meg. Hol Paul Virilio zavarbaejtő „eltűnés-esztétikájára”, hol pedig a poszt-nietzschei nihilizmusra támaszkodva, Baudrillard leírja a jelentés „eljegesedésének”, valamint az árnyképek és a látszatok uralmának bekövetkeztét. Az aktánsok új rendje jelent meg: az összeroppanás [*implosion*], az ámtás [*seduction*] és a színlelés [*simulation*]. De minden dráma, minden pátosz elszivárogozik a színpadról. Nem marad más, mint az eltűnés, tiszta formájában:

Eltűnés, aphanisis, összeroppanás, Furie des Verschwindens. Valójában ez már nem annyira nihilizmus: az eltűnésben, a kiüresedett formában, amely esetleges és közömbös, még pátosz sincs, a nihilizmus pátosza — az a mitikus energia, ami a nihilizmus erejét adja, radikalitás, mitikus tagadás, drámai megérzés. Még csak nem is kiábrándulás. Egyszerűen és tisztán eltűnés.¹²

Vége a szubjektum dramaturgiájának, a szubjektumnak, az életnek, a „kegyetlenségnek”, a jelek modern színházának — ez a jelek bukása, teljes vérvesztése [*semiorrhage*]. Belép az objektum: titokzatos és végzetes. Ha az objektum ilyen kérlelhetetlenül győzedelmeskedik, mondja Baudrillard, az azért van, mert a befejezett, elért dolgok rendébe tartozik, ahhoz, ami elől nem lehet elmenekülni, míg a most visszahúzódnak, eltűnő szubjektum erejének forrása „elérésének ígérete” volt. Anélkül, hogy Baudrillard értekezését részletesebben tárgyalnánk, alkalmasnak látszik arra, hogy végére érjünk ennek a feje tetejére állított elképzelésnek, ennek a *vedutá*-nak egy, hogy úgy mondjam, másik nézőpontból. Így tekintve Lacan erőfeszítése úgy tűnik, mintha (talán) az utolsó felvonása volna az ironikus szubjektivitásnak, a szubjektum „elzárt, szigetszerű ekonómiájának”, amely elzártágánál fogva elidegenedésre és elszigeteltségre ítéltetett. Narratíváink legtöbbje (ideértve a pszichonális metanarratíváját) a szubjektum és a külvilág valamiféle konfliktusára épül, a tiltás, a törvény és a vágy által szabályozott világ finom egyensúlyára és egyensúlytalanságára, de ugyanúgy az eléérés mindig megújuló ígéretére, annak reményére, hogy a történetnek soha nem szakad vége. Ez (volt) a szép benne, a szubjektumban és annak számos történetében, amelynek talán Lacan mutatta fel az utolsó barokk változatát. Mert ha a szubjektum nem lehet többé teljes és domináns, ha helyzete végül tarthatatlanná válik, akkor drámájának szépsége lehet, hogy elmúlik világunkból:

A szubjektum, a szubjektum metafizikája csak tetőpontján volt szép, önkényességével, fáradhatatlan törekvésével a hatalomra, felsőbbrendűségével a hatalom és a történelem szubjektumaként vagy elidegenedésének dramaturgiájában. Ezen

¹² JEAN BAUDRILLARD: *Simulacres et Simulation*. (Paris, Galilée 1981.) 233–234.

kívül az nem más, mint egy szerencsétlen roncs, ami a saját vágyával és képével viaskodik képtelenül arra, hogy élére álljon az univerzum következetes reprezentációjának, és hasztalanul áldozza fel magát a történelem romos oltárán, hogy azt újjáépítse.¹³

Ha az objektum most már korlátlanul uralkodik, akkor feltehető a kérdés: vajon lesznek-e még szubjektum nélkül narratívák, „a dolgok és az események tiszta és semmire nem utaló láncolatának narratívái”?

(Fordította: Bocsor Péter)

(Régis Durand: *On Aphanisis: A Note on the Dramaturgy of the Subject in Narrative Analysis*. = *Lacan and Narration. The Psychoanalytic Difference in Narrative Theory*. Ed. Robert Con Davis. Baltimore, The Johns Hopkins University Press 1983. 860—870.)

¹³ JEAN BAUDRILLARD: *Les Stratégies Fatales*. (Paris, Grasset 1983.) 165. (R. D. angol fordítása alapján.)

SZEMLE

CSONTOS SZABOLCS

Foucault szubjektum-felfogása

Az alábbi esszében Foucault szubjektum-felfogását igyekszem megvizsgálni. Az első gondolati egységben felvázolom azokat a filozófiatörténeti csomópontokat, amelyekhez jól viszonyítható a foucault-i koncepció, s amelyekhez képest újdonsága igazán értékelhető. Ezután – néhány kritikai megjegyzéssel együtt – következik Foucault szubsztantív tanának ismertetése, majd pedig utalás annak irodalomelméleti vonatkozásaira.

Foucault szubjektum-fogalmának filozófiatörténeti helye

Descartes filozófiája két szempont együttes érvényesítése miatt számít határkőnek a filozófia történetében: nála kerül először előtérbe a szubjektivitás és az emberi tudás egymásra vonatkoztatott problémája. Központi kérdése: mi az a kétségbevonhatatlan alap, amelyre a tudományok egységesen összefüggő rendszerét lehet építeni. Descartes szerint e fundamentumra – a tudattartalmaink megbízhatóságát módszeres kétellyel illető vizsgálódás végpontján – az ego apodiktikus bizonyosságú intuitív tapasztalatában találunk. A *cogito ergo sum* abszolút bizonyosságából aztán, amennyiben a szubjektum gondolkodó lényként – vagy pontosabban a gondolkodás lényegi attribútumával rendelkező szubsztanciaként – gondolja el magát, már levezethető a tudástartalmak összességének univerzális egysége. A szubjektumot tehát Descartes egy olyan szubsztanciaként mutatja fel, amelynek tiszta bensőségéből, az egóból és veleszületett eszméiből, mind Isten létre, mind a gondolkodó és kiterjedt szubsztanciák dualizmusára, mind pedig az objektív természetre lehet következtetni.

A szubsztanciák merev dualizmusából fakad az a probléma, hogy a descartes-i filozófia az embert mint gondolkodó lényt elválasztja az embertől mint testi lénytől. Spinoza és Leibniz egyaránt ezen a dichotómián akarnak túllépni. Spinoza monizmus a embert a végtelen attribútummal rendelkező isteni szubsztancia komplex módusaként igyekszik felmutatni. Eszerint a test és a lélek közvetlenül ugyan nem hatnak egymásra, de mivel mindkettő az isteni szubsztancia egy-egy attribútumának módusza, ezért tökéletes együttműködésre képesek, s e párhuzamos működést nevezi Spinoza individuumnak. Leibniz az emberi lényt különböző aktivitású (öntudattalan, érzéki működésre képes, szellemmel rendelkező) monászok csoportjaként

gondolja el, melyek — csakúgy, mint Spinozánál — nem lépnek kölcsönhatásra, ám egymással előre megállapított harmóniában vannak. A pszichofizikai paralellizmus spinozai, valamint az előre elrendezett összhang leibniz-i fogalma egyaránt alkalmasnak tűnik az emberi létező testi és lelki aspektusainak szintetizálására, ugyanakkor előfeltételezik egyrészt a szükségszerűen létező végtelen isteni, másrészt a téren és időn kívüli egyszerű aktív szubsztanciák (monászok) metafizikai konstrukcióját.

A brit empirizmus elsősorban a descartes-i velünk született eszmék tanát vonja kétségbe, s igyekszik mind a tudattartalmakat, mind pedig a tudat funkcióit a tapasztalatból levezetni. Minél összetettebb, s a közvetlen érzékei tapasztalattól minél távolabbi azonban a megmagyarázandó tudatjelenség — mint például a személyiség azonossága —, annál kevésbé jár sikerrel ez a törekvés. Így például Locke az öntudatban véli fellelni a személyiség azonosságát, amivel viszont az a probléma, hogy éppoly elfogadható érvek vannak az öntudat (azaz a saját tudattartalmainktól való távolságtartás diszpozíciójának) velünk születettségére, mint a tapasztalatból való eredeztetésére. Hume pedig, aki egy *köteg észlelet*ként írja le az én azonosságát, ezen azonosság végső garanciáját empirikus alapokról megmagyarázhatatlannak tartja.

Kant empirizmust és racionalizmust egységbe illesztő és meghaladó transzcendentalis idealizmusában — más tudatstruktúrákkal együttműködve — végső soron az *appercepció*ban meglévő szintetikus egység (tudattartalmaimhoz kapcsolódik az 'én gondolom' képze) garantálja az *a priori* szintetikus ítéletek lehetőségét. Számunkra most talán elégséges arra rámutatni, hogy a szubjektivitás problémája a *Tiszta ész kritikájában* is a megismerő és a megismert viszonyára korlátozódik, s hogy az öntudat ténye itt is arkhimédeszi pont.

Hegelig tehát az emberi szubjektumra irányuló filozófiai vizsgálódások azzal vannak elfoglalva, hogy választ találjanak a kérdésre: miként írhatók le az egyének mint önmagukat és a velük objektív szemben álló világot megismerő lények. (A klasszikus német idealizmus kapcsán még ezt az állítást is komoly megszorítás alá kell vetni: e gondolkodók az elvontság olyan szintjén tekintik a problémát, amely szinte lehetetlenné teszi, hogy a szubjektivitásra irányuló huszadik századi vizsgálódások kapcsolódási pontokat találhassanak rendszereikben.) Hegel az első filozófus, aki a szubjektum-objektum viszonyt nem csupán ismeretelméleti dimenziójában tekinti. Objektívációs elméletével a szubjektum és az objektum között többszörös közvetítést ír le, s így az egyént mint a történelem horizontjának egy pontján fennálló társadalmi gyakorlatösszefüggés által meghatározott s egyben azt hordozó elemet tételezi. Az egyén továbbá mozzanat a totalitásában és teleologikusan felfogott történelemben, melyet az abszolút szellem (*Geist*) fokozatos öntudatra jutásaként gondol el. Míg tehát a partikuláris szubjektivitás esetében Hegel már nem az öntudat közvetlen bizonyosságából indul ki, addig a rendszerének egységét adó metafizikai princípium eszkatológiájában továbbra is megtartja a modern tudatfilozófiának az öntudat centrális helyét biztosító tendenciáját. Rá kell mutatni azonban arra, hogy a két gondolat nem függ össze, s így bármelyikeket el lehet fogadni a másik érvényességének tagadása mellett; Foucault például, aki az első gondolat egy sajátos változatának

központi helyet biztosít a rendszerében, elveti a történelem egységességének eszméjét.

Marx a hegeli társadalmi gyakorlat elgondolásából — mely magában foglalja az egyéni és a nembeli megismerés különböző fokozatait (így a tudományt, a művészeteket, a vallást és a filozófiát is) — a *termelőerőket* emeli ki mint azon összetevőt, amely domináns módon határozza meg a történelem menetét. Az individuum így végső soron a gazdasági alap, azaz a termelési erők és a termelési viszonyok dinamikus kapcsolatának eredőjeként jelenik meg. Mindez azonban még csak egy olyan keret, amelyben két szélsőséges, s a két végpont közti spektrumban számtalan, csak árnyalatokban eltérő vélemény megkülönböztetésére adódik lehetőség. Amennyiben ugyanis a társadalmi viszonyokat egyedül az alap határozza meg, akkor általa az egyén tudata is maximálisan determinált; amennyiben azonban a felépítmény (a politikum, a jog, a tudományok, a művészetek, a vallás) valamely szelete jelentős módon képes befolyásolni az alapot, akkor az egyéni tudat kialakulása is több erő együttes hatására megy végbe. Ez utóbbira jó példa Althusser, aki a politikai és a kulturális szférát elkülöníti a gazdasági alaptól, s a szubjektumot e felépítmény által létrehozott konstrukciónak tekinti. Foucault a két véglet között helyezkedik el, amennyiben az althusseri, pusztán ideológiai következményként leírt lélek-fogalmat éppúgy elutasítja, mint az egyén tudatát kizárólagosan a gazdasági viszonyokra való visszavezetésre törekvők durva redukcionizmusát, ezen filozófusokkal szemben a szubjektumot végső soron kialakító hatalmat ő olyan komplexumnak tekinti, amely felmutatható mind az alapon, mind pedig a felépítményben (és ez még akkor is igaz, ha a hangsúlyt a hatalom politikai aspektusára helyezi).

A marxi történelmi materializmus még egy olyan jellemzőjét szeretném megemlíteni, amely Foucault műveiben is megjelenik. Marx számtalanszor hangsúlyozza, hogy — összhangban azon véleményével, amely szerint az etikum a gazdasági alaphoz képest másodlagos — filozófiája nem egy etikai igényt fogalmaz meg: az osztály nélküli társadalom kialakulása történelmi szükségszerűség, mely a kapitalizmus termelési viszonyai és termelőeri közti kibékíthetetlen feszültségben gyökerezik. Ha e hangzatos szándéknyilatkozatot összevetjük az *elidegenedés*, a *kizsákmányolás* és az *emberi lényeg szabad megvalósítása* fogalmaival, akkor viszont — úgy tűnik — a marxi filozófia mégis egy végső erkölcsi értékválasztáson nyugszik. S hasonló etikai töltése van a Foucault-szövegeknek is. Mert bár sokszor aláhúzza, hogy mindenfajta profétizmus távol áll tőle, s hogy történelmi-szociológikus vizsgálódásait csupán egy olyan anyagnak szánja, amelyből mindenki levonhatja önnön etikai preferenciáit, ám ennek ellenére ő is olyan fogalmakkal dolgozik (*lélek*, *hatalom*, a társadalom által működtetett *kizáró eljárások*), amelyek igen erős és egyértelmű erkölcsi konnotációkkal rendelkeznek.

Foucault szubjektum-felfogásának tárgyalásához elengedhetetlen kiemelni (az egyébként igen sokban különböző) a fenomenológia és az egzisztencializmus azon közös elemét, amely az emberhez való közeledésnek egy, a strukturalizmusétól markánsan eltérő irányát rejtí magában. Ugyanis mindkét irányzat igyekszik helyet biztosítani a szubjektivitás egy olyan mozzanatának, amely levezethetetlen az egyéni

kívüli társadalmi szféra immanenciájából, tehát amely az 'egyéné magáé', s vagy az egyén kizárólagos ellenőrzése alatt áll, vagy pedig természeténél fogva immunis a társadalom behatásaival szemben. Husserl szerint a tudat a transzcendentális szubjektivitás *ego cogito*-ja köré szerveződő tudatstruktúrák révén konstituálja mind önmagát, mind pedig a külsőleges tárgyiság összefüggésrendszerét, s ezen struktúrákra a társadalmi folyamatok nincsenek hatással. Kierkegaard-nál az ember léte az egzisztenciában ragadható meg, mely fogalom a közösségi létezésről elszigetelt és abból kiemelt egyén legbensőbb érzelmi és akarati szféráját jelenti. Ugyanígy origója Jaspers, Sartre és Camus egzisztencializmusának a saját személyes lét; s Heidegger szintén elvonatkoztat a társadalmi behatásoktól, amikor a *Lét és időben* a jelenvalólét létmódjait elemzi.

Foucault éppúgy elveti a transzhisztórikus emberi lényeg öntudaton alapuló karteziánus-fenomenológiai elgondolását, mint az autentikus létezés esélyeit még az elidegenedett társadalmi folyamatokkal szemben is fenntartó autonómia egzisztencialista felfogását. Ezzel szemben — a (hegeli-)marxi hagyományt köverve — hangsúlyozza a szubjektivitás immanens társadalmi meghatározottságát, valamint — a saussurei strukturalista nyelvészet nyomán — e meghatározottság nyelvi dimenzióját.

Foucault szubjektum-felfogása

Láttuk tehát, hogy a modernitás filozófiája az embert leginkább mint feltétlen bizonyosságú öntudattal rendelkező, s a vele (legtöbbször objektív módon) szemben álló külső tárgyi világhoz viszonyulni tudó létezőt írja le. E felfogással szemben felhozható az az érv, hogy ezek a vonatkozások csak már egy eleve meglévő nyelvi viszonyrendszer talajáról tűnhetnek fel, s hogy az embert csak akkor érthetjük meg, ha explicáljuk e nyelvi szituáltság a priori módon adott természetét. Eszerint az ember kizárólag az önmagáról való jelentés létrehozásával jön létre; így az ember lényegisége csak az ilyen értelemben elgondolt szubjektivitásában lelhető meg. Hangsúlyozandó, hogy az önmagunkról való tudás létrehozása e felfogás szerint már nem az egyén által befolyásolt, s csupán csak látszólag autonóm aktus.

Foucault annyiban kapcsolható e polémiához, hogy az ő vizsgálódásainak homlokterében is azon kategóriák állnak, amelyekkel identitásunkat elgondoljuk. Gondolkodásának másik domináns eleme alapján továbbá az önmagunkról való tudásunk nyelvi építőkövei kölcsönhatásban állnak, illerke meghatározódnak a társadalmak történetileg állandóan mozgásban lévő gazdasági és intézményi gyakorlataitól, illetve hatalmi viszonyaitól. De ezen belül is: a foucault-i szubjektumfelfogás központi eleme a szubjektum hatalom általi meghatározottsága: *a lélek a hatalom eljárásaiból megszülető következmény*; a modern lélek például a modern társadalmak hatalmi eljárásaiból, a büntetésből, a felügyeletből és a kényszerből kialakuló realitás.

A hatalom általi meghatározott szubjektum problematikája igazán csak az 1968 után írott műveiben kerül előtérbe. Korábbi írásait (*Histoire de la folie*, *Naissance de la clinique* és *L'Archéologie de savoir*) inkább csak a hatalom és a különféle tudás-

formák kölcsönhatásainak a vizsgálata jellemzi, bár már ezekben is megfigyelhető a hatalom túlsúlyát hangsúlyozó tendencia. A hatalom működését, melyet Foucault sajátos racionalitással rendelkezőnek gondol el, az intézményrendszerek szintjén elemzi. Így például a bűnöző szubjektum vizsgálata elválaszthatatlan a bűnözőn gyakorolt hatalmi technikától, a felügyeletől, valamint annak intézményi manifestálódásától, a börtöntől.

Az őrlt, a bűnöző, az irodalmár, a diák vagy az identitását egy szexuális szerephez kötő egyén vizsgálatakor szerzett tudást Foucault általános érvényességgel bírónak tételezi, amennyiben rajtuk keresztül egy dimenzióban — s így a teoretikus vizsgálódás számára könnyebben megközelíthető módon — véli megpillantani azt, ami komplex többoldalúságában minden szubjektumban megnyilvánul.

Foucault választásában — mely szerint a hatalmat elsősorban annak intézményi operációiban tekinti — egyben már az is benne rejlik, hogy az intézményekhez kötődő tudásfajtákat szintén mint a hatalom ökonómiája által meghatározottakat tekinti. A büntető-nevelő technikát leíró és kódoló kriminálpszichológia ezek szerint aztán éppúgy elválaszthatatlan a börtön intézményétől, mint ahogyan a tanári magatartásformákat rendszerező pedagógia az iskolától, vagy éppen az őrltekkel való bánásmódot előíró pszichiátria az őrltekházától. A meghatározottság nem determináció: a viszonylagos autonómiával természetszerűen rendelkező tudásformák állandóan felvetnek a fennálló viszonyokat meghaladó nívumot, ám a konkrét társadalmi gyakorlatban ezek mindig csak a hatalmi viszonyokba való gazdaságos integrálódásuk függvényében realizálódnak.

A tudás és a hatalom metszéspontján elhelyezkedő diszkurzív technológiák ökonómiáját kell tehát — más lehetőség nem lévén — felhasználnunk önmagunk elgondolásához. (Ugyanezen folyamat a másik oldalról: a politikai hatalom többek között azzal alapozza meg és legitimálja magát, hogy megfelelő tudományos és kulturális apparátus segítségével hívásával a társadalomban nonkonformitívitásuk, szexuális aberrációik, őrltségük vagy éppen bűnözésre való hajlamaik alapján egyes embereket erőszakkal elkülönít.) Ezen kikényszerített ön-elgondolás egyik lényeges jellemzője az, hogy az egyén 'önmaga megismerésére', azaz tulajdonképpen önnön dinamikus individualitásának a lerögzítésére törekszik. (Ugyanezen folyamat a másik oldalról: a hatalom azzal hajtja uralma alá az egyént, hogy önnön identitásához köti.) A hatalom által generált, önmagunk megismerésére törekvő tevékenység akkor jut el végpontjára, amikor a szubjektum az őrlt/normális, törvényisztelő/bűnöző stb. dichotomikus fogalompárok egy-egy elemét identitásának egyik alapvető meghatározottságaként ismeri el.

Pontosan hogyan alakítja ki a hatalom a szubjektivitást? A *Subject and Power*ben Foucault amellett érvel, hogy a hatalom három síkon 'gyakorlódik': a tulajdonképeni hatalmi kapcsolatokban, a kommunikációs viszonyrendszerekben, valamint a fizikai világot manipuláló képességek szintjén.¹ (Ezen a ponton láthatjuk azt, hogy Foucault hogyan kerüli ki a marxi alap — felépítmény kettőségekben rejlő redukció ve-

¹ MICHEL FOUCAULT: *Beyond Structuralism and Hermeneutics*. 217–219.

szélyét.) E három szint — viszonylagos függetlenségük ellenére — folyton összefonódik, s egy *struktúrába* áll össze. Az oktatási intézmények, a kórházak, a hivatalok, a börtönök, nos, ezek mind struktúrák, amelyek összességükben alkotják a diszciplínát, vagyis az adott társadalom történelmileg specifikus hatalomgyakorlási módját.

Foucault nem a hatalom elleni anarchista-romantikus lázadó; a hatalmat *mint* a megszervezett cselekvés lehetőségének biztosítékát elfogadja, valamint azt is hangsúlyozza, hogy a hatalom és a szabadság egymást feltételező kategóriák. Ezért az egyén morális kötelessége nem az egyáltalában vett, hanem csupán a totális hatalom eliminálására való törekvés. Történelmi dimenzióba helyezve a hatalom/szabadság binaritást, Foucault azt állítja — és ennyiben mindenképpen igazuk van az őt teologikus történelemszemlélettel vádolóknak —, hogy a XX. századi individuum nem aláveterettebb, mint mondjuk a XVIII. századi, inkább csak gazdaságosabban illeszkedik a hatalomgyakorlás, a kommunikáció és a termelés háromszögébe. Olajozottabban illeszkedő fogaskerék — Foucault szerint a modern politikai hatalom legjellemzőbb tulajdonsága az, hogy a formai centralizáltság egyre magasabb fokát képes harmonizálni az individualizáló hatalmi technikák egyre kifinomultabb működésével. Individualizáló technikán az individuum életének minden egyes szegmentumát minél pontosabban megcélzó technikát ért.

A szubjektum társadalmilag meghatározott, s ennyiben nem egységes, önmagába záródó egész, másrészt pedig nem is egy teljesen amorf létező. A szubjektum véges számú és egy bizonyos pontig kalkulálható, de egyben folyton változó meghatározottság-összesség. A szubjektum meghatározott, amennyiben kimutathatjuk benne azt a módot, ahogyan a hatalom (és így persze a szubjektum maga is) a jelentések parttalan áradatát féli; a szubjektum a *diszkurzusok* összessége által kialakított komplexum. A társadalmat diszkurzusok sokasága hálózta át; diszkurzus a nyelviség azon aspektusa, amely — bizonyos intézményes szabályok által meghatározottan — egy-egy különös tudásformának megfelelő jelentésformák összességét foglalja magába.

Felteszi tehát — ámbár rendszerének logikája szerint ezt soha nem bizonyíthatjuk —, hogy a hatalomnak, e metafizikai hüllőnek, az identitás bizonyos rögzítése előnyös. Miért nem bizonyítható ez a vélemény? Hisz — érvelhetnénk — számtalanszor utal arra, hogy csupán a 'beosztályozott' identitásokkal rendelkező szubjektumok illeszkednek be zökkenőmentesen a fennálló társadalmi rendbe. Ez az empirikus megfigyelés azonban csupán látszat, vagy — a foucault-i terminológia szerint — bennünk a külső folyamatok által létrehozott olyan jelentés, mely semmiképpen sem tarthat számot abszolút érvényességre. Arra kell itt rámutatni, hogy a foucault-i rendszerben egyszerűen nincs helye egy külső nézőpontnak; nincs tehát mód arra, hogy következtethessünk például a hatalom fennállásának körülményeire. Az olyan kérdések, hogy 'Egy adott (azaz tipikus technikákkal működő) hatalom mikor áll fenn?', 'Ez még ugyanaz a hatalom?', 'Ez az általunk megfigyelt jelenség jó ennek a hatalomnak?' stb., egyszerűen értelmezhetetlenek. (Ez igaz akkor is, ha több hatalmi módról van szó, és akkor is, ha a történelmen végigvonuló egyetlen hatalomról beszélünk.)

Egyes diszkurzusoknak — pl. az irodalomnak és a filozófiának — bizonyos szakrális funkciók adatnak. A kissé magyartalan passzív szerkezettel a hatalmi viszonyok determináló szerepét kívánom jelezni; Foucault szerint ugyanis sem a réteken vagy éppen gyárudvarokon ihletre váró poéta, sem pedig az önnön léte igazságának kutatása fölé görnyedő, felettébb ártatlannak tűnő filozófus tevékenységét nem lehet a hatalmi viszonyoktól független magatartási formának tekinteni.

Még ha tendenciájában elfogadjuk is az irodalom és a filozófia (főként politikai) meghatározottságának foucault-i elméletét, rámutathatunk arra, hogy eddig egyáltalán nem derült ki: miként lehet *minden* egyes irodalmi vagy filozófiai jelenséget e keretben teljesen megmagyarázni. Felvethető ugyanis, hogy a modern társadalmak támogatnak, fenntartanak vagy legalábbis eltűnnek olyan tevékenységformákat, amelyekben nem feltétlenül vagy legalábbis nem nyilvánvaló módon érvényesülhetnek az egyéneket identitásukkal a hatalomhoz kötni igyekvő tendenciák. S itt pont a fennállót immanens módon transzcendáló, az adott folyamatok *aktuális* közvetlenségére a tudatosság különböző szintjein reflektáló viszonyulások, azaz a művészek és a filozófia jöhetnek elsősorban szóba. E területeken — érvelhetnénk —, nem elégséges arra rámutatni, hogy az alany tevékenysége bizonyos, meglehetősen elvont-általános pozíciók és funkciók megszakított sorozataként adódik, s nem elégséges pusztán programadó szándékként lerögzíteni, hogy „be kell vezetnünk a véletlen (*alea*) mint az események létrehozásának kategóriáját”.² Vagy egy kicsit más aspektusban: felmerül a *szubverzivitás* megőrzésének a lehetősége általában, s ténye — mondjuk — Nietzsche, Bataille és Artaud esetében.

A „Mi a szerző?” az irodalom teljes társadalmi meghatározottsága mellett foglal állást. Foucault érvelése a következő: igaz ugyan, hogy az általa kínált fogalmi apparátussal a szubjektivitás csupán egy bizonyos fokig írható le, és tehetetlen a további megkülönböztető jegyek kimutatására, ám a hatalom szempontjából az individualitás végső 'finomságai' indifferensek, sőt az ilyen finomságok felderítésére irányuló törekvés (legyen az az olvasóé vagy az íróé) maga is a hatalom által gerjesztett magatartás. Meglehet tehát, hogy az imént említett szerzők tevékenysége módosította a diszkurzusok egy bizonyos elrendeződésének a határait, ám ezen eltolódások a modern társadalmakra jellemző kizáró eljárások végső természetét nem változtatták meg — egy válasz, mely — véleményem szerint — a rendszerének konzekvenciáit könyörtelen hidegséggel levonó Foucault-t mutatja.

BIBLIOGRÁFIA

FOUCAULT, MICHEL: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest, Gondolat 1990.

A diskurzus rendje. = Holmi 1991. júl. 868–889.

² A diskurzus rendje. 883.

What is an Author? = Contemporary Literary Criticism — Literary and Cultural Studies. Szerk. R. C. Davis — R. Schleifer. 2. kiad. New York — London, Longman 1989. 263 — 275.

Subject and Power. = M. F.: *Beyond Structuralism and Hermeneutics.* Szerk. H. L. Dreyfus — P. Rabinov. University of Chicago Press 1984. 208 — 226.

A kívüliség gondolata. = *Athenaeum — Mi az esztétika?* 1991. 1. füzet. 81 — 103.

A modernség politikai-filozófiai dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl — Michel Foucault írásai. Szerk. Szokolczay Árpád. Budapest, MTA Szociológiai Intézete 1991.

Michel Foucault — Politics, Philosophy, Culture; Interviews and Other Writings 1977 — 1984. Szerk. L. D. Kritzman. New York — London, Routledge 1988.

BARÁT ERZSÉBET

A szubjektum Norman Fairclough diszkurzus-elméletében*

Norman Fairclough jelenleg az angliai Lancasteri Egyetem Női Tudományok Kutató Központjának professzora. A nyelv és a hatalom, a nyelvhasználat és az ideológia viszonyával kapcsolatos kérdéseket vizsgálja, elsősorban a media nyelvhasználatában.¹ Az 1992-ben megjelent *Discourse and Social Change* című művében arra vállalkozik, hogy megfogalmazza a nyelvhasználat egy lehetséges társadalomelméletét. A vállalkozás egyedülálló: több tudományág nyelvre vonatkozó vizsgálódásainak szintézisét kívánja adni. Egyfelől a nyelvészet, azon belül is a diszkurzus-analízis terén elért eredményeket, másfelől pedig a társadalmi és a politológiai gondolkodás Antonio Gramsci, Louis Althusser, Michel Foucault és Jürgen Habermas nevével fémjellezhető vonulatának a társadalom és a nyelv viszonyára vonatkozó, illetve vonatkoztatható elgondolásait igyekszik egymásra vonatkoztatni.

A szintézis a nyelvészet szempontjából egyfelől a fő irányt jellemző, a 'tudományos' igényű vizsgálódás minősítésre kizárólagos igényt tartó chomskianus formalista, kognitív paradigmákkal való szembehelyezkedést vagy legalábbis tőlük való egyértelmű elhatárolódást jelent. Másfelől, a szociolingvisztikának a társadalomtudományokkal való, mind ez idáig elmaradt, egyértelmű összekapcsolását eredményezi. Azaz a kvantitatív, a nyelvi viselkedést produktumként tételező, statisztikai valószínűségi számadatokkal 'megalapozott' pusztá leírások meghaladását jelenti a kvalitatív, a jelenségek magyarázatára, a nyelvi viselkedés folyamat jellegét hangsúlyozó elméleti modell felállítása érdekében. Kvalitatív a szónak abban az értelmében, ahogy azt a feminista nyelvészeti gondolkodás a nyolcvanas évektől kezdődően követelményként állította maga elé a nők férfiakétól tendenciájában eltérő nyelvi viselkedésének lehetséges magyarázatát kutatva². Ez a felfogás az eltérést a nőknek a férfakkal folytatott interakcióik során létrejövő küzdelemként, az eltérő társadalmi helyzetükre (alárendeltségükre, hatalom nélküliségükre) való reakcióként értelmezi.

*NORMAN FAIRCLOUGH: *Discourse and Social Change*. Cambridge, Polity Press 1992.

¹ A szerző legfontosabb, a tárgykörben megjelent cikkei, művei: *Critical and descriptive goals in discourse analysis*. = *Journal of Pragmatics* 1985. Vol. 9. 739–763.; *Discourse representation in media discourse*. *Sociolinguistics* 1988. Vol. 17. 125–139.; *Language and Power*. London, Longman 1989.; *Critical Language Awareness*. (ed.) London, Longman 1992.

² Az irányzat néhány jelentős, a kutatás irányát meghatározó műve: P. FISHMAN: *Conversational insecurity*. = *Language: Social Psychological Perspectives*. Eds. H. Giles, W. Robinson, P. Smith. Oxford, Pergamon 1980.; M. BLACK – R. COWARD: *Linguistic, social and sexual relations*. = *The feminist critique of language*. Ed. D. Cameron. London – New York, Routledge 1990.

Mielőtt rátérnék Fairclough diszkurzus-felfogásának részletes ismertetésére, rövid kitekintést tennék, magának a 'diszkurzus'-fogalomnak a nyelvészetben szokásos főbb értelmezéseire. A diszkurzus elnevezés szűkebb értelemben az élő beszédben spontán előforduló dialógusok megnevezésére használatos a nyelvhasználat írott formáitól való megkülönböztetés céljából. A nyelvhasználat médiumtól függő illetően megkülönböztetésén alapul a 'Konverzáció-elemzés' és a 'Szövegnyelvészet' kiterjedt szakirodalma. Mindkettő túlmutat a kontextustól független vizsgált egyetlen mondat szintjén, s az összefüggő írott vagy szóbeli megnyilatkozások szerkezeti sajátosságainak egyetemes érvényű leírására törekszik. A fairclough-i dinamikus, folyamat-szerű megközelítés nézőpontjából ez is egyfajta formalizmus, csak a szöveg szintjén.

Tágabb értelemben a diszkurzus fogalmát egyaránt alkalmazzák az írott és beszélt nyelvi megnyilatkozás megnevezésére, de ekkor a hangsúly áttevődik a nyelvhaszná-lók között lejátszódó interakció folyamatjellegére, illetve kontextusba ágyazottságá-ra. Ebben a tágabb értelmezésben a 'szöveg' a diszkurzus egyik aspektusa, dimenziója csupán, az interaktív folyamat eredménye.

A diszkurzus még egy értelemben használatos, mégpedig a nyelvi megnyilatko-zások intézményes helyük szerinti megkülönböztetésére, tipizálására irányuló nyelv-észeti leírásokban. Ebben az értelemben szokás az újságírás nyelvét, a tantermi nyelvhasználatot, az orvos-beteg, illetve a jogi tanácsadó-kliens közötti interakciót ezen területek 'diszkurzus'-ának nevezni.³

Fairclough 'diszkurzus'-fogalma eltér mindhárom értelmezéstől. Definíciója Fou-cault⁴ diszkurzus-kategóriáján alapul, de egyben annak a dialektika aspektusából tör-ténő továbbgondolása is. A következőképp határozza meg: 'a nyelvhasználat mint a társadalmi gyakorlat egyik formája' (63.). A *Discourse and Social Change* című könyve nyolc fejezetre tagolódik, ahol az első három elméleti jellegű, a fairclough-i diszkurzus-analízis modelljének leírása. Ezen belül az első fejezet (Approaches to Discourse Analysis) a nyelvészeti szakirodalomban ma létező, különféle szövegköz-pontú eljárásokat veszi sorra, pontosabban, azok elégtelenségeire, buktatóira igyek-szik rámutatni. Ennek lényegét a nyelvhasználat és a társadalmi gyakorlat dialekti-kus, egymást tételező meghatározottságának figyelmen kívül hagyásában látja, ami a létező módszer túlzott szövegorientáltságával magyarázható.

³ Az itt szereplő tanulmánykötetek e három szokásos 'diszkurzus'-értelmezésekbe biztosítanak kimerí-tő bevezetést: *Handbook of Discourse Analysis*. Ed. T. van Dijk. Vols. 1–4. London, Academic Press 1985.; *Structures of Social Action*. Eds. J. M. Atkinson – J. Heritage. Cambridge, CUP 1984; D. SCHIFF-RIN: *Approaches to Discourse*. Oxford, Blackwell 1994.

⁴ A Fairclough által felhasznált foucault-i diszkurzus és hatalom kategóriájának definiálását és egy-máshoz való viszonyukat tárgyaló angol nyelvű művek a következők: *The Archaeology of Knowledge*. London, Tavistock Publications 1971.; *Discipline and Punish: The Birth of the prison*. Harmondsworth, Penguin Books 1979.; *History of sexuality*. Vol. 1. Harmondsworth, Penguin Books 1981.; *The Subject and Power*. = H. DREYFUS – P. RABINOW: *Michael Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Brighton, Harvester Press 1982.; *The Order of Discourse*. = *Language and Politics*. Ed. M. Shapiro. Oxford, 117 Basil Blackwell 1982.

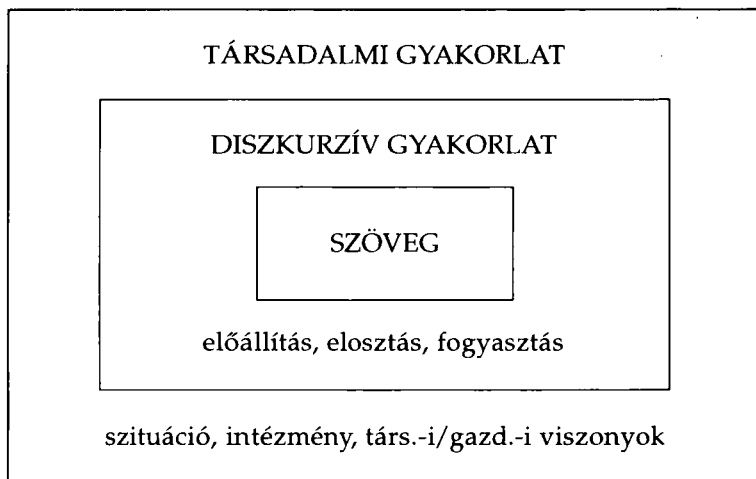
A második fejezet (Michel Foucault and the Analysis of Discourse) a társadalomtudományok által nyújtott azon diszkurzus-felfogásokat tárgyalja — különös tekintettel a foucault-i diszkurzus és hatalom kategóriájának, egymáshoz való viszonyának az életmű archeológiai és genealógiai szakaszaiban kimutatható változásaira —, amelyekkel a *Discourse and Social Change* szerzője maga is azonosul, s saját modelljéhez felhasznál.

A harmadik fejezet (A Social Theory of Discourse) kísérli meg aztán a nyelv-tudomány és a társadalomtudomány célul tűzött szintézisét, azaz a '*szövegorientált diszkurzus-analízis*' (Text Oriented Discourse Analysis = 'TODA') leírását adni, ahol a szövegek egyszerre tételeződnek a társadalmi gyakorlat egyik aspektusaként definiált diszkurzív gyakorlatok által konstituált nyelvi megnyilatkozásokként, s viszont: a közöttük működő interakció következtében a diszkurzív gyakorlatok maguk is konstituálódnak a szövegek által.

A következő négy fejezet (Intertextuality; Text Analysis: Constructing Social Relations and 'the Self'; Text Analysis: Constructing Social Reality; Discourse and Social Change in Contemporary Society) főként a brit írott és elektronikus sajtóból származó szövegek segítségével mutatja be a gyakorlatban azt, hogyan működnek a harmadik fejezetben ismertetett diszkurzus-analízis modelljének egyes aspektusai. Az utolsó fejezet pedig (Doing Discourse Analysis) egyértelműen didaktikai célzattal került ide, a mű végére. Azoknak a kutatóknak kísérel meg — a felvázolt TODA-modell segítségével — egyfajta módszertani útmutatóul szolgálni, akik egy, a társadalmi változások diszkurzív aspektusának nyomonkövetését célzó kutatás tervét fontolgatják.

Nem kívánom az egyes fejezeteket, közreadott sorrendjüket követve külön-külön, részletesen ismertetni. E helyett a mű két központi vonulatának tárgyalására szorítkoznék. Egyrészt magára a modellre, s annak kapcsán kötődési pontjaira a már említett társadalomtudományi gondolkodókhoz, másrészt a modell által implikált szubjektum-kategóriára. A diszkurzus és a szubjektum kategóriájának újragondolását egyaránt a *változás* kategóriájának ismeretelméleti aspektusból történő újraértelmezése, a modellbe illeszthetőségének igénye hívta életre. A továbbiakban a változás és változtatás nézőpontjából kívánom főbb pontjaiban megragadni Fairclough gondolatmenetét.

Fairclough a diszkurzust háromdimenziós, három szinten értelmezendő fogalomként írja le. A könyv 73. oldalán a 3. 1. ábrát alapul véve a következőképp modellezhetjük a diszkurzus mindhárom szintjén *heterogénnek* felfogott dimenzióit:



Norman Fairclough a fenti diszkurzus-modell felvázolása kapcsán először azt tisztázza, mely pontokon azonos modellje Foucault archeológiai, illetve genealógiai szakaszának elképzeléseivel. Az előbbiből egyrészt átveszi a diszkurzus konstitutív jellegére vonatkozó állítást: a diszkurzus mint diszkurzív gyakorlat konstituálja a társadalmi gyakorlat egyéb aspektusait, benne az objektumot és a szubjektumot. Másrészt átveszi az intertextualitás, az interdiszkurzivitás primátusát: a szükségképpen heterogén, diszkontinuus diszkurzív formációkat alkotó egyes diszkurzív gyakorlatokat csak a többiekhez való komplex viszonyukban határozhatjuk meg. A genealógiai korszak műveiből még további három elgondolást vesz át. Először is a hatalom diszkurzív természetére vonatkozó állítást, továbbá a diszkurzus politikai természetére vonatkozót: a hatalomért folytatott harc egyszerre zajlik a diszkurzív gyakorlatok által és értük. Végezetül, a társadalmi változások diszkurzív természetére vonatkozó állítást: a diszkurzív gyakorlatok megváltozása/megváltoztatása lényeges eleme a társadalmi változásoknak.

Fairclough két fő ponton érzi szükségét a foucault-i gondolatmenet meghaladásának. Egyrészt a konkrét szövegek ('nyelvi megnyilatkozások') elemzésének teljes hiányát, másrészt a diszkurzus csak egyirányúan értelmezett konstituáló természetéről vallottakat kéri számon, ami a hatalom foucault-i értelmezéséből következik. Először vegyük szemügyre Foucault konkrét szövegekkel – az ő szóhasználatában 'dokumentumokkal' – szembeni totális elutasítását.

Az elutasítás okát Fairclough Foucault-nak abban az igyekezetében véli megtalálni, hogy elhatárolja magát kora társadalomtudósainak interpretációs kísérleteitől, azon igyekezetüktől, hogy a szövegek 'felszíne alatt' kollektív tudatalatti tartalmakat fedezzenek fel, s ennek eredményeként az emberiség történetét egyfajta önmagá-

val azonos, 'homogén', megszakítások nélküli folyamatként értelmezzék. Foucault számára ez az önmagával azonos, kollektív vagy egyéni tudat mint az értelmezés, a szöveg jelentésének forrása nem létezik: a jelentés magából a diszkurzusból, a társadalmi gyakorlatból, ezek konstitutív természetéből ered. Következésképp bármiféle elemzésnek a szövegek létrejöttét szabályozó egyes diszkurzív gyakorlatokat kell vizsgálódása tárgyának megtenni, ezek leírására kell mindenkor szorítkoznia.

Mint tudjuk, Foucault eme elutasító magatartása mögött a megismerés tárgya és a megismerő szubjektum egymáshoz való viszonyának újfajta meghatározása, a megismerés *dehumanizálási* szándéka áll: a szubjektumot és az objektumot szimmetrikus, egyaránt diszkurzív kategóriaként meghatározni. Fairclough is intertextuális, interdiszkurzív viszonyként értelmezi a két kategória relációját, de szerinte a létrejöttüket közvetlenül meghatározó diszkurzív gyakorlatok további, nem csupán diszkurzív természetű társadalmi kényszerekkel állnak dialektikus viszonyban — ez a modell ábráján a harmadik szint.

Fairclough másik kifogásának, a foucault-i hatalom-felfogás egyoldalúságára vonatkozó kritikájának lényege, hogy Foucault nem szentel elég figyelmet a létező, domináns társadalmi és diszkurzív gyakorlatok megváltoztathatóságának. Ebből következően, az egyes ember is csak mint szubjektum, azaz a diszkurzus által eleve adott tér, ('space'), nem-jelenlét ('non-presence') jelenik meg, olyan pozícióként, ami teljességgel alá van vetve ('subjected to') az egyén szempontjából változtathatatlan hatalmi rendszernek. Nem vitatja ugyan a lázadás, a visszájára fordított diszkurzus jelenlétét (lásd a homoszexualitásról megfogalmazott állításait), de mint azt az elnevezés is jelzi, a lázadás sohasem léphet túl az eleve adott, a szubjektumtól függetlenül, véletlenszerűen létező (lásd Foucault 'alea'-fogalmát⁵) diszkurzív gyakorlat keretein. Fairclough szerint ez a végletesen pesszimista felfogás azzal magyarázható, hogy Foucault, nyíltan vállalt szándéka ellenére, nem foglalkozik a konkrét társadalmi, diszkurzív gyakorlattal, hanem redukálja azt annak fordítottjára, a struktúrára, Foucault terminológiájában a diszkurzív formációkra. Azaz, a gyakorlat előfeltételül szolgáló diszkurzív formációt alkotó szabályok négy szinten — a tárgy, a kijelentés módja, a fogalmak, a tematikus választások szintjén — feltételezett működésének leírásán nem megy túl. Azt is mondhatnánk, hogy a diszkurzív formáció 'szabályozott gyakorlat'-ként (regulated practice: 1972:80.) történő meghatározásából csak az egyik oldal, a szabályok maradnak meg. A gyakorlat azonban, mondja Fairclough, nem redukálható a formációk, a struktúrák alkalmazására.

A két kifogásolt elgondolás egyaránt a változás foucault-i koncepciójára vezethető vissza, tehát elengedhetetlen egy másfajta, jelen esetben dialektikus megközelítése. Fairclough a következő kérdésekre keresi a választ: Hogyan lesznek az egyes diszkurzív formációk különbözőek? Miért lettek olyanok, amilyenek? Illetve, ha fel-

⁵ Foucault az *alea* definícióját a *The Order of Things* (1982.) 69. oldalán a diszkurzív formációk létrejöttét magyarázó külsőddleges — azaz a belső, nem diszkurzív módon tételezett egyéni tudatra, szándéokra hivatkozó magyarázatokat meghaladó —, ontológiai előfeltételként definiálja: 'We must accept the introduction of the alea as a category in the production of [discursive] events'. (El kell fogadnunk az alea, a véletlen kategóriájának bevezetését a diszkurzív események létrejöttének magyarázatára.)

tételezzük, hogy a formációk a gyakorlat során változnak, mi határozza meg a ténylegesen megjelenő 'végeredményt', s miként fogja ez megváltoztatni a szubjektivitásról mondottakat?

Mindezek mögött, bevallottan, egy ideológiai természetű megfontolás is meghúzódik: a diszkurzív formációk egyoldalú hangsúlyozása valójában a hatalom nézőpontjával való azonosulást vonja maga után, s mint ilyen, a fennálló társadalmi rend legitimizálásában érdekeltek nézőpontjának megerősítését.

A fairclough-i modell változás-kategóriája Gramsci⁶ hegemonia-felfogásán alapul, ahol a hegemonia a (gazdasági – politikai) hatalom, valamint a szövetségesek és az alávetettek által szentesített konszenzus instabil egyensúlyaként definiálódik. Ebből a nézőpontból a diszkurzív gyakorlatok, a modell harmadik szintjén mint a politikai gyakorlat egy megnyilvánulási formája definiálódnak, s mint ilyenek, egyszerre színterei és térjei a hatalomért folytatott küzdelemnek. A hatalom jellege tehát továbbra is diszkurzív marad, de változása, a modell folyamat-jellegét biztosító dinamizmusa többé nem az eleve adott 'véletlen' kategóriájával magyarázódik.

A modell harmadik szintjén a diszkurzus konstituáló jellege azt jelenti, hogy a különböző társadalmi osztályok és csoportok számára különböző és egymással ellentétes hatalmi pozíciókat generál, melyek számukra az adott diszkurzusban (szövegszint) elérhető pozíciók elfoglalásával vagy elvitatásával (contestation) érhetőek el. Ugyanakkor a politikai gyakorlat egyéb formáinak, illetve a társadalmi gyakorlat többi aspektusának alá is van rendelve, konstituálódik általuk.

Ugyanez a dialektikus, dinamikus viszony tételeződik a modell másik két szintjén is. A diszkurzív gyakorlat szintjén a diszkurzus konstitutív abban az értelemben, hogy hozzájárul a szubjektum társadalmi identitásának, avagy a diszkurzusban általa elfoglalható pozícióknak, továbbá társadalmi viszonyainak, azaz a pozíciók között létező erőviszonyoknak és végül ismeretei és vélekedési rendszereinek kialakulásához. Ugyanakkor a diszkurzív gyakorlatok is interakcióban vannak a másik két szinttel. A domináns és periférikus diszkurzív gyakorlatok heterogén formációja dialektikus viszonyban áll nemcsak a társadalmi gyakorlat formációival, hanem a szöveggel magával is.

A modell szubjektum-felfogása is dialektikus. A diszkurzív gyakorlatok konstituáló jellegéből következően az adott diszkurzív formációban elérhető egyes pozíciók, s az abban „mondhatók” a diszkurzív gyakorlatok által behatároltak. Ebben az értelemben az egyes ember, az individuum csak mint a „beszélt-én”, a nyelv által kimondott, elbeszélt szubjektumként létezhet csupán. A szubjektum tehát egy adott diszkurzusban létező pozíció, a diszkurzív és a társadalmi gyakorlatok által konstituált adott hely (space), az individuumon kívüliség. Mivel a diszkurzív gyakorlat mindenkor pluralitásként tételeződik, azaz szükségképpen heterogén, diszkontinuus jellegű, ezért egyazon diszkurzív formáción belül mindig több, differenciált hely érhető el. A pozíciók létéből azonban még nem következik azok elfoglalása is. Kérdés tehát,

⁶ GRAMSCI hegemonia-fogalma a következő műből származik: *Selections from the prison notebooks*. Kiad. és ford. Q. Hoare – G. Nowell Smith. London, Lawrence and Wishart.

miként történik az egyes pozíciók elfoglalása, s miért éppen egy bizonyos pozíció, s nem más. Az egyes pozíciókkal való azonosulás teszi szükségessé az *ágens* kategóriájának, azaz végső soron a beszélő-énnek a bevezetését. Ez a szubjektum aktív oldala, az egyes ember 'diszkurzív forrásaiként' (*discursive resources*, 1992:72.), diszkurzív múltjaként definiált kategória. Az *ágens* tehát továbbra sem diszkurzuson, szövegen kívüli, de egyénenként más és más, az egyes ember által internalizált társadalmi és diszkurzív gyakorlatok heterogén összessége, melyekkel élete során az ember interaktív viszonyba került. Természetesen az internalizáció is kétirányú folyamatként tételveződik. A már internalizált diszkurzív gyakorlatok befolyásolják az újonnan jelentkezőket, és viszont. Az egyén mint *ágens* tehát heterogén intertextualitásként ezzel a diszkurzív múlttal érkezik minden egyes diszkurzusba, ennek természetétől függ az adott pozíciókhoz való viszonyának természete: az azonosulás, a lázadás vagy az elvitatás, azaz az elérhető diszkurzív gyakorlatok többféle, más-más nézőpontból történő 'investálásának' lehetősége (1992:67.). Noha Fairclough külön-külön tárgyalja a két aspektust, a szubjektumot és az *ágens*t, valójában tehát mindenütt a 'szubjektum-*ágens*' kategóriája értendő a *Discourse and Social Change* olvasása közben.

A diszkurzus-analízis tehát mindig két szint közötti interakció elemzését kívánja meg a kutatótól. Egyrészt a társadalmi gyakorlat és a diszkurzív gyakorlat között tételvezett interakcióét. Ez tekinthető az analízis tulajdonképpeni 'makro' szintjének. A másik pedig a diszkurzív gyakorlatok és a szintén heterogénnek tételvezett szöveg közötti interakció elemzését. Ez tekinthető az analízis 'mikro' szintjének.

Az analízist végző kutató tudatában kell legyen annak, hogy a diszkurzus-analízis nem csupán leírás, hanem értelmezés is egyben, s mint ilyen, alapvetően függ az analízist végző egyén önnön diszkurzív múltjától. Tehát sohasem 'ártatlan', mindig valamiféle ideológiát/ideológiákat juttat kifejezésre az alkalmazott, internalizált diszkurzív gyakorlat, kommunikációs konvenció természetétől függően, ami a nyelvész esetében elsősorban a követett nyelvészeti diszkurzus konvencióit jelenti. A TODA tehát alkalmas az analízist végző beszédmódjának 'leleplezésére', illetve szándékolt 'beismerésére' is. Egyben felfoghatjuk Michael Shapíronak a Foucault-val szembeni kritikájára adott válaszként is, aki épp azt nehezményezi, hogy Foucault fel sem veti az analízist végző kritikus, azaz saját maga pozíciójának természetét⁷. A Fairclough által bevezetett modell bevallottan elsősorban a nyelvészeknek, valamint az iskolai oktatásban résztvevőknek kíván segítségére lenni, hogy tudatosítsa a diszkurzus közvetített ideologikus értékekhez való saját viszonyunkat.

⁷ How are we to understand the analyst's mode of speaking? = M. SHAPIRO: *Language and Political Understanding*. Yale, Yale University Press 1981. 163.

*Az abjekt Julia Kristeva szubjektum-felfogásában**

»Képek nélküli, mégis fekete hangoktól sűrű éjszakán; a minden és a semmi ellenében fennmaradó vágy pusztaságában; a papírlapon, hol a transzfer áttételén át kezem nyomán a semmiből szövődik valami — megnevezlek, abjection.«

abjection — lat. abjectio > ab-jectio > 'kivet magából'

Sem ob-jektum, sem szub-jektum — ab-jektum...

Az abjektióban benne van a lét/ező heves és homályos lázadása. Lázadás az ellen, ami fenyegeti őt, ami úgy tűnik, kívülről, vagy egy mértéktelenül megnövekedő, túláradó, kicsorduló bensőből fakad. A létezés borzalma. Szent borzalom. Itt van egészen közel. Megfogni, megragadni mégsem lehet. Vágyaid igézi meg, elcsábít, erőszakol. Magadévá tenni mégsem tudod. Vagy éppen ellenkezőleg: undort kelt, utálatot, félelmet, kimondhatatlant. Képtelen nevetést. S te félelmet palástolva elfordulsz tőle. Vagy éppen ő fordul el tőled? Te maga(d) vagy, ki taszít és vonz. Kérsz belőle és ellököd. Tetszeleg(sz).

Ez az érzékelhetően magát nehezen adó valami, az abjektio: hullám. Érzelmek és gondolatok végtelen áradata, melynek örvényei engem is magukba szívnak, elnyelnek. A mélységből kivetetten-holtan ott marad(ok), maradék. Képtelenség hát pontosan rámutatni. Nem lehet pontosan meghatározni a viszolygást-borzadályt keltő örvénylő körhinta-forgatag okát. Így annak tárgyát sem.

Kristeva láthatóan igyekszik elkerülni a rákérdezés csapdáját.

Az abjektio nem tárgy, persze nem is fogalom. (Még csak nem is személy, barkochba-hős). Nem ob-jectum, hiszen azt világosan látom, arra rá tudok mutatni, azt meg tudom nevezni. Elképzelem. Az abjektio van. Kiköpött anyja. Mint valami mélységekből előkívánckozó görcs, feltartóztathatatlan lendület, az ugráás repülése, a végtelen á szédülete... A tárgy, az objectum, az értelem utáni vágy törekénységében ugyan, de kiegyensúlyoz. Az abjekt, leeső-zuhanó tárgy, mely végül leesik, tehát ki-esik, ki-zárja magát, radikálisan.

Kristeva úgy mondja: »bukott tárgy«.

Ebben a kintlévő, lebukott pozíciójából odahúz, odavonszol, vonz végtelen taszítással. Oda, ahol minden értelem összeomlik. Kiborul. Kiborult. Kívülrekedt, a felettes én eltakarította. Bukott és korrupt. Hamiskártyás: úgy tesz, mintha nem

*JULIA KRISTEVA: Pouvoirs de l'horreur. Paris, Ed. du Seuil 1980.

ismerné a játékszabályokat. Száműzöttek azonban, asilumából továbbra is sakkbán tart. Őrületbe kerget. Testem minden összerándulása, szájam minden kiáltása az övé, mesterkedései ezek annak a kirasztott-kiköpött tárgyelőttné, ami a felettes ént sohasem hagyja nyugton, örök harcra, küzdelemre esküdött, miként a paradicsomból kiűzött ember...

Fájdalom, szenvedés, kín, gyász, nárcisztikus sebek... Egyszerű szavak lennének csupán? Megannyi változata az édent odahagyó ember keresztjének. Ám a vágy büntetettjei ezeket is elviselik, hiszen ki tudhatja, milyen a M/másik vágya? Mi a M/másik vágya. Ki tudja, hol a M/másik vágya. Ki vagy másik? Egy más(ik) vágy.

A létezés és nemlétezés határán az elfeledett és homályos életből megsemmisítő hang köszön rád. Ne félj, véd a korlát. Őrleteket és örületeket kívülrekesztő vigyázó rácsok. Akadály. Kihajolni veszélyes.

Émelygés, undor, hányinger és hányás — védelmezőim. Féltve óvnak attól a tisztátalan, szennyes és utálatos valamitől, attól. Hiszen általuk elfordulok tőle. Attól. Az abjektktől.

Kristeva az abjektio legarchaikusabb formájának az ételtől való undorodást tartja.

Amikor a forralt tej tetején kihűlés után megjelenik az az ártalmatlan, papírvékony, mozgásra kissé fodrozódó bőr. Szánalmas, mint a manikűrözés áldozatául esett, levágott és otthelyezett körömdarab, elidegenült testem. Ugye nem kell magyarázni. Észreveszed, ajkaiddal érzékeléd, mire váratlanul beáll a görcs, képtelen vagy lenyelni egy kortyot is, először csomóként a torkodat, majd a teljes bensődet leigázza, a test összerándul, könnyeket ejt, a homlok verejtékben úszik, ver a szív. Iszonyat. Ugye ismerős a gyermekornak ez a rémtörténete? Ez a tej a halálom. S valóban, a megbőrözött tej látványától kifordulok magamból. Más(ik) leszek, saját halálom árán. A görcs torkomra hágó mozgásában megszülo, kiperselem magamból magamat. Hányok.

Kristeva úgy gondolja, hogy ez a tej és annak föle az anyától választ el.

Te(l)jes elidegenülés.

Holttest. Identitásom szétzilálója, te. Holttest: te elesett test, te végérvényesen otthagyt. Kiesett, hát halott. Ez a halál határokat renget. Saját testem határait. Ájulás.

Kristeva szerint az abjektio csúcsa a halott test látványa, az életet megfertőző halálé.

»Tehát nem a tisztaság vagy az egész-ség hiánya az, ami abjekt-té tesz, hanem az, ami megzavarja az identitást, a rendszert, s végsősoron a rendet. Ami nem tartja be a határokat, a helyeket és a szabályokat. A köztes, a-kettő-közötti, a kevert.« Ami nem tartja be, csupán betart.

Vannak olyan létezők, amelyek háttérben nem állt a vágy. (A vágnak titokzatos tárgya van.) Az abjekt létezők „vágya” a kizárás, kizárólagos vágy. Az abjektio a lehetetlent célozza. Az abjektio a lehetetlen vágya. Hiány.

Kristeva ezen a ponton túllép a tudattalanon.

Én/Másik, Kívül/Belül, Tudatos/Tudattalan. Az abjektio innen és túl van ezeken. Határlény. *Borderlínés*.

A lehetetlen. Az pedig maga a lét, saját létem. Saját magunk abjekciója tehát ájulás — vesztesség, egészen feledésbe merülő... Nem más ez, mint a hiány beismerése, a hiányé, amely minden lét, minden értelem, minden nyelv és vágy alapja. Ha belátjuk, hogy a hiány logikailag megelőzi a léte és a tárgyat — a lét tárgyát —, akkor be kell látnunk, hogy a hiány egyedüli jelöltje csakis az abjektio, önmagunk abjekciója lehet. »Jelölője pedig... az irodalom.«

Az irodalom az ígéret földje. Ott minden diszkurzus a szublimációban és a szublimáció által létezik.

Foglaljuk össze tehát. Az abjektio tere: az elkülönülés (mondhatni az elkülönöződés) megszgyéje, az elválás. Ideje: a feledés. Léte(m): az élvezet. Fennsleges fennmaradás — jellé vegyülés — szublimáció. Légneművé lényegülés. Átlényegülés.

S főleg ne félj! Kristeva szerint beszéld csak el félelmedet. Nevezz.

»Az abjekt az elsődleges elfojtás „tárgya”.«Ez az elsődleges elfojtás felelős azért, hogy a M/másikkal nehezített beszélő szubjektum osztani, ismételni tudjon, hogy végül a *mimesisben* egy másikkal, a Másikkal azonosulva létrehozza önmagát. A *mimesis* másodlagos. Hiszen mielőtt még én valamiként, úgy, mint valami lennék, nem vagyok, csak elválasztok, elvetek, ki-vetek, ab-jektálok. Ebből következik, hogy az abjektio minden nárcizmus előfeltétele. Feltámadás a halálból. A halálöszön életigenlése. Perverzió. Az abjektio perverz. Nem képes lemondani a tilosról, a törvényt azonban képtelen feldolgozni. Nem sajátja. Csak a Vallás marad, az Erkölc, az Irodalom, ahol az abjektio a Törvény áthágásának szentségébe, a heterogenitás megtisztulásába csap. Dosztojevszkij, Joyce, Borges, Artaud, Platón és Arisztotelész. Majd Bataille és Céline. Mocskok és szenny mennyei tisztaságú szövete. A metafizika elgondolhatatlanja. Üresség. Abjektio.

Olvasás. A nyelv alchimiája. (Butor). A betűk karneválja.

Kristeva a gyilkos betű alchimista szublimátora. Ott vagyunk, itt, hol a betű már nem öl, csak sebeket ejt.

Kristeva azt mondja, ilyen a borzalom hatalma.

Szerintem még ilyenebb...

Jegyzet a hermeneutikus alany lehetőségeiről

A kortárs szubjektum-filozófiák egymásnak is feszülő gondolatsorait Nietzsche bölcséletének dinamikájára, aporetikájának lendületére kell vonatkoztatni. Nem érhetjük be azzal, hogy csupán azokat az elmélkedéseket kutassuk fel, amelyek Nietzsche „posztmodern” tekintélyére támaszkodva kölcsönöznek súlyt állásfoglalásaiknak. Mert az a szemlélet, amely megelégedne egy effajta lajstromozással, s kizárólag azokat az irányulásokat térképezné fel, amelyeknek a hivatkozás szintjén van közülük Nietzsche eszmefuttatásaihoz, nem venne tudomást arról a tényállapotról, hogy a filológus-bölcselelő apóriái fényt derítenek a szubjektum-filozófiákban kifejezésre jutó vívódásokra. Az ő aporetikus látásmódjának jelentősége témánk szempontjából az, hogy kulcsot ad ellentmondó tényekhez is, s időszerűsége abban rejlik, hogy a szubjektum-filozófia lehetőségeit rajzolja ki erőteljesen s mintaszerű módon.

Hogy a szubjektum mint egységesített, szilárd alapokkal rendelkező metafizikai intézmény, fikció, azt Nietzsche azon a helyen fejt ki, ahol egyúttal acentrikus gondolkodásmódjának is hangot ad: „Semmilyen szubjektumok-atomok. Egy szubjektum szférája állandóan növekedik vagy csökken — a rendszer középpontja állandó eltávolodásban”.¹ Ez a kérdésfeltevés erőteljesen rávilágít Nietzsche eljárására, hírt ad gondolkodói lényének legbensőbb sajátosságairól, arról a tényről, hogy esetében az egyébként kitüntetett „én”, a személyiség megőrzendő ősmagja egyfajta fluidummá válik, álarcok sokaságában sokszorozódik meg, méghozzá annak reménye nélkül, hogy valaha is szilárd középponttal bíró egységgé és erődtémennyé alakulhat át. Az egyes szám első személyének használata, melyet Nietzschtől illetően nem kevesen gögös magamutogatásnak véltek, ne tévesszen meg bennünket: még az első pillanatban önéletrajznak vélhető *Ecce homo* című utolsó műve sem fog megnyugtatóan eligazítani bennünket. Nem önéletrajz a szokványos értelemben, hanem az én-fluidum végtelenbe nyúló mozgása, szerepek váltogatása, szövegek labirintusszerű effektusainak szötteése, egymásba toluló jelek halmaza, töredékekben és aforizmákban felcsillámló parodisztikus elemek sorjázása. A mélységvázlat, melyet Nietzsche önfeltárás gyanánt írt, s arra lenne hivatott, hogy választ adjon személyiségének mibenlétére, inkább megszámlálhatatlan kérdőjelet közvetít számunkra, az „én”-t pedig, e fontos kategóriát, afféle erőterként láttatja, melyben egymásnak feszülő erők játéka bukkan felszínre. Íme, csalókának bizonyul ama képzetünk, hogy az alapzat rangjára emelkedett alanyiség energikus kísérletei áttetszővé tehetik a „bensőt”, hogy az ex ante megfogalmazott célok és motívumok előzik meg a cselekvést, hogy tudatos

¹ F. NIETZSCHE: *Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe in fünfzehn Bänden*. Bd. 12. 391.

szándék közvetítésével és teleologikus módon vesszük birtokba világunkat, egyszóval, hogy a „szubjektum causa” (Nietzsche). Az alanyiség mint kategória hitünk megnyilvánulásaként szerepel, miszerint egységet teszünk fel ott, ahol a sokféleség játékát kellene látnunk. Nem az a célja, hogy mozgásra ösztönözzön, hanem hogy megállásra, önmagunknál való időzésre kényszerítsen. Minél hiánytalanabb rendbe illeszkednek az alanyiség részelemei, annál szilárdabbá lesz az elszigetelt szubjektum intézménye. A szubjektum fogalmi alapként előfeltételezi a „benső” szféráinak egyenműségét és összhangját, azt, hogy minden „benső” elem úgy viszonylik a másikhoz, mint a tojások egymáshoz. A szubjektum köré gyűlnek össze a benső jelenségei, mert úgy vonzza ezeket, mint a mágnes a vasszilánkokat. Az egyenlőtlen mozzanatok, a folytonosan megvalósuló metamorfózis áldozatul esik a szubjektum megmerevedett azonosság-képletének és konstruált állandóságának: elapad az ember mint eleven lény — már az alanyiságnak „egyként” való előlegzése is erőszakot tesz a sokféleség burjánzásán. Az „egység” a logikai-grammatikai szisztematikába rántja bele a keletkezés, a létrejövés, a mozgás anyagát, behatol a különbségek területére, s a lezárttság formájában jelenik meg. A szubjektum, önnön állandóságának tudatában felette áll a levésnek, s mintegy bekebelezi azokat a jelenségeket, amelyek határai bizonytalanok, folytonosan elmosódnak, tehát mint önazonosító, önmegjelenítő alanyiség tesz szert arra a jelentőségre, amellyel a descartes-i rendszer s az egész újkori filozófiai hagyomány nyomatékosan felruházta.

A szubjektum-filozófia szembeszökő jellegzetessége, hogy kisebbsíti a test jelentőségét annak okán, hogy járulékosnak tekinthesse a test inkoherenciját. Azt a szerepet szánja a testnek, hogy belemeredve a funkciók gyakorlásába, az ész szolgálóleánya legyen. Nietzsche azonban nem taszítja az irracionalizmus szakadékába a testet — egy helyen a testet egyenesen „nagy észnek” nevezi, mely magát a sokszersőséget példázza. A bölcsélet ősrégi gesztusa, a dolgok létezésére való rácsodálkozás a test talányos egzisztenciájának tekintetében nyeri vissza sajátos jelentését.² Nem csupán arról van szó, hogy a parmenidészi *noein* és a cartesianusi *cogito* itt testi közvetítőt kapnak — nem, a test itt nagyobb súllyal esik latba. A test, tudniillik, azért válik az értelmezés vörös fonalává, mert megnyilvánulásainak túlcsonduló gazdagsága, eleveisége a látásunkat élesíti: a test átlüktet a tudaton — mércéket szolgáltatathat. Amit hagyományosan a szubjektum fogalmán értettek, az a test részeként éled fel újra. A test világra való vonatkozódásában fejeződik ki mindaz, ami emberi. Nem kisebb feladat jut osztályrészrészéül, mint hogy a világot nem adottságként, hanem interpretandumként léteztető emberi tevékenység horizontja legyen. Általa mélyed el felismerésünk a világról mint a végtelenbe nyúló értelmezések tárházáról, mint eredendő hermeneutikai jelenségről. A világ mint feladottság, mely csak az interpretatív viszonyulásban tűnik fel, a test közvetítésével nyer formát. Nietzsche perspektivisztikus hermeneutikája a testnek szánja azt a szerepet, hogy dekonstruálja az igazságot mint előzetesen adott, érdekmentes, objektív feltárára váró léte-

² B. MIKULIC: *Sein, Physis, Aletheia. Zur Vermittlung und Unmittelbarkeit im ursprünglichen Seinsdenken* M. Heideggers. Königshausen, 1987.

zót tételező felfogást. Az uralkodásra rendeltetett és szuverenitásban túlfeszített alanyiség bírálata van itt gyűjtőpontban.

Itt azonban meg kell állnunk. Mert semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy milyen hozadéka lehetnek Nietzsche szubjektum-bírálatának. Az alanyiságot fikcióként láttató Nietzsche, tudniillik, felbecsülhetetlen értékűnek minősítette a szubjektum létezését. Nem tudunk lélegzetet venni a szubjektum tételezése nélkül. S nemcsak a grammatika alapképleteiben jut szóhoz különös erővel a szubjektum-objektum viszonylatrendszer. Az egzisztencia nem elevenedhet meg azon önviszonyulás nélkül, amely állandóságot kölcsönöz minden organikus létezőnek. Az én és a nem-én funkciója a fennmaradásra vonatkozó erőfeszítés közepette alakult ki, szükségszerű ideológiai képződményként. De az alanyiságnak a fennmaradás szükségszerűségeihez kapcsolható kibontakoztatása kérdéseket von maga után. Bizonyos, hogy Nietzsche nem vádolható semmilyen szubjektívizmussal, hogy számára a világ-interpretáció mögött nem szubjektív projektumok állnak, s hogy az értelmezés gyakorlata mögött nem az állandósággal jellemezhető szubjektum, hanem az élet őseredeti dinamikája áll.³ Ha szem előtt tartjuk Nietzsche univerzális hermeneutikai beállítottságát, valamint azt, hogy a fennmaradást is interpretatív, azaz perspektivisztikus jellegűnek mutatta be, akkor felvetődik a kérdés: a szubjektum pozíciója metahermeneutikus köntöst ölt magára vagy a hermeneutikai körön belül helyezkedik el. A szükségszerűség sem tényállapot, mely feltárára vár, hanem egy sajátos értelmezési gyakorlat kifejeződése. Ily mód az alanyiség is egy interpretatív konstrukció. Milyen következtetések adódnak ebből? Az apória szívébe jutottunk.

A „meggyengült alanyiség”, az én felfokozásának meggyengítésére irányuló gondolkodás⁴ olyan jelentékeny képviselője, mint Vattimo, a modern hagyományban teljhatalmat gyakorló, túlérett alannal szembeni bírálat kulcsmozzanatait látja meg a nietzschei hagyatékban. E hagyaték a nihilizmus pecsétjét viseli magán, márpedig a legtökéletesebb nihilista azon halandó, aki megtapasztalva az eredet lényegtelenségét a nihilizmusban, nem a sötét kétségbeesés okozóját, hanem korunk kiváltképpeni esélyét érzékeli. Ebben a vonatkozásban a *Vidám tudomány* dokumentum értékű. A nihilizmus szellemiségének mélyére hatoló Nietzsche, Vattimo számára minden kétséget kizáróan a filozófiaiag ösztönzött posztmodern gondolkodás első, sorsunkat is befolyásoló hírnöke. Erőteljesen tudatosítja velünk, hogy szembeesülve esendőségünkkel, a létre csak mint nem-jelenlevőre gondolhatunk. Vége szakadt a létértelmezés azon korszakának, amely a dialektikus meghaladásnak és a nóvumnak mint végső értéknek a jegyében ténykedett. Megszűnt a kényszer, hogy szembenézzünk a dolgok valóságának a kérdésével. Nem azért fordulunk az eredethez, hogy elsajátítsuk azt; a posztmodern helyzet lényegi dimenziója, immáron nem arra törekszünk, hogy a lét értelmének birtokába jussunk: hiszen a lét nem más, mint a történelmileg meghatározott, világunkat megnyitó viszonyulások transz-

³ Ld. M. DJURIC: Nietzsche und Heidegger. = Synthesis philosophica 1987. 4.

⁴ P. A. ROVATTI: De la phénoménologie à la pensée faible. = Critique Paris 1985. 452 – 453.

missziója. Valósággal elmerülünk⁵ az illúziókban és az álomképekben, tekintetünk „csupán” a csillogó felszíni formákat pásztázza, mert ez az egyetlen lét és gazdagság, amely megadatott számunkra. Nem eredet és nem alap, hanem a közelség lehelete. A metafizika konstrukciói, így a humanizmus gubójából kibújó szubjektivitás, oly hamisan csillogó gazdag szóttest hoztak létre, amely a realitásban megmutatózó és megjelenő léteket képviseli. A megtévesztés, a hízélgés és a csalás, az önmagunk és mások előtt való színészkedés, önmagunk álcázása, annak eltérése, hogy nappali és éjjeli álmok a legcsalárdabb módon megtéveszsenek bennünket⁶ — mindezen tévedéseink sava-borsa, hogy történelmi folyamatossággal bírnak, ám nélkülözik az igazsággal szembeni fundamentális viszonyulás karakterisztikumait. Nietzsche, erősíti meg Vattimo több ízben is, éles szemmel ismeri fel, hogy a modernitásból nem léphetünk ki oly módon, hogy annak a metafizikai szubjektivitás által ösztökélt, meghaladására törekszünk, hiszen maga a meghaladás ízig-vérig modern kategória. Nem a meghaladás, hanem a kilábalás (*Verwindung*) szemügyrevétele a dolgunk. Tehát: a be nem végezhető gyógyulás folyamata, a veszteség és a fájdalom tudomásulvétele. Tévedés azt gondolni, hogy a szubjektivitás tüze a posztmetafizikus korban egyszerűen kialudna, vagy hogy a metafizika kiszikkadna. A metafizikai szubjektivitás nyomai belénk vésődnek, mint ahogy a hosszan tartó betegség hagy nyomot arcunkon. Ezen tény figyelembe vétele magyarázza a létre vonatkozó *An-denken*, a vissza-émlékezés ünnepélyes gesztusait: Vattimo visszaémlékező, „an-denkend” hermeneutikája, sajátosan összefonva a korai és kései Heidegger gondolkodását, a posztmodern gondolkodást „meggyengült kezdetként” mutatja be, mely a pietas érzésével fűződik élőhöz-holthoz, így, az élőkhöz mint az emlékművek teremtményéhez, a léthez pedig mint a nyelvben történő átvitelhez (*Ueberlieferung*) kapcsolódik. A nyelvben mutatkozik meg ugyanis a világgal való összefonódottság, mely történelmi meghatározottságában előfeltétele bármilyen tapasztalatnak. A pietas forrása nem a metafizikai autenticitás — s a pietas ragyogása csupán következménye a metafizikai jelenlét lehetetlenüléséről és belátásnak. Fontos tulajdonsága a hagyományra való támaszkodás, az elfogadás és a lehetőségek elmélyítése.

E hermeneutikai bölcselétről, a „meggyengült alanyiság” gondolatától elválaszthatatlan a pillanatszerű és efemer esztétikai tapasztalat előtérbe helyezése. Hiszen ez a tapasztalat a legmélyebb kapcsolatban áll az igazság jelenségével, mely nem a bizonyosság referenciáival körülövezett szilárd struktúrával, hanem esemény-szerkezettel bír. A műalkotás úgy jelenik meg a vattimoi színen, mint a történelmi-sorsszerű horizontok feltárása, mely lehetővé teszi a propozicionális ítéleteket. A nyelviség előfeltétele azon történésnek, hogy valami mint valami megjelenjen, annak, hogy a dolgok ama heideggeri négyesség (*quadratura*) tükrében kerüljenek felszínre. A világ megnyilvánulásai, melyekről itt szó esik: a föld, az ég, a végesség által meghatározott ember s az istenek. A poézis az a nyelviség, amelyben a világfeltárás a végességnek kiszolgáltatott ember sorsát tükrözi. Az emlékművek nem a szub-

⁵ Erről ld. F. NIETZSCHE: A nem-morálisan föl fogott igazságról és hazugságról. = Athenaeum 1992. 3. 4.

⁶ *ibid*

jektumnak önmagával szemben tanúsított viszonyulásának funkciói, hanem ama nyomok, amelyek mások, a másság számára bírnak jelentőséggel. A nyelv úgy jut-tatja az alanyiságot a dolgok közelébe, hogy az azokkal való találkozás horizontját, az emberi végességet domborítja ki. A műalkotásban a hermeneutikus alanyiság-nak önmagával és önnön történelmével való szakítása nyilvánul meg: az esztétikai tapasztalat az a mód, ahogy az alanyiság értelmezi a szakadékba (Abgrund) való ug-rást. A műalkotást Vattimo azért írja le az igazság megnyilvánulásaként, mert az napvilágra hozza a világ alap-nélküliségét: az esztétikai diszkontinuumban az alany nem önmagával találkozik, hanem önnön végességet tapasztalja meg.

Vattimo gondolkodásának irányát a nietzschei és a heideggeri gondolkodás ötvö-zésének mértéke szabja meg: szerinte e bölcselőknek azért tartozunk köszönettel, mert a humanizmus válságának mélyére hatoltak. Nem a lét értelmének visszaál-lítását áhították, az eredetbe beleivódó végesség felől gondolták el a szubjektum lényegét. Anti-humanizmusunk lényege a létet a tárgyiaság meghódítása céljából uraló alanyiság destrukciója. A humanizmusban ugyanis a szubjektum öntudatként, azaz jelenlétként működik. Egyszóval: a szubjektum szoros korrelációban áll a me-tafizika eredet-fogalmával, melyet az objektivitás jelentései, nevezetesen a stabilitás és a bizonyosság jelentései támasztanak alá. Az alanyiság a modernitás hajnalán arra rendeltetett, hogy védőgátakat emeljen a dehumanizáció ellen, ám akarata ellené-re maga is a dehumanizáció ösztönzőjévé vált, hiszen mint az objektum mindenkor szubjektuma a rendbe rögzült objektivitás funkciójává egyszerűsül. Kudarcba fulladt a törekvés, hogy az objektum teljhatalmát a szubjektum uralma révén törjék le: bár-milyen magasan is trónol a szubjektum a teremtmények világában, ő is áldozatává válik önnön uralmának.

A meggyengült alanyiság gondolatának kapcsolódása a távolodó, távollétben le-vő lét és az ontológiai differencia vonatkozásait bemutató heideggeri bölcslethez nyilvánvaló. A heideggeri örökség ezen elemei rávetülnek a nietzschei szubjektum-bírálat értelmezésére is. Vattimo eljárásaiban Heidegger Nietzsche-bírálata nem nyer igazán teret, fel kell áldoznia a nietzschei aporetikus eszme-futtatást, nem utol-sósorban a perspektivisztikus hermeneutika aktivizmusát és a konstruktív alanyiság mozgástanát avégett, hogy a meggyengült alanyiság szellemiségének érvényt szerez-zen. Deleuze és Guattari például, akik ugyanazon Nietzsche-mondatokkal támaszt-ják alá a vágy politikai gazdaságtanát firtató művük vonalvezetését, mint Vattimo a modernitás végéről írt művét⁷, éppen arra törekednek, hogy érzékenységet tanú-sítsanak a projektív, konstruktív nietzschei alanyiság iránt: ebben az értelemben a Vattimo által szorgalmazott alanyiság képletével szemben helyezkednek el. Hiszen a vágy radikális teremtő jellege, a „schizoanalízis”, mely a pszichoanalízis ödipalizá-ciójának eljárásait ostorozza, az említett két szerző számára abban fejeződik ki, hogy a vágy mindenkor saját maga számára teremt objektumot. A tudatalatti önproduk-tivitásának égisze alatt az ontológiai esemény szubjektív-individuális jellege van a

⁷ G. DELEUZE – F. GUATTARI: *L'Anti-Oedipe*. Paris, 1972. 13. — Egyébként a francia Nietzsche-interpretációt illetően éppen Vattimóra kell hivatkozni: G. VATTIMO: *Nietzsche heute*. = *Philosophische Rundschau* 1977. 24.

középpontban. Fontos tény ebben az értelemben, hogy Deleuze, aki maga is tevékenyen kivette részét Nietzsche filozófiája egyfajta újjáélesztésében a hatvanas években⁸, éppen Heidegger Nietzsche-értelmezésétől kíván elrugaszkodni.

Nos, Heidegger módfelett nehezményezte a nietzschei hermeneutika antropocentrikus meghatározottságát⁹, azt a tényt, hogy a hatalom akarásának elve nem más, mint a természet ember általi leigázása. Hogy a világ perspektivisztikus antropomorfizálása, a hermeneutikai spontaneitás önlegitimációja éppenséggel erős, projektív alanyiságot fedez, mely a világ feletti törvényhozásra és uralomra, a világ meghódítására törekszik. A hatalom akarását a világ fölé emelő nietzschei gondolkodásra, e szerint, az antropocentrikus újkori hagyaték nehezedik. Kapcsolatban van mindez azzal, hogy Heidegger – szemben Lutherrel, aki úgy gondolta, hogy az ember természete szerint nem akarhatja, hogy az Isten Isten legyen, hiszen őt maga a teremtő arra a szerepre szánta, hogy az önmeghaladásban teremtsen folyton újra önmagát – a modern egyedet az önjelölt alanyiség képviselőjének, ahogy egy helyen említi, az önmagára irányuló akarat, az *akarat akarása önkéntesének* tekintette. Nietzsche töredékei így válnak az elmarasztalendő onto-technikus gondolkodás lecsapódásává. Igaz, hogy Nietzsche bölcselete impozáns súly alatt vérzett el, ám antropomorfája nem menthető fel a gyanú alól, hogy foglya marad az újkori, szubjektivistá alapokon álló metafizikának. Így Heidegger.

Eljárásának megannyi mozzanata tükröződik vissza, mutatis mutandis, a kortárs irányvételekben¹⁰, például a Derridáéban. Mert megfelel ugyan a valóságnak, hogy ő élen járt Heidegger Nietzsche-értelmezésének kritikai recepciójában (ld. *Grammatológia*), hogy mély bírálattal illette a léttörténet heideggeri változatainak úgymond metafizikai maradványait vagy éppenséggel a metafizikai, epochális meghatározottságú újkori szubjektivitással kapcsolatos látteleket¹¹, de gondolkodása nem mutat érzékenységet a „különbségek” ex nihilo teremtésének nietzschei válfajai iránt. Hiszen a projektív, konstruktív alanyisághoz hozzátartozik ezen felduzzadt, erőszaktól sem mentes aktivitás, mely a heterogén létezés szívében történik. Az alanyiség önazonosságának éleselméjű dekonstrukciója, a szubjektum önelégültségét negáló másság iránti, etikai színezettségű, derridai fogékonyság inkább a textualitás szövödményeiben fogant különbségek és a különbségek különbségeinek¹² hozadékait, tehát a különbségek genézisét, egyfajta megteremtettségét, megformáltságát láttatja, ám nem magát a perspektivisztikus aktivitást. Derrida úgy látta, hogy Nietzsche messzebbre merészkedett, mint Heidegger, mert hogy az igazság és a lét eszméivel való radiká-

⁸ G. DELEUZE: Nietzsche et la philosophie. Paris, 1962.

⁹ A természet antropomorfizálásáról Nietzschénél: M. HEIDEGGER: Nietzsche I. Pfullingen, 1961. 654. – Mikulic említett művében azért minősíti a kései Heidegger gondolkodását reprezentatívnak az egész életmű szempontjából, mert itt valóban kitűnik a szubjektum receptív jellege. Vattimo Nietzsche-interpretációját a szubjektum pacifikációjának nevezi, szerintem helyesen.

¹⁰ S. Žižek szerint a posztmodernizmus a tapasztalat súlypontjának áttevődése az objektumra: S. ŽIŽEK: Postmodernizma i objekt. = Republika 1985. 128.

¹¹ J. DERRIDA: Eating Well, or the Calculation of the Subject: An interview with Jacques Derrida. = Who comes after the subject. Ed. by E. Cadava. London, 1991. 103.

¹² J. DERRIDA: La dissémination. Paris, 1972. 111.

lis leszámoláson, s nem a lét újfajta megértésén munkálkodott; Derridát a nietzschei megfékeltetlen fluxus, ha úgy tetszik: a dekonstruktív kinesis, ösztönözte, ám a dekonstrukció horizontján a világ nietzschei típusú hermeneutikai projiciálása nem játszik szerepet.

Ezen utóbbi tény bizonyos értelemben magyarázza a hermeneutikus alanyiség másik reprezentánsának, M. Franknak Derridával és a posztmodernnek nevezett gondolkodás szubjektum-elméletével szembeni ellenvetéseit.¹³ Bizonyos értelemben ugyanis M. Frank nem rokonszenvezik Nietzsche szubjektum-bírálatával¹⁴, azt, noha számára csupán kaotikus gondolatfüzerek halmazát jelenti, az antiszubjektivisztikusnak minősített posztmodern orientáció megalapozásának bűnében marasztalja el. Nem tesz különbséget a posztmodernnek minősített szerzők között ezen orientáció tekintetében, hiszen úgy véli, hogy Nietzschével bezárólag mindegyikük a felfokozott szubjektum-bírálat csábításának esik áldozatul. M. Frank ezért visszakanyarodik a romantikusok nyelvelméletéhez és a schleiermacheri divinatorikus hermeneutikához, ők ugyanis olyan hermeneutikai szempontokkal ajándékoztak meg bennünket, amelyek alapján megbirkózhatunk a szubjektum és a jelartikuláció viszonyának problémáival anélkül, hogy a posztmodern, nevezetesen a derridai szubjektumkritika csapdájába zuhannánk. Mert a szubjektum belebonyolódását a jelek mozgásformáiba¹⁵ nem szükséges az individuum rangfosztásával magyaráznunk. Tegyük szert a nyelv életének forrásaira, vegyük szemügyre a jelartikuláció időbeliségét, az értelem őseredeti nyitottságát és el nem dönthetőségét, melyek megakadályozzák ama általános magába zárulását, érzéketlenségét az egyedi irányában, és utat nyitnak az értelmezés poetikai felfogása előtt! Az értelem nem a jelartikuláció őseredete gyanánt, hanem azok effektusaként jelenik meg. A hermeneutika igazi forrása ugyanis a poétikai és a szemantikai nyitottság megtapasztalása: e kontextusban nyilatkozik meg igazán, hogy az individuum ott csillog, ahol értelem-módosítás megy végbe, s ahol az értelem-konstitúció dialogikus jellege domborodik ki. A nyelv mint a világ önfeltárulásának orgánuma, a romantikusok elképzeléséhez hasonlóan, a kifejezhetetlenben gyökerezik. Csak a felszínen tűnik úgy, hogy valamilyen miszticizmus érvényesül itt: arról van szó, hogy a nyelv nem-jelentésszerű (élément non signifiant du langage) alapja az individuális értelem-adás révén teljesül be. A feladat tehát abban a tényben rajzolódik ki, hogy fel kell tárunk azokat a rétegeket, amelyekben jelen van a beszédnek a szabályokra való vonatkoztatottsága és a leírhatatlan, levezethetetlen és megragadhatatlan individualitás produktivitása egyaránt. A kifejezhetetlen és a kifejezhető határmezsgyéjén pedig ott van a stílus mint az esztétikai alkotás nem általános dimenziója: létezése a legmélyebb értelemben véve esztétikai meghatározottságú. A filozófiának tehát a költészethez kell fordulnia, hogy önnön lényegére leljen, s hogy önnön igényeinek eleget tegyen.

¹³ Ennek legerőteljesebb kifejeződése: M. FRANK: Die Unhintergebarkeit von Individualität. Frankfurt/M., 1986. 10. — Derridára vonatkozóan: Différance und autonome Negation, Derrida Hegels-Lektüre, Das Sagbare und das Unsagbare. Frankfurt/M., 1989.

¹⁴ M. FRANK: Was ist Neostrukturalismus. Frankfurt/M., 1983. 13. Vorlesung.

¹⁵ A textuális tevékenységről mint Möbius-gyűrűről: G. GENETTE: Figures II. Paris, 1969. 18.

Frank érdekelt a romantikus értelemben vett, a deskripcióknak ellenszegülő individualitás rehabilitációjában, valamint a hermeneutikus alanyiség egyfajta egyetemlegesítésében, hiszen ezekben látja a neostrukturális szubjektum-bírálat ellenszereit. Nem osztozik e szerinte arányokat tévesztő bírálatban, hiszen általa az individualitás beleveszik a struktúra vagy az intertextuális dinamika hozadékaiba, e feneketlen mélységekbe, avagy eltűnik a különbségek szövevényes labirintusában, márpedig a hermeneutikus interpretáció létjogosultsága elképzelhetetlen az esztétikai produktivásban magára találó individualitás nélkül. A létezés esztétikai hermeneutikája erőteljesen bizonyítja, hogy a kortárs szubjektum-filozófiák jelentékeny része csak a mitologikusan felduzzasztott alanyiség ambícióinak bírálatában tehet szert igazoltságra: nem veszik észre azokat a szálakat, amelyek az individualitáshoz fűzik a differenciák létrejövésének folyamatait. Hátat fordítanak a hermeneutikai értelemben vett alanyiságnak anélkül, hogy megcáfolták volna azt: az individualitás halálával fizetik meg a szubjektum-kritika gyakorlatának jogát. Frank azért elemzi behatóan kritikai szándékkal az újkori szubjektum-filozófiák erőfeszítéseit, hogy láttassa azokat a pre-reflexív mozzanatokat, amelyek rávilágítanak a hermeneutikus alanyiságnak a világban való létezésére. A hermeneutikus aktivitás individuálissá válása itt újragondolja az újkori szubjektum egyik legsajátabb jellegzetességét: a produktivitást. Reménye, hogy ez az aktivitás nem a szubjektum önkényuralmát, hanem a párbeszédbe tolult, értelemhez fűződő individualitást testesíti meg.

*Szubjektum és reneszánsz dráma**

Bár Catherine Belsey könyve már tíz éve jelent meg, még mit sem veszített frissességéből és igen alkalmas arra, hogy a magyar szakembereknek bemutassuk, miként kapcsolódnak össze a modern szubjektum-elméletek és a reneszánsz angol irodalom, elsősorban a dráma kutatása.

E bevezető gondolat is sejtetheti, hogy Belsey könyve nem annyira filológiai újdonságával, mint inkább az ismert eredmények új fénybe állításával, illetve egy érdekes elmélettel való ütköztetésükben tűnik ki. Az alapvető problematika, melyben a késő-középkori moralitásoktól a XVIII. századi illuzionista dráma feltűnéséig terjedő időszak tragédiáit vizsgálja, ahhoz a kérdéshez kapcsolódik, miként olvassuk a múltat, miként közelítsünk, illetve mit várhatunk el a múltban született irodalmi szövegektől. A kérdés természetesen maga sem újkeletű, újdonságértékű viszont a válasz, mely megkérdőjelez és aláás sok korábbi megközelítést és az irodalomtörténetben már közhellyé csontosodott interpretációt.

Mint a bevezető leszögezi, a könyvnek három célja van: először is hozzá kíván járulni a szubjektum XVI. és XVII. századi történetének megkonstruálásához. Ez azért fontos, mert a szubjektum a liberális humanizmus, vagyis a nyugati civilizáció fő vonulatának tartott ideológia főszereplője; szubjektum nélkül elképzelhetetlenek a politikai intézmények, a gazdaság, a családi élet, a munka és a művészi alkotás. De mint Belsey rámutat, fontossága ellenére a szubjektumnak nincsen historiográfiája, talán azért, mert a liberális humanizmus a szubjektumot örök és változatlan esszenciának képzelte el, mely mindig ugyanaz, így csak szinkron elemzésekre érdemes. A könyv második célja a nőket a férfiak mellett az őket megillető helyre tenni a szubjektum történetének vonatkozásában, mert enélkül e történet felemás – bár a hagyományokkal nagyon is egybevágó – lenne. Harmadjára a szerző egységbe kívánja hozni a történelmet és az irodalmat (ez utóbbit ő a „fikció” szinonimájaként használja) úgy, hogy elkerülje a szokásos csapdát, mely az egyiket előtérnek, a másikat háttérnek tekinti. Belsey szerint fikció és történelem nem textus és kontextus, hanem annak története, hogy egy adott pillanatban mit lehetséges elmondani, megérteni, s ennek értelmében miként lehetséges létezni. Márpedig e három aspektus fókuszában áll a szubjektum. Ugyanakkor a szubjektum nem határozza meg, hogy

* CATHERINE BELSEY: *The Subject of Tragedy. Identity and Difference in Renaissance Drama*. London – New York, Methuen 1985. 253.; MARGARET RICH GREER: *The Play of Power. Mythological Court Dramas of Calderón de la Barca*. Princeton, Princeton University Press 1991. 256.; JANE E. HOWARD: *The Stage and Social Struggle in Early Modern England*. London, Routledge 1994. 184.

mi mondható egy adott pillanatban: a jelentés kívül áll a szubjektumon, a fikció viszont megpróbálja a jelentést feldolgozni a szubjektum számára. A fiktív szövegek olyan szubjektum-pozíciókat ajánlanak az olvasóknak és a dráma közönségének, amelyekből a szövegeknek megnyílik az értelmük. A szöveg tehát definiálja a szubjektumot, de meg is szólítja azt: a fikció az az elsődleges helyszín, ahol a jelentés termelése megtörténik, mind a szubjektum jelentéséé, mind a szubjektum számára jelentéssel bíró dolgoké.

Belsey könyve két ponton hívja ki a liberális humanizmus interpretációs hagyományait. Először annak tagadásában, hogy a múlt (s ezzel az írói intenció) rekonstruálható lenne, másodszor pedig abban, ahogy a korábbi kritika a szubjektumot föltételezte. Belsey tagadja, hogy a szubjektum a jelentésnek az a szabad, kötetlen szerzője lenne, amely a történelem origójának tekinthető. Ellenkezőleg, nem a szubjektum csinálja a történelmet, hanem éppen a történelem ellentmondásos konfliktusai konstruálják a szubjektumot — töredezettnek és magában is ellentmondásosnak.

Az első rész összefoglaló címe: A Férfi, s ennek alfejezeteiben (Egység, Tudás, Autonómia) fejti ki Belsey a reneszánsz drámáról, pontosabban a XVI–XVII. század tragédiájáról vallott felfogását. Azt vizsgálja, hogy a középkori allegorikus és a XVII. században megszülető modern, illuzionista színház között az emblematisz reneszánsz tragédia hogyan teremti meg azt a dráma-modellt, amely a legautentikusabban hozza létre az ellentmondásos és a fragmentált szubjektumot. A helyzet paradoxona, hogy míg a szubjektumot éppen e születő modernitás hozza létre — férfitulajdonságaiban — egységesnek és autonómnak, ugyanezen tendenciák alá is ássák egységét és autonómiáját, melyet tudása sem tud koherensen összetartani.

A könyv második része a nővel foglalkozik, s bár itt várnánk az egyénibb megközelítést, s az újdonságot, e fejtegetések sok szempontból hiányérzetet hagynak bennünk a munka koncepcióját és egészét illetően. Az első női fejezet Alice Arden esettanulmányával foglalkozik. E nagy port felvert férjgyilkosság kapcsán egy eseménymag fikcionalizált változataival — bírósági anyagok, krónikák, legendák és több színpadi feldolgozás —, arra a nem túl meglepő következtetésre jut, hogy a történet elmesélése függ a kontextustól és a mesélő mögöttes ideológiájától, sőt, akár önellentmondó elemeket is tartalmazhat (bár elítéli az asszonyt, de akaratlanul lerántja a leplet a zsugori férjről, vagy mintegy tudat alatt helyesli, hogy egy asszony kitörjön a társadalmi kötöttségek béklyójából és érzékei parancsát kövesse). Ez utóbbi kapcsán Belsey behatóan elemzi a házassággal és a válással kapcsolatos késő-reneszánsz kor vélekedését, s arra a következtetésre jut, hogy a nő legfőbb szerepe a kor ideológiájában (s műalkotásaiban) az, hogy különbözősége folytán segítsen a férfi definiálásában.

A gondolat csak viszonylag eredeti, hiszen a petrarkizmus hagyományos elemzői is rég kimutatták már, hogy a női ideál megjelenése a reneszánsz szonettekben nem teremt önálló szubjektumot, inkább arra szolgál, hogy katalizálja és keretbe foglalja a férfi ego megnyilatkozását. Belsey tézise az, hogy a reneszánsz Anglia asszonyának nem jutott ki abból a lehetőségből, hogy a férfi szubjektumhoz hasonlóan választása-
it maga határozza meg, s hogy saját hangja lehessen. Egy további fejezet a hallgatás

és az elhallgattatás politikájával és poétikájával foglalkozik, mely utóbbi (az elhallgatás) abból is fakadt, hogy a nőket mintegy a felnőtt és gyereklét közötti állapotban lévőnek tekintették, ezáltal szinte generálva egyfajta önazonosság-problémát. Az utolsó fejezet arra utal, hogy a nőknek mind a valóságban, mind metaforikusan meg kellett találniuk a helyüket. E kihívás ugyancsak nem volt mentes az ellentmondásoktól, mert helyet találni a hagyományos értelemben nem volna más, mint családot alapítani és gyermekeket nevelni, ám a szubjektumában ki nem teljesedett nőiség éppen ezellen kellett, hogy fellépjen.

A feminista elméletet a drámaelemzéssel összekötő fejtegetések azért hagynak maguk után mégis hiányérzetet, mert az apró részletek elemzése, valamint a jó-részt kevésbé ismert darabok fragmentumai (*The Play of Patient Grisell; The Miseries of Enforced Marriage; A Warning for Fair Women* stb.) között elvész az eredeti megfigyelési szempont: a tragédia mint a szubjektum inkubátora. Ezt csak sajnálhatjuk, mert tragédiaelemzés feminista szempontból még nemigen született, és sajnos Catherine Belsey könyve sem tölti be ezt az űrt.

Míg Belsey a modern szubjektum születését a színpadon a középkori allegórikus és a modern illuzionisztikus színház közé eső reneszánsz emblematizmus időszakára teszi, a kora-barokk spanyol udvari színjáték példáján Margaret Rich Greer egy másik érdekes paradigmát mutat be, nevezetesen a modern illuzionisztikus színház és az allegórikus tradíció egy sajátos kombinációját Calderón mitológiai maszka-játékaiban. A *hatalom játéka*i című könyv célja bizonyítani, hogy e kifejezés hagyományos értelmezése, miszerint az udvari darabok sekélyesek voltak és egyetlen céljuk az uralkodók megalomániájának szolgálai kielégítése volt, egyáltalán nem igaz. Greer amellett érvel, hogy a maszka-játékok megfelelő befogadásával – s ennek lényege, hogy ne csak olvasandó szöveggént szembesüljünk velük, hanem polifóniájuk értelmében *Gesamtkunst*ként együttesen vegyük vers, látvány, színpadi perspektivizmus, zene és tánc egységét – felismerhetjük: hogyan problematizálják e darabok a hagyományos diskurzust, és járulnak hozzá a szubjektum definiálásához (199.). A könyv rendkívüli felkészültségről tanúskodik. Egyrészt a hagyományos filológia eszközeit kombinálva az ikonográfia és az emblematika, valamint a színpadtechnika-történet eredményeivel sokrétűen tudja bemutatni az udvari darabok már említett polifóniáját, másrészt a posztstrukturalizmus eredményeit (Barthes, Gadamer, Foucault) felhasználva, új értelmezést tud adni „a hatalom játékai” terminusnak, s modern szemlélettel elemzi művészet és hatalom viszonyát, a műben konstituálódó integrált szubjektum természetét, illetve a „drámai szöveg” és a „politikai szöveg” intertextualitását.

A reneszánsz dráma politikumát és annak a modern szubjektum problémáival való összefüggéseit vizsgáló munkák közül az egyik legfrissebb és legizgalmasabb Jane E. Howard, az újhistorizmus jeles képviselőjének monográfiája. A könyv fókuszában annak az ellentmondásos szerepnek a vizsgálata áll, amelyet a színház betöltött a Tudor- és a Stuart-korszak társadalmi változásaiban, s mindennek igen fontos aspektusa a modern szubjektum megszületése és feltűnése az Erzsébet-kor színpadán. Howard egyik célja a „színpadiasság” diskurzusának azonosítása és elkülönítése más szövegektől, majd annak az ideológiai hatásmechanizmusnak vizsgálata, amelyet ez

a diskurzusforma gyakorolt a korai modern Angliában. A színházat úgy tekinti, mint azt a helyszínt, ahol a színpadiasság a legtermészetesebben megnyilvánul, de egyben modellként is szolgál a színpadon kívüli, társadalmi és interperszonális gyakorlatnak. Éppen ezért a színház körül mindig is, de a tárgyalt korszakban különösen magasra csaptak az ideológiai viták, és a színház gyakorló terepévé vált a szubjektum ön maga integritását megvalósítani kívánó, tehát a hatalom megragadására irányuló praxisának.

Howard könyve egyrészt hagyományosan vizsgált témákat értékel újra a poszt-strukturalizmus, nevezetesen az újhistorizmus sajátos szempontjai szerint, ilyen például a színházak körüli ideológiai vita, melyben (elsősorban a puritánok) a színházat „a Sátán zsinagógájának” nevezték. E küzdelem egy érdekes aloscete, amikor az antiteatralitás a színpadra kerül, ezt Dekker *The Whore of Babylon* és Shakespeare *Sok hüho semmiért* című darabjának elemzésével illusztrálja. További két fejezetben a Belsey által felvetett problémát, vagyis a nők helyzetének és a női szubjektum sajátos szerepének színpadi kontextusát elemzi. „Az ideológia anyagisága” című fejezetben a nőket mint nézőket, majd mint a látvány tárgyait, illetve fizető szponzorokat mutatja be, a „Hatalom és Erősz” címűben pedig a reneszánsz színpadon oly divatos „átöltözés” problematikájával foglalkozik, vagyis azzal, ahogy — például Shakespeare *Ahogy tetszikjében* Rosalinda — a nőket játszó fiúszínészek visszaöltöznek fiú-áruhába, ezzel a szubjektum de- és rekonstruálásának egy különlegesen paradox esetét teremtvé meg. Az utolsó fejezet címe „Királyok és trónkövetelők”, s témájában Margaret Greer könyvéhez kapcsolódik: az uralkodói színpadiasság megjelenítését elemzi Shakespeare királydrámáiban. Célja is hasonló: hatalom és a művészet összefonódását mutatja be intertextuális kontextusban, vagyis a hatalom és a színpadiasság diskurzusainak bonyolult egymásbajátszásáról beszél.

Az utóbbi évtized három érdekes könyvén keresztül igyekeztem bemutatni azokat az új törekvéseket, amelyek a modern szubjektum- és társadalom-elméletek ösztönzésére eddig ismeretlen megközelítéseket alkalmaznak a reneszánsz színház szövegeinek és előadói gyakorlatának pontosabb értelmezésére. A „reneszánsz színház” kifejezés — a „dráma” helyett — igen fontos itt, hiszen e tanulmányok egyik fő tanulsága az, hogy szöveg, látvány és színházi előadás társadalmi gesztusa egységének figyelembe vétele nélkül e drámák komplexitása nem mutatkozhat meg. Végezetül még egy megfigyelés: bár teljesen véletlenszerűen alakult így, mégis figyelemre méltó hogy mindhárom mű szerzője nő. Ez arra az öröndetes tényre utal, hogy az utóbbi évek „gender studies” és „women’s studies” mozgalma nemcsak a múlt értékeinek kánonját alakította át és gazdagította az elfeledett nőírók műveivel, de a ma kutatói között is előtérbe hozta a differancia, vagyis a különbség megtestesítőit.

POSZTSZEMIOTIKAI TERMINUSTÁR

A szubjektum-elméletek néhány kulcsfogalma

ABJEKCIÓ

Az abjekció mozgás. Vonzás és taszítás feszültségéből töltekező mozgás, amelynek mélyéről egy sem nem szubjektum, sem nem objektum, valami tűrhetetlen egyszerre rémiszt és hívogat. Ez a szubjektum számára felfoghatatlan, radikális kívüllét magát a szubjektumot is önmagán kívülre löki, ún. nárcisztikus krízist provokál. Ekkor az én és a másik, a kint és a bent megkülönböztethetetlenül összevegyül, konfrontálva bennünket az elsődleges elfojtás határával, ahol és amikor az anyai testtől való elszakadás, vagyis a létezés feltétele, még nem jött létre. Az abjekció a szent megtagasztalása, s mint ilyen, alapvetően kapcsolódik a szenny és a mocskok tabujához.

FALLOSZ

Kulcsjelölő: általában a társadalmi viszonyrendszerekben szereplő jelölők értékét meghatározó metafizikus központ, a hatalom metaforája. A szubjektivitás kialakulásának kezdeti stádiumában a külvilágtól elkülönülő szubjektum azért fogadja el a nyelvet, a jelölő működését az elveszett Valós újra-birtoklását biztosító működésként, mert a nyelv már egy olyan társadalmi viszonyrendszerben működik, ahol a jelentésségnek, tehát a viszonyoknak a középpont, a Fallosz a garanciája. Ha a szemiotikus folyamatként értelmezett kultúrában a szubjektumokat jelölökként fogjuk fel, akkor a szubjektum és jelentésértéke közti motivációt a Fallosz biztosítja. A szubjektum jelentésértéke a Falloszhoz képest artikulálódik a negativitás logikáján keresztül: a gyermek annyiban veheti fel a társadalmi „fiúgyermek” vagy „lánygyermek” értékét, amennyiben nem azonos a Fallosszal, és nem birtokolhatja azt.

GENEALÓGIA

A történelmet diszkontinuitások sorozataként felfogó szemlélet. Foucault ezt a terminust használja történelem-felfogásában, hogy érzékeltesse, számára a történelem nem egy lineáris, progresszív, egyirányú folyamat, amely egyértelmű oksági folyamatokra épül. A modern nyugati szubjektum genealógiájának felvázolásával Foucault rámutat, a szubjektivitás fogalma viszonylag újkeletű a nyugati gondolkodásban, és egyúttal ebben a keletkezési rendben kimutatja a tudásformák, a testek és a hatalmi működések összefüggéseit, „pillanatnyi” jellegzetességeit. Ebben a genealógiában a véletlennek, a mellékesnek, a látszólag külsődlegesnek legalább

akkora szerep jut, mint a kauzalitásnak. A nyugati szubjektum genealógiája az önhermeneutika gyakorlatára épül, amelyet a szubjektum különféle metafizikus közép pontokhoz (Isten, Egyház, Állam, Cég) képest áramoltatott tudásformák alapján gyakorol.

GENOTEXT

A jelöl(őd)és folyamatának az a szintje, amelyen a szemiotikus modalitás az aktív. Minden jelölés genotextből és phenotextből áll: míg azonban a phenotext a szimbolikus modalitással struktúrákban működő nyelv, addig a genotext a szimbolikus működés alatt folyton meghúzódnó folyamat. Összetevői az ösztönkésztetések, azok áthelyeződései, a test működései, a pre-ödipális kapcsolatok és azonosulások. A genotextet a szövegben az ösztön-energiák megnyilvánulásaiban lehet kimutatni: a fonemikus alakzatokban (alliteráció, rím), a melódiában (szövegritmus, intonáció), a mimézis ökonómiájában (fantázia). A genotext tehát az ösztön-energiáknak olyan áthelyeződése, ahol a szubjektum már jelen van, de még nem kettéhasadt szubjektumként.

KÉRDŐ SZÖVEG

Jacques Lacan elmélete szerint a szubjektum nyelvbe való belépésével hasadás ékelődik a tudatos, saját diszkurzusában megjelenő „én”, illetve a beszélő én közé, melyet diszkurzusa mindig csak töredékeiben reprezentálhat. A fennálló társadalmi rend szolgálatában álló ideológiai diszkurzusok elnyomják, elrejtik ezt a szubjektum belsejében feszülő ellentmondást: olyan én-pozíciót kínálnak a szubjektum számára, amelyben az egységesként, változatlanként, saját tudásának és cselekedeteinek autentikus forrásaként jelenhet meg a maga számára. Ilyen ideológiai gyakorlatnak tekinthető a klasszikus realizmus is, amennyiben a fikció és a valóság közötti egyértelmű kapcsolat illúziójának megteremtésével, a jelentés koherenciáját szolgáló szerzői nézőponttal való olvasói azonosulás elősegítésével egy ismerős, nyilvánvaló, „normális” világban kínál egyértelmű pozíciót a szubjektum számára. Catherine Belsey szerint ezekkel az ideológiai diszkurzusokkal szemben léteznek olyan kérdő szövegek, amelyek a különböző nézőpontok semmiféle egységes nézőpontban ki nem békíthető összeütköztetésével, saját textuálisuk előtérbe helyezésével megakadályozzák, hogy az olvasó egy egységes „én”-nel azonosuljon: arra készterik, hogy folytonosan megkérdőjelezze, hogy ellentmondások terepeként, átalakulásra/átalakításra hajlóként, folyamatban lévőként hozza létre önmagát.

LIBERÁLIS HUMANIZMUS

A modernizmus meghatározó, individualista szemléletű politikai irányzata. Középpontjában az emberi méltóságba és önrendelkezésbe vetett hit áll, valamint az az elképzelés, amely szerint az egyéni értékek és képességek kiteljesítése elengedhetetlen szerepet játszik a civilizációs fejlődésben. Ez a látásmód, mely tehát mind egyéni, mind történelmi síkon a folytonosság és az értelem vezette fokozatos előrehaladás hitén alapul, a reneszánsz humanizmus ember-felfogásából eredeztethető,

azt követően pedig szerves alkotóeleme a karteziánus ráció, valamint az arra épülő felvilágosodás, illetve modernizmus metafizikájának. Az egyetemes „emberi” a kapitalizmusban mint autonóm polgári individuum jelenik meg. Az ő személyes épülésének, szabaddá válásának, önmegvalósításának, önkiteljesítésének ideológiája, s az ebből táplálkozó hamis szabadsághit a kapitalizmus logikájának megfelelő homogén, hasadásoktól és konfliktusoktól mentes szubjektum, illetve társadalom képzetét kelti. A liberális humanizmus szűkebb értelemben, Terry Eagleton szóhasználatában, az ún. „erkölcsi technológiák” egy speciális fajtájának, az „Irodalomnak” az ideológiája. Eagleton szerint a liberális humanizmus által szorgalmazott olvasói „érzékenység”, „együttérzés”, „átélés”, „egyediség” olyan fogalmak, amelyek valójában manipulálják az irodalmi recepciót, mivel a szöveget és az olvasót egyaránt homogénnek, önazonosnak, egyéniséggel (*self*) és annak megfelelő, meghatározott identitással rendelkező entitásnak állítják be. Az ideológia funkciója, hogy elejét vegye bármiféle nem kívánatos szolidaritásnak és szubverciónak. (Vö. KÉRDŐ SZÖVEG)

PHENOTEXT

A kommunikációt és a szubjektivitás predikálását szolgáló, szimbolikus szintje a jelöl(ő)désnek, ahol megjelenik a szubjektum – objektum kettőssége, és ahol a jelentés struktúrákban, viszonyrendszerekben artikulálódik. Ezen a szinten jelennek meg a jelentés alapegységeinek, nukleuszainak kategóriái: a szemantikai és a kategóriai mezők. A társadalmi beszédmódokban általában a phenotext komponens az uralkodó, az úgynevezett „marginális diszkurzusok” (Krisztea terminológiájában pl. a „poétikus nyelv”) azonban kiaknázzák a genotext lehetőségeit, és felerősítik a szemiotikus modalitás működését.

SZEMIOTIKUS

A pszichikai és jelölő folyamatok két alapvető modalitásának egyike. Julia Krisztea elméletében a szemiotikus foglalja magába mindazokat a struktúrákat, heterogén ösztönkésztetéseket, vágytartalmakat, fantáziákat, testi folyamatokat, áramlásokat és lüktetéseket, amelyek a szimbolikus rendbe való belépéssel és a nyelvhasználattal elfojtódnak ugyan, de energiaként mindvégig megmaradnak mint a jelölést „meghajtó” vágy tápláló forrása. A nyelvi kategóriákon keresztül predikált, látszólag homogén szubjektivitás a heterogén, ellenőrizhetetlen testi folyamatok, a szemiotikus energia elfojtásának árán jöhet csak létre, ez a heterogenitás azonban folyamatosan táplálja és egyben fenyegeti a szimbolikus, nyelvi rögzítéseket.

TEST (korporalitás)

A testet a filozófiatörténet hagyományosan úgy gondolja el, mint egy sor bináris oppozíció negatív oldala: a test a tudat, a gondolkodás, a racionalitás negatív ellentettje. Míg a tudatot a hagyomány az értelemmel, a *szubjektummal*, a tudatossággal, az aktivitással és a maszkulinitással hozza kapcsolatba, addig a test a szenvedéllyel, az objektummal, a nem-tudatossal, a passzivitással és a feminitással van összefüggésben. A test a tudat és a szubjektivitás hordozója vagy médiuma, de egyúttal

akadály, hátráltatója is a tudat tiszta működésének. A francia (főként feminista) szubjektum-elmélet — Kristeva, Irigaray, Cixous — azonban kísérletet tesz a test visszaszerzésére az elmélet számára, mégpedig úgy, hogy a korporelítást a fenti bináris logikán kívül definiálják. Elméletükben a szubjektivitás azoknak a módoknak a terméke és hatása, ahogy a szubjektum megérti és reprezentálja saját testét. A szubjektivitás a test (szimbolikus) jelentéséhez képest jön létre a társadalomban, ugyanakkor maga a test is szimbolikus inskripciók terméke, amelyek a jellegzetes, társadalmilag elfogadható testet kialakítják. A test tehát pszichikus projekciók és társadalmi inskripciók területe, találkozási pontja: ez a test, mint a *szemiotikus modalitás* egyik dimenziója, heterogén energiaként és fenyegetésként mindig részt vesz a jelöl(őd)és folyamatában.

VÁGY

A szubjektum elméletének egyik kulcsszava, amit egyszerre két intellektuális hagyományban lehet elhelyezni. Az elsőben (Platón, Hegel, Lacan) a vágy a létezésben lévő alapvető hiány, egyfajta befejezetlenség a szubjektumon belül. A társadalomba való beillesztődés egyenlő a valóság elvesztésével. Ezt a szubjektum olyan nyugtalanító ürességként éli meg, amely a hiány betöltésére alkalmas objektum megtalálására ösztökéli. Ezért a vágy olyan objektumot keres, amely kielégülést okoz ugyan, de egyúttal fenntartja, és nem szünteti meg a vágy folyamatát magát. Lacan azt állítja, hogy a vágy mindig egy másik vágyra (egy Másik vágyára) irányuló vágyakozás: ez az ontologikus hiány biztosítja a szubjektum leválasztódását, elkülönböződését a társadalmi környezet közvetlenségétől, hogy aztán az elveszett Valós és az önmaga közt keletkezett hasadékot a nyelvvel és a társadalmi viszonyrendszerekhez képest létrejött jelentésekkel töltsse be.

A másik hagyomány számára (Spinoza, Nietzsche, Foucault, Bataille, Deleuze) a vágy nem hiány, hanem pozitív termékeny erő. Nem pusztán pszichikai vagy jelölési reláció, hanem olyan erő, amely a dolgok közti kapcsolódásokat, a produktivitást, a gyakorlatot biztosítja. A szubjektum Deleuze számára olyan vágyakozó gépezet, amely nem ismer kitértetett vágy-objektumokat: a vágyakozás túlmegegy a freudi családi háromszög keretein, és „hatalom-kiterjesztésként” a társadalom egészét átható működéssé válik.

BIBLIOGRÁFIA

Szubjektum-elméleti válogatott angol és magyar nyelvű bibliográfia*

ANGOLUL

ADAMS, Hazard – SEARLE, Leroy (eds.), 1986. *Critical Theory Since 1965*. Tallahassee, Florida State University Press.

ALTHUSSER, Louis, 1971. *Lenin and Philosophy*. London, NLB.

— — — 1986. „Ideology and Ideological State Apparatuses.” In: ADAMS – SEARLE 1986. 239 – 251.

BARKER, Francis, 1984. *The Tremulous Private Body. Essays on Subjection*. London and New York, Methuen.

BATAILLE, George, 1985. *Visions of Excess. Selected Writings, 1927 – 39*. Ed. by Allan Stoekl. Minneapolis, University of Minnesota Press.

BAUDRILLARD, Jean, 1988. *Selected Writings*. Ed. by Mark Poster. Cambridge, Polity Press.

BELSEY, Catherine, 1985. *The Subject of Tragedy. Identity and Difference in Renaissance Drama*. London and New York, Methuen.

— — — 1980. *Critical Practice*. London, Methuen.

— — — 1993. „Desire in theory: Freud, Lacan, Derrida.” In: *Textual Practice*. Vol. 7. No. 3. Winter 1993.

BENVENISTE, Emile, 1971. *Problems in General Linguistics*. Coral Gables, University of Miami Press.

BLAU, Herbert, 1990. *The Audience*. Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press.

— — — 1992. *To All Appearances. Ideology and Performance*. London – New York, Routledge.

BLONSKY, Marshall (ed.) 1985. *On Signs*. Baltimore – London, The Johns Hopkins University Press.

BORCH-JACOBSEN, Mikkel, 1991. *Lacan: The Absolute Master*. Trans. Douglas Brick. Stanford, Stanford University Press.

BOWIE, Malcom, 1993. *Psychoanalysis and the Future of Theory*. Oxford UK – Cambridge USA, Blackwell.

*A bibliográfiában az idegen nyelvű címléírás gyakorlatot követtük.

CADAVA — CONNOR — NANCY (eds.) 1991. *Who Comes After the Subject?* London — New York, Routledge.

CARROLL, David, 1982. *The Subject in Question. The Language of Theory and the Strategies of Fiction.* Chicago, The University of Chicago Press.

CASTORIADIS, Cornelius, 1989. „The State of the Subject Today.” In: *Thesis Eleven*. No. 24. 1989. 5 — 43.

COTTOM, Daniel, 1989. *Text and Culture: The Politics of Interpretation.* Minneapolis, University of Minnesota Press.

COWARD, R. & ELLIS, J. 1977. *Language and Materialism. Developments in Semiology and the Theory of the Subject.* New York — London, Routledge — Kegan Paul.

CULLER, Jonathan, 1981. *The Pursuit of Signs: Semiotics, Literature, Deconstruction.* London, Routledge — Kegan Paul.

— — — 1982. *On Deconstruction: theory and criticism after structuralism.* Ithaca, Cornell University Press.

DE LAURETIS, Teresa, 1980. *Technologies of Gender.* Bloomington — Indianapolis, Indiana University Press.

DE MAN, Paul, 1986. *The Resistance to Theory.* Minneapolis, University of Minnesota Press.

DERRIDA, Jacques, 1978. *Writing and Differance.* Trans. A. Bass. Chicago, University of Chicago Press.

— — — 1981. *Positions.* Chicago, University of Chicago Press.

— — — 1991. „Eating Well: or, the Calculation of the Subject.” In: CADAVA — CONNOR — NANCY (eds.) 1991. 96 — 119.

DOLLIMORE, Jonathan, 1984. *Radical Tragedy. Religion, Ideology and Power in the Drama of Shakespeare and His Contemporaries.* Chicago, University of Chicago Press.

— — — — SINFIELD, A. (eds.) 1985. *Political Shakespeare: New Essays in Cultural Materialism.* Cornell University Press.

DRAKAKIS, John (ed.) 1992. *Shakespearean Tragedy.* London, Longman Limited.

— — — (ed.) 1985. *Alternative Shakespeares.* London — New York, Methuen.

DREYFUS, H. L. — RABINOW, P. (eds.) *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics.* Chicago, University of Chicago Press.

ECO, Umberto, 1979. *A Theory of Semiotics.* Bloomington, Indiana U. P.

ELLIOTT, Anthony, 1992. *Social Theory and Psychoanalysis in Transition. Self and Society from Freud to Kristeva.* Oxford UK — Cambridge USA, Blackwell.

EPSTEIN, William H., 1991. *Contesting the Subject. Essays in the Postmodern Theory and Practice of Biography and Biographical Criticism.* Indiana, Purdue University Press.

FINEMAN, Joel, 1986. *Shakespeare's Perjured Eye: The Invention of Poetic Subjectivity in the Sonnets.* Berkeley: University of California Press.

FOUCAULT, Michel, 1982. *Politics, Philosophy, Culture.* London — New York, Routledge.

- — — 1973. *The Order of Things. An Archeology of the Human Sciences.* Vintage Books.
- — — 1978a. *Discipline and Punish. A History of the Prison.* Vintage Books.
- — — 1978b. *The History of Sexuality. Vol. I. An Introduction.* New York, Pantheon Books.
- — — „What Is an Author?” In: ADAMS — SEARLE (eds.) 1986.
- GOLDBERG, Jonathan, 1986. *Voice Terminal Echo. Postmodernism and English Renaissance Texts.* New York and London, Methuen.
- GROSZ, Elizabeth, 1989. *Sexual Subversions.* Sidney, Allen and Unwin.
- HALL, S. — HOBSON, D. — LOWE, A. — WELLIS, P. (eds.) 1980. *Culture, Media, Language.* London, Hutchinson.
- HARARI, J. V. (ed.) 1979. *Textual Strategies: Perspectives in Post-Structuralist Criticism.* London, Methuen.
- HUTCHEON, Linda, 1986. „Subject In/Of/To History and His Story.” In: *Dia-critics.* Spring 1986. 78 — 91.
- JAMESON, Fredric, 1991. *Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism.* London — New York, Verso.
- KISS, Attila, 1995. *The Semiotics of Revenge. Subjectivity and Abjection in English Renaissance Tragedy.* Szeged, JATE English Department.
- KNAPP, Robert S. 1989. *Shakespeare — The Theater and the Book.* Princeton, Princeton University Press.
- KRISTEVA, Julia 1980. *Desire in Language. A Semiotic Approach to Literature and the Arts.* New York, Columbia University Press.
- — — 1982. *Powers of Horror. An Essay on Abjection.* New York, Columbia University Press.
- — — 1984. *Revolution in Poetic Language.* New York, Columbia University Press.
- — — 1986. *The Kristeva Reader.* Ed. by Toril Moi. Oxford, Blackwell.
- LACAN, Jacques 1977. *Écrits. A Selection.* London, Routledge.
- — — 1978. *The Four Fundamental Concepts of Psycho-Analysis.* Trans. Alan Sheridan. Ed. Jacques-Alain Miller. New York, Norton.
- LEITCH, Vincent B. 1983. *Deconstructive Criticism: an Advanced Introduction.* New York, Columbia University Press.
- LENTRICCHIA, F. 1980. *After the New Criticism.* Chicago, Chicago U. P.
- LOTMAN, J. M. 1977. „Problems in the Typology of Cultures.” In: LUCID (ed.) 1977. 214 — 220.
- — — — USPENSKY, B. A. 1986. „On the Semiotic Mechanism of Culture.” In: ADAMS — SEARLE (eds.) 1986. 410 — 422.
- LUCID, D. P. (ed.) 1977. *Soviet Semiotics.* Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- MULLER, J. P. — RICHARDSON, W. J. (eds.) 1988. *The Purloined Poe. Lacan, Derrida, and Psychoanalytic Reading.* Baltimore — London, The Johns Hopkins University Press.

SCHLEIFER, Ronald, 1987. „Lacan's Enunciation and the Cure of Mortality, Teaching, Transference, and Desire.” In: *College English*. 49. 7. Nov. 1987.

— — — A. J. Greimas and the Nature of Meaning. *Linguistics, Semiotics and Discourse Theory*. Lincoln—London, University of Nebraska Press.

SEBEOK, T. A. (gen. ed.) 1986. *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*. Mouton de Gruyter.

SERPIERI, Alessandro, 1985. „Reading the Signs: Towards a Semiotics of Shakespearean Drama.” In: DRAKAKIS (ed.) 1985. 118—143.

SILVERMAN, Kaja, 1983. *The Subject of Semiotics*. Oxford, Oxford U. P.

THREADGOLD, J. — GROSS, E. A. — KRESS, G. — HALLIDAY, M. A. K. (eds.), 1986. *Semiotics, Ideology, Language*. Sidney, Sidney Association for Studies in Culture.

SZABARI, Antónia, 1995. *Demand, Desire and the Drive in Sidney's Texts and Their Contexts*. Szeged, JATE English Department.

TIMM, Eitel — MENDOZA, Kennety — GOWEN, Dale, 1991. *Textuality and Subjectivity: Essays on Language and Being*. Columbia, Camden House.

WEBER, Samuel, 1991. *Return to Freud: Jacques Lacan's Dislocation of Psychoanalysis*. Trans. Michel Levine. Cambridge, Cambridge U. P.

ŽIŽEK, Slavoj, 1989. *The Sublime Object of Ideology*. London—New York, Verso.

— — — 1991. *For They Know Not What They Do. Enjoyment As a Political Factor*. London—New York, Verso.

MAGYARUL

ARATÓ Ferenc, 1994. „Kritika és (v)igazság.” In: *DEkonFERENCIA* I. Szerk. Kovács Sándor s. k. — Odorics Ferenc. JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged, 1994. 17—24.

BARÁT Erzsébet, 1995. „A szubjektum Norman Fairclough diszkurzus-elméletében.” In: *Helikon*, 1995/1—2. 133—139.

BARTHES, Roland, 1991. „A műtől a szöveg felé.” In: *Pompeji*, 1991/3. 90—97.

BELSEY, Catherine, 1995. „A szubjektum megszólítása. A kérdő szöveg.” In: *Helikon*, 1995/1—2. 14—41.

BLANCHOT, Maurice, 1994. „Ki?” In: *Pompeji*, 1994/1—2. 226—228.

BLAU, Herbert, 1994. „Forradalmi törés: a biomechanika és a fantomfizika.” In: *Gondolatjel*, 1994. I—II. 30—43.

CSONTOS Szabolcs, 1995. „Foucault szubjektum-felfogása.” In: *Helikon*, 1995/1—2. 125—132.

DELEUZE, Gilles, 1994. „Egy filozófiai fogalom.” In: *Pompeji*, 1994/1—2. 229—231.

— — — 1995. „A skizofrén és a nyelv. Felszín és mélység Lewis Carroll és Antonin Artaud frásaiban.” In: *Helikon*, 1995/1—2. 80—93.

DE MAN, Paul, „Ellenszegülés az elméletnek.” In: *Szöveg és interpretáció*. Szerk.: Bacsó Béla. Cserépfalvi, é. n., 97–113.

— — — „Szemiológia és retorika.” In: *Szöveg és interpretáció*. Szerk.: Bacsó Béla. Cserépfalvi, é. n., 115–127.

DERRIDA, Jacques, „Az el-különböződés.” In: *Szöveg és interpretáció*. Szerk.: Bacsó Béla. Cserépfalvi, é. n., 43–63.

— — — 1994. A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diszkursusában.” In: *Helikon*, 1994/1. 21–35.

DURAND, Régis, 1995. „Az aphanisis-ről: megjegyzés a szubjektum dramaturgiájáról narratív elemzés során.” In: *Helikon*, 1995/1–2. 115–124.

EAGLETON, Terry, 1995. „Az irodalom szubjektuma.” In: *Helikon*, 1995/1–2. 54–61.

ERŐS Ferenc, 1993. „Jacques Lacan, avagy a vágy tragédiája.” In: *Thalassa*, 1993/2. 29–44.

FARKAS Zsolt, 1994. „A lacani szubjektumról.” In: *Pompeji*, 1994/1–2. 139–166.

FOUCAULT, Michel, 1987. „Mi a szerző?” In: *Világosság*, 1987/7. (melléklet), 26–38.

— — — 1991. „A diskurzus rendje.” In: *Holmi*, 1991. július, 868–889.

— — — 1994. „A szubjektum és a hatalom.” In: *Pompeji*, 1994/1–2. 177–187.

— — — 1995a. „Az irodalom funkciói.” In: *Helikon*, 1995/1–2. 50–53.

— — — 1995b. „Szexualitás és egyedüllét.” In: *Helikon*, 1995/1–2. 42–49.

FÜZZESSÉRY Éva, 1993. „Lacan és az 'Apa Neve'.” In: *Thalassa*, 1993/2. 45–61.

GYIMESI Timea, 1993. „Szövegelünk.” In: *Pompeji*, 1993/3–4. 188–201.

— — — 1995. „Az abjekt Julia Kristeva szubjektum-felfogásában.” In: *Helikon*, 1995/1–2. 140–142.

HABERMAS, Jürgen, 1993. „A metafizika utáni gondolkodás motívumai.” In: *A posztmodern állapot*. Szerk.: Bujalos István. Budapest, Századvég Kiadó, 1993. 179–212.

HELLER, Ágnes, 1993. „A szubjektum halála?” In: *Kritika*, 1993/7. 35–37.

HÓDOSY Annamária, 1993. „Az (anti-)meta-metaforológia.” In: *Határ*, 1993. II. (új) évfolyam 1–2. (1993. június) 147–201.

— — — 1992. „A magyar Hamlet-gép.” In: *Pompeji*, 1992/4. 61–76.

— — — 1994. „Homotextualitás.” In: *DEkonFERENCIA I.* Szerk.: Kovács Sándor s. k. — Odorics Ferenc. Szeged, JATE Irodalomelméleti Csoport, 1994. 42–59.

KISS Attila, 1994a. „Gyönyörtelen színház, avagy a reprezentáció kitakarása. A trauma színrevitele a *Hamletgép*-ben.” In: *Gondolatjel*, 1994. I–II. 44–48.

— — — 1994b. „Posztsemiotikai bevezető.” In: *Pompeji*, 1994/1–2. 169–176.

— — — 1994c. „A Jel-ölő szubjektum(a).” In: *DEkonFERENCIA I.* Szerk.: Kovács Sándor s. k. — Odorics Ferenc. Szeged, JATE Irodalomelméleti Csoport, 1994. 25–33.

— — — 1995. „Ki olvas? Posztsemiotika.” In: *Helikon*, 1995/1–2. 5–13.

- KOVÁCS Sándor, 1993a. „A kritika nyelv-e?” In: *Pompeji*, 1993/2–3. 131–143.
- — — 1993b. „Egy irodalom-rendszer ideológiája.” In: *Pompeji*, 1993/3–4. 177–187.
- KRISTEVA, Julia, 1989. „Szemiológia és grammatológia. Beszélgetés Jacques Derridával.” In: *Életünk*, 1989/7. (különszám) 69–79.
- — — 1992. „Az azonosítás és a valós.” In: *Hétvilág*, (1992) 5. 78–88.
- — — 1994. „A beszélő szubjektum.” In: *Pompeji*, 1994/1–2. 188–197.
- — — 1995a. „Egyik identitásból a Másik(ba).” In: *Helikon*, 1995/1–2. 62–79.
- LACAN, Jacques, 1993. „A tükör-stádium mint az én funkciójának kialakítója.” In: *Thalassa*, 1993/2. 5–11.
- — — 1995b. „Részletek a Hamlet-szemináriumról.” In: *Thalassa*, 1993/2. 17–28.
- LOSONCZ Alpár, 1995. „Jegyzet a hermeneutikus alany lehetőségeiről.” *Helikon*, 1995/1–2. 143–150.
- LYOTARD, Jean-François, 1993. „A posztmodern állapot.” In: *A posztmodern állapot*. Szerk.: Bujalos István. Budapest, Századvég Kiadó, 1993. 7–145.
- ORBÁN Jolán, 1993. *Derrida írás-fordulata*. Pécs, Jelenkor Kiadó.
- PAGE, Adrian, 1994. „A drámaíró halála.” In: *Gondolatjel*, 1994. I–II. 18–28.
- STEINER, George, 1993. „Megjegyzések a nyelvről és a pszichoanalízisről.” In: *Thalassa*, 1993/1. 62–69.
- SZÖNYI GYÖRGY ENDRE, 1995. „Szubjektum és reneszánsz dráma.” In: *Helikon*, 1995/1–2. 151–154.
- ŽIŽEK, Slavoj, 1994. „Hogyan találta fel Marx a tünetet?” (Az ideológia fenséges tárgya [The Sublime Object of Ideology] c. könyv első része.) In: *Pompeji*, 1994/1–2. 198–225.
- — — 1995. „A szimptomától a *sinthome*-ig.” In: *Helikon*, 1995/1–2. 94–114. (Az ideológia fenséges tárgya [The Sublime of Ideology] c. könyv második része.)
- ZSÉLYI Ferenc, 1994. „A másik szöveg.” In: *Határ* III. (új) évfolyam 1. szám (1994. február) 90–103.
- — — 1992. „Az irodalom (mint) a kánon kritikája.” In: *Pompeji*, 1992/4. 44–59.

KÖNYVEK

Georg Lukács – Johannes R. Becher – Friedrich Wolf u.a.: *Die Säuberung* – Moskau 1936. *Stenogramm einer geschlossenen Parteiversammlung*. Hrsg. von Reinhard Müller. Hamburg, Rowohlt Verlag 1991. 583.

A közelmúltban bekövetkezett történelmi léptéktű változások – Jürgen Habermas szerint: die nachholende Revolution – következtében nagyrészt megnyíltak a volt szocialista országok eddig a tudományos kutatás elől gondosan és szigorúan elzárt levéltárai. A párt és állami szervek által „termelt”, féltve őrzött dokumentumok most a „civil” forráskutatás hozzáférhető szövegeivé válnak. A történeti és irodalomtörténeti kutatás szempontjából is nagy jelentőségű szervezeti intézkedések következtében Moszkvában egyesült az SzKP KB, a Marxizmus-Leninizmus Intézete (azaz az ottani párttörténeti intézet), valamint a Komintern irattára. Ide most a belépés – tudományos kutatás céljából – bárki számára lehetséges. (Kivételt képez az ún. Elnöki Levéltár, amely változatlanul zárt és titkos.) Sajnálatos, hogy a meglazult magyar–orosz tudományos kapcsolatok, s főleg az előítéletek miatt a magyar kutatók (történészek, eszmetörténészek, összehasonlító irodalmárook, russzisták stb.) jelenleg alig használják ki ezeket a lehetőségeket.

Annál inkább megteszik ezt mások. Talán széles körben nem ismert, hogy a volt szovjet levéltárak anyagait elektronikus úton közvetítik az Újvilágba, s ma a Columbia- és a Harvard Egyetem mellett elsősorban a Hoover-Institute és a new-yorki Zsidó Kutatóközpont lesz hovatovább a „szovjetológia” kutatásának fő tudományos központja. A volt Komintern-levéltár mai „gyalogos” kutatói főleg az anyagilag kevésbé „eleresztett” svéd, német, francia, olasz tudósok. Ebből az övezetből került ki az a szenzációs, s egyúttal megdöbbentőnek minősíthető dokumentum is, amelyről soraink tudósítanak. Reinhard Müller, aki 1989-ig a hamburgi Ernst Thälmann-Emlékmúzeum levél- és könyvtárának vezetője volt, már korábban is számtalan publikációt tett közzé a német emigráció történetéről.

1989 áprilisában még a DKP (Német Kommunista Párt) megbízásából kezdte el munkáját a Komintern irattárában, célja egy dokumentáció és monográfia létrehozása volt Karl Schmücklérről, a német politikai és irodalmi emigráció tragikus véget ért, kiemelkedő tehetségű tagjáról. 1991-ben Müller a PDS (a SED utódpartja) képviseletében folytatta kutatómunkáját, időközben azonban már sajtó alá rendezte azt az 1990 májusában a Komintern-archívumból mikrofilmen átadott 556 lapnyi anyagot, amelyre Schmückle után nyomozva bukkant. Ezek a vaskos dossziék tartalmazták az 1936. szeptember 4–8-ika közt a Szovjet Írószövetség német szekciója által rendezett zárt párttaggyűlés anyagát, amelyet mind- eddig – jó okkal – titkos anyagként kezeltek. (A jegyzőkönyv egy-egy példánya ma a Komintern Végrehajtó-Bizottsága, illetve a Forradalmi Írók nemzetközi Szervezete iratai közt található.)

A zárt ülés nem rutinszerű irodalmi összejövetel volt. Az újabban közzétett titkos iratok tanúsága szerint (ld. *Izvesztija ZK KPSzSz*, 1989. 8. sz. 78–115.), Kirov 1934 decemberében történt meggyilkol(tat)ása után Sztálin már 1935. január 18-án körlevelet intézett a Politikai Bizottság tagjaihoz, egynapos határidővel követelve állásfoglalásukat a helyzet általa történt értékeléséhez. Ezt követően nyomban megkezdődött az ún. „zinovjevista – trockista összeesküvés” felgöngyölítése, amit közvetlenül Sztálin irányított. Másfél év múlva, 1936. július 29-én kelt Sztálin újabb körlevele, ezúttal a területi pártszervek vezetői részére, amelynek címe: „A trockista-zinovjevista ellenforradalmi blokk terrorista tevékenységéről”. E dolgozat közvetlen következménye volt, hogy a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma által 1936. augusztus 19–24-ike közt lefolytatott tárgyaláson 16 régi bolsevikot (köztük öt német emigráns párttagot) ítélték halálra, s az ítéletet már másnap végre is hajtották.

E tömör történeti vázlat talán elegendő annak érzékeltetésére, milyen légkörben ült össze az Írószövetség német szekciójának zárt párttaggyűlése tíz nappal később, hogy a „forradalmi éberség” je-

Folyóiratunk cikkeiről az American Bibliographical Center Historical Abstracts c. kiadványában bibliográfiai nyilvántartást készít.

gyében elvégezzék tagjai „átvilágítását”. Az ülésen résztvettek az SZKP, a Komintern és a Szovjet Írószövetség képviselői is; az írók sorában pedig ott találjuk Johannes R. Bechert, Willi Bredelt, Ernst Fabrit, Hans Günthert, Hugo Huppert, Alfred Kurellát, Ernst Ottwaltot, Gustav Reglert, Gustav von Wangenheimet, Erich Weinertet és Friedrich Wolfot, s végül, de nem utolsó sorban a német szekcióhoz tartozó magyar írókat, Barta Sándort, Gábor Andort, Háy Gyulát és Lukács Györgyöt. (Balázs Béla kimentette magát, mivel szerencséjére szabadságon volt, és ezt akceptálták.)

Noha Barta Sándor, a szovjet párt (!) írószövetségi szervező titkára többször megemlítette a gyakran elfajuló hangvételű vita során, hogy nem „párttisztítás” folyik; mind az ő, mind különösen Willi Bredel, Ernst Fabri, Hugo Huppert, Ernst Ottwalt magatartásából, egyre agresszívebbé váló keresztkérdéseik jellegéből nyilvánvalóvá vált minden érintett számára, hogy itt az ún. „Kaderabteilung” előterében hangzanak el az önkritikák és a vádak, s mint most ismertté vált: ezen szervezettől egyenes út vezetett az NKVD-hez, ahonnan pedig a Legfelsőbb Bíróság katonai kollégiumához – vagyis a halálba. Az „inkvizítorok” kihallgatói magatartásán – talán Ottwalt kivételével – mi sem látszott annak sejtéséből, hogy néhányuk (köztük Barta Sándor is) rövidesen ugyanerre az útra lépnek. Huppert és Fabri nem ártallták dicsekvően bevallani, hogy az „éberség” jegyében bizonyítatlan gyanú esetén is jelentéseket tettek az „illetékes hatóságnál”. Betölthették volna-e ilyen körülmények közt az írók az értelmiségtől elvárható „morális instancia” szerepkörét, midőn legtöbbjük egyszerre került a „tettes” és az áldozat helyzetébe?

Az „átvilágítás” közvetlen ürügye és indítéka annak tisztázása volt, ki-ki milyen viszonyban állt a tucatnyi, már letartóztatott vagy a pártból éppen kizárt „zínovjevista – trockistával, kémmel, ellenforradalmi bűnözővel és terroristával”, noha ezek az emberek többnyire 1918–1919 óta aktív részesei voltak a német, a magyar, általában a közép-európai munkásmozgalomnak, ezért üldözték őket, nem egy közülük magas pártfunkciót töltött be, választott eszméikhez, a mozgalomhoz fűződő hűségüket aligha lehetett kétségbe vonni. Most hosszú évekre visszamenőleg számonkérték (vagyis évek óta gondosan regisztrálták), mely író hányszor találkozott valakivel, miről folytattak eszmecserét, milyen hanghordozással szólt valaki valamiről, hogyan értelmezhető egy-egy régi írása, annak valamely utalása, ki kivel volt intim kapcsolatban, akár egyneműek esetén is. A számonkérés

éles légkörében megvilágosodik az a mesterségesen kialakított és szított hisztéria, az a beteges félelem és rettegés, az a paranoia határát átlépő gyanakvás, rágalmazások, denunciaciók és önkritikának nevezett marcangoló önmegaláztatás, azaz a „forradalmi éberségnek” becézett magatartás, amely előtt mindenki gyanússá vált, amelyben a házastársak feljelentették egymást. Ahol évtizedes barátságok váltak semmivé, ahol elég volt egy elejtett rosszmájú vagy kétértelmű megjegyzés, hogy évek múlva az már mint bizonyított vád jelenjen meg egy kihallgatási típusú jegyzőkönyv lapjain. Hans Günther, a kiváló esszéista és Becher ellen azt a vádat hozták fel, hogy nevezettek 1936. augusztus 21-én, azaz még a per folyamán a „zínovjevista – trockista blokk” ellen hozandó halálös ítéleteket támogatni hivatott írói nagygyűlésről (ahol Willi Bredel szónokolt) a Sztálinhoz küldendő távirat megszüntetése előtt eltávoztak. Hans Günthernek ez a megdöbbenés lépcső hamarosan az életébe került, a többször öngyilkosságot megkísérlő Bechert hosszú évekig elkíséri – a gondosan gyűjtött akták lapjain – ez a deliktum.

Az annyit aposztrofált „trockizmus” mögött – mint a jegyzőkönyvekben látható – nem valamely kidolgozott eszmerendszerhez való vonzódás rejlett, hanem lapos egyszerűséggel: a mindennapi élettel, a szovjet bürokráciával, a felső hierarchia létmódjával való elégedetlenség, az egyedül helyes mindenkor pártvonalról akár hajszálnyra eltérő magánvélemény. Johannes R. Becher vesszőfutásra kényszerült, mivel az írói munka különlegességéről és megbecsüléséről mert szót ejteni; szigorúan megrótták azokat, akik panaszszót mertek ejteni arról, hogy nincs lakásuk, ahol dolgozzanak. Maga az egyik „inkvizítor”, Ernst Ottwalt (aki 1943-ban majd egy Gulag mélyén tűnt el) késhegyig menő védekezésre kényszerült, amiért a minden energiáját felőrlő kényszerű aprómunkát okolta azért, hogy nem tudja megírni „nagy művét”, amelyet a párt elvárna tőle.

Vannak, akik valóságos vagy tettetett naivitással ültek a keresztkérdések tüzeiben. Kurella – aki most érkezett több hónapos kaukázusi alkotószabadságáról – úgymond: nem tudott semmiről, de hamarosan megértette, miről van szó, amikor Lazar Schatzkinhoz fűződő 1919-es kapcsolatazt kezdték firtatni, ugyanis a magyar Lécai Jánossal együtt ők voltak a Kommunista Ifjúsági Internacionálé alapítói. (Lécai – „szerencséjére” – 1925-ben elhunyt, Schatzkin 1938-ban letartóztatásban halt meg, Kurella öccsét, Heinrichet 1937-ben kivégezték.) Nagy szerencséje volt Gustav Reglemnek,

akit a Komintern éppen ez időben küldött „nyugati munkára”, ahonnan aztán nem igyekezett visszatérni; Brechtől pedig tudjuk, hogy szilárdan ült dániai emigrációjában, s eszébe sem jutott megjeleni a moszkvai *Das Wort* lapértékeztelein, noha tagja volt a szűkkörű szerkesztőségnek. Szinte érthetetlen Gábor Andor szellemes és frivol magatartása, vakmerősége, ahogy — érzékelhetően — átlátott a szitán és neveltségessé tette a bestiális következetességű inkvizitorokat. Pedig lehetett félnivalója: ő vezette azt az írói munkaközösséget, ahol később letartóztatott trockistákat „nevelt” és pártfogolt.

Külön kell szólnunk Lukács György szerepéről. Ő csupán az első két napon, pontosabban éjszakán vett részt az üléseken (ezek ugyanis a kora hajnalba nyúló szeánszok voltak). Néhány kevésbé jelentős megjegyzése után 1936. szeptember 5-én tartott mintegy egyórás felszólalást, pontosabban előadást, amely komponáltságával kiemelkedik és elüt a töredezett kuszasággal hömpölygő értekezleti anyagtól. Lukács igyekezett eltérni az „átvilágítás” inszinuáló módszereitől, noha neki is megvoltak a maga személyes ellenségei a másfél évtizedes pártbeli torzalkodások közepette, és nem is mulasztotta el ezeket aposztrofálni, főleg az ún. „proletáirodalom” köréből származó kontrahenseit. Élesen bírálta az emigráció egészségtelen légkörét, elvi síkra próbálta emelni az „éberség” követelményét. Nehéz megítélni: vajon ebbe az irányba — előre — menekülve próbálta-e elkertülni ő maga is az újabb és rendszeres támadásokat? Nem sokkal vagyunk a Kommunista Akadémia Filozófiai Intézetének értekezlete után, ahol leszámolást hajtott végre önmaga ellen a *Történelem és osztálytudat* ért bírálatok következtében, noha még 1926-ban kisebb könyvnyi terjedelemben igyekezett visszaverni Deborin és Rudas éles kritikáját. (Ezt a Politbüro által megsemmisítésre ítélt, sohasem publikált és zárt anyagként kezelt írást 1994 októberében volt módom tanulmányozni az SzPK KB irattárában, ahol eddig lapult.) De azt is gondolhatjuk, hogy az egzisztenciális önvédelem és az irracionális párthűség tudathasadásos állapotában maga is éles hangnemben lépett fel a náci fasizmus ügynökeinek minősített trockista „söpredék” ellen, és követelte ő is — obligát módon — a „forradalmi éberséget”, a tömegekkel való kapcsolat erősítését, a pártvonal feltétlen követését. Ugyanakkor feltűnő, hogy az 1935 augusztusában tartott VII. Komintern-kongresszuson meghirdetett népfrent-politika szellemével ellentétesen, Lukács azzal vádolja a „trockistákat”, hogy

fel őhajtották oldani a pártot a népfrent „kásájában”. (A népfrent-politikával való szembehelyezkedés — mint ismert — Kun Bélának a Komintern vezérkarából való eltávolításához és likvidálásához vezetett.) Lukács egyidejűleg lojális fordulatok keretében próbálta menteni Bechert, Hans Günthert és Gábor Andort az őket ért támadások ellenében. A Forradalmi Írók Nemzetközi Szervezete (főleg Illés Béla) ellen ekkor annál inkább könnyű volt hadakozni, mivel az 1932-es áprilisi párttárazat után a Rapp-ot követő csoport már ki volt kapcsolva a közéletből, sorsuk pár év múlva ugyanaz lett, mint az 1936-os „inkvizitoroké” — és áldozataiké.

Ha számba vesszük az emigráns német párt valamilyen formában itt érintett azon több mint félszáz tagját, akik a Hitler-fasizmus elől menekültek, és akik a sztálini kelepceből már nem menekülhettek, túlnyomó többségük tömör életrajza így végződik: az NKVD letartóztatta, kivégezték. A statisztikák szerint 2546 német emigráns kommunisrá végeztek ki, küldtek a Gulágra — vagy szolgáltatott ki Hitlernek. Sorsuk — összességében — mélységes tragédiáról ad számot: a kommunizmus és a fasizmus egymás elleni kérélhetetlen küzdelmének fogaskerekei közt őröltek fel. A sztálinizmus eszelős bestialitása motiválja pusztulásukat, aminthogy a hitlerizmus antikommunista gyűlölete azokat, akiket Sztálin tömegével szolgáltatott ki a Gestapónak. És mindez az NKP ún. „Kis Bizottsága” (köztük Wilhelm Pieck, Walter Ulbricht) tevékeny közreműködésével. A kötethez csatolt tucatnyi, a KGB archívumából származó dokumentum csak néhány megrendítő esetről tudósít, cseppként a tengerben. Reinhard Müller publikációja sem ad azonban választ arra a rejtélyes kérdésre: végül is mi vitte és tartotta meg — a szó szoros értelmében — a grasszáló halál torkában is a munkásmozgalom eszméi mellett a kivégzett és az életben maradt ezeket. Pedig valószínűleg van válasz erre a kérdésre.

Reinhard Müller ugyan irodalmárok „tanácskozásáról” tudósít e dokumentumkötetben, a több mint félezer oldalas mű áttanulmányozása után azonban meg kell állapítanunk: az apropó, a főanyag ugyan az irodalmárok eszmévilágáról és cselekvéseiről szól, azaz elsősorban ideológiakutató közvetít, a kísérő apparátus mégis — nem terjedelmében, hanem minőségében — fölébe nő a „jegyzőkönyvnek”. A KB „káderosztálya” iratanyagából, a nagyrészt még ma is hozzáférhetetlen KGB archívumából s más forrásokból lenyűgöző méretű adatgyűjtést végzett Müller a kortörténet résztve-

vőiről, intézményekről, és eseményekről. A mű tehát egyszerre ideológiatörténet és a nemzetközi munkásmozgalom roppant gazdag lexikona, amit körültekintő tanulmány vezet be.

Egyetlen kifogást azonban nem hallgathatunk el: nem látszik indokoltnak, hogy a jegyzőkönyv szerzőiként Lukács, Becher és Wolf szerepelnek. Megnyilatkozásaik terjedelme elenyésző a kötet anyagában. Nem ők voltak a főszereplők, az „inkvizítorok” voltak azok. Igaz, az ő nevüket ma már kevesen ismerik, a könyv kereskedelmi forgalmát nem növelte volna szerepeltetésük.

ILLÉS LÁSZLÓ

Wiesław Paweł Szymański: Uroki dworu (rzczo o zniwalanii). Kraków, Wydawnictwo Arka 1993. 124.

A lengyel esszének van egy olyan vonulata, amely rokonítható a két világháború közt nagy divatját élő personalista kritikával. E „biográfiai hermeneutika” nagy mestere volt Bolesław Miłowski; aki portréiban a spekulatív interpretációt anekdotikus történetmondással vegyítette. Ez egyfajta teoretikus eretnkségen alapul, amit a műközpontú értelmezési stratégiát hirdető irodalomelmélet a „külső” és a „belső” szerző szakszerűtlen összetévesztéseként bélyegez meg.

E portréfestő esszéisztikának az ötvenes évek elején alakult ki egy politikai változata, melynek műfajteremtő alapműve Czesław Miłosz *A rabul ejtett értelem* című kötet. Miłosz főként negatív portrékon keresztül mutatja be azt a folyamatot, hogyan fogadták el íróbarátai az új rendet. A könyv idővel nemzetközi bestsellerré vált, de Lengyelországban csak a nyolcvanas években válhatott közzismertté.

Ekkor lett igazán csábító a példa. Ez volt az a fajta esszéisztika, ami teljes egészében hazai tapasztalatokon alapul (emigrációban nem folytatható, Miłosz sem tért vissza témáihoz ebben a formában), Miłosz Nobel-díjának köszönhetően már kanonizálódott, és azzal a reménnyel kecsegtet, hogy a személyes élményekből felépített portrékat az olvasók a totalitarizmusról alkotott univerzális diagnózisoként interpretálják (így lett Miłosz a hetvenes években az indonéz ellenzék kedvelt szerzője). A csábítás nagy volt, hisz Miłosz az ötvenes évek elejének állapotait örökölte meg, aki a helyébe lép, újabb három-négy évtized irodalmából meríthet. Ezt tette egyik méltatlan utóda, Wiesław Paweł Szymański.

Szymański *Az udvar bája (a rabul ejtésről)* című kötete 1993 végén, jóval a szamizdat-korszak után jelent meg, nem kis botrányt kavargva Krakkóban. A szerző Herberttől vett feloldalas, patetikus motróval indít, majd a bevezető első két bekezdésében kifejti a nyilvánvalóan Miłosz említett kötetére utaló alcímet. Mint hithű katolikus, tagadja, hogy gyűlöletet érezne a portrék alanyai iránt (csak a bukott rendszer leleplezésének szándéka vezérli), és a mű címetzettjeit az unokákban véli felfedezni (hosszú életet szán hát kötetének).

Az első áldozat mindjárt Maria Dąbrowska, Szymański a Derridától vett *Invagináció* terminussal jelölt első részben habozás nélkül az író nő szerelmi életére tereli a szót. Ismeretei szerint (melyek Dąbrowska *Naplóján* alapulnak), az író nőnek egy férje és három szeretője volt. Ezt az anomáliát a magánéletre alkalmazott liberalizmus átkos hatásának tulajdonítja.

Itt meg is állhatunk egy pillanatra. A szamizdat-korszak elmúltával a bolsevizmus-kritika már nem tiltott gyűmölcs, aktuális politikai súlya csekély, leleplező ereje a nullával egyenlő. Szymański új célpontot talál, ez pedig a liberalizmus, amin feltehetőleg erkölcsi nihilizmust, politikai konformizmust és elvakult antiklerikalizmust ért, mai képviselői jakobinus-szabadságkőműves eredetű európai értelmiségiek és posztkommunista varsói intellektuális maffiózók.

Dąbrowska szerelmi élete így villámgyorsan politizálódik: apollóni szeretőiben önmagát, saját testét és életművét csodálja, egy pártfogadáson kapott bók még Bierut iránt is rokonszenvet kelt benne. S ezek után már örömmel fogadja a reprezentatív írónak járó privilégiumokat, különös tekintettel az autóra.

Miután Szymański eljutott idáig, kilép a biográfiai esszé keretei közül és markáns ecsetvonásokat helyez el saját portréján: „Ha azt mondanám, hogy a szeretővel való együttélés, s mi több, egyszerre *kettővel* (ami nem jelent egyidejűséget) — erkölcstelen, etikátlan, azon nyomban bezárnának a lengyelországi európeér entellektüelek (ezek pedig garmadával vannak) egyszer s mindenkorra a legkegyetlenebb Konstantinápoly szűk síkatoraiába (...) Valószínűleg mindannyiunknak igaza lenne. Mert a világ, nekem legalábbis úgy tetszik, pontosan ebbe az irányba halad. Az ember szabad (bár itt nem a szabad akaratról van szó), az ember értelemmel bír, minden ember önmaga számára alakítja ki az erkölcsi normákat, értelme diktálja neki, mi a jó és mi a rossz. És a fentiek értelmében természetesen nincs szükség semmiféle felsőbbrendű

értékre, így Istenre sincs szükség. Az effajta kritika apostola volt sok éven át Kotakowski, soha nem tudtam megérteni, miért magasztalja annyira a *Tygodnik Powszechny* eme apostoli tevékenységéért."

Szymański hajlamos Dąbrowska politikai konformizmusát saját erkölcsi helyállását demonstráló önéletrajzi adatokkal ellentőzni (igaz, ezek közül néhány határeset a többi esszére is tartogat). Ilyen az a fontos esemény, hogy Szymański Lublinban, a Katolikus Egyetemen végezte tanulmányait. Saját katolicizmusában ekképp is megerősödve többször is szemére veti az írónőnek, hogy stílus adottságai és kiváló megfigyelő képessége nem párosulnak biztos világnézeti alapokkal.

A demonizált írónőnek sok van a rovásán, a Kotakowskit idéző erkölcsi relativizmus törvényszerűen elnyeri méltó büntetését. Az irodalmi presztízs és a magas honorárium (ezzel kapcsolatban olvashatunk néhány keresetlen szót Iwaszkiewiczről és a varsói *Czytelnik* kiadó maffia jellegéről) nem elég a boldogsághoz. Van valami, amiben Szymański, aki nemcsak irodalomtörténész, hanem másodrangú regényíró is, egyértelműen fölébe kerekedhet a jóval elismertebb, klasszikussá vált Dąbrowskának.

Ehhez leír egy személyes találkozást. 1964-ben interjú készített vele, erről Dąbrowska is említést tesz *Naplója* ötödik kötetében. Szymański ezt a mondatot idézi: „Volt itt egy fiatal ember a *Tygodnik Powszechny*-ről, szőke szakálla ellenére húszévesnek nézett ki, pedig már harminc, felesége van és hét hónapos kislánya”. Nem sokkal később a következő vallomást idézi a *Naplóból*: „Talán már soha nem lehet gyerekek. Tizennyolc éves korom óta védekezés nélkül, teljes odaadással szeretek és soha nem estem teherbe. Lehet, hogy most már késő is lenne. Az ilyen nőket régen átkozottnak nevezték.”

Az idézetek kiválasztása azt mutatja, hogy a szőke szakállú szerzőről sem idegenek a nárcisztikus hajlamok. Esszéje logikáját követve azt kell mondanunk, hogy sikertült a maga javára fordítani a hierarchiát (igaz, ehhez Dąbrowskát kellett a sárba taposnia): az írónővel ellentétben politikailag makulátlan, biztos erkölcsi és világnézeti alapokkal rendelkezik az íráshoz, és akkor még nem is térünk ki a gyermeknemzésre.

A Przybośról írt portré meglepő metodológiai bevezetővel indul. Szymański idéz *Órák helyett percek* című történelmi regényéből, majd megvallja, hogy mint esszéista, a szerző, a kritikus, az olvasó, a kutató és a prózaíró szerepében kíván megszólalni, és ehhez a dekonstruktívizmusból me-

rít bátorságot („ami a szabadsággal együtt tűnt fel a Visztula mentén a totalitárius rabságba döntő strukturalizmus után”).

Elmondja, hogy már ifjú egyetemistaként megismerkedett Miłosz költészetével. A családi hagyományok és Miłosz lírája mellett az egyetem óvta meg az új rend csábításaitól: „Az egyetemen nyoma sem volt a kommunizmusnak, pedig odakinn, az utcán teljes pompájában ründökölt. Aztán kapcsolatra kerültem a katolikus sajtóval. Tehát a sors megóvott a hegeli »harapástól« (nem úgy, mint magát Miłoszt, akitől a fogalom származik).

Két évtized szünet után a hetvenes évek első felében egy franciaországi egyetemen látjuk viszont, ahol Szymański nagy figyelemmel kíséri (a tévében) Szolzenyicin kitoloncolását és buzgón tanulmányozza műveit. Amúgy könyvet ír Przyboś költészetéről.

E egyszer minden kiküldetés véget ér, 1975-ben haza kell mennie. Aggasztónak látja a lengyelországi politikai helyzetet, ezért levélben fordul Miłoszhoz, mitévő legyen. Példaképe hosszú válaszában hazatérésre buzdítja (a Miłosz mellett tett hűségnyilatkozatok azt mutatják, hogy Szymański igen körültekintő báványromboló).

E vallomás után Przybośt már röviden intézi el: az avantgárd történelmietlen, Przyboś paraszti módon antiintellektuális, elszakítja magát a „földközi-tengeri kultúráról, az Ó- és az Újszövetségtől, a görög tragédiától”, sőt, a krakkói Boldogasszony templomától is. És így, győkörtelenül szédeleg a saját utópiájában.

Régi barátja, az esszében Tadziának becézett Tadeusz Nowak „istentelen” zsoltárok költője, kiadók kedvence, a tradicionális értelmiség vérét kívánó destruktív paraszt, aki párttag volt, műveit lefordították — cseh és szlovák mellett — magyarra (akárcsak Szymański regényét), élete végén pedig Krakóból Varsóba költözött. Paraszti lírájában nagy örömeiket lelték az apparátus paraszti származású, saját hagyományait kereső káderei. A Jaruzelski-korszakban, miután párttagkönyvét visszaadta, a hatalom és az ellenzék közti senki-földjén vegetált.

Szymański e kötetével igen távolra került válsztott mesterétől. Három nagy életmű durva politikai támadásával csak saját jelentéktelenségét teszi még katasztrofálisabbá. Különösen visszatérő szó, hogy a szamizdat-korszak valódi nonkonformizmusát egy agresszív szubkultúra szürke eminenciásként imitálja.

Emery George: *Hölderlin and the Golden Chain of Homer*. Edwin Melles Press 1992.
 – Uwe Beyer: *Mythologie und Vernunft*. Niemeyer Verlag 1993. – *Neue Wege zu Hölderlin*. Hrsg. von Uwe Beyer. – Königshausen – Neumann 1994.

Friedrich Hölderlin XX. századi felfedezését egészen az utóbbi évekig egy rendkívül széles körű recepció jellemezte. Költészetének kiemelkedő értelmezői között éppúgy találhatunk neves filozófusokat (Heidegger, Adorno, Benjamin után például Foucault-t, Henrichet vagy Gadamert), teológusokat (R. Guardini), művészeket a George-körtől Hartlingig vagy klasszika-filológusokat (például Kerényi Károlyt). Sőt még a professzionális Hölderlin-filológia is sokat köszönhetett más területéről érkező szakembereknek; gondoljunk csak az eredetileg formatervező képesítéssel rendelkező Sattlerre.

Az utóbbi évtizedben azonban úgy tűnik, megváltozott a helyzet: a Hölderlin-kutatás professzionizálódott, illetve pontosabban fogalmazva, leszűkült egy professzionizálódott szakmai elit tudományos tevékenységére. Ebben a folyamatban az általános tudományfejlődési tendencián kívül elsősorban szövegkiadások előtérbe kerülése játszhata a fő szerepet. Míg korábban ugyanis lehetséges volt Hölderlin költészetét adottnak, Beissner vagy Hellgrath kiadásában hozzáférhetőnek tekinteni, addig mára teljesen bizonytalanná váltak a szövegek, sőt még a létük is megkérdőjeleződött. Először Sattler még befejezetlen frankfurti kiadása szakított azzal a hagyományos elképzeléssel, miszerint Hölderlin „változatokban” alkotott, s ezek időbeli sorba lennének rendezhetők. A Fassungok helyett az utolsó, gyakran teljesen szünetes változat alapján emendált, s emellett megtartotta a szövegek önállóságát. Utána Uffhausen a vele ellentétes megoldást alkalmazta: szinoptikusan összeolvasta a „változatokat”, egyetlen verset alkotott belőlük a költő ars poeticájának értelmezésével. (D. Uffhausen: *Der befestigte Gesang* 1989.) Mások azután nemcsak a zárt szöveg – a költemény – fogalmát oldják föl, de egyáltalán a szöveget is, és *térképként* kívánják olvasni a kézirat folió oldalait. (Ld. erről Dieter Burdorf írását a harmadik kiadványban.)

Az újabb kiadások során rendkívül eltérővé, sőt szinte követhetetlenné és áttekinthetetlenné vált szövegek, és ezzel együtt szükségképpen fölmerülő kérdésességük elriasztólag hat a művelt olvasóra, a nem-filológus képzettségű értelmezőre, mivel úgy

érezheti, hogy legfeljebb több évtizedes filológiai előkészület után tehetne bármilyen állítást is. A Hölderlin-irodalom sajátos szaknyelvekre és technikákba szűkülésének azonban ez csak az egyik magyarázata. A másik következménye ugyane jelenségnek az, hogy ugyanakkor megszűnőben van az is, hogy bármi – a költészet mint olyan, a költemények a maguk realitásában – bármire is kötelezzenek. Így válhat a költő Uwe Beyer 1993-as könyvében (*Mythologie der Vernunft*) az „ontomitológia” filozófusává. A mitikus költő – pap helyére kerül tehát a „mitikus gondolkodó”, s ez, mint „racionizálás”, még követhetetlenebb, mint az egy bizonyos ideológiához igazodó elődje. E többek által (pl. Maria Behre, Ulrich Gier stb.) osztott új irányzat mellett szinte kövületnek tűnik a Beyer szerkesztette panorámában (*Neue Wege zu Hölderlin*) Gadamert klasszikus esszéje az *Andenken*-ről, s nemcsak evvel áll fenn a párbeszédre való képzetlenség, hanem a kötet több értékes elemzésével is. Ezek közé tartozik Holger Schmidt tanulmánya Hölderlin költészetének alapelveiről, a „szószertiségről”. Ez utóbbi nem az írás lehetséges négy értelme között jelenti a „szószertit”, hanem a lutheri doktrína alkalmazását jelentené az archaikus görög világ szövegeire, azoknak „bizonyítottabbá” tétele céljából. Mind Schmidt, mind pedig Martens írásának további tanulsága, hogy kimutatja Hölderlin következetesen szépségelvű klasszikus poétikájának mindvégig való megőrzését, egészen a költő összeomlásáig.

A Hölderlin-kutatás műhelyei Németországban kívül mindenekelőtt Franciaországban és az Egyesült Államokban sikeresek. Az USA-ban olyan Németországban is elismert tudósokat említhetünk, mint Lawrence Ryan, Cyrus Hamlin, Robert Harrison vagy Rainer Nagele. Emery George munkája az előbbiektől mindenekelőtt abban tér el, hogy pusztán filológiai és nem filológiai és elméleti jellegű. Megítélni a könyvet jelen formájában azért nehéz, mert, mint előszavában kifejti, előzetes publikáció. A filológiai felfedezést a felfedező elsőségéért harcolva szeretett gyorsan publikálni, mielőtt annak az életmű szempontjából, az értelmezés szempontjából való teljes feldolgozását megterte volna. Miről van szó? Arról, hogy Hölderlin bizonyos költői képei mögött nemcsak Homérosz *Iliász*ának zeuszi aranyláncát kell látnunk, hanem fő forrásként a XVII. századi jezsuita érsek Roberto Francesco Bellarmino: *De ascensione* (1615.) című műve szolgál. A felfedezés rendkívül meglepő, mert nem kevesebb, mint tíz nagy költemény 23 szöveghelyében kíván kimutatni analógiákat.

Ez pedig nemcsak a mű alapos ismeretéről, de a szellemiségével való alapvető rokonságról is tanúskodna. A párhuzamok azonban nem minden esetben meggyőzők, illetve csak durva gondolati egyszerűsítésben állnak fenn. Nem feltétlenül fogadható el a „létra” és „lánc” analógiája sem, kiváltképp, ha költői szövegről beszélünk. Nem evidens további bibliai helyeknek nem a Bibliából, hanem Bellarminoból való eredeztetése sem, ha erre a közvetítésre semmi sem utal, csupán az a tény, hogy Bellarmino is idézi az Írást. A két rövid tanulmányt egyesítő előzetes könyv alapján azonban kíváncsian várhatjuk a nagy opust. Az talán meggyőzőbb lesz.

KOCZISZKY ÉVA

Harald Fricke: Literatur und Literaturwissenschaft. Beiträge zu Grundfragen einer verunsicherten Disziplin. Paderborn – München – Wien – Zürich, Schöningh 1991. 205.

Tanulmánygyűjteményével kényes, ám feltétlen szükséges vállalkozásba fogott a szerző. Irodalmár, illetve germanista minőségében a szaktudomány alapkérdéseivel szembeesíti önmagát és a kollégákat, s egyben közös vitára is hív. Mind a kilenc fejezet címe egy-egy provokatív kérdés, mint például: „Hogyan beszélünk az irodalomról?”, „Milyen mértékben legyen közérthető a szaknyelv?”, „Mennyi sugalmazást visel el az interpretáció?” stb. (Az egyes cikkek anyagát jobbra korábbi, önmagukban lezárt előadások képezik, tehát az olvasó föl is cserélheti a szerző által javasolt sorrendiséget.)

Fricke szerint effajta kérdéseket valamennyi irodalmárnak a bevezető stúdiumoktól kezdve újra meg újra szükséges föltennie a szakirányú tájékozódás megőrzése érdekében. A szerző megoldási javaslatára egyöntetűen a szerénység jellemző.

Fricke jelmondata a következő: „Senki – még egy irodalom- vagy tudományelméleti szakember – sem írhatja elő, mi módon beszéljünk az irodalomról”. Tehát nem fogalmaz meg általános érvényű szabályt, inkább – negatív megközelítéssel – elmagyarázza, hogyan ne beszéljünk az irodalomról. A „szaktársak” számára a továbbiakban felvázolja a megvitatandó irányvonalakat. Azaz, neki sincsen receptje, s korántsem állítja, hogy efféle kényes kérdésekre *egymaga* tudná a választ – ezt ne is remélje tőle senki –, ellenben elvárja, hogy a különböző arányok között az egyensúlyra figyeljünk.

Ebben az értelemben csak üdvözölhetjük az alábbiakhoz hasonló, elsősorban a befogadó iránt szolidáris kijelentéseit: az irodalomtudomány nem

alkalmazott tudomány, tehát „produktuma” nem lehet egyéb, mint javaslat az olvasó számára. Feladata tehát a *nagykorú* olvasó tájékoztatása, avagy, hogy Fricke szavaival éljünk: a szakember „helyreállítási munkálatokat végez és tisztogat az olvasó elméjében”. Az olvasottak értelmezése és értékelése már a befogadó dolga, mint ahogyan az esztétikai élvezet, s a felfedezés öröme is övé kell, hogy maradjon.

Fricke meggyőződése ugyanakkor, hogy a tudomány effajta „visszavonulása” révén annak lehetőségei semmi esetre sem szűkülnek be, csupán súlypontjai helyeződnek át.

Mondandójának veleje az, hogy a szaknyelvet „kézreállób” terminológia segítségével regyük hozzáférhetővé az olvasók szélesebb rétegei számára is. És talán éppen ez a szándék, egyáltalán, a szakterület egységes terminológiájának terve a mű egyik legérzékenyebb pontja: maga a szerző is tisztában van törekvésének utópikus mivoltával.

Az egység irányában felvázolt folyamat ugyanis csupán mint az irodalomtudomány berkein belül megoldandó feladat vetődik föl. Mindehhez viszont nemegyszer Kant *Az ítélőerő kritikájának* esztétikára vonatkozó szöveghelyeit hívja segítségül. Mint ismeretes, Kant műve abban a korban íródott, amikor az a bizonyos „egyetlen igazságról” vallott konszenzus éppen feloszlóban volt. S ha manapság már odáig jutottunk, hogy különféle filozófiai felfogások közös vonatkozási pontok nélkül léteznek egymás mellett (pl. Gadameré és Derridáé), akkor az egység iránti jószándékot – a diszciplína szétforgácsolódása ellenében – nagyra értékeljük, de a probléma vélhetőleg sokkal mélyebben gyökerezik, semhogy terminológiai kérdések felvetése által oldódjék meg.

Hogy ezen az egyre ellehetetlenülő helyzeten vajon mit és hogyan lehetne változtatni, talán kiderülne, ha valóban létrejönne az a bizonyos eszmecsere – feltéve, hogy a résztvevők az igazságkeresés és nem az eredetieskedés elkötelezettjei.

KLEMM LÁSZLÓ

Bible Translation and the Spread of the Church: the Last 200 Years. Ed. by Philip C. Stine. Leiden – New York – Köln, E. J. Brill 1992. 154. (Studies in Christian Mission. Vol. 2.) – 2. kiad.

Az egyház terjeszkedése már a kereszténység történetének korai évszázadaiban is párhuzamos volt a Szentírás kisebb-nagyobb részeinek, majd egészének különböző nemzeti nyelvekre való lefordításával. Az utóbbi kétszáz év ismét a biblia-

fordítások számának szaporodását hozta a modern misszionáriusi mozgalom megindulásával. Úgy tűnik azonban, hogy napjainkra a harmadik világ több fordítója elfelejtette azt az igazságot, hogy a Biblia fordítása elválaszthatatlan annak értelmezéséről, ez az exegetikai tevékenység pedig a különböző tudományágakban való jártasságot feltételezi.

A tanulmánykötet annak a szimpozionnak a legfontosabb előadásait tartalmazza, amelyet 1988. október 29–31-e között a United Bible Societies meghívására a princeton-i Center of Theological Inquiry-ben (New Jersey) tartottak több mint 50 egyházi személy és tudós, köztük természettudósok részvételével. A tanácskozás célja éppen az volt, hogy olyan kérdésekre válaszoljanak, amelyek a modern bibliafordítások teológiai és kulturális aspektusaira irányulnak, nevezetesen: milyen kapcsolata volt az utóbbi 200 évben a bibliafordításoknak a keresztény egyház terjeszkedésével; hogyan befolyásolták a fordítások az új egyházak teológiáját, hatottak-e az adott nemzeti nyelvekre és kultúrákra; s végül, de nem utolsósorban: milyen következtetések vonhatók le a teológusok jövőbeni fordítói munkáját illetően. Ezek megválaszolása hozzájárulhat ahhoz, hogy jobban megértsek a bibliafordítások és az egyház fejlődése közötti kölcsönösséget.

A kötet két nagyobb egységbe rendezi el az írásokat: az egyik azokat tartalmazza, amelyek a fordítások teológiai problémáival foglalkoznak, a másikba azok kerültek, amelyek a kulturális és politikai vonatkozásokat boncolgatják. A tanulmányok nagyobb része mégiscsak egymást átfedő témákat érint, hiszen elsősorban a fordításoknak a szövegre vonatkozó kérdéseit, fejlődését és hatását tárgyalja.

Lamin Sanneh, gambiai professzor munkája (*Gospel and Culture: Ramifying Effects of Scriptural Translation*) lényegében a téma egészéhez ad fontos bevezetést. Rámutat azokra a paradoxonokra, amelyek a keresztény vallás egyedülálló sajátosságait adják (háttér fordított annak a földrajzi környezetnek, amelyben született, nyelve nem Jézus nyelve stb.). Ezek a paradoxonok adják az evangélium és a kultúra közötti kapcsolat központi kérdéseit. A szerző ennek a kapcsolatnak a pozitív és negatív hatásait vizsgálja. (Tanulmányának érdekessége számunkra, hogy példaként államalapító István királyunk intézkedéseit említi, amikor arról beszél, hogy vallási és kulturális nyitottság szükséges az erős és virágzó társadalmak megteremtéséhez.)

Andrew F. Walls (Skócia) *The Translation Prin-*

ciple in Christian History című tanulmánya a bibliafordítás kérdését a megtestesülés tanának alárendelve vizsgálja. Isten emberré válása Krisztusban sajátos nyelvészeti, kulturális és történelmi dimenzióban történt; ugyanígy isteni tett a fordítás is, amelyen a keresztény hit lényegében alapszik. Vizsgálja a Szentírás használatának a történelem során kialakult két nagy modelljét: Wulfiláét, aki lefordította a Bibliát, és Patrickét, aki megkövetelte a hívőktől, hogy latin nyelven olvassák azt.

A kötet leghosszabb írása, Daniel Arichea (Fülöp-szigetek) 28 oldalas tanulmánya (*Theology and Translation: The Implications of Certain Theological Issues to the Translation Task*) a bibliafordítás teológiai vonatkozásait és problémáit közelről, a konkrét fordítói munka oldaláról vizsgálja meg, számba véve a szöveggel és a kánonnal kapcsolatban felmerülő nehézségeket. A Biblia emberi és irodalmi jellege lehetségessé, sőt szükségessé teszi a Szentírásnak más könyvekhez hasonló vizsgálatát is. Bármilyen típusú fordítás jön is létre – véli a szerző –, mindenképpen értelmezői munka eredménye.

Stephen K. Batalden írásával (*The Politics of Modern Russian Biblical Translation*) megkezdődik azoknak a tanulmányoknak a sora, amelyek egyes régióknak a tekintély és a politika által is befolyásolt fordításaival foglalkoznak. Batalden a modern orosz bibliafordítás megteremtésére irányuló kísérleteket 1812-től, a pétervári Orosz Biblia Társulat megalakulásától napjainkig tekinti át, szem előtt tartva a Biblia orosz használatának két sajátosságát: egyfelől: mint liturgikus szöveg csak ritkán funkcionál, másfelől: a Szentírás olvasása mint az ortodox kegyesség és lelkiesség eleme viszonylag késői.

Samuel Escobar (Peru) és Kosuke Koyama (Japán) tanulmányai (*The Role of Translation in Developing Indigenous Theologies – A Latin American View; The Role of Translation in Developing Indigenous Theologies – An Asian View*) azzal a szereppel foglalkoznak, amelyet a Szentírás fordításai játszanak a latin-amerikai és ázsiai egyházak teológiai gondolkodásának fejlődésében. A Biblia népi nyelveken való hozzáférhetősége ezekben a régiókban összekapcsolódik egy új, hazai teológia (indigenous theology) kialakulásával, mintegy elősegíti ezek létrejöttét (ld. ún. felszabadítási teológiák – liberation theologies; fekete teológia – Black theology). Escobar a fordítás és a teológiai gondolkodás szoros kapcsolatát a reformáció korának példáival is alátámasztja; Koyoma pedig János evangéliuma prologusának japán for-

dításait veszi közelről szemügyre a szóhasználati különbségek és a hazai teológiai gondolkodás összefüggései felől, hozzátéve, hogy a „bennszülött teológia” („indigenous theology”) kifejezést az afrikai, latin-amerikai és ázsiai kereszténységgel kapcsolatban a nyugati teológusok használják, ami egyfajta „Európa-centrikus lokálpatriotizmusra” („Euro-centered parochialism”) mutat, holott egyetlen igaz teológia létezik: a názareti Jézusé.

Két tanulmány kifejezetten a szentírás-fordítások kulturális következményeivel foglalkozik. Louis J. Luzbetak (USA) *Contextual Translation: The Role of Cultural Anthropology* című írása vizsgálódásait a kultúrának a fordításban játszott szerepére szűkíti, illetve rámutat arra, hogy a kulturális antropológia segítheti a fordítót munkájának ebben a fontos dimenziójában. A keresztény egyház ma nagymértékben rá van utalva a fordításra, hogy meg tudjon felelni morális és vallási vezető szerepének. Darrel L. Whiteman (USA) *Bible Translation and Social and Cultural Development* című tanulmányában általánosságban vizsgálja, hogyan járul hozzá a Biblia fordítása az emberek társadalmi és kulturális fejlődéséhez, s közben kísérletet tesz a szerves emberi fejlődés (integral human development) modelljének a megalkotására.

A kötet utolsó írása, Ulrich Fick (NSZK) *Future Bible Translation and the Future of the Church* című tanulmánya, ami egyébként a szimpozion utolsó ülésének előadása volt, mintegy összegezőként a Szentírás változatosságát és egységét emeli ki. A Biblia, amelyet teljes szövegében már 303 nyelvre fordítottak le, a jövő egyháza szempontjából alapvetően fontos: a Bibliát fordítani annyit jelent, mint a holnap egyházának megalapozásán dolgozni.

A fenti kilenc tanulmányt tartalmazó, immár második kiadást is megért tanulmánykötetet első sorban teológusok, illetve a Biblia fordításának kérdéseivel közelebbről foglalkozó szakemberek forgathatják haszonnal.

D. TÓTH JUDIT

Zoran Konstantinović: Komparativno vidjenje srpske književnosti. Novi Sad, Svetovi 1993. 244.

A Biblioteka svetovi sorozatban, a „Soros Jugoszlávia Alapítvány” támogatásával jelent meg az egykori innsbrucki professzor, jelenleg „Profesor emeritus”, Jireček-díjas szlavista, komparatista Konstantinović „komparatistikai bevezetése”. Bevezetés a szerb komparatistikába, a szerb irodalmi

központú összehasonlító irodalomkutatásba, miközben a szerzót valójában az izgatja, hogy a szerb irodalomtudomány, illetőleg a szerb irodalomról szólók (nem szerbek is) irodalmi tanulmányai miféle örökséget hagyományoztak a modernebb tájékozódást igénylő kutatókra, és ezzel párhuzamosan: ez a modernebb tájékozódás a szerb irodalomnak mely jelenségeiről mondhat az eddigénél pontosabbat, hitelesebbet. A könyv nagy részét kritikai-historiográfiai áttekintés teszi ki, és Konstantinović felméri: mely területeken milyen munkát végzett a szerb összehasonlító irodalomkutatás (egészen a XIX. század 40-es – 50-es éveig visszavezetve a komparatistikai gondolkodást a szerbeknél). Ahhoz, hogy ez az áttekintés nemzetközi dimenziókat kaphasson (a kismonográfia „bevezetés” jellegének megfelelően), a szakirodalmi tájékoztatásnak meglepő, bár célszerű formáját választja a szerző. Elsőnek a közkeletű komparatistikai kézikönyvekről ad számot, Van Tieghemmel kezdve és Yves Chevrel *La littérature comparée* (Paris, 1989.) című könyvével befejezve a sort; másodjára a szerb és egyéb irodalmi kapcsolatokat bemutató műveket, lexikoncikkeket, tanulmányokat mutatja be, egyben itt és másutt a könyvben, hiteztve a genetikai érintkezések, a kontaktológia művelésének jelentősége mellett, különös tekintettel a szerb irodalmi fejlődés európai kapcsolatrendszereire és összetevőire. Itt jegyzem meg, hogy Konstantinović egész munkásságában és ebben a könyvében is alkalmat talál arra, hogy valódi jelentőségének megfelelően méltassa a szerb – magyar irodalmi érintkezéseket, idézze a magyar kutatást (Vajda György Mihály, Stojan Vujičić, Bori Imre, Pórh István, Sziklay László, Fried István dolgozataira hivatkozik, s a magyar költők-írók közül Ady Endrét, Vörösmarty Mihályt, Vitkovics Mihályt, Jókai Mórt, Kassák Lajost, Justh Zsigmondot, Petőfi Sándort számos alkalommal emlegeti). Igen tanulságos, hogy Konstantinović vitába száll a szerb irodalomtörténet jó részét még ugyancsak meghatározó „önelvűség”-gondolattal, és felvázolja a szerb irodalom történetét, komparatistikai aspektusból. Mindezt elméletileg akképpen alapozza meg, hogy összegzi a nemzetközi és a szerb kutatásokat az architektus, az intertextus és a kontextus rémakörében. Jóllehet Konstantinović nem érzi szükségét annak, hogy radikálisan forduljon szembe a komparatistika hagyományos irányával (legfeljebb annyiban, hogy a „francia iskola” olyan részdiszciplínát, mint a közvetítő, az imagológia vagy a hagyományosabb értelemben vett tárgy- és motívumtörténet, ezúttal csak

mellékesen és inkább a történeti részben említ), arra viszont ügyel, hogy tapintatosan és az eddigi eredményekhez illesztve, azokat mintegy továbbgondolva, figyelmeztessen: tudományunkban óhatatlanul szükség van például Barthes, Kristeva, Derrida vagy akár a sokat idézett, kevesebbet elemzett Bahtyin műveinek végiggondolására. Az architextusról, intertextusról és kontextusról szóló, tömörségükben is figyelemre méltó fejezetek éppen a kötet közepén helyezkednek el, történeti részek közé ékelődve, azokba belesimulva, s egyben jelezve, hogy a szerző nem lát lényeges módszerbeli eltéréseket a szinkronikus és diakronikus, a poétikai és a történeti poétikai módszertani eljárások között, sőt: az inkább célkitűzésükben, mint gondolatiságukban — „végeredményük”-ben különböző szemléletek együttes érvényesítése mellett szavaz. Az összegző jellegű munka példaanyaga a szerb olvasót célozza meg, ezért különösen fontos számunkra, hogy a magyar irodalom és irodalomtudomány ilyen súllyal van képviselve a kötetben. Konstantinovićnak ezt a könyvét oktatási céllal és okulásai céllal egyként haszonnal forgathatjuk.

FRIED ISTVÁN

„die signale (...) sie kommen von allen seiten.”
Viktor Suchy: Studien zur österreichischen Literatur. Zum 80. Geburtstag hrsg. von Heinz Lunzer. Wien, Zirkular 1992. Sondernummer 32. November

A bécsi Dokumentationstelle für neuere österreichische Literatur im Literaturhaus tanulmánykötetten emlékezett meg alapítója, Viktor Suchy 80. születésnapjáról. A Heinz Lunzer gondozásában megjelent kötet Suchy tizenöt írását összegyűjtve ad hosszmetsetet a szerző szerzteágazó és immár több mint négy évtizedes irodalomtudományi és -kritikai munkásságából.

A cím tanulmányokat ígér az osztrák irodalomról, s a kötet be is váltja az ígéretet. Ez azonban csak úgy válik lehetségessé, hogy a szerző értelmezi az osztrákság, illetve az osztrák irodalom távolról sem egyértelmű és minden vitán felül álló fogalmát, azaz felmutatja azokat a specifikus vonásokat, amelyek nyugati szomszédaink irodalmát a német nyelvterület egyéb nemzeti irodalmaitól jól elkülöníthető módon megkülönböztetik (*Kontinuität und Traditionsbruch in der österreichischen Literatur der Gegenwart*. 1975.).

Az osztrák tradíció Suchy számára két alapelemből áll össze: az egyik az úgynevezett „Habsburg-mítosz” (Claudio Magris), mely Hofmannsthal,

Schaukal és Wildgans értelmezésében mint a konzervatív kultúrkritika szolgálatában álló „osztrák gondolat” jelenik meg; a másik a századforduló bécsi modernsége, melyet Suchy nem szűken irodalom-, hanem sokkal inkább szellemtörténetileg értelmez, beleértve például Mach és Wittgenstein neopozitivistá filozófiáját vagy Freud pszichoanalízisét is.

A szerző ugyanakkor gondosan elkerüli a tradicionáliszmus csapdáját. Perspektívája kezdettől fogva európai — már 1952-es *Zukunftsvisionen des 20. Jahrhunderts. Der utopische Roman der Gegenwart als Diagnose der Zeit* című tanulmányában tárgyalja a német szerzők (többek között Ernst Jünger, Hesse, Werfel) mellett Huxleyt és Orwellt is —; ráadásul a maga részéről — úgy tűnik — meglehetősen szkeptikus az említett osztrák tradíciónak a jelenben való érvényességét és a jövőben való folytathatóságát illetően. Ez a szkepszis rendkívül termékenynek bizonyul, mert lehetővé teszi, hogy Suchy soha ne veszítse el nyitottságát az új és egyre újabb irodalmi áramlatok iránt: így aztán a háború utáni Ausztria konkrét és experimentális költészetéről (Wiener Gruppe) éppoly lebilincselő tájékozottsággal értekezik, mint Grillparzer *Melusine*-járól, melyet rendkívül alapos és szerzteágazó, egészen a keleti mitológiáig visszanyúló motívumtörténeti vizsgálatnak vet alá.

Órá is érvényes tehát az a mondat, melyet Friederike Mayröckertől — nyilván nem véletlenül — többször is idéz: „die signale (...) sie kommen von allen seiten.”

Van a kötetnek néhány érdekes magyar vonatkozása is, mindenekelőtt a Pyrker László és Grillparzer kapcsolatát bemutató tanulmányban (*Franz Grillparzer und Ladislaus Pyrker*. 1976.), illetve az „osztrák gondolat” kialakulását tárgyaló, nem annyira irodalom-, mint inkább szellem- és politikátörténetinek nevezhető írásban (*Die „österreichische Idee“ als konservative Staatsidee bei Hugo von Hofmannsthal, Richard von Schaukal und Anton Wildgans*. 1977.).

A kötet anyagát áttekintve Suchy munkásságának két alapvonása tűnik szemünkbe: sokoldalúsága és egységessége.

Sokoldalúsága, ami a tárgyalt témákat, műfajokat, korszakokat és szerzőket, illetve az alkalmazott vizsgálati módszereket illeti — Suchy egyként otthonosan mozog a szellem- és motívumtörténetben, az ideológiakritikában, a szociológiában és a politológiában, valamint a pszichoanalízis C. G. Jung által képviselt válfajában, s módszereit mindig funkcionálisan választja meg.

Másrészt egységessége, mert Suchy egész, immár több mint négy évtizedet átívelő irodalomtudósi és -kritikusi munkássága során következetesen azt az utat járta, amelyet korai, *Katholizismus und Literaturwissenschaft* (1947.), illetve *Kritik als dialektische Kunst* (1960.) című írásaiban kijelölt: egy olyan humanista elkötelezettségű tudomány és kritika útját, amely szűkös szakmai érdekkörének határait átlépve újra meg újra részt kér az égetően aktuális korproblémák megoldásában.

KURDI IMRE

Georges Duby — Guy Lardreau: Párbeszéd a történelemről. Ford. Szilágyi Gábor. Budapest, Akadémiai Kiadó 1993. 187.

A filozófus és a történész dialógusának (*Dialogues*. Paris, 1980.) utóiratában Georges Duby „néhány egyszerű tételben” összegezi mindazt, amit az elszánt kérdezőnek nem csekély erőfeszítéssel sikerült belőle magnetofonjával „kicsikarnia”. A műfaj nehézségeiről és az összeállítható tematika változatosságáról pedig Guy Lardreau szól „Georges Duby, avagy a történettudomány újfajta tényelfogása” című előszavában (7–32.). A történetiség fogalmának értelmezéséről, a „múlt” mibenlétéről és életre keltéséről, az időrendiség szigoráról, a társadalom, a gazdasági és politikai környezet változásával összefüggő kulturális jelenségekről megindult párbeszéd kiterjed a történetírás tárgyára és feladataira, a történésztfüpusokra, a történeti kritikára és a kutatásokban alkalmazott módszerekre, a romantikusok és a pozitivisták szemléletére. Nem igazolódott be a „teljesség életre keltéséről” táplált illúzió, melyről a XIX. században álmodoztak; kiderült, hogy a történész csak a múlt töredékét bányászhatja ki a feledésből.

Minderről, s a századunk történetírásának főbb fejlődési szakaszairól, az Annales-iskoláról és a kereszténység és a marxizmus kérdéséről kifejtett nézetek egy gazdag életmű tapasztalataiban gyökereznek. Ő maga a középkor művelődését, az írott kultúra monopóliumát élvező értelmiség s a művészi alkotásformák és eszmerendszerek története és a társadalom története viszonyulását vagy kapcsolódását feltáró tanulmányaiban s könyveiben természetes összetettségében, fejlődésében és változásában törekszik bemutatni egy sokak számára a feledés homályába merült korszak kulturális kifejezésformáit. A beszélgetést folytatók véleménye megegyezik Lucien Febvre Rablais-ról írt műve előszavából idézett állásfoglalásával. „Minden korszak szellemisége megteremti a múltról alkotott sajátos

történelemszemléletét, megalkotja saját Rómáját és Athénját, középkorát és reneszánszát...” Egyetértenek abban, hogy valamennyi korszak megteremti tudatában a maga múltképét, az igazsághoz közel járó képzeletbeli építményét.

A kötetlen párbeszédben mindketten utalnak a művekre, melyekből egyes alapművek magyarul is megjelentek; például a R. Mandrouval közösen publikált *Histoire de la civilisation française — A francia civilizáció ezer éve* (Bp., 1975.); elemző tanulmányainak gyűjteménye, a *Hommes et structures du Moyen âge — Emberek és struktúrák a középkorban*. (Bp., 1978.); a mintegy négy és fél évszázadot átfogó, három feldolgozott nagy témakör („Adolescence de la chrétienté occidentale, 980–1140” — „L'Europe des cathédrales, 1140–1280” — „Fondements d'un nouvel humanisme, 1280–1440”) összegező átdolgozásának eredménye, *Le Temps des cathédrales. L'art et la société — A katedrálisok kora. Művészet és társadalom* (Bp., 1984.). A középkori társadalom „alapszerkezetének” megvilágításához számos terület, az erkölcs, a teológia, a vallás, az ideológia, a család, a nemiség, a mindennapok világa vizsgálendő, s tárandó föl az egymástól eltérő jellegű források, korabeli hiteles tanúvallomások, végrendeletek, régészeti leletek, családtörténetek, liturgikus könyvek, szerelmi költemények, középkori verses regények, krónikák, levéltári dokumentumok bevonásával. A lovagkori s a hűbéreinek nevezett társadalmi viszonyok nagy körültekintéssel folyó kutatási tematikájából ízelítő a (*Le chevalier, la femme et le prêtre — A lovag, a nő és a pap. A házasság a középkori Franciaországban* (Bp. 1987.). Ha ide számítjuk a *Jeanne d'Arc perei*. (Bp., 1989.) — *Les procès de Jeanne d'Arc* kiadását, akkor a történelmi dialógus megjelenéséig nálunk is elmondható, hogy nőtt a Duby művei iránti érdeklődés, illetve megszaporodott olvasóinak tábora. Nagy nyereség volna, ha olyan könyveit is lefordítanák, mint a *Guerriers et paysans* (Paris, 1973.), — a *Saint Bernard. L'art cistercien* (1976., 1979.), — a *L'Europe au Moyen Age. Arts et Métiers graphiques* (1980.) — s más, a történetírás módszertanával foglalkozó írásokat. (*L'Histoire des mentalités — Histoire sociale et idéologies des sociétés — Le mental et le fonctionnement des sociétés humaines*). (Ez utóbbi a L'Arc 72. számában jelent meg.) Lardreau szerint a középkort kutató történész fölöttébb bensőséges viszonyba került tárgyával; mindenre kiterjedő ismeretanyaga lehetővé teszi, hogy „a minden ízében átélt középkort színre vigye” (10). A szerző kiemelkedő jelentőséget tulajdonít annak a stílusnak és

kifejezőmódnak a történetírásban, amely könyveinek olvasását a más-más olvasórétegekben és az egyetemi oktatásban is vonzóvá teszi. A régiektől kezdve művelt sajátos „historia” – ez a szerinte kifejezetten történeti jellegű irodalmi műfaj – az irodalom egyik válfaja; így a történész szövege, tehát a történetírás is irodalmi műfaj.

Georges Duby dialógusba sűrített, s a rá jellemző világos, logikus okfejtésű gondolatai rendkívül gazdaggá teszik a helyenként polémiába forduló párbeszédet. A szerző meggyőződése, hogy a ma embere sokat okulhat a múlt ismeretéből, hiszen általa megalapozottabb ítéletet alkothatunk a jelen állapotáról, változásáról. Őt olvasva Eötvös egyetemes gondolata jut eszünkbe: „Feltarthatatlanul halad az emberiség azon ösvényen, melyre múltja vezette...” Ám a múltat rekonstruáló forrásaanyag válogatása nem lehet önkényes; figyelemmel kell lenni mindarra, amit az „emlékezet” megőriz és amit kiostál, s hogy ezt ki milyen érdekből teszi. A történeti kutatásban ismert, a historiográfia iránt különös érdeklődést mutató, Bernard Guenée (Sorbonne) nevével fémjelzett irányzat például főleg arra kíváncsi, hogy a különböző korszakokban kik és miként írták a történelmet. A rényvizsgálat visszavezethet az elődökhöz, s egy bizonyos „tényanyag” legelső feldolgozásából kiindulva bemutatható az adott „tényanyag” emlékének átalakulása az egymást követő, s máig érő feldolgozásokban. Az ismert régiek és a kortársak körére, közösségére utalva, Duby emlékeztet a saját munkáikról folytatott vitákra a szakmai fogásokról és a kutatások eredményeiről való nélkülözhetetlen eszmecserékre. Rokonszenves tudós egyénisége tárul elénk, amikor tanáraival és mestereivel (Lucien Febvre, Marc Bloch, Raoul Blanchard és tanítványai, André Allix, Daniel Faucher, Dion s mások), majd pedig a munkájában részt vállaló kollégáival és tanítványaival kialakult bensőséges kapcsolatairól beszél. A történelemtől mint tudományról folytatott viták tanulsága és a történész foglalkozásának kötelező „erkölcsrendje” jegyében fogalmazódott meg a történeti kutatások távlatait, tudományos és társadalmi hasznát s hatását jelző befejező mondata. „Hiszek a jól megírt, azaz a tiszta ésszel és szenvedéllyel megírt történelem hatékonyságában, noha e kettőt megfelelő egyensúlyba hozni nem könnyű dolog.” (185.) Georges Duby kísérlete, azaz inkább eddigi életműve igazolja, hogy eredményesen meg lehet próbálkozni vele, igaz, hogy személyében az európai történetírás meghatározó alakját tisztelhetjük.

HOPP LAJOS

Polono-Hungarica 6. Szerk. Bańcerowski Janusz. Budapest, ELTE 1992. 355.

A gyűjteményes kötet az ELTE Lengyel Filológiai Tanszékének polonisztikai konferencia-sorozata keretében 1992 májusában tartott hatodik tudományos konferencia anyagát tartalmazza. A nyelvészet, az irodalom, a történelem, a kultúrtörténet témaköreiből ezúttal több mint negyven előadás hangzott el. Az oktatás szemszögéből rendkívül hasznos, hogy a tanulmánygyűjtemény-szerzők törekvések viszonylag gyors megjelenése következtében az eredmények nem csupán a hazai polonisztikai kutatásokat gazdagítják, hanem a gyakorlatba is átültethetők.

Az oktatási és kutatómunka ösztönző kölcsönhatása és eredményessége, a színvonal emelkedése összefügg az egyetemi konferencia-sorozat magyar és lengyel résztvevőinek és szervezőinek feladatvállalásával, a különböző intézmények szakembereinek hathatós együttműködésével. Ez tükröződik a konferencia-kötet tematikájában s témaköreiben is. A nyelvészet területén (7 – 104.) előtérben állnak a lengyel–magyar kontrasztív tanulmányok, a fonológiai s fonetikai kérdések, a lexikológiai összevetések, a frazeológiai problémák, a budapesti könyvtárak régi lengyel kéziratok anyagának nyelvtörténeti vonatkozásai.

Az irodalmi s művelődéstörténeti előadások a szerteágazó egyéni kutatói érdeklődésnek megfelelően részben a reneszánsz és a barokk korszakból merítenek (pl. a magyar–lengyel párhuzamok Báthory-ig; a Zsigmond Agost udvarából földíezett Pan Twardowski alakja a lengyel művelődés- és mentalitástörténetben; egy humanista eszme metamorfózisa: Magyarország és Erdély „Sarmatia védőfala”; késő-reneszánsz olasz–magyar–lengyel építészeti emlékek („pártázatok”); II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata az anonim szerzésű ún. *Rákóczi-eposz* tükrében; s egy barokk párhuzam, a valóság „deformációja” W. Potocki: *A chocimi háború* és Zrínyi Szigeti veszedelem című eposzaiban; a magyar és lengyel nemzettudat összehasonlító vizsgálata s a keleti végek, illetve a végvári élet ideológiája; vagy az első lengyelből fordított magyar könyv (1627.) keletkezésének, a fordító-szerző, a forrás, a kiadó, a nyomda stb. tisztázására irányuló kísérletek. A Lengyelország történelmére vonatkozó latin nyelvű források a szepesi városok elzalogosításával (1412.) és visszaváltásával (1772.) kapcsolatosak. Új színfolt a XIX. századi magyar polonofília művészettörténeti vonatkozásairól adott, lelőhelyekkel ellátott gazdag beszámoló.

H. Sienkiewicz műveinek magyar kiadástoréneti fölmérése hasznos megfigyelésekkel járt.

A századunk irodalmi s történelmi problémái iránti érdeklődés fokozódásáról tanúskodik számos előadás; a preferált időszakok az 1918–1920-as, a negyvenes évek, 1956 és a nyolcvanas évek. Árfogó és vitatott téma a föderációs elképzelések a XX. századi Lengyelországban. Tanulságos a *Nyugat* lengyel irodalmi kritikai anyaga, pl. Benedek Marcell írása Reymontól vagy Schöpfung Aladár értékelése Sienkiewiczről, de feltűnő a lengyel drámaírók s költők ismertetésének hiánya. Az „obozowa literatura”, a lengyel elbeszélő és dokumentatív próza irodalmiságának értékelése is napirendre került. Figyelemre méltó volt a Magyar–Lengyel Mickiewicz-társaság elnökének előadása, a magyar–lengyel művelődéstörténeti kapcsolatok XX. századi kutatását vázoló gondolatkör. A Polono-Hungarica-sorozat tanúsítja, hogy a két-halálosként ismétlődő rendszeres tudományos találkozási a polonisztikai és a lengyel–magyar összehasonlító stúdiumok rangos szakmai fórumává váltak.

HOPP LAJOS

Keith Stanley: The Shield of Homer. Narrative Structure in the Iliad. Princeton, New Jersey, Princeton University Press 1993. 470.

A szerző nem tartozik a sűrűn publikáló klasszika-filológusok közé, de ahogyan a testes Homérosz-könyv bizonyítja, az ismert folyóirat, a *Greek, Roman, and Byzantine Studies* főszerkesztője és egyben a Duke University Ókori Gyűjteményének kurátora, más irányú kötelezettségei mellett a kutatásból is tevékenyen kiveszi a részét. Pedig Homérosszal foglalkozni – és kiváltképpen: Homéoszról írni – manapság már-már az istenkísértéssel határos.

Stanley az *Iliász* egyik nevezetes, 100 sornál is terjedelmesebb részletéből, a Héphaisztoszról Akhilleusz számára remekelt új pajzs leírásából indul ki, megállapítva, hogy a leírás, a nagyra méretezett ekphraszisz, nyelvileg-költőileg szigorú szerkezetbe rendeződik. A szerkezet tartópillérei egyaránt lehetnek hasonló vagy éppen azonos kifejezések, illetve a leírás azonos vagy ellentétes tárgyi mozzanatai, hol gyűrűsen (AB...B₁A₁), hol párhuzamosan (AB...A₁B₁) elhelyezve, esetleg egy magányos elemmel a középpontban (AB...C...B₁A₁ – AB...C...A₁B₁). A „megszerkesztés” célja, Stanley szerint, az anyag egyszerű tagolásán túl az, hogy a költői interpretációt, a művészi üzenetet juttassa

kifejezésre. A pajzsleírás abszolút szerkezeti középpontjába nem véletlenül kerül az ideális király alakja: végül is az *Iliász* cselekménye, az érvelés szerint, a trójai ostromnak arra a rövidke epizódjára terjed ki, amelynek mozgatója két homéroszi király, Agamemnón és Akhilleusz – mindkét felet illetően hibáztatható, korántsem ideális királyra jellemző – cívódása.

De ugyanazt a szerkesztési módszert figyeli meg Stanley a 2. ének száraz hajókatalógusában, végül pedig a költemény elbeszélő részeiben, vagyis az egész eposz felépítésében. Így szükségképpen kerülne szembe azzal az elméleti problémával, vajon a homéroszi költészet sokat emlegetett „orális” jellege egyáltalán összeegyeztethető-e ilyen mértékű megszerkesztettséggel; Stanley azonban az orális költészet kutatóinak ahhoz a csoportjához (A. Amory Parryhoz, M. Lynn-George-hoz, P. Puccihoz és másokhoz) áll közel, mely – bizonyos szélsőséges nézetekkel ellentétben (mint amilyen J. A. Notopoulosé, G. S. Kirké, A. B. Lordé és másoké) – a megszerkesztettséget elvi síkon sem vitatja el az orális alkotásoktól (I. Form and Interpretation in Homer. – 3–38.)

Stanley az így nyert pozíciók alapján, három nagy, több éneket összefogó blokkban elemzi végig az *Iliász* szerkezetét, illetve szerkezeti egységeit (II. The Structure of *Iliad*. 1–7. – 39–102.; III. The Structure of *Iliad*. 8–17. – 103–185.; IV. The Structure of *Iliad*. 18–24. – 186–247.), elemzéseikhez a jobb áttekinthetőség kedvéért 35 féllapnyi-egylapnyi diagramot csatolva. A kisebb-nagyobb strukturális egységek feltárása és elemzése során azonban Stanley a költemény egészét érintő következtetésekre is eljut. Csak a legfontosabbakat említve: ilyen következtetése az, hogy a ránk maradt *Iliász*-szöveg, illetve a benne kifejeződő írói üzenet igen kritikus és ironikus a „hósi” hagyománnyal és értékrenddel szemben; nem kevésbé az is, hogy ez a szöveg, noha az oralitás külső jeveit magán viseli, már a kezdődő írásbeliség hatását mutatja, vagyis igazában nem is tekinthető többé orális, legfeljebb semi- vagy pseudo-orális műnek; továbbá az, hogy az egyes énekek kezdő és befejező passzusai részint egy-egy ének relatív önállóságát, részint viszont a mű egészéhez tartozást hangsúlyozzák – Stanley felfogásában azért, hogy a teljes *Iliász*t, ha több napon keresztül, ha részletekben, de mindig a költemény egységét éreztetve lehessen előadni.

Az összegezésnek szánt utolsó fejezetben (V. Structure and the Homeric question. – 248–296.), mely után már csak a szerzői köszönet-

nyilvánítás (297.), a könyv forgatásához szánt útmutató (299.), a rövidítések listája, (301–302.), a jegyzetapparátus (303–425.), a szakirodalmi bibliográfia (427–451.) és a – neveken kívül tárgyköröket is tartalmazó – index (453–470.) következik, az *Ilíaszt* érintő legátfogóbb kérdések kerülnek szóba, minden Homérosz-könyv – mondhatni – obligát kérdései, melyek a háttérben eddig is ott lappangtak: mikor és hogyan jött létre a ma olvasható *Ilíasz*, s vajon csakugyan Homérosz-e a szerzője? Nos, Stanley „megoldása” az unitárius megoldások egy sajátos változata, amennyiben elfogadja ugyan az eposz művészi egységét, Homéroszt azonban szerzőből forrássá fokozza le. Egyfelől ugyanis nem tagadja, hogy – valószínűleg a Kr. e. VIII. században – élt és működött egy Homérosz nevű dalnok, aki a Trója körül vívott harcokról énekelt, csak éppen szerinte az ő „ős-*Ilíasz*”-a nem maradt ránk; másfelől úgy véli, hogy a ma olvasható *Ilíasz* jóval később, a VI. század folyamán, de a homéroszi „ős-*Ilíasz*” felhasználásával szerkesztette meg valaki, az eredeti Homérosz-előzményt természetesen sok tekintetben kibővítve és átértelmezve, mindezt feltehetően Athénben, és azért, mert a Peisistratidák, újrászervezve a Panathénaia-ünnepet, az azon fellépő rhapsódosok Homérosz-recitációit is szigorú feltételekhez, nevezetesen az epizódok meg nem változtatható sorrendjéhez kötötték – és Stanleynek a khioszi Kinaithosz személyében van is jelöltje a mi *Ilíaszunk* szerző-szerkesztőjére, mi több, a II–IV. fejezet strukturális vizsgálódásaira támaszkodva nagy vonalakban a posztulált homéroszi „ős-*Ilíasz*” és a ránk hagyományozott *Ilíasz*-szöveg tartalmi, illetve felfogásbeli különbségeit sem habozik felvázolni.

Teszi ezt mértéktaóan, a szükséges és indokolt fenntartásokkal. S bár végkövetkeztetéseinek szinte egyike sem jelent meglepetést vagy újdonságot, legfeljebb az átlagos kézikönyvekben található Homérosz-képhez képest (hiszen a Peisistratidák intézkedéseit és a ránk maradt *Ilíaszt* nem egyszer kapcsolatba hozták már; Kinaithos neve és a neki tulajdonított szerep sem Stanley-nak jutott eszébe először, és a sort folytatni lehetne), az itt ismertetett Homérosz-könyvnek – a recenzens véleménye szerint – nem is végkövetkeztetéseiben van az igazi értéke, hanem a benne lehető szerkezeti elemzésekben. Melyek többnyire meggyőzőek, s még ha nem is, akkor is inspirálnak és továbbgondolásra ösztönöznek.

SZEPESSY TIBOR

Fragmenta Dramatica. Beiträge zur Interpretation der griechischen Tragikerfragmente und ihrer Wirkungsgeschichte. Unter Mitarbeit von Annette Harder. Hrsg. von Heinz Hofmann. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1991. 253.

Teljes egészében összesen 33 antik tragédia maradt fenn; a kb. 3000 változó terjedelmű töredékek így fontos szerep jut a műfaj megismerésében. A tragédia-fragmentumok első tudományos igényű gyűjteményét 1856-ban A. Nauck adta ki, s ez számított standard kiadásnak több mint 100 éven át. Az 1960-as években aztán B. Snell fogott hozzá, hogy elsősorban a papirusztöredékek bevonásával új töredékgyűjteményt hozzon létre. Az 5 kötetre tervezett sorozatból azóta 4 jelent meg (a didaschaliák 1971-ben, az ismeretlen szerzőségű töredékek 1981-ben Snell és R. Kannicht kiadásában, az Aiszkhülosz-kötet 1985-ben, a Szophoklész-kötet 1977-ben S. Radt gondozásában), és a közeljövőben várható az Euripidész-kötet.

Hogy az új kiadásokra valóban szükség volt, arra az alább ismertetendő könyv lehet a legjobb bizonyíték. Az új corpus által fölvetett problémák megvitatására és az új eredmények közlésére ugyanis H. Hofmann szervezésében 1987-ben symposiont tartottak Groningenben. A könyv ennek anyagát tartalmazza. Az ülés (és a kötet) célja az volt, hogy a tanulmányok minél több szempontból érzékeltesék az új gyűjtemény és ezzel együtt a töredék-kutatás fontosságát. Helyet kaptak szöveg-hagyománnyal foglalkozó cikkek (D. Holwerda, M. A. Harder), nyelvészeti tanulmányok (P. Stork, C. J. Ruijgh), szövegértelmezések (S. L. Radt, J. C. Kamerbeek, W. Luppe), irodalomszociológiai (J. M. Bremer), eszmétörténeti (S. R. Slings), vallástörténeti (A. Henrichs), befogadástörténeti (W. J. Aerts) és esztétikátörténeti írások (B. Seidensticker). A következőkben néhány fontosabbnak tűnő eredményt szeretnék kiemelni.

Stork statisztikai adatokkal mutatja be, hogy a töredékek is tanúsítják azt a folyamatot, amelynek során a perfektum-igealakok alakítani, szintaktikai és szemantikai szempontból gazdagodtak.

Bremer két töredékesen fennmaradt tragédia (Aiszkhülosz: *Aetnaeae* és Euripidész: *Archelaus*) kapcsán veti föl a tragédiaírók anyagi támogatásának kérdését. Korábról és más műfajokban jól dokumentálható, hogy az ókori költők (és később beszédírók), akik egyedül rendelkeztek azzal a lehetőséggel, hogy hírnevet, azaz nyilvánosságot biztosítsanak valaki számára, könnyen elnyerhették jelentős politikusok támogatását, vagy egyszerűen

bérbevehetőek voltak. A bér nem is volt kevés: Pindarosz például egy viszonylag megbízható forrás szerint 10 000 drachmát kapott az athéniaktól egyetlen dicsőítő költeményért (az átlagos fizetést napi 1 drachmára szokás tenni). Vajon a tragédiáírók is Athén fizetett magasztalói voltak? Azt tudni lehet, hogy a tragédiák bemutatásának költségeit a *chorégia* speciális intézményével fedezték; de a tragikusok anyagi megbecsüléséről nincs közvetlen adat. Bremer elsősorban a tragédiák témái alapján valószínűsíti (ebben egy puszta cím vagy egyetlen szereplő neve is segíthet), hogy a tragédiáírókat pénzzel is jutalmazták: feltűnő, hogy az Attikához fűződő mítoszok szegénységükhöz képest milyen gyakran válnak tragédia tárgyává; a művekben igen gyakori toposz az athéni demokrácia, vidék és kultuszok enklómionja.

Radt Szophoklész elveszett műveinek listáját készíti el újra. Biztosan hitelesnek 122 darabot fogad el: közülük csak hatnak homályos a mitológiai hovatartozása. Radt sorra veszi azokat a vonásokat is, amelyek nem illenek bele a teljes darabok alapján kialakult hagyományos Szophoklész-képbe. Ő is tudott cselszövő nő figurát alkotni, nemcsak Euripidész (*Euryalos*); hosszú útleírásokat adni, mint Aiszkhülosz (*Triptolemos*); több soros homéroszi hasonlatokat kidolgozni (F 149, ahol a szerelmet jégdarabhoz hasonlítja, amelyet a gyerek kíváncsián kézbevesz, de amikor a hideg miatt fájdalmat érez és el akarja dobni, a jég már odafagyott a kezéhez).

Slings arra ad magyarázatot, hogy miért idézi Szókratész a *Gorgias*-ban Euripidész *Antiope* című drámáját. A tragédia másutt fennmaradt töredékeit is figyelembe véve valószínűsíti, hogy Szókratész, a tragédiabeli Amphiön szerepét osztja ki magának, míg beszélgetőtársát, Kalliklést Zéthoszhoz hasonlítja. Amphiön Euripidész-nél azt az ősi költőtipust testesíthette meg, amelyik isteni tudása révén egyfajta „tanácsadóként” beleszóllhatott a politikai döntésekbe, de sosem vett tevőlegesen részt benne. Kívülállóként, boldog félrevonultságban élt, de éppen ezért volt képes társadalmi viszályokat kioltani. Szókratész tehát ezt a szerepet vindikálja magának, amikor Euripidészt idézi.

Henrichs a soknevű olümposi istenekkel szembeállítható névtelen földalatti istenek megszólíthatóságáról ír. Épp néhány fragmentum tanúskodik arról, hogy ezekről az istenekről vagy hallgatni kellett és nem volt szabad megnevezni őket, vagy euphémikusan voltak megszólíthatók.

A kötet zártanulmányában R. Kassel a fragmentumgyűjtés történetét tekinti át. A kezdetek

a XVII–XVIII. századi erkölcsi célzatú sententia-gyűjtésre nyúlnak vissza. Nem teljes értelmű vagy összefüggéstelen töredékekben ekkor még semmi értéket nem látnak. Ezek iránt a romantika, mindenek előtt F. Schlegel lesz figyelmes – ízlésbeli okok miatt. A tudományban Wolf indokolja először a töredékek fontosságát egyediségük történeti nélkülözhetetlenségével; azzal, hogy akár két szóban is valami más módon megszerezhetetlen ismerethez juthatunk.

BOLONYAI GÁBOR

W. Burkert: Antike Mysterien. Funktionen und Gehalt. München, Verlag C. H. Beck 1991. 153. (Zweite, unveränderte Auflage.)

Burkert talán a legfelkészültebb ma élő antik vallástörténész, egy évtizedek óta divatos, de sok tévképzettől torzítva ismert vallási jelenség, az antik misztériumok fogalmát tisztázza. Tévesen hiszik, írja az előszóban a szerző, hogy csak későn, főleg a római korban alakultak ki; hogy alapvetően a „keleti” kultúra hatása fedezhető föl bennük; és leginkább azt, hogy a túlvilág felé fordultságuk alapján valamiféle megváltást ígérő vallásoknak lehetne tekinteni őket, és így a kereszténység előkészítőit vagy vele párhuzamos jelenséget kellene látni bennük. A legjellegzetesebb és mindvégig „a” misztériumnak számító misztérium, az eleusisi legalább az i. e. VI. század elejéig nyomon követhető, és mindig megőrizte hellén vonásait. A kereszténységtől pedig az általuk nyújtott tudáshoz való viszonyuk különbözteti meg az antik misztériumokat. Az istenekkel való érintkezésnek és a róluk való ismeretnek ugyanis csupán egyetlen és más tapasztalatokkal összehágható lehetőségét kínálják – szemben a kereszténységgel (és minden egyéb vallással), amely a maga kizárólagos igazságát vallva az összes többi vallási formát riválisnak és a sajátjával összeegyeztethetetlennek tartja.

Burkert az öt legfontosabb misztériumot tárgyalja: az eleusisi, a dionüszosi (bakchoszi) misztériumot, a Métér-, az Isis- és a Mithras-kultuszt. Kétségtelenül a legfontosabbak szerint nem a titkosságukban, azaz „misztikusságukban” kell keresni, hanem az ókori latin fordításokból (*initatio*) is kiderülő beavatási szertartások jellegükben, amivel aztán persze a ceremónia titokban tartása többnyire együttjár. A misztériumok olyan beavatási rítusok, amelyekben a beavatott nem társadalmi helyzetét változtatja meg nemi érettsége, mesterségbeli fejlődése vagy egyéb változás alapján, hanem egy istenséggel való kapcsolata alakul át és kerül az istenséghez közel

állók körébe. A misztériumi beavatásban, továbbá, mindvégig személyes és szabad elhatározásból történik a részvétel.

A könyv négy szempontot emel ki a leírásban. Elsőnek arra a kérdésre felel, hogy milyen személyes igény kielégítésére jöttek létre (19–34. o.). Burkert a fogadalmi vallásokkal való rokonságra utalva azt hangsúlyozza, hogy a közhiedelemmel ellentétben nem csak a túlvilági megváltás lehetőségét nyújtották. Nagyon erős volt bennük az a törekvés is, hogy az evilági bajok (betegség, szegénység, tengeri út stb.) evilági megoldását adják a beavatottak számára. Kétségtelen tény viszont az is, hogy az eleusisi vagy a dionüszoszi misztériumok a lélek halála utáni életét és boldogságát is garantálták. Ezt bizonyítja például a beavatáshoz szükséges tárgyak sokasága, amelyet a beavatottaknak a többi temetkezési helytől elkülönített sírjaiban találtak. A misztériumok sajátossága, úgy tűnik, éppen az, hogy egyszerre próbálták leküzdeni a halálfélelmet és a földön orvosolni a szenvedéseket.

Másodiknak a szervezettség és az önmeghatározás szempontja vetődik föl (35–55.). Hogyan szerveződtek és tartoztak egymáshoz azok az emberek, akik ezeket a szertartásokat végezték? Általánosságban csak egy negatív megállapítás tehető: sehol nem találkoztunk a szó igazi értelmében misztériumközösségekkel. Három, egymást részben átfedő, részben kiegészítő típus váltakozik a különböző misztériumokban: a magányos vándor-karizmatikus; az egyes szentélyekhez tartozó pap-ság; a szabad kultikus társaságok. Burkert vitatja a beavatottak szoros összetartozásának és határozott vallásos identitás-tudatának tételét. Még az ugyanabba a misztériumba beavatottak megnevezésére sem létezett terminus, az eretnokség lehetősége pedig egyszerűen föl sem merülhetett köreikben. Ez a vonás ismét élesen ellentmond annak, amit a mai vallás-fogalmunk alapján várhatnánk.

Harmadszorra a *hieroi logoi* problémáját elemzi (56–74.). Vajon a kimondhatatlanság parancsa miatt nem maradt fenn egyetlen olyan könyv sem, amelyik a misztériumokat írja le? Burkert szerint nem, mert néhány papírszűrtöredék és a közvetett bizonyítékok a meglétük mellett szólnak. Jelleget tekintve ezek az írások a mítoszok természet-allegorikus értelmezéséhez hasonlíthatnak.

Az utolsó fejezet a misztériumokban meg tapasztalható élmény leírására tesz kísérletet tárgyi emlékek és olyan szövegek alapján, amelyek feltehetően a beavatás aktusára utaló kifejezéseket tartalmaznak (76–97.). Középpontjukban a ha-

lál és az újjászületés rejtélyes azonossága lehe-tett. A kereszténység vízzel való keresztség- és oltáriszentség- (úrvacsora) misztériumainak görög előzményeit Burkert nem tartja bizonyíthatónak.

A könyv, amely az 1987-es amerikai kiadás átdolgozott változatának második nyomása, hatalmas adarbázisra építve nyújt szintézist, és nem nehéz megjósolni: hosszú ideig lesz az antik misztériumok kutatásában kötelező viszonyítási pont.

BOLONYAI GÁBOR

Hermann Strasburger: Ciceros philosophisches Spätwerk als Aufruf gegen die Herrschaft Caesars. Spudasmata XLV. Hildesheim, Georg Olms Verlag 1990. 92.

H. Strasburger neve elsősorban mint az i. e. I. századi római irodalom történész-kutatójaként vált ismertté. Egyik legnevezetesebb tanulmányában a korábban történeti valóságnak hitt Scipio-körrel mutatta ki, hogy az alig több, mint Cicero irodalmi fikciója. Most ismertető, posztumusz könyve Cicero filozófiai műveinek merőben új értelmezését nyújtja.

Strasburger — emlékezik vissza a bevezetésben — 1977-ben közvetlenül nyugdíjba vonulása után vette újra kézbe Cicero bölcséleti írásait. A pusztán szórakozásnak induló olvasás során fokozatosan világosodott meg benne a fölismerés, hogy Cicero filozófiája a szerző közléseivel és az ezekre alapozó közfelfogással ellentétben nem a politikától való teljes félrevonultság és elfordulás jegyében született meg. Közvetve és rejtve minden írása a Caesar diktatúrája elleni politikai állásfoglalását sugározza. Ez az állítás meglehetősen távol áll a szakirodalomban uralkodó konszenzustól. Maga Strasburger ezt azzal magyarázza, hogy még mindig él a kutatók körében az az irracionális meggyőződés, hogy a történelmi szükségszerűség indokolta Caesar egyeduralkodó törekvéseit, melyeket Cicero politikai rövidlátásból nem támogatótt, gyávaságból pedig nem bíralt nyíltan. A szerző álláspontja ezzel szemben az, hogy Cicero az előtte kínálkozó lehetőségek közül az egyedüli olyat választotta, amely erkölcsileg tiszta, az adott körülményekhez képest hatékony és elvhű módon képviselhető volt a köztársaság korántsem szükségszerűen bukásra ítélt ügye (I. fej.).

Cicero már 55 és 52 közötti első filozófiai alkotó periódusában kidolgozta annak technikáját, hogy a beszélgetések szereplőinek megválasztása

hogyan fejezhet ki politikai mondanivalót. Cicero, bár látszólag a politikailag veszélytelen távoli vagy féltrávi múltba helyezi dialógusai idejét, tendenciózusan mindig csak az optimates köréből veszi a beszélgetőpartnereket. A dialógusok idealizált légkörébe senki nem kerülhet be, akinek Caesar politikai szellemiségéhez valamilyen köze lehetne. Továbbá Cicero feltűnő módon kerül, hogy ahol „kellene”, például az ideális államférfi és vezető jellemzésekor (pl. *De re publica* II 51 és 69.), megemlítsen vagy akár csak utaljon is Caesarra. Ezzel szemben, amikor nyíltan kritizálja a popularis demagógok köztársaságra veszélyes alakjait, a kortárs olvasóban nem hagy kétséget afelől, ki ennek a politikának a jelenbeli folytatója (III. fej.).

A könyv még részletesebb proszopográfiai elemzését adja a 46 és 44 között keletkezett, második szakaszba tartozó műveknek (VI–VIII. fej.). Strasburger az összes szereplő politikai pályafutásának föliskiccelésével bizonyítja, hogy Cicero tudatosan választotta meg dialógusai résztvevőit, sőt még a beszélgetés néma szereplőit is. Sosem mindegy, kik válnak követendő vagy éppen riasztó történelmi példává, és kik a mű ajánlottjai. Ez utóbbival kapcsolatban a leglátványosabb választás magára Caesarra vonatkozik: Cicero egyetlen írását sem ajánlja neki. Tekintve, hogy Caesar hozzáfűzte *De analogia* című művét, a viszonzás elmaradása már önmagában is tapintatlanságnak számíthatott. A Laus Catonis pedig már egyenesen nyílt állásfoglalás volt a köztársaság vesztett ügye mellett. A dialógus szereplőivel kapcsolatban Strasburger mindössze egyetlen olyan figurára bukkan, aki Caesar híve volt, de Hirtiusnak, a szóban forgó személynek, Ciceróval is közeli kapcsolatai voltak.

Strasburger Cicero filozófia felé fordulását nem a politikából kiszorult szónok kényszerűségéből választott lépésének tekinti, hanem ebben is Caesar-ellenességet lát. Cicero a hatalmat sohasem pusztán politikai, hanem erkölcsi problémának látta, amelyben saját elhatározásából nem akart Caesar eszközeivel részt venni. Valahányszor megemlíti, hogy a filozófiától a lélek betegségeinek a gyógyulását várja, és valahányszor ugyanezt a gyógyszerzt ajánlja a római ifjúság figyelmébe, mindig rámutat a betegséget terjesztő politikai körülményekre, amelyek lehetetlenné teszik a bennük való tevékenységet. S mivel leveleiből egyértelműen megtudható, hogy mindezt elsősorban Caesar a felelős, a filozófiára való buzdítás egyúttal Caesar ellen való felhívás is.

A XIX. század — Mommsennal az élén —

Cicerót nem becsülte sem politikusként, sem emberként, sőt még szónokként sem. Strasburger könyve Cicero politikai és emberi rehabilitációja kíván lenni egy még ma is inkább Caesar-barát korban.

BOLONYAI GÁBOR

Astrik L. Gabriel: The Paris Studium. Robert of Sorbonne and his Legacy. Selected Studies. Preface by James J. John. Notre Dame (Indiana) — Frankfurt am Main, Univ. of Notre Dame — Josef Knecht Verlag 1992. (Texts and Studies in the History of Mediaeval Education. No. XIX.)

A peregrinatio academica kutatás-történetének nemzetközileg is kiemelkedő alakja a pécsi születésű Gabriel Astrik, aki 1948. évi emigrálása előtt a gödöllői Premontrei Francia Gimnázium vezetője, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem professzora volt. Tanítványai a mester 85. születésnapjára összegyűjtötték szétszórtan megjelent tanulmányait, s egyetlen kötetben adták közre azokat, amelyek valamilyen módon a párizsi egyetemhez, a Sorbonne-hoz kötődtek. A szerző a tanulmányokat részben átfűti, a bibliográfiát és a jegyzeteket mindenütt felfrissítette.

Gabriel Astrik a külföldi iskolázás történetét nem pusztán abból a célból kutatta, hogy Magyarországról kik, mikor, melyik európai felsőoktatási intézményt látogatták. Vallotta, ahhoz, hogy a magunk (magyarok) szempontjából profitáljunk a kutatási eredményekből, nem elég regisztrálni a külföldön tanultakat, hanem ismerni kell az illető intézmény történetét, az ott tanító tanárokat, a főbb szellemi áramlatokat is — azt a környezetet, ahol a magyarországi diák itthon továbbadandó szellemi municiót gyűjthetett magának. Gabriel Astrik számára persze nem mindig a magyarországi szempont az alapvető. Mint az a kötetbe szerkesztett személyi bibliográfiájából (29–46.) is kitűnik, már munkásságának magyarországi korszakában sem volt az. A „magyarországi hallgatók a párizsi egyetemen”-téma több tanulmányának tárgya, s nemrégiben monográfiát is szentelt e kérdés kutatásának, eredményei összefoglalásának (The University of Paris and Its Hungarian Students and Masters during the Reign of Louis XII and François I^{er} Notre Dame (Indiana) — Frankfurt am Main, Univ. of Notre Dame — Josef Knecht Verlag 1992. (Texts and Studies in the History of Mediaeval Education. No. XVII.)

A most kézbevert kötet első fejezete Robert

de Sorbonne (1201 – 1274) életútját, szellemi arcát tárja elénk. Az egyetem szervezése, a szegény diákok házának létrehozása mellett széles körű publikációs tevékenységre is futotta erejéből. Morális írásaival, tanári példájával irányt szabott a Sorbonne szellemi életének, amely halála után is igyekezett megtartani az intést: „vivere socialiter, et collegialiter, et moraliter, et scholariter”.

A Sorbonne történetében az alapító halála utáni periódus számos változást hozott. A renddé szerveződött ferencesek hatása, a XIV. század emberének az újfajta vallásosság iránti igénye a tananyag folyamatos modernizálására kényszerítette a professzorokat. Akik részben ellenálltak ennek. A számos nemzetből összesereglett hallgatók a konzervatív párizsi professorok helyett azután egyre inkább másokat választottak Bécsben, Kölnben, Heidelbergben, Erfurtban, Lipcsében, Rostockban és más németországi városokban — Gabriel Astrik könyvének következő fejezete tehát a párizsi egyetemről való tömeges elvándorlás okait vizsgálja.

A harmadik fejezetben a szerző visszatér Párizsba, s a magyarországi studensek, de általában a Kelet-Európából a Sorbonne-ra érkező hallgatók életkörülményeit, szakmai előrehaladását nagyban befolyásoló „szegény német diákok házának” történetét rekonstruálja.

A könyv további részében a Sorbonne intézményi kapcsolatait mutatja be, illetve egy-egy kiemelkedő egyéniséget, professzor életrajzát, tanári és tudósi tevékenységét rekonstruálja. Így kap egy fejezetet a közeli leuveni (alapítva 1425-ben) és a párizsi egyetem közti együttműködés, illetve nemes versengés története, majd Thomas de Cracovia és Sandkuis Budkonis életútja áll Gabriel Astrik vizsgálódásainak középpontjában.

A Lengyelországból Párizsba érkező diákok számbavétele után az utolsó négy fejezetet a szerző az angol – német nácio vezető egyéniségeinek szentelte. Ez a kutatás kiterjed a választott személyiségek tanulmányaira, baráti kapcsolataira, politikai szereplésükre, tudományos tevékenységükre. Így nyerünk Berchtold Remboltról, Georg Wolfról, Gervasius Wain von Memmingenről és Franciscus Osmanus von Alkmaarról olyan képet, amely tükre Gabriel Astrik hosszú, minden részletre kiterjedő kutatásainak, számunkra pedig az életrajzok megismerése mellett részben kutatómódszertani, részben (túl az egyetemtörténeten) tudomány- és művelődéstörténeti tanulságokkal szolgál.

MONOK ISTVÁN

Joachim Bumke: *Wolfram von Eschenbach*. Stuttgart, Metzler 1991. 301. (Sammlung Metzler. Bd. 36.)

Több évtizede áll a germanisták rendelkezésére a Sammlung Metzler-sorozat, amely sorozat kötetek kiadásánál a stuttgarti kiadót mindig az a cél vezérelte, hogy az adott témakörrel a legújabb kutatásokon alapuló, megbízható információkat közlő segédkönyveket adjon a szakemberek kezébe. Magától értetődő, hogy az ilyen jellegű műveket nem elég újranyomni vagy apróbb változtatásokkal újra kiadni, hanem időről időre részben vagy teljesen át kell dolgozni. Napjainkra e sorozat több medievisztikai tárgyú könyve érett meg az átdolgozásra. A *Helikon* 1993/4. számában már szoltunk Carola Gottzmann-nak az Artus-regényeket bemutató új könyvéről (SM 249.), ezúttal a sorozat egy másik, nem kevésbé fontos kötetének átdolgozott kiadását szeretnénk ismertetni. Bumke professzor könyvének ötödik kiadása 1981-ben jelent meg, a Wolfram-kutatás utóbbi tíz esztendőben elért eredményei azonban indokolták tették egy új, átdolgozott edíció megjelenését.

Az átdolgozást már a kötet terjedelme is jelzi: pontosan duplája az előző kiadásénak. Felépítésében azonban nem történt változás: ez a könyv is öt nagy fejezetre tagolódik. Itt is az első fejezetben található a költő életére, származására, erudíciójára, valamint lehetséges mecénásaira vonatkozó ismeretek összefoglalása, rendszerezése. Ez a fejezet tárgyalja továbbá Wolfram műveinek kronológiáját, recepcióját és nyelvi sajátosságait. A Wolfram-kutatás új eredményeinek tükrében jelentősen át kellett dolgozni a költő erudíciójáról és pártfogóiról szóló alfejezeteket. Szinte változatlan a második, Wolfram lírai alkotásait bemutató fejezet, itt csupán a hajnali dalok elemzése lett bővebb, ami azért is fontos, mert tudomásunk szerint Wolfram volt az első Minnesänger, aki a provanszál alba mintájára német nyelven hajnali dalokat kezdett írni, népszerűvé téve ezáltal német földön is e műfajt. A legnagyobb mértékben a Wolfram fő művét, a *Parzivalt* tárgyaló fejezet változott, mégpedig azért, hogy míg a régebbi kiadások csak a *Parzival* cselekményének rövid – négy oldal terjedelmű – tartalmi kivonatát adták, addig az új kiadás a tartalmi kivonat mellett részletes műelemzést is közöl. Ez természetesen nem kötelező olvasat kíván lenni, hanem inkább csak szempontokat akar adni a további tájékozódáshoz. Bumke külön elemzi a prologust, amely – mint tudjuk –

a középkori udvari regények igen fontos része, hiszen gyakran csak itt találunk a szerzőre vagy a megbízóra vonatkozó utalásokat. Az elemzés során a szerző a komparatistikai szempontokat sem hagyja figyelmen kívül: mindig kitér azokra a helyekre, ahol Wolfram eltér fő forrásától, Chrétien de Troyes *Perceval*jától. A negyedik és az ötödik fejezetben olvashatunk Wolfram másik két (befejezetlen, illetve röredékesen fenn maradt) epikus művéről, a *Willehalm*ról és a *Titelre*ről. E két fejezetben is új a műelemzés.

A szintén átdolgozott bibliográfia az 1989-ig megjelent fontosabb szakirodalmat tartalmazza.

Úgy véljük, Joachim Bumke művének legújabb kiadása elődjéhez hasonlóan nélkülözhetetlen kézikönyv lesz mindazok számára, akik a középkori német epika e klasszikusa iránt érdeklődnek.

LÓKÖS PÉTER

Frits van Oostrom: *Aanvaard dit werk*. Amsterdam, Prometheus 1992. 334. — **Frits van Oostrom: *De waarde van het boek*.** Amsterdam, University Press 1994. 36.

Beszélhetünk-e irodalmi életről a középkori Németalföldön? Milyen lehetett a középkori szerzők munkamódszere? Az említett két kérdéskör összefüggéseit vizsgáló Frits van Oostrom kutatásainak — melynek mérföldkövei azok a nyolcvanas években jórészt már publikált tanulmányok és esszék, amelyeket az 1992-ben megjelent *Aanvaard dit werk* kötet gyűjtött egybe —, a kilencvenes évek elején új lökést az a felismerés adott, hogy a párhuzamos fordítások magyarázata nem a középkori szerzők, illetve mecénásaik vetélkedésében, hanem a korabeli „irodalmi” élet széttagoltságában keresendő. A középkori fordítók-kompilátorok nem tudtak — nem is tudhattak — egymás munkáiról. Új könyvében, a *De waarde van het boek*-ban Van Oostrom már ebből az új nézőpontból tekint a középkori irodalmi életre; széttagoltnak, szigetvilág-szerűnek ábrázolva azt, olyan közegnek, amelyben a könyv mindaddig magában való értéknek számított, amíg az olvasás iránti növekvő igény, az autonóm népnyelvű irodalom létrejötté, a beryll (olvasólencse) elterjedése, a papír alkalmazása, a könyvnyomtatás feltalálása stb. nyomán fokozatosan közkinccsé nem válhatott.

Frits van Oostrom érdeklődésének homlokterében a nyolcvanas évek közepe óta Jacob van Maerlant életműve áll: ő az *Aanvaard dit werk* és a *De waarde van het boek* központi figurája is. Jacob van Maerlant volt az első németalföldi literátor,

akinek munkáit szélesebb körben is ismerték és elismerték; az első olyan szerző, aki hatással volt későbbi, akár egymástól meglehetősen távol álló alkotókra is. Fordításai révén pedig olyan műveket és műfajokat tett hozzáférhetővé a laikus közönség számára, amelyek addig csak latinul léteztek. Maerlant viszonyát az alkotáshoz Van Oostrom más-más módszerrel világítja meg az *Aanvaard dit werk* tanulmányaiban, illetve új könyvében. Az *Aanvaard dit werk*-ben számításokat végzett, melyekből kiderült, Maerlantnak, aki 28 évig volt aktív mint szerző, életműve megírásához csak mintegy 11 évre volt szüksége, tehát feltehetőleg nagy kihagyásokkal dolgozott. A *De waarde van het boek* azt a kérdést járja körül, hogyan írhatta meg Maerlant első nagyszabású munkáját, az *Alexanders geestent*, amelyben az általa választott latin forrást több mint 15 más szöveggel kompilálta, egy kicsiny, a világtól csaknem hermetikusan elzárt szigeten. Ezt elemelve Van Oostrom meggyőzően bizonyítja a *memoria*, a meditációban elmerülést új és új összefüggések felismerésével megajándékozó emlékezet meghatározó szerepét a középkorban.

Van Oostrom két könyvét elsősorban máris érzékelhető hatásuk avatja a németalföldi középkorkutatás jelentős eseményévé. Számításait, illetve kérdéskörvetését legutóbb Frank Willaert antwerpeni kutató kamatoztatta a XIV. századi flamand misztikus, Jan van Ruusbroec traktátusairól írt kiváló tanulmányában [Ruusbroec als auteur. = *Een claer verlicht man*. Over het leven en werk van Jan van Ruusbroec (1293 — 81.); Hilversum Verloren, 1993. 59 — 73.]. Ruusbroecot gyakran ábrázolták úgy, amint az erdő magányában, ekstázisban kis viasztáblácskára körmöli műveit. A kutatás ezt az ábrázolást topikusnak tartotta, a hasonló leírásokat pedig erre az ábrázolás-típusra vezette vissza. Willaert azonban kiszámolta: Ruusbroec első és utolsó munkáját több mint ötven év választja el egymástól, a misztikus mégsem írt sokkal többet, mint amihez Maerlantnak 11 évnyi munkára volt szüksége. A groenendaali időszakban készült művekben (37 év) pedig csupán a brüsszeli időszakban (13 aktív év) kiforrott misztikáját fejlesztette pasztorális céllal tovább. Könnyen elképzelhető tehát, hogy a misztikus a groenendaali erdő magányában ábrázoló miniatűrök mégis igazat mondanak, és Ruusbroecnak az *inspiratio* szórványos pillanatait a *memoria* mozgósításával és összpontosításával kellett kiaknáznia. Ez tükröződik traktátusai felépítésében is: az ismétlések, a példák, a képek révén olyan szerkezetet teremtett, amelyben egy új egység befogadásakor az olvasó, illetve a

hallgató nem veszthette szem elől a mű egészének üzenetét.

Van Oostrom kérdésfelvetése, illetve számításai új feladat elé állítják a középkori magyar irodalom kutatóit is: a megsemmisült vagy lappangó kéziratok feltérképezése, a korabeli műfajok arányainak rekonstruálása stb. mellett meg kellene találni annak a módját, hogyan lehetne közelebb férkőzni azokhoz a mintákhoz, amelyek egy-egy kompilátor fejében szunnyadtak.

BALOGH TAMÁS

Dichtung des europäischen Mittelalters. Ein Führer durch die erzählende Literatur. Hrsg. von Rolf Bräuer. München, C. H. Beck 1991. 575.

A müncheni C. H. Beck és a berlini Volk und Wissen kiadó közös kiadásában megjelent kötetrel a két kiadónak kifejezetten az volt a szándéka, hogy egy olyan jól használható segédkönyvet adjon a szakemberek kezébe, amely nagy mértékben megkönnyíti az eligazodást a középkori Európa epikus költészetében. A könyv voltaképpen nem más, mint egy regénykalauz (Romanführer), amelynek kiadása mindenképp indokolt volt, mert hasonló jellegű munka német nyelven eddig még nem jelent meg.

A könyv 18 neves medievista közös munkája. A kötet szerkesztője Rolf Bräuer professzor, a greifswaldi Ernst Moritz Arndt Egyetem Germanisztikai Intézetének vezetője. Neve nem ismeretlen a szakmabeliek előtt, hiszen a középkori német epikus költészet kiváló ismerője, számos alapvető tanulmányt és könyvet írt e témáról.

A körethez írt bevezetőjében Rolf Bräuer röviden vázolja a középkori irodalom társadalmi, történelmi hátterét, a középkori költészet szempontjából oly fontos szóbeliség és írásbeliség problémáját, majd a fontosabb nagyepikai műfajok keletkezéséről, kialakulásáról és fejlődéséről szól általánosságban.

E bevezetőt követi a tulajdonképpeni regénykalauz. A szerkesztő az egyes nagyepikai műveket műfajok, illetve témák szerint csoportosította, ennek megfelelően a kötet hét nagy egységre tagolódik. Első helyen található a hősi epika (mely majdnem a könyv felét foglalja el), majd ezt követik az antik regények, az orientális eredetű és tematikájú művek, az Artus-regények, a szerelmes regények, a vallásos tárgyú és végül az allegorikus művek. A szerkesztő láthatóan arra törekedett, hogy minél átfogóbb képet kapjunk a középkor epikus költé-

szetéről, vélhetően terjedelmi okok miatt azonban számos kevésbé jelentős alkotás nem szerepel a kötetben.

Az egyes művek ismertetése szócikkszerűen történik. A jelentős művek esetében a szócikk szerzője először röviden összefoglalja a szerzőre és a műre vonatkozó legfontosabb tudnivalókat. E rövid irodalomtörténeti ismertetés után található a mű tartalmi kivonata, amit a szövegkiadások felsorolása követ. A kevésbé jelentős művek esetében az ismertetés igen gyakran csak a tartalmi kivonatra szorítkozik. A témák szerinti csoportosítás lehetőséget ad arra, hogy az olvasó könnyen és gyorsan áttekinthesse az egyes művek, illetve témák recepcióját.

A mű minden bizonnyal hasznos kézikönyv lesz mind a medievisták, mind a komparatisták számára.

LÓKÖS PÉTER

Paul Mommaers: Hadewijch. Schrijfster-Beginn-Mystica. Altiora Averbode — Kok Kampen, 1989. 199. (Cahiers voor levensverdieping.)

Hadewijch, a XIII. században élt brabanti begina személye 1838, illetve 1857 — a neki tulajdonított írások felfedezése és azonosítása — óta a flamand (és német) misztika-kutatás érdeklődésének homlokterében áll. Paul Mommaers antwerpeni kutató 1989-ben megjelent könyve az első Hadewijchhez foglalkozó monográfia.

Amint azt az alcím is jelzi, a könyv három nagy részre tagolódik. Az alcímében — írónő-begina-misztikus — Mommaers rejtélyes módon felforgatta a könyv fejezeteinek logikus sorrendjét.

A könyv első szerkezeti egysége a történeti Hadewijchet mutatja be. Sajnos Mommaers nem hangsúlyozza eléggé az élénk tárt kép hipotetikus konstrukció-jellegét. A ránk maradt írásokból kikövetkeztethető adatokon kívül ugyanis gyakorlatilag semmi nem tanúskodik Hadewijch létezéséről és életéről, a művekből desztillált tényeket pedig csak nagyon óvatosan szabadna visszaforgatni az értelmezésbe. Annyi mégis biztosnak látszik, Hadewijch egy olyan beginaközösség vezetője lehetett, ami már meghatározott szabályok szerint, de még külön csoportokban élt. Mommaers számára azért olyan fontos ez a tény, hogy „történetileg” is alátámaszthassa, ami a misztikus írásaiban (a *Látomásokban*) elhangzik: Hadewijch az örök elkötelezettségnél többre tartotta a kényszer nélküli, ismétlődő szabad önfeladás lehetőségét.

A monográfia második — érzésem szerint túl-

ságosan elszigetelt és túl rövid – részében Mommaers Hadewijch írásait: a *Látomásoskönyvet*, a verseket és a *Leveleskönyvet* elemzi. Különösen szép a Strofische Gedichten Frank Willaert könyvében alapuló értelmezése (hogyan teremthetett a szerző életre szóló közösséget erre kondicionált olvasóival egy olyan műformán keresztül, amely a lírai én és a többes szám harmadik, illetve a többes szám első személyű, megszólítottjainak viszonya köré rendeződik). A szorosan a második részhez csatlakozó átvezető fejezet a XII–XIII. századi latin nyelvű ájtatossági irodalmat és lelkiséget mutatja be.

A könyv tulajdonképpeni újdonsága azonban a misztikus élményt elemző harmadik rész. Módszerét tekintve éppen ez a fejezetcsoporthoz nyugszik a leggyengébb alapokon. Mommaers nem azt akarja bemutatni, mi az, ami örökre elveszett ezek mögött a szövegek mögött, vagyis nem az olvasót viszi közelebb a misztikus írásokhoz, hanem a misztikus élményt akarja közelebb hozni az olvasóhoz. Minden látszat ellenére azonban nem végletes és végképp nem felületes aktualizálásról van szó. A misztikus élmény Hadewijchnél megkülönböztetett három fázisa – genieten; gebrek lijden, genieten én gebrek lijden – a ruusbroeci hármass megkülönböztetések megfelelője. Mommaers könyvének legfontosabb eredménye éppen az, hogy bemutatja: a sokféle regiszterben otthonos Hadewijch írásaiban kompakt formában már jelen van a nagy XIV. századi misztikus, Jan van Ruusbroec egész rendszere (miközben műveik között szinte egyáltalán nem mutatható ki szó szerinti egyezés).

Hadewijchről szóló könyvében Mommaers minden korábbi próbálkozásnál meggyőzőbben demonstrálta egy önálló németalföldi misztikus hagyomány létét és folytonosságát.

BALOGH TAMÁS

Udo Schöning: *Thebenroman – Eneasroman – Trojaroman. Studien zur Rezeption der Antike in der französischen Literatur des 12. Jahrhunderts.* Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1991. 368. (Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie. Bd. 235.)

A XII. századi ófrancia irodalom három nagyepikai műfaja (chanson de geste, antik regény, udvari regény) közül az antik regény hosszú ideig a filológia „mostohagyermeké” volt. Ez persze nem elsősorban az antik regényekről megjelent tanulmányok és könyvek számára vonatkozik, hiszen a témáról könyvtári szakirodalom áll a kutatók

rendelkezésére. Ha azonban e munkákat alaposan szemügyre vesszük, megállapíthatjuk, hogy jelentős részüket túlhaladta az idő, s az általuk felvetett és tárgyalt problémák korrekcióra szorulnak. Az antik regény egyik sajátossága például, hogy a szerző XII. századi környezetbe helyezi a történetet és a lovagi társadalom ízléséhez igazítja. Ezt az ahistorikus szemléletet a szakemberek hosszú ideig úgy értelmezték, hogy itt voltaképp nem tudatos változtatásról, hanem a középkori szerző naiv történelemszemléletéről van szó. Azaz: a lovagi társadalom szokásait, értékrendjét stb. vetítette vissza az ókorba – lévén, hogy az ókor világát is csak a középkor társadalmi konstellációja alapján tudta elképzelni. E műveket önálló koncepció nélküli fordításoknak tekintették, elvitattak tőlük minden eredetiséget, s kétségbe vonták művészi értéküket. Tulajdonképpen csak a hatvanas évek kutatása kezdte szorgalmazni az antik regényről kialakított kép újraértékelését. E kutatásoknak köszönhetően ma már a szakemberek szinte kivétel nélkül azon az állásponton vannak, hogy e regények szerzői a lovagi erények, életvitel stb. előzményeit az antikvitásban vették felfedezni, és a lovagság genezisést is az ókorból eredeztetették. Ezzel magyarázható az ahistorikus szemlélet.

Az antik regény számos, még nem vizsgált kérdése a jövőbeni kutatás feladata. A témával foglalkozó monográfia – eltekintve A. Petit 1985-ben megjelent *Naissances du roman* című munkájától, amely az antik regény elbeszélői technikáját és stílusát elemzi – még nem jelent meg. Udo Schöning e feladat megoldására vállalkozott.

A kötet két részre tagolódik. Az első részben a szerző áttekinti az antik regénnyel kapcsolatos eddigi kutatások történetét, felhívja a figyelmet az eddig kevésbé vagy egyáltalán nem fel nem tárt területekre. A kötet második része öt fejezetre oszlik. Az első fejezet a kéziratokkal, a szövegkiadásokkal, a műfajjal és a műfaji kritériumokkal foglalkozik. Az antik regényekhez a szerző szerint három mű sorolható: a *Théba-regény* (*Roman de Thèbes*), az *Aeneas-regény* (*Roman d'Énée*) és a *Trója-regény* (*Roman de Troie*). Az elbeszélői technika, a stílus, a hőstípus, a keletkezési hely és a befogadói réteg különbözősége miatt a Nagy Sándor-regényt (*Roman d'Alexandre*) nem sorolja az antik regények közé: ez szerinte a chanson de geste egyik sajátos válfaja. Egyes vélemények szerint ez a műfaj (roman antique) a chanson de geste és az udvari regény közötti átmeneti műforma. Schöning azt a ma már általánosan elfogadott nézetet képviseli, amely szerint a műfaj az udvari regény

egyik alfaja, az ófrancia regények legkorábbi változata. A második fejezetben azt elemzi, mennyire volt ismert és elterjedt az antik hagyomány (Vergilius, Statius, Darész és Diktüsz) a középkori Franciaországban. Arra a kérdésre is választ ad, hogy az antik hagyomány ismert volt-e az antik regények megjelenése előtt. A latinul tudó réteg természetesen korábban is ismerte ezeket a szerzőket, de az antik történetek jóval a 'roman antique' megjelenése előtt eljutottak a latinul nem tudó rétegekhez is, a trójai mondakör például már Benoît de Sainte-Maure előtt felbukkan az ófrancia irodalomban, például Wace 1155-ben íródott *Brut* című krónikájában, illetve Geoffrey Gaimar *Estoire des Engleis* című művében. A harmadik fejezet az antik regény felépítését, az elbeszélő személyét, az elbeszélői perspektívát, az utolsó két fejezet pedig az ahistorikus szemlélet funkcióját és a műfaji koncepció sajátosságait elemzi.

Úgy véljük, Udo Schöning könyvének ismerete nélkülözhetetlen lesz azok számára, akik a jövőben az antik regénnyel foglalkoznak.

LÓKÖS PÉTER

Francis G. Gentry: Bibliographie zur frühmittelhochdeutschen geistlichen Dichtung. Berlin, Erich Schmidt Verlag 1992. 278. (Bibliographien zur deutschen Literatur des Mittelalters. Heft 11.)

Az 1050–1170 között keletkezett német egyházi költészet kutatásának mindeddig jelentékeny akadálya volt, hogy nem állt rendelkezésre olyan bibliográfia, amely az ide sorolható anyag áttekintését lehetővé tette volna. E hiány pótlására vállalkozott az amerikai germanista szerző, aki 85 mű és költő bibliográfiát feldolgozását készítette el. Két gyűjteményes szövegkiadást vett ehhez alapul, Cornelius Soeteman (*Deutsche geistliche Dichtung des 11. und 12. Jhts.* Stuttgart, 1964.) és Friedrich Maurer (*Die religiösen Dichtungen des 11. und 12. Jhts.,* Tübingen, 1964–1970.) edícióit, amelyek a figyelembe vett textusok tüllyomó hányadát tartalmazzák.

A bibliográfia Gentry által kialakított felépítése áttekinthető és jól használható. Az első egységben 5 nagy kéziratgyűjtemény (Millstätter Handschrift, a vorauzi 276-os kódex, a bécsi Nationalbibliothek 2721. sz. kézirata, a molseimi jezsuita kollégium 1870-ben elégett kéziratainak a másolata, valamint a bécsi Dorotheenkloster 2696. sz. kézirata) adatai szerepelnek a rájuk vonatkozó szakirodalommal, majd különböző kiadásaik teljességre törekvő felsorolását kapjuk. A témára vonatkozó általá-

nos irodalomtörténeti művek listája után az egyes szövegekre, illetve szerzőkre vonatkozó tudnivalók következnek: a kéziratok és a kiadások (esetleges fordítások) adatai, majd az egyes művekre vonatkozó szaktanulmányok felsorolása. A szövegek vizsgálatára vállalkozó kutató számára így minden adat együtt van, ami munkája elkezdéséhez szükséges lehet.

Az egyes művek feldolgozása tematikus rendet követ. A csoportok a következők: legendaszerű művek, Mária-himnuszok, bűnbánó imák, ótestamentumi költészet, *Énekek Éneke*-értelmezések, kisebb énekek az utolsó ítéletről és az Antikrisztusról, didaktikus művek, Frau Ava költeményei, zoológiai költészet. A leggazdagabb anyagot a legendaszerű művek, valamint a didaktikus költészet csoportja kínálja, az utóbbiban számos olyan motívum bukkan fel, amely a magyarországi középkori irodalomban is fellelhető (memento mori, speculum ecclesiae, summa theologiae). A magyar kutatás számára is igen fontos lenne az *Énekek Éneke*-kommentárokról, itt felsorolt szakirodalom megismerése, mivel több tételből is kiderül, hogy a német szeretet-szerelem frazeológia („Liebestermologie”) a vallásos költészetben fejlődött ki, s ez hagyományozódott át a világi szerelmi lírába.

Az igen gondosan összeállított bibliográfia 1986-ig öleli fel a szakirodalmat, csak kivételes esetekben iktathatott be a szerző utólag néhány újabb fontos tételt. Végeredményben a korai német nyelv- és irodalomtörténet tanulmányozásának fontos segédeszköze született így meg, de ezen túl az európai középkori irodalom kutatásához is számos ponton ösztönzést és lehetőséget nyújt a Humboldt Alapítvány és a Wisconsin-Madison Egyetem támogatásával megjelentetett kötet. Az ilyenfajta kiadványok jelentősége és szerepe a jövőben várhatóan növekedni fog, a szakirodalom gyorsuló ütemű gyarapodása ugyanis ilyenek nélkül aligha lesz majd követhető.

BITSKEY ISTVÁN

Latein und Volkssprache im deutschen Mittelalter 1100–1500. Hrsg. von Nikolaus Henkel – Nigel F. Palmer. Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1992. 402.

A tübingeni Max Niemeyer kiadó gondozásában jelent meg az a kötet, amely az 1988. szeptember 19-e és 22-e között Regensburgban megrendezett Latein und Volkssprache im deutschen Mittelalter 1100–1500 című konferencia előadá-

sait tartalmazza. Mint azt a kötet előszavában is olvashatjuk, a tanácskozás célja az volt, hogy irodalomtörténeti aspektusból vizsgálja a középkori latin és vulgáris nyelvű irodalom érintkezési pontjait, a latin–német kétnyelvűség problémakörét.

Az első tanulmányban a kötet két szerkesztője, Nikolaus Henkel (Regensburg) és Nigel F. Palmer (Oxford) összegzi a latin és a német nyelvű írásbeliséggel kapcsolatos kutatások utóbbi három évtizedben elért eredményeit. Jelizik a kutatás lehetséges további irányait, feladatait, felhívják a figyelmet az eddig viszonylag kevésbé feltárt területekre. Ez utóbbiak közül példaként említhetjük a kétnyelvű prózai szövegek jelenségét. Míg a verses formában íródott kétnyelvű műveket számtalan alapos dolgozat vizsgálta, addig a prózai művek esetében – egy-két kivételtől eltekintve – szinte teljesen feldolgozatlan a nyelvi keveredés problémája. A második tanulmányban Ernst Hellgardt (München) XII. századi vegyes, latin és német szövegeket tartalmazó kéziratokkal foglalkozva néhány új, vitára ösztönző gondolatot vet fel. Fritz Peter Knapp (Kiel) dolgozatában azt vizsgálja, milyen olvasói réteg számára készültek a XI. század végétől a XII. század közepéig terjedő időszakban latin és kora-középfelnémet (frühmittelhochdeutsch) nyelven íródott vallásos tárgyú művek. A latin szövegek esetében egyértelműen megállapítható, hogy azok nem világiak, hanem egyháziak számára készültek. Hasonló megállapításra jut Knapp a német művek legtöbbjének esetében is. Megvizsgál azonban három olyan művet is (*Wiener Genesis*, *Althochdeutsche Exodus*, *Vorauer Sündenklage*), amelyeknél az irodalomtörténészek túlnyomó része eddig arra a következtetésre jutott, hogy e művek világi közönség számára íródtak. A dolgozat ennek épp az ellenkezőjét bizonyítja: Knapp szerint e művek eredetileg egyházi használatra készültek, ami természetesen nem zárja ki, hogy később világiakhoz is eljutottak. A következő előadás szerzője Peter Ochsenbein (St. Gallen) azzal a kérdéssel foglalkozik, milyen mértékben értették meg a német domonkos apácák a számukra előírt latin nyelvű liturgikus szövegeket a XIV–XV. században. A domonkos apácák ugyan tudtak latinul, ám latin tudásuk korántsem volt olyan alapos, mint a klerikusoké, szerzeteseké. (Sok esetben csak a zsoltosza szövegének ismeretére korlátozódott.) A XIV. század második feléről kezdve egyre több latin nyelvű teológiai, liturgikus szöveget fordítottak németre, ez a folyamat a következő évszázadban érte el tetőpontját: a XV. század volt a késő-középkori népnyelvi teológiai irodalom virág-

kora. A domonkos apácák ennek következtében egyre kevésbé voltak rákényszerítve arra, hogy alapos latin tudásra tegyenek szert, hiszen egyre több latin szöveg állt rendelkezésükre német fordításban. Ennek egyenes következménye, hogy egyre kevesebb volt az olyan apáca, aki pontosan, az utolsó betűig megértette a zsoltosza, a kórusima, a liturgia szövegét. S mégis: a kórusimát, a zsoltoszmát nem elsősorban a mindennap ismétlődő kötelességnek, számukra alig vagy egyáltalán nem érthető szövegek monoton recitálásának érezték, hiszen gyakran hallunk a kórusima közbeni látomásokról, elragadtatásokról, ami arra utal, hogy a latin szöveg értésénél fontosabb volt az imádságos lelkület. A vizsgált szövegekből az is kiderül, hogy számos nővér a közösen elmondott imánál fontosabbnak tartotta a magánimát, mert ez sokkal alkalmasabb volt az Istennel való személyes kapcsolatra. Ezért Ochsenbein szerint az apácák nem érezték oly nagy hiányosságnak azt, hogy nem értik tökéletesen a liturgia latin szövegét.

Wolfgang Milde, a wolffenbütteli Herzog August Bibliothek munkatársa, tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, milyen keveset foglalkoztak a szakemberek a középkori német művek címadásának problémájával. Milde arra figyelmeztet, hogy az ezirányú kutatásoknál a jövőben az eddigénél sokkal nagyobb figyelmet kell fordítani a középkori eredetű kéziratkatalógusok tanulmányozására, mert ezek a középkori címadásra vonatkozó ismereteinknek igen fontos forrásai lehetnek. Gerold Hayer (Salzburg) Konrad von Megenberg *Buch der Natur* című művének olvasói befogadásáról szól, Ute Schwab (Catania) pedig terjedelmes tanulmányában az ófelnémet *Hirsch und Hinde* című daltörödékről értekezik, amely egy latin költeményeket tartalmazó kéziratban maradt fenn. Rüdiger Schnell (Basel) mentalitástörténeti problémákat tárgyal középkori latin és német szövegek tükrében. Hartmut Freytag (Hamburg) Hartmann von Aue *Gregorius* című művében azt elemzi, milyen antonómáziákat használ a szerző Isten, az ördög és a főhős, Gregorius nevének körülírására. Elemzése nem korlátozódik kizárólag Hartmann művére, kitér annak középkori latin és német átdolgozásaira is. Paul Gerhard Schmidt (Freiburg) előadásában a *Herzog Ernst*-eposszal foglalkozik. Az eposz első kiadójának, Moritz Hauptnak a megállapítása óta általánosnak elfogadott, hogy a latin nyelvű ún. *Herzog Ernst* C-változat mögött egy ma már nem létező német szöveget kell keresnünk. Haupt szerint ez azzal bizonyítható, hogy a latin szöveg számtalan olyan nyelvi fordulatot tartalmaz (eze-

ket Haupt fel is sorolja), amelyek egyértelműen germanizmusnak minősülnek, s amelyek azt bizonyítják, hogy a latin szöveg egy azóta elveszett német változat átültetése lenne. Haupt szövegkiadása azonban közismerten sok hibár és hiányosságot tartalmaz. Schmidt a latin textust vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy Haupt „germanizmusai” valójában nem is germanizmusok, mert e fordulatok mind megtalálhatók a *Vulgatában* vagy az antik irodalom valamely művében. Ez pedig azt jelenti, hogy a *Herzog Ernst* C nem egy elveszett német változat fordítása, hanem egy önálló koncepció alapján készült mű, amelynek szerzője természetesen ismerhette a *Herzog Ernst* valamely német változatát. A következő tanulmány a régi magyar irodalommal foglalkozó szakemberek figyelmét is felkeltheti: Ursula Hennig (Berlin) ugyanis az *Ómagyar Mária-siralom* mintájaként szolgáló *Placitus ante nescia* kezdetű latin szekvenciának a német Mária-síralmakhoz való viszonyát elemzi, amely Mária-síralmakra nagyfokú variabilitás jellemző. Renate Neumüllers-Klauser (Heidelberg) korai német nyelvű feliratokról értekezik, arról, hogy mely területeken és miért jelentek meg a latin feliratok mellett a német nyelvűek is. Hans Ulrich Schmid (München) Williram von Ebersberg a középkorban rendkívül népszerű *Expositio in Cantica Canticorum* című művének és az *Énekek Éneke* egy késő középkori bajor fordításának viszonyával foglalkozik, a témát folytatva Hartmut Beckers (Münster) pedig Williram említett művének egy eddig ismeretlen, rípiári dialektusban írt átdolgozásáról szól. Jutta Fliege (Berlin) a veronai Szent Zénó lovag alnémet nyelvű (de más német nyelvjárásokra is átültetett) legendájának egy latin változatát ismerteti, amelyre a dessau-i városi könyvtárban bukkant. A kutatóknak eddig nem volt tudomásuk e szöveg latin változatáról. Felvetődik a kérdés, vajon a német szöveg latin fordításáról van-e szó, vagy pedig a német legenda latin forrása került most elő. Jutta Fliege úgy véli, az előbbi lehetőség a valószínűbb. Freimut Löser (Würzburg) tanulmányából megtudhatjuk, hogy az Eckhart mester *Von der sêle werdikeit und eigenschaft* című traktátusa végén található ima második fele valójában nem Eckhart mestertől származik, hanem Canterbury Szent Anzelm egy latin imájának a szó szerinti fordítása, amit a kódexet másoló szerzetes illesztett Eckhart mester imája mögé. Ez a tény eddig elkerülte a szakemberek figyelmét. Karl-August Wirth (München) egy, a washingtoni Kongresszusi Könyvtárban őrzött és ez idáig kevésbé ismert XV. századi latin

és német szövegeket tartalmazó illusztrált kéziratot ismertet, Klaus Kirchert (Würzburg) pedig egy olyan emlékeztetőversről ír, amely latin jogi szak kifejezések német megfelelőinek megjegyzését volt hivatott megkönnyíteni. Nigel F. Palmer kétnyelvű táblanyomtatványokkal foglalkozik. A *Biblia pauperum* és az *Apokalipszis* azon nyomtatott kiadásait vizsgálja, amelyekben az ábrázolásokat értelmező latin szövegeknek a német fordítása is megtalálható. Végül Dorothea Klein (Würzburg) a késő középkori latin – német vokabuláriumokban található versus memorialesekéről, Ulrike Bodemann (Münster) az iskolai használatra szánt szövegekről, Monika Rössing-Hager (Marburg) pedig a korai újfelnémet prózai szövegekben előforduló latinizmusokról szól.

Végeredményben elmondhatjuk, hogy a konferencián elhangzott előadások sok új adattal, szemponttal gazdagítják a középkori latin és német írásbeliségre vonatkozó ismereteinket. Talán itt is csak azt hiányolhatjuk, amit a Niemeyer kiadó több hasonló tanulmányköteténél: hiányzik az előadások után elhangzott viták rövid összefoglalása.

LÓKÓS PÉTER

Mary Thomas Crane: *Framing Authority, Sayings, Self and Society in Sixteenth Century England*. Princeton – New Jersey, Princeton University Press 1993.

A korabeli iskolai latin- illetve retorika-tankönyvek, tantervek, szöveggyűjtemények, politikai és gazdasági értekezések, magánlevelek és más kordokumentumok újhistorikus elemzése segítségével a szerző azt a paradigmaváltást kívánja érzékeltetni, amelynek során a kereskedők és az alsóbb társadalmi rétegek újfajta nevelési módszere (úgyis, mint a szerző humanizmus-definíciójának alapja) tért hódított Angliában a XVI. század első felében, és fokozatosan felváltja az arisztokrata értékrendet őrző hagyományos oktatási, nevelési stratégiákat az udvarnál, a főúri familiáknál, valamint az egyetemeken [ld. az 1520 körüli „Nyelvészháború” (*Grammarians' War*)].

A korai Tudor-korban az ezzel egyidőben történő új hivatali nomenklatúra kiépítése is megkívánja ezt a váltást, de mint azt például William Cecil, Roger Asham vagy Nicholas Bacon példája is bizonyítja, az alsóbb rétegekből felemelkedő politikusok nem kis erőfeszítést tettek immár a hatalom közelében, hogy ideáljait és a királytól eredő, ők legitimáló hatalmukat megpróbálják összeegyeztetni (a szerzőnél felhossa a Cecilnél, már mint Lord

Burghley-nél tanuló Oxford grófjának napirendjét, melyben, bár marginalizálva, a polgári értékek gondozása mellett megtalálhatók az arisztokratikus „szórakozások” is).

A korabeli oktatásmélet-írók munkái hálás források egy újhistorikus (avagy kulturális materialista, ennek összes terminológiai vonzatával együtt) számára, a retorikai és a latinrankönyvek (elsősorban Horman, Whittinton és Lilly munkái) előszava és példamondatainak előfeltevés- és metaforarendszere híven tükrözi a mindig megfelelően kiválasztott latin idézetekkel és népi bölcsességekkel legitimált, az ön- és közérdek határát óvatosan egybemosó orwelli „újbeszéd” retorikáját, azt a stílust, amely az arisztokrata kiváltságok ellen-súlyaképpen használt az új hivatalnokréteg, ebből kovácsolva kulturális tökétt, hogy az autentikusság és a stabilitás legalábbis időleges garanciáját biztosítsák a gyors társadalmi, gazdasági és szellemi változásokkal szemben, a retorika fegyverével nem az igazság, hanem a meggyőzés szent céljáért szállva síkra. Derrida nyomdokain juthatunk el szerzőnők segítségével a források értelmező együttolvasása során az organikus és inorganikus oppozíciók metaforáinak elemzéséhez (harmadik fejezet), ahol is az antik szövegek organikus asszimilációját az emésztés, a szökökutat, s a kerti burjánzás fogalmköréből vett hasonlatok támasztják alá, nem feledkezve meg ugyanakkor a pogány szövegekkel szembeni fenntartások szükségének hangsúlyozásáról sem, melyek a védművek, a gyomlálás és az ellenmég metaforáin keresztül nyilvánulnak meg.

A könyv két alapszava az (idézet)gyűjtögetés („gathering”) és azok rendszerbe szerkesztése („framing”); az ezekre alapuló módszer lehetővé tette, hogy alkalmazója a tekintélyelvű hierarchiába korabeli egyéniségfejlesztő módszerekkel, feltűnés nélkül betagozódjon, ugyanakkor saját személyiségének fontosságát mint a hatalom létreményese és médiuma, közvetetten hangsúlyozza. A burzoá macchiavellista hős mintapéldájaként emeli ki a szerző William Cecil karrierjét, kinek személyiségét a róla szóló korabeli anekdotákból és dokumentumokból próbálja igen eredményesen rekonstruálni a hatodik fejezetben, ezzel is folytatva a szellemtörténet és az újhistorizmus legnemesebb hagyományait. A szerzőnő hivatkozik Arthur Maggotti, Louis Adrian és Stephen Greenblatt munkásságára, akiknek köszönhetően feltárult az a petrarkista és pasztorál paradigma, amin keresztül I. Erzsébet és udvaroncái a hatalmat kifejezték és annak formáját ugyanakkor misztifikálták. William Cecil volt az, aki a gyűjtés és a rendszerezés

humanista gyakorlatából finom és hatékony hatalmi fegyvert kovácsolt a politika harcmezéjén. Szentenciózus kifejezésmódja olyannyira közismert volt — tudhatjuk meg többek között —, hogy a korabeli közönségnek nem okozott nehézséget felismerni paródiáját a színpadon, Polonius alakjában.

A Tudor-kor eleji arisztokrata és humanista ideológiáját elemzi Crane az ötödik fejezetben, szót ejtve többek között VIII. Henrik házassági és vallási reformját alátámasztandó idézet- és maximagyűjteményéről is. Ugyanott Morus Tamás *Utópiájának* oktatásról szóló részei kapcsán a tudóselőljáróknak a többieknél egyenlőbb helyzetét Foucault gondolatmenetére rímelteti a fegyelem internalizálódásáról.

A további fejezetek során alapos előkészületi munkát sejtető esettanulmányok próbakövén ellenőrzi a szerzőnő könyve első felében kifejtett elméleti vonatkozású állításainak helytállót voltát. A hetedik és a nyolcadik fejezetben Crane arra keres magyarázatot, hogy az angol irodalom egyik normatív gyűjteménye, a Norton-antológia „fonocentrikus kánonja” miféle megfontolások miatt tartott egy nemzedéknyi költészetet említésre méltatlannak (itt ismételnem a humanizmus definíciójának nem-személyiségcentrikus újraértékelésére tesz kísérletet a szerzőnő). A futottak még kategóriájába sorolt, társadalmi lírát művelő középosztálybeli epigrammaszerzőkről lemond a reneszánsz hagyományos, személyiségközpontú elméletét jobban illusztráló arisztokratikus, főként szerelmi privátköltészetet űzők javára, bár az „én” és a „szerző” fogalmában jelentős változások zajlottak és zajlanak Freud, Foucault és Derrida, a marxista irodalomkritikusok és újhistorikusok munkássága nyomán, akik az „én” kulturális meghatározottságának nagyobb jelentőséget tulajdonítanak.

KOFRÁN LÁSZLÓ

Erich Trunz: *Weltbild und Dichtung im deutschen Barock*. München, C. H. Beck Verlag 1992. 188.

A kielit egyetem emeritált irodalomtörténész professzora, Goethe összes műveinek hamburgi kiadója, a jeles textológus ezúttal a német barokk irodalomról és művelődésről szóló válogatott tanulmányait adta közre. A hat nagyobb terjedelmű írás közös jellemzője, hogy bennük a tudós filológus egyszerre kíván szólni a kutatókhoz s az érdeklődő olvasókhöz, egyszerre kívánja érvényesíteni a tudományosság és az olvasmányosság szempontjait. Azonnal hozzáférhetjük, hogy a szerzőnek ez a

jól érzékelhető törekvése sikerrel jár, így mindegyik írása szakszerű, mégis élvezetes olvasnivalót nyújt a XVII–XVIII. század szellemi életének egyes kérdéseiről.

A 34 képpel illusztrált, ízléses kiállítású kötet nyitó tanulmánya a kor világképét kísérel meg jellemezni néhány szempontból. Fő gondolata, hogy a teológia, a természettudomány és a költészet végső soron egy töről fakad, s ugyanazon célt kívánna szolgálni a korabeli ember gondolkodásában. A pánszofikus gondolkodás rendszert és harmóniát keresett művészetben, tudományban, vallásban egyaránt. Ez többnyire Közép-Európában – főként német nyelvterületen – érvényesült, míg az angol és francia szellemi élet inkább a racionalizmus, az ismeretelmélet és a kritika irányába indult el. Valamiféle „végső egység” (letzte Einheit) keresése hatotta át a német gondolkodást, míg végül a XVIII. század elejére világossá vált, hogy a sokféleség már nem fogható össze egyetlen alapelv révén. Ennek jele, hogy az Alsted-féle enciklopédiák helyébe a betűrendes lexikonok léptek, feladva a mindent átható rendező elvbe vetett hitet.

A második nagy tanulmány II. Rudolf prágai udvarának szellemi életét mutatja be, főként a tudomány és a művészet kapcsolatára irányítva a figyelmet. A reneszánsz végét és a barokk kezdetét látja a szerző a szellemi értékekre oly fogékony császár-mecénás tevékenységében, amely végül megbecsülést hozott íróknak, tudósoknak, művészeknek egyaránt. A toleráns, békeszerető, tudománypártoló, sok nyelven beszélő császár képe itt talán túlzottan is idillikus, Rudolf politikai törekvéseiről kevés szó esik, de a tanulmány így is hasznosan egészíti ki Robert Evans monográfiáját (Rudolf II. and his World. Oxford, 1973.).

A harmadik tanulmány Johann Matthäus Meyfart evangélikus prédikátorról életútját mutatja be, főként a boszorkányüldözések ellen szóló könyvét (*Christliche Erinnerung*. Erfurt, 1633.) állítva a vizsgálódás középpontjába. Korábban Trunz monográfiát tett közzé Meyfartról (J. M. Meyfart. *Theologe und Schriftsteller in der Zeit des Dreißigjährigen Krieges*. München, 1987.), ehhez szolgáltat újabb adalékokat itteni írása. Számos Meyfart-könyv facsimile-kiadását is sajtó alá rendezte (*Tüba novissima, das ist von den vier letzten Dingen des Menschen*. Coburg, 1626.; *Teutsche Rhetorica oder Redekunst*. Coburg, 1634.), ezek a magyar barokk-kutatásban több figyelmet érdemelnének, mivel a protestáns irodalomban Magyarországon is megjelentek az ilyen témák.

A további írások közül az egyik Andreas Gryp-

hius három szonettjét elemzi, a barokk líra példaként említve őket; a másik tanulmány barokk kori írókról készült rézkarcokat mutat be, itt találjuk többek között Opitz, Spener, von Zesen, Kuhlmann, Justus Lipsius, Regina Magdalena Limburger arcásait. Az ábrázolások létrejöttéről szóló fejtegetések bepillantást nyújtanak a korabeli portréfestészet műhelytitkaiba, s egyben a barokk művészi szemléletmódról és mentalitásról is tanulságos észrevételeket fogalmaznak meg.

A kötet zárótanulmánya a barokk és a Goethe-korszak kapcsolatáról szól, a világkép változásait elemzi, a németországi példa alapján bemutatja azt a folyamatot, amelynek során a felvilágosodás eszmekörének motívumai teret nyertek a német szellemi életben.

Trunz professzor könyvének nagy érdeme, hogy igen világos, közérthető nyelven értekezik a legbonyolultabb filozófiatörténeti kérdésekről is. Szövege sok adattal dolgozik, mégsem száraz, a tárgyalt jelenségekről áttekinthető és ugyanakkor érzékletes képet nyújt. Kötete lábjegyzeteket alig tartalmaz, arra azonban mindenütt ügyelt, hogy megadja a további szakirodalom lelőhelyét, így munkája nem csupán érdekes olvasmány, hanem a további kutatás számára is nyereség.

BITSKEY ISTVÁN

Studien zum deutschen weltlichen Kunstlied des 17. und 18. Jahrhunderts. Hrsg. von Gudrun Busch, Anthony J. Harper. Amsterdam – Atlanta, Rodopi Verlag 1992. 333. (Chloe Beihefte zum Daphnis. Bd. 12.)

A kötet annak az interdiszciplináris kolloquiumnak a megszerkesztett anyagát tartalmazza, amelyet német, holland, dán, brit és egyesült államokbeli kutatók 1990 februárjában és márciusában tartottak a wolffenbütteli Herzog August Bibliothek szervezésében. Az egyes tanulmányok három vezérfonal köré szövik témájukat: a poétikai és a zenei formák interakciója, a dalhagyományozás kulturális-területi központjai, végül, a befogadás, valamint az ezzel regionálisan és funkcionálisan együttjáró popularizáció mechanizmusainak kérdései.

A szöveg és a dallam egységként értelmezett XVII. századi dal a líra formatörténeti megközelítését egyszerre zenetörténetként is olvastatja: vagy már előzőleg adott melódiához rendelt szövegek alakulástörténeteként vagy a szövegek terjesztő-interpretáló szándékú megzenésítésének folyamatként, ahol az új metrikai, strófaépítkezési lehe-

tőségek keresése nagy szerepet kap. A problémák kijelölése meglepően gyakran torkollik szöveg és dallam viszonyának kérdésébe, átértelmezve így az irodalomtörténet hagyományos közelítésmódját, mely érdeklődését a pusztai szövegre korlátozva a barokk dalköltészet zenei aspektusával alig törődött, mintha a dalköltészet a társadalom minden regiszterében egyértelműen a „Buchhlyrik” státuszára tartott volna számot.

Opitz és Fleming dalszövegeinek popularizálódását Andreas Hammerschmidt kompozícióiban követve Anthony J. Harper azt állapítja meg, hogy a melódia nem szövegértelmező, hanem szövegterjesztő funkciót tölt be. A hangjeggyel vagy nótajelzéssel ellátott dalszövegek, függetlenül attól, hogy alkalmi nyomtatványokban vagy könyvekben, esetleg kéziratok gyűjteményekben jelentek meg, úgy tűnik, gyors befogadásra találtak. A pusztai szövegekhez pedig könnyen leteremtett a strófaformához illő, már széles körben elterjedt dallamot rendelni, vagy a szöveg rövid időn belül új zenei kompozíciót hívott életre.

A XVII. század első felében előforduló, nótajelzés nélküli vagy megfejtethetetlen nótajelzésű dalok melódiáit Louis Peter Grijp számítógépes verslábmутatója biztonságosan visszakerekeshetővé teszi. A hollandiai barokk lírában a strófavégek formális változásainak nincsen heurisztikus értéke, vagyis közömbös, hogy a kontrafaktúrákban a sorok száma pontosan megmaradt-e, így a németországi sorszámszámláló repertóriumokkal szemben három metrikai paraméter mutatkozik relevánsnak: az akcentusos helyek (hosszú bázisok) száma a verssorban, a rímképlet és a rímnemek.

Forráskutatási munkálatainak dilemmáiból Gudrun Busch számára a munkahipotézisként kezelt kontrafaktúra kínált kivezető utat: lehetséges-e, hogy a braunschweig-lüneburgi Sophie Elisabeth által hagyományozott nagyszámú vallásos dal kontrafaktúrájaként születtek meg Anton Ulrich herceg balett- és operabetétei, vagy pedig a hercegnő dalgyűjteményeinek kései datálhatósága okán, éppenséggel fordítva, azok származnak a korai német barokk „Singspiel” első darabjaiból. E hipotézisre nem csupán az akkoriban mindkét irányban, a világitól a vallásos műdalhoz és fordítva vezető kontrafaktúra-gyakorlat jogosít fel, hanem a fiatal Anton Ulrich zoltárkölteményei is, melyeknek strófaszerkezete Lobwasser, Opitz, Johann Rist és Schottelius hatására enged következtetni.

Steffen Arndal Gabriel Voigtländer dalmodelljeinek széles körű és hosszantartó dániai recepcióját Søren Terkelsen fordításában vizsgálja, és a me-

lódia primátusát mutatja ki a német barokk líra dallamhagyományának elvárásaihoz igazított szöveg felett. Paródiáiban Thomas Kingo úgy rendel a voigtländeri dallamokhoz strófikus szöveget, hogy a német dalszerző frivolan kétértelmű játékoságát vallásos alapú őszinte érzelmek kifejezésére változtatja, míg ugyanaz a dallam H. A. Brorson kontrafaktúráiban a pietisztikus pásztorénekekre emlékeztető naiv bensőségességgé spiritualizálódik.

A zene határait feszegető szuverén szövegjelentés és a melódia könnyed-humoros kifejezőerejét egyszerre kiaknázó dalmodell gyanít Horst Gronemeyer a XVIII. századbeli anakreóni dalokban, melyek szerzőit Friedrich von Hagedorn szövegei a strófaszerkesztés és a rímtechnika egyedülálló virtuozitásával vonzották. Míg korábban a dallam csupán a strófamodell átöröklésében és a dal népszerűsítésében játszott szerepet, addig most a kórusra írt poentírozott refrén antitetikus funkciója a szöveg értelmezésében van: a karneválmotívumban bejátszott látszat-igazság oppozíciót a reflexivitás és a rezignáció irányában mélyíti el.

A kötet által felvállalt időszak végén az ifjú Schubert J. R. Zumsteeg nyomain járva a mester számára már lassanként terhes kötöttséggé váló strófikus balladaformában talál új önértelmezési lehetőséget: a tulajdonképpeni deklamáció kereteként adott szöveg szolgálatába úgy állítja az észrevétlenül önállóul instrumentális kompozíciót, hogy az nem a szövegszerző intencióit követi, hanem a zeneszerző attól jelentősen eltérő saját interpretációját realizálja (Walter Dürr).

A vizsgált korszak történeti adottságainak megfelelően a kötet egyes tanulmányainak nézőpontválasztásában a hatás- és befogadás-mechanizmusok vizsgálata nem különíthető el a popularizálódás aspektusaitól, mert a regionális megoszlással párhuzamosan a polgári „Hausmusik”-tól a nyilvános színpadi éneklésig a társas- vagy szólóének vallásos és világi változatainak széles és használat-orientált spektruma áll fenn, vagyis műfajspecifikus elvárásoktól csak kezdetlegesen korlátozott modellekről van szó a dalköltészet gyakorlatában.

A dolgozatok nagyobbik része a tényfeltáró filológiai előmunkálatok eredményeire referál, megnyugtató állításokat inkább a későbbiekben ígérő, a kutatás további lehetséges irányait kijelölő mutatóvá, míg néhány tanulmány (Arndal, Gronemeyer, Dürr) a hagyományos forráskutatási és hatástörténeti szempontokon túllépő szövegtelemezéssel hívja fel magára a szakemberek figyelmét.

OLÁH SZABOLCS

Franz M. Eybl: *Abraham a Sancta Clara. Vom Prediger zum Schriftsteller*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1992. 553. (Frühe Neuzeit. Bd. 6.)

Az osztrák barokk próza kiemelkedő egyéniségével, az udvari prédikátorként és népszónokként egyaránt számontartott Abraham a Sancta Clara (eredeti nevén: Johann Ulrich Megerle) írói munkásságával eddig is bőven foglalkozott a német nyelvű szakirodalom, de a szövegkiadások és a kisebb-nagyobb tanulmányok sokasága ellenére is hiányzott a modern szempontú monográfia. Az utóbbi másfél évtizedben főként Dieter Breuer és Werner Weltzig kutatásai vetettek fel új szempontokat a bécsi Agoston-rendi szerzetes művei kapcsán, ők vizsgálták e jellegzetesen barokk írói teljesítmény eszmei, műfaji, stilisztikai és retorikai kérdéseit, folklor-kapcsolatait. Az igen kiterjedt újabb szakirodalomra építve, annak eredményeit felhasználva és rendszerezve írta meg Eybl professzor vaskos monográfiáját, amelyet a bécsi egyetemen habilitációs értekezésként védett meg.

A szerző figyelme a „mezítlás barát” prédikációinak, röpiratainak, satirikus írásainak, legendafeldolgozásainak szinte minden vonatkozására kiterjed. A monográfia öt nagy fejezete közül az első az ausztriai Abraham-recepció kérdéseit taglalja, a kutatás helyzetét vázolja fel, szembeállítja a szerzőre és a műveire vonatkozó megállapításokat a modern barokk-kutatás eredményeivel, s kijelöli a vizsgálódási szempontokat és feladatokat (41.). Ezek igen tanulságosak, s természetesen a magyar kutatásban is érvényesíthetők. Eybl szerint az első feladat a prédikátor történeti pozíciójának felmérése, annak a társadalomtörténeti kontextusnak a meghatározása, amelyben szavai hatnak és visszhangot keltenek. Ezt követheti a prédikátor szerepének vizsgálata, a mögötte álló intézményektől való függőségének figyelembe vételével. Ennek irodalmi vetületét jelenti a prédikáció szövegében az invenció, az önállóság jelenléte az elvárásokkal, a sablonokkal, a tradíciókkal szemben. Tovább haladva ezen a vonalon, a szónok meggyőző erejének mérlegelése következik (képes-e pl. különböző társadalmi rétegekhez ugyanazon témáról más stílusban beszélni?). A nyomtatásban is megjelent köteteken különösen fontos a dedikációk vizsgálata, majd annak a folyamatnak a bemutatása, amelynek során az orális mű írott szöveggé válik. Eybl fontosnak tartja a szöveg plauzibilitásának mérlegelését is, valamint az olvasó kiegészítő-beleérző képességének figyelembe vételét ezzel összefüggésben. Mindennek eredményeképpen a barokk kori

egyházi irodalmon belül ábrázolhatók a szerzőtípusok, s végső soron ezeknek hiteles bemutatása a cél, a monográfus közöttük kívánja elhelyezni a bécsi szónok alakját.

A vázolt feladatsor egyben a monográfia további kulcsfontosságú fejezeteinek tárgyát jelöli ki. A második fejezet a prédikátor működésének hatósugarát térképezi fel, az udvari és a városi hallgatóság igényeinek függvényében vizsgálja a beszédek jellegét. Különösen érdekes a nemzeti sorsot és a birodalmi ideológiát tárgyaló szónoklatok elemzése („Nationspredigten und Österreichsideologie”, 84–90.). A magyar irodalomban talán Medgyesi Pál beszédei villantanak fel hasonló eszmei és stilisztikai motívumokat, természetesen ellenkező felekezeti előjellel.

A harmadik fejezet a császári hitszónok tekintélyét, tudatosságát, forráshasználatának módjait térképezi fel, s feltárja a szentekről szóló prédikációk és az uralkodót magasztaló beszédek összefüggéseit. A „Heiligenpredigt” és a „Herrscherlob” kapcsolattartó Abraham első Lipót-prédikációjának (*Austriacus Austriacus*. Bécs, 1673.) részletes elemzésével mutatja be a monográfia szerzője, meggyőzően illusztrálva, hogy a korábbi Szent Lipót-beszédnek a császári udvar közönsége előtt még teológiai argumentációs módja is megváltozott a szónok nagyfokú alkalmazkodóképessége következtében.

A negyedik fejezet a „Merck’s Wienn” című röpirat részletes vizsgálata a jelzett szempontok szerint, az ötödik pedig a közkedvelt prédikátor műveinek popularizálódási folyamatát kíséri figyelemmel, főként kései munkáira irányítva a figyelmet. Hatásuk érzékeltetésére találó kifejezést alkot Eybl: „abrahamisieren”, s ez természetesen az őt imitáló, variáló, követő, másoló egyházi írók mentalitását jelöli. A fejezetekhez még majd száz lapnyi függelék csatlakozik, s ez Abraham a Sancta Clara korai műveinek nyomtatástörténetét dolgozza fel. A számtalan szövegvariáns, utánnyomás, korrigált kiadás, gyűjteményes edíció és kétes impresszum erdejében való tájékozódás elismerésre méltó filológiai teljesítmény, az áttekinthetőséget 16 táblázat is segíti.

A vaskos monográfia összességében igen nagy szolgálatot tesz a barokk-kutatásnak, módszerei és eredményei korántsem csak a német nyelvű, hanem egyéb irodalmak egyházi prózájának vizsgálatában is alkalmazhatók lesznek. Annál is inkább, mivel a könyv végén igen részletes bibliográfia és névmutató található, s ez a további vizsgálódásban felbecsülhetetlen segítséget jelent.

BITSKEY ISTVÁN

Petra Raymond: *Von der Landschaft im Kopf zur Landschaft aus Sprache. Die Romantisierung der Alpen in den Reiseschilderungen und die Literarisierung des Gebirges in der Erzählprosa der Goethezeit.* Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1993. 367. (Studien zur deutschen Literatur. Bd. 123.)

A szerző — miként a cím megfogalmazza — azt a változást követi, amely a XVIII. század második felétől a kor német íróinak fejében, gondolataiban a témát tekintve végbement; azt, hogy miként alakult a bennük élő tájfogalom, elképzelés lassan szavakká, szavakkal megformált irodalmi képpé. A kötetben szó kerül az előzményekről, amelyek segítettek az ízlésváltozást, az új divat kialakulását. Az eredmény: a XVIII. század 50-es éveitől kezdve megjelent az „érzékeny”, a szentimentális, a romantika irányába mutató tájbrázolás, amely hosszú időre szinte kötelezővé, kánonná lett.

Raymond képzőművészeti példák (Salvator Rosa, Poussin, Claude Lorrain, valamint a kertépítők) segítségével mutatja be a kezdeteket, az újat, majd terjedését, amikor az addig mércének tartott, az ember által megzabolázott, illetve „megszépített”, szabályos barokk francia parktól a természet érintetlenségét sugalló angol ízlésű kert vette át az ízlésnorma szerepét. Ezzel együtt, vele párhuzamosan jött az új érzelem: tárgy a természet volt. Megváltozott a „Landschaft”, a „táj” fogalma: a természetnek egy körülhatárolt része lett, érzelmileg és esztétikailag felfogott, megélt tájélmény — irodalmi „tájkép”, érzelmeket kiváltó és sugalló tájbrázolás.

A szerző meggyőzően igazolja a tételt, mely szerint a természet felértékelődésében jó része volt a városok növekedésének. A példa Salomon Geßner *Idilljei*. A svájci költő elmondja előszavában („Az olvasókhoz”), hogy gyakran menekül a városból, keresve a „magános tájakat”. Az új eszmény, a divat terjedésében nagy szerepet játszott egy másik svájci, Albrecht von Haller. Ő fedezte fel („Die Alpen”) a szépirodalom számára a „zordon”, „vad” hegyvidéket, amelyet addig — néhány korai előzménytől (Petrarca) eltekintve — szinte szóra sem méltattak.

A szerző által idézett írók után, akik egyszerre voltak az új ízlés kialakítói és nagyjai, mint pl. (a már említettek mellett) Matthiesson, Klopstock, Macpherson *Ossziáni dalaival*, Rousseau az *Új Héloïse*, a *Vallomás* című műveivel, Lawrence Sterne *Utazásával*, a minőségi ugrást, az új dimenziót Goethe *Werthere* jelentette. A *Werther* — amely-

nek hatását növelte óriási népszerűsége — mutatta azt a felfokozott érzelmet, amely a panteisztikusan értelmezett természet és az érzékeny-szenvedélyes ember között kialakult, és vált egymást erősítő kapcsolattá. (A fejezet a magyar olvasónak is sok tanulással szolgál: mutatja, hogy ekkor számos vonatkozásban együtt haladtunk a korrall, de nem sokkal később, 1795 traumája megakasztotta a fejlődést. Még nagyobb az időbeli eltolódás azon tudós írók, esztétikusok hazai befogadásában, akik kidolgozták az irodalomban jelentkező új érzelmek elméletét, elvégezvén a „divat” filozófiai-esztétikai elméletének megalapozását [Batteux, Burke, Kant, Sulzer stb.]).

A természet és az ember közötti új viszony megkövetelte az élménygyűjtést, a személyes találkozást a tájjal. A „Wandern”, a hegyvidék bejárása — az élen Rousseau-val és Goethével — lehetővé tette a felfedezést, a táj érzelmi birtokba vételét. A példa széles körben hatott: megindult az utazások, és nyomukban az útleírások divatja. (Itt is észlelhető említett lemaradásunk, ami együtt járt irodalmi példaképeink változásával.)

Gondolatgazdag a kötet első része, az irodalmi tájfogalom kialakulásának áttekintése. A második részben előtérbe kerül az irodalmi anyag szinte leltárszerű pontossággal történt felmérése, amellyel dokumentálható az írók, majd a közvélemény rajongása a hegyek, elsősorban az Alpok iránt. Kultuszuk rehabilitálás volt, mert addig csak hasznos nem hajtó, tehát elhanyagolható, esztétikai értékkel sem rendelkező vidéknek látták őket.

A „klasszikusok” (Rousseau, Goethe) művei: úti élményei, tapasztalatai olyannyira meghatározókká lettek, hogy már nemcsak az ábrázolás mikéntjét, a „láttatást” szabták meg, hanem az úti célokat is. Következésképp Svájc lett a „klasszikus” táj. Erre utal az ugyancsak svájci J. H. Zschokke műve (*Die klassischen Stellen der Schweiz und deren Hauptorte in Originalansichten von J. H. Zschokke dargestellt*. 1838.). Az ábrázolandók mellett az ábrázolások is követték a kánont, sőt még az utazók magatartása is: az ideál a Rousseau-i „promeneur solitaire”. A kor írói úgy járták be a „szent helyeket”, hogy a nagy példaképek műveit tartották kezükben. Mellettük a normáknak tekintett festők tájképei adták a „szépség” mintáit (Poussin, Claude Lorrain, Salvator Rosa, J. Ch. Reinhart stb.).

Több fejezet foglalkozik a német romantikusok hegyvidék-ábrázolásával. Petra Raymond bőségesen idézve hitelesíti megállapítását: miszerint — ellentétben az utazási irodalom művelőivel — a kor prózaírói jobban törekedtek az önállóságra, az

eredetiségre: kerültek a kiürlt, tartalmukat vesztett képeket és hasonlatokat. Számukra nem a valósággal való szembesülés volt fontos, hanem a lehetőség, hogy a természetből vett képek segítségével mozgassák meg fantáziájukat, hogy részeit legyenek az írói önkifejezésnek. Pusztán nyersanyagot láttak bennük.

A kötet eredeti gondolatmenete, a jól megkonstruált szerkezetű fejezetek, a nagy anyagra támaszkodó bizonyítás, a svájci tájképeket felvonultató gazdag illusztrációs anyag kitűnő munkává avatja a művet, amelyet nemcsak a germanisták forgathatnak haszonnal.

T. ERDÉLYI ILONA

Gustave Flaubert: Voyage en Egypte. Édition intégrale du manuscrit original établie et présentée par Pierre-Marc de Biasi. Paris, Grasset 1991. 462.

Pierre-Marc de Biasi kiadásában első ízben tartathatunk olyan szöveget a kezünkben, amely az eredeti kézirat hiteles és teljes átirata. A kalandos sorsú, hosszú időn át rejtőzködő kézirat sajátos helyet foglal el a Flaubert-életműben: bár az író életében megszerkesztett útleírásaként soha nem kerülhetett a nyilvánosság elé, képei újra és újra megelevenednek a művek lapjain; a sebtében papírra vetett feljegyzések később művés munkával kidolgozott elbeszélések egész sorának szolgálnak forrásul.

Flaubert 1849. október 22-én elhagyja normandiai otthonát, hogy barátjával, Maxime du Camp-nal több mint másfél évet töltsön kamaszkori álmodozásaik mese és valóság között lebegő vidékén, „Keleten”. Ez az utazás meghatározó élmény, s egy jelentős fordulat előzménye lesz az író életében: Flaubert hazatérése után, 1851-ben határozza el, hogy „belép” az irodalmi életbe: írni fog, és másként, mint azelőtt, amikor a könnyű kézzel írt, erőfeszítés és áldozat nélkül született műveket legfeljebb barátainak olvasta fel. 1851 őszén a *Bovaryné* írásába kezd, előtte azonban – június és szeptember között – egy egészen más terv foglalkoztatja: úti jegyzeteiből próbál megszerkesztett szöveget formálni, s eleinte az a terve, hogy élménybeszámolóját megjelenteti. Az anyag rendkívül gazdag, az olvasóközönség körében pedig változatlanul népszerűek a keleti utazásról szóló elbeszélések: a pályakezdő író biztos sikerre, s talán némi tudományos elismerésre is számíthatott volna – az útírárs, Maxime Du Camp nem is mulasztotta el kihasználni a nagy kaland kínálta

lehetőséget. Flaubert jegyzetei azonban a dolgozószoba asztalfiókjában maradtak: talán, mert a jegyzetek átirására szolgáló időszak az összegzés és a tisztázás korszaka (az író 1851 decemberében lesz 30 éves), s mert munka közben ráébredhetett arra, hogy ennek az életre egy fontos szakaszát lezáró élménynek a megírása mindenekelőtt az ő személyes ügye. Az írás számára egyre bensőségebbé válik, s egyre valószínűtlenebb, hogy valaha is publikálni lehessen. Flaubert gondosan átdolgozta a jegyzetfüzetek anyagát, de már a kiadás szándéka nélkül – a szöveg így minden korláttól megszabadult, s ezt nemcsak a stílus viszonylagos igénytelensége jelzi, hanem az a ritkán hallott flaubert-i tónus is, amely legfeljebb a *Levelezés* lapjain ennyire bensőséges, s talán még ott sem ilyen leplezetlenül őszinte, hiszen az úti jegyzetekben a megszólított önmaga, az írónak nem kell semmiféle külső elváráshoz igazodnia.

Flaubert később alig beszélt erről a kéziratról, csak néhány közeli barátja tudott a létezéséről. Halála után unokahúga és örököse, Caroline Franklin-Grout, nagybátyja műveinek növekvő sikerén felbuzdulva előásta a régi papírköteget, és egy állítólagos „teljes” kiadást készített belőle. (*Notes de voyage*. Paris, Conard 1910.) Caroline jószándékához nem férhet kétség, gyanítható azonban, hogy az illemről és a jó ízlésről meglehetősen merev elképzelései voltak: nagybátyja kéziratából következetesen kiirtott minden olyasmit, ami szerinté ártathatót volna a nagy író hírnevének. Halála után számos Flaubert-kézirat magángyűjtők kezébe került: a *Voyage en Egypte* kézírata eltűnt, és közel hatvan évig nem is került elő; a kiadók 1931 óta változatlanul a Caroline átirta és „javította” változatot nyomtatták ki (aki ezeket összeveti Biasi új kiadásával, láthatja, hogy az eredetiből olykor épp a legjellegzetesebb részletek maradtak ki: így például számos tárgyyszerűen leírt és minden fölösleges finomkodást nélkülöző epizód az ifjú Gustave Flaubert erotikus életéből.) Egy véletlen folytán a hiányzó kézirat egy jelentős része 1989-ben napvilágra került: az új tulajdonos némi tévovázás után beleegyezett, hogy a birtokában lévő szövegből egy pontos és teljes kiadás készüljön. Ez a magyarázat arra is, hogy Biasi kötetében miért csak az egyiptomi rész, az utazás első nyolc hónapjának elbeszélése kapott helyet: a többi anyagnak csak néhány foszlánya került elő, s nem is tudjuk pontosan, bujkál-e még valahol a kézirat: elképzelhető, hogy Flaubert 1851 augusztusában abbahagyta a jegyzetek átirását, és attól kezdve kizárólag új regénytervével foglalkozott.

Az úti jegyzetekben egymás mellett sorakoznak az ókori és a modern Egyiptom képei, különös összhangot teremtve egy letűnt civilizáció monumentális emlékei és a mindennapi élet megannyi apró mozzanata között. Meglepőek a természeti képek: a legkülönbébb légköri jelenségek leírása, a hőség, az átható, már-már vakító fény élménye és a színskála soha nem látott árnyalatai gyakorta megjelennek a jegyzetlapokon – Flaubert sokszor egy festő szemével látja a tájat. Szemléletét sajátos kettősség jellemzi: pontos megfigyelőként mindent feljegyez, amivel útja során találkozott, s mindezt elfogulatlan szemlélőként, az ítélezés szándéka nélkül – mintha már most is azt a módszert alkalmazná, amit később mint regényírási technikát a személytelenség elvéként határoz meg. A változások korszakát élő, gyors ütemben modernizálódó egyiptomi társadalomról készült pillanatképek azonban nem feledtethetik, hogy Flaubert (és sok kortársa) számára a Kelet mindenekelőtt a történelem linearitását cáfoló mozdulatlan és mozdíthatatlan világ. A múlt századi nyugat-európai utazók többségéhez hasonlóan Flaubert is úgy érzi, bibliai tájon jár, ahol az évezredek szinte nyomtalanul múltak el. Örök és változhatatlan a keleti nő is, az úti jegyzetek, a *Levezés* és a Flaubert-művek gyakran visszatérő, titokzatos figurája: Flaubert a híres-hírhedt egyiptomi táncosnővel, Kuchouk-Hânemmel töltött éjszaka alatt Judit és Holofernész kettősére gondol. Az olvasó pedig – az *Utazás Egyiptomban* lapozgatása közben oly sokszor – a Szalambórá, a Heródiásra vagy Sába királynőjére a Szent Antal megküszértéséből: az író művekké varázsolt álmára egy távoli, archaikus korról, egy embertelenkegyetlen, gigantikus, fénnnyel és drágakövekkel teli világról.

P.-M. de Biasi kiadásában végre a maga hiteles formájában áll előttünk ez a szeszélyes-féltetlen, lebilincselően sokszínű szöveg, amelyben az élménybeszámoló anekdotákkal tarkított sorai között és mögött hihetetlenül gazdag műveltséganyag bújkol meg: az ókori és a múlt századi Egyiptom világában kevésbé jártos mai olvasót több mint négyszáz lábjegyzet segíti a tájékozódásban. A kötet külön értéke az a hosszabb lélegzetű bevezető tanulmány, amelyben a szerző igazi belső átéléssel rajzolja elénk a hosszú keleti útja során felnőtté s lassanként igazi íróvá érő fiatal Flaubert-t. Biasi a töle megszokott felkészültséggel és otthonossággal helyezi el az egyiptomi utazás élményanyagát a Flaubert-életmű és élettrajz egészében.

LÓRINSZKY ILDIKÓ

Frank Lindemann: Die Philosophie Friedrich Nietzsches im Werk Miroslav Krležas. Wiesbaden, Otto Harrassowitz 1991. 211.

Frank Lindemann könyve nemcsak a Krleža-filológia fontos eredménye, komparatistikai tekintetben is számontartandó munka, minthogy a Krleža–Nietzsche-viszonyt következetesen a recepciókutatás szempontjai szerint tárgyalja.

A Krleža-oeuvre Nietzsche-recepciója rég ismert tény, a jeles horvát író monográfiái és méltatói több ízben hangsúlyozták fontosságát, ám ilyen átfogó vizsgálatra ez idáig más nemigen vállalkozott.

A szerző mindenekelőtt a délszláv Nietzsche-recepció történetét tekinti át, sok érdekes és értékes adatot és megállapítást közölve. Már néhány, a kronológiai rendet követő adat felsorolása is jól szemléltetheti e folyamat jelentőségét. Az európai egyetemeken tanuló szerb és horvát ifjúság már mintegy száz évvel ezelőtt eredetiben olvasta a német bölcselelő munkáit, s az első szerb és horvát nyelvű Nietzsche-fordítások is sok évtizeddel korábban, még az első világháborút megelőzően készültek. Az első méltatók a két nemzet (szerb és horvát) szellemi életének olyan jelenségei voltak, mint Vladislav Ribnikar, Jakša Čedomil, A. G. Matoš. A további interpretációk szerzői is külföldről járt személyiségek, az egykori lipcsei diák, majd belgrádi gimnáziumi tanár, Branislav Petronijević éppúgy, mint Milan Čurčin (ez utóbbi Bécsben tanult germanistikát és szlavisztikát), Isidora Sekulić és mások. A két világháború közötti években gyarapszik az interpretációk száma, Vladimir Dvorniković már 1919-ben jelentős passzusokat szentel *A mai filozófia* (*Savremena filozofija*) című dolgozatában Nietzsche-nek, 1924-ben Ksenija Atanasijević „Németország legnagyobb költőjének” nevezi („najveći pesnik Nemačke”), jó évtizeddel később pedig számos újabb méltatás jelenik meg szerb és horvát viszonylatban. Az 1945 utáni évtizedek adatait feldolgozva Lindemann bő terjedelemben foglalkozik a Lukács György Nietzsche-felfogásával vitázó szerzők (Radujica Tautović, Sinkó Ervin) dolgozataival is. A polémia Lukács közismert, *Nietzsche és a fasizmus* című tanulmányának tételei körül, a német filozófus apológiájaként zajlott.

A Nietzsche-recepció szemléjét Lindemann a nemrégiben elhunyt zágrábi filozófus, Danko Grlić 1981-ben megjelent *Friedrich Nietzsche* című monográfiájának méltatásával zárja, majd megállapítja, hogy a befogadásnak ez a kelet-közép-európai konstellációban sem elhanyagolható, mintegy év-

századot felölölő folyamata négy fázisra tagolható. Az első szakasz alapvető jellemzője az ideológiai semlegesség, a másodiknak már „ideológiai-politikai dimenziói vannak”, a harmadikat Grlić munkássága határozza meg, aki Nietzsche művészetével kapcsolatos nézeteinek mind ez idáig legteljesebb vizsgálatát végezte el, míg az utolsót erős marxista orientáció motiválta.

Lindemann a délszláv Nietzsche-recepció e tüzetes, több mint hatvan lap terjedelmű áttekintése után tér át könyve tulajdonképpen tárgyára, most már ekképp módosítva a tárgy megjelölését: A Krleža-életmű Nietzsche filozófiájának fényében (*Das Werk Krležas im Lichte der Philosophie Nietzsches*). A könyv egésze, annak struktúrája és az alkalmazott módszer ismeretében helyénvalónak tekintjük a módosítást, ugyanis a Nietzsche-recepció ténye így kap sokoldalú és meggyőző biznyítást. Az alfejezetekből aztán kitűnik az is, hogy a horvát író Nietzsche-élményének felfejtése a pályakezdő szakasz műveinek analízisével indul, s a *Bankett Blitvában* vizsgálatával zárul le. Ez azt jelenti, hogy a szerző valójában Krleža 1914 és 1938 közötti pályaszakaszában tekinti meghatározónak a Nietzsche-élményt, műfaji tekintetben pedig a szépprózai és a drámai művekben. Vizsgálódásait az alábbi opuszokra terjeszti ki: *Zarathustra i Mladić* (*Zarathustra és az Ifjú*), *Balada* (*Ballada*), *Legende* (*Legendák*), *Cristoval Colon* (*Kolombusz Kristóf*), *Michelangelo Bounarotti*, *Pan*, *Tri simfonije* (*Három szimfónia*), *Glembajev* (*A Glembay család*), *Povratka Filipa Latinovicza* (*Filip Latinovicz hazatérése*), *Banket u Blitvi* (*Bankett Blitvában*) és a zárófejezetben az ifjúkori *Maskerata* (*Álarcosbál*) és az *Adam i Eva* (*Ádám és Éva*). A könyv szerkezetét voltaképpen egy műközpontú közelítés határozza meg, ami természetesen nem egyszerűen műelemzések sorozata, noha a gondolatmenet gerincét az interpretációk alkotják. Lindemann következetes oknyomozással, példás filológiai alaposággal és precizitással fejti fel az egyes művekben a Nietzsche-recepció tényét, a recepciónak a művek értékvilágát determináló szerepét, s az élmény közel negyedszázados intenzitását és kontinuitását. Megállapításainak, következtetéseinek, de még olykori hipotéziseinek hitelét is szövetségesei sokaságával támasztja alá, figyelmét a legapróbb és legrejtettebb momentumok sem kerülnek el. Az persze szükségszerű, hogy elemzéseiben a Nietzsche-recepció olyan tényei kerülnek előtérbe, mint a Zarathustra-komplexum, a középszerűség s a dekadencia Nietzsche-i értelmezése vagy éppen Nietzsche művészetével kapcsolatos nézeteinek befogadása. Ugyanakkor Lindemann

nem elégszik meg csak a direkt módon megjelenő recepció tények regisztrálásával, a művek mélyebb rétegeibe is leás, s ezáltal teljesebbé teheti a Krleža- és a Nietzsche-életmű viszonyrendszerének rajzát. Jellemző példaként az 1918-as keletkezésű *Ballada* analízise kínálkozik, amelyben a szerző az *Imígyen szóla Zarathustra* és a *Ballada* gondolati koncepciójának közös jegyeire utal, s hogy állítását kellőképp körülbástyázza, világirodalmi konstellációban vizsgálja érveit. A *Balladában* valóban nem nehéz felismerni a *Zarathustra*-inspirációt (*Zarathustrának* az erdei remeténel tett látogatásáról van szó, leírása a Nietzsche-mű második előszavában olvasható), amely persze másutt, így a *Rigvédában*, a *Genézisben*, Homérosznál, újabban Dosztojevszkijnél és Strindbergnél is megtalálható szituáció, csak éppen ott a látogató a Földre alászálló Isten. Krležánál egy hitbuzgó, Istennek tetsző életet folytató szerzetes a meglátogatót, akit Ura mégis elpusztít, majd visszavonul magányába „a távoli Észak hegyei közé”. Ez az Isten – Ember viszony – mondja Lindemann – teljességgel „a Nietzsche-ánus dialektikán alapszik”, függetlenül attól, hogy ez tudatos írói megoldás vagy sem.

A könyv legizgalmasabb fejezete a Glembay-ciklus interpretációja. A több dimenziójú analízis magvát a dekadencia kérdésének körüljárása képezi, s itt is egyértelmű a Nietzsche-inspiráció. Leone Glembay és Castelli báró (*A Glembay Ltd.*) viszonyának elemzésében a *Zarathustra* passzusait idézve dokumentálja a művekbeni összefüggéseket, de ugyanígy jár el a Krizsovec (*Agónia*) középszerűségét értelmező rész esetében, valamint a Glembay-dramatológia harmadik darabjának, a *Lédának* elemzése esetében, ahol a középszerűség bemutatását olyannyira Nietzsche-i indíttatásúnak ítéli, hogy – mintegy konklúzióképpen – azt írja: a középszerűség megjelenítése itt „... azt a benyomást kelti, mintha Krleža” a négyfelvonásos „szerelmi játékot” (alcíme: Egy karneváli éjszaka komédiája) „... Nietzsche ama megállapításával párhuzamban dolgozta volna ki, amely szerint az újabb attikai komédia a görög tragédia hanyatlását és végét jelenti.”

A dekadencia aspektusából elemzi a *Filip Latinovicz hazatérése* című Krleža-regényt is, amelynek hőst már a fejezetcímben is „dekadens művészként” aposztrofálja. („der decadente Künstler”). Az eddig jobbára – és nem ok nélkül – a Proust-inspirációk és az egzisztencializmus-al való rokoníthatás nézőpontjából interpretált regényt Lindemann Nietzsche nézeteinek tükrében is megvizsgálja, s úgy véli: Filip számos tu-

lajdonsága egybeesik a Nietzsche-i művész-ideál kritériumaival (dekadencia, mámor, „bizonyos értékek extrém élessége”, az irritabilitás), ennél fogva Nietzsche-i értelemben vett művész-típusnak tekinthető. Ugyanakkor azt is megállapítja, hogy Filip alakrajzában van egyfajta másság is, mégpedig az elidegenedés síkján, ami vitathatatlanul az egzisztencializmus teremtette hősökkel (Camus Meursault-ját konkrétan is megemlíti) történő párhuzamvonásra ösztönöz.

Lindemann munkája mindenképp a Krleža-filológia egyik alapműve lesz, amelynek tanulságait egyszer majd hasznosítani kell pl. a Krleža-oeuvre Ady-recepciójának monografikus igényű feltárással is.

Dicsérni kell a mintaszerű jegyzetapparátust, a gazdag, igen jól válogatott bibliográfiát s a Krleža-művekből vett citátumok horvát textusainak közlését is.

LÖKÖS ISTVÁN

Thomas Mann und seine Quellen. Festschrift für Hans Wysling. Hrsg. von Eckhard Heftrich – Helmut Koopmann. Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann 1991. 319.

Barátok és kollégák 1991-ben emlékkötettel tisztelték meg a zürichi Thomas Mann Archívum vezetőjét, az akkor hatvanöt éves Hans Wyslinget. A kötet tizenkét tanulmányírója Mann irodalmi mintái nyomán járva, a forráskutatásban mértékadó wyslingi eljárást követi, miszerint nem csupán az anyagfeltárás a cél, hanem az indító élménytől annak a műben kicsiszolódó formájáig bejárni útnak a bemutatása: bepillantás a mű keletkezésébe.

Eckhard Heftrich bevezető tanulmányában egy „magasabb szintű másoló művészetről” szólva tulajdonképpen a kötet mondandójának lényegét fogalmazza meg, különbséget téve a forrás szó elsődleges, a köztudatban is élő jelentése, valamint Thomas Mann kapcsán az irodalmi forrás fogalma között. Minden, amiből az alkotó akár mint tapasztalatot gyűjtő ember, akár mint tudatos művész meríthet – legyen az magánlevelezés, újság, szakirányú információ, világirodalmi alkotás –, forrássá válhat; gyakran egy korábban megélt tapasztalással társítva. Hiszen Thomas Mann-t nem maga a forrás érdekli: nem egyszer csupán a hangulati azonosság a kiindulópontja egy-egy irodalmi minta átvételének, így az áttételes, tehát nem szubsztitúmként jelenvaló, hanem formai eszközben megnyilvánuló vagy éppen nyelvi forrás

lesz. Alkotásmódjának, művészetének sajátja volt, hogy az életet mint kultúreseményt látta, amelyben mitológiai sémák ismétlődnek, és ahol a művész feladata éppen az, hogy ezt magasabb szinten másolja le.

Hermann Kurzke az *Egy apolitikus ember nézeteinek* forrásaként kiemelkedőnek tartja saját érvrendszerének megerősítésében a majd minden témában jelen lévő Dosztojevszkijt. Sajátos az a mód azonban, ahogyan Thomas Mann bizonyos, Dosztojevszkijnél egyértelmű, fogalmakat saját érvrendszerébe helyez: mivel az orosz író elsősorban a Heinrich Mann-nal folytatott elvi-politikai vitájában (konzervativizmus-liberalizmus problematikája, Heinrich expresszionizmusa, vallásosság pl.) „segíti”; a dosztojevszkiji fogalmak, elgondolások, sőt nemegyszer regénybeli szereplőpárosok és a Mann-nál bizonyítandó állítások a különböző kulturális és élethelyzetbeli feltételekből adódóan nem minden részletükben vonatkoztathatók egymásra. Az esszéíró bizonyítása alapján Thomas Mann ezt a paradoxont úgy oldja fel, hogy egyes dosztojevszkiji fogalmakat tovább bont, további feltételekkel szorít meg, hogy az a saját érvrendszerében is egzakta maradjon.

Saját levelezés is lehet egyfajta forrás, bizonyítja az iskolatárs Otto Grautoff-fal folytatott levelezéssel foglalkozó tanulmány, ha a címzett – ez esetben Grautoff – alteregóként kap szerepet, hogy a feladó – Th. Mann – általa igazolja elképzeléseit a művészetről, az irodalomról.

Két tanulmány is mítosz-értelmezést választott tárgyaül. Hans-Joachim Sandberg Dionüszosz isten alakjának előzményeit tárja fel a *Halál Velencében* című novella kapcsán, s egy sor mitológiai és filozófiai forrásanyag konkrét bizonyítását adva, a novellát az olvasmányélményeken felépülő „életművészet” tükrében értelmezi, amelyben a megélt és az olvasott valóság elválaszthatatlanul egymásba játszik. Werner Fritzen munkája Aphrodité Anadyoméne alakját, a vízből meztelenül éppen kiszálló, majd azonnal fátyolba burkolózó istennőt követi nyomon a Mann-i életműben, érzéketlenül bemutatva annak központi motívummá válását: A *Buddenbrook házban* még csupán mint díszítőelem és idézet, a *Halál Velencében* című elbeszélésben már mint a történet értelmezését segítő metafora, hogy aztán a József-tetralógiában a fátyol (és a szó asszociációs köre) már mindent átszövő, még az elbeszélő módot is irányító vezérgondolattá válnon.

Thomas Mann alkotásmódját a pszichoanalízisből vezeti le Manfred Dierks tanulmánya, azonban nem csak a klasszikus freudi mintát veszi ala-

pul, hanem fontos ösztönzőként mutatja be Jensen *Gradiwa* című elbeszélését is.

Figyelemre méltóak továbbá azok a tanulmányok, amelyek Thomas Mann kései művészetében az önémet irodalmi hatást (Ruprecht Wimmer), illetve a *Doktor Faustus* kapcsán az író Németországról vallott nézeteit befolyásoló élmény- és olvasmányanyagot elemzik (Hans Rudolf Valet).

Egységes tehát a tanulmánykötet, mert a wyslingi szellemben folytatott forráskutatásban gyökerезik, de mégis sokszínű, mert a tárgy, a Thomas Mann-i életmű maga is az. A munkák, bár céljuk elsődlegesen nem ez (mivel mű és alkotó kettőségében az előbbire koncentrálnak meghatározóan), tovább gazdagítják, mélyítik a képet Thomas Mann-ról, az emberről, a gondolkodóról és a művészlől.

A kötet végén Hans Wysling publikációit megjelenésük szerint időrendbe gyűjtve találja az olvasó.

SZABÓ-PERES ANNA

Sigrid Kleinmichel: Aufbruch aus orientalischen Dichtungstraditionen; Studien zur usbekischen Dramatik und Prosa zwischen 1910 und 1934. Budapest – Wiesbaden, Akadémiai Kiadó – Otto Harrasowitz 1993. (Biblioteca Orientalis Hungarica XXXIX.)

Nehéz dolga van a kritikusnak, aki Kleinmichel könyvét veszi kézbe. Ez a mű ugyanis nemcsak szokványos szakirodalom, hanem kortörténeti dokumentum is. Egy ellentmondásos – és véleményem szerint még most sem lezárult – korszak értelmiségi magatartásáé. Az olvasó egy pillanatig sem felejtkezhet meg arról, hogy az 1987. év Kelet-Németországában, az *ottani és akkori* feltételek között készült, és *akkor és ott* ki nem adott műről *itt és most* kell véleményt alkotnia. Ha ezt megteszi, a látszólagos objektivitás felrevezeti. Más kérdés, hogy a nagy felkészültségű és témája iránt szemmel láthatólag elkötelezett szerző nem rehetette volna meg, hogy az elmúlt hat év során átírja a munkát, de el kell fogadnunk, ha ezt nem látta helyesnek. Így azonban akarva-akaratlanul is torzul a szerző tükré által az olvasónak nyújtott kép. Egyszerűen azért, mivel gondosan megkerüli azt, ami a választott korszak bármely szovjet irodalmának kulcskérdése: az irodalom és a politikum kapcsolata.

Az öt tanulmányból álló kötet korszakolása (az első üzbég drámától az 1934. évi szovjet írókongresszusig) és a főfejezetek beosztása világossá teszi,

hogy a szerző *egységes és belülről fakadó* folyamatnak látja – és ilyennek is kívánja láttatni – a modern, nyugati formákba öltözött üzbég irodalom kialakulását. Alaptétele a következő: a sematizmus és a szocreál korszak uralomra jutását megelőzően létezett Közép-Ázsiában egy olyan irodalmi szakasz, amely kitörve a tradicionális keretekből, megkísérelte egy modern nemzeti irodalom és nyelv megalakításán keresztül képviselni a kialakulófélben levő üzbég nemzeti identitást. A századfordulótól követhető nyomon az a folyamat, amelynek során kialakult egy új, a köznyelven alapuló nemzeti irodalmi nyelv, meghonosodtak a nyugati irodalmi formák, és ezeken keresztül megfogalmazódott egy új nemzeti tudat. Ennek hatását még annak ellenére sem lehet kisebbíteni, hogy a harmincas – ötvenes évek változásainak következtében ez a folyamat megtört, s a sematikus szocreál jutott, lényegében a nyolcvanas évekig, egyeduralkodó pozíciókhoz. Ezt az elvet követi az öt tanulmány is: Az első (21–62.) témája a tatár és azerbajdzsáni mintákat követő didaktikus színdarab, a második (63–132.) a népies vígjáték és szatíra, a harmadik (133–166.) a történelmi dráma identitásformáló szerepe, a negyedik (167–199.) a hagyományos politikai struktúra kritikája a drámában, míg a kötet záró, az előzőektől külön szedett ötödik tanulmány (201–259.) kizárólagosan egy alkotónak az üzbég regényirodalom atyjának, Abdullo Qodirijnak (1894?–1939?) szentelődött. Ez a kötet legjobbban sikerült tanulmánya.

A kötet első négy írása számos közös vonást mutat: óriási adatgazdagság, amelyben, kellő felkészültség híján, könnyen elvesz az olvasó. Éppen ezért megfontolásra méltó, nem kellett volna-e, akár a hosszadalmas, de a nyugati, nem orientalista képzettségű olvasó számára meglehetősen egy-síkúnak tűnő tartalmi kivonatok ellenében helyet adni az egyes szerzők biobibliográfiai adatainak, a modern üzbég irodalomban elfoglalt helyzetüknek, az éppen említett művek esztétikai, stílustörténeti, dramaturgiai, egyezőval *szépirodalmi* értékelésének, korabeli és mai recepciójuk feldolgozásának. Ugyanígy bántó az általános művelődés- és politikatörténeti adatok hiánya is. Különösen akkor, ha tudomásul vesszük, hogy az ilyen, témaválasztásukban a klasszikus értelemben vett orientaliztika számára már-már túlzottan is „modernnek” tűnő munkák ideális olvasóközönségét éppen azok a szakemberek alkotják, akik nem a keletkutatás, hanem egyéb stúdiumok, jelen esetben az általános és összehasonlító irodalomtörténet és irodalomtudomány, a művelődéstörténet, továbbá a russzisztika

ka (szovjetológia) kutatóiként kíváncsiak arra, mit nyújthatnak számukra a — jelen esetben üzbég — tapasztalatok. Erre az olvasórétegre azonban a kötet nincs tekintettel. Ugyanígy fájdalmas a világirodalmi kitekintés hiánya is. A kötetben központba állított problémák, a dialektális és politikai széttagoltság, a klasszikus kulturális értékek újrafeldolgozásának kérdései, a modern nemzeti identitás, irodalom és irodalmi nyelv megszületésének rögzös útjai nem speciálisan üzbég jellegzetességek.

DOBOVITS MIHÁLY

Fritz Martini: Deutsche Literaturgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart. Stuttgart, Kröner Verlag 198. 709. (Kröners Taschenausgabe. Bd. 196.)

Ennek az egykötetes rövid német irodalomtörténetnek a sikerét az újrakiadások (19.) magas száma bizonyítja a legegyértelműbben. 1949-es első megjelenése óta nemcsak német germanista palánták tízezrei készülnek belőle vizsgákra és használják további pályájuk során nélkülözhetetlen kézikönyvként, de a világ számos nyelvére, köztük angolra, spanyolra, portugálra, japánra, lengyelre, szerb-horvátra és hollandra is lefordították (magyarrá sajnálatos módon nem). A könyve megjelenésekor negyven éves szerző a stuttgarti műszaki főiskola újonnan alakított irodalomtudományi tanszékét nyerte el, és ehhez hű is maradt egészen az elmúlt években bekövetkezett haláláig. Még fiatalon ragja lett a Német Művészeti Akadémiának. A Goethe-Társaság vezetőségi tagjaként sikerrel működött annak érdekében, hogy a költőfejedelem nevével fémjelzett társaság fenntarthassa a „német egységet” akkor is, amikor maga az ország kettészakadt. Tárgyilagos, korrekt és ugyanakkor mindenki által tisztelt, figyelmes, szerény egyénisége korán a szakma közvetítő funkcióját juttatta neki a kettéosztott ország germanistái között.

Ennek előrebocsátása után könnyen érthető a könyvének nagy sikere. Alig néhány évvel a háború után olyan könyvet tudott megjelentetni ezen, a hitleri uralom tizenkét éve alatt erősen fertőzött területen, amely mentes volt a fajelmélet frazeológiájától és ideológiájától. Könyve már csak terjedelmi okokból sem vállalkozott 1949-ben és később sem arra, hogy részletes műelemzéseket adjon, a szellemtörténet vonulatait követve harcba szálljon az egyes szerzők esetében vagy korszakok jellemzésénél Joseph Nadlerrel vagy más szerzők hamisításával. Nagyon takarékosan kellett bánnia a történelmi-társadalmi háttér érzékelteté-

sével. „Csupán tárgyilagos orientálódási alapvonalat [...] bevezetést, áttekintést, információkat” kívánt nyújtani. A műfaj történeti kérdésekre is inkább csak utalásszerűen tér ki. Az erőteljes koncentráció az egyes korszakokra és azok főbb képviselőire természetesen a vázlatosság és a töredékesség veszélyét hordozta magában, amit azonban az esetek nagy részében, főként a korábbi korszakok bemutatásánál sikerült elkerülnie. Nehezebben birkózott meg a naturalizmussal kezdődő korszakok és stílusirányzatok bemutatásával. A múlt század kilencvenes éveitől kezdődő részekben bizonyos elnagyoltság érezhető: így például „A naturalizmustól az első világháborúig”, „Az expresszionizmustól 1945-ig” és „A második világháború vége után. 1945-től napjainkig” című fejezetek színvonalukban és tájékoztatási feladataik ellátásában elmaradnak a korábbi korszakok igen frappáns és tömör bemutatása mögött.

A sorozatos megjelenéseken alig eszközölt minimális változtatást, ugyanakkor — önmagánál és a könyv olvasóinak is bevallva — tudatában volt annak, hogy a jelenkori irodalmi jelenségekről a közvetlenül bennük élő irodalomtudós csak igen nehezen alkothat maradandó értékítéletet. Ennek előrebocsátásával mégis nyomon követi az 1945 utáni irodalmat a két Németországban, Ausztriában és a német Svájcban. A jelentős nevek tömör értékelő mondatokkal valamennyien szerepelnek a könyvének későbbi kiadásában. Hasonlóképpen az egyes írói csoportosulások sem hiányoznak: a Gruppe 47, a Gruppe 61 vagy a bécsi és a gráci írócsoport. Viszont nem vesz tudomást a német nyelvű irodalom regionális megoszlásáról, amiben vélhetően közrejátszott hajthatatlan elhatárolódási szándéka Joseph Nadler és követőinek fajok és tájegységek szerinti irodalomtörténeti kategorizálásától. Ha tömör formában és helyenként csak utalásszerűen is, a könyve későbbi kiadásában nyomon követhető az 1945 utáni irodalomtudományi irányzatok regisztrálása is. Martini így foglalkozott a műközpontú elemzéssel, melyet egyik komparatista német kortársa, Horst Rüdiger „furor interpretandi”-nak nevezett, kitért a recepció elmélet szemléletére, tanulmányozta és bevonta eljárásába R. Wellek és A. Warren elméleti munkáit. Nyitottságot mutat a könyvének későbbi kiadásai az irodalom- és nyelvtudománynak egymáshoz való közelítési törekvései iránt is, amelyek a strukturalizmusra és a szemiotikára irányították a figyelmet. Feltehetően előrehaladott kora miatt azonban már sem ezek követésére, sem pedig velük vitázó érdemi állásfoglalásokra nem vállalkozott.

Igen hasznos az a szelektív bibliográfia, amelyet a szerző minden újrakiadás alkalmával kiegészített a legújabb lényeges publikációk jegyzékével.

MÁDL ANTAL

Reclams Zitaten-Lexikon von Johannes John.
Stuttgart, Philipp Reclam jun. 1993. 581.

A kötet bevezetője részletes eligazítást ad az olvasónak. Megismerheti a válogatás szempontjait és megtudhatja, hogy a szerző nagy gondot fordított a közölt idézetek megbízhatóságára, a szállóigévé lett szövegrészek kiegészítésére, a szövegkörnyezetre, a források és a lelőhelyek pontos megjelölésére, valamint, hogy az elrendezés a „vezérmotívumok”, az alapszavak szigorú betűrendje szerint történt. Az olvasó arról is tájékoztatást kap, mit mellőzött a szerző és miért. Nem kerültek a gyűjteménybe a közmondások, a nem azonosítható szállóigék, a nem irodalmi szövegek, köztük a szórakoztató vagy kulturális ipar „irodalmi” divat-igéi. Mindezen célkitűzéseit megvalósította.

A kötet egyik ellentmondása, hogy bár a szerző az irodalmiság mellett az időtállóságot tartotta szem előtt, mégis felvett olyan idézeteket, amelyek még nem állhatták ki az idő próbáját, pl. Willy

Brandt vagy Mihail Gorbacsov (1989. okt.) egyes híressé vált kijelentései.

Az előszó hasznos tudnivalókat közöl, arról azonban nem tájékoztat, milyen igényt kívánt kiszolgálni a lexikon, hol húzta meg a határt az idézetek elterjedését tekintve, és mely irodalmakból válogatták az anyagot. A felsorolt kérdésekre adott válasz talán magyarázattal szolgált volna néhány következtetésnek tűnő jelenségre. Vajon mi indokolja, hogy egyformán jól ismert latin idézeteknél az egyik latinul, a másik németül található („O tempora! o mores!” a „T” betűnél), de a „Tempora mutantur...” már német fordításban szerepel: „Die Zeiten ändern sich...” a „Z”-nél (446., illetve 535.). Hasonlóan zavaró a horatiusi „Exegi monumentum...”, amit nem az „M”-nél, hanem a „D”-nél kell keresnünk, minthogy „Ein Denkmal...” formában szerepel (80.) vagy az igazán közkeletű „Maecenas” — „Mäzen” alakja, ami eredetileg latin személynév volt. A példákat sorolhatnánk. (A „Maecenas” nem szállóige, nem irodalmi idézet, de a „Molière”-féle *Tartuffe* sem az; vajon mi indokolta besorolásukat a kötetbe.)

Kifogásaink, válasz nélkül maradt kérdéseink ellenére bizonyára sokan lesznek, akik gyakran használják majd ezt az egyébként jó magyarázatokkal szolgáló, formás kis kötetet.

T. E. I.

KRÓNIKA

Új Magyar Történelmi Források

A kulturális és történelmi emlékeink feltárását és kiadását szolgáló program keretében jelentek meg a „Régi Magyar Történelmi Források” első kötetei. Az ELTE Közép- és Kora-újkori Magyar Történeti Tanszék R. Várkonyi Agnes által irányított kutatócsoportjának forrásközlő sorozata (szerk. *Horn Ildikó és Kreutzer Andrea*), elsősorban fiatal kutatók bevonásával, XVI–XVIII. századi források felkutatását és közzétételét tűzte ki célul. A reneszánsz és a barokk évszázadok eddigi forráskiadási hagyományainak elismert eredményeit szem előtt tartó vállalkozás kezdeményezői joggal hangsúlyozzák a szerkesztői előszóban, hogy történelmi becsű forrásaink nagy része „még mindig feldolgozatlanul hever hazai, ausztriai, csehszlovákiai, erdélyi levéltárakban”. A sajnos nem egy esetben pusztulásra ítélt forrásanyag megmentésére irányuló törekvés kiterjed kiadatlan levelezésekre, politikai tervezetekre, diplomáciai iratokra, külföldi követjelentésekre, útleírásokra, különféle műfajú írásokra, művelődéstörténeti érdekű kéziratokra. Az idegen nyelven, latinul, németül, angolul, lengyelül, olaszul írt eredeti szövegek közlését magyar fordításuk kíséri. A szövegközlés történeti háttérének megvilágítását célzó kísérő tanulmány és célszerű apparátus segíti az egyes kötetek olvasóit.

A sorozat első kötete *Pálffy Pál nádor levelei, 1644–1653* (s. a. rend. *S. Lauter Éva*. Bp., 1989.) az átrendeződő európai viszonyok izgalmas éveinek hatalmas levelezésanyagából ad válogatást; közelebbről a Batthyány Ádámhoz írt és fennmaradt mintegy háromszázötven magánlevélből helyeselhető betűhív szövegközlés és szakszerű jegyzetekkel kísért közlésmód. Az itáliai egyeteméről hazatért európai műveltségű főnemes, a hazai világi barokk építészet térhódításában nagy szerepet játszó mecénás, Bécs nemzetközi arisztokráciájához kötődő királyi tanácsos nádori udvara kiemelkedő politikai és művelődési központtá vált. A főrangú levélíró nemzetközi tájékozódását tanúsító és politikai működését teljesebb megvilágításba helyező levelezés új mérlegelés, illetve értékelés alapjául szolgál. A jelzett időszak kezdetére esik Jerzy Ballaban kézíratos követi diáriuma, a *Dyariusz Legaciy...*, amelynek lengyel eredetije betűhív szöveggel és hű magyar fordítással a következő kötetben jelent meg: *II. Rákóczi György esküvője* (s. a. rend. *Várkonyi Gábor*. Bp., 1990.). A királyi kancelláriai iratok között talált naplószerű követi beszámoló címe következtetni enged tartalmára: *Ballaban György úrnak, Trembowelszk sztarosztájának követi naplója*, akit a Felséges Király 1643-ban nagyságos Rákóczi György erdélyi fejedelem esküvőjére követségbe küldött, rövid útleírással és a magyar szokásokkal. A lengyel diárium új mozzanataira s a már ismert forrásokra támaszkodva a kísérő tanulmány írója érinti a katolikus Báthory Zsófia és II. Rákóczi György esküvője háttérének vitás kérdéseit, kiemelve a házasság szimbolikus jelentését Erdély önálló politikai törekvéseinek kontinuitása, I. Rákóczi György dinasztikus politikája szemszögéből. Sajátos művelődés-, illetve kortörténeti érdekességű a sorozat harmadik kötete, *„Im küttem én orvosságot” Lobkowitz Poppel Éva levelezése, 1622–1644* (s. a. r. *Kincses Katalin*. Bp., 1993.). Batthyány Ferencné Lobkowitz Poppel Éva levelezésének válogatott, betűhív gyűjteménye egy korabeli „híres gyógyító asszony” és főúri hölgy udvarába enged betekintést. A feltáró és értékelő munka kutatási bázisát is szélesítő újszerű sorozat említett kötetei fölkelthetik a különböző tudományágak, az irodalom, a nyelvészet, a művelődés, a művészettörténet, a hadtörténeti diszciplína művelőinek érdeklődését.

Hopp Lajos

Lengyel művelődéstörténeti sorozat

A Krajowa Agencja Wydawnicza gondozásában indult lengyelországi művelődéstörténeti érdekű sorozat, a Krakkóban és a Varsóban szerkesztett *„Dzieje narodu i państwa polskiego”* a középkortól 1795-ig,

illetve a lengyel királyság felosztásától a második világháború kitöréséig íveli át a lengyel históriát. A régebbi évszázadok, a középkor, a reneszánsz, a barokk és a felvilágosodás kiemelt mozzanatainak bemutatására a krakkói szerkesztő-részleg mintegy negyven kötetet irányzott elő. A XVIII. és XIX. század fordulójától a romantika, a népek tavasza, a novemberi és a januári fölkelés, a pozitívizmus évtizedein át, a lengyel függetlenségi törekvések sikerét, s a két világháború közötti időszakkal Polonia újjászületését jelző korszakra a varsói szerkesztő-részleg gondozásában huszonnégy kötet esik.

Eddig a tervezett kötetek mintegy harmada jelent meg jeles szakemberek által írt, gazdag és színes művészettörténeti illusztrációval kísért, tömör fejezeteket alkotó szöveggel. Például rendkívül izgalmas a Kościuszkó-fölkelést, az ország felosztását követő első évtized, a *Polska zniewolona 1795–1806* általános jellemzése (S. Grodziski, E. Kozłowski), illetve a rövid életű Varsói Fejedelemség és Napóleon bukása után a bécsi kongresszus (1815.) által teremtetett ún. Kongresszusi királyság útja a novemberi forradalomig, az *Od Kongresu Wiedeńskiego do Nocy Listopadowej* (J. Skowronek), valamint a szintén általa írt, *Od konspiracji do kapitulacji* korjellemző kötet. Az 1830-as novemberi események, a *Powstanie Listopadowe* (T. Łepkowski) földidézése is ide kapcsolódik. A bennünket is közelről érintő közös szabadságküzdelem a témája a „Wiosna Ludów” eszméit megörökítő, *Za Waszą i naszą wolność 1848–1849* (M. Zgórnjak) kötetének. A következményeiben is tragikus 1863. évi januári fölkelés, a *Powstanie Styczniowe* (S. Kieniewicz) eseményeinek összegzése már a XIX. század második felének történéseihez kapcsolódik.

A korai évszázadokból az első lengyel állam, a Piastok, királyi személyek kerültek egyes kötetek (J. Strzelczyk, G. Labuda, K. Olejnik, T. Jasiński, A. Jureczko) témái közé. A középkori művelődés szempontjából is jelentős időszak a *Lokietowe czasy* (H. Samsonowicz), amikor a magyar–lengyel dinasztikus kapcsolatokat tovább építő egységes lengyel állam újra az európai politikai színtérre lépett. A krónikákban megörökített korabeli vallási, eszméletörténeti és háborús jelenségek (J. Krzyżaniakowa, M. Biskup) mellett művelődéstörténetileg tanulságos a *W cieniu katedry i zamków* (M. Rożek) „várak és katedrálisok árnyékában” témájú életképe. A pamfletszerű Kallimachos-i tanácsokban a magyarországi humanista összeköttetéseiről ismert diplomata Mátyás király uralkodói módszereit ajánlja Jagelló Kázmérnak *Rady Kallimacha* (K. Baczkowski). Az Európához való tartozás, felzárkózás a témája *Dogonić Europę* (A. Wyczański) máig időszerű írásának. A lengyel reformációról szól egy másik ismert szerző, *Epizod reformacyjny* (W. Urban) köteté. Az ún. „arany kor” politikátörténeti (A. Sucheni-Grabowska, S. Płaza) és kulturális problémáival többen is foglalkoznak. A *Złoty wiek. Szkice o sztuce renesansowej* (M. Rożek, 1991.) a királyi mecénás, I. (Őreg) Zsigmond idejében kezdődő reneszánsz (Wawel) építészeti emlékeiről nyújt lengyel–olasz–magyar-érintkezésekre kitekintő s jól dokumentált képet az utolsó Jagellók, Zsigmond Ágost és Jagelló Anna haláláig. A *Król i kanclerz* (St. Grzybowski, 1988) Báthory és Jan Zamojski kapcsolatáról szól, a királyválasztásról, az országos politikáról, a diplomáciáról, a vallástügyekről, a művelődésről, a Zborowskiak perén s a háborús kampányokon át Báthory uralma végéig. Kor- és politikátörténeti érdekű (H. Olszewski, A. Zahorski) kötetek között az *Ostatnie lata Pierwszej Rzeczypospolitej* (Z. Zielińska) összegezése vezet el az első lengyel Köztársaság utolsó éveig. A szakszerű sorozat kiadási programja tovább folytatódik: a *Warna 1444* (W. Swoboda), a „Sarmatyzm” (St. Grzybowski), a „Liberum veto” (Z. Wójcik) című előkészületben lévő kötetekkel.

Hopp Lajos

KÖSZÖNTŐ

Jan Trzynałowski 80 éves

A modern lengyel irodalmi kultúra s a kortárs írói törekvések iránti érdeklődése korai tanulmányaitól kezdve jellemző J. Trzynałowski professzor polonisztikai munkásságára. Azok közé tartozott, akik a második világháború utáni évtizedben fiatalon részt vállaltak a wrocławui kulturális és tudományos élet újjászervezésében, hozzájárultak a mérhetetlen veszteséget szenvedett lengyelországi szellemi élet feltámasztásához. Az 1946-ban alapított — Lwowski Towarzystwo Naukowe hagyományait folytató — Wrocławskie Towarzystwo Naukowe tagjai között a kultúra, a művelődés, a tudomány különféle területein tevékenykedett. Az újjáalakult Wrocław Egyetem T. Mikulski vezette Katedra Literatury Polskiejhez kapcsolt általános vagy egyetemes irodalmi műhelyében már 1951-től oktatott, együttműködve a Zakład Literatury Powszechniej vezetőjével, W. Floryannal. Az ötvenes évek elejétől mintegy évtizedig a Wydawnictwo Ossolineum igazgatói s főszerkesztői teendőit látta el, s tagja volt a „Prace Polonistycznych” szerkesztő bizottságának. Habilitációs értekezését, *Studia literackie* címmel 1956-ban írta meg. Induló irodalomelméleti kutatásai ez idő tájt kezdődtek genealógiai témakörben, főképpen a regényelmélet, a novella és az emlékirat-próza narrációs struktúrája, a műalkotás, a líraelmélet és a para-irodalmi műnemek viszonylatában. A polonista tájékozódása elsősorban műfajelméleti, poétikai kérdésekre, majd fokozatosan a színház- és filmművészeti jelenségekre, a sajtókiadás- és a könyvtörténeti ismeretekre, az összehasonlító irodalmi problémakörökre irányult.

Kutatói tájékozódásával járt, hogy St. Skwarczyńska és W. Ostrowski társaságában tagja lett az Ossolineum kiadásában 1958-ban indult *Zagadnienia Rodzajów Literackich* (Łódź) szerkesztő bizottságának. 1963-tól ő vezette a közben alakult Zakład Teorii Literatury oktató és kutató munkáját; 1969-től a B. Zakrzewski irányításával létrejött Instytut Filologii Polskiej keretében tovább működő irodalomelméleti műhely és a mellette alakult munkacsoport, egy, az irodalmi műfajok szótára előkészítésére szervezett, *Zespolównika gatunków literackich* is az ő feladataihoz tartozott. Ebben az évben alapította a szerkesztésében megjelenő társasági (WTN) „Litteraria” évkönyvszerű kiadványt, amelynek máig huszonöt száma jelent meg. Wilno vendégtanári előadásaiiban olyan témakörökről („Współczesna teoria literatury a problematyka rodzajów i gatunków literackich”, „Z zagadnień teorii powieści”, „Folklor a teoria literatury”), elméleti összefüggésekről beszélt, amelyekből a hetvenes évektől számos cikke, tanulmánya és könyve jelent meg.

Az elsők között említendő *Gatunek a rodzaj literacki. Trudności metodologiczne a „Prace Literackie”* sorozatban (t. XI/XII.), *Z badań nad społeczną świadomością literacką* („Litteraria” t. II.), s T. Kotarbiński: *Studia z zakresu filozofii, etyki i nauk społecznych* (Wrocław, 1970.) válogatott művekhez írt előszavát tartalmazó kötet. Betöltötte a Wrocław Tudományos Társaság (WTN) főtítkári tisztségét; 1973-ban egyetemi tanárrá nevezték ki. Oktatói, promotori munkáját folytatva, publikálta „W kręgu problematyki studiów doktoranckich; wątpliwości i propozycje” tanári tapasztalatait, szerkesztői kiadói észrevételeit („metodologia edytorstwa”), módszertani megfigyeléseit, az emlékkiadásokról külön is *Wydawnictwa pomnikowe 1945–1972*; a szöveg, a nyelv és a kiadás problémáiról *Edytorstwo, tekst, język opracowanie*. J. Słowacki művei kiadástörténetének példaszerű stúdiumot szentelt. Elmélyülő kutatásai bővülő témakörreinek, mint a „próba semiotycznej teorii książki”, „ewolucja form powieściowych”, „estetyka a badania literackie”, „genalogia a komparatystyka”, „literatura a system kultury” újabb vizsgálódásainak eredményeit esszék, értekezések, monográfiák jelzik: *List, korespondencja, pamiętnik jako formy literatury-osobistej*. — *Rozważania nad semiologią powieści. Małe formy literackie*. — Attekintő jellegű a „wkręgu polskich eksperymentów powieściowych 1945–1975” írása. Az irodalmi mű és összefüggéseinek tanulmányozására utal a „kulturoznawcze przesłanki interpretacji dzieła literackiego” iránti érdeklődés, illetve *Autor, dzieło, książka* monográfiája.

Az irodalmi kifejezés mellett más művészi alkotási folyamatok is érdekelték, amiről „dzieło literackie a inne wytwory sztuki” témájú stúdiuma tanúskodik. A film, a színház, a televízió és a rádió új problémaköre a hetvenes évek derekától bontakozik ki írásaiban; attól kezdve, hogy vezetője lett a közben megalakult Pracownia sztuk widowiskowych, majd a Pracownia filmoznawcza egyetemi műhelynek. Értekezett a Teatr „prawdziwy” a „teatr telewizyj” időszertívé vált témáról; a „teatr a muzyka”, „o sztuce radia”, „granice teatru i teatralnej abstrakcji”, „problemy teoretyczne dramatu klasycznego a dramatu współczesnego” elméleti kérdéseiről. Kiadta a *Literatura i film*. Materiały z sesji filmoznawczej és *Filmowa informacja i dokumentacja* gyűjteményes kötetet; szerkesztett *Studia filmoznawcze* tanulmánykötetet is; *Sztuka słowa* irodalomelméleti dolgozatainak gyűjteménye is megjelent.

Az irodalomtörténetírás elméleti kérdései iránti érdeklődésre vall az R. Górski szerkesztésében megjelent Krzyżanowski-émlékkötetbe írt dolgozata, *Idee teoretycznoliterackie Juliana Krzyżanowskiego*; változatlanul foglalkozik a jelenkori irodalomelméleti problémákkal, *Polskie literaturoznawstwo współczesne*; a wrocławii tudományos és kulturális élettel, *Nauka i kultura we Wrocławiu 1945–1985*; az irodalomtudománnyal L. Ludorowski által szerkesztett gyűjteményes kötetben, *Edytorstwo a nauka o literaturze*. K. Bartoszyńskival közösen szerkesztett összegző célzatú tanulmánygyűjtemény *Polska powieść historyczna po 1945* a történelmi regényről a nyolcvanas évek derekán készült; s egy ilyen tárgykörű *W kręgu teorii powieści historycznej* dolgozata a W. Magnuszewski által szerkesztett, a lengyel irodalom negyven évről szóló tanulmánygyűjteményben. Lengyelországi vonatkozásban sajátos problémáról ír a „regionalizmus”-t tárgyaló gyűjteményes kötetben, *Regionalizm jako składnik kultury narodowej* összefüggésben; a nyolcvanas évek végén a lengyel irodalmi kultúra történeti rétegeiben régóta vizsgált orientalizmusról értekezik az *Orientalizm jako stylizacja* elemző írásában.

A WE Instytut Filologii Polskiej elméleti műhelyei alkották J. Trzynadlowski több évtizedes oktatói s kutatói munkásságának fő színterét. Az egyetemi Intézet 1988 januárjában az Ossolineum Kiadóval közösen tudományos konferenciát rendezett tiszteletére munkatársai, kollégái s tanítványai körében. Ám ezután is aktív maradt; a ZRL szerkesztőjeként — s a lengyel — magyar tudományos együttműködés híveként továbbra is előszeretettel várja közlésre magyar kollégái írásait. Emlékezetesek rokonszenves sorai egyik öséről, aki családjában apai ágról Bem tábornok katonája volt Magyarországon... Trzynadlowski professzor úr, Sto lat! — erőt, egészséget folytatódó munkásságához. Ad multos annos!

Hopp Lajos

TARTALOM

Posztszemiotika. A szubjektum-elméletek és a mai irodalomtudomány

TANULMÁNYOK

Kiss Attila Atilla: Ki olvas? Posztszemiotika	5
Catherine Belsey: A szubjektum megszólítása – A kérdő szöveg (Fordította: Pete Klára)	14
Michel Foucault: Szexualitás és egyedüllét (Fordította: Barát Erzsébet)	42
Michel Foucault: Az irodalom funkciói (Fordította: Farkas Anikó)	50
Terry Eagleton: Az irodalom szubjektuma (Fordította: Fogarasi György)	54
Julia Kristeva: Egyik identitásból a Másik(ba) (Fordította: Farkas Anikó)	62
Gilles Deleuze: A skizofrén és a nyelv. Felszín és mélység Lewis Carroll és Antonin Artaud írásaiban (Fordította: Hódosy Annamária)	80
Slavoj Žižek: A szimptomától a sinthome-ig. A szimptóma dialektikája (Fordította: Szabari Antónia)	94
Régis Durand: Az aphanisis-ről: megjegyzés a szubjektum dramaturgiájáról narratív elemzés során (Fordította: Bocsor Péter)	115

SZEMLE

Csontos Szabolcs: Foucault szubjektum-felfogása	125
Barát Erzsébet: A szubjektum Norman Fairclough diszkurzus-elméletében	133
Gyimesi Timea: Az abjekt Julia Kristeva szubjektum-felfogásában	140
Losonczi Alpár: Jegyzet a hermeneutikus alany lehetőségeiről	143
Szőnyi György Endre: Szubjektum és reneszánsz dráma	151

POSZTSZEMIOTIKAI TERMINUSTÁR

A szubjektum-elméletek néhány kulcsfogalma	155
--	-----

BIBLIOGRÁFIA

Szubjektum-elméleti válogatott angol és magyar nyelvű bibliográfia	159
--	-----

KÖNYVEK

Georg Lukács — Johannes R. Becher — Friedrich Wolf u. a.: Die Säuberung — Moskau 1936. Stenogramm einer geschlossenen Parteiversammlung. Hrsg. Reinhard Müller (Illés László)	165
Wiesław Paweł Szymański: Uroki dworu (rzecz o zniewalaniu) (Pálfalvi Lajos)	168
Emery George: Hölderlin and the Golden Chain of Homer. — Uwe Beyer: Mythologie und Vernunft. Neue Wege zu Hölderlin Hrsg. von Uwe Beyer (Kocziszky Éva)	170
Harald Fricke: Literatur und Literaturwissenschaft. Beiträge zu Grundfragen einer verunsicherten Disziplin (Klemm László)	171
Bible Translation and the Spread of the Church: the Last 200 Years. Ed. by Philip C. Stine (D. Tóth Judit)	171
Zoran Konstantinović: Komparativno vidjenje srpske književnosti (Fried István) „die signale (...) sie kommen von allen seiten.“ Viktor Suchy: Studien zur österreichischen Literatur. Zum 80. Geburtstag. Hrsg. von Heinz Lunzer (Kurdi Imre)	173
Georges Duby — Guy Lardreau: Párbeszéd a történelemről. Ford. Szilágyi Gá- bor (Hopp Lajos)	175
Polono-Hungarica 6. Szerk. Bantzerowski Janusz (Hopp Lajos)	176
Keith Stanley: The Shield of Homer: Narrative Structure in the Iliad (Szepessy Tibor)	177
Fragmenta Dramatica. Beiträge zur Interpretation der griechischen Tragiker- fragmente und ihrer Wirkungsgeschichte. Unter Mitarbeit von Annette Har- der. Hrsg. von Heinz Hofmann (Bolonyai Gábor)	178
W. Burkert: Antike Mysterien. Funktionen und Gehalt (Bolonyai Gábor)	179
Hermann Strasburger: Ciceros philosophisches Spätwerk als Aufruf gegen die Herrschaft Caesars. Spudasmata XLV. (Bolonyai Gábor)	180
Astrik L. Gabriel: The Paris Studium. Robert of Sorbonne and his Legacy. Selected Studies. Preface by James J. John (Monok István)	181
Joachim Bumke: Wolfram von Eschenbach (Lőkös Péter)	182
Frits van Oostrom: Aanvaard dit werk. — Frits van Oostrom: De waarde van het boek (Balogh Tamás)	183
Dichtung das europäischen Mittelalters. Ein Führer durch die erzählende Li- teratur. Hrsg. von Rolf Bräuer (Lőkös Péter)	184
Paul Mommaers: Hadewijch. Schrijfster-Begijn-Mystica (Balogh Tamás)	184
Udo Schöning: Thebenroman — Eneasroman — Trojaroman. Studien zur Re- zeption der Antike in der französischen Literatur des 12. Jahrhunderts (Lőkös Péter)	185
Francis G. Gentry: Bibliographie zur frühmittelhochdeutschen geistlichen Dich- tung (Bitskey István)	186
Latein und Volkssprache im deutschen Mittelalter 1100—1500. Hrsg. von Nikolaus Henkel — Nigel F. Palmer (Lőkös Péter)	186

Mary Thomas Crane: Framing Authority, Sayings, Self and Society in Sixteen Century England (Kofrán László)	188
Erich Trunz: Weltbild und Dichtung im deutschen Barock (Bitskey István)	189
Studien zum deutschen weltlichen Kunstlied des 17. und 18. Jahrhunderts. Hrsg. von Gudrun Busch, Anthony J. Harper (Oláh Szabolcs)	190
Franz M. Eybl: Abraham a Sancta Clara. Vom Prediger zum Schriftsteller (Bitskey István)	192
Petra Raymond: Von der Landschaft im Kopf zur Landschaft aus Sprache. Die Romantisierung der Alpen in den Reiseschilderungen und die Literarisierung des Gebirges in der Erzählprosa der Goethezeit (T. Erdélyi Ilona)	193
Gustave Flaubert: Voyage en Egypte. Éd. Pierre-Marc de Biasi (Lőrinszky Ildikó)	194
Frank Lindemann: Die Philosophie Friedrich Nietzsches im Werk Miroslaw Krležas (Lőkös István)	195
Thomas Mann und seine Quellen. Festschrift für Hans Wysling. Hrsg. Eckhard Heftrich — Helmut Koopmann (Szabó-Peres Anna)	197
Sigrid Kleinmichel: Aufbruch aus orientalischen Dichtungstraditionen; Studien zur usbekischen Dramatik und Pros zwischen 1910 und 1934 (Dobrovits Mihály)	198
Fritz Martini: Literaturgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart (Mádl Antal)	199
Reclams Zitaten-Lexikon von Johannes John (T. E. I.)	200

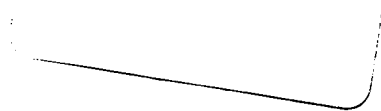
KRÓNKA

Új Magyar Történelmi Források (Hopp Lajos)	201
Lengyel művelődéstörténeti sorozat (Hopp Lajos)	201

KÖSZÖNTŐ

Jan Trzynałowski 80 éves (Hopp Lajos)	203
---------------------------------------	-----

Errata



SUMMARY

Postsemiotics. Contemporary Literary Studies and the Theories of the Subject

STUDIES

<i>Attila Atilla Kiss: Postsemiotics</i>	5
<i>Catherine Belsey: Addressing the Subject (Translated by Klára Pete)</i>	14
<i>Michel Foucault: Sexuality and Solitude (Translated by Erzsébet Barát)</i>	42
<i>Michel Foucault: The Functions of Literature (Translated by Anikó Farkas)</i>	50
<i>Terry Eagleton: The Subject of Literature (Translated by György Fogarasi)</i>	54
<i>Julia Kristeva: From One Identity to an Other (Translated by Anikó Farkas)</i>	62
<i>Gilles Deleuze: The Schizophrenic and Language: Surface and Depth in Lewis Carroll and Antonin Artaud (Translated by Annamária Hódosy)</i>	80
<i>Slavoj Žižek: From Symptom to Sinthome (Translated by Antónia Szabari)</i>	94
<i>Régis Durand: On Aphanisis (Translated by Péter Boczor)</i>	115

REVIEW

TERMS OF THEORIES OF THE SUBJECT

BIBLIOGRAPHIES

BOOKS

CHRONICLE

SOMMAIRE

Post-sémiotique. Les théories de sujet et les études littéraires contemporaines

ÉTUDES

<i>Attila Atilla Kiss: Qui lit? Post-sémiotique</i>	5
<i>Catherine Belsey: Adresser au sujet (Traduit par Klára Pete)</i>	14
<i>Michel Foucault: Sexualité et solitude (Traduit par Erzsébet Barát)</i>	42
<i>Michel Foucault: Les fonctions de la littérature (Traduit par Anikó Farkas)</i>	50
<i>Terry Eagleton: Le sujet de la littérature (Traduit par György Fogarasi)</i>	54
<i>Julia Kristeva: D' une identité à l'autre (Traduit par Anikó Farkas)</i>	62
<i>Gilles Deleuze: Le schizophrène et la langue: surface et profondeur chez Lewis Carroll et Antonin Artaud (Traduit par Annamária Hódosy)</i>	80
<i>Slavoj Žižek: Du symptôme au sinthome (Traduit par Antónia Szabari)</i>	94
<i>Régis Durand: De l' Aphanisis (Traduit par Péter Bocsor)</i>	115

REVUE

LEXIQUE DES THÉORIES DE SUJET

DICTIONNAIRE DES THÉORIES DE SUJET

LIVRES

CHRONIQUE

HELIKON
IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

1955 — 1962 vegyes tartalmú számok

1963.

1. sz. A komplex összehasonlító kutatások elvi kérdései
2. sz. A Nemzetközi Összehasonlító Konferencia (Bp. 1962.)
3. sz. Amerikai prózairodalom
4. sz. Viták a realizmusról

1964.

1. sz. Az összehasonlító irodalomtudomány nemzetközi szemléje
- 2 — 3. sz. A kelet-európai avantgard
4. sz. Shakespeare-évforduló (vegyes szám)

1965.

1. sz. Mai világirodalmi mozgalmak és irányok
2. sz. A szocialista realizmus kérdéseiről
3. sz. Nacionalizmus és kozmopolitizmus; eredetiség — utánzás — hatás fogalmai (Az AILC IV. Kongresszusa. — Fribourg, 1964. — előadásaiából)
4. sz. A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet kérdései

1966.

- 1 — 2. sz. Irányzatok és csoportok az 1920 — 30-as évek szovjet irodalmában
3. sz. Eszmék és művek a modern polgári irodalomban
4. sz. Irodalom és szociológia

1967.

1. sz. Irodalom és folklór
2. sz. Pártosság, elkötelezettség, elkötelezetlenség
- 3 — 4. sz. A szovjet irodalomtudomány legújabb eredményeiből

1968.

1. sz. A strukturalizmusról
2. sz. Az irodalmi irányzatok mint nemzetközi jelenségek (Az AILC V. Kongresszusa. — Belgrád 1967. — anyagából)
- 3 — 4. sz. Az irodalom és a társzművészetek

1969.

1. sz. Kelet-európai irodalmak a századfordulón
2. sz. Művészet — tömegkultúra — irodalom
- 3 — 4. sz. A számítógépek és a humán tudományok (vegyes szám)

1970.

1. sz. A Fekete-Afrika irodalmáról
2. sz. Irodalom és összehasonlító módszer (vegyes szám)
- 3 — 4. sz. Modern stilisztika

1971.

1. sz. Irodalom és társadalom (AILC VI. Kongresszus. Bordeaux, 1970.)
2. sz. Irodalomelméleti viták Franciaországban
- 3 — 4. sz. A közép-európai humanizmus kérdései (Sopron, 1971.)

1972.

1. sz. Science fiction (a műfaj esztétikai és poétikai kérdései)
2. sz. Klasszikusaink és Európa
- 3 — 4. sz. A szocialista országok irodalmának másfél évtizede

- 1973.
1. sz. Műelemzés és műfajelmélet (vegyes szám)
 - 2 – 3. sz. Irodalomtudomány és szemiotika
 4. sz. A XVIII. század és a felvilágosodás irodalma
- 1974.
1. sz. Az AILC VII. Kongresszusa (Montreal, 1973.) anyagából
 2. sz. Az elszűnyedt kultúrák irodalma
 - 3 – 4. sz. Modern poétika
- 1975.
1. sz. Irodalom, világirodalom, nemzeti irodalom
 2. sz. Az újabb Délkelet-Európa kutatások
 - 3 – 4. sz. Az európai romantika
- 1976.
1. sz. Szubkultúra és Underground
 - 2 – 3. sz. Irodalom és irodalomtörténet Ausztriában
 4. sz. Tudomány-e az irodalomtudomány?
- 1977.
1. sz. A retorika újjászületése
 2. sz. A fejlődő országok irodalmáról (AILC VIII., Bp. 1976.)
 3. sz. Irodalomelmélet – összehasonlító irodalom (Az AILC IX. Kongresszusa)
 4. sz. A budai Egyetemi Nyomda (1777 – 1848) konferencia anyaga
- 1978.
- 1 – 2. sz. Kutatási irányok a 20-as évek szovjet irodalomtudományában
 3. sz. Érték és társadalom
 4. sz. Világirodalomtörténet
- 1979.
- 1 – 2. sz. Az ázsiai népek irodalma
 3. sz. A jugoszláv népek irodalma
 4. sz. Az egyéni és a kollektív a nyelvben és az irodalomban (FILLM XIV. Kongresszus, 1978. Aix-en-Provence)
- 1980.
- 1 – 2. sz. Recepciókutatás és befogadáesztétika
 - 3 – 4. sz. Az orosz szimbolizmus
- 1981.
1. sz. Az irodalom klasszikus modelljei – Az irodalom és a társzművészetek – A regény fejlődése
 - 2 – 3. sz. Régi és új hermeneutika
 4. sz. Irodalom és felvilágosodás
- 1982.
1. sz. A Vormärz irodalom és néhány magyar vonatkozása
 - 2 – 3. sz. Új kutatási irányok a szovjet irodalomtudományban
 4. sz. Művelődéstörténet és Kelet-Európa
- 1983.
1. sz. Az AILC X. Kongresszusa
 2. sz. Irodalomelmélet és beszédaktus-elmélet
 - 3 – 4. sz. Irányzatok a mai francia irodalomtudományban

1984.

- 1. sz. Polémiák a francia forradalom előtt
- 2 – 4. sz. Svájc népeinek irodalma — svájci irodalom?

1985.

- 1. sz. FILLM kongresszus — A polonisztika Magyarországon
- 2 – 4. sz. Olasz irodalomtudomány

1986.

- 1 – 2. sz. A fordítás rávlatai
- 3 – 4. sz. Szájhagyomány és irodalom a mai Afrikában

1987.

- 1 – 3. sz. Posztmodernizmus az amerikai költészetben
- 4. sz. Hlebnikov és az orosz avantgard

1988.

- 1 – 2. sz. A kanadai irodalom
- 3 – 4. sz. A modern stilisztika

1989.

- 1. sz. Az empirikus irodalomtudomány elmélete
- 2. sz. Felvilágosodás és nemzeti tudat
(A budapesti Nemzetközi Felvilágosodás Kongresszus anyagából)
- 3 – 4. sz. A modern textológia

1990.

- 1. sz. A mai nemzetközi folklorisztika
- 2 – 3. sz. Irodalom és pszichoanalízis
- 4. sz. A jelentésteremtő metafora

1991.

- 1 – 2. sz. A biedermeier kora — nálunk és Európában
- 3 – 4. sz. Hagyomány és modernizáció a mai kínai kultúrában

1992.

- 1. sz. A frankofon irodalmak sajátosságai
- 2. sz. Profizmus az irodalomtudományban
- 3 – 4. sz. A Név hatalma

1993.

- 1. sz. A konstruktivista irodalomtudomány
- 2 – 3. sz. Elsikkasztott orosz irodalom
- 4. sz. A mai lengyel irodalomtudomány

1994.

- 1 – 2. sz. Az amerikai dekonstrukció
- 3. sz. A kortárs olasz irodalom
- 4. sz. Feminista nézőpont az irodalomtudományban

ERRATA

A *Helikon* 1994. 4. számában néhány szövegrész hibásan jelent meg:

455. o.: legszexisebb — helyesen: *legszexistább*
495. o.: az „oltalmazza” és a „megfelelőségi” szavak között kimaradt: *a Nagy Anyát éppúgy, mint a logikát. Mária születését*
497. o.: leánya tán fiadnak — helyesen: *leánya ten fiadnak*;
az utolsó bekezdés előtt kimaradt: A HATALOM ARCA fejezetcím
500. o.: egyetlen jelenlét — helyesen: *egyetlen reprezentáció*
502. o.: az anyaöklét — helyesen: *az anyai befogadó medencét*
506. o.: körülzárással — helyesen: *megszállással*
554. o.: (Sommaire) la critique littérature — helyesen: *la critique littéraire*

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 219–98–632 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118–5881), a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138–2440) könyvesboltjaiban, az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.), a *Századvég* Könyvklubjában és könyvesboltjában (1053. Budapest, Veres Pálné u. 4–6., tel/fax: 201–0384), a *Szóveg BT*-nél (7625. Pécs, Kiss J. út 8., tel.: 72–327–622), a *Sziget Könyvesboltban* (4010. Debrecen, KLTE, tel.: 316–666), végül az Argumentum Kiadónál (1085 Budapest, Mária u. 46., tel/fax: 133–5709), ahol a folyóirat korábbi számai is beszerezhetők.

Előfizetési díj 1995-re: 800 Ft

Egy szám ára: 200 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat

H–1389 Budapest, Postafiók 149.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Szedte az Argumentum Kft.

Tördelte a CompuScript KkT

Budapest, 1995

Terjedelem: 19,3 A/5 ív

A fedél és a tipográfia Benkő Anna munkája

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

Felelős vezető: Marinescu Miklós

ISSN 0017–999X

ItK

Az 1994. évi 5 – 6. szám tartalmából

Korompay H. János: A Honderű irodalomkritikája
Szili József: A szövegszimmetria topológiája, avagy önszerkesztő és önzáró szövegstruktúrák a 19. századi magyar lírában
Tverdota György: A Dunánál, az emlékezés verse

Évforduló

Vadai István: Balassi Bálint fajtalan éneki
Hegedűs Attila: Balassi nyelvjárása
Csonka Ferenc: A Campianus-fordítás
Kőszeghy Péter: Balassi mitológiája, avagy az első költő

Műhely

Cs. Gyimesi Éva: Az elszigeteltség fokozatai
Kelevéz Ágnes: Babits vallomása Szilasi Vilmosnak versei keletkezéséről

Szemle

Magyar színházművészeti lexikon (Fried István)
„De nem felelnek, úgy felelnek”. A magyar líra
a húszas – harmincas évek fordulóján – „Szintézis nélküli évek”.
Nyelv, elbeszélés és világlép a harmincas évek epikájában (Szőke György)

Az Argumentum Kiadó
1995. első negyedévében megjelent könyvei

Béri-Lichtner János: Együttélés. A zsidóság szerepe Magyarország legújabbkori történetében 1790 – 1918.

412 oldal, kartonált / Ára: 520 Ft (ÁFÁ-val)

Az erősen polemikus hangvételű történelmi esszé a hazai zsidóság gazdasági-kulturális szerepének részletes felvázolásán túl rávilágít az 1880-as évektől kiterjedő antiszemitizmus valóságos indítékaira, és szembeszáll azokkal a mítoszokkal, amelyek az antiszemitizmust mindmáig táplálják.

Gyárfás Miklós: Ó, ti szegény Erasmusuok... (Novellafutam)

152 oldal, kartonált / Ára: 280 Ft (ÁFÁ-val)

A szerző által sajtó alá rendezett utolsó mű, mely 13 egymással gondolatilag összefüggő novellát tartalmaz.

Sarbu Aladár: Egyetemi regény

304 oldal, kartonált / Ára: 450 Ft (ÁFÁ-val)

A szerző második regénye egy fiktív város egyetemén játszódik a rendszerváltás időszakában. A történet a magyar egyetemek világának számos abszurd vonását idézi az ironia eszközeivel.

Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. XVI. kötet.

568 oldal, kartonált / Ára: 780 Ft (ÁFÁ-val)

Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. III. kötet.

636 oldal, kartonált / Ára: 780 Ft (ÁFÁ-val)

Az 1945 előtt megjelent kötet reprint kiadása.

**Hedvig Belitska-Scholtz – Olga Somorjai: Deutsche Theater in Pest und Ofen
1770 – 1850. Band I – II.**

Band I. 576 oldal / Band II. 704 oldal / kartonált / Ára: 3500 Ft (ÁFÁ-val)

A kiadvány a Pesten és Budán működött német színházak teljességre törekvő adattára. A négy részre tagolódó munka legfontosabb fejezete a színházak műsorán szerepelt 7200 mű katalógusa, mely a művek formális leírásán túl egyebek mellett számot ad azok valamennyi előadásáról. A további fejezetek tájékoztatnak a színházak történetének forrásairól, valamennyi szereplőről és a színházak más közreműködőiről, a színpadaikon fellépett különböző társulatokról stb. A kiadvány élén Pukánszky Kádár Jolán tollából a színházak történetét összefoglaló tanulmány olvasható.

Ara: 400 Ft

Előfizetés egy évre: 800 Ft



ARGUMENTUM KIADÓ

307 20 4

HELIKON

IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

A stílus diszkurzív elmélete

1995

3

HELIKON

IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE	REVUE DE LITTÉRATURE GÉNÉRALE ET COMPARÉE
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA	DE L'INSTITUT D'ÉTUDES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG / COMITÉ DE RÉDACTION

BODNÁR György

CsÁSZTVAY Tünde

T. ERDÉLYI Ilona

társszerkesztő / rédacteur associé

GRÁNICZ István

HOPP Lajos

társszerkesztő / rédacteur associé

KARAFIÁTH Judit

könyvrovat / livres

KÖPECZI Béla

főszerkesztő / directeur de la revue

ODORICS Ferenc

SZILI József

VARGA László

felelős szerkesztő / rédacteur en chef

SZ. ZEHERY Éva

szerkesztőségi titkár / secrétaire

SZERKESZTŐSÉG / SECRÉTARIAT DE LA RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11 – 13. Tel. 166 – 4819/12 Fax 1853 – 876

1995/3 — XLI. évfolyam Megjelenik negyedévenként	1995/3 — XLI. année Revue trimestrielle
---	--

A stílus diszkurzív elmélete

A *Helikon* 1970-ben szentelt először tematikus számot a stilisztika témakörének, majd 1977-ben a neoretorika keretében tárgyalta a kérdést, végül 1988-ban nyelvtérületenkénti áttekintést adott. Mivel az 1977-es kötet egy irányzatot mutatott be, az 1988-as pedig elsősorban összefoglaló ismertetéseket tartalmazott, egyre nagyobb mértékben hiányzik mind az irányzati áttekintés, mind pedig az eredeti szövegek magyar nyelvű fordítása a hazai kutatásban éppúgy, mint az egyetemi oktatásban.

Mostani számunk olyan eredeti tanulmányokat, könyvrészleteket közöl magyar nyelven, amelyek az elmúlt tizenöt évben az európai stilisztikai kutatásoknak, pontosabban a stílusfogalom elméleti megközelítésének meghatározó írásai voltak, s azok ma is. Válogatásunk arra törekszik, hogy irodalomelméleti és nyelvelméleti fogalom-megközelítéseket egyaránt hozzáférhetővé tegyen. E szerkesztési elv nem az „irodalmi stilisztika és nyelvészeti stilisztika” részben mesterséges szembenállását kívánja megjeleníteni vagy éppen fokozni; éppen ellenkezőleg: a kiválasztott művek mindegyike egy összetett értelmezési rendszerben azonos vagy analóg fogalmi keret felé tart. Azaz, az eltérő módszertan, a különböző részletek nem fedik el azt a tényt, hogy az itt közlendő stílusértelmezések hasonló nyelv- és irodalomfelfogás felé közelítenek.

A közös fogalmi keret a következőkben jelölhető ki: a) a nyelv történetisége, b) a nyelv dialogikus jellege, c) az értelmezés, illetve a jelentésképzés szociokulturális, történeti meghatározottsága, d) a stílus viszonyfogalomként való bemutatása. Együttesen ezt tekintjük a stílus diszkurzív jellegének, a nyelvközösség így tartja számon egy diszkurzusrendben a stílust. Amit az irodalomelmélet a hermeneutikai keretű befogadáselméletben konceptualizál, azt a nyelvtudomány a nyelvészeti pragmatika, az antropológiai alapú nyelvléírások keretében a másik oldalról jelöli ki. A kiindulópont és a módszertan eltérő, az eredmény — itt a stílusfogalom megközelítése — kompatibilis. A válogatás ennek a felismerésnek a jegyében a stílusfogalomról szóló európai diszkurzus élenjáró írásait (annak egy részét) teszi magyar nyelven hozzáférhetővé.

Számunk stíluselméleti szövegeit TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerkesztette.

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

La théorie discursive du style

C'est en 1970 qu'un numéro thématique de la revue *Helikon* fut consacré pour la première fois aux questions de stylistique, le sujet fut ensuite abordé dans un cadre néoréthorique en 1977, enfin un autre numéro présentait en 1988 un tour d'horizon de la question par territoires linguistiques. Le numéro de 1977 s'était attaché à illustrer une tendance spécifique; celui de 1988 contenait d'abord des comptes rendus. Le défaut se faisait ainsi de plus en plus sentir — aussi bien pour ce qui est de la recherche que de l'enseignement supérieur — d'une publication en hongrois des textes originaux ainsi que d'une présentation des différentes écoles.

Le présent numéro publie des extraits d'ouvrages et des études d'une importance déterminante dans la recherche européenne, plus précisément dans l'approche théorique de la notion du style de ces quinze dernières années. Notre recueil a pour ambition de rendre accessible divers approches conceptuelles des théories linguistiques et littéraires. Notre choix des textes ne vise pas à illustrer, voir renforcer l'opposition partiellement artificielle entre la stylistique littéraire et la stylistique de la langue, bien au contraire; chacun des textes choisis s'achemine, au sein d'un système d'interprétation complexe, vers un champ conceptuel similaire ou détails ne peuvent masquer le fait que les interprétations du style publiées ici suivent une approche linguistique et littéraire semblable.

Ce champ conceptuel commun se définit par les notions suivantes: a) la diachronie de la langue, b) le caractère de ce dialogue de la langue, c) la détermination historique et socio-culturelle de l'interprétation et de la signification, d) la présentation du style en tant que notion des relations. C'est cet ensemble de notions que nous considérons former le caractère discursif de style; c'est ainsi que la communauté linguistique tient compte du style dans un ordre discursif. Ce que la théorie littéraire conceptualise dans la théorie de réception herméneutique, la science de la langue — dans le cadre de la pragmatique linguistique et des descriptions linguistiques fondées sur l'anthropologie — le désigne par un autre biais. Le point de départ et les méthodes divergent, mais le résultat — ici l'approche du concept du style — est compatible. C'est sous le signe de cette reconnaissance que le présent recueil souhaite rendre accessible en langue hongroise les écrits (une partie d'entre eux) pionniers du discours européen sur la notion du style.

Les textes de la théorie discursive du style de notre numéro ont été rédigés par GÁBOR TOLCSVAI NAGY.

LE COMITÉ DE RÉDACTION

The discursive theory of style

Helikon devoted a thematic issue to stylistics first in 1970, later it discussed the theme in the frame of neorhetoric in 1977, and finally in 1988 the periodical gave an overview according to language areas. As the 1977 issue introduced only one trend, and the 1988 issue contained mainly summarizing reviews, the lack of trend surveys and also of the translations of original texts is felt more and more strongly in Hungarian research work as well as in university education.

In the present issue original papers, excerpts from books are published, that have been determinant in the research work in European stylistics, or rather in the theoretical work on style. The aim of our selection is to present the conceptual approaches to style both in literary and in linguistic theory. This editing principle does not want to present or to increase the partly artificial dichotomy „literary stylistics vs linguistic stylistics”, on the contrary: the chosen works all tend towards the same or analogous conceptual framework in a complex interpretative system. The differing methodology, the different details do not conceal the fact, that the present interpretations of style approach similar interpretations of language and literature.

The common conceptual frame is as follows: a) the historical character (the historicity) of language, b) the dialogic feature of language, c) the sociocultural, historical definiteness of interpretation, d) the presentation of style as a relational concept. This frame is considered as the discursive feature of style, that is the way a language community maintains style in a discourse. That is conceptualized on one hand in literary theory in the reception theory in the frame of hermeneutics, is described on the other hand in linguistic pragmatics, in linguistic anthropology. The starting-point and the methodology is different, the result — here the approach to the concept of style — is compatible. The present selection publishes leading studies of the European discourse on the concept of style in the light of this idea in Hungarian.

The guest editor of the present issue is GÁBOR TOLCSVAI NAGY.

THE EDITORIAL BOARD

TANULMÁNYOK

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A stílus diszkurzív elmélete felé

Amikor a *Helikon* mostani stíluselméleti számának terve fölmerült, s erről többekkel beszélgettem, egy kollégától fontos és jellemző választ kaptam: a stílus elmélete (különösen diszkurzív elmélete) önellentmondás. A kifinomult megjegyzést így értelmezhetem: praxis és tudományos leírás között különbség van, a rendszerező leírás nem a gyakorlatról szól, ugyanakkor annak empíriáján alapul. A nyelvi stílust nyelvészeti általánosító leírás, nyelvészeti stilisztika keretében kell megragadni, s ez természetesen nem azonos az elmélettel. A stílus praktikus jellege és a rá vonatkozó elmélet talán ki is zárják egymást.

A végső soron tudomány- és ismeretelméleti kérdésre többféle válasz is adható. A jelen kötetben szereplő írások és a bevezető is úgy tekint az elméletre, az elméleti megközelítésre, miképp azt Polányi Mihály teszi: olyan elvonatkoztatási szinten kérdez fenomenekre, amely szinten átláthatók a nagyobb összefüggések, s (talán) levezethetők vagy hozzárendelhetők az egyedi esetek. Polányi ilyen értelemben tekint a (jó) elméletet objektívnek, az érzéki tapasztalat eseményrögzítésévé alacsonyodott tudomány fölött álló szellemtudományi eredménynek. „Teljesen általánosan azt lehet mondani, hogy ha egy elméletet mint önmagában racionális elméletet ünneplünk, ezáltal voltaképp prófétikus erőt tulajdonítunk neki. Abban a reményben fogadjuk el, hogy kontaktust teremt a valósággal, vagyis amennyiben tényleg igaz, az eljövendő századokban nem is álmodott módokon mutatja majd meg igazságát. Korunk legnagyobb tudományos felfedezéseinek némelyike jogosan jellemezhető elfogadott tudományos elméletek váratlan megerősítéseként. Igaz következményeinek e teljességgel meghatározhatatlan terjedelme az, ami miatt a szó legmélyebb értelmében objektívnek tartunk egy tudományos elméletet” (POLÁNYI, 1958/1994. I. 22–23.). Amikor az alábbi íveken különböző szerzőktől különböző stíluselméleti megközelítéseket olvashatunk, e megfontolásokat érdemes szem előtt tartani.

A stílusfogalom megközelítését szemlélve, illetve az arról szóló diszkurzusban részt véve, kiindulópontunkat az alább Anderegtől olvasható gondolat adja: nincs általános érvényű stílusmeghatározás, s talán nem is lehet, mert a stílusértelmezés lényegét meghatározza a mögöttes, explicit vagy implicit nyelvértelmezés. Ennek megfelelően különböző nyelvfelfogások különböző stílusértelmezéseket adnak, melyek mind hozzájárulnak valamilyen módon magának a stílusfogalomnak a megragadásához. Az ezredvégen uralkodó stílusértelmezéseket tehát akkor tudjuk jól megérteni,

akkor tudunk a stílusról szóló beszélgetésben részt venni, ha rálátunk a közelmúltban a nyelvértelmezésekben bekövetkezett paradigmaváltozásokra, amelyek a hagyományos meghatározásoknak új értelmet adtak. E változásokat három területen tapasztalhatjuk: a nyelvfilozófia, az irodalomelmélet és a nyelvelmélet területén.

A nyelvfilozófia és az irodalomelmélet nyelvmagyarázatát e helyt együtt említjük, mert azt a stílusfogalom nézőpontjából közössé teszi a hermeneutikai aspektus. A hermeneutika azt teszi az ötvenes évektől kezdve új erővel, amit majd a nyelvtudomány a hatvanas évektől: fejről a talpára állítja a nyelvkérdést, s arról a szintről szemléli a nyelvet, ahonnan az empirikusan és elméletileg egyaránt leginkább lehetséges, a kontextus, a szöveg szintjéről. Jóllehet itt nincsen mód — s szükség sem — a filozófiai vagy az irodalmi hermeneutika kifejtésére, mégis érdemes hivatkozni Gadamerre: „a megértés nem azon alapul, hogy belehelyezkedünk a másik személybe, nem az egyiknek a másikban való közvetlen megértésén alapul. Megérteni amit valaki mond — ez, mint láttuk, a dologban való megértést jelenti, nem pedig azt, hogy belehelyezkedünk a másikba, és megismételjük az élményeit. Hangsúlyoztuk, hogy az értelem tapasztalása, mely a megértésben ilyerénképpen végbemegy, mindig magába foglalja az applikációt. Most figyelembe vesszük, hogy ez az egész folyamat nyelvi jellegű. Nem véletlen, hogy a megértés voltaképpen problematikája és szakavatott elsajátításának kísérlete — a hermeneutika témája — hagyományosan a grammatikához és a retorikához tartozik. A nyelv az a közeg, amelyben a partnerek kölcsönös megértetése és a dologról való egyetértése végbemegy” (GADAMER, 1960/1984. 269.). Gadamer a filozófiai hermeneutika keretében több átértelmezést megelőlegez a nyelvészeti pragmatika számára: így hangsúlyozza a nyelv történeti jellegét a Humboldt-féle energiaelméletnek megfelelően (vö. HUMBOLDT, 1836/1985.), s áttételesen megkérdőjelezi a szinkrónia és a diakrónia, a langue és a parole Saussure-féle dichotómiáját, sőt a szöveg és a befogadó közös cselekvésének modellálásával felvilágosítja az együttműködési alapelv interakciós szemléletét is (vö. LEWIS, 1969.; GRICE, 1968/1988.): „a hermeneutikai beszélgetésnek, hasonlóan az igazi beszélgetéshez, közös nyelvet kell kidolgoznia, s ennek a közös nyelvnek a kidolgozása ugyanúgy, mint a beszélgetésben, nem valamiféle eszköznek az elkészítése, mely a megértetés célját szolgálja, hanem magának a megértetésnek a végrehajtásával esik egybe. Ennek a »beszélgetésnek« a partnerei között is kommunikáció megy végbe, miként két személy között, s ez a kommunikáció több, mint pusztá alkalmazkodás. A szöveg egy dolgot szólaltat meg, de hogy ezt teszi, az végső soron az interpretáló teljesítménye. Mindkettőjüknek része van benne” (GADAMER, 1960/1984. 272.). A második idézet mintegy magyarázza az elsőt a nyelv tekintetében: a „grammatika” vagy a „retorika” ily módon szintén ki van szolgáltatva a történetiségnek, a változásnak; Gadamer a Humboldt-féle elmélet alapján voltaképpen azt írja le, amit a pragmatikai nyelvész egy-két évtizeddel később: a nyelv önmagát folyamatosan létrehozó entitás, s e létrehozás a mindenkor nyelvi cselekvésben (történésben), a verbális interakcióban megy végbe. Így kap értelmet a már Bahtyin által is hangsúlyozott nyelvi dialogicitás (BAKHTIN, 1981.), s ez jelent elméleti kihívást a nyelvtudomány számára: a statikus rendszerszemléletű leírás keretét föl tudja-e váltani egy dinamikus kerettel, amelynek látszólag nagyobb a módszertani homályossága, ám egyúttal — Polányi érvelésének megfelelően — erősebb lehet az elméleti objektivitása is. E fölfogásban a verbális interakcióban (akár a mindennapiban, akár az irodalmiban) részt vevők, így

a hallgató, a befogadó is aktív szerepet kap, pontosabban elismertetik aktív szerepe, szemben a korábbi, strukturalista vagy éppen generatív nyelvelmélettel (ez utóbbi sztenderd modelljében a beszélő/hallgató automataként beszél és ért meg). Ez az a lényegi pont, ahol a hermeneutika és a nyelvészeti pragmatika találkozik (találkozhat), s kiegészítheti egymást, ám közben kikezdi az autonóm nyelvtant, különösen a szemantika oldaláról.

A kérdés a befogadás-központú irodalomelméletben, a filozófiai hermeneutikában és a dekonstrukcióban eddig radikálisabban fogalmazódott meg, mint a nyelvtudományban (akár annak antropológiai irányzataiban is): miképp lehet elméletileg egyetlen keretben bemutatni a Gadamer által is említett Droysen kettős megállapítását, vagyis a történelemben való benneállásunk és a történelemnek bennünk való állásának egyidejűségét (DROYSEN, 1935.) úgy, hogy az „állás” jelentése az állapot folyamatjellegére, vagyis a történetre utal. E hermeneutikai és történetfilozófiai felvetések — melyeket itt nem szükséges részletezni — alapvetően megváltoztatták a befogadásról, a megértésről kialakult, általánosan elfogadott nézetrendszert. E paradigmaváltás lényege közismerten a kanonizált olvasatok relativizálásában vagy megtagadásában és az olvasatok sokféleségének fölmutatásában jelentkezik. S míg a befogadáselmélet mára részletesen kidolgozta fogalomtárát, magára a nyelvre csak részben, pontosabban a legelvontabb szinten kérdezett rá, a nyelvtudomány ehhez csak részleges, bár egyre kiterjedőbb segítséget tud még nyújtani.

E ponton sajátos összefüggés mutatkozik: a nyelvbe való belevetettség, amelyet a korai Wittgenstein és részben Heidegger is állított, csakúgy, mint Saussure, persze eltérő elméleti keretekben, ma együtt jelenik meg a szövegértelmező aktivitásával, megértő tevékenységével. Egyrészt tehát adva van egy mindenkori (viszonylag) zárt rendszer, a nyelvtan (impliciten a hallgatólagos tudásban vagy kifejtve a grammatikában), amely éppen adottsága és (a világot leképező) viszonylagos zártsága miatt kelti a belevetettség (a logocentrizmus) képzetét, ugyanakkor másrészt a beszélő/író és a hallgató/befogadó viszonylag szabadon bánik e rendszerrel. (E kettősséget mutatja be a magyar irodalom elmúlt néhány évtizede például Weöres életművével, Ottlik főművével és A regényről szóló előadásával, Mészöly, Tandori, Esterházy legfontosabb írásaikkal, s ezt például Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténete és annak elméleti háttere is. — Vö. KULCSÁR SZABÓ, 1993.) A kérdés az, miképp tudja e kettősséget a nyelvtudomány megragadni olyan elméleti keret(ek)ben, amelyeket még önmaga is nyelvészetinek hajlandó elismerni. Az elmúlt húsz — harminc év nyelvtudományi paradigmaváltásai és -módosulásai sokak számára leginkább a határok, a(z) akadémiai fennhatóság kérdéseiként jelentek meg, melyek egyúttal a tárgy elméleti körülhatároltságát, a módszertani homogenizáltságot is indokolni látszottak és látszanak számukra.

A szemiotikai elkülönülés pedig már e század legelején nyilvánvaló volt, amikor Saussure jelölő-jelölt modellje mellett, értelmezésében vele szemben fogalmazta meg Peirce a maga modelljét: a szemiózis eszerint „cselekvés vagy befolyás, mely magában foglalja három dologgal, a jellel, annak tárgyával és az interpretálólal való műveletet, s ezt a háromviszonyú rendszert nem lehet párok közötti cselekvésekre bontani” (PEIRCE, 1931 — 1958. 5. 484.; Vö. még ECO, 1984. 1.). Eco a Peirce-féle jelértelmezést (szűkebb értelemben a nyelvértelmezést) a következőképp magyarázza: „A jel mindig felnyit valami újat. Egyetlen értelmező sem mulasztja el az értelmezett jel

kezelése közben bizonyos mértékig megváltoztatni annak határait" (ECO, 1984. 44.). A Peirce- és az Eco-féle teoretikus kijelentés megfelel a fent vázolt hermeneutikai elvnek, s egyúttal behozza azt a szempontot a szemiotikai és vele a nyelvtudományi kutatásokba, amely ellen Saussure-tól kezdve Bloomfielden keresztül Chomsky-ig oly sokan tiltakoztak, úgy tűnik, hiába: a szociokulturális összetevő szempontját.

Itt és a következőkben a nyelvészet pragmatikai megközelítésén, a pragmatikán a következőket értjük: a pragmatika azokat a jelenségeket, pontosabban összefüggéseket vizsgálja, amelyek a nyelvléírásban újrakontextualizálják az autonóm szintaxis elvével bemutatott nyelvi laborjelenségeket, a mondatot, szót. Vagyis azt a jelenségekört írja le a pragmatika, amely lényegi eleme minden verbális interakciónak, minden nyelvi megnyilatkozásnak, de ismeretelméletileg nem tekinthető eredendően nyelvi jellegűnek. A pragmatikának számos definíciója van, melyek egy szűkebb és egy tágabb értelmezési tartományba sorolhatók (ezekre vö. leginkább LEVINSON, 1983.; ld. még APEL, 1982.; DAVIS, 1991.; HORÁNYI, 1977.; PLÉH – SIKLAKI – TERESTYÉNI, 1988.; BRÜNNER – GRAEFEN, 1994.); a magyar nyelvű irodalom máig legfontosabb meghatározása Kiefer Ferenctől származik: „A pragmatikaelmélet három részből áll: a) szemantikaelméletből, b) egy olyan elméletből, amely tudásunkat modellálja és c) egy olyan elméletből, amely az emberi cselekvést modellálja” (KIEFER, 1983. 11.). Hozzátehetjük, hogy a kognitív tudomány, a kognitív pszichológia ma azt hangsúlyozza, hogy az a) és b) pontokban jelöltek nem különülnek el élesen egymástól, mert kognitív feldolgozásuk hasonló jellegű (vö. SIMON – KAPLAN, 1989.; LANGACKER, 1987.), ugyanakkor megjegyzendő, hogy egy kiterjesztett pragmatika tartalmazhat valamilyen szövegelméletet is.

A nyelvtudomány pragmatikai fordulata erről szól: a nyelvléírás nem végezhető el a szűkebb értelemben vett grammatikán kívüli fenomének figyelembe vétele nélkül. Sőt, már a korábbi, főképp etnológiai kutatások azt kezdték bizonyítani, hogy a verbális megnyilatkozások, a nyelvi interakciók szociokulturális összetevői éppúgy valamilyen (nyitott, történeti jellegű) szabályrendszert alkotnak, mint a grammatikaiak, ezért föltehetőleg éppúgy le is írhatók. A pragmatika megalapozása ebből indul ki: a megnyilatkozások, az interakció egészsvű szintjéről, ahová beköthetők a szociokulturális elemek, s ahonnan rálátás nyílik a nyelv szűkebb, grammatikai értelmezésére is, ám már más aspektusból. Ezt mutatja be nem föltétlenül homogén elméleti keretben a diszkurzuselemzés több (elméleti vagy leíró) mértékadó munkája, például Goffman (1981.), Gumperz (1982.), Brown – Yule (1983.), Kallmeyer (1985.), Dascal (1985.), Brünner – Graefen (1994.) stb. Szöveg és (verbális) diszkurzus elméleti megkülönböztetésével itt nem foglalkozunk.

Az általános pragmatikai jellegű (antropológiai nyelvészeti, szociolingvisztikai) nézőpont a nyelv működésének (mondásának) rendjét, normáit keresi és írja le, egyes vonulataiban és eseteiben erősen hasonlítva a Foucault-féle elméletre és terminológiára (vö. FOUCAULT, 1971., 1991.). (A nyelvnek és a társadalmi kommunikációnak számos XX. századi társadalommagyarázó elméletben ismeretesen nagy a szerepe Habermastól Luhmanig, Bourdieu-tól Goffmanig.)

Ennek megfelelően alakult át a nyelvi rend fogalmát lefedő „norma” terminus jelentése, főképp az európai nyelvészeti terminológiában, amely egyáltalán alkalmazta azt. A norma, a rend nyelvi mintája így már nem egy zárt grammatikai szabályrendszerként jelenik meg, amely független az azt alkalmazóktól, hanem nyitott, a

grammatikai rendszernél tágabb mintarendszerként, amelyet a működtetők (a beszélők és hallgatók) megtanulnak, illetve tanulnak (esetleg folyamatosan, megfelelően a hermeneutika *Bildung* elvének), s egyúttal rendszeresen meg is változtatnak. A nyelvi norma német monográfusa a norma szociokulturális értelmezését a következőkben adja meg: „A normák meghatározzák egy népesség praxisát; vagyis meghatározzák az e népesség körében társadalmilag jelentős tevékenységeket és cselekedeteket. Ennyiben egy népesség számára a társadalmi rendet alkotják, s ilyen értelemben közösséget alakítanak a népességből, különleges esetben nyelvközösséget. A normák alapján a népesség a népességen belüli viselkedést tevékenységekként és cselekedetekként értelmezi” (BARTSCH, 1985. 163.). A sikeres viselkedésmódok orientáló mintákká válnak. Ezek az orientációk „lényegében a társadalmilag fontos tényekkel és viselkedésekkel, társadalmilag fontos dolgokkal, szándékokkal és késztetésekkel kapcsolatos elvárásokból állnak; továbbá ide tartoznak a mások viselkedésével és szándékaival kapcsolatos elvárások, s azok az elvárások, hogy másoknak is vannak elvárásai saját viselkedésünkkel és szándékainkkal kapcsolatban, s hogy mások elvárják, hogy nekünk velük kapcsolatban legyenek elvárásaink” (BARTSCH, 1985. 163.). Ebben az értelemben, a különböző közösségi rétegekhez, helyzetekhez, cselekvésekhez és szövegtípusokhoz kötődve lehet többféle normáról, illetve a normativitás általánosságáról beszélni: a közlés attól közlés, hogy a közösségben valaki számára a rend részeként, elvárásként mutatkozik meg.

A Bartsch-féle meghatározás is jól jelzi azt, hogy a nyelvi cselekedet az egyéb cselekedetek közé tartozik, s az adott közösség hagyományaival és szokásaival hasonló viszonyban van, mint amazok. A megnevezés pedig mutatja a kategóriák nyitott voltát: az orientáló minta nem zárt kategória, hanem nyitott típus, amelyhez az anyanyelvi beszélő bizonyos szabadsággal sorol be hasonlításal, analógiás alapon egyedi példányokat (szövegeket, illetve témánk szempontjából stílusokat). Sandignak az e számban bemutatott stilisztikája is e pragmatikai nézetrendszert működteti, e munka is a következő orientáló mintaszinteket említi: kontextustípus, cselekvésminta, szituációtípus, szövegtípus, stílustípus (valamint a beszélő és a hallgató hozzáállása). A nyelvközösség — többek között — e mintákat tartja számon rugalmas stabilitással, tehát nagyobb részt azonosulva a korábbi példákkal, és kisebb részt mindig eltérve azoktól. A (grammatikai) jóformáltság e keretben kontextuális értelmezhetőséget kap, tértől, időtől, szerepviszonyoktól, kontextustól teszi függővé valamely nyelvi megnyilatkozásnak az elfogadható vagy adekvát voltát. A nyelvészeti pragmatikai megközelítések ezt az összefüggést kétféle szempontból írják le. Egyrészt a nyelv mint tudás aspektusra helyezve a hangsúlyt a verbális interakció tudáskeretét modellálva (erre a legismertebb példa VAN DIJK, 1977/1982.), tehát hangsúlyozottan pragmatikai közegben; illetve a kognitív nyelvészet elméletében, amely a nyelvet mint tudást a különböző szinteken kontextuálisan működve alakoszerűen, tehát egészelvűen s nem csupán analitikusan (is) számon tartja (vö. LANGACKER, 1987.). Másrészt a nyelv mint viselkedés aspektusra helyezve a nyomatékot úgy, hogy a használók szerinti nyelvváltozatok (a szocioregionálisan meghatározott anyanyelvváltozatok) mellett használat szerinti nyelvváltozatok (a kontextuálisan meghatározott téma [field], az interakcióban részt vevők szerepviszonyai [tenor] és az írott/beszélt, eltervezett/spontán viszonyok [mode] által meghatározott regiszter) is egyszerre kijelölik és jelzik a beszélő magatartását (vö. HALLIDAY, 1978.).

Az így modellált, a nyelvi közegben magában megmutatkozó diszkurzus tehát fönntartja önmaga rendjét, leginkább az együttműködési alapelvben (LEWIS, 1969.; GRICE, 1968/1988.), illetve általában az Austin – Searle-féle beszédaktus-elméletben leírható cselekvésmóddal, ám ezt nem önmagában teszi. A nyelvről szóló diszkurzus szintén részt vesz a rend kialakításában, az orientáló minták megformálásában. E ponton lép be az itt közölt Pfeiffer-tanulmány egyik fő gondolata (egyúttal leképezve az egész Gumbrecht – Pfeiffer-kötet tematikájának egyik lényegi elemét).

Foucault-ra szükséges itt újra hivatkozni, egyrészt a diszkurzus hatalmi rendjére (FOUCAULT, 1991.), másrészt a tárggyá váló nyelvnek a hatalmi rendben betöltött helyére (FOUCAULT, 1971.). A modern Európa történetében a felvilágosodás (és egyúttal általában a nyelvi sztenderdizáció) korában distanciálódó, objektiválódó nyelv éppen distanciált volta révén válik alkalmassá a rend, a bezáródó orientáló minták kiterjeszkedő fölmutatására, az előírások kijelentésére (tehát egyes nyelvváltozatok kiemelésére, privilegizálására és mások háttérbe szorítására, stigmatizálására). Az az intellektualizációs folyamat, amely az utóbbi két-háromszáz évben a nyelvvel kapcsolatban lezajlott a kontinensen és az angolszász világban, bár eltérő mértékben és minőségben, a nyelvi igazodást és igazítást az általában egyre pluralizálódó közösségek egyik mértékévé tette. A rendalkotás ilyen értelmű végrehajtásának elsőrendű kerete és közege a társadalmi, közösségi intézmény, például a jognak, a tudománynak, a tömegtájékoztatásnak, a közoktatásnak a diszkurzusrendekben is fönntartott intézményei. Az intellektualizációs folyamatot a mindenkori szellemi (és részben a gazdasági) elit hajtja végre, sokszor elvont, nemegyszer transzcendens eszmények jegyében (vö. pl. SCHNELLE, 1982.). Hasonlóképpen az intézményesítést is az elit viszi végbe, jóllehet ehhez erőteljesebb hatalmi pozíció szükséges. Ilyen törekvések természetesen korábban is jelentkeztek (főképpen az ókori retorikákban, de később is; erre vö. PFEIFFER jelen kötetbeli írását, illetve GUMBRECHT, 1986.), újbóli, immár erőteljes megjelenésük azonban a modernizálódó nyelvközösségek kialakulásával, az immár közönségnek tekinthető népesség felülről történő és mindenkire kiterjedő nyelvi homogenizálásának célképzetével adatolható (ellentétben például a középkor vagy a reneszánsz nem mindenkire kiterjedő nyelvi rendjével).

A racionális elv azt kívánta, hogy a „közösséggé váló” (pontosabban egy más értelemben újra, felülről közösséggé tett) népesség számára lehetőleg egyetlen homogén, az eszményeknek megfelelő nyelv álljon rendelkezésre, mellyel a dolgok hozzáférhetővé válnak. Az orientáló minták spontán és tudatos alakítása, illetve kialakítása ettől kezdve az elit kezében volt, amely a mindenkori kanonizált nyelv birtoklását egyre inkább a társadalmi felemelkedés egyik feltételévé tette. A XX. századi jelválság, akár az irodalomban, akár a mindennapi társalgásban, az európai típusú társadalmakban mind erősebben megkérdőjelezte a kanonizáció lehetőségét (az irodalomra vö. SZEGEDY-MASZÁK, 1993.), vagyis újra lázadt a diszkurzus rendje ellen, s új orientáló mintákat mutatott be, határozottan a nyelvi és a szociokulturális pluralitás, a privilegizáltság jegyében. Jóllehet e föllépés nem jelenti a hagyomány teljes megtagadását, sokkal inkább annak másfajta számon tartását s vele együtt mindenkori újraértelmezési szükségét. Ezt mutatja be Esterházy Péter a *Termelési-regény*, *A szív segédigéi* vagy a *Tizenhét hattyúk* nyelvi szinkretizmusával (ld. kötetünkben R. LACHMANN tanulmányát, a *Tizenhét hattyúk*ra vö. KULCSÁR SZABÓ, 1987.; TOLCSVAI NAGY, 1994.). Markáns válasz e folyamatokra ez idáig voltaképpen csak sürgető

jelleggel érkezett a dekonstrukció teóriájában. A hermeneutika a köztes megoldást mutatja egyén és közösség, hagyomány és praxis, szöveg és befogadó közötti viszonyban. E válasz nem markáns, de alighanem reálisabb, objektívebb a strukturalista szövegimmanencia és az autonóm szintaxis, illetve a dekonstrukció felfogása között. Ezért nehezebb is kidolgozni és elfogadtatni e felfogást, mely a verbális interakciót egyszerre tekinti „a nyelv teljesítményének” (HEIDEGGER, 1959. 20. 265.) és a beszélők teljesítményének.

A nyelvészeti pragmatika által bevont szociokulturális tényezők kijelölő jelzője tehát így értelmezhető a fenti vázlat alapján: valamely közösség kulturális hagyományairól van szó, s e közösség azáltal tételeződik közösségként, hogy fenntartja a hagyományokat, részben tudatosan, a rend részeként irányítva azokat. A közösség a legtöbb nem nyelvészeti megközelítésben a társadalom kategóriájával szinoním, míg a nyelvészeti keretek mindinkább nyelv- és/vagy beszélőközösségek kulturális tényezőiről szólnak. Állam, nemzet, nép ritkábban kerül e látómezőbe. Hangsúlyozni szükséges, hogy a közösség a maga belső hierarchiájában működteti a nyelvre vonatkozó, azzal kapcsolatba lépő szociokulturális tényezőket, amelyek közösség-, azaz nyelv- és kultúraspecifikusak, legalábbis részben azok. A részbeni vagy egyes szinteken teljes mértékben specifikus jelleget hangsúlyozza az univerzális (részben természeti) pragmatikai alaptényezőkön túl általában a nyelvészeti pragmatika, de éppígy a kognitív szemantika (vö. LANGACKER, 1987.) vagy a pragmatikai alapú stilisztika (vö. SANDIG kötetünkben közölt művével).

A kulturális (és a mögötte meghúzódó kultúra) szóval jelölt fogalomkör koronként és iskolánként igen nagy mértékben különbözik. Tekintsük e fogalomkört akár az emberi társadalom szimbolikus és tanult/művelt aspektusainak (mint a brit szociológiában), akár az emberi magatartás, a hiedelemrendszerek, az értékek és az ideológiák rendszerének (mint az amerikai szociológiában), akár a viselkedés tanult mintáiból, a nem tudatos szintekből (pl. az elvont grammatikai rendszerből) és a kulturálisan meghatározott gondolati és percepciók mintákból összeálló szisztémának (mint a kulturális antropológiában – vö. MARSHALL, 1994. 104–105.), mindegyik magyarázat azokat az aspektusokat nevezi meg, amelyeket a pragmatikai alapozású nyelvészet saját célképzetei miatt figyelembe vesz.

E ponton válik végképp fontossá a nyelvvel kapcsolatba hozott cselekvésselméletek bármelyike, leginkább az Austin–Searle-féle beszédaktus-elmélet vagy a Garfinkel-féle etnometodológia (GARFINKEL, 1967/1977.), illetve az itt közölt tanulmányokban Sandignál, emellett Max Weber és Alfred Schütz cselekvésmagyarázata, Pfeiffernél N. Luhmané, vagy akár a Halliday-féle szisztémikus nyelvtan, illetve a szemantika legújabb eredményei, különösen a kognitív szemantika különböző modelljei (vö. POSNER, 1989.; LANGACKER, 1987., 1991.), egyként kiemelve a verbális interakciók kettős természetét: a bennük megmutatkozó szimbolikus folyamatot és az általuk megvalósuló operatív funkciót; egyúttal megfelelve Kiefer főtebb említett pragmatikai kritériumainak, azzal a már említett megjegyzéssel, hogy a szemantikaelmélet – ma úgy tűnik föl – nem kerülheti meg a világról való tudásra, a megismerésre vonatkozó kérdéseket. A kapcsolat a következőkben jelölhető meg: az emberi tudás, a kogníció elemi egységei éppígy lehetnek propozicionálisak, mint képszerűek, akár nyelvhez kötődnek azok, akár nem, s ez vonatkozik az összetett entitásokra is (vö. SIMON–KAPLAN, 1989.; LANGACKER, 1987.). Ennek megfelelően

kapcsolódnak össze a nyelvi és nem nyelvi elemek egy szociokulturálisan meghatározott mezőben, azaz egy tudáskeretben, mint például van Dijk ismert jegyellenőrzési példájában (VAN DIJK, 1977/1982.) nemcsak propozicionálisan, hanem képszerűen is, illetve e kettősséggel, az alakszerűség, a Gestalt holisztikus tudásszervező és -számotartó jellegével ragadhatjuk meg a nagyobb nyelvi (jellegű) entitásokat is. Ez teszi lehetővé, hogy a szövegről és a stílusról, illetve a szövegtípusról és a stílustípusról nyelv és szociokulturális összetevők közös mezőjében beszéljünk, mert e típusokról, vagyis az orientáló mintákról való tudásunk általában szintén nem explicit jelentéselemei tartalmazznak egyszerű képi elemeket is, amelyek összetettekké szerveződnek, részben szintén Gestalt jelleggel. S ez teszi lehetővé, hogy elfogadhatóvá, sőt hangsúlyozandóvá váljon Petőfi ama gondolata (melynek persze nagy múltja van), hogy a szöveg szintje nem tekinthető a hang, a morféma, a szintagma, a mondat szekvencia következő elemének, e más minőség azonban a fordított irányú levezetés lehetőségét nem zárja ki (PETŐFI, 1994.).

A fenti vázlatban bemutatott nyelvtudományi paradigmaváltás nem a grammatika dekonstrukcióját célozza, épp ellenkezőleg, a grammatikát el kívánja helyezni saját szélesebb viszonyrendszerében, most megint eldöntve a kontextuális — akontextuális magyarázóelvek egymással folyó küzdelmét egy időre, s ezáltal föl kívánja oldani a szinkrónia — diakrónia, langue — parole (rendszerű — kontextuális) merev szembenállását (vö. LANGACKER, 1987.; PETŐFI, 1994.).

A nyelvről szóló hazai tudományos diszkurzus csak igen részlegesen dolgozta föl mind ez idáig a főtebb vázolt pragmatikai fordulatot és annak következményeit. Elmélyülten voltaképpen csak az elmúlt tíz évben fordult a fölvetett kérdések felé. Ugyanez vonatkozik a stílusfogalom elméleti megragadásának kísérleteire is (tehát nem a kifejtő stilisztikára gondolunk, jóllehet a pragmatikai fordulat következményei rájuk is vonatkoznak, de inkább következő lépésben). Jól mutatja ezt az utóbbi évek két reprezentatív stílusértelmező munkája (FÓNAGY, 1992. és SZATHMÁRI, 1994.); mindkét mű a nyelvi rendszer (szintaxis és lexikon) autonóm voltából indul ki, s ahhoz köt — eltérő nézőpontból — nyelven kívüli entitásokat, Fónagy leginkább a tudattalant, Szathmári pedig a beszédhelyzetet, de annak történetiségétől elvonatkoztatva.

A stílusról szólva a legtöbb értelmező a klasszikus definícióból indul ki, mely szerint a stílus a (valamit) valamiképp mondás, a mondás (írás) megformáltsága. Az azonosító szintagmából álló definícióknak azonban az a kellemetlen tulajdonságuk, hogy a meghatározást átadják egy következő főnévnek (a szintagma második tagjának, itt a „mód”-nak), s arra rábíznak mindent. Mit jelent tehát e mód, ezt kell kifejteni a stílusértelmezéseknek. Jóllehet az alább következő írások (írásrészek) mindannyian közösek a főtebb vázolt pragmatikai keret valamilyen móduszú vállalásában, mégis különböző válaszokat, pontosabban körülírásokat adnak a stílus fogalmára. Hiszen valamennyien hangsúlyozzák a terminus körül uralkodó káoszt (például Sandig), homályosságot (például Pfeiffer), ill. a végső definíció föltehető lehetetlenségét (például Anderegg). Mindez a nyelvi praxisnak s különösen a stíluspraxisnak mint diszkurzív praxisnak a megragadási kísérleteiben válhat nyilvánvalóvá (vö. a Gumbrecht — Pfeiffer-kötet rövid bevezetőjét a belső címlapon), melynek konceptuális eredménye a „produktív labilitás”. Hiszen a kérdés kutatóinak azzal kellett szembesülniük az elmúlt évtizedekben, hogy a stílus fogalma nem

írható le sem az autonóm nyelvtan keretében, sem pedig az ahhoz való közvetlen viszonyban. Vagyis a stílus nem tekinthető kizárólag sem a *langue*, a „nyelvi rendszer” rögzíthető részének, sem egyszerűen valamilyen aktuális *parole* jelenségnek, amely a *langue*-hoz például az eltérés, a többletadás vagy a kiválogatás cselekedetével viszonyítható. Mindez igaznak tűnik a szintaxisra és a szemantikára külön-külön és együttvéve is. E megállapítás kétségkívül bizonytalanságot keltett, főképp a nyelv-tudományi indíttatású stílusértelmezésekben, hiszen az elméleti vita kétségbe vonta a strukturalizmus által kidolgozott részletes leíró és elemző nyelvészeti módszertant úgy, hogy újat azonnal nem adott, s ma is csak részben ad.

A stílusértelmezésben ekkor (egyébként igen korán) lép be az Enkvist által bevezetett magyarázó elv: a stílus viszonyfogalom, pontosabban viszonykategória a nyelvi praxisban (ENKVIST, 1964.). A viszony pedig a beszélők, a kontextus, a beszédhelyzet tényezői között jön létre, s e viszonyt mások mellett éppen a megformáltság képezi le, s hozzátehetjük, a megformáltság, a stílus teszi lehetővé létét és fölismerhetőségét a beszélők/hallgatók számára. Ehhez tehát szükség van a nyelvészeti pragmatika, a művelődéstörténet, a társadalomelmélet, a hermeneutika, az ismeretelmélet eredményeinek bevonására, s ez már olyan széles interdiszciplinaritást föltételez, amely kétségbe vonhatja a fogalomértelmezés körülhatárolhatóságát és bármilyen módszertan kidolgozhatóságát. Talán e felismerésekből és félelmekből (is) eredhetett ama híres, de talán nem kellően indokolt kijelentés a stilisztika haláláról (a *Langue française* 1969 szeptemberi, stilisztikai tematikájú számának bevezetőjében), s nem véletlenül a strukturalista stílusmagyarázatban máig legerősebb és legtermékenyebb francia nyelvtérületen (kötetünk Genette-részlete bizonyítja a nagyon alaposan kidolgozott strukturalista kerettől való elszakadás kísérletének a nehézségét, de lehetséességét).

A stílus mint viszonyrendszer azonban az Enkvist által vázoltnál is összetettebbnek látszik. Mert igaz ugyan, hogy a nyelvközösség a maga szociokulturális változói között tipizálva (nyitottabb vagy zártabb módon) számon tartja a cselekvéseket, a szituációkat, a szövegeket, a stílusokat, a szerepviszonyokat, de ez a számon tartás a nyelvközösség tagjai számára nem azonos mértékben és módon férhető hozzá. Ha az irodalmi hermeneutika, a befogadáselmélet terminusaival élünk, akkor a befogadói horizont részeként nevezhetjük meg a befogadó (és a beszélő/író) nyelvi horizontját. Ha szociolingvisztikai és kognitív nyelvészeti terminológiával élünk, ugyanazt a fenomént (az egyéni nyelvi horizontot) (hallgatólagos vagy gyakorlati) nyelvi tudásnak, nyelvi és/vagy kommunikatív kompetenciának nevezhetjük (vö. HYMES, 1972/1977.; COSERIU, 1985.). Bármilyen oldalról közelítünk is a kérdés tárgyához, a megállapítás szükségképpen az, hogy ezek az egyéni tudások szükségképpen különböznek egymástól, illetve egy kisebb és zártabb közösségben inkább egyeznek, s egy nagyobb közösségben egyezhetnek és különbözhetnek is. Mindennek alapjául például a Halliday által megfogalmazott, a nyelv használói szerinti változatokat, az anyanyelvváltozatokat meghatározó szocioregionális (a nyelvi szocializációt térben és társadalmi rétegben kijelölő) tényezőket tehetjük az anyanyelvi beszélő nyelvi meghatározottságának (nyelvi horizont kijelölésének) megragadására, melyek persze kiegészülnek a *Bildung* folyamatában szerzett további tudással.

Akkor tehát, amikor az anyanyelvi beszélő valamilyen stílust implikál vagy intencionál, illetve valamilyen stílust megért, a fentebb megjelölt pragmatikaiakon túl

további tényezők lépnek játékba: a beszélő/hallgató egyéni nyelvi horizontja (mellyel egyáltalán képes egyes megformáltsági jelenségeket azokként felismerni, amik), és a Sandig által is említett hozzáállása (beállítódása, mely a stílusértékelést a korábbi ismeretek és az addig megismert orientáló minták alapján vagy már előre irányítja, vagy heurisztikus alapon kiegészíti a stílusra vonatkozó ismereteket).

Az anyanyelvi beszélő, a befogadó ma föltehetőleg ebben a nyelvközösségi szinten relativizált, egyéni szinten ellenben rögzített viszonyrendszerben tartja számon a saját maga által ismert stílustípusokat. Nyelvközösségi szinten ugyanis az általános (kiemelt) orientáló mintákkal kerülnek viszonyba a stílustípusok és a megnyilatkozások, összetett képet adva, több nézőpontot is működtetve, míg egyéni szinten egyetlen nézőpont érvényesül, s a saját maga által ismert stílustípusokat viszonyítja az általa ismert orientáló mintákhoz. E ponton érvényesül az elvárás, illetve a megfelelési, az igazodási vágy, s mindkettő a nyelvben, a stílusok közötti otthonosságérzetet támogatja. A beszélő és a hallgató, az író és az olvasó számára e keretben válik a szöveg értelmének részévé a megformáltság. A viszonyjellegnek ez az aspektusa pedig újra a hermeneutikai és a szövegtani alapkérdéshez vezet vissza: milyen mértékben adja a szöveg értelmét (jelentését) maga a szöveg (itt a stílus keretében természetesen elsősorban a szöveg formai organizációja, ahogy Petőfi a stílus szempontjából számba jövő összetevőt nevezi), és milyen mértékben járul hozzá ehhez az értelemhez a hallgató/befogadó. Az itt olvasható stílusértelmezések mindegyike a fentebb már említett hermeneutikai szemszögből látják a stílus kérdését, azaz mindkét tényező lényegi szerepét hangsúlyozzák. Ezen belül Enkvist és Genette inkább a szöveg formai organizációjára, annak lehetséges implikációira összpontosít (Enkvist egyértelműen szövegszinten, Genette szemantikai kiindulóponttal), a többi szerző inkább a nyelvi cselekvőre, az értelmezőre (Pfeiffer és Lachmann kultúrtudományi, Sandig cselekvéseméleti nézőponttal), Anderegg inkább az egyensúlyra törekszik. A stílus létmódja ezáltal megvilágítóbb magyarázatot kap, ugyanakkor nyelvi (szöveg-megformáltsági) leírhatósága kikerül a szűken értelmezett nyelvészet fennhatósága alól (ezért tekinti Sandig nem nyelvészeti kérdésnek a stílust), de nem az irodalomelmélet körébe helyeződik át, hanem a fentebb vázolt interdiszciplináris körbe.

Mindennek az az általános következménye, hogy nem egyszerűen a kontextus nélküli nyelvi entitások különböző kontextusbeli különböző stílusértékét állapíthatjuk meg, hanem ugyanannak a szövegnek különböző stílustípusba való befogadói besorolását is, s e besorolások elkülönbözését az eltérő nyelvi meghatározottságoknak tudhatjuk be. E kettős viszonyítás önmagában is bizonyítja (ha még egyáltalán szükséges), hogy a stílusfogalom megragadása, a stílusjellemzők leírása, az elemzés csakis szövegszinten képzelhető el, illetve onnan indítható (vö. még SANDIG, 1990. – különleges kivételt képez a szókészlet, amely autonóm rendszerben is megjelenítheti a megformáltsághoz kötődő stílustipológiát, természetesen éppúgy a beszélői nyelvi meghatározottságoknak megfelelően). A stíluselméleteknek s így az azok alapján kidolgozandó stilisztikáknak tehát felülről lefelé kell építkezniük. Mivel a cselekvés, a verbális interakció, a kontextus, a szöveg már modellálható, elméleti és leíró kísérletek készültek róluk, ezért ezek fölhasználhatók valamely stíluselmélet vagy stilisztika kidolgozásakor (ezt tette például Sandig, kötetünkben részlettel szereplő művében, ennek összetevőivel találkozhatunk Enkvist itteni írásában, s ez áll a többi dolgozat szemlélete mögött is).

Mindamellett e módszertani és elméleti kijelölés egyáltalán nem mentes a nehézségektől. A különböző bevonandó pragmatikai szférák (cselekvés, kontextus, szöveg, norma) különböző elméleti keretekben gyakran különböző terminológiával tárgyalatnak, s ezek összedolgozása nem könnyű; a folyamatos újraértelmezés torzításhoz, elméleti homogenizáláshoz vezethet. Még több problémát okozhat a hermeneutikai és a szövegtani nézőpont egyik közös mezője: ha a stílus a szöveg értelmének a része (s ez derül ki az itt sorra kerülő hat tanulmányból is), akkor megragadhatósága a megértést előfeltételezi, megragadhatóságának mértéke a megértés mértékével áll(hat) arányban. A megértésen alapuló értelmezéshipotézis ezért magában foglalja a stílusra vonatkozó megértési ítéleteket is. Vagyis: ahhoz, hogy a stílust leírassuk, már előzetesen ismernünk kell lényegét a praxisból, ahhoz, hogy egy szöveg stílusáról beszélhessünk, meg kell értenünk a szöveget, annak részeként annak stílusát is. A stílusértelmezés így tehát a nem verbális befogadói válasz lehetséges verbalizálása, konceptuális explicálása. Ekképp a stílusfogalom interpretálója, az adott szöveg stílusának értelmezője arra törekedhet, hogy saját nyelvi horizontját lehetőleg ráigítsa, a nyelvközösség orientáló mintáit — természetesen saját értelmezésében — számon tartsa, s így olyan fogalmi apparátussal dolgozzon, ami mások számára is hozzáférhetővé teszi saját stílusmegértését: diszkurzusban legyen. Mindez újból a terminológiának s a terminológia hasonló értelmezhetőségének a kérdését veti föl. Talán nem nyilvánvaló, de mégis fontos s egyúttal paradigmaticus, hogy a köznyelvi stílusmegjelölések (durva, barátságos, ironikus, patetikus, lekezelő stb.) egy-egy szöveg stílusbesorolásának, s ezáltal a stílustípusoknak (a voltaképpeni stílusrétegeknek) általában csak egy aspektusát jelölik meg; vagyis a tulajdonképpeni stílustípusoknak többnyire nincsen megnevezésük a mindennapi nyelvi praxisban, de nincsen jószerivel a stílusleírásban sem. Érzékletesen mutatja be ezt éppen Sandig, aki a német nyelv több mint száz köznyelvi stílusbesorolásának elemzésével, tipizálásával építi föl — többek között — stilisztikáját.

Az alább következő hat tanulmány (vagy részlet) tehát a stílus diszkurzív elmélete felé viszi az érdeklődőt: a stílust mindegyik a nyelvközösség egy diszkurzusrendjében dinamikusán fönntartott fenoménnek tekinti, a közösség a praxisban beszél róla általa, míg a tudomány a maga speciális beszélgetését folytatja e jelenségről.

A szerkesztő köszönetet mond mindazoknak, akik segítették e szám létrejöttét.

HIVATKOZÁSOK

- APEL, KARL-OTTO (Hrsg.) 1982. Sprachpragmatik und Philosophie. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
 BAKHTIN, MIKHAIL 1981. The Dialogic Imagination. Austin and London, University of Texas Press.
 BARTSCH, RENATE 1985. Sprachnormen: Theorie und Praxis. Tübingen, Max Niemeyer.
 BROWN, GILLIAN—YULE, GEORGE 1983. Discourse Analysis. Cambridge.

- BRÜNNER, GISELA — GRAEFEN, GABRIELE 1994. Zur Konzeption Funktionalen Pragmatik. = *Brünner, G. — Graefen, G. (Hrsg.): Texte und Diskurse*. Westdeutscher Verlag.
- COSERIU, EUGENIO 1984. Sprachkompetenz. Grundzüge der Theorie des Sprechens. Tübingen, UTB. Francke Verlag.
- DASCAL, MARCELO (Ed.) 1985. Dialogue. An Intredisciplinary Approach. Amsterdam, John Benjamins.
- DAVIS, STEVEN (Ed.) 1991. Pragmatics. A Reader. Oxford.
- VAN DIJK, TEUN A. 1977/1982. Kontextus és megismerés. Tudáskeretek és beszédaktus-megértés. = *Thomka Beáta (Szerk.): Tanulmányok*. 15. Szövegelmélet. Újvidék, 63–81.
- DROYSEN, JOHANN G. 1935. Historik. Hrsg. von R. Hübner.
- ECO, UMBERTO 1984. Semiotics and the Philosophy of Language. Bloomington, Indiana University Press.
- ENKVIST, NILS ERIK 1964. On Defining Style. = *N. E. Enkvist—J. Spencer—M. J. Gregory (Ed.): Linguistics and Style*. London, Longman.
- FÓNAGY IVÁN 1992. stílus. = *Világirodalmi Lexikon*. 13. köt. Főszerk. Szerdahelyi István. Bp., Akadémiai Kiadó 606–626.
- FOUCAULT, MICHEL 1971. Die Ordnung der Dinge. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- FOUCAULT, MICHEL 1991. A diskurzus rendje. = *Holmi* 862–889.
- GADAMER, HANS-GEORG 1960/1984. Igazság és módszer. Ford. Bonyhai Gábor. Bp., Gondolat Kiadó.
- GARFINKEL, HAROLD 1967/1977. Mi az etnometodológia? = *Horányi Özséb (Szerk.) 1977*. 173–202.
- GOFFMAN, ERVING 1981. Forms of Talk. University of Pennsylvania Press.
- GRICE, PAUL 1968/1988. A társalgás logikája. (Logic and Conversation). = *Pléh Csaba, Siklaki István, Terestyéni Tamás (Szerk.): Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Bp., Tankönyvkiadó 233–250.
- GUMBRECHT, HANS U. 1986. Schwindende Stabilität der Wirklichkeit. Eine Geschichte des Stilbegriffs. = *Gumbrecht, H. U. — Pfeiffer, K. L. (Hrsg.): Stil. Geschichten und Funktionen eines kulturwissenschaftliches Diskurselements*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- GUMPERZ, JOHN J. 1982. Discourse Strategies. Cambridge.
- HALLIDAY, M. A. K. 1978. Language as a Social Semiotic. The Social Interpretation of Language and Meaning. London—Baltimore, University Park Press.
- HEIDEGGER, MARTIN 1959. Unterwegs zur Sprache. Stuttgart, Neske.
- HORÁNYI ÖZSÉB (Szerk.) 1977. Kommunikáció. Bp., Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- HUMBOLDT, WILHELM VON 1836/1985. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. Válogatott írásai. Bp., Európa Kiadó.
- HYMES, DELL 1972/1977. Kommunikatív kompetencia. = *Horányi (Szerk.) 1977*. II. 333–366.
- KALLMEYER, WERNER (Hrsg.) 1985. Kommunikationstypologie. Handlungsmuster, Textsorten, Situationstypen. Düsseldorf, Schwann.
- KIEFER FERENC 1983. Az előfeltevések elmélete. Bp., Akadémiai Kiadó.

- KULCSÁR SZABÓ ERNŐ 1987. Csokonai Lili: Tizenhét hattyúk. = *Kortárs* 12. 159 – 164.
- KULCSÁR SZABÓ ERNŐ 1993. A magyar irodalom története. 1945 – 1991. Bp., Argumentum.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford, California.
- LANGACKER, RONALD W. 1991. *Concept, Image, Symbol: the Cognitive Basis of Grammar*. Berlin – New York, Mouton de Gruyter.
- LEVINSON, STEPHEN C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press.
- LEWIS, DAVID 1969. *Convention: A Philosophical Study*. Cambridge.
- MARSHALL, GORDON (Ed.) 1994. *The Concise Oxford Dictionary of Sociology*.
- PEIRCE, CHARLES S. 1931 – 1958. *The Collected Papers*. Cambridge.
- PETŐFI S. JÁNOS 1994. A jelentés értelmezéséről és vizsgálatáról. Párizs – Bécs – Bp., Magyar Műhely.
- PLÉH CSABA – SIKLAKI ISTVÁN – TERESTYÉNI TAMÁS (Szerk.) 1988. *Nyelv – cselekvés – kommunikáció*. Bp., Tankönyvkiadó.
- POLÁNYI MIHÁLY 1958/1994. A személyes tudás. Ford. Pap Mária. Bp., Atlantisz Kiadó.
- POSNER, MICHAEL (Ed.) 1989. *Foundations of Cognitive Science*. M. I. T. Press.
- SANDIG, BARBARA 1990. Holistic linguistics as a perspective for the nineties. *Text* 91 – 95.
- SCHNELLE, HELMUT 1982. Empirische und transzendente Sprachgemeinschaften. = *Apel* (Hrsg.) 1982. 394 – 440.
- SIMON, HERBERT A. – KAPLAN, CRAIG A. 1989. *Foundations of Cognitive Science*. = M. I. Posner (Ed.): *Foundations of Cognitive Science*. M. I. T. Press 1 – 48.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1994. Stílusról, stilisztikáról napjainkban. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY 1993. Felmagasztosítás és tönkretétel: nyelv a két háború közötti regényben. = *Kabdebó L. – Kulcsár Szabó E.* (Szerk.): *Szintézis nélküli évek*. Pécs, JPTE Kiadó.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1994. Nyelv, a magasban. A Tizenhét hattyúk nyelvszemlélete. = *Alföld* 7. 47 – 54.

Irodalomtudományi stíluselmélet

II. STÍLUSFOGALOM ÉS NYELVFOGALOM

1. Stílus és grammatika

Ha stíluson a nyelvhasználat módját értjük, az az aggályunk támadhat, hogy e magyarázat a sokjelentésű szót egy nem kevésbé sokjelentésűvel helyettesíti csupán, és hogy az effajta körülírás által a fogalom amúgyis bizonytalan kontúrja a teljesen meghatározhatatlanban oldódik fel. A nyelv szó, akárcsak a stílus, valóban sok mindennek mondható, csak épp egyértelműnek nem. A nyelv jelölheti a beszélés képességét, de ugyanúgy kifejezések repertoárját is, nyelven olykor ténylegesen artikulált mondatokat értünk, gyakran azonban jelek és szabályok rendszerét is, mely a mondatok alapjául szolgál, s amely érthetőséget garantálja. Különösen zavaróan hat az a tapasztalat, hogy nyelv és stílus nemritkán szinonimaként használatos, akkor például, ha egy szerző vagy mű sajátos nyelvéről van szó, vagy amennyiben különböző stílusokat mint nyelven belüli nyelveket határoznak meg.¹ A nyelvtudomány, illetve a lingvisztika nem ok nélkül használ – Ferdinand de Saussure javaslatát követve – egy sor különböző, franciából és angolból kölcsönzött terminust ahhoz², hogy differenciáltan tudja megnevezni azt, amit a német a Sprache/nyelv szóban összefoglal.

A nyelv szó széles jelentésspektruma persze a szóban forgó esetben is megköti igényel. Amennyiben a stílus fogalmát a nyelv fogalmához való viszonya révén határozzuk meg, célszerűnek, sőt elengedhetetlennek tűnik, hogy egy jelekből és szabályokból álló rendszer képzetét tekintsük a nyelvfogalom integráns összetevőjének. Ha ugyanis a nyelvet még nyitottabban, például mint „bizonyos tulajdonságú kifejezések halmazát”³ ragadjuk meg, a javasolt stílusmeghatározás elveszíti értelmét; minthogy a *módra* vonatkozó kérdés, *ahogyan* a „kifejezések halmazát” használjuk, éppen azon szabályszerűségeket, vagyis azon rendszert érintő kérdés lesz, melyet nem

¹ Vö. B. P. HARTMANN: Die Sprache als linguistisches Problem. = P. Hartmann u. a.: Die deutsche Sprache im 20. Jahrhundert. Göttingen, 1969. 58.

² A parole és a langue-hoz, a performanciához és a kompetenciához vö. alább a 25. és köv. o. (A tanulmány lábjegyzeteiben az oldalszámok a fordítás alapjául szolgáló kötet eredeti oldalszámai (JOHANNES ANDEREGG: Literaturwissenschaftliche Stiltheorie. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1977.). – A fordításban vö. 240–241. o. – A ford.

³ R. DIETRICH: Theoriebildung in der Linguistik. = Grundzüge der Literatur- und Sprachwissenschaft. Szerk. H. L. Arnold – V. Sinemus. N 2. München, 1974. 54.

stílusnak, hanem grammatikának nevezünk. Ha azonban a stílust mégis úgy értelmezzük, mint azt a módot, ahogyan egy grammatikai-lexikai rendszert használunk, az persze azt is jelenti, hogy a stílus leírása csakis abban az esetben lesz sikeres, a stílusra irányuló kérdés csak akkor lehet értelmes, ha a nyelvet alkotó rendszert ismertnek tételezzük. Beigazolódik tehát a régi tapasztalat, miszerint csak az lehet eredményes a stílusvizsgálatban, aki a mindenkor használatos nyelvet, annak nyelv-tanát és szókincsét tökéletesen bírja.

Ha a stílus, illetve a stilisztika fogalma vita tárgya, e fogalmat elkerülhetetlenül a grammatika fogalmával szembesítjük. Azt mindenestre joggal megkérdőjelezhetjük, hogy grammatika és a stilisztika oly gyakran emlegetett ellentéte pusztán a kötelező és fakultatív nyelvhasználat ellentétére korlátozódna; a stílus azonosítása a fakultatív nyelvhasználattal — ahogy az a későbbiekben kiderül⁴ — a stílus fogalmát szűk-ségtelen és célszerűtlen módon leszűkíti. Az azonban nem kétséges, hogy stílusról csak akkor van értelme beszélnünk, ha a stílus, illetve a stilisztika fogalma különbö-zik a grammatika fogalmától. A stílusfogalom értelmes használatának feltétele adva van, ha e fogalmat mint a nyelvhasználat módját a grammatika fogalmával mint a nyelvet konstituáló szabályrendszer leírásával állítjuk szembe. A stílus eszerint je-lentheti egy sokféle módon alkalmazható szabályrendszer specifikus használatát is, amely rendszert maga a grammatika rögzíti. Mindamellett nem lényegtelen már itt utalni arra, hogy a grammatika a nyelvi szabályrendszer nem előfeltétel nélküli, tel-jes érvényű leírása, és hogy éppenséggel sokkal inkább függ a mindenkor alapul vett nyelvelmélet előírásaitól.⁵ A nyelvelméletből származnak ugyanis azok a fogalmak, amelyek lehetővé teszik, hogy „kifejezések végtelen halmazának” észleletét sziszte-matikus rendszerbe foglaljuk. A nyelvelmélet fejlődésével épp ezért a grammatika felfogása is változik. Bár a stílus fogalma a grammatika fogalmával való oppozíciójá-ból nyeri értelmét, a stílusfogalom használata mégisincs a grammatika egy meghatá-rozott felfogásához kötve,⁶ mint ahogy minden stílusvizsgálat is feltételezi valamiféle grammatika ismeretét, ámde attól még nem egy bizonyos grammatikáét.

Feltehetőleg egyfelől annak a nem mindig alaptalan *bizalmatlanságnak*, amelyet a szubjektivitás szégyenfeltját hordozni látszó stílusfogalommal szemben általában táplálnak, másfelől viszont a grammatikai kategóriák állítólagos objektivitásába ve-tett megkérdőjelezhető *bizalomnak* tulajdonítható, hogy a nyelvészet, mikor a köl-tészettel foglalkozik, a stílus fogalmának eliminálására, s annak a grammatika révén történő pótlására törekszik. Ezért lehet beszélni egy vers nyelvтанáról, vagy meg-fogalmazni azt a követelményt, hogyan írjuk le egy mű vagy egy szerző nyelvтанát. Efféle — jellemző módon még megvalósításra váró — elképzelések problematikáját több ízben is tárgyalták.⁷ Kiváltképp megfontolandó, hogy egy szöveg grammatiká-jának leírása sohasem csupán ezen egyetlen szöveg leírása: bár a grammatika meg-nevezi azokat a szabályokat, amelyek ezen szöveg mondatainak alapjául szolgálnak, mégis — éppen mert szabályokról van szó — felhasználásukkal olyan mondatok is képezhetők, amelyeket a kiinduló szöveg nem tartalmaz, s amelyek e szövegen kívül

⁴ Vö. alább a 36. o.-tól. A fordításban vö. 247. — A *ford.*

⁵ Vö. alább a 23. o.-tól. — A fordításban vö. 239–241. — A *ford.*

⁶ Vö. alább a 26. o.-tól. — A fordításban vö. 241–242. — A *ford.*

⁷ Vö. pl. N. ENKVIST: *Linguistic Stylistics*. The Hague — Paris, 1973. 46.

nem értelmezhetők jól formált vagy értelmes mondatokként. Ezenfelül az is nyilvánvaló, hogy a különböző, egyéni grammatikával rendelkező szövegek összehasonlítását ugyanazok a súlyos problémák terhelik, amelyek a különböző nyelvi rendszerek összehasonlításakor jelentkeznek. Mindenekelőtt azonban — és itt mutatkozik meg a stílus és a grammatika fogalmi oppozíciójának értelme — a két fogalom egybemosásával elvesz a differenciálás lehetősége, mégpedig egyrészt egy általános, az individuális fölötti érvényessége révén a kommunikációt lehetővé tevő szabályrendszer, másrészt e szabályrendszer specifikus, esetlegesen egyéni *alkalmazási módja* közti különbségtétel lehetősége.

2. A stíluskutatás határai

Ha a stílusfogalom vita tárgyát képezi, akkor egyúttal problémaként merül fel a stíluskutatás más tudományágaktól vagy aldiszciplináktól való elhatárolása is. Ezért kísérelték meg — változó indokolással vagy hallgatólagos konszenzus alapján — a stíluskutatást újra és újra megkülönböztetni nemcsak a grammatika leírásától, hanem úgyszintén a dialektológiától és a történeti nyelvészettől is, ezért igyekeztek önálló területet biztosítani a szociolektusok vizsgálatának és nemritkán a szaknyelvek leírásának is.⁸

Egy ilyesfajta elkülönítés és alosztályozás célszerűségében aligha kételkedhetünk. Legalábbis az említett területek némelyikén régóta saját specifikus kutatási módszereket és elméleteket fejlesztettek ki, melyekből bizonyos önállóságra való igény vezethető le, és biztosan veszít használati értékéből a stíluskutatás fogalma, ha vak-tában a nyelvi variációs lehetőségek minden fajtájának kutatására kiterjesztjük.

Nyilvánvalóan senki sem hiszi, hogy felvázolható a nyelvvel foglalkozó tudományágak és aldiszciplinák valamiféle előzetes rendszere, amelyből a stíluskutatás határai egzakt módon leolvashatók. Egy efféle rendszer olyasmit feltételez, ami alapvetően teljesíthetetlen, és soha nem is fog teljesülni, nevezetesen: minden nyelvi jelenség átfogó, hierarchikusan tagolt és teljes érvényű leírását. Az azonban nagyon is elvárható a stíluskutatástól, hogy az általa igényelt terület meghatározását adja. Épp ezért kérdéses, vajon sikerül-e a stílust — mint a nyelvhasználat módját — meghatározva célszerűnek elismert módon behatárolni a stíluskutatás tárgykörét.

Ha a stíluskutatást alkalmasint egy nyelvjárás különböző alkalmazása érdekli, nem pedig az eltérő nyelvjárások közötti általános különbözőségek vagy a mindenkori grammatikai-lexikai rendszerük, akkor maguk a nyelvjárások nem sorolhatók be a stílus fogalma alá. Éppen ez a követelmény teljesül áltálal, hogy a stíluskutatás az egyes nyelvjárást önálló rendszerrel rendelkező független nyelvnek tekintí, saját tárgyaként, vagyis stílusként pedig e dialektus használatának specifikus módját vizsgálja, úgy, ahogyan az egy egyedi szövegben vagy egy szövegcsoporthban manifesztálódik.

⁸ Vö. N. ENKVIST: *Linguistic. Stylistics*. The Hague — Paris, 1973. 16.; H. ROSSIPAL: *Konnotationsbereiche, Stiloppositionen und die sogenannten Sprachen in der Sprache*. = *Germanistische Linguistik* 1973. 4.; B. SPILLNER: *Linguistik und Literaturwissenschaft. Stilsforschung, Rhetorik, Textlinguistik*. Stuttgart, 1974. 14., 19–20.; E. WERLICH: *Typologie der Texte. Entwurf eines textlinguistischen Modells zur Grundlegung einer Textgrammatik*. Heidelberg, 1975. 59.

Az a tény, hogy a nyelvjárást a dialektológia is önálló nyelvként fogja fel, nem indok arra, hogy stíluskutatás és nyelvjárástan elhatárolásának lehetőségét kétségbe vonjuk, hiszen míg a dialektológia észlelési adatokból kiindulva, melyek földrajzilag csoportosíthatók, grammatikai és lexikai szempontok alapján törekszik azon rendszer leírására, amely a nyelvjárást konstituálja, a stíluskutatás ezt a rendszert mint adottat, mint ismertet tételezi, és használatának módját írja le.

Persze a stíluskutatásnak általános meggyőződés szerint nemcsak egy-egy nyelvjárás mindenkor különböző használati módozataihoz vagy az egy nyelvjáráson belüli variációkhoz van köze. Figyelme kiterjed azokra az elszórt nyelvjárási formákra is, amelyeket a beszélő vagy író, tudatosan vagy öntudatlanul, az expresszivitás fokozása vagy az intimitás sejtetése érdekében egyébként irodalmi köznyelvi szövegébe felvesz.

... gar freundlich empfang sie Vreneli. 'Bist doch jetzt ein Fraueli geworden', rief die Bäurin, ...⁹

Ebből adódik az a kérdés, hogy az ilyesféle nyelvi jelenségek „a stílus mint a nyelvhasználat módja” meghatározás alapján vajon hozzátartozhatnak-e a stíluskutatás tárgyköréhez. Stilisztikai jelenségeknek természetesen csak abban az esetben tekinthetők, ha nem nyelvváltásként, hanem egy nyelv használatának módjaként fogjuk fel őket. Nyilvánvalóan semmi sem szól az ilyen felfogás ellen. A stíluskutatás semmi esetre sem kényszerül arra, hogy a nyelvről alkotott fogalmát mindenkorra az irodalmi köznyelvre vagy egy nyelvjárásra korlátozza. Éppen ellenkezőleg: sok esetben célszerűnek bizonyul a nyelv fogalmának olyan tág értelmezése — és itt kerül előtérbe a kompetencia szó —, amely lehetővé teszi, hogy az irodalmi köznyelv és a nyelvjárás váltakozását a nyelvet konstituáló rendszer részeként adjuk meg.

Az a nyelvfogalom, amelynek alapjául a stílusnak mint a nyelvhasználat módjának felfogása szolgál, nem korlátozódik szükségszerűen egy nemzeti nyelvre. Stíluskutatás tárgyát képezheti a különböző nemzeti nyelvek közti váltás maga, ahogyan az pl. a XIX. századi Oroszország felső társadalmának társalgását vagy akár többnyelvű írók költői munkáit jellemzi. A nyelvváltást értelmezhetjük stilisztikailag, vagyis a nyelvhasználat módjaként, amennyiben a nyelv fogalma magában foglalja az egyes nemzeti nyelvek közötti váltást is, s amennyiben a nyelvi rendszert úgy határozzuk meg, mint aminek immanens lehetőségeibe beletartozik a különböző nemzeti nyelvek használata.

Minthogy a stíluskutatás tárgyát képező nyelvfogalom kiterjedése nincs rögzítve, a nyelvjárás egyszer mint saját rendszerrel bíró nyelv fogható fel, míg más alkalommal egy-egy egyedi nyelvjárási forma egy átfogóbb, a nyelvjárással nem azonos nyelvhez rendelhető hozzá, s annak specifikus használataként értelmezhető. Ahogy a dialektust, a stíluskutatás ugyanúgy más területeket is kizárhat tárgyköréből, így például a történeti nyelvállapotok vagy szociolektusok kutatását is, persze abban az esetben, ha sikerül ezeket a területeket saját, felderítendő rendszerrel bíró önálló nyelvként felfognia. A stíluskutatásnak másrészt lehetősége van a nyelvjárási nyelvi elemek

⁹ „... nagyon barátságosan fogadta Vreneli. »Most aztán asszonyka lett belőled«, kiáltotta a gazdasszony, ...” — J. GOTTHELF: Uli der Knecht. Zürich, 1962. 362.

stilisztikai megragadása mellett történeti, avagy rétegspecifikus nyelvi elemek stilisztikai értelmezésére, amennyiben ezen valamiféle egységes, fölrendelt nyelv speciális használatát érti.

3. *Stílus és nyelvelmélet*

Ha a stílusra mint a nyelv használatának módjára kérdezzük rá, a nyelvet mindenképpen rendszer által konstituálnak kell elgondolnunk, mely rendszernek ismertnek kell lenni. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a nyelvfogalom intenziójának a rendszerszerűség aspektusára kellene korlátozódnia. A nyelv fogalmához számos más, különösen a funkciót vagy a funkcióhoz kötődő lehetőségeket érintő momentum is hozzátartozik. De bármennyire elengedhetetlennek tűnik egyfelől, hogy a nyelv fogalmát összekapcsoljuk az adott rendszerszerűséggel, ugyanannyira fontos másfelől e fogalmat, amennyire csak lehet, nyitottnak tételezni. Semmi értelme sem volna a stíluselmélet viszonylag szűk látószögéből vagy pusztán a stílusra koncentrálni, vagy egyfajta külön nyelvfogalmat vagy valamiféle speciális nyelvi modellt felvázolni. A nyelvfogalom kibontakoztatása, egy nyelvi modell megalkotása inkább a nyelvelmélet körébe tartozik. A stílus fogalma különféle nyelvfogalmakkal hozható relációba, és teljesen eltérő nyelvi modellekben, illetve különböző nyelvelméletekben értelmezhető.

Nincs olyan nyelvelmélet, amely — bármennyire komplex módon legyen is kidolgozva — a nyelvet a maga totalitásában ragadná meg. A választott — nem utolsó sorban a modell rendeltetése által meghatározott — perspektívák függvényében minden modell más, mindenkor aktuálisnak tűnő nyelvi aspektusokat ábrázol. Hol a nyelv rendszerére vonatkozó kérdés, hol felhasználási módjának, hol céljának problematikája kerül előtérbe, s minden modellben másképp ábrázolódik a cél, a funkciók összefüggései és a rendszer. Mivel azonban a nyelv a maga totalitásában megragadhatatlan, minden nyelvfogalom, mihelyst abszolútként tételezzük, mihelyst a dolog nézőpontját azonosítjuk magával a dologgal, inadekváttá válik.¹⁰ Kérdésesnek tűnik tehát minden olyan stílusdefiníció is, amely explicit vagy implicit módon a nyelv egy abszolútként tételezett aspektusára épül.

Az egyes felfogások között meglévő, az egyes stílusdefiníciók közti eltérés, sőt el-
lentmondás számtalan esetben arra vezethető vissza, hogy különböző nyelvfogalom, mindenekelőtt a nyelv funkciójáról alkotott különböző koncepció képezi alapjukat, s ezeknek viszonylagossága és korlátozottsága e felfogások hirdetői számára túlságosan sokszor rejtve marad. Csak egy példa: ha a nyelvet elsődlegesen az önmegvalósítás közegének fogadjuk el, ha az egyéni nyelvi megformálás lehetőségét és a nyelv individuális alakíthatóságát a nyelvfogalom lényegi jegyének tekintjük, akkor a nyelvhasználat módja mint az egyén valamiféle tanúságtétele, mint egyéniségé-

¹⁰ Vö. E. COSERIU: Die Geschichte der Sprachphilosophie von der Antike bis zur Gegenwart. Eine Übersicht II. Tübingen, 1970/73. 77.

nek manifesztációja válik érdekessé,¹¹ s a stílus fogalmát éppen ehhez a tanúskodó jellegéhez kötjük: „Le style c'est l'homme même”.¹² Ha viszont a nyelvet a maga feltételrendszerében szemléljük, ahol a nyelvi forma a nyelvhasználat összefüggéseitől való függőségében vonja magára a figyelmet, és mint ilyen számít lényegesnek, a stílust nyelven kívüli tényezők függvényeként fogjuk definiálni. S ha — amint a legutóbbi időben — a nyelv kommunikatív karaktere kerül középpontba, ha a nyelv értelmét a kommunikatív funkcióra szűkítjük, a kommunikáció fogalmára orientálódó stílusfogalom kidolgozásának kihívása sem várat majd magára.¹³

Éppen mivel a nyelv fogalma, illetve a nyelvi modell nem utolsó sorban történetileg vagy tudománytörténetileg megragadható változásoknak van alávetve, nem célszerű a stílus fogalmát egyszer s mindenkorra a nyelv egyetlen aspektusához, egyetlen nyelvfogalomhoz kötni, — még akkor sem, ha e nyelvfogalom éppen általános elismerésnek örvend. Azt azonban mindenképpen tudatosítanunk kell persze, hogy az egyes stílusvizsgálatok a mindenkor alapul vett nyelvfogalomtól, illetve nyelvi modelltől való függőségükben szükségszerűen eltérő felismeréshez vezetnek, és a tudományosság parancsa, hogy a vizsgálat mindenkor előfeltevéseit, az explicit vagy implicit kiindulási alapként használt nyelvi modellt felismerjük.

Ebben az összefüggésben arra az újra és újra nagy súllyal felmerülő kérdésre is emlékeztetnünk kell, hogy a stílus vajon a langue vagy a parole, a kompetencia, avagy a performancia körébe sorolandó-e.¹⁴ Feltéve, hogy minden egyes nyelvelméleti modell partikularitását valóban figyelembe vesszük, a kérdéshez bizonyos szépséggel fogunk közelíteni. E kérdés ugyanis könnyen keltheti azt a nem helytálló benyomást, könnyen erősíti azt a tévhitet, miszerint az említett fogalmak — langue és parole, kompetencia és performancia — bizonyos tekintetben abszolút létező dolgokat és tényállásokat jelölnek azon elméleten kívül is, amelyből erednek. A kérdés emellett félrevezető is, minthogy a stílus fogalmát nem lehet leszűkíteni és pusztán arra redukálni, amit egy egyedi nyelvelméleti modellben e fogalom lefedhet, tekintve, hogy a stílust egyes kiválasztott nyelvelméleti fogalmakhoz való viszonyában nem lehet adekvátan meghatározni. Másfelől természetesen feltétlenül van értelme annak a kérdésnek, hogy vajon beilleszthető-e a stílus fogalma — illetve ennek egy modifikációja — azon elméletekbe, amelyeket a parole és a langue, a performancia és a kompetencia fogalma fémjelez, s ha igen, mégis hogyan. A beillesztés sikere vagy sikertelensége persze nem mond semmit a vizsgált stílusfogalom értékéről, minthogy ezek az elméletek egészen más problémák megoldására születtek. Bizonyos, hogy a stílust fel lehet fogni mint egyfajta módot, ahogyan a langue vagy még helyesebben a kompetencia a használatban megjelenik; tettenérhető és igazolható a stílus azon-

¹¹ Vö. pl. az oly gyakran idézett Proust-helyet: „Chaque écrivain est obligé de se faire sa langue, comme chaque violoniste est obligé de se faire son 'son'” (S. ULLMANN: *Meaning and Style. Collected Papers.* Oxford, 1973. 125. idézete nyomán).

¹² „A stílus maga az ember.” — COMTE DE BUFFON: *Discours sur le style.* 12.

¹³ Így pl. B. SPILLNER: *Linguistik und Literaturwissenschaft. Stilforschung, Rhetorik, Textlinguistik.* Stuttgart, 1974. 60.-tól.

¹⁴ Vö. N. ENKVIST: *Linguistic Stilistics.* Paris, The Hague 1973. 36., W. SANDERS: *Linguistische Stiltheorie. Probleme, Prinzipien und moderne Perspektiven des Sprachstils.* Göttingen, 1973. 112.; B. SPILLNER: *Linguistik und Literaturwissenschaft. Stilforschung, Rhetorik, Textlinguistik.* Stuttgart, 1974. 19–20.

ban a parole, illetve a performancia keretén belül is. A nyelvhasználat módjának leírása mégsem része a langue-nak, éppen mert langue-on azt a szociális, fölérendelt grammatikai-lexikális rendszert kell értenünk, amely a parole révén, abból tárható fel. Ha a langue és parole elméletének a grammatika mellett stilisztikai szabályszerűségek vagy stilisztikai lehetőségek leírását, tehát valamiféle stilisztikát is integrálnia kell, nem kerülhetjük el egy köztes terület — „usage”¹⁵ — bevezetését, vagy a langue két szintre bocsátását ugyanúgy, ahogy a grammatikai kompetenciát is ki kellene egészítenünk egyfajta stilisztikai kompetenciával. Mindenesetre egy ilyen integrációtól sem remélhetjük, hogy a beiktatott területeken belül megadhatjuk mindazon jelenségeket, amelyek elvezetnek a stílus nyitott fogalmának feltárásához.

4. A stilisztikai jegy

A nyelvelmélet fejlődésével nem csupán a nyelv funkciójáról, hanem annak grammatikai-lexikai rendszeréről alkotott képünk is folyamatosan változik. Egyrészt a nyelvelmélet előrelépéseivel, másrészt a lingvisztika, különösképp a grammatika és a szemantika terén beindult kutatással párhuzamosan, a fogalmak is megváltoznak, mindig újabb és újabb lehetőségek teremtnének a nyelvi jelenségek leírására, a nyelvi alapelemek meghatározására. A stíluselmélet számára ez azt jelenti, hogy a nyelvelmélet fejlődésével és a nyelvészeti kutatással összefüggésben változnak azok a kategóriák, amelyek alapján nyelvi jegyeket lehet azonosítani és leírni.

Hosszú ideig a stíluskutatás csaknem kizárólag a retorikai fogalomkészletből merített, és csakis a nyelv lexikai aspektusával foglalkozott. A szemantika irányította a figyelmet a konnotáció problémájára, s ezzel a fogalommal olyan kritériumot hozott létre a nyelvi differenciálás számára, amely egyre inkább mind a stíluselméletnek, mind a gyakorlati stíluskutatásnak alapjává válik.¹⁶ Ugyanakkor a szintaxis újabb eredményei csak nagy késéssel váltak a stíluskutatás számára is hasznosíthatóvá, jóllehet a grammatika a maga fejlődésével párhuzamosan a stíluselméletben és stílusvizsgálatban is egyre inkább befolyáshoz jut. A transzformációs nyelvtan várhatóan a nyelvi leírás eddig ismeretlen kritériumait fogja rendelkezésre bocsátani,¹⁷ és a szövegnyelvészettől is új eszköztár felállítását remélhetjük, jóllehet e stúdium még kezdeti szakaszában van, és a maga részéről nem keveset köszönhet a stíluskutatásnak.¹⁸

¹⁵ Vö. különösen N. ENKVIST: *Linguistic Stylistics*. Paris, The Hague 1973. 36.

¹⁶ A konnotáció problémájához vö. H. GRAUBNER: *Stilistik*. = *Grundzüge der Literatur- und Sprachwissenschaft*. 2. Szerk. H. L. Arnold – V. Sinemus. München, 1974.; H. ROSSIPAL: *Konnotationsbereiche. Stilpositionen und die sogenannten Sprachen in der Sprache*. = *Germanistische Linguistik* 1973. 4.

¹⁷ Vö. különösen C. HAYES: *A transformational-generative Approach to Style*: Samuel Johnson and Edward Gibbon. = *Language and Style* I. 1968. 39–48.

¹⁸ Vö. pl. R. HARWEG: *Stilistik und Textgrammatik*. = *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*. (LiLi) 2. 1972. 5. 71–81. — *Stilisztika és szövegnyelvészeti viszonyára W. Dressler is utal. Amikor Dressler a stilisztikát a szövegten előfutárának tekinti (Einführung in die Textlinguistik. Tübingen, 1973. 5–6.)*, nem veszi figyelembe azt, hogy a stíluskutatás sokkal szélesebb területet birtokol, mint a szövegten, s csak annyiból ígaza lehet, hogy a szövegnyelvészeten ma aktuális kérdéseknek ez idáig csak a stilisztikában volt helyük.

Nem kétséges, hogy a stíluskutatás mind a nyelvelmélet, mind a lingvisztika iránt elkötelezte magát. Belőlük meríti — ha nem is mindig tudatosan — a nyelvi jegyek izolálásához használt kategóriákat. Hiba lenne azonban azt remélni, hogy a kialakítható egyfajta abszolút átfogó, teljes érvényű leírásrendszer, amely minden stíluskutatás számára bázisul szolgál, s amelynek alapján egy adott szöveg *stílusa* objektíven leírható.¹⁹ Inkább azzal kell számolnunk, hogy a nyelvelmélet és a lingvisztika területén végbemenő mindenféle változás új nyelvi struktúrák, új szintek és ezzel új leíró kategóriák felfedezéséhez vezet, melyek mindegyike hozzásegíthet ahhoz is, hogy a stílus új vagy a korábbitól eltérő aspektusát képesek legyünk megragadni.

Ha a stíluskutatást a stílus definíciója vagy valamiféle nem-explicit stílusfogalom révén egy meghatározott leírásmóddhoz rendeljük — pl. a transzformációs nyelvtanhoz²⁰ vagy a szövegtanhoz²¹ —, az az egyedi vizsgálódások keretében célszerű lehet, és érdekes eredményekhez vezethet. Tévedés lenne azonban azt hinnünk, hogy ha egy kiválasztott leírásmód mellett maradunk, akkor azon belül a stílus a maga totalitásában és komplexitásában megragadható lesz. Ehelyett a stílus egyetlen aspektusra fog redukálódni, éspedig arra az aspektusra, amelyet a definícióban vagy magában a fogalomban leszögezett explicit, avagy implicit módon meghatározó szerepű leírásmód megenged. Minthogy minden eljárás a stílus különböző aspektusait tárja fel, s minthogy végül is csak az aspektusok sokfélesége biztosíthat megfelelő alapot a stílusfenomén megragadásához, a leírásnak nem létezik és nem is létezhet semmiféle általános érvényű eljárása, s éppen ezért szükségszerű, hogy a stílus fogalmi meghatározása garantálja a nyitottságot, éspedig mind a leírási módot, mind a nyelvi jegyek elkülönítését tekintve.

III. A KÜLÖNÖS ÉS AZ ÁLTALÁNOS

1. *A stílus mint a normától való eltérés — a stílus mint norma*

A szakirodalomban széles körben elterjedt az a felfogás, amely a stílust a nyelvi normától való eltérésként határozza meg. A stílusnak mint a normától való eltérésnek a definíciója nem utolsó sorban annak a ténynek köszönheti tekintélyét, miszerint e definíció, úgy tűnik, összhangban van a gyakorlat eljárásmódjaival, az analízis „technikáival”. Aki költői szövegek nyelvvel foglalkozik, annak számára heurisztikus eszköz az összehasonlítás, különösen a „normális” nyelvvel való összehasonlítás. Elmélyült reflexió esetén inadekvátnak és naivnak tűnik ugyan az a kérdés, hogy miképp lehet a szövegben kifejezett tényállást nyelvileg „normálisan” kifejezteni; a stilisztikai minőségek felfedezését tekintve azonban e kérdés mégis újra és újra megvilágítónak bizonyul. A szöveg expresszivitására helyezi a hangsúlyt, annak retorikai megfor-

¹⁹ Vö. az objektivitás problémájához különösen D. CRYSTAL: Objective and Subjective in Stylistic Analysis. = Current Trends in Stylistics. Szerk. B. B. Kachru/H. F. W. Stahlke. Edmonton, 1972. 103–113.

²⁰ Vö. a fenti 17. jegyzet.

²¹ Vö. pl. R. HARWEG: Stilistik und Textgrammatik. = Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik (LiLi) 2. 1972. 5. 71.

máltságára, metaforikájára irányítja a figyelmet, s a „normál” nyelvhasználattal való összehasonlítás — pl. a szövegben ábrázolt tartalom újrafogalmazása — révén gyakran elvezet a szöveg szintaxisának különösségéhez. Világosabb körvonalakat kap az elemzendő szöveg jellege, ha azt egyfajta „normális változatról” kialakult képzetrel állítjuk kontrasztba.

A „stílus mint a normától való eltérés” definíciójának vonzereje azonban aligha alapul csupán a gyakorlati tapasztalatokkal való látszólagos összhangon. A stílus objektív leírásának újból és újból előtérbe kerülő feladata nem utolsó sorban azért ütközik nehézségekbe, mert sok deskriptív kategória nem enged meg abszolút érvényű kijelentéseket, csakis relatívakat. Hogy egy példát mondjunk: az alárendelés (hypotaxis) kategóriája ugyan világosan van definiálva, mégis hány alárendelt mondatot kell egy szövegnek tartalmaznia ahhoz, hogy azt alárendelő jellegűnek, hypotaktikusnak nevezhessük. Kiutat itt a stílusnak mint normától való eltérésnek a meghatározásától remélhetünk. E definíció azt a képzetet kelti hogy a szeizmográf kilengéséhez hasonlóan a mindenkor specifikus eltérést is mérni és formalizálni lehet.

Pozitív aspektusai mellett persze időközben az iménti definíció problémái⁴ és hátrányait is felismerték és megtrágyálták.²² Elsősorban az vált nyilvánvalóvá, hogy sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem lehet meggyőzően meghatározni, mi az, aminek normaként kell érvényesülnie. Ha a normát statisztikai alapon átlagértékként határozzuk meg, akkor — eltekintve attól a gyakorlati problémától, hogy miképpen vonhatjuk be a vizsgálatba a beszélt nyelvet — felvetődik az a nem kielégítően megválaszolható kérdés, hogy miféle szövegek vehetők alapul az átlag megállapításánál. Egyfajta merev norma elképzelését feltűnően zavarhatja az a belátás, hogy a szövegek száma állandóan növekszik, és a nyelvhasználat folyamatos változásnak van kitéve; egyedül a reménytelenül optimista hisz abban, hogy minden dolognak megvan a rá szabott neve, s hogy magukból a dolgokból — vagyis figyelembe véve tehát a mindenkori tárgyat és tartalmat — határozható meg, mi az, ami normának számít.

A stílus kutatás gyakorlatában annyira fontos összevetések természetesen semmiképp sem támaszkodnak egyfajta kizárólagos és változhatatlan normára. Ha nem is történik mindig tudatosan, mégis általában jelentősen különböző normafelfogásokat vonnak be az összehasonlításba, melyek mindenkori érvényessége szituációtól, szövegtípustól és számtalan más tényezőtől függ. Egy levél különössége ugyanezen korszakban íródott más levelekkel történő összevetésében válik megfoghatóvá, az olyan szokatlan, meglepő regénykezdet mint a következő:

„Zugegeben: ich bin Insasse einer Heil- und Pflgeanstalt, ... ”*

a történetbe kényelmes lassúsággal bevezető, konvencionálisabb regénykezdetekhez képest számít különösnek. A definíció problémájának célszerűbb megoldása, úgy tűnik, ott rajzolódik ki elsősorban, ahol az említett tapasztalatokkal összhangban a

²² Vö. különösen N. ENKVIST: *Linguistic Stilistics*. Paris, The Hague 1973. 14–15. 98.-tól; H. GRAUBNER: *Stilistik. = Grundzüge der Literatur- und Sprachwissenschaft*. 2. Szerk. H. L. Arnold–V. Sinemus. München, 1974. 166–167.; W. SANDERS: *Linguistische Stiltheorie. Probleme, Prinzipien und moderne Perspektiven des Sprachstils*. Göttingen, 1973. 28.-tól, éppúgy E. COSERIU: *Thesen zum Thema 'Sprache und Dichtung'*. = *Beiträge zur Textlinguistik*. Szerk. W.-D. Stempel. München, 1971.

* „Tegyük fel: egy gyógyintézet lakója vagyok...”

mintegy univerzális norma relativizálódik, és ahol a definícióban az *egyetlen* normát normák sorozatával vagy az ún. „elvárásnormával” helyettesítjük.²³ Efféle kibővítéssel vagy relativizálással természetesen sem a norma konstitúciójának, sem egy szöveg vagy szövegrész normához rendelésének a problémája nincs megoldva. A mindenkori normaképző szövegek kiválasztása itt is messzemenően a stíluskutató tetszésére van bízva, aki érdekének megfelelően részesít előnyben hol átfogó, szinte teljes érvényű, hol differenciált normákat. Az egyedi szöveg a maga részéről azonban különböző normákhoz rendelhető hozzá. Különböző normákkal összevetve különböző sajátosságokat mutat, s mindig a kiválasztott összehasonlítási vagy elvárásnorma szerint jelenik meg, vagy mint normával konform, vagy mint a normától eltérő.²⁴ Ha mármost eszerint az egyértelmű vagy egyszerűen a helyes stílusleírás lehetőségében való hit újólag megcáfolódik, azzal párhuzamosan hangsúlyt kap a szubjektív momentumok tekintetbe vétele a normák konstitúciójánál, megfelelően annak a másik, újra és újra elhangzó követelésnek, hogy a stíluselméletbe az olvasó szerepét is be kellene vonni.²⁵ eszerint az elvárásnorma a mindenkori olvasó ügyeként fogható fel. Egyúttal itt nyílik lehetőség arra, hogy a stíluskutatót kísérleti alapra helyezzük; a szövegre adott eltérő vagy akár megegyező olvasói reakciók a kísérlet megtervezése esetén elárulják az olvasók elvárásnormáját.²⁶ Persze ez az a momentum is, ahol a stílus kutatás recepciókutatásba csap át, és ahol a nyelv helyett az olvasó válik az elemzés tulajdonképpeni tárgyává.

A vizsgált összefüggésben mindenesetre sokkal több figyelmet érdemel egy második, alapvető változás, nevezetesen az a tény, hogy a norma ily módon megváltozott felfogásával ésszerűnek tűnik, hogy nemcsak a normától való eltérésnek, hanem a magának a normának is stílusminőséget tulajdonítsunk. Emellett szól az a belátás is, hogy az összehasonlítás elrendezésétől függ, vajon a szöveg meghatározott nyelvi jegyei eltérőnek vagy normának megfelelőnek, azaz normakonstitutívnek foghatók-e fel. Egy Goethe-levél nyelvezete minden bizonnyal eltér attól a normaelképzeléstől, amelyet ugyanezen korszak más szerzőktől származó leveleinek ismeretében hozunk létre. Másfelől, az eltérést jelző jegyek is összevethetők egy olyan normával, amely pl. Goethe más leveleiből tárható fel. Egy tudományos értekezés vagy egy vezércikk nyelvi különösségei is láthatóvá válhatnak és magukra vonhatják a figyelmet azzal, hogy bizonyos normaelképzelésektől eltérnek; az azonban, hogy az érintett szöveget tudományos értekezésnek vagy vezércikknek vagyunk képesek felfogni, nyilvánvalóan azon a tényen alapul, hogy ezek a szövegek — bizonyos eltérések ellenére — más jegyeket illetően a tudományos értekezés vagy a vezércikk normafelfogásának felelnek meg, hogy tehát részesednek abban, amit — meghatározott idő, meghatáro-

²³ Az „elvárásnorma” problémájával kapcsolatban ld. B. CARSTENSEN: *Stil und Norm. Zur Situation der linguistischen Stilistik.* = ZDL 1970. 37. 275–279.

²⁴ Találón értelmezi ezt D. CRYSTAL: *Objective and Subjective in Stylistic Analysis.* = *Current Trends in Stylistics.* Szerk. B. B. Kachru / H. F. W. Stahlke. 103–113.

²⁵ Az olvasó stíluselméleti, illetve stílus kutatásba való bevonásának szükségességéről vö. különösen M. RIFFATERRE: *Strukturelle Stilistik.* München, 1973. 35. 40.-tól.

²⁶ *Riffaterre* mellett vö. E. FREY: *Der Computer als 'geneigter Durchschnittsleser'.* Zur Representation literarischer Stilmittel. = ders., *Stil und Leser. Theoretische und praktische Ansätze zur wissenschaftlichen Stilanalyse.* Bern/Frankfurt/Main, 1975. 9–36.

zott tér és más behatároló tényezők tekintetbe vételével — mindenki a tudományos értekezés stílusaként, a vezércikk stílusaként ismer.

Természetesen számtalan kísérlet akad a stílus definiálására abból a szándékból eredően, hogy magukat az említett *normákat mint stílust* ragadjuk meg. Tudományos értekezések, vezércikkek stílusát pl. valószínűségértékek specifikus összességeként is le lehet írni.²⁷ A stílusként megragadható norma, a stílus kategória felfogható úgy is, mint annak a valószínűsége, hogy bizonyos nyelvi jegyek fellépnek-e. Ha a nyelvi jegyek, illetve fellépésük valószínűségi értéke kontextustól, szövegtípustól vagy például situációtól függ, vagyis ha a visszatérő stilisztikai megjelenés nyelven kívüli tényezőkhez kötődik, akkor a stílus mint „függvény” mint „pragmatikai változók függvénye”²⁸ is definiálható.

2. A különös és az általános jelentősége

Ha a stílust valaki a normától való eltérésként határozza meg, míg más éppen magát a normát akarja stílusként megragadni, mindkét definíciókísérlet használhatóságát kétségbe kell vonnunk. Ennek ellenére mégis mindkét felfogás — éppen ellentmondásosságában — figyelemre méltó. A stílus kutatás két alapvetően különböző lehetőségének, két — a stílus kutatást meghatározó — komplementer szempontnak az illusztrációiként foghatók fel. Ha ugyanis a stílust mint a normától való eltérést definiáljuk, figyelmünket egy meghatározott tárgyra — egy egyedi szövegre vagy akár szövegcsoportha —, annak milyenségére összpontosítjuk, melyet a maga különösségében és egyszerűségében kívánunk felfogni. Az eltérést eszerint úgy értelmezzük, mint ami a tárgyat a maga egyediségében fémjelzi. Érdeklődésünk itt a *különös* felé fordul. Ha azonban a stílust mint normát értelmezzük, a stílus kutatás tulajdonképpen célja a normák leírása, a stílus kategóriák vagy stílus típusok létrehozása lesz. Érdeklődésünk ebben az esetben az *általánosra* irányul, s az ez irányban elkötelezett stílus kutatás gyakran ki is sajátítja magának a stilisztika fogalmát.

Figyelembe véve az általános és a különös kiemelt szerepe közti ellentétet, kitűnik, hogy nem létezhet az egyetlen objektív stílus deskripció mint olyan, s ha egy szöveg stílusára kérdezzük rá, mindenképpen eltérő válaszokat kell kapnunk, aszerint, hogy a stílus vizsgálat során az általános vagy a különös szerepe került túlsúlyba.

A különös és az általános jelentősége közti különbségtevés alapvetőnek bizonyul a stílus kutatás leírása szempontjából. E kétféle meghatározó érdek távolról sem csak a kétféle stílus meghatározásban — a stílus mint eltérés és a stílus mint norma — jut kifejezésre. Így például az általánosra irányuló érdeklődésből levezethetők a kategóriaképzés, a rendszerezés igencsak tarka kísérletei. Az általános központi szerepe nyilvánul meg az olyan átfogó, durva hálójú klasszifikálásban, amely az egyes stílus típusok mint a „tudományos nyelv”, „a publicisztika nyelvezete”, „a mindennapi társalgás”²⁹ létrehozására irányul; másrészt ugyanez a nézőpont olyan differenci-

²⁷ Vö. pl. L. DOLEŽEL: Ein Begriffsrahmen für die statistische Stilanalyse. = Literaturwissenschaft und Linguistik. Szerk. J. Ihwe. 253–273.

²⁸ W. ABRAHAM — K. BRAUNMÜLLER: Stil, Metapher und Pragmatik. = Lingua 1971. 28. 1.

²⁹ Vö. pl. E. RIESEL: Stilistik der deutschen Sprache. Moszkva, 1963. 9.-tól.

ált raszterek kialakításához is vezethet, melyekben több stíluskategória elegyedik.³⁰ Ahogy látni fogjuk, a stíluskategóriákat vagy stílus típusokat gyakran a szituáció, a nyelvhasználat aspektusából határozzák meg. A retorikai genera dicendi — jóllehet eredetét tekintve inkább normatív, mint deskriptív — példaként szolgálhat. Mellőzik a pragmatikai szituációra való vonatkozást, és semmiképpen sem korlátozódnak a szinkrónia síkjára azok a típusok és kategóriák, amelyeket az irodalomtörténet igyekszik adni; de még az irodalomtörténet típusalkotási kísérletei is³¹ — legyen szó akár a barokk vagy a romantikus stílus típusáról — az általános jelentőségéből indulnak ki. Az, hogy a stíluselmélet nem állhat meg a különös és az általános jelentősége közötti különbségtételnél, hogy ha az a célunk, hogy feltárjuk a stílus kutatás lehetőségeit, további szempontoknak kell belépniük, épp abban mutatkozik meg, hogy olyan különböző típusok, mint a tudományos nyelv és a romantikus stílus típusa ugyanarra a kiindulóponton, az általános jelentőségére vezethetők vissza. További differenciáló kritériumokról a következő fejezetekben is lesz majd szó.

A két érdeklődési iránynak mindenesetre nem csak különböző megnyilvánulási formáit érdemes átgondolnunk; a stílus kutatás megértése számára nem kevésbé jelentősnek bizonyul kölcsönös függőségüknek a belátása. Újra és újra megkísérelték a különös és az általános mint meghatározó érdek közti ellentétet különböző tudományok karakterizálása számára is használhatóvá tenni. Ezért magyarázzák némelykor az irodalomtudománynak és a nyelvészetnek az elválasztását, illetve a társadalomtudománynak a természettudományoktól való elhatárolását azzal, hogy míg az előzők az individuálissal és a különössel foglalkoznak, addig az utóbbiak az általánosra és a szisztematikusra kérdeznak rá. Ha valóban úgy is volna, hogy bizonyos diszciplínákra az egyik vagy a másik túlsúlya lenne jellemző, attól még a két érdeket összefűző alapvető kölcsönös függést nem hagyhatjuk figyelmen kívül. A különös, az individuális, ha eltekintünk a pusztá megnevezéstől, mindig csak általános fogalmak metszéspontjaként adható meg, az általános másfelől ugyancsak megfoghatatlan mint olyan önmagában, s mindig csupán a különös konkretizálódásában ragadható meg. Ezért a stílus kutatás területén is a normától való eltérés csak a normához való hozzárendelést követően állapítható meg, és a különös is csak az összehasonlításban bizonyul különösnek, amely viszont általános kategóriák nélkül elképzelhetetlen. Másrészt a stíluskategóriáknak és a stílus típusoknak a megalkotása nem önmagukért a kategóriákért történik, hanem éppen azért, hogy a mindenkor különöst sikerüljön rendszerbe foglalni.

IV. A SZABAD ÉS A KONDICIONÁLT NYELVHASZNÁLAT

Ha az a cél, hogy a nyelv stilisztikai elemzését elkülönítsék a grammatikaitól, továbbá, hogy a stílus kutatás területét behatárolják és megkíséreljék kizárni a nyelvhasználat bizonyos területeit, pl. a szaknyelvekét a stílus kutatás tárgyköréből, akkor egyúttal újra és újra megerősítik azt a nézetet, hogy stílusról csak ott beszélhetünk,

³⁰ Vö. W. SANDERS: Linguistische Stiltheorie. Probleme, Prinzipien und moderne Perspektiven des Sprachstils. Göttingen, 1973. 94.-től.

³¹ Vö. a 72. o.-tól a fordítás alapjául szolgáló kötetet. — A ford.

ahol a nyelvhasználatot nem szabályok irányítják, hanem az egyfajta választás kérdése. A stílus, mint mondják, „mindenképpen a választással van összefüggésben”.³²

E szelektív stílusfogalom számos stílusdefinícióiban kifejezésre jut, amelyek részleteikben nagyon különböző eredményekkel járnak, a magjukat azonban az a meggyőződés adja, hogy a stílus nyelvi lehetőségek közti választás eredményeként ragadható meg.³³

E definícióírtypus előnyeinek és hátrányainak taglalása nagy teret foglal el a szakirodalomban.³⁴ Joggal mutattak rá arra, hogy a stílusnak mint nyelvi lehetőségek közti választásnak a definíciója csak abban az esetben lehet értelmes, ha e definíció segítségével sikerül meghatározni a szövegben a stilisztikai jegyet, tehát ha a szöveg stílusa ténylegesen választási eljárások eredményeként írható le, ha a mindenkori választási eljárás rekonstruálható, és a kiválasztott a választhatóval összehasonlítható. Annak, aki ezen követelmény teljesítésén fáradozik, természetesen tapasztalnia kell, hogy a választási folyamat ábrázolása már a legszerűnyebb keretek között is jelentékeny, sőt alapvető nehézségekbe ütközik. Az a kísérlet, hogy a választhatót és a kiválasztottat összevevük, várhatóan mindenekelőtt a szintaxis területén van bukásra ítélve. Mindazon próbálkozások, amelyek során megpróbálták a transzformációs grammatikát a stilisztikai választás leírása számára gyümölcsözővé tenni, alig jutottak túl egyes programmatikus követelések megfogalmazásán. Leginkább a lexika területén tűnik sikeresnek a választási eljárás valamiféle leírása. A beszéd meghatározott tárgyára való tekintettel olyan szómezők tűnnek fel választási lehetőségek illusztrációjaként, mint például

lő — paripa — igásló — gebe — stb.

Azonban az a kevés, jellemző módon újra és újra felhozott ilyen jellegű példa nem alkalmas arra, hogy érvénytelenítse a stílusnak mint a nyelvi lehetőségek közti választásnak a definíciójával szembeni ellenvetéseket. Kiváltképp megmutatkozik itt annak a próbálkozásnak a hiábavalósága, amely rögzíteni kívánja a választási lehetőségek teljes készletét. Még a csupán egyetlen szóhoz hozzárendelt szómezőt sem szemlélhetjük behatároltan, önmagában zártan³⁵; már egy egyszerű tényállás néhány szavas megfogalmazásával is tetszés szerinti nagyságú lesz a nyelvi variációs lehetőségek száma; a metaforaalkotás teljes területe per definitionem kivonja magát az ilyesféle leltározás alól, mint ahogy az éppen a stíluskutatás szempontjából olyan fontos nyelvteremtő lehetőségek számára sem lehet megfelelő az az elképzelés, mely szerint egy mindenkor meghatározott és ebből adódóan leírható nyelvi repertoárból lehetne vagy kellene kiindulni.

³² J. TRIER: Unsicherheiten in heutigem Deutsch. = Sprachnorm, Sprachpflege, Sprachkritik. = Sprache der Gegenwart, Schriften des Instituts für deutsche Sprache 2. Szerk. H. Moser. Düsseldorf, 1968. 11.

³³ Jó példákat ad W. SANDERS: Linguistische Stiltheorie. Probleme, Prinzipien und moderne Perspektiven des Sprachstils. Göttingen, 1973. 18–19., 69., 76.

³⁴ Vö. W. SANDERS (l. 2. jegyz.) mindenekelőtt N. ENKVIST: Versuche zu einer Bestimmung des Sprachstils. Ein Essay in angewandter Sprachwissenschaft. = Linguistik und Stil. Szerk. J. Spencer. 77. től; H. GRAUBNER: Stilistik. Grundzüge der Literatur- und Sprachwissenschaft. 2. Szerk. H. L. Arnold–V. Sinemus. München, 1974.

³⁵ Vö. pl. H. SCHWARZ: Zwölf Thesen zur Feldtheorie. = Wortfeldforschung. Zur Geschichte und Theorie des sprachlichen Feldes. Szerk. L. Schmidt. Darmstadt, 1973. 426–435.

Más megfontolások ezzel szemben annak belátásán nyugszanak, hogy az esetenként felsorolt variációs lehetőségek semmiképp sem tekinthetők egyszerűen szinonimnak, és hogy lehetséges megfeleltetésük csakis a beszélő vagy író intenciójának figyelembe vételével ítéltető meg. Az egyes beszédaktusok esetében a választási lehetőségeket a megnyilatkozás alapjául szolgáló intenció, a tágabb értelemben vett kontextus — pl. a szituáció — és a szűkebb értelemben vett kontextus — pl. a grammatikai és a lexikai szabályok — határolják körül. Joggal mutattak rá, hogy a stilisztikai választás fogalmát a „pragmatikai választás”³⁶ fogalmával kell tehát kiegészíteni. Ami azonban a választási lehetőségeknek a tágabb értelemben vett kontextus, a szituáció révén adott korlátait illeti, ezek semmiképpen sem tekinthetők eleve ismertnek; viszont éppen ezek a korlátok, amelyeket egyébként semmi esetre sem tekinthetünk megváltoztathatatlanoknak, képezik a stíluskutatás egyik központi tárgyát. A grammatikai és a lexikai kombinációs szabályok ismerete előfeltétel lehet ugyan; azonban ezek ismerete nem elegendő a választási lehetőségek leírására. Ezekkel csak abban az esetben operálhatnánk, ha egyben az is ismert lenne, hogy a szöveg mely része tekinthető szükségesnek, elsődlegesen adotttnak, mely pedig szabályok révén variálhatónak. Ami végül a megnyilatkozás intencióját illeti, amely a mindenkori nyelvhasználat alapjául szolgál, és amely a választási lehetőségeket korlátozza, ez az intenció normál esetben eleve nem tekinthető ismertnek. Ellenkezőleg: éppen abból a szövegből kellene kiderítenünk, amelyet ezen intenció függvényében akarunk leírni, amelyet ehhez kívánunk hozzámérni. Végül ugyancsak bukásra ítéltetett az a kísérlet is, hogy a választási lehetőségek leírásánál támaszkodjunk mint mindenkor adottakra azokra a tárgyakra és tényállásokra, amelyekről szó van, ugyanis ezek a tárgyak és tényállások a szövegen (a beszéden) kívül igen gyakran megragadhatatlanok, tekintve, hogy inkább csak a nyelvhasználat, annak mikéntje árulja el, miről is van szó.

Ha nem is sikerül a stílus „mint nyelvi lehetőségek közt választás” definíciójából kiindulva meghatározni a stilisztikai jegyet, és megadni egyfajta stílusdeskripciót, ez nem jelenti mindjárt azt, hogy a stilisztikai választás ne létezne mint eljárás sem. Jóllehet a stílusvizsgálat számára a stílus mint választás definíciója messzemenően használhatatlannak minősül, mégis hasznát vehetjük, ha „a nyelvi kondicionálási eljárások kezdeti fázisát”³⁷ vesszük szemügyre, amikor is a stílust nem az olvasó vagy elemző nézőpontjából, hanem az íróéból vagy beszélőéből szemléljük. Épp ezért a *stílus* területén nem lehet elvitatni bizonyos mértékű jogosultságát.³⁸ Természetesen az előbb említett okokból itt is félrevezető lehet valamiféle választási lehetőségekből álló repertoár képzete, amint azt a definíció sugallja. Ezenkívül itt mutatkozik meg az, amit végül is különösen nyomós ellenérvként kell a stílus mint választás definíciója ellen felhozni, nevezetesen, hogy egy valódi választás számára szükséges játéktér sok esetben annyira korlátok közé szorul, hogy a választás végül teljesen súlytalanná válik. Nemcsak a katonai parancs, de a miniszteriális rendelet vagy a természet-

³⁶ N. ENKVIST: *Versuche zur einer Bestimmung der Sprachstils. Ein Essay in angewandter Sprachwissenschaft.* = *Linguistik und Stil.* Szerk. J. Spencer. 17.

³⁷ W. SANDERS: *Linguistische Stiltheorie. Probleme, Prinzipien und moderne Perspektiven des Sprachstils.* Göttingen, 1973. 70.

³⁸ Vö. pl. B. SOWINSKI: *Deutsche Stilistik.* 23.-tól.

tudományos értekezés is annyira szabályozott, hogy nyelvhasználatukat többnyire nincs értelme választási eljárások eredményének felfogni, azok sokkal inkább konvenciók, nyelven kívüli *kondicionáló* momentumok következményei. Amennyiben az ilyen módon *kondicionált nyelvhasználatra* is érvényes lesz a választásként értelmezett stílusmeghatározás, a választás fogalma annyira kitágul, hogy a definíció minden kifejezőerejét elveszti. Ez esetben csupán céloz valamire, ami egyébként nyilvánvaló, nevezetesen, hogy minden beszédaktus a nyelvi lehetőségeknek csak egy részét realizálja.³⁹ Másrészt az sem tűnik célszerűnek, hogy a kondicionált nyelvhasználatról megtagadjuk a stílus nevet. Hiszen sok esetben éppen ez vonja magára a stíluskutatók figyelmét. Aki a stílust a szelektív stílusfogalommal szöges ellentétben „pragmatikai változók függvényeként”⁴⁰ definiálja, az a kondicionált nyelvhasználatot tekinti a stílus kutatás tulajdonképpeni és egyedüli tárgyának — a maga részéről természetesen nem kevésbé egyoldalúan.

A vizsgálat tehát ismételten két egymást kizáró stílusdefiníció konfrontációjához vezet. Ellentétességüket mindenestre nem vagy nemcsak az általánosra és a különösre irányuló érdeklődés elentétéből lehet megmagyarázni. A két egymással ellentétbe állított felfogást azonban ebben az esetben is értelmezhetjük a stílus két lényegi, kiegészítő aspektusára való utalásként: a stílus ugyanis egyfelől felfogható szabad, gyakran tudatos alakítás, önkényes döntés és akarat eredményeként. Másfelől nyelven kívüli feltételek által kondicionált produktumnak, egyféle szükségszerűség eredményének is tekinthető. Mégis, jóllehet a stílus hol mint az önkény és az akarat, hol pedig mint a szükségszerűség eredménye jelenik meg, mindez nem jelenti azt, hogy a szöveg mint egész vagy az egyik vagy a másik oldalhoz sorolható volna. Ellenkezőleg: minden szövegben — a formalizált nyelvektől eltekintve — alapvetően mindkét komponens közreműködik. Hogy egy szöveg nyelvhasználatát szabad vagy kondicionált nyelvhasználatként írják-e le, pontosabban: hogy a mindenkorileg leíró a kondicionáltság vagy a szabad választás kritériumához tartja-e magát, az nem csupán a szövegalkotás külső körülményein áll vagy bukik, hanem éppannyira az egyik vagy másik nézőpont iránti elkötelezettségen is múlik. A kondicionált és a szabad nyelvhasználat közti ellentét figyelembe vételével is megmutatkozik, hogy a stílus, a stílusleírás mint olyan nem létezhet, hogy a stílusleírásoknak különböző eredménnyel kell járniuk, hogy különböző jegyek jelennek meg mint „stílus”, és pedig aszerint, hogy a vizsgálatban milyen irányú érdeklődés, mely perspektíva az uralkodó. Éppen ezért nem tűnik célszerűnek a stílus fogalmát a két aspektus közül az egyikhez kötni. Az a kérdés, hogy vajon egy meghatározott visszatérő nyelvi ismeretjegy kondicionáltként vagy szabad konstrukciók eredményeként kell-e felfogni, olyan kérdés, amelyet nem a stílus kutatást megelőzően vagy azon kívül, hanem azon belül kell megválaszolni.

A stílus — egyrészt mint kondicionált nyelvhasználat, másrészt mint szabad nyelvhasználat — ellentétes felfogásaiban nemcsak a választásként értelmezett stílus és a függvényként értelmezett stílus definíciója közti ellentmondás nyilatkozik meg. Számtalan más definícióban és vizsgálatban dominál részben explicit, részben impli-

³⁹ Vö. N. ENKVIST: Versuche zu einer Bestimmung des Sprachstils. Ein Essay in angewandter Sprachwissenschaft. = Linguistik und Stil. Szerk. J. Spencer. 17.

⁴⁰ W. ABRAHAM — K. BRAUNMÜLLER: Stil. Metapher und Pragmatik. = Lingua 1971. 28. 1.

cit módon egyik vagy másik aspektus. Így az irodalomtudomány saját szemszögéből már régóta csaknem teljesen száműzte a kondicionálás aspektusát, míg az újabb nyelvészeti stíluskutatás éppen fordítva, a kondicionáltság szempontja iránti kizárólagos érdeklődésével tűnik ki.

V. MAGYARÁZAT ÉS MEGÉRTÉS A STÍLUSKUTATÁSBAN

3. A megértés

Stílus és jelkarakter

Már maga a szó, a mondat, a szöveg fogalma implikálja, hogy olyan tárgyakról van szó, amelyeket meg lehet és meg kell érteni, jöllehet a szavak, mondatok, szövegek megértését nem tudományos tevékenységként fogjuk föl. A megérthetőség magától értetődő, minthogy a szavak jelekként értelmeződnek, és mert az egyes jelekhez konvenciók alapján jelentések vannak hozzárendelve.

Más viszonyokról van szó, ha nem szavak vagy szövegek képezik a megértés objektumát, ha nem egy adott konvencionizált rendszer jelét kell megérteni, hanem az ezzel a jelrendszerrel való bánásmódot. Ha a szavak érthetősége a szó általános fogalmában adva is van, ami a stílust, a nyelvhasználat mikéntjét illeti, esetében nem lehet minden további nélkül abból kiindulni, hogy a fogalommal együtt a jelkarakter tudata is magától értetődően adott. Ez nem utolsó sorban abban mutatkozik meg, hogy stílusról — ahogy a megelőző részekből világossá válik — anélkül is szó lehet, hogy valamiféle jelkarakter lehetőségét akár csak érintenénk is. A kommunikáció⁴¹ gyakran anélkül is sikeres, legalábbis a közvetlenül célirányos, nem-költői nyelv területén — a költészet területéről a későbbiekben külön is szó lesz —, hogy a stílusnak bármiféle figyelmet szentelnénk. A közlés stílusát nem ritkán egyáltalán csak akkor lehet tudatosan észlelni, ha a kommunikáció veszélyben forog, ha a címzett pl. beszélgetőtársának „nagy szavain” bosszankodik. Sok esetben akár abból is kiindulhatunk, hogy a kommunikáció csak abban az esetben sikeres, ha a címzett nem a stílus valamiféle megértésén fáradozik, mivel az, aki a közlés stílusának megértésére törekszik, többnyire többet és mást ért meg, mint amit az író vagy a beszélő közölni akart. Egy szöveg stílusának interpretációja — teljesen mindegy, hogy reklámról, értekezésről vagy személyes levélről van-e szó — ugyanis semmi esetre sem találkozunk mindig a mindenkori szövegalkotó tetszésével — ami érthető, hiszen az interpretáció gyakran hasonlít egyfajta nem betervezett, illúzióromboló pillantásra, amit a kulisszák mögé vetünk. A stílus jelkaraktere ilyen esetekben nem kimondottan a feladó szándéka szerinti, sokkal inkább a befogadó állítása, feltételezése. Olyan momentum, amelyet feltételezünk, éspedig nem mintha a közlés megértése, a

⁴¹ A kommunikáció fogalmát itt nem az információelméleti értelmében használjuk. Kommunikációnak nevezem az adó és a vevő minden olyan nyelv által aktualizált kapcsolatát, amely a feladó intenciójával összhangban van. — Vö. J. ANDEREGG: *Fiktion und Kommunikation. Ein Beitrag zur Theorie der Prosa*. Göttingen, 1973. 10–11., 17–18.

kommunikáció fenntartása szempontjából szükséges volna, hanem mert a jelkarakter feltételezése olyan ismereteket tesz lehetővé, amelyek más úton nem nyerhetők.

Formalizált nyelveknél esetről esetre definíciók szabályozzák, hogy a tárgyak vagy a tényállások mely osztályára kell a jelnek utalnia. Természetes nyelveknél az egyedi jel nem közvetlenül utal egy individuális tárgyra vagy tényállásra; a jel homályos és konvencionális jelentése csak a kontextus révén szűkül pontos gondolattá.⁴² Épp ezért lehetséges a nyelv segítségével szinte bármely tárgy és tényállás kapcsán megértetnünk magunkat. Miféle tárgyra vagy tényállásokra vonatkoznak azonban a jelként felfogott stilisztikai jegyek? Miről ad felvilágosítást a stílus?

Amennyiben a nyelvet, az információelméleti modellnek megfelelően, csupán közvetítőnek vagy az információ eredményének fogjuk fel, e kérdés éppoly értelmetlen, mint az a kísérlet, hogy egy ilyesféle nyelv használati módjának jelkaraktert tulajdonítsunk. A nyelv azonban semmi esetre sem a közlés közvetítő eszköze csupán, nem utal szigorúan és hozzárendelt jelekkel egyértelműen adott tárgyra és tényállásokra, és a nyelv használatának nem célja, legalábbis nem elsődlegesen, mint ahogy az elektronikus információs rendszerekre jellemző, hogy a bizonytalanságot bitben számlálható módon csökkentse. Ellenkezőleg: csak magában a beszédaktusban válik világossá, miről is van valójában szó, mi is az, amit a lehetőségek végtelen halmazából tárgyként vagy tényállásként észlelünk, s vajon hogyan, illetve milyen szerep hordozójaként fogható fel ez a kiragadott dolog. A nyelvet tehát olyan médiumnak lehet és kell felfogni, amellyel nemcsak a beszélő és a hallgató lép egymással kapcsolatba, hanem ezenfelül mindkettő az őket körülvevő világgal is összefüggésbe kerül. A nyelvhasználat módja tanúskodik a beszélő és az író környezetéhez, címzettjéhez való viszonyulásának módjáról, azt is elárulja, hogy a beszélő és az író hogyan alkotja meg magának azt a valóságot, ami körül a mindenkori szöveg vagy beszédaktus forog. Ha a nyelv tulajdonképpeni teljesítménye az, hogy ilyenformán *kapcsolatokat, relációkat hozzon létre [Relationisierung]*, azaz valóságképző viszonyokat állítson elő, akkor a stilisztikai jegy *olyan jelként válik megragadhatóvá, amely arra a nyelvhasználatban újra és újra létrejövő kapcsolatteremtésre utal, amely során a beszélő, a címzett és az őket körülvevő világ egymással egyfajta viszonyba lép.*

Ha a stilisztikai jegyet e nyelvi relationalizálásra utaló jelként fogjuk fel, az egyben azt is jelenti, hogy a stílus megértését — a tudomány előtti éppúgy, mint a tudományosat — nem szabad a költészet területére korlátozni, s hogy ezzel szemben — iskolákban és főiskolákon — ott is gyakorolni és fejleszteni kell, ahol a kommunikáció szempontjából nélkülözhetőnek tűnik. A stílusnak mint a nyelv által végrehajtott relationalizálásnak a megértése megengedi a címzettnek, hogy olyasmiket ismerjen fel, amik a mindennapi kommunikációs folyamatban többnyire rejtve maradnak, vagyis azt, *hogyan is bánnak vele, hogy mibe is bocsátkozik.* Éppen a célirányos nyelvhasználat stílusának interpretációja mutatja meg, hogy miféle valóság képezi is a kommunikáció alapját, hogy netán miféle valóságon fut az zátonyra, és ez a stílusértelmezés leplezi le azt, amit, nem túl szerencsésen, a nyelv manipulatív karakterének nevezünk.

⁴² Vö. H. WEINREICH: *Linguistik der Lüge*. Heidelberg, 1966. 16.-tól.

A stilisztikai jel és jelentése

Ha szövegek stílusát akarjuk megérteni, mindenekelőtt természetesen azt akarjuk tisztázni, hogyan is választható ki a beláthatatlan mennyiségű lehetséges nyelvi tényállás közül az, amely stilisztikai jelnek számíthat, illetve hogyan kell egy szöveg stílusát a megértés szempontjából leírni; csak második lépésként kérdeznénk rá azután az egyes jelek jelentésére.

A kérdésfeltevés ezen egymásra következő elrendezése mégis félrevezetőnek bizonyul. Sok esetben képesek vagyunk ugyan a szavakat mint szavakat felismerni és sorbaszedni, akkor is, ha jelentésüket nem ismerjük. A stilisztikai jel azonban jelentését megelőzve vagy jelentésén túl mint jel maga nem adott, a stilisztikai jelet nem lehet az általuk meghatározott szövegtől függetlenül leltárba rendezni úgy, ahogy a szavakat. E nyelvi jegyek jelkarakterét a megértő tulajdonítja vagy kölcsönzi nekik, abban az esetben, ha e kölcsönzés alapján ismeretekhez jutunk, vagyis ha egy nyelvi jegy stilisztikai jelként való megragadása egyfajta jelentés megértéséhez vezet. Ez azonban annyit tesz, hogy a megértőt, az interpretátort a stilisztikai jelek felkutatásakor a jelentés kérdésén kívül semmi más kritérium nem vezérli. A jegy (*stilisztikai*) meghatározása elválaszthatatlan a jegy interpretációjától.

Ha azonban egymástól teljesen elütő nyelvi tényállások nyerhetnek jelkaraktert, és ha a nyelvi tényállások egy stilisztikai jelben való összefoglalása csakis jelnek a jelentésére való tekintettel sikerülhet, akkor az is bizonyos, ami természetesen mindig újra megütközést kelt, hogy az egyes nyelvi jegyekhez nem rendelhető saját, szilárd jelentés. Ha szövegek stílusának megértéséről van szó, nem reménykedhetünk olyan kulcs vagy lexikon segítségével, amelyben a jelként felfogott nyelvi jegyekhez jelentések volnának hozzárendelve, hiszen egy és ugyanazon jel konkrét esetekben teljességgel különböző, sőt akár ellentétes jelentéssel bírhat. A mondat szerkezet bizonyos fajtája, pl. a parataxis (mellérendelés) utalhat dinamikára egy szövegben vagy éppen izgatottságra, míg más szövegben nyugalmas előrehaladásként vagy éppen statikuságként érthető. Persze sem ez, sem az a jelentés nem alapulhat egyazon jelen, pl. a parataxison, hiszen a jel csakis más jelek kontextusában kapja jelentését. Nem egy különös jel jelentésére kérdez rá a stílusinterpretáció, és semmi esetre sem pusztán additíve összegzi a különböző jelek jelentését. Azt az értelmet célozza meg, amely kizárólag *különböző jelek együttes szemléletéből* adódik. Ahogy azonban csakis a különböző jelek együttes szemléletéből adódik a jelek értelme, ugyanúgy csupán ez értelmek összefüggései felől lehet meghatározni, hogy a megértés szempontjából mely nyelvi tények foghatók fel jelként, azaz stilisztikaiként.

A stilisztikai jelek, illetve azok jelentésének meghatározása azonban nem pusztán az egyedi jegyek vagy jelek *szűkebb értelemben vett kontextussá* való összefoglalásán alapul. Csakis abban az esetben ragadható meg a nyelvi jegy jelként, ha azt egy legalább bináris jelrendszer részeként fel lehet fogni, s ha jelként más jelekkel oppozícióban áll. Az azonban, hogy más jelek oppozíciójaként, hogy tehát egyfajta rendszer részeként tételezhető, nem derül ki pusztán a megértésre váró objektumból, a szűkebb értelemben vett kontextusból, hanem csakis összehasonlításakor mutatkozik meg. Így például a ponttal jelzett mondathatár általában nem értelmezhető stilisztikai jelként, tekintve, hogy esetében más alternatíva nem létezik. Aki azonban egy a központosítás szempontjából konvencionálisnak tekinthető szöveg stílusának elemzé-

sekor visszaemlékezik James Joyce írásmódjára, és a szöveget az Ulysses-szel hasonlítja össze, amely hosszú szakaszokon keresztül elkerüli a ponttal jelölt mondathatárt, képes lesz mindkét lehetőséget – a konvencionális határmegjelölést és a mondathatárra való rájátszást – oppozícióban álló jelekként felfogni, melyek értelme valóban csakis más jelekkel való konkrét összefüggésükben ragadható meg.

Jel- és értelemkonstituáló összehasonlítási alap, ahogy a példa is mutatja, kereshető már meglévő szövegek közt is, elvileg azonban emellett konstruálható, ki is gondolható az adott szövegjelenséghez valamiféle oppozíció, amellyel a már adott szemben állhat. A stílus értelmezésekor az összehasonlítás nem csupán azt a célt szolgálja, hogy bizonyos normáktól való eltéréseket állapítson meg. Több annál: elengedhetetlen előfeltétel a jel és a jelentés konstitúciója szempontjából, s ezért kell a stílus megértésének folyamatában integráns elemként szemlélnünk.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a stilisztikai jel mint jel a megértést *megelőzően* nem adott. Ellenkezőleg: a megértés során többszörös összefüggésekből jön létre. Egy nyelvi tényállást egyfelől csak akkor tudunk stilisztikai jelként értelmezni, ha találunk e jelhez egy szűkebb értelemben vett kontextust, vagyis más, szomszédos stilisztikai jelekből alkotott kontextust, és ha maga ez a jel is hasonló kontextust képez a szomszédos jelekkel, tehát ha feltárható az, amit általában egy jel *szintagmatikus összefüggéseinek* nevezünk. Másfelől abban az esetben tudunk egy nyelvi tényállást stilisztikai jelként értelmezni, ha a jel egy *paradigmatikus összefüggés* részének tekinthető. E paradigmaticus összefüggés annak révén keletkezik, amit az interpretátor összehasonlítási alapként, keretként és jelentéshorizontként bizonyos fokig kívülről ruház rá a vizsgálat tárgyára, az úgynevezett tágabb kontextus révén. Mindkettő, a szintagmatikus és a paradigmaticus összefüggés, vagy általánosabban a szűkebb és a tágabb értelemben vett kontextus együttesen képezi azt, amit az egyes jelre vonatkozóan Ch. Peirce-höz csatlakozva interpretánsnak nevezhetünk.⁴³

Ezen a helyen még egyszer nyomatékosan utalnunk kell arra, hogy a stílus megértése – és a szövegek hétköznapi megértése is, ellentétben az információelméleti modellekkel – nem tagolható különálló, egymást követő lépésekre olyan formán, hogy egy egyedi jelből kiindulva először annak paradigmaticus, majd szintagmatikus összefüggéseire, végezetül az értelmére kérdezzünk rá. Ahogyan különböző jelek szintagmatikus összefüggéseinek meghatározása és együttes értelmük meghatározása között nem konzekutív, hanem dialektikus viszony van, minthogy mindegyik csakis a másikra való tekintettel teljesülhet, ugyanúgy a paradigmaticus összefüggések konstitúciója és a stilisztikai értelem konstitúciója közti viszonyt is dialektikusnak mondhatjuk. A jel és a jelentés leírása mindig annak függvényében jár különböző eredménnyel, hogy a jelek milyen jelentésadó paradigmaticus keretbe illeszkednek; az interpretátor által az értelmezésbe bevont keret, tágabb értelemben vett kontextus azonban nem teljesen tetszés szerinti; az értelmező azt fogja elemzésének tárgyához bevezetni, ami jelentéskonstituálónak bizonyul.

Magyarázat és megértés – mind a kettő igénybe veszi az összehasonlítást. Egyik esetben sem független a vizsgálati eredmény attól, mit vonunk be összevetésképben. Ha azonban a stílusleírás célja *stilisztikai jegyek magyarázata*, mindenképpen

⁴³ Vö. W. Köller precíz fejtegetéseit: W. KÖLLER: Semiotik und Metapher. Untersuchungen zur grammatischen Struktur und kommunikativen Funktion der Metaphern. Stuttgart, 1975. 97.-től.

lehetéssé válik, hogy egy adott visszatérő nyelvi tényállást, illetve annak valószínűségét bizonyos kondicionáló momentumokat tekintetbe véve stilisztikai tényként határozzunk meg. Fordítva is eljárhatunk: egy adott nyelvi tény valószínűségéből kiindulva rákérdezhetünk annak kondicionált voltára. Ezzel szemben *stílusértelmezés-kor* vagy a mindenkori megértésen alapuló *stílusdeskripció* esetén egy adott visszatérő nyelvi tényt — speciális kontextusából kiragadva — nem ismerhetünk fel jelként, nem ragadhatunk meg stilisztikai jegyként, és — ennek megfelelően — nem is értelmezhetünk.

(Johannes Anderegg: *Literaturwissenschaftliche Stiltheorie*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1977. 18—40., 51—54., 56—60. — Részletek.)

(Fordította: Schreiner Orsolya)

Bevezető: Stilisztika, szövegnyelvészet és kompozíció

1.

A kompozíció tanárait, állítják George Dillon és munkatársai egy újabb áttekintő cikkükben, „csillapíthatatlan éhség gyötri a beszéd nyelvészeti eljárásai után” (DILLON et al., 1985. 458.). Valóban jogos csillapíthatatlannak nevezni ezt az éhséget, hiszen az az antik retorika óta jelen van. A rétor dolga mindig is az volt, hogy a beszéd elveit artikulálja olyan konkrét és pontos, tehát leginkább nyelvészeti terminusokkal, amennyire az csak lehetséges. A nyelvészek azonban szinte a legutóbbi időig annyira a mondat alatti és a mondaton belüli problémákkal voltak elfoglalva, hogy megállapításaik igen korlátozott mértékben váltak a rétor hasznára. Mára ezzel szemben a helyzet megváltozott, hála a társalgás- és szövegnyelvészet gyors gyarapodásának. Sokan közülünk, akik szövegekkel és stílussal dolgoznak, egyetértenek, hogy áttörés zajlott le a nyelvészetben, amely új reményt ad a retorikát és a kompozíciót tanulmányozóknak. Akik osztani kívánják Dillon elképzelését és elmés hasonlattal akarnak élni, azt mondhatják a retorokról, hogy azok most új, zamatos és tápláló fogásokat kaphatnak a nyelvészet svédasztaláról.

Ez a háttér, amely más, új megvilágításba helyezi a retorikai, a stilisztikai, a társalgás- és szövegnyelvészeti, a társalgáselemzési, a pragmatikai elméleteket, és talán a nyelvtudományhoz kapcsolódó más területeket is, például a szociolingvisztikát, a pszicholingvisztikát, és még általánosabb szinten a kognitív tudományt. A jelen bevezető előadásban röviden és talán vitathatóan személyes módon tárgyalom a stilisztika, a szövegnyelvészet és az írott kompozíció viszonyát, majd néhány szóban kitérek ezek fontosságára az írott kompozíció tudományában, tanításában és értékelésében.

Először mindenesetre emlékeztetni szükséges azon problémák némelyikére, amelyekkel a retorika és a stilisztika történetírójának szembe kell néznie. A retorikát a hatásos kommunikáció művészeteként és tantételeinek összességéként határozhatjuk meg. Ennyiben szemben áll a grammatikával, a helyes kifejezés tanával és a logikával, az igazságok formalizálásával és levezetésével. De a beszéd egy darabjának hatása mindig függ a sajátos kontextustól és helyzettől: ami sikeres egy bizonyos helyzetben, az elbukhat egy másikban. Így a retorikának mindig kontextusérzőkeny tudománynak kell lennie: a beszédet összefüggéseiben kell tekintenie, s nem mondatokat vagy állításokat kontextusmentes elkülönülésben. A szituáció és a beszéd közötti összefüggések kifejezése érdekében a retorok korán figyelembe vették a de-

kórumot, a nyelv kontextuálisan meghatározott változatait. De ezzel a stilisztika tudósaivá váltak, hiszen a stílusok bármilyen egyebet jelentenek is, amúgy szintén a nyelv kontextusfüggő változatai.

A beszéd létrehozásának öt klasszikus retorikai alfolyamata — *inventio*, *dispositio*, *memoria*, *elocutio*, *pronunciatio* — közül az *elocutio* gondoskodott a leghatározottabban az anyanyelvi egységek és stilisztikai alternatívák közötti választási lehetőségekről minden egyes speciális helyzetben. Azokban az időkben, amikor az *elocutio* foglalta el a retorika középponti részét más alfolyamatok rovására, a retorika és a stilisztika céljában és tartalmában gyakorlatilag azonossá válhatott, bár a nevében nem szükségszerűen. A stilisztikatörténeteknek ezért a retorika történetével mint kutatási területük nélkülözhetetlen részével kell számolniuk. Nem kevésbé nyilvánvaló a hosszú és közeli viszony stilisztika, irodalomelmélet és irodalomtörténet között, de ez már egy másik történet, amely elég összetett ahhoz, hogy beszélgetések hosszú sorát nyissa meg.

2.

Újabb keletű a stilisztika és a modern nyelvészet házassága. Ez egyrészt a beszédet vizsgáló tudósok szigorú, így nyelvészeti apparátus kialakítása érdekében folytatott kutatásainak köszönhető, valamint néhány nyelvész ama vágyának, hogy vizsgálati területüket, ha tételeik úgy kívánják, a modaton túlra is kiterjesszék. A stílus pontos leírásaira vonatkozó, jól dokumentált törekvések egyike a stílusstatisztika és a stilometria mintáját vette át (vö. pl. KENNY, 1982.). De történtek kísérletek a strukturális és deskriptív nyelvészet elveinek kiterjesztésére, korábban retorikaként vagy irodalmiként tekintett jelenségek lefedése érdekében. Az egyes szerzők vagy szövegek „nyelvéről és stílusáról” írott akadémiai disszertációknak hosszú bibliográfiája van. Például a nyelvészetnek magát közvetlenül vagy közvetve elkötelező jelentős irány alakult ki az irodalmi strukturalizmusban és fejleményeiben, a posztstrukturalizmusban és a dekonstrukcióban. Még fontosabbak a tulajdonképpen nyelvészeti stilisztika története számára azok az útmutatások, amelyeket az 1958-as bloomingtoni stíluskonferencia (SEBEOK, 1960.), és a *Vaproszi Jazikoznanyja* című szovjet nyelvészeti folyóiratnak az 1950-es években lezajlott stílusvitája ad. Hamarosan mind nagyobb számban jelentek meg nyelvészeti stilisztikai kiadványok (ehhez ENKVIST, 1964., 1973. és 1974. példaként szolgálhat); speciális folyóiratok (*Language and Style*, *Style*, *Lingva e stile*); konferencia-szekciók, különleges konferenciák és szimpóziumok; valamint általában az akadémiai elismertség különböző formái. Sok tantervben is feltűnt a stilisztika a szakosodás lehetséges tárgyaként.

Am ahogy a szoknya szegélyének, úgy az akadémiai tudományoknak is megvan a divatos fentje és lentje. A nyelvészeti stilisztika modern értelemben az 1950-es és 1960-as években jött létre, de hamarosan félelmetes riválisokhoz kellett igazodnia, az 1970-es és 1980-as években feltűnt szövegnyelvészethez és társalgáselemzéshez. Ezek a kutatási irányok nyilvánvalóan egyazon területen belül működnek. Valaki azt is mondhatná, hogy a szövegnyelvészet és társalgáselemzés azt a területet fedi le, sőt, veszi körül, amit a hagyományos irodalmi, retorikai és nyelvészeti stilisztika jelöl ki. Noha a tudományágak közötti hatóköri viták különösen terméketlenek, főleg

azoknak a gyakorlati embereknek, akik a problémaközpontú megközelítést választják az elméletközpontúval szemben, a történetész számára mégis érdekesek lehetnek. Ezért beszélek ma ezekről.

Általában a stilisztikáról beszélve persze egy olyan címke mellett kötelezem el magam, amelyet különböző dolgokhoz különböző helyzetekben kötöttek hozzá. A stílust definiáló kísérlet ezért rendjén való. Ha a stilisztikát külsődlegesen kívánjuk meghatározni, azt azoknak a kutatási tevékenységtípusoknak a felsorolásával kellene kezdenünk, amelyeket „stilisztika” címen folytattak. De ha meg akarjuk találni azokat a stilisztikai közleményeket, amelyek más besorolásban jelentek meg, szükségünk lesz egy belső definícióra is. Mivel a legérdekesebb erőfeszítések a stílus nyelvészeti lényegének belső meghatározására véleményem szerint az 1950-es és 1960-as években történtek, az alábbiakban megpróbálok néhány olyan megközelítést felsorolni, amely mértékadónak számított abban az időben.

3.

A józan, hétköznapi nyelvszemléletben a stílus az adott szabályok körén belüli cselekvés egy módja. A közlekedési szabályok tényleges megsértése nélkül egy autót különböző stílusban vezethetünk: többé vagy kevésbé egyenletlenül; udvariasabban vagy agresszívebben; egy kicsit közelebb vagy távolabb a járdaszegélytől. Vagy felépíthetünk ugyanazoknak az elvárásoknak megfelelő és ugyanazokat a lehetőségeket tartalmazó két vasútállomást, amelyek mégis különböző módon festenek. Az ilyen különbségek számítnak azután stilisztikainak. Ha a stílusnak mint adott tartalom számára előírt formának ilyen széles értelmezését lefordítjuk és a természetes nyelv korlátozottabb világára alkalmazzuk, a stílus a valamit mondás vagy írás egy bizonyos meghatározott módjának bizonyul.

Hogy az ilyen megközelítésekben pontosan hol a határvonal tartalom és forma között, nézőpontunktól függ. Ha például két zeneszerző egy-egy operát ír a királynő születésnapjának ünnepére, s az egyik antik, a másik modern témát választ, jogosan tarthatjuk a témát a stílus részének: a témák és a hangnem annak a módnak része, ahogyan a zeneszerző hódolatát kifejezi. De a stílus ilyen felfogása a témák makroszintjére vonatkozik. Az ilyen magas hierarchikus absztrakció valószínűleg kevésbé érdekes a nyelvésznek, aki egy természetes nyelv konkrét kifejezéseire összpontosít.

Bárhová helyezzük is a határt tartalom és forma között, a stílusnak mint a valamit mondás vagy írás módjának a meghatározásai mindig feltételezik, hogy ugyanazt a dolgot különbözőképp kifejezhetjük. Sok logikatanár és néhány nyelvész egyet is értene ezzel. Azt állítanák, hogy létezik megkülönböztetés tartalom és forma között, és hogy ugyanaz a proposíció vagy predikáció különféle felszíni formákba öltöztethető fel. Akadnak azonban mások, akik tagadják a jelentés és a forma közötti ilyen dualizmust. Az új kritikusok modorában szólva azt állítják, hogy minden szövegnek saját egyedülálló jelentése van. Ezért minden parafrázis, a szöveg felszíni formájának a legapróbb változása elkerülhetetlenül megváltoztatja a szöveg jelentését. Ez a monista nézet.

Valóságos működésben a monisztikus nézet egyenesebb a dualista nézetnél. Ha meg akarjuk tudni, hogy két különböző kifejezés „ugyanazt jelenti-e” vagy nem,

olyan szemantikára van szükségünk, amelyik megkülönbözteti az ugyanazt és a mászt jelentő felszíni variánsokat, ám a mai napig senki nem volt képes a stíluselemző számára ilyen szemantikát ajánlani, amely előre elkészítve vár az azonnali és könnyű használatra. Ezért a stílus meghatározása mint a valamit mondás egy módja erősen a jelentés azonosságára vagy különbségére vonatkozó intuíciora hagyatkozik, s az ilyen intuíciók közismerten szubjektívek és vitathatók.

A stílus definícióinak egy másik típusa feltételezi, hogy a stílus stilisztikai alakzatok díszítő fényudvarából és más díszítményekből áll, körülfogva az alapjelentés belső magját. Ha egy ilyen meghatározást le kellene fordítani egy konkrét heurisztikus eljárásra, először is meg kellene tanulnunk az alapjelentések és a díszítés megkülönböztetését.

Néhány tudós szerint a stílus választás eredménye. Ez a nézet intuitíve jónak látszik. Mindannyian fel tudunk idézni olyan helyzeteket, amelyekben szavak és kifejezések választása miatt aggódtunk, a lehetséges változatok sorából próbálva megtalálni a legjobbat. A kutató számára a nehézséget a beszélő vagy az író számára az adott helyzetben elérhető összes választási lehetőség feltérképezése jelenti. A választásnak sokféle típusa van. Néhány fajtája szemantikai szubsztanciákat foglal magába, jelentéseket és jelentésárnyalatokat; más udvariassági szinteket; megint mások a befogadó azon képességét értékelik, hogy az következtetéseket von le és a sorok között olvas. A transzformációs generatív grammatikáknak vagy a szisztémikus nyelvtanoknak még a szintaktikai szinten sem igen sikerült teljes táblázatok adni az összes hierarchikus és heterarchikus választási lehetőségről, melyekből mondatok jönnek létre. Amikor mi egy szöveget ténylegesen hallunk vagy látunk, a választások már megvalósultak: nem érhetők el többé a vizsgálat számára, kivéve a protokollkutatás néhány kivételes helyzetét (a fordító például néha fel tudja sorolni a fordítás során felmerült változatokat). Ezért jelent ilyen összetett problémát a nyelvész számára a stílust választásként tekintő nézet működtetése.

A nyelvésznek kézzelfoghatóbb az a meghatározás, amely a stílust szituációfüggő nyelvi változatnak tekinti. Különböző helyzetekben az emberek különbözőképpen fejezik ki magukat, és a stílus a nyelv azon változata, amely egy bizonyos szituációkategorióval kapcsolódik össze. A kifejezések egy készletét használjuk formális, egy másikat intim helyzetekben; egy tábornok egyfajta nyelvet használ, amikor egy hadnaggal beszél, és egy másik fajta nyelvet, amikor a feleségével (legalábbis remélem!). Ha a nyelvész a stilisztikai elemzés számára működésbe akarja hozni ezt a szemléletmódot, előbb meg kell tanulnia leírni és osztályozni a szituációkat (ENKVIST, 1980a.). Meg kell tanulnia kivonni a jellemzőknek bármelyik normál beszédhelyzetben előforduló zűrzavarából a szituációk azon jellemzőit, amelyek stilisztikailag fontosak.

Most megpróbálhatnánk a stílust mint választást és mint helyzetfüggő változatot tekintő nézetet egybeolvasztani, és felvehetnénk, hogy a stílusok a kifejezés szituáció által meghatározott választásából erednek. A beszélő vagy az író úgy dönt egy stílus mellett, hogy egy egyedi szituáció ismeretében választ a lehetőségek közül. Ezt a megközelítést annak a leírására is alkalmazhatjuk, hogy mi történik a befogadóban, a hallgatóban vagy az olvasóban. A nyelvet ismerő ember a kontextusba és a szituációba ágyazott nyelvi tapasztalatok roppant tömegét gyűjtötte össze. Tudja, hogyan beszélnek a professzorok a diákokhoz, hogyan a tábornokok a hadnagyokhoz, hogyan szólítja meg az adóhatóság a polgárokat, hogyan beszélnek egymással a csa-

lávtagok a reggeli közben, és talán azt is, miképp fordult Shakespeare szonettjeiben hallgatójához vagy hallgatóihoz. Nagy gyakorlattal változtatja át az ilyen múltbeli kontextualizált nyelvi tapasztalatokat jelen elvárásokká. Egy szöveg hallása vagy olvasása során szembeállítja azt a megfelelő múltbeli tapasztalatokkal, elvárásokkal formál az elkövetkezőkre, észleli, hogy az elvárások teljesültek vagy megghiúsultak, és kialakítja benyomásait a szöveg stílusáról, mint ezeknek az egyesített folyamatoknak a hasznos eredményét.

Mindennek elvégzésére persze a befogadónak a múltbeli tapasztalatok olyan hálózataival kell rendelkeznie, amely elegendő a fontos stilisztikai döntésekhez. Ha például különböző irodalomkritikusok a múltbeli tapasztalatok különböző hálózataiból indulnak ki, ugyanazon szöveg stílusáról különféle ítéleteket hozhatnak, és ha ilyen hálózat nem létezik, például ha idegen nyelvet tanulunk vagy nincs megfelelő irodalmi tapasztalatunk, nem ítéelhetjük meg a szöveg stílusát. Ez egyébként segítségére lehet az idegennyelv-oktatás tanmenet-íróinak. Ha ki akarjuk fejleszteni diákjainkban a stílusérzéklet, olyan tapasztalathálókat kell nyújtani nekik, amely lefedi a kívánt stilisztikai válaszokhoz szükséges szövegek és szituációk széles körét.

Ha egy nyelvész elfogadja, hogy a stílusok akkor jönnek létre, amikor a beszélő vagy az író a helyzetének megfelelő kifejezéseket választ, és amikor a befogadó stílusokat ítéel meg, szembeállítva az új szövegeket a múltbeli kontextualizált nyelvi tapasztalatok hálózataival, következő feladata egy olyan apparátus felállítása, amely képes szoros terminusokban modellezni az adott folyamatokat. A stilisztikai válaszok keletkezésével azzal a nyilvánvaló módszerrel imitálhatjuk, ha összehasonlítjuk egy szöveg nyelvét egy másik szövegtest nyelvével, nevezetesen egy olyannal, amely a kívánt kontextuális viszonyban van a vizsgált szöveggel. A kontextuális viszony fontosságának meghatározása nem nyelvészeti struktúra dolga, hanem a kulturálisan meghatározott relevanciájé. A gyakorlatban a problémánknak és célunknak kell kijelölnie, hol keressük a kéznél lévő szöveggel legjobb összehasonlítást kínáló szövegtestet. Byron leveleinek stílusát tanulmányozva például feltehetőleg nem kellene ezek nyelvét összehasonlítani a londoni telefonkönyv utasításainak nyelvével. A leveleket inkább más kortárs levelekkel kellene szembeállítani, Byron költeményeivel és más, hasonlóan értelmes összehasonlítási alapokkal. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szöveggel összehasonlítandó norma kiválasztása mindig előre meghatározza az eredményt. Ebben az értelemben a nyelvészeti stilisztika végül is nyelvészeten kívüli kritériumokra támaszkodik. A stílus interface, érintkezési felület a nyelv és annak szituációs, kultúrafüggő használata között.

Akik az ilyen elemzés mintáit kívánják megsejmlélni, azoknak a szerzőség kérdésével foglalkozó tanulmányok jó vizsgálati tárgyat jelentenek. E kutatások nagyon konkrétan mutatják, hogy az összehasonlításnak szüksége van először a szöveg és a norma korlátozására, másodsor a szöveget és az azzal összehasonlítandó normákat leíró apparátusra, harmadrészt pedig a módszerek egy készletére, amely az összehasonlításban felmerült hasonlóságok és különbözőségek jelentőségét méri. Ezeknek a műveleteknek mindegyike problematikus. A szöveg és a norma elhatárolása néha adott és nyilvánvaló; néha egy körmönfont válogatási procedúrából nő ki. A nyelvészeti leírás apparátusának is megfelelőnek kell lennie. Mivel sok stilisztikai jellemző nem az egyes mondatokon belül, hanem a mondatok szövegbe kapcsolódásának módjaiban van jelen, az egyszerű mondatgrammatikák elégtelennek bizonyulnak bi-

zonyos fontos stílusjegyek leírására, és ha metaforák, szóképek és retorikai alakzatok jellemzőek egy bizonyos szövegre, a leírásnak olyan módszereket kell felhasználnia, amelyek ezeket láthatóvá képesek tenni. Végül a szöveg és a norma közötti hasonlóságok és különbségek jelentőségének mérésekor vagy az intuícóra vagy a statisztikára hagyatkozhatunk. Szerencsére a stílusstatisztika a stilisztika fejlett részterülete, saját hívekkel és kiterjedt irodalommal (pl. KENNY, 1982.).

A stilisztikai összehasonlítás a stílusjegyek – a szöveg stilisztikai zamatát adó stilisztikai jellemzők – feltárásának heurisztikus módja. A stílusjegyet meghatározhatjuk nyelvészetileg leírható momentumként, szerkezetként vagy folyamatként, melynek sűrűsége, azaz az előfordulások száma osztva a szöveg hosszúság egy bizonyos megfelelő méretével, szignifikánsan különbözik egy stilisztikailag relevánsként vagy „norma”-ként definiált szöveg megfelelő sűrűségétől, vagy szignifikánsan hasonló ahhoz.

A nyelvészek nem elégedtek meg a stílusjegyek készleteinek pusztá leírásával. Néhányuk megpróbálta a stilisztikai variálódást a nyelvváltozatok rendszerén belül igazi perspektívájába helyezni. Azt kérdezték, hogyan viszonyulnak a stílusok a történeti nyelvváltozatokhoz, területi dialektusokhoz, szociolektusokhoz, egyéni nyelvhasználatokhoz (idiolektusokhoz), illetve hogyan lépnek velük interakcióba? Ha a stílusok keletkezését nemcsak a specifikus jegyek megléte vagy meg nem léte határozza meg, de az ilyen jellemzők sűrűsége is, hogyan alkothatunk szintaktikai modelleket gyakoriságérzékeny, „variábilis” szabályokkal? Az a stíluszsemlélet, amely a vagy-vagy helyett a többé-kevésbé logikáját alkalmazza, a stilisztikát a nyelvészeti leírás olyan modelljeihez köti, amelyek a gradienseket is figyelembe veszik, nemcsak a diszkrét kategóriákat. Rokon dolgokat kutattak az 1970-es években William Labov és követői (pl. LABOV, 1972.), Henrietta Cedergren és David Sankoff (CEDERGREN and SANKOFF, 1974.), Charles-James Bailey és mások, akik polilektális nyelvtanakkal szisztematikusan próbálták a nyelvi változatok teljes skáláját lefedni (BAILEY, 1973.). Teljességükben tekintve ezek és más, velük összefüggő kutatások megmutatták, hogy sok a közös vonás a stílus kutatói és a szociolingvisztika, valamint a nyelvi változatok más tudósai között. Ez mind a metodológiára, mind pedig az általános célokra vonatkozik. Ebből a nézőpontból tekintve úgy tűnik, hogy a nyelvészeti stilisztika és a szociolingvisztika kutatója közötti különbség sokszor inkább a besorolás háttérétől és az adatok eredetétől függ, mint a kutatási módszertől mint olyantól. Azt is mondhatnánk, hogy az irodalmi előítélet a „stílus” terminust részesíti előnyben, míg a tisztán nyelvészeti vagy szociológiai kontextus a „lektusok”-ra, a nyelvi változatokra más terminusokat díjaz.

4.

Ilyen és más érvek a stilisztikának a nyelvészetben belüli státusát biztosító alap-hoz vezettek. Az újabb keletű nyelvészet legérdekesebb mozgalmái közül azonban hamarosan egy másik jött lendületbe. Amint ismételten utaltam rá, ez annak a felismerésnek volt köszönhető, hogy az egyedi, dokontextualizált mondatokra épülő nyelvreírásoktól sohasem lehet elvárni, hogy maradéktalanul felfedjék a természetes nyelv szerkezetének és használatának igaz lényegét. A mondat önmagában nem

cél. A mondatok szituációkban fordulnak elő, beszédbe ágyazódnak, mondatokkal és esetleg képekkel vagy cselekvésekkel és gesztusokkal vannak körülveve, amelyekhez kapcsolódniuk kell. Vannak olyan beszéd típusok, például a rögtönzött beszéd vagy a szintaktikailag deviáns költészet, ahol a szöveg folytonossága és konnexitása fontosabb a mondat szintű szintaktikai jólformáltságnál. Bár az ilyen szövegek mondatai szintaktikailag deviánsnak tűnnek, a szövegek mégis sikeresen működnek a kommunikációban. Más szóval, a szöveg rendben van még akkor is, ha mondatai nincsenek rendben. (Mindamellettt vannak bizonyos korlátok, melyeket fenn kell tartani: nem mondhatjuk, hogy *Jack megrúgta Jillt*, ha arra gondolunk, hogy *Jill megrúgta Jacket*.) Egyszóval, hogy megértsük, miért választott a beszélő vagy az író egy adott mondatnak egy specifikus formát, figyelembe kell vennünk az átfogó szövegstratégiákat és a mondat kapcsolódását beszéd-, szituációs- és szöveggörnyezetéhez.

Már felvetettem, hogy a szövegeket átfogó szövegstratégiák irányítják. Ezek a stratégiák taktikai eszközök segítségével valósulnak meg: a szókészlet és a szintaxis feladata az információ továbbításának lehetővé tétele a stratégia által követelt rendben, sorban és formában. Más szóval, a stratégia uralja az egyes mondatok formálását szavak és szintaktikai szerkezetek taktikai kiválasztásán keresztül. Itt is, akárcsak a háborúban a stratégia megelőzi a taktikát: a szöveg a mondat atyja, és nem fordítva.

Két kifejezést használtam itt („stratégia” és „taktika”), melyek nem tartoznak a nyelvészek hagyományos állandó terminológiájába. Egy rövid fogalmi kitérő ezért megengedhető. Az újabb keletű nyelvészet fő irányzatainak egyike fokozódó érdeklődést mutatott a strukturális mellett a folyamatokban való nyelvelírás iránt is. Valóban, a „folyamat” szó rendkívül gyakorivá vált nyelvészeti könyvek és cikkek címében, s igazoltan beszélhetünk egy új folyamatközpontú vagy procedurális nyelvészet keletkezéséről (pl. ALLEN, 1982., és EIKMAYER, 1983.). Ha egyszer már állást foglaltunk amellett, hogy a nyelvet folyamatként szemléljük, el vagyunk kötelezve egyszersmind a folyamatközpontú leírásnak megfelelő apparátus kifejlesztése mellett, és egy ilyen apparátusban szükségünk lehet a stratégia fogalmára (amely azoknak a különféle lehetőségeknek a célorientált súlyozásaként határozható meg, amelyek közül választani kell) és taktikáira (természetes nyelvi szövegformálásban szavak, mondatminták és más szövegstrukturák olyan kiválasztása, amely a leginkább segíti a szövegstratégia követelményeinek végrehajtását). Az a hely, ahol dönteni kell a különböző lehetőségek között, a „döntési pont” és a paraméterek, melyek értékei befolyásolják a döntést, „döntési paraméterek”-nek nevezhetők. Egy ilyen folyamatközpontú keretben megpróbálhatjuk most újradefiniálni a stílust mint a döntési paraméterek kontextus által meghatározott súlyozását. A szabályos versmértékű költészetben például a mérték követelményei elég fontosak lehetnek ahhoz, hogy hatálytalanítsák a szintaktikai jólformáltság követelményeit: a metrikusság nagyon súlyosan nyomatókos tényező vagy paraméter lesz, amely előtt a szintaxisnak is be kell hódolnia, és az eredmény szintaktikailag deviáns, de metrikusan kielégítő szöveg lesz.

Egy másik példa: amikor egy szakácskönyv írója egy lokativuszi határozót úgy helyezi, akár a *put* (*rak*) ige elé, ahogy az egyébként nagyon ritkán fordul elő (pl. *Into a champagne glass put two lumps of sugar*. [*Egy pezsgőspohárba rakj két kockacukrot*]), ez a felrűnően jelölt elrendezés nyilvánvalóan azért jelentős, hogy a mondat események

ikonjává válhasson. Ilyen „tapasztalati ikonocitás” (ENKVIST, 1981.) különösen fontos egy szakácskönyv tömör operatív stílusában. A fenti mondat az „először vegyél egy pezsgőspoharat, majd tegyél bele két kockacukrot” rövidítése: a pezsgőspoharat és a kockacukrot olyan sorrendben említi, amilyenben a szakácsnak szüksége lesz rájuk. A mondatot ez a tapasztalat egy izomorfjává, képévé, ikonjává változtatja. Így a metrikusság és a tapasztalati ikonocitás a szövegstratégiai paraméterek közül való, melyek a különböző szövegtípusokkal (pl. a költészettel és a szakácskönyvekkel) kapcsolatban álló különféle stílusokban teljesen különbözőképp súlyozódnak: a költészetben a metrikusság hatálytalaníthatja a szintaxist; a tömör műveleti stílusban a tapasztalati ikonocitás igazolhatja a feltűnően jelölt szintaktikai minták használatát. Ilyen érvek indokolják azt a definíciót, amely szerint a stílusok a szöveg megjelenését befolyásoló szövegstratégiai elvek és paraméterek specifikus és jellegzetes súlyozási mintáiból erednek.

A fenti kitérőben a folyamatközpontú elképzeléseknek a stílus és a stílusok meghatározásaiban való alkalmazását próbáltam szemléltetni (ezeket a nézeteket néhány mondattani iskola, de még inkább társalgás- és szövegnyelvészek részesítik előnyben). Most térjünk vissza érvelésem fő vonalához. Magam az 1960-as években kerültem szembe ezekkel a társalgás- és szövegproblémákkal, mert nyilvánvalóvá vált, hogy a stílusok nemcsak a mondat szerkezetben, de a mondatok kapcsolódásának módjaiban is eltérhetnek egymástól. Szükség volt tehát a mondatok kapcsolódásait is leírni képes nyelvészeti gépezetre. Kiemelkedőnek bizonyultak az akkor hozzáférhetőek közül a Prágai Iskola nyelvészeinek téma-réma kutatásai, noha abban az időben a témák és rémák szerepét a mondatok kapcsolódásában és a szövegstratégiák taktikai végrehajtásában még nem méltányolták megfelelően. Ugyanakkor, paradox módon, a transzformációs generatív nyelvtan szintén hozzájárult a szövegnyelvészeti serkentéséhez. A paradoxon abban a tényben rejlik, hogy az összes nyelvtan közül a transzformációs generatív volt a leginkább mondatközpontú. Az S volt a bemeneti szimbólumuk, és a mondat a legfelső szint: klasszikus formájukban képtelenek voltak bármit is leírni a mondat fölött vagy a mondaton túl. Fontosságuk egy másik fő jellemvonásból származott, nevezetesen az explicitesség követelményéből. A transzformációkat teljes és explicit részletességgel kellett leírni, beleértve az indítékokat is, és hamarosan kiderült, hogy egyes transzformációk indítéka nem a mondaton belül, hanem azon kívül, a beszédben, a szövegben és a situációban található. Lássunk néhány példát. A cselekvőt tartalmazó passzív szerkezetek például használatukat általában olyan igénynek köszönhetik, amely egy mögöttes páciens vagy tárgyat kíván előtérbe állítani diszkurzív okokból. Például a

The sandwiches were eaten by John*

mondat furcsának tűnne válaszként a „What did John do?” [Mit csinált John?], de sokkal természetesebbnek a „What happened to the sandwiches and the apples I left on the table?” [Mi történt a szendvicsekkel és az almákkal, amiket az asztalon hagytam?] kérdésre. Az olyan topikalizáció, mint a

This book I have read three times.

*A fordítás nehézsége miatt a mondatokat eredetiben hagytuk. — A ford.

[Ezt a könyvet háromszor olvastam.]

természetesnek tűnne például, ha a beszélő az előtte az asztalon fekvő könyvek egyikeére mutatna rá. Egy olyan egzisztenciális szerkezet, mint a

There were two typewriters on a mahogany table.

[Két írógép volt egy mahagóni asztalon.]

egy olyan helyzetnek köszönheti a formáját, ahol a beszélőnek vagy az írónak nincs korábbi elérhető információja, amelyre az új információ támaszkodhatna. Egy olyan kihelyezés, mint az

It was at seven that Mary came to Trondheim on Monday.

[Hétkor volt, hogy Mary Trondheimbe jött hétfőn.]

csak akkor indokolt, ha a beszélő vagy író feltételezi, hogy a befogadó már tudja, hogy Mary Trondheimbe jött hétfőn: kihelyezést használ, hogy mutassa, az új információk más, gyakoribb, jelöletlen stratégiákkal szemben a mondat első részében találhatóak, és nem hátrébb. (Beszédben további lehetőségünk van az új információ jelölésére a hangsúly és az intonáció komplex használatával (ld. pl. ENKVIST, 1980b.).) Az olyan kiemelés, mint az

It is known to everybody here that Trondheim Cathedral counts as the national shrine of Norway. [Minden jelenlévő tudja, hogy a Trondheimi Katedrális Norvégia nemzeti ereklyéjének számít.]

szemben a következő mondattal:

That Trondheim Cathedral counts as the national shrine of Norway is known to everybody here. [Azt, hogy a Trondheimi Katedrális Norvégia nemzeti ereklyéjének számít, minden jelenlévő tudja.]

szintén stratégiai választás eredménye: úgy beszélünk-e a Trondheimi Katedrálisról, mint már bevezetett témáról, vagy új elemként akarjuk beiktatni a diszkurzusba.

Mindezen szerkezetek kiválasztása (vagy a transzformációs generatív grammatika műszavaival az ezeket létrehozó transzformációk beindítása) így a kontextus és a szituáció stratégiáiból származó indítékoknak és mérlegeléseknek köszönhető. A nyelvész, aki explikálni akarja a szövegstratégiák ilyen taktikai megvalósulásait, két úton haladhat. Bevezetheti az egyes mondatok leírásába a szövegformáló elemeket, vagy társalgás- és szövegnyelvesszé válva nyíltan veheti számításba a szövegstratégiákat. A transzformációs generatív grammatika történetében egyértelműen megjelennek azok a nehézségek, amelyek akkor jelentkeznek, amikor a textuális hatóerőket az egyes mondatok leírásába egyenként vezetik be. A generatív grammatika eljárásainak helyesbítéseit és bővítéseit valójában a textuális transzformációelőidézések explikálásának igénye sugallta.

Hogy a látható bonyolultságba a rend látszatát vigyük, négy címszóban még egyszer kitérek a szövegmodellekre és szövegelméletekre. A szövegmodellek első osztályát mondataalapúnak neveztem. A mondataalapú szövegmodellek elfogadják a szöveget úgy, ahogy van, nem bolygatják meg mondatait és mellékmondatait, majd megkísérlik feltrájni a mondatokat és a mellékmondatokat összekötő jellegzetességeket.

M. A. K. Halliday és Ruqaiya Hasan (1976.) *Cohesion in English* című munkája jó példa az elsődlegesen mondataalapú megközelítésre.

A kíváncsi elméjük mindenestre hamarosan felteszik majd a kérdést, honnan jönnek a mondatok, és miért úgy formálódnak, ahogyan, és nem máshogy. Ők nem elégednek majd meg a mondataalapú szövegmodellel, amely nem foglalkozik ilyen kérdésekkel. Olyan szövegmodellek kiépítésébe kezdenek, amelyek a szöveg valamiféle atomjaiból, a szöveg alapegységeiből indulnak ki, melyek aztán szövegekké egyesülnek határozott, explicit stratégiák szerint. Ha ezeket a szövegatomokat predikációkkal szimbolizáljuk, az ilyen modellt predikációalapúnak nevezhetjük. Állítások ugyanazon készletét különböző stratégiák különböző szövegekké szervezhetik: az ugyanazon predikációkészletre épülő szövegek egymás változatainak minősülnek. Predikációalapú modelleket alakított ki például Bengt Sigurd (1977.), Gunnel Källgren (1979.) Svédországban és Robert Longacre (1983.) az Egyesült Államokban. A mögöttes állítások szövegekből való rekonstruálásának módszereit van Dijk és Kintsch (pl. 1983.) és mások hozták létre: a „szövegbasis” szót használták az állítások ilyen készletére. Azonban más kérdések is felmerülnek.

Ha megkérdézzük, hogyan születnek az állítások, egy harmadik típusú modellre lesz szükségünk, amely képes kiválasztani az állításokat egy tudáskészletből. Mivel az ilyen tudáskészletek az emberi kogníció modelljeivé válnak, e szövegmodelleket kognitívnak nevezhetjük. Ezek az információ tárolását keretek vagy sémák vagy foratókönyvek és hasonló formájában modellezik, általában az asszociációs hálózatok alakját adva (FINDLER, 1979.). A pszicholingvisztika és a kognitív pszichológia kutatói élethűvé próbálják tenni modelljeiket abban az értelemben, hogy azok tükrözzék a tényleges emberi információfeldolgozás terén szerzett empirikus tapasztalataikat. A mesterséges intelligenciával foglalkozók pedig a tárolás és visszakeresés mintáit ehelyett a számítógépek rendszereiből veszik.

Végül megkérdézhetjük, hogy egy bizonyos ember egy bizonyos helyzetben miért választja a kifejezés egy bizonyos módját. Miért választ ki speciális állításokat tudáskészletéből, majd miért formálja szöveggé őket? Ebben a szövegesítésben milyen udvariassági formulákat választ, és miért? Körülveszi-e tényleges szövegét metatextussal, modalitással, fatikus kifejezésekkel és hasonlókkal? Hogyan koordinálja viselkedését másokéval egy dialógusban? Az ilyen típusú kérdések megválaszolására a szövegalapú, a predikációalapú és a kognitív szövegmodellek nem alkalmasak. Szükségünk lesz a szövegmodellek egy negyedik típusára, amelyet interakciónak nevezhetünk. Pragmatikai nyelvészek, például Stephen Levinson e fontos terület nagy részét felmérték (LEVINSON, 1983.), és sokban közreműködtek az etnometodológia, a társalgáselemzés kutatói és mások (pl. SACKS SCHEGLOFF és JEFFERSON, 1974.; LA-BOV és FANSHEL, 1977.; TANNEN, 1984.).

Ezek a szövegmodellek inkább az egymásba helyezett kínai dobozok vagy orosz babák, s nem a tortaszeletek módjára viszonyulnak egymáshoz. Mindegyikük belép a kommunikáció egy aktusának egy teljes hasonmásába. Az interakciós modellek megmutatják, hogyan viselkednek az emberek, és talán bizonyos fókig azt is, hogy miért. Amikor egy ember egy specifikus interakciós stratégiát választ, elkezdheti kiválasztani a mondandó dolgokat kognitív készletéből, ahogy ezt a kognitív modellek mintázzák; majd szöveggé alakíthatja állításait, ahogy a predikációalapú modellek

mutatják; és összefűzheti mondatait és mellékmondatait a mondatalapú szövegmodellek által javasolt módokon. Mégsem szabad túlzottan hangsúlyozni ezeket a sorrendi megkülönböztetéseket. Az interakció például előfeltételezi a kogníciót, mert az arra vonatkozó tudásunk, hogy miképp viselkedjünk és lépünk kapcsolatba másokkal, része kognitív készségünknek. A szövegmodellek és szövegelméletek kutatóinak azonban hasznos az ilyen osztályozás. Azokkal a folyamatokkal való összehasonlításra indít, amelyeket a klasszikus retorika az *inventio*, a *dispositio* és az *elocutio* terminussal jelzett.

5.

Hogyan viszonyul hát egymáshoz a stilisztika és a szövegnyelvészet? Hogyan illeszkednek és hogyan fedik le egymást?

Hadd jegyezzem meg itt röviden, hogy a stílus sohasem volt kitüntetetten nyelvészeti jelenség. Vagyis, a stílust mindig más, alapvetőbb fogalmakkal lehet meghatározni, amint azt megpróbáltam bemutatni a stílus számos definícióját idézve. A társalgás- és a szövegnyelvészet a fogalmak új készségével lát el bennünket, hogy explikálhassuk és definiálhassuk a stílust, s ilyen fogalmak a szövegmodellek mind a négy típusában találhatók. Így a mondatalapú szövegmodellek lehetővé teszik azoknak a stílusjegyeknek a leírását, amelyek inkább mondatközi jellegzetességekből állnak, mint az egyes mondatok szintaktikai és lexikai jellemzőiből. A predikációalapú modellek lehetővé teszik a szövegstratégiák leírását és azt a kérdést is felvetik, a szövegstratégiák fogalma valójában milyen mértékben azonos a stílus fogalmával: a szövegstratégia milyen szempontból tekinthető a stílus egy másik megnevezésének? A kognitív szövegmodellek megmutatják, hogy az emberi megismerés hogyan befolyásolja a stílust, és hogy a szövegprodukción és a diszkurzusmegértés folyamatának alkalmazkodása az emberi képességekhez hogyan befolyásolja a szöveg és a diszkurzus formáját. Végül, az interakciós modellek a stilisztikai választást irányító interakciós paraméterek repertoárjával látnak el minket: segítenek megérteni, milyen interakciós körülmények között részesítenek előnyben a beszélők vagy az írók bizonyos típusú kifejezéseket más típusokkal szemben.

Visszatérve oda, ahonnan elindultunk: teljes mértékben természetes, hogy mindezek a területi nyereségek a stílus- és a szövegkutatásban új reményt adtak nemcsak az akadémiai kutatóknak, de a kompozíció tanárainak is. Nem kevésbé természetes, hogy az újítások optimizmushullámot vetnek, amit a pesszimizmus hullámvölgye követ, amint a hullám továbbgördül, s az első lelkesedés alábbhagy, mivel a kompozíció nagyon összetett folyamat. Az intuitív értékelés és a konkrét nyelvi jellegzetességek közötti kölcsönviszonyok föllállítása kifinomult eljárást követel, és néhány újabb kísérlet mutatja, hogy a kompozíció tudománya ellenállt a diszkurzus és a szövegnyelvészet néhány túlságosan leegyszerűsítő alkalmazásával szemben. Tévedés lenne például bizonyosnak venni, hogy a mondatközi kapcsolatok pusztán sűrűsége egyenesen arányos a hatás fokával. Akadnak gyenge kompozíciók a mondatok közötti nyílt kohéziós kapcsolatok nagy sűrűségével, és fordítva, kiváló esszék, melyek a kohézió más eszközeire hagyatkoznak, nem a grammatikailag nyílt, könnyen megszámlálható és nyilvánvaló kapcsolatokra. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a

mondatközi kohézió kutatása haszontalan. Ami inkább kérdéses, az eltérő eszközök válogatás nélküli számlálása. Például a kauzális kötőszók, a *mert*, az *ezért* specifikusabb száma valószínűleg elárul valamit az író kauzális érveléséről (feltéve persze, hogy ezek a kötőszók azt fejezik ki, amit okozati kapcsolatnak fogadunk el). Ha a szöveg olyan típusba tartozik, ahol az okozati érvek kitüntetett helyzetben vannak, a helyesen használt kauzális kötőszók száma valóban kulcsot adhat a minőséghez.

Egyszóval, a szövegértékelési kritériumok megfoghatatlanabbnak és áthatolhatatlanabbnak bizonyultak a nyelvészeti vegyelemzés számára, mint néhány rajongó remélte. Két válasz lehetséges az ilyen csalódásra. Az egyik a nyelvészet egészen eluralkodó kétségbeesés. Egy tudós kollégát idézve: „Nem az a baj tudósainkkal, hogy nem ismerik a nyelvet vagy a nyelvészetet, hanem az, hogy képtelenek gondolkodni”. Az ilyen attitűd megkönnyíti, hogy kiöntsük a nyelvészetet a fürdővízzel együtt. A másik válasz ezt mondaná: „Igaz, hogy a nyelvészek nem oldották meg problémáinkat, de egy kicsit segítettek bennünket az úton. Induljunk hát tovább, próbáljuk meg jobbra tenni nyelvészetünket és lássuk, előbbre jutunk-e.” Úgy vélem, ezen a konferencián hallgatóim legnagyobb része ezt az utóbbi álláspontot tette magáévá, amit én teljes mértékben osztok. Másképp nem gyűltünk volna össze.

Azt hiszem, e szkeptikusan optimista hozzáállást kell ajánlanunk, bár ezt nem könnyű elfogadni. E hozzáállás többek között olyan éghajlatot tételez fel, amely kedvez a társalgásnyelvészek és a kompozíció tanárai közötti együttműködésnek. A nyelvészeknek az elméletről bizalmasan kell beszélniük a tanárok előtt; a tanároknak rá kell bízniuk bajaikat az együttérző nyelvészekre; problémamegoldó módszereket és valójában új elméleteket kellene együtt kidolgozniuk ott, ahol a meglévők nem teljesítik az elvárásokat.

Mindezt könnyű mondani, de sokkal nehezebb teljesíteni. A kompozíció tanítását még mindig gyakran tartják szükséges, de egyszerű, legrosszabb esetben visszataszító dolognak, akár a közegészségügyi munkát. Sok egyetemi tanszéken piszkos munkának tekintik a kompozíció oktatását, amely az előadóknek megszerzi a jogot a nagyobb kihívást jelentő magasabb tekintélyű tanítás élvezetére a maradék tanítási kötelezettség során. Viszonylag kevés helyről tudok, ahol komoly erőfeszítéseket tettek a nyelvészek és a kompozíció tanításai közötti rés áthidalására. Hasonlóképpen viszonylag kevés erőfeszítés történt a nyelv és irodalom, „ny.” és „ir.” közötti rés áthidalására rendszerezett kölcsönviszonyban, bár a nyelvészeti jártasság magába foglalja az irodalmi kontextus nyelvi tapasztalatát. A kellően ismerős problémákról nagyszámú szellemes esszét írtak (pl. LANHAM, 1984.; és YOUNG, 1984.).

Mintát adva arra, miképp verhetünk hidat nyelvészeti fogalmaknak a kompozíció tudományára, tanítására és értékelésére való alkalmazásain keresztül, a jelen konferencia tanulmányai a megközelítések sorát példázzák. Lars Sigfred Evensen tovább fejteget néhány, a bevezetőben utalásképpen megjelent problémát, és ezt az elméleti orientáltságú tudományszakoknak a problémaorientáltakkal való összehasonlításával teszi. Anne Marie Bülow Møller annak fontosságára emlékeztet bennünket, hogy a kompozíciónak mint a kommunikáció egy aktusának vizsgálata nemcsak az íróat foglalja magába, hanem a befogadót is. Kjersti Flottum a szövegnek és összefoglalóinak a viszonyát vizsgálta, mivel az összefoglalók éppúgy a szöveg makrostruktúrájának jelzői, mint egy kompozíciós feladat gyakori típusának termékei. Négy értekezés, Ulla Connor és Janice Lauer, Ann-Charlotte Lindeberg, Irmgard Lintermann-Rygh és

Eleanor Wikborg tollából empirikus adatokat közöl kísérletek alapján, amelyek az esszé tulajdonságait szövegnyelvészeti jellemzőkkel vetik egybe. Végül Madeleine G. Randquist rendkívül specifikus szövegtípust vizsgál, és a tanítás bizonyos elvei mellett szól, melyeket egy biztosítási cég nyelvi tanácsadójaként dolgozott ki. A dolgozatoknak az a közös nevezője tehát, ahogy azok a társalgás- és szövegnyelvészethez az írott kompozíció tanításának és értékelésének segítségével viszonyulnak.

(N. E. Enkvist: *Introduction: Stylistics, text linguistics, and composition*. = *Text. An Interdisciplinary Journal for the Study of Discourse* 1985. 251–267.)

(Fordította: Palkó Gábor)

HIVATKOZÁSOK

- ALLÉN, STURE (Ed.) 1982. Text Processing. Proceedings of Nobel Symposium 51. Stockholm, Almqvist and Wiksell International.
- BAILEY, CHARLES-JAMES N. 1973. Variation and Linguistic Theory. Washington, Center for Applied Linguistics.
- CEDERGREN, HENRIETTA J. – SANKOFF, DAVID 1974. Variable rules: performance as a statistical reflection of competence. = *Language* 50. 333–355.
- VAN DIJK, TEUN A. – KINTSCH, WALTER 1983. Strategies of Discourse Comprehension. New York, Academic Press.
- DILLON, G. L. – COLEMAN, LINDA – FAHNESTOCK, JEANNE – AGAR, MICHAEL 1985. Review article. = *Language* 61(2.) 1985. June 446–460.
- EIKMEYER, HANS-JÜRGEN 1983. Procedural analysis of discourse. = *Text* 3(1.) 11–38.
- ENKVIST, NILS ERIK 1964. On defining style: an essay in applied linguistics. = *Linguistics and Style*. N. E. Enkvist, John Spencer, Michael Gregory. London, Oxford University Press 1–56.
- ENKVIST, NILS ERIK 1973. Linguistic Stylistics. Paris, Mouton, The Hague
- ENKVIST, NILS ERIK 1974. Stilforskning och stilteori. Lund, Gleerup.
- ENKVIST, NILS ERIK 1980a. Categories of situational context from the perspective of stylistics. = *Language Teaching and Linguistics Abstracts* 13. 1980. April 75–94. Reprinted in *Surveys I*. Ed. Valerie Kinsella. 1982. Cambridge, Cambridge University Press 58–79.
- ENKVIST, NILS ERIK 1980b. Marked focus: functions and constraints. = *Studies in English Linguistics for Randolph Quirk*. Eds. Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech, Jan Svartvik. London, Longman.
- ENKVIST, NILS ERIK 1981. Experiential iconicism in text strategy. = *Text* 1(1.) 97–111.
- FINDLER, NICHOLAS V. (Ed.) 1979. Associative Networks. New York, Academic Press.
- HALLIDAY, M. A. K. – HASAN, RUQAIYA 1976. Cohesion in English. London, Longman.

- KÄLLGREN, GUNNEL 1979. *Innehall i text*. Stockholm, Student-litteratur.
- KENNY, ANTHONY 1982. *The Computation of Style*. Oxford, Pergamon Press.
- LABOV, WILLIAM 1972. The isolation of contextual styles. = *Sociolinguistic Patterns*. W. Labov. Philadelphia, University of Pennsylvania Press 70–109.
- LABOV, WILLIAM – DAVID FANSHIEL 1977. *Therapeutic Discourse*. New York, Academic Press.
- LANHAM, RICHARD A. 1984. Composition, literature, and the lower-division gyroscope. = *Profession 84*. New York, Modern Language Association of America.
- LEVINSON, STEPHEN 1983. *Pragmatics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- LONGACRE, ROBERT E. 1983. *The Grammar of Discourse*. New York etc., Plenum Press.
- SACKS, HARVEY – SCHEGLOFF, EMANUEL A. – JEFFERSON, GAIL (1974.) A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. *Language* 50. 696–735.
- SEBEEK, THOMAS A. (Ed.) 1960. *Style in Language*. Cambridge – Massachusetts, M. I. T. Press.
- SIGURD, BENGT 1977. *Om textens dynamik*. Papers from the Institute of Linguistics. University of Stockholm 34.
- TANNEN, DEBORAH 1984. *Conversational Style*. Norwood – New Jersey, Ablex.

A szinkretizmus mint a stílus provokációja

Wolfgang Isernek 60. születésnapjára

Ha stílus és szinkretizmus dichotomikus viszonyából indulunk ki, akkor műfaj, nyelv és kultúra vonatkozásában a stílust a kizárás és a homogenizálás stratégiáinak együtteseként szemlélhetjük, ugyanakkor azonban interpretációs modellként is, amely igyekszik totalizálni az említett területeket. A szinkretizmus ezzel szemben detotalizáló, a kizárás sújtotta területekbe való belépés és a homogenizációs határok átlépése révén a stílus ellen irányuló beállítottságként jelenik meg. Egymás ellen szegülő játékkal mindkét beállítottság: a stilisztikus és az antistilisztikus meghatározza az európai szövegek (és az azoknak megfelelő elméletek) történetét.

Míg a stílus fogalma a retorika és a stílushármasság tanításának alapvető elemeként, tehát kulturális metaszövegek részeként igényt formálhat egy hagyományra, amely az antikvitás óta szabályozza a szövegek elképzelése és létrehozása közötti kölcsönös viszonyt, addig a szinkretizmus fogalma a kulturális grammatikában állandó hely nélküli, kései akadémikus fogalom, amely kultúr- és vallástörténeti perspektívából igyekszik leírni a Krisztus utáni első három évszázad vallási és filozófiai összeolvadási folyamatait, amelyekből a gnózis létrejött. Azáltal, hogy ezt az egybeolvadási és keveredési folyamatot mint a pogánynak a kereszténybe és viszont való anarchisztikus egymásba csúsztatását, tehát mint kulturális jelek kaotikus létrehozását értelmezték, a fogalom pejoratív konnotációkhoz jutott. Egy olyan fogalom terminusa lett, amely határátlépéseket, kulturális mixtúrákat, tehát heterogenizálást és dehierarchizálást jelent. Ezt a pejoratív konnotációt mindig szem előtt kell tartani — akkor is, ha a fogalmat mostantól az antistilisztikum tartományára leíró érvénnyel alkalmazzuk, és mint ilyet átértékeljük —, hogy a „rend” szempontja, amelyet a transzgresszív (benyomuló, betörő) aktusok zavarnak, jelen maradjon. A fogalomnak ugyanis szüksége van normaháttérre akkor is, ha — mint a továbbiakban — móduszként, jelként és jelentésként generálandó és interpretálandó, tehát olyan fogalomként határozódik meg, amely szemantikai folyamatokat indít el.

Az összekeveredés metaforája, a szemiotikai promiszkuitás metaforája, amely heterogén kulturális kódok érintkezését és kölcsönös megfertőződését írja le, egyike a stílusellenes magatartás álneveinek. Az összekeveredés, azaz a szinkretizmus olyan műveletként értelmezhető, amely — miközben a különbözőséget, amelynek létét köszönheti, nem leplezi el —, létrehozza a heterogént mint önálló minőséget. Ezzel a meghatározással a szinkretizmus az intertextualitás központi aspektusaként, pon-

tosabban annak kiegészítőjeként válik átláthatóvá, amennyiben a textuális kódok, a műfaji konvenciók vagy a (szorosabb értelemben vett) stilisztikai eljárások, ahogyan azok az intertextuálisan strukturált szövegeket jellemzik, elkötelezettek a szinkretizmus princípiumának. Más szavakkal, az intertextualitás textuális dimenziót jelent, a szinkretizmus pedig textuális minőséget és olyan eljárások együttesét, amelyek azt létrehozzák.

Az intertextuális szövegben a szinkretizmus a heterogén stílusok és a bennük felhalmozott szemantikai és kulturális tapasztalatok szinkronizálását, egyszersmind kontaminálását szolgálja. Emellett a más stíluskonvenciók stratégiáihoz való visszanyúlás azt jelentheti, hogy bizonyos elemeket oly módon vesznek át a szövegbe, hogy azok egyszerre jelennek meg mint a szöveg manifesztálódott struktúrájának részei, és mint olyan elemek, amelyek zavarják annak felszíni koherenciáját, azáltal, hogy azokra az idegen stíluskonvenciókra utálnak, amelyből származnak. Az „idegen” stíluselem, amely egyszerre önmagára referálva és eltérő tárgyakra referálva lép működésbe, a szöveg kettős kódolásának egyik feltétele. Grosso modo az idegen stílusok anagrammatikus fölmutatásáról lehetne beszélni, azok előállításáról az új kontextusban. A szinkretizmus szemantikai és textuális fenoménként lép elő, amely megfelel az egymástól elváló kultúrátípusok történelmében váltakozva érvényre jutó kultúramodelleknek.

Kiváltképp a szemantikailag összetett szövegek fenomenjaként jelent a szinkretizmus potenciális „veszélyt” minden szöveg létrehozásakor. A nem kevert, úgynevezett tiszta stílus ugyanis csak szelektív műveletek által jön létre, amelyek fölérendelt: esztétikai, logikai, etikai kritériumok mentén orientálódnak. A *decorum* retorikai követelményének vagy a *res* és *verba* megfeleltetésének egyaránt ilyen kritérium az alapja. A retorikus metaszövegben azok a restriktciók, amelyek a szelekciós folyamatok eredményét meghatározzák, szabályokként fogalmazódnak meg. A hármas felépítésű stílusan és a nyelvi réteg, műfaj és tárgy egymáshoz rendelését szabályozó útmutatások megfelelnek az olyan elképzelések iránti orientációnak, mint *aptum*, *claritas* vagy *perspicuitas*. A három stílusról szóló tanítás, amely utasítások és megfeleltetések differenciált és szigorú rendszere, nemcsak a fellelhető nyelvi anyagot válogatta meg bizonyos kommunikációs célok érdekében mindazokban a kulturális kontextusokban, amelyekben érvényre jutott, hanem a kommunikációban résztvevők viszonyát is meghatározta. Az eredmény egy megközelítőleg hiánytalan megfeleltetési rendszer, amely a beszéd fajtát, a beszéd célját, a nyelvi réteget, a beszéd tárgyát érinti. Minden nyelvi kijelentés egy, a hármas hierarchiában gyökerező stílushoz tartozik, s mindegyik önálló eljárások (trópusok, figurák) repertoárjával rendelkezik (vö. DYCK, 1966.; FISCHER, 1968.). A *genus dicendi* felosztása mint *stilus sublimis sive gravis*, *medius sive floridus* és *infimus sive familiaris* következményekkel jár a tárgyalandó dolgoknak, a megszólított és a beszélő személyeknek, az affektusoknak (amelyeket a beszélő személy a beszédcélra vonatkoztatva használ), maguknak a beszédcéloknak, valamint az eljárásoknak és a nyelvi szinteknek a rendjére nézve.

Egy ilyen szigorúan szabályozó stílusrendszer kizáráson és redukción alapul. Minden határátlépés szabálysértés. Magától értetődik, hogy a keveredés minden formája (makaróniformák, *mixobarbarismus*), amely nem üti meg a *decorum* kritériumát, esélytelen egy tiszta *latinitas* szemben. A *latinitas*, amely a *claritas* és a *perspicuitas* eszméjét, valamint a helyes stílusrend minden alapvető tulajdonságát magában

foglalja, és ezáltal minden nyelv *proprietas*ává lép elő, stílusideálja lesz azon nemzeti nyelveknek, amelyek átvették a nyelvhasználat retorikus interpretációját. Különböző európai országok retorikai kézikönyvei bizonyíthatják a stílushármasság tanának parancsoló érvényességét, egészen a kései XVIII. századig (LACHMANN, 1983a.).¹ Ez azt jelenti, hogy a szinkretizmus ellen, amely a stilisztikai rendet újra s újra szétrobbanthatta és a megfeleltetési viszonyokat összezavarhatta, differenciált korlátozó szabályokat kellett felállítani és fenntartani.

A szinkretikus stílus, mivel a hierarchikus stílus adott válaszai során mindig reflektál is arra, magasabb komplexitású stílusként jelenik meg, illetve olyan stílusként, amely nemcsak ellen- és eltérésstílus, hanem *metastílus* is. A magasabb komplexitás egyébként nemcsak a szinkretizmus másodlagosságából, de elsődlegességéből is levezethető. Ez a gondolat az orosz történeti poétikában fogalmazódott meg (VESZELOVSKIJ, 1913.). Eszerint elképzelhető, hogy egy alapvető, úgymond *archaikus szinkretizmus* — amely valószínűleg olyan elsődleges kommunikációs helyzet *polifunkcionalitásának* felel meg, amelynek nem volt szüksége arra, hogy elkülönítse a beszédnemeket és az azoknak megfelelő stílusokat — összekötött hangot (zene), gesztust (tánc) és szót (költészet), még mielőtt a jelrendszereket szétkülönböztető fejlődés megindult volna. Ezt az *archaikus, elsődleges szinkretizmust* azután — így a következtetés — a különböző kommunikációs célok kialakulásával és az ezeket biztosító restriktív szabályok bevezetésével megrendszabályozták, és ezáltal végül pusztulásra ítélték. Későbbi ellenreakcióként elképzelhető egy „másodlagos” szinkretizmus, amely szembeszegült a stílushiérarchiával, és a határátlépés stratégiáit egyfajta *ellenretorikává* fejlesztette (amely azonban mint ilyen nem vált explicit *metaszöveggé*).

Úgy tűnik, ilyen szituációt tükröz vissza a *menipposzi szatíra* (e szituáció rekonstrukciója természetesen hordoz spekulatív vonásokat). A *stílusszinkretizmus* ugyanis ezzel lép elő „stílusként”, amely a *triadikus* és a *decorum* mentén orientálódó rendszerekkel versengve kialakította saját hagyományát. Ha átvesszük az orosz történeti poétika egy másik gondolatát, nevezetesen azt, hogy a művészi műfajok megőrzik *archaikus korszakuk emlékezetét*, az eredeti kommunikatív kontextust, a kreatív pillanatot (BAHTYIN, 1971. 18.)², akkor a szinkretizmus vonatkozásában abból lehetne kiindulni, hogy az megőrizte *archaikus korszakának jellegzetességét*, mégpedig speciálisan a *menipposzi szatíra* kevert műfajában. Más szavakkal: magukat a stílusformákat, az egyes stílusokat az emlékezet hordozóinak tekinthetjük. A szinkretikus stílus belecsempészi emlékezetét a konkrét egyedi szövegbe. A szinkretizmusnak ez az aspektusa magában foglalja a különböző jelrendszerek kereszteződését és keveredését (ahogy az az *archaikus szituációnak* megfelelt), azaz bekapcsolja a „multimediális” mozzanatot, amely központi szerepet játszik a szinkretizmus történetében.

A szinkretizmus stíluskeverő eljárása a *menipposzi szatíra* prominens kevert műfaján kívül is megfigyelhető, így például a *manierista barokk lírában*. Ezzel fölmerül

¹ Példa értékű a *decorum*-retorikára (amelynek hatása alatt áll ez a típusú orosz tradíció is): NICOLAUS CAESINUS: *De eloquentia sacra et humana libri XVI*. Párizs, 1619.

² Az *archaikus szinkretizmus* és a műfajformák megőrző funkciójának központi gondolatát esztétikája számára Bahtyin nyilvánvalóan *Veszeloovszkijtől* vette át.

egy elsődleges probléma, tudniillik az olyan kulturális paradigma problémája, amely különösen előnyben részesíti a szinkretizmust, azaz általánosabban: felmerül a szinkretizmusnak megfelelő kultúramodell kérdése. Természetesen itt sem mondhatunk semmi biztosat, legfőljebb egyfajta elképzelést lehetne sugallni, mégpedig az olyan kulturális mechanizmus elvét, amely vagy egyidejűleg egy purista-hierarchizált, centripetálisan szervezett kultúramodell és egy centrifugális, dehierarchizált modell közti konfrontációként működik, vagy mindkét modell váltakozásaként lép föl.³ Esetleg a két modell váltakozó dominanciájáról lehetne beszélni, mivel a kettő közül egyik sem iktatódik ki teljesen. Míg a centripetális vagy pontosabban retorikus és „stílo-centrikus” kultúraparadigma az egységesítésre törekszik, és ezért a poliszémikus folyamatokat megakadályozza, addig a centrifugális, tulajdonképpen poliizotópikus paradigma teret ad a termékeny formálásnak és a termékeny jelentésnek. Ezzel újabb és újabb értelmezését kínálja annak a kultúrának, amelyre vonatkozik.

A szinkretikus formák alkotásának tendenciája (Lotman „kreolizálásról”, Bahtyin „hibridizálásról” beszél), ahogyan az a reneszánszban, a barokk kor manierizmusában, a románikában stb. megfigyelhető, különböző, bár egymással kapcsolatban álló kulturális tettekben manifesztálódik. A reneszánsz teoretikus gyakorlatában a heterogén filozófiai elméletek (neoplatonizmus, gnózis, kabbala, arisztotelianizmus) felszívódása figyelhető meg, ezek egzakt tudományokkal olvadnak össze, olyanokkal mint az orvostudomány vagy a jogtudomány. Az érintkezés, a kereszteződés, az átfedés ugyanilyen viszonya érvényes az irodalmi gyakorlatra is. Olyan szöveg bizonyíthatja ezt példaértékűen, mint Rabelais *Gargantua és Pantagruel*je, amely tematikus szinten az előbb említett területek tantételeinek keveredését kiforgatva parodizálja, és amelyben a népi nevetéskultúra, a karneváli kultúra elemeinek találó beépítésével több szólamú struktúra jön létre. Rabelais regénye, mint ahogy azt Bah-

³ A bináris kultúramodell és egy általa meghatározott kulturális mechanizmus elképzelése J. Lotman kultúratipológiájából vezethető le (LOTMAN, 1974.; LOTMAN—USZPENSZKIJ, 1977.). — Az itt tárgyalt rendszerre alkalmazva a következő bináris séma jön létre:

Kulturális mechanizmus (reprezentációs és transzformációs modellek)

hierarchizálás	dehierarchizálás
kizárás	bekapcsolás
egységesítés	diverzifikáció, szétkülönböztetés
kanonizálás	dekanonizálás
totalizálás	detotalizálás
hivatalos konszenzus	hajlam az ezotériára
mérték	hiperbola, kifinomultság
pozitivitás	negativitás
teleológia	ateológia
monovalencia	ambivalencia

Kulturális metaszövegek

arisztotelészi retorika	„anti-retorika”, rhétorique noire (BARTHES, R., 1970.)
bon-goût-esztétika	conzettismo
formalizmus	Humboldt nyelvészeti kaja
New Criticism	(Oroszországban: Potebnya — Bahtyin)
strukturalizmus	posztstrukturalizmus
(struktúra, szisztéma)	(dialogicitás, intertextualitás, szinkretizmus)

tyin kimutatta (BAHTYIN, 1986.), a menipposzi szatíra hagyományára épülő mű, ama műfaji hagyományba tartozik, amely par excellence szinkretikus műfaj, s minden keveredést engedélyez. A centrifugális, poliizotópikus kultúramodell relevanciája éppen ezzel a művel bizonyítható. Bahtyin interpretációjában a reneszánsz a kulturális szinkretizmus ünnepeként jelenik meg; ez a szinkretizmus a népi kultúrát — ezt a már eredete archaikussága révén is kevert formát — beolvasztja a magas kultúrába. Rabelais művében a kultúráknak, funkcióknak (mint hivatalos és nem hivatalos) és hagyományaiknak (neoplatonizmus, hermetizmus, mitológia) ez az összekapcsolása válik megfoghatóvá. Rabelais szinkretizmusa különösen a magába olvasztott, idegen stílusokkal való kapcsolata révén világosan érzékelteti, hogy minden egyedi stílus, amelyet transzformálnak, parodizálnak vagy bármely módon átdolgoznak, — szerep-karaktert kap. Miközben ezt a szerepjátékot játssza, a szinkretizmus nemcsak azokat a szemantikai „lerakódásokat” hozza felszínre, amelyeket egy stílus történeti jelleggel magában hordoz, hanem a stílusérintkezésből létrejövő szemantikai inkongruenciából a sokértelműség formáit is előhívja. Innen válik érthetővé az ilyen jellegű szövegek általános játékos mozzanata, a karnevaleszk, amelyből a nevetés is előtör.

Ezzel szemben a purista, hierarchikus-komoly szövegalkotás, amely alapvetően agelasztuszi, szűken behatárolt mozgásteret ad a nevetésnek, a *risus*nak mint érezelemnek, amely az *ethos* és *pathos* után rangsorolódik — s amelynek retorikusan ellenőrzött szabályai még a túlzás és a keveredés formáit is engedélyezik. A *iocando ad risum movere* megengedi a kilépést *res* és *verba* szabályozott megfeleltetési kapcsolatából, pontosan azért, hogy lehetővé tegye a nevetés affektusát. Ezzel lehetőséget kap a nyelvi komikum: az *amphibolia*, a komikus metafora, a barbarizmus, a *soloecismus*, a *ridicula hyperbola* és a *ridicula amplificatio*, melyek mind olyan formák, amelyekben érvényre jut a nyelvi komikum, éppúgy, mint az ironikusan működtetett, azaz a tárgyhoz nem illő *ornatus*ban. Végül soron azonban a *risus*-affektus révén fellazuló retorikus utasításokat is köti a *decorum*. Az alkalmassági szabály a *iocandi genus* két lehetősége közül — *honestum*, *urbanum genus* és *indecens*, *scurrilum genus* — az előbbinek ad elsőbbséget. *Urbanitas* (ez az *asteion* arisztotelészi stílusideálja) és *scurrilitas* szembeállításával nyilvánvalóvá teszi, hogy csak az utóbbi volna valódi határátlépés: a bohókás szójáték.

A játékos mozzanat a szinkretikus nyelvhasználat keretében nemcsak a komikus-sal, hanem hipertrófiás formaként a groteszkkal, a monstruózussal és excentrikussal is összekapcsolódik. A monstruózus a maga kettős jelentésével — mint „szörnyűsége” és mint „kitárulkozó” — különösképpen a manierista líra egyik jellegzetesége. A manierista líra alapvető eljárásában, a *concerto*ban a *decorum* megsértése, a poliszémia és a hipertrófia szinkretista stratégiai ellenstílussá tömörülnek, amelye egy önálló elméletben is reflektálódik és reprezentálódik: az *acumen*-tanban (LACHMANN, 1983b.). Ez, bár része a retorikus tanításnak, konceptuálisan mégis — ahogy azt a *concertisták* kiemelkedő értekezései bizonyítják — hatályon kívül helyezi azt. Az antistílus stílussá emelt eljárásai képesek fenntartani egy ideig egy — jóllehet ezoterikus — „sztenderdet” is.

A *concerto* fogalmával a stílusok történetében elsőként alapozódik meg egy olyan elképzelés, amely a hagyományos retorika *stilus* fogalmát, a *genus dicendi* fogalmát fel-függeszti. A *concerto* a *stilus* elméletileg megalapozott, metatextuális státust igénylő ellenpárjává lép elő, mivel a megfelelő metatextusokban a hipertrófia, a monstruó-

zus metafora — amely a hagyományozott hasonlósági kódokat hatályon kívül helyezi —, a nyelvi szélsőségek, a keveredés, mindenekelőtt azonban a poliszémikus szójáték formái révén önálló arculatot nyer. Ez azt jelenti, hogy a metatextusok szintjén először a XVII. században alakul ki szimmetria a stílushármasságot és restriktív eljárásesztétikát előnyben részesítő retorika terminusai és az ellenkonceptiót előnyben részesítő traktátus-irodalom terminusai között. Így lép a *conchetto* pozitív fogalomként az olyan pusztán negatívan értékelő fogalmak helyére, mint a *falsa* vagy a *corrupta eloquentia*, amelyekkel a retorika és a stílushármasság történetében a vétségeket — és ezek mindig a szinkretizmus vétségei voltak — jellemezték. Egyébként jellemző, hogy a concettizmus növekvő kritikája, illetve fokozatos leépítése során olyan érveket keltettek újra életre, amelyek semmiben sem különböznek az antik stíluskritikai ítéletek negatív topológiájától. A *buon-gusto* érvek, az arkádiának és a kései XVIII. század többi klasszicizáló iskolájának *decorum*-követelése olyan terminológiát használ, mint amilyet Tacitus vezet be a *Dialogus de oratoribus*-ban (vö. HELDMANN, 1980.).

A *conchetto*, a pozitívvá emelt szinkretizmus egyre inkább az ízléstelenség szférájába kerül, s a paradigmatiszmetikus metatextusok szintjén nincs esélye, ellenben hatása a szövegelfőllítés területén nem marad következmények nélkül. A metatextusok szintjén fölmerül a szinkretizmus további sorsának kérdése. A romantika poétikáiban, és azt követően a szimbolizmus, a posztszimbolizmus, a szürrealizmus stb. poétikáiban — tehát metatextusokban, amelyek már nem konfrontálódnak közvetlenül ortodox retorikai tannal, csak a klasszikus esztétika modelljeivel — olyan fogalmak asszociálhatók a szinkretikus hagyománnyal, mint a groteszk, az arabeszk (legalábbis a romantika óta irodalmi jelenségekre alkalmazhatóan), a szimbólum, az abszurd, az elidegends. A decentralizálás, a jelentés pluralizálása, a jelentéskomplexitás és a jelentésszóródás egyes részaspektusokat fogalmaz meg: a dialogicitás és intertextualitás fogalmai is a szinkretikus gondolkodás hagyományán belül állnak.

Bahtyin a maga meghatározó fogalmaival nyilván ebbe a hagyományba tartozik (LACHMANN, 1984.). Rabelais-interpretációja, a reneszánsz mint szinkretikus kultúra meghatározása (a mi tipológiánk számára ideáltípus) és a menipposzi szatíra (*satira-satura*) történetének mint a műfaj- és diszkurzuskeveredés történetének leírása az antik kortól egészen a XIX. századig (amely történet folytatható) egyértelműen kijelöli helyét az ortodox és nem-ortodox pozíció közötti vitában. A bahtyini teória különösen a nyelvi keveredés és a nyelvi interferencia meghatározásának területén válik jellegzetessé. A *szó esztétikájában* Bahtyin összekapcsolja a keveredést mint egyfajta nyelvi, textuális és kulturális rendszerjelenséget a dialogikus szóról kialakított elképzelésével. Így aztán a hibrid szóra adott meghatározása a dialogikusra is vonatkozik. Íme az idézet:

„Azokat a megnyilatkozásokat nevezzük hibrid konstrukciónak, amelyek grammatikai (szintaktikai) és kompozíciós jellemzőik szerint egyetlen egy beszélőhöz tartoznak ugyan, de amelyben két megnyilatkozás, két beszédmód, két nyelv, jelentés és értékelés két horizontja keveredik.” (BAHTYIN, 1979. 195.)⁴

⁴ Ezt a bahtyini pozíciót véleményem szerint mindig együtt kell szemlélni a V. Volosinov által kifejlesztett (VOLOSINOV, 1975.) elképzeléssel a „beszéd-interferenciáról” (recsevoja interferencia).

Két stílus — Bahtyin máshelyütt több stílusról, stíluspluralitásról beszél —, amelyet egy beszélő egy megnyilatkozás során közvetít — egyetlen eljárás összesűritése, amely egy egész szövegre érvényes. Az ugyanis, amit Bahtyin a szintaktikus és a kompozitórikus közötti határvonal feloldásán ért, a szövegegészre érvényes, amennyiben az nyilatkozatként funkcionál. (Ugyanez mondható el a kultúráról mint szövegről.) Bahtyin mindenekelőtt arra törekszik, hogy érvényesítse a „dialogikus” kategóriáját, egy kommunikatív szempontból pozitív, békítő kategóriát, amely egy dinamikus szemantikai összefüggést ír le. Mégpedig olyanképpen, hogy abban a dialogikus kapcsolatban, amelyet a mindenkori szöveg a benne összegyűlt idegen stílusok érintkezése révén hoz létre, szemantikai szintézisben oldódik fel éppen ezen idegen stílusok saját kontextusukból való kiemelésének gesztusa.

Ha azonban meghatározónak tekintjük a szemantikai differencia aspektusát, amely a stílusok sűrűlódása, a monstruózus heterogenitás következtében jön létre, akkor valami inkább erősebben diszharmonikus kerül a képbe. Az egyetlen jelentés szétszóródása mint a szinkretizmus terméke azt jelzi, hogy a kultúra nem tud nyugvópontra jutni. Nem tud sem állandósulni, sem valamilyen alakot öltetni, mivel a szöveg vonakodik leképezni őt. „Realizmusa” ellenére — és a bahtyini analízis ezt is felmutatja — a menipposzi szatíra egy konkrét valóság képének szétbontása felé hajlik. A szinkretista jelentésműveletek a jelentésközpontok feloldásából és a különböző kontextusokban tárolt jelentések egyidejűleg termékeny kibontásából állnak.

Lehetséges a keveredést és termékenységet mint egyfajta negatívítás (az állandóan elcsúszó-eltérő jelentés, az ábrázolhatatlan „valóság”, végül az igazság *ineffabiléja*) kifejeződését értelmezni, mivel a hibrid, dialogikusan több szolamú forma, a szó mint különböző jelentéspozíciókat keresztező ellenszó és mint paródia megakadályozza a jelentésegységet. A jelentés diffúziója „metajelentésre” törekszik, amely túllép a kifejezhetőség határain. — Ezt az implikációt csak jeleznénk, mivel nem érvényes mindegyik szinkretizmus-stilisztára. Közülük azonban bizonyára érvényes a szójátékmágusokra (Morgenstern, Hlebnyikov stb.). Magában a játékos pillanatban ugyanis, amely fölülkerekedik mind a jelentés elrejtésében, mind a forma kiemelésében, nyelvi karnevál és nyelv-mágia összekapcsolódik. A szinkretizmus ravaszsága a sejtetés, az elkendőzés, a többértelműség és a (soha célba nem érő) kerülőút eljárásaival, tehát az *obscuritas*, az *ambiguitas* és az *amphibolia* eszközeivel az „átvitt értelmek” negatív esztétikáján, kiélezve: „a szemantikai kriptománia negatív esztétikáján dolgozik. A kimagasló szinkretizmus-stiliszták (Rabelais, a manierista-concettisták, Jean Paul, Heine, Dosztojevszkij, Belij, Nabokov — valamennyien idegen stílussal és átvitt jelentésekkel játszanak) kriptománok, akik a befogadók megfajtott művészetét provokálják, a „cryptogrammic paper-chase”-t (NABOKOV, 1955.) a szó ex-centrikus (jelentésmagjától megfosztott) értelmében.

Az említett szerzők és mások „negatív esztétikája” azonban nemcsak rejtőzködő, hanem demonstratív is. Demonstratív, mivel formáit formákként fedi fel (negatív formalista művészet tehát) és mivel színpadias. Az idegen stílusokat ugyanis (melyek szerepek és maszkok egyszerre) idézik, deklamálják, egy *mis-en-scène*-ben a szöveg színpadára viszik. Multimediális irányultsága is színpadias, mint ahogy az például a lettrizmusban, a *carmina figurata*-ban, és egyéb összehasonlítható formákban megmutatkozik a manierizmustól egészen a dadaizmusig és a futurizmusig. És végül színpadias a szót lecsupaszító játék, amely kiüzi belőle a jelentés egyértelmű-

ségét, és ex-centrikussá teszi. A szemantikai szómag el-állítása más jelentésekkel való kontamináció, a szemantikai másság benyomulása révén történik, de megtörénhet a szemantikai emlékezet – amelyet az egyik szó a másikba mintegy bevés – kibontásával is. Összefoglalva: a szinkretikus szövegműveletek demonstratív-játékos és titkos-mágikus módon létrehozzák a jelentés „ex-centrikusságát”.

Anélkül, hogy tárgyalnánk azt a kérdést, vajon létrehozták-e az egyes nemzeti irodalmak a szinkretizmus saját hagyományát, az orosz irodalom szinkretikus formáit szeretnénk jellemezni három példa alapján, amelyek valószínűleg lehetőséget adnak bizonyos típusok vagy legalábbis a szinkretikus funkciók kiemelésére. Dosztojevszkijről, Belijről és Majakovszkijről van szó.

Dosztojevszkij, akit Bahtyin mint a (kriptikussá vált, az irodalmi tudattalanba visszaesett) menipposzi hagyomány folytatóját és a polifón elv legkövetkezetesebb követőjét a modern európai regény kezdetéhez helyez, valóban jellemezhető különleges szabású („elszabott”) szinkretistikaként is. Nemcsak regényeinek (és elbeszéléseinek) makrotextuális dimenzióját határozza meg egyfajta keverő vonalvezetés [ductus], amely a legkülönbözőbb narratív módusokat, a szentimentális-realista jelenkorit és az elavult hagiografikust keveri össze: írásaiban a *gothic novel* gyilkosság-, öngyilkosság-, titok-, és feszültség-poétikája az *école frénétique* (Victor Hugo, Eugène Sue, Jules Janin) egyszerre finomított és elhomályosított változatában és kifinomult folytatásában (E. A. Poe) találkozik a bulvársajtó szenzáció- és anekdota-stílusával, s mindehhez járulnak a szentimentális orosz regény és a realizmus elemei is, mégpedig egy olyan realizmusé, amely az extrém, a fantasztikus és a groteszk valóság-konceptiójára épül. Ez az igazolása annak mennipposzi gyökereit. Dosztojevszkij beolvasztja ezeket a módusokat a XIX. század historiozófikus értekezéseinek, vallási-filozófiai vitáinak vonalvezetésébe, terrorizmusról, anarchizmusról és szocializmusról szóló kiáltványok hanglejtését hallatja, és hagyja, hogy átderengjen egy olyan háttér – ez volna az elfelejtett módusz –, amely az orosz szentélet-rajzok és a pogány irodalom narratív modelljeit hozza játékba. (Arról itt ne is essék szó, hogyan indítja be Dosztojevszkij ezeket a különböző hagyományokat azáltal, hogy komoly műfajokat parodizál, triviálisakat megneimesít stb.). A különböző műfajokat asszociáló formáknak ez a keveréke, amelyből a regények makrostruktúrája összeáll, következményekkel jár annak mikrostruktúrájára is, különösen a szemantika területén. Az előhívott reprezentáló stílusok egyfajta interpretációs modellt adnak Dosztojevszkijnek, hogy földolgozhassa a történelmet, a valóságot, a világot, amelynek mitikus szubsztrátumait fölszabadítani képes. E stílusok azonban úgy fonódnak össze egymással, hogy egyúttal kölcsönösen értelmezik is egymást. A pogány modell értelmezi az anarchikust, a borzongó-romantikus az apokaliptikust. De ez még messze nem minden. Dosztojevszkij a korabeli értelmező módusokat is elsajátítja (elsősorban azokat, amelyek a pszichoanalitikus – a hisztéria és az epilepszia jelenségeire vonatkozó – elméletek megelőlegezői lehetnek), s ezeket – nem véletlenül – régebbi, ugyancsak interferáló értelmezési struktúrájú elméletekkel köti össze. Ilyenek a szent örület, a kettős létezés vagy hasonmás, illetve az eksztázis elméletei stb.

Összefoglalva: amit találunk, az mozgó, egymást kölcsönösen és mindig ideiglenesen uraló, minden hierarchiaképzésnek ellenálló, jelölőkből fölépülő, szemantikai szinkretizmus. Jelentésháttér-rétegződések jönnek létre egyetlen egy jelölőben, azaz

többszörös kódolásokra kerül sor. Regényeinek excentrikus cselekedetekbe bonyolódott, excentrikus (Bahtyin „groteszket” mondana) pszichéjű, excentrikus ideológé-mákat, mitológé-mákat kinyilatkoztató protagonistái azok, akik átveszik ezt a jelölő szerepet, és „eltűrik” ezt a többszörös kódolást. Mindegyik figurát (ez különösen Az ördögökre érvényes) ezek a heterogén modellek hatják át, még ha mindig önálló „szólamot” intonálnak is. És az együttes minden figurája egyfajta „köztes szubjektumot” reprezentál, amely összetartja a megkettőződéseket és megsokszorozódásokat. Minden egyes figura hibridként és a saját szólamát a regény polifóniájába transzcendentáló instanciaként jelenik meg. Tehát a polifónia — egyike Bahtyin kulcsszavainak — itt a szinkretizmus központi stratégiájává válik. Mégpedig mint a versengő, rivalizáló, antinómikus vagy egyszerűen vitatott pozíciók „hangszerelője”, amelyek közül egyik sem lép föl mint az igazság egyetlen hordozója, és amelyek közül egyik sem tudja kilátásba helyezni az egyedüli záró akkordot (harmóniát). Az egyes specifikus vallási, politikai, axiológiai jelhordozók sokkal inkább egymás felé-, majd újra szét-tartanak, anélkül, hogy közülük bármelyiket törölhetnénk vagy közöttük rangsort állíthatnánk föl. Mindegyik szólam ketté van hasítva, megkettőződött, dialogikus beszédaktust hajt végre, amelyben legalább két szólam találkozik (BAHTYIN, 1971.)⁵.

Dosztojevszkij regényének — mint egésznek — a haladás-szerkezete is kettős: az egyik narratív, lineáris, szekvenciális, a másik szemantikai, ismétlődő, ciklikus. A narratív szerkezet a maga teleológikus beállítottságában kibontja a szemantika-it, amely ateleológikus. Éppen ezen a szemantikailag struktúrált szinten mutatkozik meg a szinkretizmus végsőig fokozott kifinomultsága: az allúziók, a jelzések, az idézetek beágyazódnak a kereszteződések, az átfedések, az ismétlődések, az inverziók, a kiterjeszkedések stb. rendszerébe, kétségkívül egy olyan rendszerbe, amely rendelkezik a rendszerezettség magas fokával: az irregularitás szabályozott rendszerébe. Ez a szemantikai struktúra, amely Dosztojevszkij más regényeit is jellemzi, egy sor szinkretista szövegre érvényes, különösen a jelenkorban, amelyekben a teleológikus orientáció egyre jobban leépül. A szinkretista szöveg excentrizmusa, amely uralja a narratív „teloszt”, leleplezi a jelentés excentrizmusát. Dosztojevszkij esetében a szinkretizmus egy negatív esztétika világos kifejeződése.

Andrej Belij, aki az intertextualitás „avant la lettre” teoretikusa és legművészebb művelőinek egyike, Pétervár című regényében (1913.) olyan szinkretizmust fejleszt ki, amely — bár „komoly” kultúrfilozófiában gyökerezik — az idegen stílusok és mítoszok transzformációjával elsősorban parodisztikus játékot űz. Az idegen stílust — egy poétikai hagyomány, irodalmi korszak vagy egyes szerzők reprezentánsaként — annak karakterisztikus jelzéseit idézve hívja elő. Így például a poétikai etimológiák, alogizmusok, szójátékok, hangismétlődések, deskriptív eljárások visszahívják a gogoli stílus „képét”. Regényének narratív struktúrája montáznak bizonyul Dosztojevszkij Az ördögökjéből (annak minden fent említett aspektusával), Puskin A bronzlovastól, Csajkovszkij Pikk dáma című operájának reverbalizált elemeiből (amely egyébként Puskin szövegén alapul), tolsztoji és csehovi művek elemeiből (HOLTHUSEN, 1979.; uő. 1985.; STEINBERG, 1977.).

⁵ Vö. ehhez a kritikus vitát W. Schmidnél (1979.).

Ez a szinkretizmus nem hozzáadó, hanem bennfoglaló, és a parodizálás háttéréből olyan felfogás ismerhető fel, amely a szövegnek szövegre, kultúrának kultúrára való vetíthetőségét pozitív lehetőségnek tartja (LACHMANN, 1983c.). Másképp kifejezve: a szövegekben kódolt tapasztalat és a kódolás módjai, amelyekkel e tapasztalatok megőrződnek, felépítenek egy egyre kiterjeszkedő textuális dimenziót, amely megengedi, hogy minden új szövegben a régebbi, kvázi-halott szövegek újra íródjanak és új életre keljenek. A kultúra körforgásába belépő összes jel lecsapódik a kultúra emlékezetében, és ezáltal rendelkezésre áll. Következésképp: a szinkretista aktus összegző is, s ez egy időbeli tengely mentén megy végbe. Itt talán szövegek képviselte kultúrarétegek szinkretizmusáról lehetne beszélni, amelyek közül mind-egyik az „alatta lévő” reflektálja, azaz egy erősen diakronikus beállítottságú rétegszinkretizmusról. Különösen érezhető ez a mítoszokat átalakító eljárásoknál. Így például a Szaturnusz-mítosz vagy az Apolló- és Dionüszosz-mítoszok rekontstrukciója során ugyanúgy beillesztik a hermetikus hagyomány mitológáit mint az apollóni és a dionüszosi Nietzsche-től eredő oppozícióját; steineri antropozofizmusok az indiai, perzsa és egyiptomi mitológia elemeivel, és nem utolsósorban az orosz pogány hagyomány „dogmaival” olvadnak össze.

Ez a *bricolage* az idézett mitológákat nem egymás mellé, hanem egymásba helyezi, és sajátos jelentéstranszparenciát hoz létre. Sőt, egy jelentésreinkarnáció képzetét sugallja, egy olyan képzetet, amely persze patetikus súlyát a regény parodisztikus játékosága által elveszíti. A keveredés hangsúlyozottan diakronikus aspektusa, amely (a reinkarnálódás során) fokozottabb komplexitást, intenzívebbé válást tesz lehetővé (vagyis a jelentéspotenciál lassú növekedését), egy ellentétes irányú folyamatban, a diffúzió és a szilánkokra törés folyamatában veszít is e potenciálból. Mindkettő érvényes Belij munkásságára, és később mindkettőnek meglesz az elméleti következménye Bahtyin regényelméletében. A nyomok eszméje, amely minden jelet behív abból a kontextusból, amelyben működött, egy új kontextusba (elraktározva az előbbi); versenyez a más jelekkel való érintkezés során atomizálódó jelentés eszméjével. Tehát: szilánkokra törés a főlhalmozódásban, összegzés a jelentés szétbontásában. Egyik mozgás — a szinkretizmusé, az összegzésé és a felhalmozódásé, valamint a szóródásé, és feloldódásé — sem engedi meg a konszolidációt.

Majakovszkij az *Oda a forradalomhoz* című művében meggyőzően használja a szinkretizmust egy nyelv- és stíluskritikai tézis érvényesítéséhez, amely a kortárs forradalmi panegirikára vonatkozik. A tulajdonképpeni témává két stílus és két nyelvi réteg demonstratív konfrontációja válik, amelyben azok ideológiai funkciója mint-ha váltakozva tükröződne vissza. Egyfelől, a stílushármasság legfelső szintje, ahogy az a XVIII. századi orosz irodalmi nyelv számára kötelező érvényű volt, másfelől a katonai- és munkásvilág irodalmi nyelvként még nem hivatalos rétegnyelvei közötti, retorikusan működtetett ellentét lesz a forradalmi ódát szervező elv. A lexikai mezők összeütköztetése lehetővé teszi „kreolizációjukat” (Majakovszkij maga „keverésről”, *szmeszről* beszél). A szöveg „kreolizált” nyelvét, amely túlteszi magát minden stilisztikai és műfaji kötöttségen, Majakovszkij reakcióként értelmezi a nyelv „megdermedt szavaira” (*zasztivsije szlova*), amelyektől megtagadtatott a más nyelvekkel való mindennemű dialógikus kapcsolat. A heterogén szövegműanyag egymáshoz súrlódása, amelyet már a címben előrevetít az „óda” a „forradalomhoz”, ezt a kapcsolatot

erőszakkal állítja elő („bányász” és „áhitatos tömjénezés”, „szénpor” és „glória”). A szavak, főképp az emelkedettek (az egyházi szláv nyelv elemei, archaizmusok), magukkal hordozzák bizonyos stílusoktól (választékos stílus), e stílusok pedig bizonyos műfajoktól (óda) való funkcionális függőségüket.

Nyilvánvalóvá válik, hogy Majakovszkij az egyes, olvasztótégelybe merített lexémákat referencia-jelekként is működteti, amelyek aztán bizonyos stílus- és műfajkonvenciókat asszociálnak. Az olyan lexémák, mint „óda”, „ó”, „dicsőség” vagy az ünnepélyes ódai frázisok („hozzád zengem én lelkesedve”) mind ezzel a funkcióval rendelkeznek, ugyanakkor éppen ezek azok a fordulatok, amelyek egy idegen, panegirikus szóhasználatot idéznek, amelynek a XVIII. század udvari dicsőítő ódáiban van a helye. Azzal, hogy Majakovszkij alkalmazza ezeket a már kész formákat és azokat az esztétikai és ideológiai hagyományokat, amelyeket ezek leképeznek, s felhasználván a dicsőítő óda retorikus potenciálját, azt egyúttal parodizálja is, az így létrejövő „kreolizálás” „ideológiakritikaként” jelenik meg, és megakadályozza, hogy az óda ódának mutakozzék.

Az idézett ódai műfaj, amely előhívja a XVIII. század panegiristájának afirmatív magatartását, itt nem az októberi forradalom magasztalása érdekében restauráltatik, mivel a pátosznak a hibridben való megtörése nemcsak a történeti ódai hagyomány panegirikus-affirmatív funkcióját ássa alá, hanem a hagyományos forradalmi nyelv ódaizáló tendenciáit is (LACHMANN, 1980.). Óda és forradalom összeegyeztethetetlen kulturális „cselekvésekként” válnak szét. Ám a keveredés mégis létrehozza az ambivalencia dialógusát, amely a forradalom litániaszerű formában idézett végletesen és kizáróan ellentétes predikátumaiban jut kifejezésre („heroikus” és „vadállatias”, „filléreskedő” és „ünnepi”). És ezen a kerülő úton át, azaz az ódai stílus dialogikus bitorlásán, afirmatív logikájának felfedésén keresztül Majakovszkij képes visszaideologizálni az ódát, anélkül, hogy kioltaná az ambivalenciát. A poétikusnak (*poetogo*) a hivatalos szóval szembeni ambivalenciája lesz az, amit Majakovszkij a forradalom képét létrehozó nyelvre alkalmaz, egy olyan ambivalencia, amely a stílusokat stílusokként, ideológiai dimenziójukban leleplező keverésből hoz létre.

Mindhárom idézett példa, amely egy funkcionálisan kötetlen, ugyanakkor leleplezett szinkretizmus és egy funkcionálisan kötött, pragmatikus szinkretizmus két véglete között húzódik, stílusok, műfajok és mítoszok kulturális potenciálját szabadítja fel kölcsönös leleplezés, kommentár, szétbontás révén. Úgy tűnik, csak a szinkretikus gesztus képes erre, mivel az összegyűjtött elemeket megtartja saját „idegenségükben” — „a bevezetett idegen elem heterogenitásának elpalástolása nélküli szintézisként.”⁶ Ez az egyszerre archaikus (elsődleges) és reflektáló (másodlagos) stílusellenes magatartás — amely kultúraösszességeket hoz létre és töröl ki egyszerre — excentrikus, nem lokalizálható értelemben is a kultúra emlékezetére utal vissza.⁷

(Renate Lachmann: *Synkretismus als Provokation von Stil. = Stil. Geschichten und Funktionen eines kulturwissenschaftlichen Diskurselements*. Hrsg. H. U. Gumbrecht — L. K. Pfeiffer. Frankfurt, Suhrkamp Verlag 1986. 541 — 558.)

(Fordította: Nemes Péter)

⁶ B. Menke az IUC-kollokvium vitájában 1985 március — áprilisában.

⁷ Vö. ehhez GUMBRECHT, H. U. — LINK-HEER, U. (1985.) eredményeit.

HIVATKOZÁSOK

- BACHTIN, M. 1971. Probleme der Poetik Dostojevskijs. München.
- BACHTIN, M. 1979. Die Ästhetik des Wortes. Hrsg. von R. Gröbel. Frankfurt/M.
- BACHTIN, M. 1986. Rabelais und seine Welt. Volkskultur als Gegenkultur. Hrsg. von R. Lachmann. Frankfurt/M.
- BARTHES, R. 1970. L' Ancienne rhétorique. = Communications 16.
- BELYJ, A. 1982. Petersburg. Deutsche Übersetzung der dritten russischen Fassung von 1922. Übersetzt von F. Dalitz. Berlin.
- DOSTOJEVSKIJ, F. 1977. Die Dämonen. Übersetzt von A. Rahsin. München.
- DYCK, J. 1966. Ticht-Kunst. Deutsche Barockpoetik und rhetorische Tradition. Bad Homburg.
- FISCHER, L. 1968. Gebundene Rede. Dichtung und Rhetorik in der literarischen Theorie des Barock in Deutschland. Tübingen.
- GUMBRECHT, H. U. — LINK-HEER, U. (Hrsg.) 1985. Epochenschwellen und Epochenstrukturen im Diskurs der Literatur- und Sprachgeschichte. Frankfurt/M.
- HELDMANN, K. 1980. Dekadenz und literarischer Fortschritt bei Quintilian und bei Tacitus. = Poetica 12/1. 1 — 23.
- HOLTHUSEN, J. 1979. Andrej Belyj, Petersburg. = Der russische Roman. Hrsg. Zelinsky, B. Düsseldorf, 265 — 289.
- HOLTHUSEN, J. 1985. Humor im russischen Symbolismus. Über eine mehrstufige Čechov-Paraphrase in Andrej Belyjs Petersburg. = Slavica Gandensia 12. 107 — 111.
- LACHMANN, R. 1980. Intertextualität in der Lyrik. Zu Majakovskijs Oda revoljucii. = Wiener Slawistischer Almanach 5. 5 — 23.
- LACHMANN, R. 1983a. Das decorum als totales Stilprinzip. Zum Rhetorikkonzept des Feofan Prokopovič. = Slavistische Studien zum IX. Int. Slavistenkongreß in Kiev. Köln — Wien, 267 — 282.
- LACHMANN, R. 1983b. Die problematische Ähnlichkeit. Sarbiewskis Traktat. »De acuto et arguto« im Kontext concettistischer Theorien des 17. Jahrhunderts. = Slavische Barockliteratur. II. München, 87 — 114.
- LACHMANN, R. 1983c. Intertextualität als Sinnkonstitution. Andrej Belyjs »Petersburg« und die fremden Texte. = Poetica 15/1 — 2. 66 — 107.
- LACHMANN, R. 1984. Bachtins Dialogizität und die akmeistische Mythopoetik als Paradigma dialogisierter Lyrik. = Das Gespräch. Poetik und Hermeneutik XI. Hrsg. von K. Stierle — R. Warning. München, 489 — 516.
- LOTMAN, JU. 1974. Dinamičeskaja model' semiotičeskoj sistemy. (Das dynamische Modell des semiotischen Systems.) Moskau.
- LOTMAN, JU./USPENSKIJ, B. 1977. Die Rolle dualistischer Modelle in der Dynamik der russischen Kultur (bis zum Ende des 18. Jahrhunderts). = Poetica 9/1. 1 — 40.
- MAJAKOVSKIJ, V. 1966. Ode an die Revolution. Übersetzt von H. Huppert. = Ausgewählte Werke. Hrsg. von L. Kossuth. Bd. 1. Gedichte. Berlin.
- NABOKOV, V. 1955. Lolita. Reinbek bei Hamburg.
- SCHMID, W. 1973. Der Textaufbau in den Erzählungen Dostojevskijs. München.
- VESELOVSKIJ, A. 1913. Tri glavj iz istoričeskoj poetiki. (Drei Kapitel aus der historischen Poetik.) = Sobranie sočinenij. Sankt Petersburg.
- VOLOŠINOV, V. 1975. Marxismus und Sprachphilosophie. Frankfurt/M.

Produktív labilitás. A stílusfogalom funkciói

I.

Aki ma (még mindig) a stílusfogalommal foglalkozik, könnyen jut sajátos, lebegő állapotba. A modern kultúrtudományok már rég nem ragadhatják meg tárgyaikat a változó szellemi hagyományok pusztá momentumaként. A marxista gondolkodási formák e felfogás ellen, mint tudjuk, rég állást foglaltak; a társadalomtörténetileg orientált irodalomtörténet-írás változatai legújabbán aláásták az európai szellem- és képzésmegszállottság tradícióit. Ma az ilyen iránykorrekciók viszonylag ártatlanul festenek. A franciák újabbán radikálisabban számolnak le a dédelgetett elképzelésekkel — legalábbis szándékuk szerint. Még ha elvben jóvá is hagyjuk *értelmelekritikai* szándékaikat, gyakran hiányolhatjuk az *értelmeleképzés-teljesítmények* elégséges összehasonlító és történeti elemzését. Még ha az értelemstratégiák történetileg elég gyakran félresikerülnek is, elemzésük akkor is több betekintést adhat a kognitív viselkedésbe, mint az *értelmezfogalmak* kritikája. Ennek megfelelően egy idő óta erőfeszítések irányulnak arra, hogy az értelemképzéseket és értelemtermékeket a kommunikációs szituációk típusaira (például szóbeli/írásbeli), illetve a médiumokra (írás, könyvnyomtatás, elektronikus médiák) vonatkoztassuk, melyekben az értelemtermékek elsősorban létrejönnek. Ezáltal döntően megváltozhatnak a perspektívák, az irodalomtudománytól (vö. például KITTLER, 1985., vagy Kittler dolgozatával a jelen kötetben) a teológiáig (vö. például KELBER, 1983.).

A stílusfogalom mindenesetre eddig messzemenően immunisnak bizonyult ezzel a felbolydulással szemben (vö. ONG, W. J., 1977. 53f., 82ff.). Ennek az immunitásnak története van. A stílusfogalom *gyakorlatilag* tartotta magát, s minden kopást más területeken szerzett funkcionyeréssel egyenlített ki, miközben elméletileg újra meg újra kimondták a halálát, valamint állandó definíciós nehézségekkel küzdött. Aki a stílusfogalomhoz közel merészkedik, általában gyorsan biztosít bennünket arról, milyen elnagyolt és ellentmondásos a fogalom, mennyire megfoghatatlanok (vagy mennyire megfoghatatlanná váltak) a vele megcélzott jelenségek (például ANDEREGG, 1977. 7kk.). Aki a fogalmat használja, nagyon is könnyen sérti meg a fogalomképzés elemi szabályait. De még e megfontolások mellett sem szüntethetők meg azok a megragadási- és leírási szükségletek, amelyeket a stílusfogalomnak újra és újra ki kell szolgálnia.

A (nyelvi) stílus fogalma a klasszikus retorikából származik; annak sorsában osztozik, annak sokféleségét fokozza. Ámbár „retorikus” nyelvi formák s ennyiben stilisztikai problémák nyilván minden kultúrában és társadalomban fellépnek. Gyakorta

az „archaikus” vagy „primitív” kultúrákban is a nyelv szabályozza a társadalmi hatalomban való részesedést. Az arab poétika is ismer nyelvi stíluszinteket, melyek messzemenően hasonlóak az európai középkor stíluszintjeihez (vö. QUADLBAUER, 1962. 129.). Ezek a problémák azonban szemmel láthatóan csak a görög–római világban kényszerítették ki egy önálló diszciplína kialakulását. Elfogadhatónak tűnik, mikor G. A. Kennedy a retorika fejlődését és intézményesülését a társadalmi és a szimbolikus munkamegosztás differenciálódásának mozzanataként értelmezi, s ezt egy történetileg különös és következményekben gazdag problémakonfigurációvá kapcsolja össze a városállam és a demokratikus uralmi formák keletkezésével, a főnői ábécé bevezetésével, az *Iliász* és az *Odüsszeia* lejegyzésével, új irodalmi és művészeti formáknak mint a komédiának és a tragédiának, a dór és a ión építészetnek a felbukkanásával, a filozófia és a tudományok fogalmi és gyakorlati kialakulásával, végül egy egészen más szinten az olimpiai játékok megvalósításával (KENNEDY, 1980. 6–15.). Ebben a kezdő helyzetben is éppúgy fellelhető már a stílusfogalomnak a virulenciája, mint az illékonyága. Már itt is megnyilvánul, hogy a stílusfogalom lefedi mindazokat a fentebb megnevezett kommunikáció-, illetve kultúrpolitikai és mediális különbözőségeket, amelyekkel a hagyományos szellemtudományi orientációkat kikapcsolni remélhetjük.

A jelen esszében arra szeretnék rámutatni, hogy a stílusfogalomban hogyan szorul egymáshoz példaszerűen a „régie európai” (N. LUHMANN) elképzelések dekonstrukciójának szükségszerűsége és e dekonstrukció határai. E helyen rövid vázlattal kezdem, melyet később szeretnék részletesen kifejteni. Amikor a görög retorika keletkezik, akkor köszönt be az írásbeliség. A nyelvi implikációk kontrollja azonban — így írnám körül előzetesen a nyelvi stílus problémáját, mely az igazságkritérium, az erkölcsi követelmények és a rábeszélőkényszerszerek között terül el — például a bíróságon még ma is az intenzív szóbeliség szituációiban zajlik. A beszédhang, a „testnyelv”, a szociálpszichológiai körülmények és a lefolyás közvetlensége éppúgy hozzátartoznak a dologhoz, mint a nyelv. Mégis, ebbe a totális retorikába mindig is be volt építve az irodalmiasodás egy tendenciája. Kennedy a retorika *letteraturizzazione*-jét, s ezzel együtt annak *litszologos* önállósodását, amit később *elocutio*-nak, aztán egyszerűen „stílus”-nak neveznek, kapcsolatba hozta nevelési rendszerekkel, a szóbeli irodalom és a retorika közötti eredendő átfedéssel, az írásbelivé lett irodalomban a retorikus nyelvi formák hasonlóan természetes felbukkanásával s még más tényezőkkel (KENNEDY, 1980. 5. 109–115.). De az írásbeli nyelvi stílus önállósodása előtérben marad. Ha a szituatív-szóbeli jelenlét hatásai és kontrolljai kihunynak, akkor másoknak kell begraniuk; a nyelv akkor sem hanyatlik bele a tiszta elvontságba, ha már nem adjuk át magunkat a közvetlen valóságra vonatkozó illúziójának.

Ezzel felvázoltunk egy paradox szerkezetet. P. Zumthor előadásában a középkornak foglalta le ezt a struktúrát. A vulgáris nyelvű középkori irodalmak megragadhatók volnának egy retorikával, mely a művek inszenírozási feltételeinek, performancia-aspektusainak teljességét képes lenne célba venni. Egy ilyen átfogó retorikát a középkor később ismertető okokból (III. szakasz) nem fogadott be, és maga sem épített fel. De az állítólagosan a latin írott nyelvre korlátozódó retorikai rendszerek olyan sajátos problémákba bonyolódnak bele, amelyek normatív, később deskriptív előírásaik keretein átcsapnak. Az elmélet és a nyelvi gyakorlat között olyan diszkrepanciák támadnak, amelyek ez idáig kapcsolatuknak minden szakaszát

jellemezték. Ennek oka egyszerű. Nyilvánvalóan éppoly kevésbé mondhatunk le a nyelvi – és nem nyelvi – cselekvéseinket magyarázó teóriákról, mint ahogy nem vagyunk képesek a cselekvést a teóriákkal teljesen megragadni. Úgy segíthetünk magunkon, hogy a „stílus” keresőfogalommal a nyelv, a viselkedés és a „valóság” közötti olyan vonatkozásokat igyekszünk felderíteni, amelyek kizárják az egyértelmű hozzárendeléseket.

II.

Ez előzetesen kissé homályosan hangozhat. Ezért szeretném azt a paradox szerkezetet még élesebben körülrajzolni, amely a *modern nyelvtudomány* és a *modern irodalom* kontrasztprogramjában figyelhető meg, mielőtt még belebocsátkoznánk a stílusfogalom funkcióproblémáinak egy erősebben történeti-lineáris kibontásába. A nyelvtudomány, mint ezt J. Trabant előadásában megmutatta, okkal mellőzte a fogalmat. A stílusfogalomnak nem biztosítható igazi hely a grammatika és a szemantika rendszerei, valamint ezeknek a nyelv olyan szövegfajtáiban és szituációbeli változataiban való differenciálódása között, amelyekkel a szövegnyelvészet és a szociolingvisztika foglalkozik. Fáradhatatlanul történnék kísérletek arra, hogy a stílust mint a tényállásokra és azok jelentéseire tekintettel hozott, a nyelvi (vagy más) kifejezés lehetőségeit érintő választást ragadják meg, ha mégoly behatárolt választást is (vö. LANG, 1979. 236.). De épp ilyen makacsul el is lehet azt vitatni, hogy a kifejezés (a hogyan, egy kijelentés módja), a jelentés és a tényállások egyáltalán elválaszthatók volnának (vö. GOODMAN, 1978. 231k.). Ebben a szituációban csábítóan hathat a kompromisszum, hogy a stílusvizsgálatokat mint stíluszemantikát üzzük. A stilisztikai differenciák összekapcsolása jelentéskülönbségekkel a legegyszerűbb esetekben sem nagyon sikerül (szórend megváltoztatása, aktív/passzív stb.); ezeket a különbségeket a szemantikai modellekben normális módon identikus szemantikai reprezentációkkal kell leírni és ezzel semlegesíteni. Már Erasmus egyfajta abszurd csúcsra juttatja a stilisztikai választás lehetséges szemantikai közömbösségét, amikor „A levél nagyon tetszett nekem” mondatra 150 megfogalmazási lehetőséget, sőt a „Rád gondolok, amíg élek” kifejezésre 200 változatot sorol fel retorikai traktátusában (*De Duplici Copia Rerum et Verborum*. 1511.; vö. KENNEDY, 1980. 206.). A stíluszemantika mindenesetre foglyául esik a szinonimitás és a parafrázis filozófiailag és nyelvészetiileg megoldatlan problémájának (vö. ehhez SPILLNER, 1974. 22kk.). Nem sokat segít, ha a stilisztikai választás szemantikai hatásait bizonyos, például „identifikálódó” jelentésekre korlátozzuk, szemben a stilisztikailag befolyásolhatatlan „kognitív” vagy „emotív” jelentésekkel (vö. akár CHATMAN, 1967. 349kk.). Az ilyen definíciós kísérletekkel szemben is felhozhatók az ellenverések, melyeket B. Gray (1969. 12, 42, 103kk.) a stílusdefiníciók ellenében felhozott. Ezek szerint egy homályos, közkedvelt elképzelés olyan tényállás tételezéséhez vezethet, amely valódi formában nem létezik. Ha azonban a jól meghatározott stilisztikai különbségek jelentésimplikációit hasonlítjuk össze, akkor a stílusfogalom hirtelen a tényállások közölhetőségének formai feltételévé radikalizálódik.

Ilyen következtetést, amely a stílusfogalommal foglalkozó tudományok intézményes optimizmusára aligha ad okot, mindenekelőtt a klasszikus modern regény vont

le. Így fedik fel Joyce *Ulysses*ének stílusparódiái, hogy a megalvadt nyelvi képződmények identifikálható stílusformái milyen könnyen láthatóak át mint a jelentés formai feltételeinek pusztá metaforái (vö. ISER, W., 1972. 296f. és alább 692.).

Ebben a kutyaszorítóban, melyre a modern nyelvészet és a modern irodalom mutat rá, elvész a stílusfogalom saját, operacionalizálható értelme. Az állítólagos stíluskülönbségek vagy nem bontakoztatnak ki még némiképp bizonyos hatásokat sem, vagy egybeesnek a jelentéssel. A stílusnak a jelentésben való eltűnését akaratlanul is azok a stíluselméletek mutatják be, amelyek a stílus jelenségét legalább irodalmilag szeretnék megmenteni: ezek nyomán mosódik össze az olvasási tapasztalatok és emóciók tökéletes nyelvi-poétikai sűrítésében tárgy, tapasztalat és nyelv kibozgathatatlan módon. Eszerint a költői nyelv csúcspontjai jelentik az általában vett stílust, mert ezek érzések egy spektrumát, tapasztalatok egész univerzumát testesítik meg néhány tucat sorban. A stílus itt nem a nyelv tulajdonsága, hanem annak kreatív kikristályosodása (vö. MURRY, 1922. 31., 70., 76kk., 86kk.). A stíluselmélet itt epigon romantikává látszik lesüllyedni. Ez ellen joggal tiltakozunk. Ezek a körülmények azonban történetileg viszonylag következetesen jelentek meg. Ahol a stílusfogalom megszabadul a régi retorika és poétika normatív előírásaitól (vö. ehhez például A. ASSMANN és K. DISCHERL előadásait), ott elmosódnak azok a vonatkozások (személyiség, tényállás, szituációk, hatások), amelyekbe például az új „individúálistílusok” bekötődhetnének. Az antikban már bevett „közhelyszerű azonosítása embernek és stílusnak” (MÜLLER, 1981. 1. feje.) inflációszerűen elterjed — a *stílusfogalom topikáját* W. G. Müllernél messzemenően az teszi ki, hogy épp ennek a toposznak a lezárhatatlan sorsát követi a XX. századig. Az azonosítás az antikban a *vir bonus* eszményének keretében rendelkezik bizonyos erkölcsi dimenzióval, s így egyfajta viszonylagos egyértelműséggel, ám ezek hosszabb távon nem tarthatók. Ennek következtében Buffon hírhedt diktuma nem hagyta nyugodni azokat az exegétákat, akik ki akarták találni, hogy tulajdonképpen mire gondolhatott, e mondat variálhatóságának, állandó újraértelmezhetőségének a XX. századig, úgy tetszik, nem voltak határai (vö. MÜLLER, 1981. 40–51.). Eszerint a stílusfogalomnak legkésőbb akkor tönkre kell mennie, amikor, mint Walter Paternél a kései XIX. században, a költői nyelv megtagadja a kifejező funkciókat s nem engedelmeskedik többé a referencia nyomásának. Paternél a nyelv önállósodni látszik. Semmilyen utánképezhető tartalomnak nem kell kifejezést kölcsönöznie; de a személyiségnek, a művész lelkének sem kell benne kiáradnia. „Tudatosan megteremtett artisztikus struktúrája” (MÜLLER, 1981. 140.) tükröz ugyan kifejezőkényszereket, de ezek üresbe futnak, mert egy *összemérhetelenné* vált szubjektivitást vesznek körül (vö. CHANDLER, 1958. 85–89.; ISER 1960. 71.).¹

Természetesen *gyakorlatilag* meg lehet egyezni olyan nyelvhasználati szabályszerűségekről, melyek átesnek a grammatika hálóján (stíluszintek, funkcionális stílusok). A kérdés azonban felvetődik: vajon ezek a szabályszerűségek másfajta kategóriák egy sorával nem írhatók-e le pontosabban, például azokkal a kategóriákkal, amelyeket a nyelvészeti funkcionálisizmus fejlesztett ki (M. A. K. HALLIDAY például): hang, szerep, regiszter, szövegfajta stb. Egy stilisztika, amely „stílusvonások” „kifejezési értéké-

¹ Iser nyilvánvalóan téved, mikor úgy véli, hogy Pater stílusfogalmát egy „inherens platonizmus” (70.) terheli, az állítólagosan *előre adott* tartalmak kifejezésének funkciója.

nek” (SCHNEIDER, 1959.; FAULSEIT/KÜHN, 1972.; SOWINSKI, 1972.) közvetítőjeként értelmezi magát, ebben a kontextusban egy impresszionisztikusan labilis kompromisszum felé halad. Leginkább az a baja, hogy a stílusértékek és a stilisztikai hatások nem jósolhatók meg előre, hanem minden esetben kontextusok és olvasói befogadások bonyolult összjátékában adódnak elő (vö. a további ellenvetéseket, SPILLNER, 1974. 17.).

A stíluskoncepciók beágyazódása a nyelvészeti paradigmákba (eltérésstilisztika, stílusfogalmak a transzformációs grammatikán, a szövegnyelvészeten és a nyelvészeti poétikán belül) mindeddig nem kielégítő. Alig tudunk ellenállni a vágynak, hogy befogjuk egy speciális nyelvhasználat „totális benyomását” (ld. J. TRABANT előadását). Annak lehetősége azonban, hogy az ilyen vágynak nyelvészeti szigorú formában engedjünk, ama nyitott horizontokra tekintettel, amelyeket az olyan áttekintések, mint Spillner is (1974.) határozottan felmutatnak, igen távol került. Mindeközben az a benyomásunk támadhat, hogy a stílus iránti nyelvészeti érdeklődés a hetvenes évek nyelvészeti fellendülésének mellékterméke volt, s azzal együtt el is apadt. Ezenkívül nyelvészet és stílus egymásratalálását egy tudománytörténetileg kevésbé ígéretes időpontban harangozták be. Akkor történt ez, mikor a diszkurzuselméleti kezdeményezések határozott beavatkozást ígértek a nyelvészeti-irodalomtudományi stíluselképzelések és diffúz, nyelvfilozófiailag tisztázatlan alapjaik világába. Bár egy látens nyelvészeti-irodalomtudományi minimál-konszenzus létrejöhetett volna annak bázisán, hogy a stílust a grammatika által nem szabályozott nyelvhasználat módjának, s ezzel az egyéni vagy csoportspecifikus értelemképzések kifejező momentumának tartják (vö. SANDERS, 1973. 7., 93kk; ANDEREGG, 1977. 15., 54.). Ha ezzel szemben fenntartjuk azonban azt, hogy a diszkurzusok erőszakot alkalmaznak a dolgokon, hogy az ilyen erőszak gyakorlását társadalmi kontroll-technikák és diszkurzuson belüli procedúrák szabályozzák (vö. FOUCAULT, 1971. 10kk., 23kk., 30kk., 45kk.), akkor egy ilyen stílusfogalom elveszti bármiféle rendszerszerű helyét. Derrida egy egyébként igencsak megvilágító, a *stílus* és a *stileto* szóval folytatott etimológiai játékban a stílusfogalmat hozzá is szögezte az erőszak e konnotációihoz (DERRIDA, 1979.; vö. W. ERNST előadásával; érdemes volna az *écriture*-fogalmak implikációin is elgondolkodni). Már Flaubert („Egy stílus, mely törvényszerűként vezet a gondolatok között”, vö. ROBERT, 1985.: sub voce *style*, I. I.) kacérkodott a megszokott és homályos stílusfogalom elbúcsúztatásával — ezt sajátos módon támasztja alá híres mondata a stílusról mint a dolgok egy abszolút látásmódjáról. Úgy tűnik fel, mintha a játék e kettős értelemmel már Cicerónál elkezdődött volna (vö. GEORGES, 1962. s. v. *stilus*).

Már utaltam arra, hogy a stílusfogalom és diszkurzuselméleti átalakításának nyelvészeti-irodalomtudományi nehézségei összekapcsolhatók a modern irodalom értelemirányáival. Azzal, hogy W. Ernst és B. Pichon előadásait helyeztük kötetünk elejére, az ilyen jellegű konvergenciákat már mindenképpen feltételeztük. A modern irodalom klasszikusai, és nem csak ők, leblokkolják a hagyományos módon végzett stíluselmzéseket. Széttörik a szövegekben azt a pszeudo-koherenciát, amelyre a régebbi irodalomban nyelv, szubjektivitás és dolog még korlátozódni látszottak. Patternél a kifejezési kényszerek még tovább hatnak. De már mindenféleképpen egy „manierisztikus” stílusban csapódtak le, mely sem a tényállásokat, sem a szubjektivitást nem magyarázza meg. A modern irodalom ezeket az üresbe futó kifejezési

kényszereket is leépítette. Ebben a törekvésében az irodalom kevésbé a stílussal, mint inkább az eljárással jellemezhető (a stílusparódiával stb.). Broch például utal a „technikára”, a „metódusra”, a „szintaxisra” és a „logikára”, melyekkel a költészetben újra összeraknak „realitás-szótárakat” (BROCH, 1933. 106–117.).² Még az amerikai regény is, amely az európai regényt csak a posztmodernségben éri utól és hagyja el, s mely a harmincas években még nem tolhatja félre egyszerűen a társadalomtörténeti orientációs szükségleteket, az irodalmi-nyelvi stílus kategória előregedéséről ad hírt. J. Dos Passos pozíciója e tekintetben nehezen helyezhető el. De Faulknernél és N. Westnél a stílusjelenségek, mint ezt N. Westtel kapcsolatban B. Pichon előadása megmutatta, egy parodizált koherencia töredékeiként hangtalanul sülyednek el; a stílusfogalom csak egy egészen más szinten reaktiválható, ha egyáltalán reaktiválható. Ezek az eljárások felfedik azokat a problematikus előfeltevéseket, amelyek az irodalomtudományi stíuselemzésekben rejlenek, ahogyan azokat L. Spitzertől W. Kayserig pszichologizálva vagy az egyes művek stílusára vonatkozóan készítették. Nyelvi jegyek felemelése a jelentős stílusvonások rangjára csak azért sikerül, mert e jegyek azon diffúz világszemléleti vonásoktól kölcsönözik jelentőségüket, amelyeknek a modern és talán a régebbi irodalmat sem lehet elkötelezni (vö. ehhez NOHL, 1920a, b és H.-J. NEUSCHÄFER és R. ROSENBERG előadásait).

III.

Ez a szituáció szimptomatikus értékű volt és az is maradt az itt tárgyalt stílusvállalkozás szempontjából. A stílusfogalom elhasználódása örökölt nyelvi-irodalmi domíniumán s felélesztése más területeken, hipotézisem szerint, egyetlen problémaösszefüggéshez tartoznak. A következőkben funkció történetileg még élesebben ki akarom dolgozni a stílusfogalom nyelvi-irodalmi alkalmazásvesztéseinek és új területnyerésének összekapcsolódását, melyet legalább száz éve világosan megfigyelhetünk. Aki funkció történetet művel, annak egyszer s mindenkorra le kell mondania a definíciós kísérletekről. Ha a fogalom megismerési lehetőséget nyit, akkor legelőbb azokat a „függőségeket és összefüggéseket” (ANDEREGG, 1977. 103. – vö. 101kk.) kell feltárunk, amelyekben a fogalom – bizonytalansága ellenére vagy épp amiatt – fontos funkciókat vesz magára.

Amikor manapság sokat vesződünk a stílusfogalom diffúz mindenütt jelenvalóságával, felpanaszoljuk implikációinak átláthatatlanságát, akkor éppen ez változtatja át azt olyan keresőfogalommá, amely az őt alkalmazó diszciplínák gyenge pontjaira mutat rá. A stílusfogalmat jellemzi valami – talán – kiirthatatlan homályosság; ennek a homályosságnak azonban rendszerszerű jellege van. A kifáradás tudományelméleti jelenségeire tekintettel tudománytörténetileg jelentékeny tapasztalatként könyvelhetjük el azt, hogy egy fogalom, még akkor is, ha soha nem élte a tudományos terminus szabályos életét, nem tűnik el olyan egyszerűen a színről. A nyelv,

² Mythos und Altersstil című esszéjében (1947.) használja ugyan Broch a konvencionális irodalmi stílusfogalmat, ezt azonban jellemző módon azoknak a klasszikusoknak tartja fenn, kiknek korukban sikerült a visszatérés a mítoszhoz. A modern „klasszikusoknak” (Kafka, Joyce) ez a visszatérés, és ezzel a korstílus nem adatott meg.

a művészet, a cselekvések leírásában nyilvánvalóan olyan szükségletek és aspektusok érvényesülnek, amelyeket a modern tudományok kategoriális apparátusa sem tökéletesen fogalmiasítani, sem kiseprűzni nem volt képes. Sokkal inkább fel kell tenniük a kérdést saját maguknak, például a nyelvészeti próbálkozásoknak, hogy vajon nem ülnek-e fel egy „maradéktalanul rendezett világ fantomjának” (ANDEREGG, 1977. 49.). A stílusfogalom funkcióitörténete izgalmas, mert egy állandó öndekonstrukció folyamatában billeg, de egy lezáró, „teoretikus” dekonstrukciótól eddig még mindannyiszor megvonta magát.

Ha áttekintjük a ki- és bevándorlásoknak a történetét, melyeken a stílusfogalom keresztülment, az európai hagyomány tereitein belül olyan „virulenciaterületekbe” ütközünk, amelyek feszítavolsága a retorikától a poétikán és az esztétikán keresztül a kultúrtudományokig, a filozófiáig és alkalmanként még a természettudományokig is terjed. Ezek a vándormozgások bizonyos közös problémákat körvonalaznak. Most tehát megkockáztatom már jelzett *első tézisémet*, és azt állítom, hogy a nyelvi stílus fogalma keresőfogalomként szolgál a nyelvi cselekvések implikációi kontroll-lehetőségeinek vagy legalábbis felfogó hálójának számára. Ez a tézis azt mondja ki, hogy a stílus mindig előzetes szociokulturális döntésekre utal, anélkül hogy ezeket közvetlenül is látószögünkbe helyezné. Az ilyen utalások komplex hálója többnyire rejtve marad a stílusmagasság és a stíluszintek, a szóválasztás és a mondatfűzés, röviden: a még ma sem eltemetett látens vagy nyílt normatív stilisztika körüli vitákban (vö. például REINERS, 1961.; SEIDLER 1953.; SEIFFERT 1977.). Kezdeményszerűen összekapcsolódott a stílus a kontroll problémáival G. N. Leech stilisztikájában, éppen ezért azonban visszaminősítette a nyelvészetet egy pusztán leíró pontosító segéddisziplína státusába.³ Oszthatjuk a retorika (s ezzel a stílusfogalom) „ubiquitásáról” szóló tézist (vö. PLETT, 1977a. 11.). De a retorikának éppen tisztázatlan kontroll- és implikációs problémái miatt soha nem sikerült még zárt rendszert felállítania az *elocutio* területén, melyen a stílusfogalom lehorgonyzott. A retorikai-stilisztikai kategóriák apparátusa még arra sem elég, mint H. Bonheim megjegyzi, hogy egy pár sornyi Shakespeare-szövegen átjussunk vele (BONHEIM, 1977. 121.). Bonheim aztán a retorikai rendszerek megújításában nagyon visszafogottan lát munkához. Ha ugyanis a retorika felfogó potenciáljának emelésére megsokszorozzuk a normatív vagy a leíró terminusokat, nem csak azzal a veszéllyel nézhetünk szembe, hogy a terminusokat senki sem tudja megjegyezni és használni. Azt is kockáztatjuk, hogy nem vesszük észre azokat a jelenségeket, amelyekre a fogalomszaporítás után még mindig nem léteznek fogalmaink (BONHEIM, 1977. 121.). A retorika irodalmiasítása – mint már jeleztük – a retorikának az *elocutio*ra való nagyvonalú korlátozásához és a beszédben hatékony nyelvi és szituáció-kontrollok (*actio*, *pronuntiatio*) meghibásodásaihoz, kihagyásaihoz vezetett. Bizonyára tévedünk, ha Pletthez hasonlóan (PLETT, 1977b. 148kk.) azt gondoljuk, hogy a nyelvhasználati módok kontroll- és felfogási szükségletét fedezni tudjuk posztuált (például narratív, dialogikus, fikcionális) részkompetenciák tiszta szétválasztásával. Az ilyen posztulátumok a vere-

³ LEECH, 1969. – vö. VII., 41., 130.; vö. LAUSBERG, 1973. (1960.): I. kötet, 8. retorikájának hasonló önértelmezésével, és Schanze kommentárjával (SCHANZE 1977. 64.); kevésbé világosan, a megfelelő következményekkel a nyelvészeti megalapozott stílusmodellek vélt önállóságának tekintetében SANDERS, 1973. 50.

ségtudat teoretikus kompenzációiként érvényesülhetnek: a XVIII. század vége óta a retorika már elméletileg sem nyújtja a poétikai és a nyelvi produkcióelmélet egységét. Friedrich Schlegel a „kritikával” helyettesíti a retorikát; a kongeniális kritikus a zseniális költő partnerévé emelkedik. *Gyakorlatilag* azonban már rég óriásira nyílt az olló egyfelől a produkcióelmélet és az elemző rendszer, másfelől a túlnyomóan írásbeli kultúrák sokrétű nyelvi produkciói között. Ehhez a diszkrepanciához adnak perspektívákat és történeti anyagot a jelen kötetben mindenek előtt A. Assmann, K. Discherl, R. Lachmann, H.-J. Lüsebrink és H. Pfeiffer előadásai. Ez a diszkrepancia, mint azt majd be szeretném mutatni, messzire visszavezethető. Mindenesetre a stílus nevezetű tárgy azért maradt minden teoretikus fáradozás mellett is „meglepő mértékben érintetlen” (R. OHMANN, idézi SANDERS, 1973. 22.), mert nem tárgy, hanem (többnyire) nyelvi kontroll-problémák chiffré-je. Eszerint K. Dockhorn lépése, aki a retorikát egy, a nyelv leírását megkönnyítő segédeszközzé redukálta, amely kategóriáit Cicero *A szónokából* s a „trópusok és figurák nem túl terjedelmes táblázatából” veheti (DOCKHORN, 1977. 267.), nem vagy nem csak egy konzervatív tudományos pozícióból származik. A retorika ugyanis kezdettől fogva összekapcsolt egymással „formális követelményeket és szaktudást” (vö. FUHRMANN, 1984. 9.). A filozófia és a retorikai szofisztika csak szélsőséges változataikban – az egyik oldalon például Platónnak leginkább a *Gorgiaszban* gyakorolt radikális retorika-kritikájában és a másik oldalon például egy Anaximenésznek radikális relativizmusában – különíthetők el igazán egymástól. Funkcióitörténetileg nézve a filozófia és a retorika is azokat az ésszerű orientációkat próbálja felépíteni, amelyeket korábban a mítoszi tradíció biztosított (vö. FUHRMANN, 1984. 30k.; KENNEDY, 1980. 15.). Visszatekintve Platón inkább konfúz retorika-vitájára a *Phaidrosban*, Arisztotelész lavírozó, gyakorlati vonatkozású kompromisszumkészségére, tudomány, vélekedés és az erények kontroll-funkciói közötti ingadozásra, feltehetjük a kérdést, vajon a tudás, mindig milyen területen, egyáltalán volt-e annyira stabilizálható, hogy a nyelvvilágosítási normák tényleg megbízhatóan meg tudtak ragadni valamit. A filozófiai érvek és a társadalomtörténeti dinamika nem képezhetők le egymásra szigorúan. A nyelvi kontroll problémája, s ezzel a stílusfogalom elfedett labilitása bizonyára ezek diffúz, de tagadhatatlan összefüggéseinek köszönhető. Fuhrmann hozta ezeket közös nevezőre: az egész kultúrát (nyelv, vallás, állam, morál, jog, társadalom) már a régi görögök sem fogadták el tényszerű adottságnak, hanem a reflexió és a kritika tárgyává tették (FUHRMANN, 1984. 18, passim; további részletekhez vö. HELDMANN, 1982. 14kk.; UEDING, 1976. 13kk.; VONDUNG, 1984., valamint T. SCHLEICH előadását e kötetben).

A nagy retorikai rendszerek alig végezték el a maguk kiszabta feladatát; a dolog, nyelv és hatás közötti rendezett összefüggés megformulázását; kategóriáik elég gyakran változnak át elmaszkírozott üres formulákká. *Második tézisem*, mely reményeim szerint a stílusfogalom minden virulenciaterületére érvényes, ekképp hangzik: a stílusfogalom elsődlegesen nem a körülhatárolható tényállások megragadását célozza. Sokkal inkább más kategóriák analitikus gyengeségét fedi el. Ez persze irritálónak, de ugyanakkor érdekessé is teszi. A stílus mint a diszkurzusok funkciógyengeségeinek kompenzációja – ez a fejlődés legkésőbb a római retorikában utat tör magának. A feltalálás, beszédnemek, beszédrészek stb. általánosságban nem jelentenek nehézségeket a teoretikusoknak; meglehetősen jámborul viselkednek a praktikus,

situáció feltételezte célformák tengerével szemközt. Azonban már Quintilianus is az egész retorikai elmélet legnehezebb részének tartja az *elocutio* (*genera dicendi*, stílusminőségek, illősségi elvárások) tanát. Mert a találó, illő széthullik normatív, például erkölcsi kívánalmakat kielégítő és értékközömbös, a beszélő vagy a hallgató személyiségét és pozícióját tükröző minőségekre. Cicero *A szónok* című művében úgy vélekedik Crassus, hogy a stílus tana egyáltalán nem izolálható, mert a szavak és a dolgok szétválaszthatatlan egységet alkotnak. Minthogy ezen túl a stílus a művész, a költő, a szónok individualitásától is függ, kétségesnek látszik, hogy létezhet-e egyáltalán stílustan. Crassus ezt a felfogást történetfilozófiai és társadalomtörténeti érvekkel támasztja alá: egykor az egész állapota egyesítette a gondolkodást, a beszédet és a cselekvést. Ennek az egységnek a széthullása hasította szét az elméletet és a gyakorlatot, a tudományt és a politikát, a képzést és a nevelést (vö. FUHRMANN, 1984. 58kk., 75kk., 114., 120k.; HELDMANN, 1982. 107.). A retorika tehát tulajdonképpen, problémavonatkozású funkcióit már a császárkorban sem érzékeli. Egy többé-kevésbé praxistól távoli általános képzés momentumává soványodik, vagy a birodalmi közigazgatás jogászainak kompetenciájává, a hatalmi politika adminisztratív meghosszabbított karjává pragmatizálódik. Ehhez illik, hogy bár Quintilianus hivatalosan ragaszkodik a retorikai kézikönyvek eredeti feladatához, a szónok kiképzéséhez, de „az átvett tanokat inkább a művészi próza általános elméletévé és kritikájává” (FUHRMANN, 1984. 71.) és a görög–latin irodalomról szóló ennek megfelelő áttekintéssé bővíti. Látványos szimptomát kínál a retorikai tradíció stacionárius jellege Bizáncban. Miután egyszer hatalmpolitikai eszközzé tették, közel ezer évig alig változtatja meg a funkcióját, mert a társadalmi karrierhez és a hatalomhoz való hozzáférés stabil marad. Ezen a módon, s ez eléggé paradox, tovább élnek olyan régi tradíciók, melyek a nyugati középkort már alig uralják, s melyeket már más retorikai rendszerek (például az *ars dictandi*) váltottak le. Nyugat-Európa számára már rég meghaladottakként igényelnek ezek aztán Konstantinápoly bukása és a reneszánszban ezt követő *translatio studii* után új, egészen kínos érvényességet (vö. KENNEDY, 1980. 170k.).

Mindenesetre a római retorikával kettős *funkcióeltolódás* megy végbe. A kérdés, hogy miként is kell a nyelvnek kinéznie, heterogén rendszerekbe helyeződik, az irodalomba és társadalmi hatalmi szférákba (melyekhez nemsokára a jog is hozzátartozik). Ezeken a területeken azonban egészen különbözőképpen jelentkeznek a nyelvi kontroll problémái.

A középkor tovább tágítja a diszkrepanciát az irodalmi alkalmazási deficitek és az *elocutio* társadalmi pragmatizálása között. A korai kereszténység legelőbb frontot nyit a nyelvhasználati módok retorikai funkcionizálásával szemben: az evangéliumot a „műveletlen” első keresztény közösségeknek írták, nem kellett figyelembe vennie egy magasan fejlett pogány kultúra nyelvi-szociális differenciálódását. Hogy a művelt pogányok többsége az ókeresztény írásokat taszítónak és nevetségesnek találta, az egyelőre nem járt következményekkel. De amikor a kereszténység Kr. u. 391-ben államvallássá emelkedik, nem értelmezheti magát tovább már tiszta népi mozgalomként. Az egyháznak nyújtania kell valamit a szellemileg és szociálisan vezető rétegek számára, pozícióját konszolidálnia kell, hierarchiát kell képeznie, a tant a lehetségek szerint határozottá és rugalmassá kell fogalmaznia. A missziós tevékenység hasonló problémákat vet fel; a retorika kényszerűen ismét játékba jön. Klasszikus

formájában nem alkalmas a germánok megtérítésére. A frank királyok birodalmában azonban gyorsan jelentőségre tesz szert a régi retorika repertoárja. Ez ugyanis differenciált eszközöket szolgáltat, melyek a több népből álló birodalom összetartását nyelvileg segítenek biztosítani. Bár a dogmának újra és újra meg kell próbálnia Isten szavát kívül tartani a nyelvi lehetőségek fenyegető megsokszorozódásán; még a XIII. században is tiltott a klérus számára a szabad művészetek, köztük a retorika tanulmányozása. Ha azonban egyszer elkezdődött a szavak és a dolgok közötti szilárd vonatkozások felpuhulása, akkor azt rendeletekkel már nem lehet semmissé tenni. A retorika teológiai elmélete ezért összességében a praxis kényszereihez igazodik. Már Augustinus is másodrendűnek tartja a *De Doctrina Christiana*-ban a tiszta stilisztikai eltorzításának veszélyét. Óva int a fordított retorikai eretnekségtől: ha a szofista tagadja is a magánvaló tényeket s azt hiszi, hogy ezeket a stílus révén tetszőlegesen tételezheti, épp így téved az is, aki úgy véli, hogy az igazság birtoklása *ipso facto* garantálja annak közölhetőségét (vö. MURPHY, 1974. 59k.; UEDING, 1976. 62kk.). Ezek a kezdemények hamar radikalizálódnak. Hrabanus Maurus (*De Institutione Clericorum* 819.) mindent megenged, ami az egyház szükségleteinek megfelel. Augustinus még azzal a bizonyítékkal legitimálta a retorikát, hogy a három stíluszint, melyeket Cicero a tárgy és a hallgató státusától tett függővé, már a *Bibliában* is megtalálható. Alkuin, Nagy Károly tanácsadója azonban kioldja a szabad művészeteket a biblikus kötöttségből és önálló helyet mutat nekik (vö. MURPHY, 1974. 60., 85kk., 191kk.; QUADLBAUER, 1962. 8k., 21.; UEDING, 1976. 63.).

Ebből következik, hogy összezsugorodnak azok a területek, amelyeken a nyelv és a tényállások közötti normatív összefüggéseket „stilisztikailag” létre lehet hozni vagy ki lehet kényszeríteni. Ez érvényes a középkor tulajdonképpeni retorikai teljesítményére is, az *ars dictaminis* (*ars dictandi*) művészetének fejlődésére. Az *ars dictaminis* elméletileg felfogja a nyelvi problémák ama súlyos terhét, amely megteremti a növekvő gazdasági, jogi és adminisztratív komplexitást, mindenekelőtt Európa gazdaságilag legelőrehaladottabb részén, Itáliában. Nyilvánvalóan nem véletlenül születik meg ott, ahol a jogtudomány is koncentrálódik: Bolognában. Mindkét diszciplínának praktikus orientációs és szervezési szükségleteket kell kielégítenie, a szituációk és a körülmények sokaságát és változatosságát kell normatíván megragadniuk. A hírlátásra és a szerződések megformálására sztenderdizált formulák kincsestárát alapozzák meg és halmozzák fel. Az antik e problémát még többé-kevésbé áttolhatják a „hírnökökre”, akikben, függetlenül attól, hogy a híreket szóban vagy írásban adták át, vagy megbíztak, vagy nem. A feudális társadalom szerveződésének növekvő foka azonban egy olyan formula-repertoárt kényszerít ki, amely lehetőség szerint korlátozza a váltakozó szituációkhoz kapcsolódó eltérő látásmódok lehetőségeit. A retorika igazgatási levelek és oklevelek számára létező példagyűjteménnyé funkcionálódik át (MURPHY, 1974. 194kk. – vö. RUHE, 1975. 63–68.).

Ezt kontrasztíve azokkal az elemzésekkel szeretném megvilágítani, amelyeket H. Lübke szentelt a nyelv mai politikában való kezelésének. Ha Lübke szerint egyszer átlátják logika és líra vagy matematika és misztika pozitivistá tudománynyelvi alternatívájának politikai (illetve én kiegészíteném, gyakorlati) használhatatlanságát, akkor retorika és topika új konjunktúrát élnek meg. A szituációk, melyeket értelmezni kell, sőt az „egész”, aminek a nevében praktikus cselekedni kell, a legtöbb érintett számára alig szolgáltatják a konkrét tapasztalat vagy a megbízható valóság

tömény benyomását. A „pusztán” szavakról folyó állítólagos vitát eszerint csak az „ezoterikus nyilvánosságok” mellőzhetik, a kis homogén körök, melyek úgyszólván „szavakat ajándékoznak maguknak, és szabad, megfontolt egyetértéssel határozhatják meg azok használatát”. Minden más területen — s ez, Lübbe álláspontján túl, nem csak a politikára érvényes — átfedik és áthatják egymást a nyelvi stílusok, látásmódok és hatások. A retorikai stilizálás, tehát az utólagos-szándékos „elkendőzés” és a nyelvileg állítólag csupasz vagy jó stílusban leképezett tényállások közötti ellentétek már csak határesetekként, extremitásokként vagy különleges területekként (eszmenyi tudományos nyelvekben; a manipulációban) konstruálhatóak (vö. LÜBBE, 1967. 141., 143., 161kk.).

E problémák előzetes formáival már a középkori levelek hírközléseinek is szembeülniük kellett. Teoretikusaik arról vitáznak, hogy a levél szabályok által és a megfelelő formákkal kódolható-e, vagy pedig egy individuum szabad megnyilvánulása. Még azoknak a leveleknek is, amelyeknek tényállásokat kell szerződés-szerűen szabályozniuk, küzdeniük kell azzal a ténnyel, hogy a még oly kimerítő formulagyűjtemények sem képesek felszívni a reális szituációk sokféleségét. A levél-mintagyűjtemények ennek következtében szokatlanul, kezelhetetlenül terjedelmessé duzzadnak. Az *ars dictaminis* elmélete ennek megfelelően vagy a póre pragmatizmust prédikálja, mely a nyelvet a címzett vélt színvonalához igazítja, vagy erősebben szabályozott levélstílusokat vesz kölcsön, például a kúriáét (vö. például Capuai Tamás művének címvél: *Summa artis dictaminis sive de arte dictandi epistoles secundum stylum curiae*; ehhez MURPHY, 1974. 202., 258–263.; RUHE, 1965. 67k.). H.-W. Strätz előadása erre tekintettel tár fel olyan stratégiákat, amelyek már a középkori jogban szükségessé váltak, hogy a nyelvi kontroll magukban a normáknak alávetett és jogszerű szituációkban működhessék.

Így uralkodnak *elméletileg* egy új, de még mindig normatív retorika formái. De megnövekszik azoknak a nyelvhasználatoknak a kiterjedése, amelyek megvonják magukat a retorikai rendszerek előíró, sőt még a leíró repertoárjától is. A középkori latin irodalom poétikájának tekintetében Murphy joggal ismerte el, hogy az *artes poetriae* nem vette egy kalap alá a nyelvhasználat széttartó céljait (1974. 191kk.). Quadlbauer vázolta azokat az inkább homályos és ellentmondásos folyamatokat, amelyekben a retorika vergiliusi tradíciója a cicerói-ágostonival verseng, s végül a stíluszintek és a műfajok (tragédia, komédia, satíra) összekapcsolásává merevedik. Ennek alapja az a Vergilius művére igazított kultúrfilozófiai teoréma, amely szerint az idők rendje először a „vita pastoralist, aztán a földművelést, és végül a rura kultáért folytatott harcot hozta” volna (QUADLBAUER, 1962. 10. — vö. 159–165., 177k.), s mely szerint Vergilius épp ezt akarta volna a megfelelő stíluszintekben demonstrálni, ezt az alapvetést aztán műfajelméletté transzformálja, melynek lényegi alkotórésze, a stílusztisztaság ellen többnyire vét az irodalom. Amikor például E. R. Curtius azzal a magyarázattal világítja meg a „retorika uralmát a poézis fölött”, hogy a költészetet és a (művészi) prózát a „beszéd két fájának” tartották, az egyik legfontosabb retorikai tankönyvíró, Tarsuszi Hermogenész a költészetet szűk értelemben panegirikusként definiálta, s minden „logoi” közül a legpanegirikusabbnak tekintette, akkor metaforikája („a latin megoldotta a francia nyelvét”) nem teszi felismerhetővé, hogy a retorika mennyire és milyen módon terjesztette ki uralkodási területét a népnyelvi költészetekre is (CURTIUS, 1973. 9., 158., 164k., 387kk.).

E. Auerbach azonban vitatja, hogy a *Roland-ének*ben a Curtius és fegyverhordozója, E. Faral által megállapított, a középkori poétikából és az antik retorikából származó stílusvonások képesek lennének a „formát és stílushatást” az új szövegben megmagyarázni vagy egyáltalán leírni (AUERBACH, 1964. 103.). Bár a francia hősdal olyan stílust művel, amelyet Auerbach is magas stílusnak nevez. Ez azonban egy új magas stílus, mely újszerű funkcióknak felel meg: korlátoz, idealizál, leegyszerűsít, az ábrázoltat bevonja a „mesés elkendőzés csillámlásával” (103., 117k.). Hasonlóképpen próbálja meg Auerbach Dante retorikának elkötelezett elméletétől elkülöníteni poétikai gyakorlatát. Dante sohasem szabadult meg egészen a retorikai normáktól, melyek „tovább kísértenek” a középkori teoretikusoknál. De a szöveg egységét a legkülönbözőbb fekvésű tónusok sokféleségére tekintettel valahol másutt kell keresni (177kk.). Auerbach művén végigvonul az a mindig újra megnyilvánított feltevés, hogy „az Isten inkarnációja, egy a legalsóbb társadalmi rangú ember alakjában való megjelenése, vándorlása a földön alantas mindennapi emberek és viszonyok között” (44 – vö. 73k., 87 – 94.) mint ahogy a mindennapi, egyházi praxis és élettapasztalat sokfélesége is olyan nyelvi formákat produkál, amelyek túllépnek a retorika normatív és leíró kiterjedésén. W. Haug a keresztény esztétika állandó ellentmondásaként értelmezte a Curtius-Auerbach vitát. A vulgáris nyelvű irodalom is kizsákmányolja az antik művelődési és irodalmi tradíciókat, mert a hit javait mint legfőbb értékeket a lehető legművészebb formában szeretné tálni. De a stílusszintek antik elmélete nem érvényesülhet tovább, mert keresztény szemszögből a tárgyaknak nincs objektív hierarchiájuk (vö. HAUG, 1985. 11 – 22. és Auerbachhoz L. COSTA LIMA előadását). Auerbach nem áldozza fel a retorikai stílusfogalmat. Negatív fóliaként használja azonban, mellyel azokat a nyelvi hatásokat lehet szuggesztíven szemléltetni, amelyek már nem engedelmeskednek neki. De ez a fordulat, amely a retorika érvényét a nyelvi kontroll mind jobban s jobban meghibásodó elméleti fáradozásaivá gyengíti, tehát önmaga cáfolataként kezeli, talán nem eléggé radikális. P. Zumthor előadásában már teljesen félretolja az *elocutió*ból származó stílusfogalmat. A népnyelvi költészet leírásához egy „antropológiai” stílusfogalmat tételez, amely az eredeti szóbeli retorikától a túlnyomóan szóbeli középkori kultúra kulturális ábrázolási-, inszcenírozási- és hatásfeltételeinek rekonstrukciójáig működtethető.

A fentiek nem a retorika és stílus kategóriái totális széthullásának elméletére futnak ki. A „költetni” [dichten] szó mindenesetre a *dictare*ből származik (vö. CURTIUS, 1973. 85kk.). Auerbach mindemellett kiemeli, hogy Boccaccio felélesztette a *Dekameron*ban az antik szerelmes regény stílusszintjeit (AUERBACH, 1964. 207.) és a *poeta theologus*tól a *poeta rhetor* (K. VOBLER – vö. PLETT, 1975. 109.) felé vezető útra lépett. A reneszánsz, de még a XVIII. század is tartja magát a költő és a szónok közötti közeli rokonsághoz (Angliával kapcsolatban vö. JOSEPH, 1962. 36. stb.). Ennek ellenére a retorika ubicuitásáról, a retorika és a poétika XVIII. századig szoros kapcsolatáról szóló jogosult beszéd, az a bizonyos értelemben igaz állítás, hogy a retorika éppenséggel olyan mellőzőinek, mint Schillernek és Hegelnek a művében is tovább él (UEDING, 1976. 3kk., 103kk., 129kk.), eltéveszthetetlenül pusztán metaforikus vagy egyoldalú vonásokat hordoz. A poétikának a reneszánsztól a XVIII. századig a költészetnek mint a megismerés hasznos médiumának legitimációjáért kell fáradoznia. Ehhez jó szolgálatot tehetnek a retorika hasznosság- és hatáskategóriái. De a gyakorlati, például a politikai vagy a törvényszéki retorikát a reneszánsztól

a barokkig nem élesztik új életre. A német polgárság — politikailag messzemenően háttérbe szorítva — a privát területen inkább triviális alkalmakkor (köszöntések, esküvők, temetések, levelek alkalmával stb.) gyakorolhatja az igényes beszédet és írást. Castiglione azt a kötelezettséget szabja ki az udvari ember számára, hogy a beszélgetéseknél alkalmazkodjék a mindenkori szokásokhoz és hatalmi viszonyokhoz (vö. UEDING, 1976., 81.kk.). Angliában ugyanakkor Hugh Blair azon tűnődik jellegzetes című kötetében: *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres* (1783.), miképp hanyatlak a szép beszéd képessége, de a szerző készségesen kiegészít egy retorikailag már nem kötött, értelem, képzelet és érzelem között elhelyezkedő irodalommal (vö. KENNEDY, 1980. 240.). Az irodalomban természetesen mindig tartják magukat olyan nyelvi formák, amelyek megnyílnak a retorikai elemzés számára. De annak kísérlete, hogy a retorikát még a költészetbe is belevetítsék, többnyire felfuvalkodottságban végződik. Még a retorika költészeti jelenlétének védelmezői is jelzik kétségeiket egy teljesen mechanikus retorikai nyelvnek, mint például Lyly *Euphuésának* vagy a fiatal Shakespeare nyelvének kapcsán (vö. JOSEPH, 1962. 285f.). Ha nem akarjuk a nagy drámai beszédek érett Shakespeare-jét egy retorikailag meghatározott stílusfogalom uralma alól teljesen kiengedni, arra kényszerülünk, hogy az összefüggéseket metaforikusan vagy egyenesen mint a retorikai anyag átváltoztatását, mint finomítást, bensővé tételt, mint minden drámai-pszichológiai szituációhoz hozzáigazított kiterjesztést kell megalkotnunk (JOSEPH, 1962. 286.). Minél pontosabban nézzük meg az Erzsébet-kor retorika- és poétika-tankönyveit, annál inkább megerősödik a gyanúnk, hogy szerzőik számára a feladat nem abban állt, hogy „az elmélet alkalmasságát kipróbálják az irodalmi praxison” — a korszak igazi nyelverteremtő teljesítményével, a drámával az elmélet gyakorlatilag nem törődött (SCHÄFER, 1978. 64. — kiegészítésül vö. ehhez ONG, 1971. 48—103.).

Az ilyen érvelési ingamozgás egy untilag ismert dilemmának felel meg, amely az angol reneszánsz és barokk líra leírásában példászerűen jelenik meg. A mindenekelőtt a *metafizikus költőknek* T. S. Eliot és az *új kríikusok* általi — bizonyosan a modern líra tapasztalata által motivált — újrafelfedezése a barokk lírában főképp a nem-konvencionálist, a retorikai nyomás elleni lázadást szeretné felismerni, legyen ez a retorika antik vagy a petrarcai hagyománya. Ebben a perspektívában leginkább a manierista képiség és a tényállások szokatlan körvonalazása vét egy történetileg mindig éppen valamilyenként meghatározott dekorum ellen. R. Tuve ezzel szemben mindig felújította azt a tézist, amely szerint ez a líra beteljesítette mind a kortársi, mind a korábbi retorikai elmélet normáit. Stílusformái eszerint levezethetők kortársi és retorikai hagyományokból mint azok flexibilis átvétele, mint a retorikai beszéd-típusoknak (dícsérő, meggyőző és törvényszéki beszédek), a műfajtól és a tárgytól függő beszédformáknak (amint már a korai középkorban Vergilius *Bucolicájának*, *Georgicájának* és az *Aeneisnek* a mintájára megkülönböztették az alacsony, a középső és a fentebb stílust, és amint ezt a reneszánsz poétikákban egy kevésbé variálva fenn tartják a stílusszinteknek a pásztori költészettel, illetve a szatírával, a szerelmi költészettel, illetve az elégíával és az epikus költészettel való összekapcsolódásában) és mindenekelőtt a találó, vagyis hatásos és érthető képiségnek („figuráknak”) a megfelelő összjátéka (vö. TUVE, 1947. 69., 78., 84k., 166—175., IX. fej.).

Tuve képvizsgálatai valóban keresztezik azokat a posztromantikus interpretációkat, amelyek túlságosan nyilvánvalóan szeretnek bele a textuális vagy a szubjektív

komplexitás formáiba. Mindazonáltal a retorikai állhatatosság e kemény változatának ára egy következményekben gazdag, retorikán belüli kategoriális eltolódás. Bár tovább él — és természetesen az újkorban is — a retorikai-stilisztikai kategóriarepertoár, de a retorikai és esztétikai művek és hatásai alig teljesítették be valaha is a produkcióesztétikai kívánalmakat és normákat. Az eddigi vizsgálódások azt voltak hivatottak bizonyítani, hogy a retorikai produkcióelmélet a poétikát is beleértve, és a retorikai-esztétikai termékek nem mint norma és beteljesítés viszonyulnak egymáshoz. Az elmélet inkább sémákat szállít, melyek határait a művek dinamikája többé vagy kevésbé nyilvánvalóan túllépi. A nyelvi implikációk kontrollja történetileg sohasem sikerül tökéletesen, csak a különböző korszakokban különböző erővel tudatosul a kudarc. A nem normatív stilisztika ezt kezdettől fogva bekalkulálta, s magát mint Anaximenész, egyfajta talajtalan relativizmus szemrehányásává változtatta át: Anaximenész nem ismer mást, csak szituációk sokaságát, melyekkel a szónoknak valamilyen módon meg kell birkóznia (vö. FUHRMANN, 1984. 29., valamint az alternatív modellel Tuvéhez képest, a stilisztika és a szinkretisztikus korszakok váltakozásával R. LACHMANN előadásában).

IV.

A korszakos periodizációhoz a klisé és a fikció elkerülhetetlen gyanúja tapad. Ennek ellenére felteszem, hogy a séma és az átlépés közötti viszony a *reneszánsz* idején jutott kritikus fázisába. Egyfelől a reneszánsz, nem utolsó sorban bizánci importból, újszerű retorikai ösztönzést szerez, mely azonban a saját kultúra és a nemzeti kibontakozás folyamataiba ütközik. Ezzel közel kerül a gyanúhoz, hogy a retorika pusztán, bizonyos mértékig klasszifikatórikusan, egy nyelvi rendezőteltjesítmény iránti szükségletet *világít meg*, amelynek a (mindenekelőtt irodalmi) termékeit azonban már nem *uralja*. A reneszánsz retorikáiban és poétikáiban a hatásosság kritériuma előkelő érvényre tesz szert. Az elmélet szabadságot juttat az írónak, s e szabadság használatáért Tuve szerint az írónak magának kell a felelősséget vállalnia (TUVE, 1947. 210kk. — vö. PLETT 1975. 133k.). Szerinte az önmagunkért viselt felelősség őrzi meg a dolgok rendjét mint a nyelv rendjét. De a költő ítélőképessége már nem objektív vagy normatív mérték. Kialakítja a profilját, amennyiben megvonja magát az igaz, hamis és illő szokványos kritériumaitól. Sir Ph. Sidney korán megfogalmazta ezt már elméletileg is, miszerint a költő, minthogy nem állít semmit, nem is hazudik (*An Apology for Poetry*. — megjelent 1595.). Sidney a szabad teremtő költészetet a vallásos és a filozófiai fölé emeli és kikel a retorikai előképek utánczása ellen. Természetesen konzervatív normákat is hurcol, így például a komédiának és a tragédiának szóló előírásokat. De a költészet nyelvi-tárgyi distancírozásai messze kihathatnak. J. Donne néhány versétől, hogy egy pillanatra a morális-szociális hatás nyeresebb dimenziójára váltsunk, megtagadják a kinyomtatás engedélyét; éveken keresztül csak szellemdús libertinusok kis körében szerez ismertséget. Annak a stílusfogalomnak, amelynek a tárgyak, műfajok és nyelvi szintek rendezett összefüggését kell jelölnie, ezzel mindenesetre vége. A művészi feltalálás potenciáljai ellenszegülnek szövegbe történő „szabályszerű” átültetésüknek. Az *elocution*nak elkötelezett stílusfogalom Franciaországban már alig fordul elő, vagy a szöveg energiájának me-

taforájaként kitör a keretéből (vö. H. PFEIFFER előadásával továbbá SLOANE, 1985.; a *force* Sidney-féle fogalmáról az angol kontextusban vö. PLETT, 1975. 137.).

Megismétlem: mindez nem jelenti azt, hogy a retorikai rendszereket teljes egészükben megtagadnák; az irodalomban továbbra is fellelhetők a retorikai-poetológiai sémák nyomai, de a stílusfogalom átpolarizálódik. Többé már nem nyelvi normákat idéz meg, hanem a szövegek azon hatásait, amelyek a normák átlépésének köszönhetőek. Így aztán az ékesszólás elleni lázadások váltják egymást a történelemben, melyek maguk is példává merevedve később ismét csak kihívják megdöntésüket (vö. A. ASSMANN, K. BARCK és K. DISCHERL előadásaival). Így üt át Goethénél az a sajátos kényszer, hogy az utánzás, a stílus és a manír megkülönböztetésében a stílusnak a szabályhűség és az önkény között ingatag, de alapvető pozíciót biztosítson: a stílus teszi láthatóvá a dolgok jellegzetességeit, túl a pusztá utánzáson és innen az üres szubjektivizáláson. Hegel ugyanebbe a szituációba kerül, még ha ezt terminológiaiailag másként oldja is fel. Az ő stílusfogalma örököse a normatív hagyománynak; a stílus szerinte „olyan ábrázolásmódra vonatkozik, amely éppúgy teljesíti anyagának feltételeit, mint ahogy teljességgel megfelel meghatározott műfajok felfogása és kidolgozása követelményeinek, valamint e műfajok a dolog természetéből eredő törvényeinek”⁴ (HEGEL, G. W. F., 1842., 1. köt., 287.). De arra, amit Goethe stílusnak nevez, Hegelnek is szüksége van; ő eredetiségnek nevezi, mely egyesíti a stílus törvényeit a „szubjektív ihlettel”⁵ (288.). Goethe és Hegel fogalmi differenciálásainak megvan az ára. A stílus és az eredetiség a zseni rezervátumát határolja körül, csak az ő produktumai képesek ama, még ha inkább metaforikusan is értett igazságra való képességet felmutatni, melyet a filozófia hajdan általában igyekezett számon kérni a nyelvi cselekvéseken. Ezért azonban cserébe el kell fogadni egy hasadást, amelynek Rómában az irodalmiasítással és a pragmatizálással már megvolt az előképe. Mert a stílusfogalom ezzel egyidejűleg, mindenekelőtt a tanításban pragmatizálódik, a társadalmi nyelvhasználat gyakorlati normáinak sorozataként erőltet rá a diákokra. A stílusfogalom mindkét esetben belecsúszik a zseni vagy a közösségi nyomás által nem kielégítően stabilizált önkénybe (vö. ehhez G. RUPP előadását). A szövegekből mindenesetre olyan hatások áradnak ki, amelyeket a művészet szemlélője, de a teoretikus is, az átpolarizált stílusfogalommal próbál befogni. Az átpolarizált fogalom osztozik a retorikaival abban, hogy az előtérben a (főként) nyelvi formálásra koncentrál. De a sémákat átlépő, szinguláris vagy világszerű zártság benyomását, melyet a szövegek keltenek, visszavetíti a nyelvi formálásra. N. Luhmann előadásában ezt a változást vizsgálta mint az általában vett művészet rendszerproblémáját. Egy olyan fogalomváltozást általánosítanak, amelyet még az antik készített elő. Ugyanis az antik is a nagy írók műveire nyúlt vissza, hogy ezekkel világítsa meg a retorikai kínálat állítólagos beteljesítését, bár a dolog inkább fordítva történt, a „klasszikus” művek érvényesítették struktúrájukat, s ezért őket kanonizálták normákká (vö. az erre történő utalásokkal GADAMER, 1965. 467.). Ha a művek átlélik az *előzetesen adott* normákat, akkor olyan interpretációs szükséglet keletkezik, amelyet a *művekre visszavetített* stílusfogalomnak („személyes stílus”, „műstílus”) kell lefednie. Persze nincs

⁴ Hegelt Zoltai Dénes fordításában idézzük, GEORG WILHELM FRIEDRICH HEGEL: Esztétikai előadások. Bp. 1980. 1. köt. 299.

⁵ Uo.

szó arról, hogy egy szabály- vagy korszakvonatkozású stílusfogalom többé ne létezne. Hegel használja e stílusfogalmat; a manír fogalma nála ugyanebbe a régebbi irányba mutat (vö. ehhez a fogalomhoz U. LINK-HEER előadását). Mindenekelőtt a művészettörténetben válnak gyakorta cseppfolyóssá a stílus- és korszakfogalmak. De emögött komplexebb interakciók rejlenek az illúziókeltés mint láttatás, mint az érzékelési reakciók kánonával folytatott játék technikái között, ahol ezek a reakciók sokszorosan társadalmilag közvetítettek. Ennek az interakciónak járt utána M. E. Blanchard előadásában (vö. egy más perspektívából MÖBIUS, 1984.). A visszavetített stílusfogalom hivatott minden esetre rögzíteni egy mű vagy korszak totális benyomását, de a normativitást sem áldozza fel teljesen. Hogy valaminek stílusa, sőt az újabb értelemben nagy stílusa van, azt jelenti a továbbiakban, hogy egy következetesen végigvitt alakítás benyomását kelti. Egy ilyen stílusfogalom tehát nem számol le az esztétikai elkötelezettség ideájával. Viszont hiányoznak itt azok a műfaji, tematikus, nyelvi, morális és társadalmi előírások, amelyek a retorikai beszédnek szemantikai kiterjedését, vagy a művészet érzékelési kínálatát a centrálperspektíva előtt szabályozták. A poétikai és optikai képek szemantikai nyugtalanságot gerjesztenek, s ez megakadályozza a közvetlen vonatkozások létrehozását. Ilyen, akár társadalmi kapcsolatok persze létrehozhatók, de egyértelműségük az elméletekből származik, amelyekkel labilis, „stilisztikai” totális benyomásokat utólagosan meg kell zabolázni (vö. ehhez előadások egész sorát MÖBIUS (Hrsg.) 1984.). Az átpolarizált, visszavetített stílusfogalom, mely a benyomásokat — legyenek azok akár diszparátok is — koherenssé köti, összegyűjti a „jelentőst” [jelentésest — das Bedeutsame] a művekben, amely azzal fenyeget, hogy megvonja magát a kimerítő megértéstől vagy a következetes tisztázástól. A stílusnak mint a beszélés és írás módjának *triviális definíciója* ily módon kap *mélydimenziókat*, melyek egyszerre tűnnek megragadhatónak és mégis kiolthatatlannak (vö. a Taine-ről szóló esettanulmánnyal, U. SCHULZ-BUSCHHAUS előadásával). Ezzel a stílusfogalommal az egész benyomásait kerítjük be, melyeket önmagukban nem igazán fogalmiasítunk.

A stílusban megnyilatkozik és elrejtőzik a jelentős, melynek koherenciája, hatása, az, amit gyakorta a kulcstapasztalatok pátoszának nevezhetnénk, egyszerre kívánja és akadályozza meg az elemzést. Az alkalmanként felizzó motivációk a retorika egy egészen új filozófiájáért, pontosan e tényállás számlájára írhatók. I. A. Richards ebben az értelemben vetette a régi retorika szemére, hogy az csak a nyelvi funkcionálás felszínén turkál (RICHARDS, 1936. 6kk.). Kezdeményezésének érdekessége kevésbé a metafora mindig újra idézett definíciójában (a *vehicle-tenor* struktúrában) rejlik, mint inkább a retorikának a metaforikus nyelvi funkciók leírási kísérleteire történő futólagos, de szinte teljes korlátozásában. Mivel Richards a metaforát fundamentális nyelvi tényként, hatását pedig a differenciák már-már derridainak nevezhető játékaként magyarázza, a retorika redukciója az áttekinthetetlen irányába történő kiterjesztéssel egyenértékű (RICHARDS, 1936. III–VI. fej.). Innen származhat az elterjedt benyomás, hogy a korábbi századok irodalomkritikája terméketlen volt. Hisz ez épp elégszer esküdött fel felszínesen a retorikai normák és a dekórum megvitatására, úgy tűnik fel tehát, hogy az, amit a későbbi irodalomfogalmak nyomán az irodalomban jelentékeny komplexitás tekintetében felfedtek, még a szemhatárába sem került. Az újabb idők esztétikája, irodalomelmélete és interpretációja azért ingadozik ide-oda forma- és tartalomorientáció között, mert az irodalmi világok pluralitása

hatályon kívül helyezi a retorikai és exegetikai tradíciókat. Annak kezdeteitől, amit ma interpretációnak nevezünk, még „távol állt az akadémikusan vitázó metódusok közötti fatális döntés iránti kényszere”:

„Szövegkritikai, formális, műfajpoétikai, biográfiai, eszme- és társadalomtörténeti vizsgálódások hatnak együtt (a kései XVII. században) a történeti megértésben, anélkül hogy a különböző műveletek saját fogalmakkal lennének ellátva, melyek aztán elkerülhetetlenül oppozíciókba fordulnak, ha ugyan nem részdiszciplínákként távolodnak el egymástól” (SCHLAFFER, H., 1985. 390.).

Kompromisszumfogalomként, melyben a később vitázó metódusok kiegyezhetnek, a stílusfogalom kínálkozik. Ha a művészet és az irodalom nem kötelezhető el problémátlan tartalom- és igazságfogalmaknak, a történelemnek vagy akár a nemzetnek, de tiszta forma fogalmaknak sem, akkor mozgósítjuk a „kultúra és stílus nevű művészettörténeti igazságprotéziseket” (MUSIL, 1978. (1921.): 8. köt. 1055.), melyekben forma és jelentőség többnyire homályos módon kapcsolódik össze. Az irodalomtudomány történetében akkor él át a stílusfogalom különleges konjunktúráját, amikor nagyjából az első világháború végével a nemzeti irodalom fogalma — még ha Németországban csak rövid időre is — kompromittálódik. A második világháború után hasonló okokból elburjánzó szövegimmanens interpretáció foglal el kulcspozíciót (vö. KAYSER, 1964. 271.: „A legbelső körbe [...] lépünk be, és nem csak az általános irodalomtudomány, de az egész irodalomtörténet legbensőbb körébe”). A stílusra minél inkább mint a kisebb egységek (pl. a mű vagy a szerző) átlépési dinamikájára koncentrálódik az érdeklődés, annál inkább fenyegetnek széthullással az irodalomrendszer nagyobb vonatkozási egységei (korszakok, szellem- és társadalomtörténeti egységek). H. Faensen fogcsikorgatva ismerte be:

„Növekvő tudásunk a forma-, a jelentés- és kommunikáció-sokféleségről, egy időszak, egy hely, sőt az egyes művek »stíluspluralizmusáról«, az »egyidejűségek egyidejűtlenségéről«, egyes művészi területek különös fejlődéséről, a művészi örökség eltérő recepciójáról és hatástartamáról megkövetelte a stílusfogalmak pontosítását, finomítását és eltolását. De általában is kérdésessé tette e fogalmakat. »Ma részletekben tudjuk azt, ami korábban egy időegységben egységgé olvadt össze« — írja Leonid N. Batkin. »Százszor többet tudunk a reneszánszról, mint Michelet vagy maga Burckhardt. Csak velük ellentétben, mi nem tudjuk, mi az a reneszánsz« (FAENSEN, H., 1984. 59f.).

V.

Így a stílusfogalmat sajátos funkciópotenciál egyedíti. Vele jelöljük azt az expresszív teljességet, amely a nyelvi és a nem-nyelvi cselekvésből és ténykedésből sugárzik. Ez esetben feltételezzük, hogy az expresszív totalitás bizonyosságát más leíró- vagy magyarázó fogalmak képtelenek vagy csak tökéletlenül képesek megragadni. A stílusfogalom tehát rendszerek látens játékterét jelöli. Úgy tűnik fel, ilyen játékterek „természetes módon” vannak beépítve a nyelvbe, az irodalomba és a művészetbe. Az olyan tézisek, mint C. Martindale-é, miszerint a művészetprodukáló rendszerek belső innovációs szükségleteket fejlesztenek ki, ebből merítik az erejüket (MARTIN-

DALE, 1978. — vö. N. LUHMANN és A. HAHN előadásaival). A művészek státusára és szerepdefiníciójára tett irodalomszociológiai utalásokkal megerősíthetők az ilyen feltételezések. De épp a „diszparát folyamatok és jelenségek szintetizáló együttlátására való képességének köszönheti a stílusfogalom a művészettudományokon kívüli alkalmazását” (MÖBIUS, 1984. 11.). Ha a pszichológusok „munkastílusról” beszélnek, többre gondolnak, mint csak a hétköznapi munkahelyi viselkedésre (legyen az bármilyen). Ha olyan fogalmakat használunk, mint „vezetési stílus” vagy legújabban *corporate style* (illetve *corporate culture*), akkor nem metódusokra játszunk rá, hanem láthatatlan kvalitásokra és energiákra, melyek inkább látszanak garantálni a sikert, mint bármely szabályok. A politológus akkor nyúl a stílusfogalomhoz, ha a hit és a politikai eszmék érvényesítésének módját akarja jellemezni (vö. MÖBIUS, 1984. 11k.: HOFSTADTER, 1965. 3–40.; KILMAN, 1985. 63.: vö. még a folyóirat-szám címdoldalát). Az ilyen funkciólehetőségekből nyilvánvalóan kilóg a fogalomlogikai lóláb. A stílusfogalmat ott állítják be, ahol a többi fogalmak csődje fenyeget. S akkor viszont mindig eltűnik, ha a tudományos elméletek a keményebb fogalmaknak (mint rendszer, struktúra, kényszer, hatalom, rend, norma, szabály, erkölcs, konvenció, stratégia, elvárás, diszkurzus) a magyarázó-potenciálját többre értékelik. Így különítette el Max Weber finoman a jogrendet, erkölcsöt és a konvenciót a kényszer és jóvá(nem)hagyás foka szerint (WEBER, 1972. 187kk. — vö. 15–19. is). Ezen a helyen nem említi a stílusfogalmat, de a problémaszpektrumot minden további nélkül meg lehetne azzal is hosszabbítani (vö. 249., valamint a státusokhoz kapcsolódó „az élet stilizálása” fordulattal, 537.). Kevés értelme lenne tehát a stílusfogalom homályossága, inflációja vagy kiszorítása ellen harcolni; mindez az elméleti kategóriális hatótávolságok szerkezetéből, igényeiből és önértékeléséből következik. Talán túl sok spekulatív túlzást kockáztatunk meg, ha összefüggés megállapításával próbálkozunk a stílusfogalomnak a modernségben látható megkopása és a szellemtudományokon kívüli tudományos konjunktúrája között. Ugyanakkor meglehetősen csábító ez a spekuláció. Ha segítségül hívjuk a vonatkozó történeti szótárakat (GRIMM stb.), megállapíthatjuk, hogy a stílusfogalom bevándorlása a nyelven és az irodalmon kívüli területekre már néhány évszázad óta folyamatban van. A zene és a képzőművészet a XVII., illetve XVIII. század óta használja a fogalmat különböző alkalmazási módokban, melyekben hamar láthatóvá válnak a nyelvi-irodalmi jelentésszűkítések (norma, illetve szokás a választás szabadságával szemben). A korai XVIII. század óta alkalmazzák a stílust a legtágabb értelemben az emberi élet viszonyaira, s ez olyan tendencia, amely a XX. században az átláthatatlanságig kiszélesedik (vö. GRIMM, J./GRIMM, W., 1854–1954., s. v. Stil. II. H). Angliában a késői XIX. században már a sörnek is a stílusáról beszélnek, illetve annak hiányát róják fel (*Oxford English Dictionary*. 1933. style, 24d.). Ha a retorikai stílusfogalom a XVIII. században a külsődlegességig felhígul, mert a világtapasztalatot már nem képes visszaadni, úgy a XIX. század stílusvágyban szenved, mely a múltbeli stílusformák terhéből fakad, és abból, hogy ezeket képtelen átszajátítani a maga kifejezőssüklégeire. A. M. Vogt megállapítása szerint egyetlen század sem foglalkozott ennyire, ilyen tudatosan és ilyen macacsul a stílussal, anélkül hogy a szabadság látszólagos, eltúlzott lehetőségével valamit is tudott volna kezdeni (VOGT, 1971. 5kk.). G. Semper ebben az értelemben gondolta át következetesen a stílusproblémát mint az anyag, a forma és a funkció közötti összefüggés széthullását (vö. SEMPER, 1966. 32–47.,

1860., I. köt., VIII, XII, XIVff.), s a segítség módozatait is mérlegelte. De a stílusról szóló nagy művének harmadik kötete, melynek még egyszer fel kellene fejtenie a művészet és társadalomfejlődés eltűnt egészét, nem fejeződik be. Ha a stílussal-bírárs naivitása elvész, érzékelhetővé válik, hogy a stílus utáni vágy arra a vágyra mutat, amely korábban — talán — az expresszív totalitás formáiban: kifejezés-, gondolat- és életformák egységében testesült meg (vö. még K. BARCK, G. BOLLENBECK és J.-M. FISCHER előadásaival). A XIX. század számára elkerülhetetlen stíluszinkretizmus, „nem-stílus” (BROCH, 1947/48. III. 114.) azon racionalitások és életformák magától értetődőségének elvesztét jelzi, amelyekbe a stíluspraktikák hagyományosan többé vagy kevésbé beágyazódtak. Amikor eszerint a modern irodalom stílusparódiákban leplezi le a világvázlatok tetszőlegességét, akkor a racionalitások és a megélt valóság érvényességi gyengeségeit radikalizálja. Az ilyen gyengítéseket azonban a tudománynak is tudomásul kell vennie, s felül kell vizsgálnia fogalmi repertoárját. Ehhez átveheti az irodalmilag elbúcsúztatott stílusfogalmat, mert a racionalitásokat és az életformákat a valóságban — eltérően az irodalomtól — egyenlő mértékben jellemzik érvényességi gyengeségek és kényszerek. Ha az irodalom az elvi tetszőlegességet, a fikтивitást fedi fel, úgy a tudományok azért vetik be a stílusfogalmat, hogy felújításnak egy megváltozott és elutasíthatatlanná vált kérdésfeltevést: a stílus az olyan fogalmakat, mint rendszer, struktúra, törvény, norma, szokás, műfaj, grammatika stb. (az utóbbi kettő már a szociológiába is bevonult) keresztező benyomást jelez, mégpedig a letompított normativitás és a labilis koherencia között rejlő alakítási játéktér benyomását. A stílusfogalom a tudományban azon fenomének és cselekvések elemzésére látszik alkalmazhatónak, amelyek sem a kontingenciára, sem a determinizmusra nem eskethetők fel. Így él tovább, sőt erősödik meg a stílusfogalom sajátos funkciópotenciálja. A retorikai hagyományból származó stíluskoncepciók pótlólagos formáikkal, a XVIII. század óta visszavetített stílusfogalmakkal bezárólag, a nyelv és az irodalom történetében elméleti koncepciókként egyre inkább aláásódnak. A folyamat a modern irodalomban minden olyan kulturálisan kifejező hagyomány stílusparodisztikus dekonstrukciójába torkollik, melyért a művészetek és az irodalom korábban kiállni látszottak. Másrészt azonban ez a dekonstrukció — s ezt nem csak Feyerabend bizonyítja — tradicionális, „erős” teóriaformákat is utolért. Ezáltal a fenomének egyre inkább „stíluskérdéssé” válnak. Az anglisztika, mely egyébként konzervatívabb szokott lenni, ezt időközben elismerte, és egy Oscar Wilde-i diktum értelmében („In matters of grave importance style, not sincerity, is the vital thing”) még magát a meghalást is stílusüggyé minősítette (vö. STEWART, 1984.). A stílus fogalmában gyűjtjük össze az értékeknek és a normáknak, a koherenciának és a totalitásnak azokat az expresszív maradványait, amelyek nélkül a fenoménekben már egyáltalán nem volnánk érdekelve. A kultúrtudományos fogalomképzéssel kapcsolatban a fogalom éppen csillapíthatatlan homályosságában őrzi szimptómaértékét. Teljesítményének kifejtéséhez eszerint tehát a stílusfogalmat a legkevésbé sem rendszerszerű terminusként kell bevezetni. T. Luckmann joggal védekezik előadásában a feltételezés ellen, miszerint el kellene ismerni a stílusfogalmat az egyes társadalomtudományi diszciplínákban a fogalmi instrumentárium részeként.

D. Schwanitz előadása ellenben bemutatja, milyen korán és gyorsan torkollik a viselkedés „természetességének” irodalmi tematizálása egy szociológiai fogalmiságba, mely helyet csinál a „stílus”-nak az irodalmival analóg megfigyelő fogalma számára.

Mert a viselkedés nyilvánvalóan nem esik egybe sem normáival, sem szabályaival és konvencióival, sem nem bújik ki ezekből kedvére. A transzformációs szabályoknak, melyeket T. Luckmann a „primer adatoknak” a stílusfogalomba való átalakításához követel, a „stilizálás” vagy a tudatos „stíluspolitika” stratégiáiból és fokozataiból kell adódnuk, melyeket a szemlélő a viselkedéssel mint „egységesen egybehangolt prezentációt” (vö. H.-G. SOEFFNER előadását) hihet kiszűrhetni (vö. A. HAHN előadását is). A stílusfogalom a szimbolikus cselekvésszelekciók koherens, de nehezen formulázható, impresszionisztikus, de összetéveszthetetlen totalitását rögzíti. Egészen musili értelemben vett fogalmi protézisként működik többnyire, ha más leíró és magyarázó-potenciálok felmondják a szolgálatot. Így helyezte Leroi-Gourhan az antropológiában a stílusfogalmat egy szinttel mélyebbre. Az etnikai különlegességeket etnikai stílusként érzékeljük, mely tartások, gesztusok, kommunikációs formák, étkezési és higiénés szokások összességeként sajátos fénybe állít egy etnikai csoportot. A stílusfogalom újra magára veszi azokat a hatásokat, amelyeket a korábbi kezdemények sokkal veszélyesebb módon például nép- vagy rasszjellemzőkként próbáltak megfejtetni vagy tételezni (LEROI-GOURHAN, 1964–1965. 2., 89–93., 130k.). Más, például szociológiai szinteken a stílusfogalom bevetési lehetőségei, de bevetési kényszerei is a társadalmi és a diszkurzív komplexitástól és más fogalmak kódolásától függenek: a stílus a szabadság és a nyomás olyan fokozatait írja le, amelyeket nem szabályoznak a törvények, normák, szakszerű kényszerek és más effélék. Teljes mértékig ebben az értelemben építette be a fogalmat P. Bourdieu a szociális viselkedés egy olyan fogalmi hálójába, melynek fogalmai: a rituálé, a norma, a szabály, a struktúra, a modell, a szokás, a habitus, a stratégia stb. éppenhogy nem képesek már mindent megmagyarázni. A viselkedés találó volta egy stílus eredménye, mely életművészetet, taktust, ügyességet, kvázi-spontaneitást, *timingot*, és *savoir-faire-t* nyálából össze (BOURDIEU, 1976. (1972.), 31k., 144., 186kk.)⁶

A fogalmi eltolódás folyamata, melyben a stílusfogalom szinte paradigmátikus tisztasággal halmoz fel funkciópotenciálokat, megfigyelhető N. Luhmann *magnum opus*-án (1984.). A pszichés és a szociális rendszerek számára egyaránt az értelem játszik univerzális szerepet. Bizonyára bármely alapvető is, az értelem ugyanakkor „alapvetően instabil” (99.), mert csak így igazodhat a rendszerek önszabályozásában folyó permanens változáshoz. Az „értelem-történés önmozgékonyasága” (101.) utalások hálóját hozza létre, melyek saját hatótávolsággal, komplexitással és sebességgel

⁶ A Gyakorlat elméletének vázlatában BOURDIEU mindennek előtt az objektivisztikus, mechanisztikus, például strukturális modellek kritikájában gyakorolja magát. Eközben érezhető szükséglet támad a stílusfogalom iránt, s ezt a szükségletet az angol kiadás explicitebben fedezi. — Vö. például a német kiadás 31k. részletét az angol kiadás 6kk. részével. Nem akarom eltitkolni, hogy a stílusfogalom szerkezete másként fest Bourdieu A finom különbségek című művében (3. fejj.). Bourdieu itt az „életstílusokat” egészen közvetlenül vezeti le a habitusból és az osztályhoz tartozásból, melyek „gyakorlati metaforáját” (281.) amazok adják. Ezzel elesik az a játéktér, amelyet én eddig a stílusfogalom fogalmi bevetési területként fenn akartam tartani éppen a habitusfogalmak és ezek meghatározó potenciálja, valamint az alakítás szabadságfokai között. Mindenesetre nem egészen világos, miként hatnak a determinisztikusan osztálymeghatározott életfeltételek. Egyszer a szükségszerűségek változnak át stratégiákká, a kényszerek preferenciákká; a stílus ezeken a helyeken választások termékeként jelenik meg (285.). Másodszor a materiális szükség feltételei mellett életstílusról csak negatív értelemben lehet szó; egy ilyen stílus a távol-lét, a hiány azon vonatkozása által definiálnék, melyet más életstílusokkal tart fenn (291.). Végül is Bourdieu osztályfogalma a stílust már nem mint az osztályhovatartozás pusztá tükrözését látatja.

rendelkeznek. Emellett a kultúrák már a szemantikai változások módjának és fogalmiságának elemi szintjein különbözhetnek. Az információkat rendszerállapotok választják ki (102.), azokat bizonyos mértékig pillanatszerűen tartják meg; azok az események (Luhmann azt mondja: „képessegek”) érthetők meg tapasztalatokként, amelyeknél az ember a meglepő információkat annyira megbízhatóan ismerteknek érzi, hogy dolgozni tud velük (vö. 104., Fn. 23.). A társadalmi rendszereknek szimbolikusan generalizált kommunikációs médiumokra van szükségük (igazság, szerelem, tulajdon/pénz, hatalom/jog stb.), melyekkel a siker esélye növekszik az önmagában valószínűtlen kommunikációban (222.). A „kultúra” kommunikációképes és változható témaállományt szállít, melyet Luhmann, ha a kultúra ezt sajátlagosan kommunikációs célokra őrzi meg, „szemantikának” nevez (224.). A pszichikai rendszerek például olyan „érzelmeket” ismernek, melyeket nem a környezet hív elő valamilyen közvetlen értelemben; velük a rendszer a saját problémáira áll be (371.). Az érzelmek egyébként ismeretes sokfélesége csak másodlagos terméknek számít. Amit mi általában érzelmek alatt értünk, kognitív és szemantikai interpretációk nyomán kap jelentőséget. Az effajta szociális differenciálódások még erősebben határoznak meg komplex érzelmi helyzeteket, azt, amit „érzelmi kultúrának” nevezhetnénk. Az érzelmek itt valóság-problémákba bonyolódnak, mert vélt önértékük bekerül a nyelvi és nem nyelvi viselkedés szemantikai örvényébe.

Egy stíluskollokvium szervezői az efféle fogalmi irányvételre felkaphatják a fejüket. Hiszen a stílusfogalom látszólag épp annyira kínálkozik a kultúrához való találó és nem találó hozzájárulások különleges kialakítására, mint az érzelmek különleges prezentációs módjára. E reménynek egyelőre csalódnia kell. Luhmann az „életvezetésről” beszél, amely a modernségben „kevésbé erősen rögzítődik bensőleg kötelező társadalmi tipizálások által” (544.). Ez azonban — s ez újra reményt ébreszt a hivatásos stíluskeresőben — nem jelenti azt, hogy megnőtt volna a szociális kötődésektől való függetlenség. Azt jelenti, hogy az elkötelezettség tárgya és formája nincs már mindig *előre* lefektetve. Az egyénnek kell (!) inkább részt vennie önnön „társadalmi igazításában”. Tudatos elkötelezettség nyitja meg az erősebb, aktívabb részvétel lehetőségét, de a visszavonulás játéktérét is, és ebben az értelemben a megbízhatatlanságát is (vö. 544.). Úgy tűnik fel, újólag reaktiválására vár a stílusfogalom, mert az életvezetés fogalmának segítségével, ahogyan ez a fogalom a puritán hagyományban kialakult, nem igazán jöhetünk már tisztába ezekkel a szituációkkal. Luhmann itt újfent adós marad a válasszal.

A stílusfogalomnak a hátsó ajtón mégis figyelemre méltó módon sikerül visszatérnie. Itt most el is tekintek attól a hasonlóképpen futólagos-laza használattól, ahogy ez a fogalom az egy „elmélet stílusa” kifejezésben (123., Fn. 53.) és hasonlókban előfordul. Persze: egy ilyen kifejezés is rejt magában meglepetést, ha a kifejezés — bármi legyen is — „*alapvető* opciókból” (például a kommunikációkból vagy a cselekvésekből mint a szociális rendszerek bázisából való választás által, 192. — kiemelés tőlem — KLP) adódik.

Mindenesetre ezek még pusztá beszédfordulatok volnának. Veszélyesen és rendszerzerűen a stílusfogalom azonban az elvárás és az elvárás-elvárás igencsak központi kategóriáinál fenyeget. Az elvárások — és ez fontos dolog — „lehetőségi játéktérek” kerítenek körül (397.). A döntésekkel cselekvően reagálunk egy elvárásra (400.). A cselekvéssz összefüggések „elvárások elvárása révén” koordinálódnak

(413.). Az ilyen fogalmi láncok tovább fűzhetőek. Létezik még a taktus (413.), mely a bonyolult elvárásokat egyensúlyozza ki; s a „kifinomult stratégiák”, melyeknek a szituációdefiníciók kikényszerítése a feladata (414.). Végül programokat és más nagyon komplex elvárásstruktúrákat lehet megkülönböztetni — értékeket, kötelességeket, normalitást stb., tehát „szurrogátumszimbólumokat” (416.), melyekre szükségünk van, mert nem folytathatunk párbeszédet minden esetben egy szituáció összes körülményével. A bármilyen komplexitású elvárások azonban nem engedhetőek rá a valóságra minden körületek nélkül. A csalódások veszélyét előre be kell kalkulálni, be kell építeni az elvárások szerkezetébe. Elvárás-modalizálásokkal, illetve elvárásstílusokkal kell beállítódunk a csalódási potenciálra, amely egyébként magukat az elvárásokat rombolhatná szét (vö. 436–439., 452k.). A tanulékony elvárások kogníciókként, a tanulásra képtelenek normákként stilizálódnak (kognitív, normatív elvárásstílus). Hajlok a következtetésre, hogy minél nagyobb a csalódási veszély, annál fontosabb az elvárásstílus. A stílusfogalom relevanciája történetileg növekszik, következtetek tovább; Luhmann maga szolgál a vázlattal, mely alátámasztja az ilyen feltételezést. Ha feloldódnak a régebbi szurrogátumszimbólumok, például a bölcsesség, akkor a komplexebb társadalmi rendszereknek megerősödve kell átállniuk egy kognitív elvárásstílusra (ld. 450 Fn., 146., 454 Fn., 153.). Mindenesetre az elvárásstílus fogalmában arról a kategóriáról lenne szó, amelynek elméleti alapkoncepciók (itt az elvárás) alakítását, hatásmódját és empirikus megvalósítását kell leírnia (vö. az alapvető interpretációfogalom analóg átalakítását, 441.).⁷ Minél inkább tartozik az alakítás magához a dologhoz — és ez többnyire történeti ügy —, sőt az maga a dolog, annál többet látszik kínálni a stílusfogalom bevetése.

A relevancia ilyen történeti kibontása a stílusfogalom kezelésének a filozófiai területen is jót tenne. S itt kevésbé a filozófia irodalmiasításának közismert formáira gondolok, melyek a nyelvi stílus és a műfajok tekintetében messze visszakövethek: újabban még az irodalomtudományi *point-of-view*-fogalom mint stílusfaktor is bevonult a filozófiába (vö. LANG, 1980.). A filozófiai nyelv érthetőségéről és olvashatóságáról folytatott látszólag ártatlan vitának elég gyakran megvannak a maga kognitív implikációi. Ezek már kirajzolódnak a Kant és Mendelsohn közötti vitában (vö. a szöveget és az utalásokat: LANG, (Hrsg.) 1980. 50–64.; továbbá R. G. COLLINGWOOD, 94–112.; B. BLANHARD, 123–143., M. NATANSON, 221–223. és L. W. BECK, 234–255. írásait ugyanott). A tudásszociológusok állítólagos fensőbbrendű nézőpontjából visszatekintve természetesen minden gondolkodás gondolkodásstílussá nyilvánítható. K. Mannheim alkalmanként így is járt el, nem túl sokat törődve a gondolkodás, a gondolkodásstílus, a gondolatrendszer, a gondolatalkarás és más hasonló közötti megkülönböztetéssel (vö. MANNHEIM, 1964. 370., 374–380., 411., 423k. stb.). A filozófia hivatalos fogalomtörténete viszont ellenkezőleg, éppen elhanyagolta a problémát és H. Leiseganghoz csatlakozva a gondolkodásformákat mint gondolatmodelleket (gondolatkör, körök köre, fogalompíramis, euklidészi-matematikai gondolatformák stb.) merte megközelíteni (vö. GRÜNDER/RITTER (Hrsg.) 1972. s. v. Denken, Denkform (vonatkozó irodalommal); Leise-

⁷ Részletesebb kifejtés nélkül szeretném megjegyezni, hogy a gazdasági stílus korábbi és mostani használatát hasonlóképp a kategóriális finomítás kényszere váltotta ki. — Vö. MEYER-ABICH—SCHEFOLD, 1981. 112–121.

gang újrafelvételéhez (vö. többek között THIEL, 1958.). L. Fleck gondolatstílusfogalma (vö. FLECK, 1980. (1935.) 66., 85., 122., 130.) erősen hasonlít arra, amit Kuhn később paradigmának nevez. Céljaink szempontjából a kuhni fogalom talán találóbb megnevezésnek tűnik a tudományos közösség és a gondolkodási kényszer közötti összefüggés leírására. Ugyanakkor Fleck kezdeménye a probléma centrumába vezet, ha elfogadjuk, hogy a filozófia a szimbolikus munka olyan felosztása révén állt elő, mely a régi görögöknél az írásbeli kultúrába való átmenettel jut érvényre (vö. fentebb 284., valamint Luhmann interpretációját E. A. HAVELOCK pozíciójáról, LUHMANN, 1984. 219k.). A filozófia átveszi azt a feladatot, hogy érvényesíti az univerzális, „tárgyszerű” kommunikációt még a partikuláris trendekkel szemben is, de ez a tárgyszerű orientálás nem tartható fenn határtalanul. Vélhetően addig érvényesült, amíg a filozófia társadalmi pozícióját senki nem vitatta. A filozófia addig őrizhette meg érvényességének látszatát, míg újkori professzionalizálódását nem lehetett élesen megkülönböztetni a társadalmi lehorgonyzástól és magától értetődőségtől. De a specializálódásnak, a követelő problémáknak, és a rögzíthető tényállások eltűnésének megvan a maga ára, mégpedig a XIX. század óta jelentékeny ára. M. Merleau-Ponty ilyen módon és ennek értelmében fogalmazta meg filozófiáját. A fenomenológiai és egzisztencialista filozófia már nem magyarázza meg a világot, lehetségségi feltételeit sem írja le, hanem megfogalmazza a megtapasztalását, ami a világról való minden gondolkodást megelőz. A metafizika eszerint nem a tapasztalaton túl kezdődne, s nem specialistákat vagy más efféléket foglalkoztatna évente néhány óráig. Az ember sokkal inkább lényegében és egzisztenciájában metafizikai, úgy individuális és kollektív történetében, mint szeretetében és gyűlöletében (vö. a *Sens et non sens*, 1948 bekezdéseivel LANG, (Hrsg.) 1980. 119f.). A gondolat- és tapasztalatstílus fogalmai nem esnek el, de alkalmasabbak volnának arra, hogy a világgal való ilyen szembeszegülések modalitásait rögzítsék.

F. Fellmann a filozófiai stílusfogalommal foglalkozó munkáit éppen ebben a modern gondolati kontextusban alkotta meg. Itt alig tudunk ellenállni a csábításnak, hogy bevezessük a „stílus” általános megfigyelő-fogalmát, mellyel megközelíthetők az absztrakt problémák és az adott korszak konkrét szellemi helyzete közötti összefüggések. Ettől azok a módszerek különböznek, amelyek tisztán a „dolgokra” irányulnak; ettől a problémátörténet is elkülönítendő, amely metahistóriai orientáló sémaként jelöli ki a konkrét gondolkodás, a gondolkodási stílusok játéktereit (vö. FELLMANN, 1983. 11–18. és előadását e kötetben). De még ha nem akarunk is elzárkózni attól a belátástól, hogy a stílus ebben az értelemben a filozófiai gondolat konstituens eleme, a benyomás mégis elháríthatatlan marad, hogy léteznek például történeti relevanciaeltolódás a dolog-, a módszer-, a probléma- stb. komplexumtól a stílus felé. Ez nem csak azon múlik, hogy az újabb filozófiatörténet példái uralkodnak, de azon is, hogy a szakproblémák kontinuitását korábban jobban stabilizálták közösségileg, institucionálisan és tudástörténetileg. Innen kapja a stílusfogalom tulajdonképpeni aktualitását, a filozófia számára konstitutív jellegét, amikor ennek a tudományokkal kell versengenie, illetve azután az önállóság új formáját éri el.

A legutóbbi idők legelcsépeltebb, de nyilvánvalóan barátságos argumentációs stílusaihoz tartozik, hogy bizonyos perspektívákhoz Nietzscheből szereznek anyagot és muníciót. Ennek a dolgozatnak sem megy másként, bármennyire fenyegető is, hogy egy klisének esik áldozatul: aligha tagadható, hogy Nietzsche a filozófiai gondolat-

stílusok számára is létrehozott egy paradigmát. Nietzsche még azon fáradozik, hogy a nyelvvel javítsa meg a gondolatokat (vö. ehhez H.-M. GAUGER előadását), de a gondolkodást csupán önmagukban helytálló vázlatok sorozatává is visszaminősíti. Ennyiben a stílus és a dolog feltartóztathatatlanul egymáson mozognak. Stílus és világ(vázlat) az állandó teremtő formálás dinamikáját fejezik ki. Ezzel felmerül a kérdés, vajon Nietzsche után létezhetnek-e még filozófiai stílusok, de akár csak stílusok is, olvasásmódok a filozófiai művek interpretációja során (vö. ALLISON (Hrsg.), 1977.). Ezekben szeretne a gondolkodás megbizonyosodni a dolgokról, anélkül azonban, hogy „stilisztikailag” koherens változatoknál többet nyújtana. Egy ilyen stílus-kényszertől pedig, úgy vélem, bizonyára sem a konstruktivizmus, sem a dekonstrukció nem oldhat el bennünket.

(K. Ludwig Pfeiffer: *Produktive Labilität. Funktionen des Stilbegriffs* — H. U. Gumbrecht — K. L. Pfeiffer: *Stil. Geschichten und Funktionen eines kulturwissenschaftlichen Diskurselements*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag 1986. 685–725.)

(Fordította: Katona Gergely)

HIVATKOZÁSOK

- ALLISON, D. B. (Hrsg.) 1977. *The New Nietzsche: Contemporary Styles of Interpretation*. New York.
- ANDEREGG, J. 1977. *Literaturwissenschaftliche Stiltheorie*. Göttingen.
- AUERBACH, E. 1964. (1946.) *Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur*. Bern/München.
- BONHEIM, H. 1977. *Für eine Modernisierung der Rhetorik*. = Hrsg. Plett, H. F. 1977. *Rhetorik Kritische Positionen zum Stand der Forschung*. München, 109–124.
- BOURDIEU, P. 1976. (1972.) *Entwurf einer Theorie der Praxis auf der ethnologischen Grundlage der kabyliischen Gesellschaft*. Frankfurt/Main. (Englische Ausgabe: *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge, 1977.)
- BOURDIEU, P. 1982. (1979.) *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*. Frankfurt/Main.
- BROCH, H. 1975. (1933.) *Das Weltbild des Romans*. = *Schriften zur Literatur 2. Theorie*. (Hrsg. Lützel, P. M. Kommentierte Werkausgabe. Bd. 9/2.) 89–118.
- BROCH, H. 1975. (1947.) *Mythos und Altersstil*. = *Schriften zur Literatur 2. Theorie*. (Hrsg. Lützel, P. M. Kommentierte Werkausgabe. Bd. 9/2.) 212–233.
- BROCH, H. 1975. (1947/48.) *Hofmannsthal und seine Zeit*. = *Schriften zur Literatur 1. Kritik*. (Hrsg. Lützel, P. M. Kommentierte Werkausgabe. Bd. 9/1.) 111–284.
- CHANDLER, E. 1958. *Pater on Style*. Kopenhagen.
- CHATMAN, S. 1967. *The Semantics of Style*. = *Strukturelle Textanalyse. Discourse Analysis. Analyse du Récit*. Hrsg. Koch, W. A. Hildesheim, 1972. 341–365.

- CURTIS, E. R. ⁸1973. (¹1948.) Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. Bern/München.
- DERRIDA, J. 1979. *Spurs. Nietzsche's Styles. Eperons. Les styles de Nietzsche.* Chicago/London.
- DOCKHORN, K. 1977. Kritische Rhetorik? = Rhetorik. Kritische Position zum Stand der Forschung. Hrsg. Plett, H. F. München, 252–275.
- FAENSEN, H. 1984. Probleme stilgeschichtlicher Grundbegriffe. = Stil und Gesellschaft. Ein problemaufriß. Hrsg. Möbius, F. Dresden, 51–69.
- FAULSEIT, D. – KÜHN, G. 1972. *Stilistische Mittel und Möglichkeiten der deutschen Sprache.* Leipzig.
- FELLMANN, F. 1983. *Gelebte Philosophie in Deutschland. Denkformen der Lebensweltphänomenologie und der kritischen Theorie.* Freiburg.
- FLECK, L. 1980. (1935.) Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache. Einführung in die Lehre vom Denkstil und Denkkollektiv. Hrsg. von L. Schäfer – T. Schnelle. Frankfurt/Main.
- FOUCAULT, M. 1971. *L'ordre du discours.* Paris. Deutsch 1974. *Die Ordnung des Diskurses.* München.
- FUHRMANN, M. 1984. *Die antike Rhetorik. Eine Einführung.* München/Zürich.
- GADAMER, H.-G. ²1965. (¹1960.) *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik.* Tübingen.
- GEORGES, K. E. ¹¹1962. *Ausführliches Lateinisch-Deutsches Handwörterbuch.* 2 Bde. Hannover.
- GOODMAN, N. 1978. *Ways of Worldmaking.* Hassocks, Sussex. Deutsch 1984. *Weisen der Welterzeugung.* Frankfurt/Main.
- GRAY, B. 1969. *Style. The Problem and Its Solution.* The Hague – Paris.
- GRIMM, J. – GRIMM, W. 1854–1954. *Deutsches Wörterbuch.* 16 Bde. Leipzig.
- GRÜNDER, K. – RITTER, J. (Hrsg.) 1971–1984. *Historisches Wörterbuch der Philosophie.* Bisher 6 Bde. Basel–Stuttgart.
- HAUG, W. 1985. *Literaturtheorie im deutschen Mittelalter. Von den Anfängen bis zum Ende des 13. Jahrhunderts. Eine Einführung.* Darmstadt.
- HEATH-KING, G. 1986. *Existenz, Denken, Stil. Perspektiven einer Grundbeziehung. Dargestellt am Werk Søren Kierkegaards.* Berlin – New York.
- HEINZ, R. 1986. *Stil als geisteswissenschaftliche Kategorie. Problemgeschichtliche Untersuchungen zum Stilbegriff im 19. und 20. Jahrhundert.* Würzburg.
- HELDMANN, K. 1982. *Antike Theorien über Entwicklung und Verfall der Redekunst.* München.
- HEGEL, G. W. F. 1842. *Ästhetik.* Hrsg. von F. Bassenge. 2 Bde. Frankfurt/Main o. J.
- HOFSTADTER, R. 1965. *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays.* New York.
- ISER, W. 1960. *Walter Pater. Die Autonomie des Ästhetischen.* Tübingen.
- ISER, W. 1972. *Der implizite Leser. Kommunikationsformen des Romans von Bunyan bis Beckett.* München.
- JOSEPH, SR. M. 1962. *Rhetoric in Shakespeare's Time. Literary Theory of Renaissance Europe.* New York – Burlingame.
- KAYSER, W. ¹⁰1964. (¹1948.) *Das sprachliche Kunstwerk. Eine Einführung in die Literaturwissenschaft.* Bern – München.

- KELBER, W. H. 1983. *The Oral and the Written Gospel. The Hermeneutics of Speaking and Writing in the Synoptic Tradition. Mark, Paul, and Q.* Philadelphia.
- KENNEDY, G. A. 1980. *Classical Rhetoric and its Christian and Secular Traditions from Ancient to Modern Times.* London.
- KILMAN, R. H. 1985. *Corporate Culture.* = *Psychology Today* 1985. April 62–68.
- KITTLER, F. A. 1985. *Literatur und Literaturwissenschaft als Word Processing. Germanistik—Forschungsstand und Perspektiven.* 2 Bde. Hrsg. Stötzl, G. 1985. Berlin—New York, Bd. 2. 410–419.
- LANG, B. 1979. *Questions on the Concept of Style: A Checklist.* = *The Concept of Style.* Philadelphia, 233–239.
- LANG, B. 1980. *Space, Time, and Philosophical Style.* = *Philosophical Style. An Anthology about the Writing and Reading of Philosophy.* Chicago, 144–173.
- LAUSBERG, H. 1973. (1960.) *Handbuch der literarischen Rhetorik.* München.
- LEECH, G. N. 1969. *A Linguistic Guide to English Poetry.* London.
- LEISEGANG, H. 1951. (1928.) *Denkformen.* Berlin.
- LEROI-GOURHAN, A. 1964/1965. *Le geste et la parole.* 2 Bde. Paris. Deutsch 1980. Hand und Wort. Frankfurt/Main.
- LÜBBE, H. 1967. *Der Streit um Worte. Sprache und Politik.* = *Bewußtsein in Geschichten Studium zur Phänomenologie der Subjektivität.* Mach-Husserl-Schapp-Wittgenstein. Freiburg, 132–167.
- LUHMANN, N. 1984. *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie.* Frankfurt/Main.
- MANNHEIM, K. 1964. *Wissenssoziologie. Auswahl aus dem Werk.* Hrsg. von K. H. Wolff. Berlin/Neuwied.
- MARTINDALE, C. 1978. *The Evolution of English Poetry.* = *Poetics* VII. 231–248.
- MEYER-ABICH, K. M.—SCHEFOLD, B. 1981. *Wie möchten wir in Zukunft leben. Der „harte“ und der „sanfte“ Weg.* München.
- MÖBIUS, F. 1984. *Stil als Kategorie der Kunsthistoriographie.* = *Stil und Gesellschaft. Ein problemaufriß.* Hrsg. Möbius, F. Dresden, 8–50.
- MÖBIUS, F. (Hrsg.) 1984. *Stil und Gesellschaft. Ein Problemaufriß.* Dresden.
- MÜLLER, W. G. 1981. *Topik des Stilbegriffs. Zur Geschichte des Stilverständnisses von der Antike bis zur Gegenwart.* Darmstadt.
- MURPHY, J. J. 1974. *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance.* Berkeley—Los Angeles—London.
- MURRY, J. M. 1922. *The Problem of Style.* London.
- MUSIL, R. 1978. (1921.) *Geist und Erfahrung. Anmerkungen für Leser, welche dem Untergang des Abendlandes entronnen sind.* = *Robert Musil, Gesammelte Werke.* Hrsg. Frisé, A. 9 Bde. Reinbek b. Hamburg. Bd 8. 1042–1059.
- NOHL, H. 1920a. *Stil und Weltanschauung.* Jena.
- NOHL, H. 1920b. *Typische Kunststile in Dichtung und Musik.* Jena.
- ONG, W. J. 1971. *Rhetoric, Romance and Technology. Studies in the Interaction of Expression and Culture.* Ithaca—London.
- ONG, W. J. 1977. *Interfaces of the Word. Studies in the Evolution of Consciousness and Culture.* Ithaca—London.
- Oxford English Dictionary (1961.) (1933.) 12 Bde. Oxford.

- PLETT, H. F. 1975. Rhetorik der Affekte. Englische Wirkungsästhetik im Zeitalter der Renaissance. Tübingen.
- PLETT, H. F. (Hrsg.) 1977. Rhetorik. Kritische Positionen zum Stand der Forschung. München.
- PLETT, H. F. 1977a. Perspektiven der gegenwärtigen Rhetorikforschung. 9–22.
- PLETT, H. F. 1977b. Die Rhetorik der Figuren. Zur Systematik, Pragmatik und Ästhetik der *Eclocutio* 125–165.
- QUADLBAUER, F. 1962. Die antike Theorie der *genera dicendi* im Lateinischen Mittelalter. Wien.
- REINERS, L. 1961. (1943.) *Stilkunst*. Ein Lehrbuch deutscher Prosa. 1. München.
- RICHARDS, I. A. 1965. (1936.) *The Philosophy of Rhetoric*. New York.
- ROBERT, P. 1985. (1951–1966.) *Le Grand Robert de la Langue Française*. 9 Bde. Paris.
- RUHE, E. 1975. *De Amasio ad Amasiam*. Zur Gattungsgeschichte des mittelalterlichen Liebesbriefes. München.
- SANDERS, W. 1973. Linguistische Stiltheorie. Probleme, Prinzipien und moderne Perspektiven des Sprachstils. Göttingen.
- SCHÄFER, J. 1978. *Twins by Birth*. Literaturtheoretische Aspekte elisabethanischer Rhetorik. = Englische und amerikanische Literaturtheorie. Studien zu ihrer historischen Entwicklung. Hrsg. Ahrens, R. – Wolff, E. 2 Bde. Heidelberg, Bd. 1. 45–72.
- SCHANZE, H. 1977. Rhetorik und Literaturwissenschaft. Zum Verhältnis von Produktionstheorie und Analysesystem von Texten im 18. Jahrhundert. = Plett, H. F. (Hrsg.) (1977.) 62–76.
- SCHLAFFER, H. 1985. Ursprung, Ende und Fortgang der Interpretation. = Germanistik – Forschungsstand und Perspektiven. Hrsg. Stötzel, G. 2 Bde. Berlin – New York, Bd. 2. 385–397.
- SCHNEIDER, W. 1959. *Stilistische deutsche Grammatik*. Die Stilwerte der Wortarten, der Wortstellung und des Satzes. Freiburg.
- SEIDLER, H. 1953. *Allgemeine Stilistik*. Göttingen.
- SEIFFERT, H. 1977. *Stil heute*. Eine Einführung in die Stilistik. München.
- SEMPER, G. 1966. (1834–1869.) *Wissenschaft, Industrie und Kunst und andere Schriften über Architektur, Kunsthandwerk und Kunstunterricht*. Hrsg. von H. M. Wiegler. Frankfurt/Main – Berlin.
- SEMPER, G. 1860. *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten oder praktische Ästhetik*. Ein Handbuch für Techniker, Künstler und Kunstfreunde. 2. Bde. Frankfurt/Main (repr. Mittenwald, 1977.).
- SLOANE, TH. O. 1985. *Donne, Milton, and the End of Humanist Rhetoric*. Berkeley.
- SOWINSKI, B. 1972. *Deutsche Stilistik*. Beobachtungen zur Sprachverwendung und Sprachgestaltung im Deutschen. Frankfurt/Main.
- SPILLNER, B. 1974. *Linguistik und Literaturwissenschaft*. Stilforschung, Rhetorik, Textlinguistik. Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz.
- STEWART, G. 1984. *Death Sentences*. Styles of Dying in British Fiction. Cambridge, MA.

- THIEL, M. 1958. Die Umstilisierung der Wissenschaft und die Krise der Welt. Heidelberg.
- TUVE, R. 1947. Elizabethan and Metaphysical Imagery. Renaissance Poetic and Twentieth Century Critics. Chicago – London.
- UEDING, G. 1976. Einführung in die Rhetorik. Geschichte, Technik, Methode. Stuttgart.
- VONDUNG, K. 1984. The Paradox of Rhetoric. = Sophia and Praxis. The Boundaries of Politics. Hrsg. Porter, J. M. Chatham, N. J., 93 – 104.
- WEBER, M. 1972. Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie. Tübingen.

BARBARA SANDIG

A német nyelv stilisztikája

(Részletek)

1. 2. 7. A stílus alapfunkciója a stilisztikai értelem vonatkozásában

A [cselekvésben] résztvevők számára tehát a stílus a legkevésbé sem csupán tetzés szerinti díszítés (mint azt a retorikai „elocutio” követői gyakran tételezik), hanem olyan rendszer, amely a nyelvi cselekvés különböző dimenzióira vonatkozik, és a cselekvés végrehajtási módjaihoz megkülönböztetendő szociális értéket rendel. Mivel a cselekvéseket mindig „véghez-viszik” (azaz lépésről lépésre végrehajtvák), mindig számolni kell a véghezvitel (szociálisan releváns) módjaival. A stílus ezért nem valamifajta kiegészítő tartozék abban az értelemben, hogy akár el is lehetne hagyni. Tartozéka viszont annak, ami az ilyen típusú cselekvéssel végbemegy: ha pl. egy beszélgetésben a résztvevők egyike „professzori stílusban” beszél, akkor a BESZÉLGETÉS cselekvéstípust meghatározott módon saját személyéhez és/vagy szándékaihoz szabja, ezzel meghatározott módon alakítva a kapcsolatot. Azaz a BESZÉLGETÉS általános cselekvéstípusa úgy megy végbe, ahogyan az a beszélőnek pillanatnyilag vagy általában megfelel. A cselekvéstípus megvalósulása az adottságokhoz, szituációkhoz idomul. Ez azt jelenti, hogy a stílus a cselekvések szituációhoz való igazításának eszköze, tehát éppenséggel a cselekvéstípusok „indexikalizálásának” eszköze (GARFINKEL, 1973.; GARFINKEL – SACKS, 1976.).

Ez érvényes a cselekvéstípusok intézményesedésének kidolgozott területére is (a végrehajtási mód hangsúlyozza az intézményhez kötöttséget és megmutatja azokat a stilisztikai értelmet megalapozó játéktereket is, amelyeket az intézmény meghagy, illetve jelzi a beszélő/író ehhez való distanciáját is); és érvényes a cselekvéstípusok különböző csatornákhöz (mint az írásos vagy szóbeli ELBESZÉLÉS esetében), illetve médiumokhoz való alkalmazkodására (pl. a HOROSZKÓP-változatok a *Bildzeitung*-ban és a *Stern*-ben. = SANDIG, 1978.).

Leszögezendő: a stílus a nyelvi cselekvés különböző aspektusaira vonatkozik – s méghozzá mint az elemzett kifejezések mutatják, mindig az esetektől függően, eltérő súlyozásban. Ezért eszköze a cselekvéstípusok konkrét adottságokhoz való, variábilis értelemmel gazdagító igazításának („indexikalizálás”); ezek a „hozzáigazítások” a konkrét cselekvésben a végrehajtás módja révén további interszjektíve felismerhető értelmet rendelnek az általánosan adott cselekvéstípushoz. Tulajdonképpen absztrakt sémák „indexikalizálásáról” van szó.

A stílus általános célja a cselekvéstípusoknak a konkrét esetekhez való hozzá szabása, helyreillesztése végrehajtásuk során. Ez határozza meg, ebben van az értelme a stílus sokrétűségének, amely vizsgálatát olyannyira megnehezíti. Fel kell tehát tenni

a kérdést, vajon leírható-e a cselekvéstípusok helyreillesztésének (indexikalizálásának) szabályrendszere, avagy ez mindig ad hoc, tetszés szerint történik. Az a tény, hogy – mint az elemzett sztereotíp kifejezések mutatják – a stílusnak létezik a cselekvésre irányuló értelemrendszere, arra enged következtetni, hogy kell lennie egy szabályrendszernek, amelynek alapján a nyelvi cselekvéstípusok konkretizálhatók (indexikalizálhatók). Emellett szólnak a – cselekvésben résztvevők számára releváns – stíluskompetenciára vonatkozó utalások is.

Leszögezendő tehát: egy nyelvi cselekvésemélet alkalmas lehet a stílusleírásra, mivel a résztvevők a különböző nyelvi cselekvésspektívákban relevanciát tulajdonítanak a stílusnak.

A cselekvés végrehajtási módjainak eddig tárgyalt eseteinél mindig szociális értelmet alkotó végrehajtási lehetőségekről volt szó. Gyakoriak emellett az alternatívák, mint „konvenciókövető”, „konvenciótól eltérő”, vagy: „különböző konvencionális lehetőségek egyikét követő”. Az alternatívák közötti, értelemalkotó választás, amit sokszor a stílus eszközök szintjére helyeznek, valójában az egész cselekvés végrehajtására érvényes. Vagyis nem mindig csak a cselekvéstípusoknak a mindenkor, konkrét megvalósításán belüli megfelelő illeszkedéséről van szó, hanem gyakran a végrehajtás különböző lehetőségeiről, amelyek révén eltérő szociális értelmek jönnek létre. Emellett azért, hogy a stílus segítségével beszélői hozzáállásokat [Einstellung] fejezzünk ki, a cselekvés, típusának megfelelően, különféle, hozzáállást jelző értelemdimenziókkal gazdagodhat. Az eddigi megfontolások azt jelzik, hogy a stílus által hordozott tipikus értelemalkotások [Sinnherstellungen] nem szorítkozhatnak csupán a hozzáállásokra (PÜSCHEL 1982., 1983.). A hozzáállások ellenkezőleg, inkább egyfajta *többletként* értelmezhetők: egy emocionális stílusban például egy sor különféle típusú cselekvés hajtható végre.

A stílus eszerint többféleképpen is járulékos lehet: 1. értelem, amely az absztrakt cselekvéstípust gazdagítja, azáltal, hogy a nyelvi cselekvés konkrét adottságaira vonatkoztatjuk, és 2. értelem, amellyel kifejezhetők a nyelvi cselekvés egyes aspektusaihoz fűződő különféle beszélői hozzáállások.

Hangsúlyozandó: a résztvevők számára mindig a stílus súlypontoszerű részaspektusainak van szerepe; ezeket emelik ki az elemzett kifejezések. A tudásközlés egésze képezi a háttérrel; a többi aspektus is jelen van (amennyiben egy cselekvéstípus megvalósításánál a konkrét szituációban mindig szerepet játszanak), azonban nem dominálnak, észrevétlenek maradnak.

Az etnometodológiai nézőpont abból indul ki, hogy a szociális értelmet fenomenek segítségével lehet közvetíteni (pl. GARFINKEL – SACKS, 1976.). Ez a nyelvészeti stilisztika számára azt jelenti, hogy a stilisztikai értelmet szövegek bizonyos tulajdonságai közvetítik, azon szövegeké, amelyeket a nyelvi cselekvésszituációban felhasználnak.

Teljesen másfajta érveléssel Lerchner (1981. 88k.) részint hasonló eredményekhez jut: a stílus mint a szöveg tulajdonsága kommunikálható, tehát az információátadást szolgálja; ez az információ a bizonytalanság eloszlításában rejlik; „a bizonytalanság eloszlítása [...] a befogadónak a megnyilatkozások konszituációira vonatkozó társadalmi-átlagos tapasztalati értékekhez való irányításában jön létre. A stilisztikum (mint szövegtulajdonság – B. S.) eszerint a szelektív-pragmatikai információk osztályához tartozik, és úgy lehetne meghatározni, mint egy kommunikatív

esemény specifikus kommunikatív-pragmatikai paraméteréről való inherens információ megnyilvánulását”. (LERCHNER, 1981. 89.) Lerchner feltételezi a szöveg mint jel „konnotatív potenciáját”, amely „kifejezi az illető jelnek a besorolását egyfajta normarendszerbe, amely a nyelvi eszközök szociális alkalmazásmódjaiból áll össze” (LERCHNER, 1981. 90.). Lerchner tehát azonosnak tekinti a stilisztikumot mint szövegtulajdonságot és a szöveg „konnotatív potenciáját” (uo.).

Trabant szerint (1979. 570.) a *stílus* „többjelentésű terminus”; de csak akkor az, ha egyes részfunkcióit külön-külön vesszük szemügyre: a stílusnak, mint láttuk, sokrétű értelme van. Miben „áll a *stílus* terminus használhatósága, vagy akár szükség-szerűsége [...]”, ha a használat minden különbözősége mellett is nem valami minden használati módban közös dologra gondolunk?” (TRABANT, 1979. 570.) Éppen abban, hogy a sokrétű értelem közös célt szolgál: az absztrakt cselekvéstípusok konkrét helyzetekhez rendelését, értelemteljes kitöltését, azáltal, hogy végrehajtják őket. Ennyit a mindenkori beszélők tudásának rekonstrukciójáról, a stílus értelempotenciáját illetően.

A társadalom tagjai tudják, hogy miként hajthatók végre konvencionálisan a cselekvések, ez következett az eddigi elemzésekből. Az etnometodológusok szavai: a társadalom tagjai „módszeresen” járnak el (pl. GARFINKEL, 1973. 195kk.; GARFINKEL—SACKS, 1976. 141.; BERGMANN, 1981.), azaz a nyelvi cselekvők számára léteznek bizonyos várható végrehajtások, tudják és elvárják azt, hogy „miként csinálják” (GARFINKEL—SACKS, 1976.). Az eltérések ezektől az elvárásoktól a konvenció szerinti elvárhatóhoz való viszonyításban nyernek értelmet. Az etnometodológusok által hangsúlyozott végrehajtási aspektus alapján (pl. GARFINKEL—SACKS, 1976. 149.) az elvárás fogalma talán megfelelőbbnek tűnik, mint a konvenció: a konvenció egy objektív perspektívából hangsúlyozza az interszubjektív szabályok összehangoltságát, míg az elvárás figyelembe veszi a résztvevők szubjektív perspektíváját: a konvenciók alapján létrejött elvárásokat.

A beszélgetésben résztvevők szavaikkal (a kifejezett fenoménnekkel) elmondják, hogy mi a cselekvés, kik ők, ki a szándékolt címzett, mi a szituáció stb. (pl. GARFINKEL—SACKS, 1976.). Éppen ez történik a stílus segítségével. A szándék fogalmilag is explicitté tehető (vö. az 1. 6. 2. fej.), de nem szükséges fogalmivá tenni (GARFINKEL—SACKS, 1976.).

A stílus szociális értelmének bemutatott aspektusait a 2. fej. elemzéspéldákkal támasztja alá. Előtte azonban szólnunk kell a stílus további tulajdonságairól: az itt leírt tudáskeretet más aspektusok kidolgozásával kell kiegészíteni. Az 1. 4. fejezet a stílushatás típusait írja le. A vázolt tudáskeretet ezenkívül másfajta tudáskeretekhez kell viszonyítani: az 1. 3. fejezet a stílust (mint a cselekvés értelemalkotó végrehajtási módját) a nyelvi cselekvés koncepciójára vonatkoztatja, az 1. 5. fejezet pedig a szövegre.

1. 4. A STÍLUSHATÁS

Ha a stilisztikát nem kizárólag a szövegre vonatkoztatjuk, hanem tárgyának tekintjük a cselekvésben résztvevők (beszélő/író és befogadó) szövegek által végrehajtott cselekvését is, akkor a stilisztikán belül foglalkoznunk kell a stílushatással is.

Azt a fontos szerepet követően, amelyet a hatás a retorikában játszott, ugyanennek a kategóriának a messzesemenő figyelmen kívül hagyása a nyugati nyelvészeti stilisztikában (vö. azonban RÖMER, 1972. 1973.; COULMAS, 1977.) jól jellemzi azt a mértéket, amennyire a stilisztika eltávolodott a retorikától: Dockhorn értékelése szerint (1968. 54k.) „a retorikában a forma [...] a tartalomtól, a beszéd tárgyai-
ból [...] és [...] a ‚probare, conciliare, movere‘ szándékolt hatásából következik”.
Valamint: „a retorika alapvető diszpozíciósémáiban a (πράγματα, ἡθῆ, πάθη) (a
dolgok vagy cselekvések, a jellemek, illetve a szokások, szenvedélyek – B. S.) azok
az ábrázolt tárgyak, amelyeknél alapvetően nem az igazságra és a természet utánzá-
sára, hanem a hatásra kérdezzünk rá, mint egyfajta emocionális értelmű hihetővé té-
telre” (DOCKHORN, 1968. 51.). A retorika rendszerében vannak „tipikus” hatások,
mint „»movere, delectare, docere«, azaz az erős felindulás, a gyengéd megszólítás
és a tanítás” (DOCKHORN, 1968. 126.) és tipikus, korszakfüggő megkülönböztetések
(DOCKHORN, 1968. 54kk.).

A stílushatás nyelvészeti elemzése azonban nem tud eredményes kapcsolatot lé-
tesíteni az említett elveszett tradícióval. A stílushatás koncepciójának (vö. STOLT,
1984.) bevonása a nyelvészeti stilisztikába egyébként is azzal indokolható meg, hogy
a mai stílushasználók tipikus stílushatásokat különböztetnek meg (vö. 1. 2. fej.).
Vagyis ebben az etnometodológiai alapozású pragmatikai stilisztikában azt kell kifej-
tenünk, hogy a mai nyelvi cselekvők számára miként lesz relevánssá a stílushatás
és ennek módjai. Itt elsősorban a stílushatás-típusokról van szó. Az 1. 3. fejezet
másként alapozta meg a stílus hatását: mivel a hatások, a konvencionálisan meg-
határozott következmények a cselekvéshez tartoznak, eszerint a cselekvésként ér-
telmezett stílusaspektushoz rendelhetők; a stílushatások a stílus egyik aspektusát
alkotják, amely önmagában is vizsgálható.

1. 4. 1. A cselekvés következményei és a stílushatások

A cselekvés következményeit (konzekvenciák) és a stílushatás(oka)t a befogadó
a (szituációban létrehozott) megnyilatkozásból következteti ki, illetve értelmezi:
amennyiben mindkettőt ugyanaz az elem közvetíti, a kettő szorosan összefügg.

Mindjárt itt élnünk kell egy megszorítással: számomra a stílus tipikus hatásainak
az elkülönítése a fontos, nem a propozicionális tartalom, a téma mint olyan által
kiváltott hatások (vö. LAUSBERG, 1967. 40.). Ez utóbbiakat célszerű a cselekvés
következményei közé sorolni. *Stílushatáson* ezzel szemben az értendő, amivel a meg-
nyilatkozás(ok) módja, egyes tulajdonságai, az átfogóbb cselekvéseknél a részcsелеk-
vések is, illetve az egész cselekvésvégrehajtási mód a cselekvés egészének hatásához
hozzájárul (és pedig a szituációra vonatkoztatva).

Néhány példa:

a) A stílushatás alátámasztja, megerősíti a cselekvés következményeit, a propozi-
cionális tartalom hatását.

*Beim Nachdenken über Vorbilder**

Die uns
vorleben wollen

wie leicht
das Sterben ist

Wenn sie uns
vorsterben wollten

wie leicht
wäre das Leben

ERICH FRIED (1966. 33.)

A szövegnek tartalmilag el kell gondolkodtatnia (vö. a címet), meg kell érintenie az olvasót. A végrehajtási mód a „vorleben” és az ehhez szabálytalanul képzett vorsterben (‘eljátszani, miként hal meg valaki’ és ‘előbb meghalni’) ellentétével megtöri az olvasás menetét és gondolkodásra késztet. A *vorleben wollen* a következő sor révén visszamenőleg kap komplex értelmet: ‘akik azt színlelik, hogy bemutatják nekünk, milyen könnyű meghalni, és akik eközben (paradox módon) életben maradnak’. Ez a paradoxon a valóság síkján marad, míg a következők óhaj(tómondat)ként és egyben feltétel(es mondat)ként fogalmazódnak meg — *wenn sie uns vorsterben wollten*, illetve az irreális síkjára tolódnak: *wie leicht wäre das Leben*. A *wie leicht das Sterben ist* és a *wie leicht wäre das Leben* látszólagos párhuzama nemcsak a *Lebent* és a *Sterbent* állítja ellentétbe (*Leben* mint ‘életben maradni’ a *Sterben*-nel szemben), hanem az életkörülmény egészére is utal; a vers ily módon többértelmű utolsó szava, a *Leben* még egyszer visszautal az 1. rész *vorleben*-jére. Így a vers nemcsak elejétől a végéig olvasható, hanem „bevonja” az olvasót, arra készteti, hogy újból elolvassa, hogy „elgondolkodjon”. Másodjára a *vorleben* eltérő hangsúlyt kap: a *vorstérben* mintájára a *vorleben* hangsúlyozást. A vége felől a címbeli *Vorbilder* is „negatív” értéket kap. Ezt a hatást a szintaxis támasztja alá: a kijelentő rész egyben alanynak is bizonyul, a *vorleben wollen* a *vormachen*, *wie* [‘úgy tenni, mintha’ — a ford.] mintájára határozói bővítménnyel egészül ki (akárcsak tartalmilag, szintaktikailag sem konvencionálisan); az óhajtó/feltételes mondatban a *sie* névmás révén újra megjelenik az alany; ez is csak egy mellékmondat; az utolsó részmondat a főmondat, ez tartalmazza a lényegét. A spontán nyelvi szintaxis emocionalizáló hatására már az 1. 2. 8. fejezet utalt. Ennek megfelelően alakul a vers pragmatikája, melynek mozgása 1.) a paradox helyzet preszuppozicionális állításától; 2.) a paradox óhajon keresztül („nekik” azt kellene akarniuk, hogy a halálban mutassanak példát nekünk), amely 1. megszüntetésére vonatkozik és egyben; 3.) feltétele: egy másfajta helyzet vágya/hipotetikus terve felé mutat. Látható tehát, miként kapcsolódik össze egymást erősítve a tartalmi és a többszörös stilisztikai hatás.

*Próza fordításban: „A példaképekről gondolkodva / Akik / példát akarnak élni nekünk / hogy milyen könnyű / meghalni / Ha ők / példát akarnak halni nekünk / milyen könnyű / volna az élet”

b) Sok fajtája van továbbá azoknak a mellékhatásoknak is, amelyeket a cselekvés végrehajtási módja vált ki. Ilyen például a viszonyalakítás:

Parken Sie doch dort drüben ('Parkoljon csak odaát')

Möchten Sie nicht den Platz dort drüben nehmen? ('Nem foglalná el azt a helyet odaát?')

Wäre das dort nicht ein Platz für uns? ('Nem volna jó ott az a hely nekünk?')

Itt a viszonyalakítás a szándékolt cél szolgálatában áll; de a cselekvés végrehajtásának módjával alakul ki maga a viszony is. Adott egy viszony, amely a cselekvés végbemenetelének alapját képezi (a beszélő hozzáállása és feltételezései a címzettek-ről); de ezt a viszonyt éppen a cselekvés végrehajtási módja erősíti meg, változtatja, mélyíti el.

c) Előfordul, hogy a stílus rendkívüli, szokatlan tartalmakat, és cselekvéseket hoz létre és ennek megfelelő hatásokat hív elő (az idézetet ld. HILDESHEIMER, 1983. 25.):

„[...] *Was gestern noch Hintergedanke war, hat heute Spruchreife, wenn nicht gar Druckreife erreicht und landet morgen beim alten Eisen. Ich rate Dir daher, wie ich es getan habe, Dir gleich ein paar Klafter davon anzuschaffen, am besten mit Rostfreiheit, für deren Aufrechterhaltung der Schrotthändler geradezustehen hat. Achte darauf, dass es nicht zu heiss ist!* [...]”*

A tartalom szintjén olyan tárgyak kapcsolódnak össze, amelyeket tudáskeretünk így nem tartalmaz. Ennek eszközei a névmások és a szintaktikai kapcsolatok, a jelen kifejezési és tartalmi oldalával való játék (*Spruchreife*, *Druckreife*; idiómák szó szerinti használata: *altes Eisen* 'ócskavas', *heisses Eisen* ('kényes ügy'), a tudáskeret kifordítása: az *ócskavas* és *ócskásnál* kapható, de épphogy nem a *rozsdamentesség* garanciájával. A tanács (*ich rate Dir daher*) és a saját példa említése ebben az összefüggésben (*wie ich es getan habe*) szintén igencsak kétséges a korábbiak kontextusában és evvel a propozicionális tartalommal, akárcsak a vigyázatra intés (*Achte darauf*) a végén. A névmások, a szintaxis, a szemantikai játék és a pervvertált beszédaktusok révén minden összekapcsolódik, egy újfajta valóság (vagy csak viszonyulás a valósághoz?) jön létre (stilisztikai értelem). A hatás erősen függ a befogadó hozzáállásától: 'érthetetlen'; 'különös'; 'mulatságos'; 'irritáló' stb. Az írónak az ábrázolt valósághoz való ironikus viszonyulása, az ironikus hatás szándékolttsága mellett szólnak a következők: Hildesheimer e sorokat a *Mitteilungen an Max...* című Max Frisch 70. születésnapjára ajánlott könyvében írja, és a *Spruchreife* és *Druckreife* vezérszavak együtt egy ennek megfelelő képszerű tartalomdimenzióhoz állnak közel, amelyet az ironia rejt el: a költői alkotásról van szó... Ez az „ironikus” hatás tehát nem magából a szövegrészletből következik, hanem annak a szituációnak a bevonásából, amelyben a szövegrészlet megnyilvánult.

Összefoglalva: egy stílushatás a cselekvést alátámaszthatja és/vagy mellékhatásokkal egészítheti ki. A stílushatás a szituációtól függ (vö. SPILLNER, 1980. 83.), és pedig:

– függ attól a szituációtól, amelyben a résztvevők találhatók, vö. a b) példát;

* „[...] Ami tegnap még hátsó gondolat volt, ma már elérte a mondás bölcsességét vagy akár a nyomdakészéget is, és holnapra ócskavas lesz belőle. Ezért azt tanácsolom Neked, hogy – miként én tettem – szerezz belőlük egyből néhány ölnyt, lehetőleg rozsdamenteseket, melyek tartósságáért az ócskás kezkeskedett. Vigyázz arra, hogy ne legyen túl forró. [...]”

— függ a befogadónak a beszélő/író és a címzett szituációjáról való tudásától, c) példa;

— függ a befogadó szituációjától: az olvasó, aki az a) példában idézett verset az *und Vietnam und* című 1966-os kötetben olvassa, vonatkoztathatja az akkori helyzetre; láthatja a fegyveres szolgálat megtagadásának kontextusában; az 1983-as évben egy faliújságon — származási helyéről való ismeret nélkül — valószínűleg kizárólag az utóbbi értelemben értelmeződne; más szituációkban (egy másik országban stb.) megint másként hathat;

— végül a befogadó mindenkori hozzáállása fontos a bekövetkező hatás szempontjából, c) példa.

1. 4. 2. Hatásszándék és stílushatás

A stilisztikai hatásszándék és a stílushatás értelmezést igényel. A cselekvési szándékok kapcsán Holly, Kühn és Püschel találóan érveltek amellett, hogy nemcsak tudatos intenciókkal kell számolni. Ez különösen érvényes a stílusra. A beszélőben/íróban nem kell tudatosulnia egy, a befogadó számára felismerhető szándéknak. „Az egyes nyelvi eszközök választása és alkalmazása félig automatikusan vagy akár teljesen automatikusan is megtörténhet.” (RIESEL—SCHENDELS, 1975. 16. vagy LERCHNER, 1981. 98.). Ezenkívül a stílus „szimptomaként” (BÜHLER, 1965. 28.) is megjelenhet: különösen pszichés zavarok esetében. A terápiás beszélgetésekben pl. a páciens distanciája saját érzéseitől főnevesítésben (*félek helyett itt van a félelem*), árnyalásokban és homályosságban (*valahogy egy ilyen félelem vagy mi* — vö. BAUS—SANDIG, 1985. 8. fej.) és általánosításokban (SANDIG, 1983. *én helyett az ember*) „mutatkozik meg”.

A stílushatásoknál tehát a beszélő/író különböző „tudatossági fokról” van szó (SANDERS, 1977. 35.), beleértve az öntudatlan megnyilatkozást is: aki ez utóbbit érzékelni képes, azzal, pl. a terapeutával, az individuum olyasmit közöl, ami számára nem tudatosul. A *hatásszándék* tehát a stilisztikában a következőképpen értendő: mindaz, ami a stílusban tudatosan vagy automatikusan a befogadó számára megmutatkozik. A tudattalan esetében csak *hatásról* van szó; a „tudattalanul” létrejövő stílus tulajdonságok felismerésénél szándékot csak tágabb értelemben lehet feltételezni.

A „kollokációs aktusoknál”, azaz a beszélő érzelmi, értékelő és hasonló hozzáállásának kifejezésekor KELLER (1977.) különbséget tesz a (szándékolt) „kifejezésre juttatás” és a (szándékaltalan) „kifejeződés” között. Mivel az értékelő, érzelmi stb. hozzáállás kifejezése a stílus területére tartozik, ezt a megkülönböztetést itt át lehet venni: egy hatásszándékot vagy kifejezésre juttatnak vagy kifejeződik.

A stilisztikai hatásszándékok megvalósítása többé vagy kevésbé jól sikerülhet; itt is fokozatok vannak: előfordul, hogy a megformálás csak viszonylagosan tartható jónak, hogy melléfogunk a kifejezés megválasztásakor, hogy nem találjuk a helyes formulát (a szándékolt nyelvi cselekvés kifejezését); sőt előfordulnak szóvirágok is. Egy hatásszándékot tehát vagy többé-kevésbé „sikerülten” juttatunk kifejezésre, vagy „önkéntelenül” kifejeződik.

Az elhangzottakból a másik hatásszándékára csak következtethetünk a szituációról alkotott saját értékelésünk alapján.

A hatásszándékok kifejezésénél számolni kell a bizonytalansági tényezőkkel, mint pl. a sikerültség mértékével vagy a véletlennel. A stilisztikai hatásszándékok interszubjektív megfejtése problematikusabb, mint a cselekvési szándékok interszubjektív feltételezése: a cselekvésnél (illokúcióknál) a megnyilatkozás propozicionális tartalma alapján a cselekvési szituációban (szituáció, beszélő – hallgató-viszony, korábbi cselekvések) következtetni lehet a szándékolt cselekvésre (a propozicionális tartalom feltételére). Léteznek „indirekt” (közvetetten megfogalmazott) beszédaktusok. Mivel a stílus ezzel szemben mindenképpen valami mellékes, ami a cselekvéssel együtt megy végbe, nem érdemes indirekt stilisztikai értelemről beszélni. A stílus többé-kevésbé közvetlen, többé-kevésbé egyértelműen érzékelhető. A stílus nemcsak megerősítheti a cselekvés következményeit, hanem további „üzenetet” is közvetíthet – pl. befolyásolhatja a viszonyt. Ezért kell a hatást a szituáció előfeltételei, a beszélő – hallgató-viszony alapján és a szituációbeli megnyilatkozás, komplexebb cselekvéseknél a szituációbeli (rész)cselekvések specifikus tulajdonságai alapján megragadni.

Ebből következőleg – szemben egy korábbi javaslattal (SANDIG, 1984.) – a stílushatást és a „perlokúciót” nem tekinteném egymás megfelelőinek. Holly (1979.) a perlokúciót úgy értelmezi, mint az illokutív szándék célba érését a hallgatónál (azaz mint cselekvéskövetkezményt), vagyis a perlokúciót az illokutív szándéknak (cselekvési szándék) felelteti meg a hallgató szemszögéből. BRASELMANN (1981. 141.) a „konnotációt” (azaz a stílushatást) „az illokúciós terület fakultatív járulékelemének”, azaz leválaszthatónak tekinti.

A stílushatások (és a stilisztikai értelem típusai) különböző cselekvésmódokkal kombinálódnak. Így nemcsak kérdezni lehet udvariasan, hanem válaszolni, kérni, megbízást adni, valamit bírálni stb. Hogy a stilisztikai értelem minden fajtája és a stílushatások szabadon kombinálhatók minden cselekvéstípussal, az kétségbe vonható ugyan; elvileg azonban kombinálhatók. Ezért (ld. KELLER, 1977. „kollokucionális aktusait”, továbbá BRASELMANN, 1981.) érdemes a stilisztika szempontjából különbséget tenni a stílushatás és a cselekvés következményei között. FRANCK (1979. 333.) utal arra, hogy a beszédaktusok következményei „közömbösítő beszédaktusok” révén megszüntethetők. A stílushatás ezzel szemben nem szüntethető meg. Ez is a cselekvéskövetkezmények és a stílushatások elkülönítése mellett szól. Érdemesnek tűnik viszont a stílushatást és a cselekvéskövetkezményeket a cselekvéseméletben a perlokúció fogalma alatt összefoglalni. VON WRIGHT (1974. 68k.) egybefoglalja a hatásokat és a következményeket, akárcsak SANDIG (1978. 69k.); VON POLENZ (1985.) a cselekvéskövetkezményeket és a stílushatást foglalja össze a megnyilatkozásból kiinduló „mondatszemantikájában”, ahogy a 2. 2. 2. fejeletben írja: „A „Fensterln” (‘ablakozás’) glosszémának (amelyet von Polenz elemez – B. S.) kétszeres hatása van: a véleménybefolyásolás (cselekvéskövetkezmények – B. S.) és a szórakoztatás az intellektuális élvezet értelmében... (stílushatás – B. S.).”

Itt a stílusról van szó (és nem általában a cselekvésemletről) méghozzá egy olyan stilisztikában, amely lehetőség szerint figyelembe veszi, hogy mit tesznek a stílus alkalmazói; ezért a stílushatás kifejezését itt a stilisztikai kompetencia kifejezéseként kell értelmezni, és e célra felhasználni. Ebben az etnometodológiaiailag orientált kontextusban ajánlatos a stilisztikát illetően is megtartani a cselekvés és a stílus közötti különbségtételt, amit maguk a használók vezetnek be így. A cselekvés (mint olyan)

és a stílus elválasztásának megfelelően célszerű a cselekvési szándék *megértését* (vö. BRASELMANN, 1981. 156.) a stilisztikai hatásszándék *felismerésétől* (és a stilisztikai értelemtől) megkülönböztetni.

1. 4. 3. A stílushatás a befogadó szemszögéből

Ahogy a stíluszándék felismerésénél is vannak bizonytalanságok, ugyanúgy a szándékolt hatás „sikerének” is van kockázata. Így bizonyos szándékolt hatásokhoz az is hozzátartozik, hogy a beszélő/író a befogadóval közös tudását (mint a cselekvés előfeltételét) helyesen mérje fel: pl. az irónia felismeréséhez a befogadónak szüksége van a beszélővel/íróval közös tudásra egy vagy több tartalomról (vö. OOMEN, 1983.). Egy paródia felismerésének egy bizonyos szöveg vagy szövegminta ismerete az előfeltétele. Ha ez a közös tudás nincs meg vagy nincs jelen a befogadónál, a szándékolt hatás elmarad. Másrészt hatásossá válhat az is, ami a beszélő/író számára nem tudatosult, mint ezt a terápiabeszélgetés példája is mutatta. További tipikus eseteket jelentenek a szociális és dialektusbeli különbségek, például STEINIG (1976.) bemutatja, hogy ugyanazon elbeszélések eltérő hatásokat váltanak ki különböző társadalmi rétegek beszélőinél (vö. még GUMPERZ, 1978.). Nem szándékolt hatások lépnek fel a történeti távolság esetén (THIEBERGER, 1983.); így az egykor „elegáns” hatás ma „modorosnak” vagy „természetellenesnek” tűnhet. Végül a befogadó saját individuális élettörténete alapján „túlérzékeny” lehet és visszatérően különös hatásokat érzékelhet ott is, ahol mások nem („neurotikus”). Ugyanaz a megnyilatkozás ma — az eltérő előismeretek következtében — másként hathat rám, mint tíz éve, ahogyan másként hat az egyik kontextusban, mint a másikban.

A hatás tehát nem kevésbé problematikus a befogadás oldalán, mint a szándék a beszélő/író oldalán. A befogadás álláspontjának védelmezése, amely oly gyakori a nyelvi cselekvéseméletben és a stilisztikában (pl. SPILLNER, 1983.; THIEBERGER, 1983.; LERCHNER, 1981. 98.) tehát korántsem problémátlan a stílushatás tekintetében. THIEBERGER (1983.) egyenesen amellet foglalt állást, hogy (egy irodalmi szöveg esetében) minden olvasónak joga van a saját individuális, szociális és történeti helyzetének megfelelő stílusreceptcióhoz, azaz stílushatáshoz is.

Az következne mindebből, hogy a stílushatás túl kényes, túl individuális jelenség, s a nyelvész jobban teszi, ha nem is foglalkozik vele? Először is nem mindig történeti vagy az individualitást (azaz a hatás individualitását is) messzemenően igénylő irodalmi szövegekről van szó; a „használati” szövegeknek is van stílusa és stílushatása. Emellett létezik egyfajta közös tudás is, amelyen maga a kommunikáció, és a stílushatások felismerhetősége is alapul — ellenkező esetben nem volna irónia vagy paródia. Továbbá, egy tudatos vagy szándékolt stílushatás csak úgy jön létre, ha a címzettek egy anticipált szociális csoport tagjai, illetve meghatározott személyek; a címzettek ismeretének hiánya már a stíluszándékban is bizonytalanságot kelt. Ezenkívül a „neurotikus” individuális eltérések nem szabályszerűségei egy közösségnek; ellenben egy meghatározott személy mint címzett esetében bevonhatók a hatásszándék körébe, a közös kommunikáció-történet alapján.

A stílus etnometodológiai alapú elemzésének ezért egy közös, kölcsönös szociális tudás idealizáló feltételezéséből kell kiindulnia (KALLMEYER — SCHÜTZE, 1976.).

A nyelvészeknek azon feltételnek kell megfelelniük, hogy tagjai(vá válnak) annak a „kultúrának”, amelyet stilisztikailag leírnak (és ez érvényes elemzéseik befogadói-ra is). Az involvált elemző az etnometodológia elvei közé tartozik: a leíró és a leírás tárgya nem választhatók külön.

A továbbiak során abból kell kiindulni, hogy a kommunikáció résztvevői kölcsönösen egymásra irányítják perspektívájukat („a perspektívák reciprocitása”: KALLMEYER – SCHÜTZE, 1976.; CICOUREL, 1973. 176k.). A résztvevők kölcsönös anticipációi lehetővé teszik a stíluszándék és stílushatás funkcionális összjátékát. Szem előtt kell tartani emellett, hogy ezek idealizáló feltételezések, amelyek nem lehetnek minden esetben teljesen találók. Itt nem a stílus egészen különleges, individuális hatásai a lényegesek. Ezeknek megvan a maguk jogosultsága (vö. alapvetően NOWAK, 1983.). A következőkben a stílushatásoknak a kommunikációs közösségekben *interszubjektíven* adott és ezért anticipálható módjairól lesz szó: olyan stílushatásokról, amelyek „tipikusak”, újra és újra ugyanazon módon lépnek fel, amelyekről kommunikálni is lehet. A stílushatások típusai tehát metodikailag a stilisztikai értelem típusainak analízisével párhuzamosan elemezhetők. A követett cél a következő: abból indulok ki, hogy a stílushatásoknak egy közösségben szociálisan, interszubjektíven releváns fajtái nyelvileg is lecsapódnak az ezen hatásokat hordozó kifejezésekben; ha ilyen hatások felismerhetők, akkor közvetíthetők is. Mindeközben el kell itt tekinteni a stilisztikai fenomének és a stílushatások lehetséges összekapcsolásától, pl. az olyan tényektől, hogy a szenvedő alak és a nominalizáció együtt gyakran „személytelenül” hatnak. Sokkal inkább a következő kérdésekről lesz szó:

1. Miként lehet a stílushatások módszeresen megkülönböztethető típusait megragadni?
2. Lehet-e az így meghatározott stílushatásokat rendszerezni? Vannak-e (a résztvevők szempontjából is) értelmes összefüggések?
3. Miként alkalmazzuk a hatást célzó kifejezéseket?

1. 4. 4. A stílushatások tipológiája

A következőkben kísérlet történik a stílushatások tipikus, sztereotip tulajdonságainak rendszerezésére.

Az egyik módszer abban áll, mint már az 1. 2.-ben a stílus értelemtípusainak megragadásánál is, hogy össze kell gyűjteni az olyan nyelvi kifejezéseket, amelyek révén egy adott stílushoz egy bizonyos hatás konvencionálisan hozzárendelhető. Példák: *különös stílus, meglepetésérték, ez a stílus nagyon körülményes, e stílus agresszivitása* stb. A stílushatásnak léteznek tehát sztereotip tulajdonságai is, a proposíciók – mint a példák mutatják – igen változatosan fejezhetők ki. Ilyenfajta példák találhatók az egynyelvű szótárakban (DUDEN, GRIMM, KLAPPENBACH – STEINITZ, TRÜBNER stb.), a saját nyelvhasználat számbavételénél és végül a stilisztikákban.

Egy másik módszer: a stílushatással való foglalkozás ahhoz vezet, hogy e jelenséget az olyan nyelvészeti irodalomban is figyelembe kell venni, amely egy szerző stílusát vagy egyes stíluselemeket, mint pl. az iróniát tárgyalja. A legkülönbözőbb nyelvészek bámulatos gyakorisággal beszélnek – nem nyelvészeti megfontolásokból, hanem saját stíluskompetenciájuk alapján – stílushatásokról. Véletlenszerűen gyűjtöttem

ilyen jellemzéseket. A stílushatás ilyenfajta tulajdonítási azért fontosak, mert a kontextus mindig megadja az indítékaikat is: éspedig a szövegben, a szövegrészletben vagy magában a stíluselemben (gyakran a kontextussal együtt). A nyelvészeti munkák ilyen passzusainak az az előnye, hogy ellenőrizhető, vajon megismételhető-e számomra is a tárgy kapcsán az adott tulajdonítás. Egy példa RÜCKTÖL (1982. 44): „az üres utalás jelenségéről” van szó, azaz a referenciálisan nem identifikálható tárgyra való névmásos utalásról: „a változatos perspektívákkal a konzisztencia nem szilárdul meg, illetve nem rajzolódik ki élesen, mint a hagyományos regényben, hanem le bomlik.” Ennek „az olvasót irritáló hatása” van. Összefüggés jön létre egy megnyilatkozás-tulajdonság („névmásos utalás”), az eredmény („nem referenciálisan identifikált tárgyra való vonatkoztatás”) és a következmény (= hatás: „irritáló hatás”) között.

A továbbiakban feldolgozásra kerülő anyag e módszerek révén gyűlt össze. A háttérben lévő kérdések: miként beszélnek a résztvevők a stílushatásokról, és miként beszélnek a nyelvészek (mint résztvevők) a stílushatásokról?

Először is fontos a megnyilatkozás eredményének (nyilatkozat, szöveg) a beszélőre/íróra való visszahatását a befogadóra gyakorolt hatástól elkülöníteni. A beszélőre/íróra való visszahatáson a következő esetek értendők: *elégedett*, *kevésbé elégedett* vagy *nem elégedett* a megnyilatkozás eredményével, ami a cselekvés szándékhoz viszonyítva *jó* vagy *kevésbé jó*; új vagy kiegészítő megfogalmazás keresése stb. Idetartoznak a megnyilatkozás folyamatában elért részeredmények visszahatásai, amelyek a spontán beszédben önkorrekciókhoz vezetnek. (ANTOS, 1984.) az ilyen visszahatásokat az interaktív szövegalkotásnál a stíluselemzés módszertani csoportjában alkalmazza. A visszahatásokat általában nem soroljuk a stílushatáshoz. Ez utóbbinál ugyanis sokkal inkább egyedül a befogadó áll a középpontban.

1. 4. 4. 1. Általánosított stílushatások

A legáltalánosabb stílushatás-tulajdonítás, ha egy stílusról vagy stílusrészletről kijelentjük, hogy *hatásos* vagy *hatékony*. Ezzel nincs megmondva, hogy milyen szempontból hatékony. A *hatásos*on valami olyasmi értendő, mint: 'a témát és/vagy a cselekvést a szituációban (jól) érvényesítő'. A *hatékony* a neutrálisabb állítás. Ezeknél a jellemzéseknél nem végezhető el a beszélő oldalán vagy a befogadó oldalán értett hatás közötti különbségtétel; ezért, és mivel nem vonatkoznak a stílushatás speciálisabb aspektusaira, „általánosított [verallgemeinerte] stílushatásoknak” nevezhetők. A legneutrálisabb kifejezés a stílushatás terén a *megfelelő*: az a stílushatás, ahogyan a beszélő/író a szituációban, egy cselekvési cél vagy/és egy bizonyosfajta téma esetében stilisztikailag eljárhat és/vagy el kellene járnia és amit a befogadó szociális tudása alapján elvár és/vagy akceptálni képes. A *megfelelő* és *nem megfelelő* az általános kifejezései annak, hogy miként értékelhető egy konkrét stílus az interszubjektív várhatósághoz való viszonyban. Itt sincs utalás arra, hogy milyen szempontból megfelelő a stílus.

Az általánosított stílushatások terén két skálával kell számolni:

1. A *nem megfelelő, kevésbé (kevésbé) megfelelő, megfelelő, nagyon / teljesen / fölöttebb / stb. megfelelő* skála a konkrét stílus/interszjektív várhatóság viszonyára vonatkozik.

2. A *hatástalan, kevésbé (kevésbé) hatékony, hatékony* (valamivel pozitívabb értékeléssel) egészen a pozitíven értékelt *hatásos*ig terjedő skála.

Ezek a skálák a konkrét stílusra vonatkoznak, és annak hatását a konkrét cselekvési cél és a konkrét cselekvési körülmények viszonylatában értékelik. Mint a skálák szemléltetése mutatja, fokhatározók segítségével tovább differenciálhatók és a konkrét igényekhez illeszthetők: *különösen hatásos, rendkívül hatékony, teljesen hatástalan* stb.

Már itt világossá válik, hogy stílushatás és stílusértékelés aligha választható külön, a leíró hatáskifejezéseket [Wirkungsausdrücke] gyakran értékelőként használják (vö. KELLER, 1977.; SANDIG, 1979.). Ez a rokonság a hatáskifejezések értékrendjében is lecsapódik (vö. SANDIG, 1979.; URMSON, 1974. „besorolás”). A *megfelelő* stb. skála sem csak leírásként használható, hanem pl. egy szociális csoport értékelési mércéjétől függően is (vö. URMSON, 1974. 164kk.) értékelésként is, akár különböző csoportspecifikus értékekkel.

Az első skála általánosított hatáskifejezései a konkrét stílust a stilisztikai értelem alapfunkciójához viszonyítják; a második skála kifejezései a stílushatás általános funkcióira vonatkoznak (1. 1. 4. 6.).

1. 4. 4. 2. A stílushatás speciálisabb típusai

A beszélő/író, a megnyilatkozás, illetve szöveg és a befogadó az 1. 3.-ban felvázolt átfogó cselekvési keret alkotórészei: a résztvevők tudásában összetartoznak, amikor a stílusról van szó. A stílusról való beszéd során azonban az egész cselekvési összefüggés egyes részaspektusai kioldhatók (vö. a stilisztikai értelemtípusokról való beszédet az 1. 2.-ben). Ekkor egyenként, mintegy perspektívtól vehetők szemügyre az egyes aspektusok. A *mulattató* hatáskifejezés pl. a következőképpen használható: *ez mulattató szöveg; a szöveg (számomra) rendkívül mulattató hatású*. Ekkor a szövegtulajdonság/befogadó viszonyra koncentrálnunk. A *mulatságos* hatáskifejezésnél viszont másról van szó: *ez a szöveg mulatságos* (= szövegtulajdonság); *(úgy tűnik), ez a szöveg mulatságosan van megírva* (a befogadó egyfajta hozzáállást tulajdonít a beszélőnek/írónak); és *ez a szöveg mulatságosan hat (rá)* (= szövegtulajdonság/befogadó viszony). Egy *feltűnő [auffallend]* stílus vagy szövegrész/menyilatkozás a szövegtulajdonságoknak a befogadóra gyakorolt hatását nevezi meg; a stílusaspektus *felkelti* a befogadó *figyelmét* (pl. KÄGE, 1980. 93.); a szöveghely maga (a szöveg) *különös (auffällig = szövegtulajdonság)*.

A stílusról mint cselekvésről bemutatott áttekintés után a befogadóra vonatkozóan a stílushatások különböző csoportjai tárhatók fel:

a) Milyen szándékot tulajdonít a befogadó a beszélőnek/írónak? A stílushatások e csoportja mint „a befogadó beszélőre vonatkozó feltételezései” foglalható össze.

b) A befogadó mely aspektusai játszanak szerepet a stílushatásban („befogadói aspektusok”)?

c) Milyen további cselekvési aspektusoknak van szerepe?

A bemutatás a releváns aspektusokra összpontosít, nem a felsorolt kifejezések teljességére (vö. még ANTOS, 1982. 51kk.).

1. 4. 4. 3. A befogadónak a beszélőre vonatkozó feltételezései

A „beszélőre vonatkozó feltételezéseknél” hozzáállásokról, szándékokról és diszpozíciókról van szó, amelyeket a befogadó a stílus (és annak cselekvésbeli funkciója) alapján a beszélőnek/írónak tulajdonít: a szociális tudás alapján a befogadó mindezeket a beszélő/író számára (egykor) rendelkezésre állóként tételezheti.

a) Feltételezett szándékok és diszpozíciók: a beszélő/író feltételezett szándéka lehet *provokáló, tréfálkozó, agresszív, polemikus, imponáló* stb. Mind a feltételezett cselekvési diszpozíciókra, mind a feltételezett szándékokra alkalmazhatók: *udvarias, fifikus, pongyola, vicces, rafinált* stb. Lehetséges kontextus: *a beszélő/író x módon nyilvánul meg/cselekszik.*

A feltételezett szándékok és/vagy diszpozíciók között találhatók nem specifikus kifejezések: *egyéni*, pozitív vagy neutrális értékkel, *eredeti* pozitív értékkel, *önkéntes* neutrális vagy enyhén negatív értékkel (a nyilatkozó elhatárolja magát ettől a fajta individualitástól). Ezekkel a hatáskifejezésekkel konstatálják a konvenció szerint elvárhatótól való, illetve a lehetséges szándékként feltételezett eltéréseket (vö. az „elidegenítés” retorikai kategóriáját; LAUSBERG, 1967. 39kk.).

b) A beszélő/író feltételezett magatartásai: a beszélő/író magatartásaira, érzéseire vonatkozó feltételezések lehetséges kontextusa a következő: *a beszélő x tulajdonságú (volt).* Az érzelemtulajdonítás legáltalánosabb hatáskifejezése az *érzelmes*, az érzelem hiányának feltételezésére az *érzelemmentes*. Mindkettő alkalmazható leíró és értékelő kifejezésként (a konkrét összefüggés szerint). Véleményem szerint ehhez a skálához tartozik az *expresszív* is, mint egy érzelmi hatás erősebb kifejezése, illetve az *érzékeny* a pozitívan értékelő feltételezésre.

Az érzelem feltételezett hiányát teljesen unspecifikusan, a neutrálistól a pozitívig terjedő értékeléssel a *tárgyilagos* fejezi ki; az érzelem feltételezett jelenlétét a *nem tárgyilagos* negatívan értékeli. A *tárgyilagos* és az *érzelmes* egy további skála pólusait is alkotják, amelyen az érzelem jelenléte és hiánya pozitívan és neutrálisan is értékelhetők. Az írónak tulajdonított specifikusabb érzelmi beállítódások kifejezései (vö. FREY, 1975. 45–47.): *higgadt, hűvös, idétlen, érzékeny, fellengző, álmodozó, melankolikus, mulatságos* stb. Itt nyilvánvalóan sok érzelmkifejező szó használható.

A beszélőnek/írónak tulajdonított hozzáállás a cselekvéshez és a cselekvés tartalmához (a téma tárgyalásának módja) a következő esetekben fejeződik ki: A *szerző (hatásosan) ábrázolta: leplezve, elkendőzve* (KÄGE, 1980. 121.; OOMEN, 1983. 35k. az irónia hatásáról), *meggyőzően, távolságot tartva, személyesen/-telenül* stb. Egy sor hatáskifejezés feltételezi a beszélőről/íróról, hogy a befogadóhoz való viszonyt meghatározott módon alakítani akarja: *udvarias, formális, barátságos, személytelen, pasztorális és professzori* (= „mint egy professzor”) stb.

c) A beszélőre vonatkozó feltételezés-szövegtulajdonság viszonyt leginkább a „stílushatás mint a beszélő/író szövegalkotásának eredménye” (mint egy folyamat eredménye) rubrikába lehetne besorolni. Lehetséges kontextusnak tekinthető itt: *ezt a stílust (a beszélő/író) x módon (hatásosan) műveli.* Itt találhatók nem specifikus pozitív-

van értékelő kifejezések, mint *mesteri, sikerült, eredményes: ez a stílus sikerült* (az írónak); *(főként) uralt stílusban*. Specifikus hatáskifejezésként idézhetők: *választott* (vö. a stílus választásként vagy egy választás eredményeként való definícióját), *gondos, jól/rosszul művelt, körülményes, döcögös, hanyag, rafinált, művészi, mesterkelt* stb.

Mint látható, az 1. 3.-ban bemutatott cselekvési aspektusok sorának jut szerep: a diszpozíció, a szándék és egy komplex cselekvés végrehajtása mint szövegalkotás.

1. 4. 4. 4. A befogadó aspektusai

a) A befogadó beszélőre vonatkozó feltételezéseivel analóg módon idetartozik a befogadói magatartások, érzések kieszközölése. Kontextusként itt a következő állhat: *ez a szöveg/ez a téma x módon hat a befogadóra*. Ez azt mutatja, hogy a befogadó aspektusai nem szemlélhetők elszigetelten, hanem mindig csak a vizsgált egész egyéb aspektusaihoz való viszonyban.

A magatartások, értékelések, érzelmek kiváltása: érzelmi hatások, pl. *higgadt, hüvös, ideetlen, érzékeny, hányingert keltő, nyomasztó, álmodozó, melankolikus* (mind FREY, 1975. 45kk.), *mulattató*. Az itt használható érzelmekifejezések némelyike, mint a *higgadt*, a beszélőnek tulajdonított érzelmekre is alkalmazhatók. Másokat, mint pl. *nyomasztó, hányingert keltő, mulattató*, a beszélőnek tulajdonított cselekvési szándékra lehet alkalmazni.

E téren a retorika hatástanának biztosan megvannak a maga következményei kultúránkban: a *move*-re, a befogadó érzelmeinek felkeltése, az egyik legjelentősebb hatásmód volt (LAUSBERG, 1967. 35.). Mindemellett a beszélőnek/az írónak tulajdonított érzelmekeltés — amely párhuzamos a befogadó érzelmeinek előhívásával — ezzel együtt is csak egy interakcióra vonatkozó elméleti háttér révén dolgozható ki.

A hozzáállások és értékelések előidézésének csoportjához (szöveg/téma-befogadó viszony) tartoznak az esztétikai hatások is. E kifejezések lehetséges kontextusai: az *olvasó ezt a szöveget/ezt a témát x (hatásos) alakításúnak találja*. Nem specifikus kifejezésmód ebben az összefüggésben: *a téma tárgyalásának módja (nem) tetszik az olvasónak*. Általános kifejezésekként szintén idetartoznak: *szép, nem szép, sőt ragyogó*. Speciálisabb kifejezések: *művészi, költői, lírai, klisészerű, giccses, nevetséges* (pl. FREY, 1975. 45–47.), *olcsó hatás* (BLUMENTHAL, 1983. 72.), *furcsa hatás* (BLUMENTHAL, 1983. 68.), *modoros, dagályos* (KLAPPENBACH—STEINITZ, 590.).

b) A befogadó szövegrecepciója: hatáskifejezések egész sora éri tette a szövegnek a befogadóra gyakorolt hatását a szöveg recepciója során. Az általános kifejezések közt található az *olvasható, olvashatatlan, könnyen/nehezen olvasható*. Tartoznak ide speciálisabb kifejezések is olyan lehetséges kontextusokból, mint *a szöveg (a recepció során) x módon hat a befogadóra/ez a szöveg (a befogadó számára) x módon olvasandó: kellemes, vidám, szórakoztató, mulattató, mókás, tréfás, unalmas, érdekes* (vö. néhány kifejezéshez LAUSBERG, 1967. 35. *delectare*).

c) A befogadó aktivizálásának módja: egy sor hatáskifejezés vonatkozik a befogadónak a recepció során lehetséges aktivizálására; mint a következő nem specifikus kifejezések: *feltűnő, elgondolkodtató* neutrális értékkel, *különös* (BRASELMANN, 1981. 178k.) neutrális, illetve negatív értékkel, *hatásos, emlékeztető* pozitív értékkel. A hatáskifejezések használatát tekintve ezek az elnevezések azzal igazolhatók, hogy a

befogadók ugyanazokra a szövegtulajdonságokra figyelnek fel, értékelésük azonban gyakran nagyon eltérő képet mutat (pl. FREY, 1975. 45kk.). Az *ez a beszéd-/írásmód x módon hat a befogadóra* kontextusban található specifikus kifejezések pl. *figyelmessé tesz* (vö. KÄGE, 1980. 93.), *kíváncsivá tesz, feszültséget kelt* (mindkettő RÜCK, 1982. 42.), *elálmósító, fárasztó, érdekfeszítő/érdekessé tevő, felizgató, izgalmas, lebilincselő*. Ehhez a csoporthoz tartoznak a befogadásbeli zavar kifejezései: *döcögős, körülményes, irritáló, elbizonytalanító* (RÜCK, 1982. 44k.), *dezorientáló* (vö. FISH, 1975. 198 — a szórend hatásairól). A *nehézkés, ügyetlen, súlyos* (KLAPPENBACH—STEINITZ, 3590.) metaforikusan szintén ehhez a csoporthoz tartozhat, ahogyan alkalmazható a beszélőnek/írónak tulajdonított diszpozíciókra is.

1. 4. 4. 5. Cselekvési aspektusok

A nyelvi cselekvés eddig tárgyalt aspektusai (beszélő—szöveg—befogadó és a közöttük lévő viszonyok) felől további cselekvési aspektusok válnak fontossá, mégpedig a nyelvi cselekvés tartalmai, a megnyilatkozás és a szituáció tulajdonságai.

a) A téma alakításának hatásai: témán (a cselekvés tartalmán) a tartalom komplexumainak azon részletei értendők, amelyek a szövegben szóhoz jutnak, pl. egy bizonyos perspektíva, sorrend (és hasonlók). A dolgok tematikus alakításának módját hatáskifejezések támasztják alá (vö. részben ANTOS, 1982. 75. — „a dologi adekváció dimenziója”). A *téma x módon történő feldolgozása/ábrázolása* alkotja a *tömör, összekapkodott, takarékos, világos, velős, körülményes, terjengős, homályos, utalásos, szuggesztív, áttekinthető, jól elrendezett* (FISH, 1975. 207.), *szemléletes, plasztikus, életszerű, száraz, színtelen, kiélezett, címszószerű* stb. lehetséges kontextusát. Nem specifikus kifejezésként itt megint felfedezhető a *megfelelő*. E hatáskifejezések bősége azt bizonyítja, hogy ez a résztvevők számára fontos terület.

b) Szövegtulajdonságok (a megnyilatkozás tulajdonságainak) hatásai. Az e téren a hatáskifejezéseknél szóba jövő kontextusok: *ez a szöveg(rész) x módon van megírva/megcsinálva*, illetve *x módon megírt/nak/megcsinált/nak hat*), illetve *ez a megnyilatkozás x(-nek hat)*. A nem specifikus hatáskifejezés itt: *ez a szöveg/ez a megnyilatkozás hatásos/hatékony*. A specifikusabb kifejezések: *költői, világos, egyszerű, tömör, takarékos/gazdaságos, komplikált* stb.

Az összes ilyen kifejezés alkalmazható egy másik kontextusban is; méghozzá a szövegben tárgyalt tartalmakra, a témára vonatkoztatva: *ez a téma x módon van ábrázolva/tárgyalva (ábrázolt/nak/tárgyalt/nak hat)*. A szöveg/menyilatkozás stílusa tehát a résztvevők perspektívájából sem önmagában lényeges, hanem nyilván mint a szövegben tárgyalt téma stílusa.

Az eddig idézett kifejezések leíró jellegűek; alkalmazhatók azonban értékelőleg is. Az esztétikailag értékelő kifejezések csoportja részint szintén idetartozik, méghozzá olyan kontextusokban alkalmazva, mint: *ez a szöveg x*, abban az értelemben, hogy 'ez a szöveg megformálásában x', illetve *ez a téma (az ábrázolásban) x módon (hat)*. Idetartoznak az olyan kifejezések, mint *lírai, giccses, művészi, változatos* vs. *egyhangú* (vö. LAUSBERG, 1976. 40k.; *variatio*). Általános kifejezésként idetartozik a *jó, rossz* az ábrázolásmód nem specifikus értékelésére, *szép, nem szép* a nem specifikus eszté-

tikai hatásra. Az esztétikailag értékelő kontextusok, mint látható volt, a befogadót is bevonhatják perspektívájukba.

A téma tárgyalásának módja és a cselekvés végrehajtási módja játszanak szerepet a merev, mesterkélt, dagályos, elegáns, ünnepélyes stb. kifejezéseknél.

c) A végrehajtás várhatóságának van szerepe a szokásos mint nem specifikus kifejezés esetében; ld. még *mindennapi, szokatlan, furcsa, sajátos, különös* (vö. ANTOS, 1982. 77. – „standardorientáció”). Ezek a kifejezések leíróan és értékelően is alkalmazhatók. A szokásos, *idegenszerű, újszerű* skála is ehhez a területhez tartozik.

Az 1. 2. fejezet kifejezések egész sorát gyűjtötte össze mint a stilisztikai szövegértelem kifejezéseit. Pl. *hivatalos stílus, tudományos stílus, argumentációs stílus, elbeszélő stílus, hírlapi stílus* stb. Ezekben az esetekben a cselekvés módja (a tematikus tartalomalakítással) konvencionálisan bizonyos szövegtulajdonságok révén megy végbe; a szövegtulajdonságok tehát a cselekvést is jelentik, s a konvenciótól eltérő alkalmazásuk esetében is konnotálják azt. Így e kifejezések hatáskifejezésként alkalmazhatók akkor, amikor a szövegtulajdonságok a szituációban nem várható cselekvéseket vagy cselekvési aspektusokat jelentenek: *ez a levél egyenesen tudományosnak hangzik, egy csevegő hangnemű politikai interjú, elbeszélő stílusú politikai kommentár* stb.

A befogadó a szövegtulajdonságok tekintetében elvárásokkal rendelkezik, amelyek figyelembe veszik vagy definiálják a szituációt. Pl. más stílusokat igényel egy nyilvános intézmény, mint a privát kontaktus, az írás más szövegtulajdonságokat, mint a (spontán) beszéd, fontossá válik a médium stb. Az ilyen elvárásoktól (konvencióktól) való eltérések stilisztikusan hatnak: pl. ha valaki *nyomdakészen* beszél, a privát kontaktusban is; egy *Spiegel-stílusú*, azaz egy bizonyos médium stílusában írt magánlevél; egy *távíratí* stílusú beszéd. Nem specifikus kifejezésként megtalálható itt a (szituációnak) megfelelő vagy a szokásos, különös stb.

A cselekvés végrehajtási módjának (és a tartalom alakításának) a befogadói csoporthoz való várható viszonyát a megfigyelői álláspont pl. *gyereknek valóként, népszerűként* értékeli. Ennek is megvan a párja stilisztikai szövegértelmeben. Mindeütt, ahol az elvárás játszik szerepet, a stílus számára releváns aspektusok a befogadó perspektívájából láthatók: az ő elvárásaihoz való viszonyban hatnak, amelyek tapasztalaton, konvención alapulnak.

d) A téma tárgyalásának és a cselekvés végrehajtásának idővonatkozása (történetiség) a következő hatáskifejezéseknél válik fontossá: a *korszerű* nem specifikus kifejezésként alkalmazható: *ennek a regénynek korszerű a stílusa*. A régimódi és modern a befogadó perspektívájából jelzik a hatást. A befogadó perspektívájától függetlenül az olyan hatáskifejezések, mint *romantikus, barokk*, amelyek '*relatív romantikus*' értelemben is alkalmazhatók.

1. 4. 5. Összefoglalás és következtetések

a) A nyelvi cselekvés minden aspektusa relevanciával bír a stílushatások tekintetében: a szöveg/megnyilatkozás, a szituáció és a cselekvés helyzettipikus elvárásokkal, diszpozíciókkal (preferenciákkal), hozzáállásokkal, szándékokkal, végrehajtással, cselekvéstartalommal. Ehhez csatlakozik az értékelés. A stílushatás esetében azonban

minden komponens a befogadó szempontjából, a hozzá való viszonyban fontos. Ehhez nyújt áttekintést a következő oldal táblázata.

b) Az a tény, hogy a specifikus hatáskifejezések mellett mindig vannak nem specifikus, illetve általánosított kifejezések is, amellet szól, hogy e felosztásnak van relevanciája a résztvevők szempontjából.

– Léteznek „általánosított hatáskifejezések” [verallgemeinerte Wirkungsausdrücke], amelyek egységesen vonatkoznak a beszélő/író és a befogadó perspektívájára; ezzel a legáltalánosabb szinten felelnek meg a stílus cselekvésbeli funkcióinak („alapfunkciók”).

– A stilisztikai szövegalkotás (a szövegalkotó feltételezett diszpozícióival, szándékaival stb.) és annak eredménye: a meghatározott tulajdonságokkal rendelkező szöveg válik fontossá. A szövegalkotás itt a befogadó perspektívájából értendő, nem – mint pl. ANTOS munkájában (1982.) – problémamegoldási folyamatként, a szövegalkotó nézetéből. E ponton mutatkozik lehetőség arra, hogy módszeresen foglalkozunk a szövegalkotással a stílus nézőpontjából.

– A szöveg recepciója mint folyamat, mint a befogadó aktivitása válik fontosá. A beszélői/írói-oldal hozzáállásainak, értékeléseinek, érzéseinek a befogadónál a hozzáállások, értékelések, érzések előidézése az ellenpárja. A (stilisztikailag releváns) szövegalkotás ellenpárjaként a befogadói oldalon a (stilisztikai) szövegrecepció a fontos. SPILLNER (1979. 148.) szerint: „a stíluseffektusok (...) csak a szerző által végrehajtott választás szövegben kódolt következményei és a reagáló befogadó közötti interakcióban jönnek létre.” Ezért is szükséges a befogadó álláspontjának lehetőleg módszeres rekonstruálása. Itt fontosnak tűnik túlhaladni RIFFATERRE (1973.) és FREY (1975.) művein; az általam ismert leggyümölcsözőbb kezdeményezések FISH (1975.), SPILLNER (1979.) és VAN PEER–SHORT (1980.) nevéhez fűződnek.

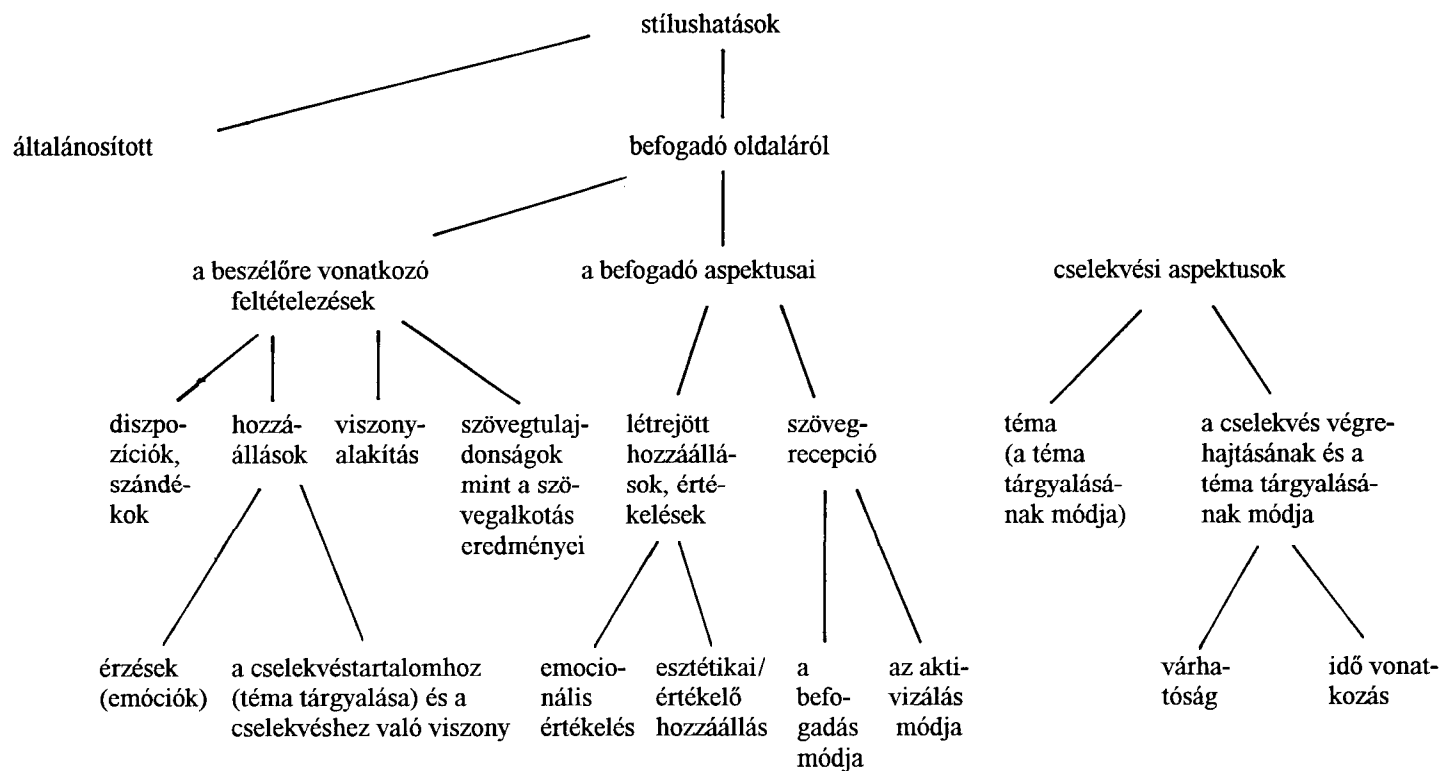
– A szöveg egyes eltérő tulajdonságai is fontossá válhatnak a befogadóra vonatkozólag; ilyen esetekben maga a szövegrecepció aspektusa elhalványul.

– Fontos a téma tárgyalásának (cselekvéstartalom) és a cselekvés végrehajtásának módja, mindkettő szintén a befogadó kommunikatív tapasztalataira (és ezek következményeképp: elvárásaira) vonatkoztatva. Erre is megfelelő leírási módszereket kell kialakítani. Az eddigi legjobb ismert módszer W. FRIER „háttérleírása” (1983.; vö. ehhez SANDIG, 1983.): a mindenkori kiválasztott szövegelemnek a várakozáshoz, konvencióhoz viszonyított leírása.

– Végül újra és újra felmerülnek az értékelések; ezek a befogadó horizontjától függően (képzettség, életkor, egy adott csoporthoz való tartozás) eltérően jelennek meg (vö. FREY, 1975. 45kk.; STEINIG, 1976. 46–49.). Az értékelések tehát a befogadónak a nyelvi cselekvés komponenseire vonatkozó meghatározott (értékelő) perspektívái. Ide tartoznak az esztétikai és normatív értékelések is. Fontos ez esetben is a megfelelő módszertani eljárások megtalálása (ld. pl. FREY, 1975. tanulmányait, bár ezek még behaviorisztikus-kvantitatív irányúak; STEINIG, 1976. munkáját; VAN PEER 1983. – a némileg megváltoztatott – osgoodi differenciált alkalmazza).

Az elvárás és az értékelés tárgykörei megmutatják, hogy a cselekvéseket (végrehajtásuk tulajdonságaival) a mindenkori cselekvési situációban értékeljük a szociális tudás és az értékek nyújtotta háttér előtt: a cselekvések ezen a módon hatnak.

c) A stílushatásnak a résztvevők szempontjából való rendszerezésére tett kísérlet skálák és más területek sokaságát eredményezte, ezek beágyazódnak a „stílus” és



a „cselekvés” átfogóbb tudáskereteibe, amelyeknek a stílus egy részaspektusa. Az elmondottak a stílushatások kifejezéseinek sokaságából csak egy részt tudtak megragadni. Ez fényt vet a következő nehézségekre:

— A stílus és a tartalom (téma) hatásai sokszor elválaszthatatlanok, kivált akkor, ha a stílus alátámasztja a tartalmi részt (vö. LAUSBERG, 1967. 40. — az elidegenítés szempontjából: az „anyag” és a „feldolgozás” közötti különbség).

— Mind az általános, mind a specifikus hatáskifejezések hatásaspektusok sorozatára vonatkoznak, amelyeket saját cselekvési összefüggésükben kell rekonstruálni. Ezen összefüggések nélkül elmosódik a hatás egész területe. Abból lehet kiindulni, hogy ez az összefüggés a résztvevők szociális tudatában adva van (ha nem is tudatosul).

— A hatás retorikai kategóriája (vö. DOCKHORN, 1968. 126. — *move*, *delectare*, *docere*) minden, ott hozzákapcsolódó fontossága mellett (DOCKHORN, 126.) is csak egy kis szeletét nyújtja annak, amit a résztvevők mint hatásokat ismernek.

— A hatás kategóriája az NDK-beli kutatásokban (pl. SCHMIDT, 1971.; RICHTER, 1978.; LERCHNER, 1981.) részesült némi figyelemben. Mivel az elméleti alapok ott más jellegűek, ez itt csak megemlítendő.

— R. Römer néhány munkája (1972., 1973.) megmutatja, hogy a (nyelvi) hatás problematikus tárgy; foglalkozik a nyelvi eszközök eltérő hatásaival, a gondolatok ettől elkülönítendő hatásával és az egyes csoportok tagjainál jelentkező eltérő hatásokkal (RÖMER, 1972.; RÖMER, 1973. 88.) szerint a tartalom, „a dolgokra irányuló magatartások és nem a nyelvi megformálás” az, ami hat. Itt ezzel szemben megkülönböztettük a hatás e kétfajta módját.

1. 4. 6. A stilisztikai hatás általános funkciója

A stilisztikai alapfunkciót a stilisztikai értelemmel összefüggésben a következőképpen értelmeztük: a cselekvés végrehajtásának stilisztikai értelemmel gazdagított módja révén az — egy cselekvési mintára utaló — konkrét cselekvés sokféleképpen vonatkozik a konkrét cselekvési összefüggésekre. Ennek megfeleltethető a stilisztikai hatás általános funkciója:

— A stilisztikai értelemmel való gazdagodás hatása a cselekvés alátámasztásában áll, amennyiben a cselekvés karakterét (illokúció) és/vagy tartalmát (propozíció, téma) konvencionális vagy eltérő módon megerősíti. Ezáltal irányítható a cselekvés sikeres véghezvitele a beszélő/író szándéka szerint. A cselekvés a lehető leghatékonyabban megy végbe.

— A cselekvés emellett értelmileg gazdagodik és olyan hatásokat nyer, amelyek vagy valóban kevésbé relevánsak, mint maga a cselekvés (pl. a csatorna figyelembe vételének módja révén), vagy kevésbé relevánsként vannak feltüntetve (pl. az értékelő hozzáállás), vagy kevésbé egyértelműen közvetítődnek (mint a szociális vagy individuális identitás); léteznek tehát mellékhatások.

A stilisztikai üzenet eszerint lehetővé tesz egy adott relevancia-fokozat szerinti általános hatást a véghezvitt cselekvéssel szemben. Ez különösen megmutatkozik a szövirágok esetében, ahol a kontextusban közvetlenül a korábbiakban tulajdonképpen csak (megerősítő vagy járulékos) mellékhatás uralja a cselekvést.

1. 4. 7. A stílushatás típusai és a stilisztikai értelemtípusok összefüggéséhez: a funkció-típusok súlypontjai

A csatorna, a médium és az intézmény befolyásolják a stilisztikai értelmet; a stílushatásra vonatkozó kifejezéseknél alig jut számukra szerep; rendelkezésre állnak viszont olyan általános kifejezések, mint *hatékony*, *megfelelő*, *hatásos*, amelyek a következő kontextusra vonatkoznak: *x-hez megfelelő*; *y szempontjából hatékony/hatásos*.

A megfelelő hatástípusok sokasága alapján felismerhető, hogy a beszélő/író és a befogadó közötti kapcsolat és a köztük lévő viszony fontosabb szerepet játszik a stílushatásnál, mint a stilisztikai értelemnél. Ez arra utalhat, hogy itt a stílus különösen fontos funkcióaspektusairól van szó (vö. ezek jelentőségét GUMPERZ, LABOV szociolingvisztikai munkáiban is, emellett FRANCK, 1980.; SANDIG, 1984a. 280.). A cselekvés és a téma (cselekvéstartalom) ugyancsak különleges helyiértéket kap a stilisztikai értelem és a stílushatás vonatkozásában játszott fontos szerepe révén. A hozzáállásoknak mind a stilisztikai értelemnél, mind a stílushatásnál játszott fontos szerepéből ered ezek jelentősége a stílusfunkciók keretében is.

Ez az áttekintés azt sejteti, hogy egyes funkciótypusok inkább központiak, mások inkább mellékesek a beszélők számára. A központi funkciótypusok közé tartoznak: a cselekvés és tartalmának végrehajtási módja, a beszélő/befogadó-viszony és a hozzáállások kifejezése. Mellékesebbek a situációra vonatkozó funkciótypusok mint a csatornára vagy médiumra való vonatkoztatás, az intézménynek való megfelelés (amennyiben a viszonyalakítás, a cselekvés végrehajtása és a hozzáállások ezeket le nem fedik).

A stilisztikai értelem típusainál a stílus előállításának és a stílusrecepciónak nincs szerepe, van viszont a stílushatás tekintetében: a cselekvés végrehajtásának módja a cselekvés eredménye (stilisztikai értelem) szempontjából kevésbé fontos, mint a következmények (stílushatás) szempontjából.

Mindez a stilisztikai értelem és stílushatás alapfunkcióinak feltételezése mellett szól, amely egy cselekvéstípus (cselekvésminta) szerint véghezvitt nyelvi cselekvés hozzáigazítása az adott cselekvési feltételekhez (szituáció, a cselekvés résztvevői, dívatok stb.), aminek révén a konkrét cselekvés lehetőleg sikeresen ér célba a címzettnél. Ez azonban — a közlendő mellékes értelem sokrétűsége miatt — szintén csak fokozatosan sikerülhet.

1. 5. STILISZTIKAI SZERKEZETTÍPUSOK, SZERKEZETI ELVEK ÉS LEÍRÁSI LEHETŐSÉGEK

Mint látható volt, a stílus a nyelvi cselekvés számára tipikus funkciók sorával rendelkezik (1. 2., 1. 4.); a használó szempontjából néhány szerkezeti aspektus is relevánssá válik (1. 2.). A stílus — a használó szempontjából — önmagában izoláltnak tekinthető. (1. 3.). Felmerül a kérdés: kezelhető-e a stílus struktúrával és funkcióval rendelkező nyelvészeti [linguistische] egységként, mint más nyelvészeti egységek (lexéma, mondat, szöveg)? Melyek azok a fenomének (SPILLNER, 1980. 83.), amelyek segítségével stílusfunkciók felismerhetővé válnak? Vagy másként fogalmazva: miként lehetséges a stílus funkcióit úgy kifejezni, hogy azok a befogadó számára felismerhetővé váljanak?

Az 1. 3. fejezetben a megnyilatkozás a szituáció és a benne végrehajtott cselekvési típus felől vált fontossá; az 1. 4. a cselekvők felől vette szemügyre a stílust; itt az a kérdés, hogy milyen tulajdonságok alapján ismerhetők fel egy megnyilatkozásnak a mondatjelentésével (szövegjelentésével párhuzamosan) a stilisztikai funkciók (a stilisztikai értelem és a stílushatás) egy adott szituációban. A következőkben példák alapján a stilisztikai jelenségek problematikájának tárgyalására kerül sor. Ennek során a stílus mindig a szövegben tárgyalandó (amely szöveg révén a cselekvés az adott cselekvési körülmények között végbemegy).

1. 5. 1. A stílus viszonyteremtő jellege: viszonyszerkezet

Elsőként egy példa következik. Valaki így szól hozzám: „Jó reggelt, Professzor Asszony!”

Ha a nyilatkozó a fivérem, e köszönés a megszólítás módja szerint „távolságtartó” és/vagy „lekicsinylő”, „agresszív” stb. hatású számomra. Ha a nyilatkozó diák, akkor (Saarbrückenben) meglepődnek az ilyen szokatlan „udvariasságon”. Ezekben az esetekben a köszönés végrehajtásának módja a viszonyalakítást, a viszonyra vonatkozó hozzáállás közlését szolgálja; ez a megnyilatkozás stilisztikai értelme. — Ha felteszem, hogy a nyilatkozó nem tudja, hogy professzor vagyok, akkor a megnyilatkozás „professzori” nagyképűsködésemre/„professzori” feledékenységemre célozhat, irritálhat vagy elidegenítőleg hathat stb. Ebben az esetben egy, a szituációban kölcsönösen ismert, vagy nem kölcsönösen ismert tartalomra történik hivatkozás, anélkül, hogy magára a tartalomra referálnánk (a tartalom előadásának módja). A végrehajtott cselekvés ezért nemcsak a köszönés és a köszöntött megszólítása; hiszen azzal, hogy a köszöntöttet így szólítják meg, valami másra történik célzás, ami propozicionálisan nincs kifejezve (a cselekvés végrehajtásának módja mint stilisztikai értelem). — Ha a nyilatkozó ismeri a foglalkozásomat, de általában nem a foglalkozás megjelölésével szólít meg, és én éppen szórakozott vagy feledékeny voltam, akkor nevetünk a megszólítás kettős értelmén. — Este alkalmazva a megszólítás „ironikusan” vagy akár „gúnyosan” hathat. — Ha a beszélő már köszönt nekem, akkor a köszönésnek mint cselekvésnek nem megfelelő voltából következik egyfajta stilisztikai értelem, pl. burkolt kritika, amely ironikusan hat stb.

Leszögezendő, hogy ez a mondat igen eltérő stilisztikai értelmeket nyer, mindig a szituációtól függően, amelyben elhangzik, magát a mondat jelentését ez azonban sosem érinti. Az egy-egy szituációban alkalmazott megnyilatkozáshoz stilisztikai értelmének jellege a stilisztikai értelem 1. 2.-ben bemutatott típusai alapján rendelhető hozzá, ezek pedig a cselekvésben alapvetően a stílussal adhatók meg. Leszögezendő továbbá, hogy a lehetséges stilisztikai funkciók (a stilisztikai értelem és a stílushatások) nem a mondatból és nem is az elhangzó mondatból (a megnyilatkozásból) erednek. Sokkal inkább a megnyilatkozás (szituációbeli) jelentése és a résztvevő befogadók által értékelt szituáció, valamint az ebben lehetséges cselekvések közötti viszonyból ismerhetők fel. Ez a stílus *relacionáló* jellege: viszonyt létesít egy minta szerinti cselekvés és a konkrét szituáció között; a cselekvés végrehajtása (= a szituációban, a cselekvés céljából egy minta alapján nyilatkozott mondat vagy szöveg) ezért stilisztikailag csak a szituációhoz való viszonyban értelmezhető.

A kiinduló kérdést tehát a következőképpen válaszolhatjuk meg: egy megnyilatkozás vagy szövegalkalmazás [Textverwendung] csak egy adott szituációban nyer stilisztikai értelemet. Elvileg ugyanazzal a mondattal vagy szöveggel különböző szituációkban különböző stilisztikai értelem állítható elő. Az így alkalmazott mondatnak vagy szövegnek elvileg nem kell specifikus stilisztikai tulajdonságokat (stílusfenoméneket) felmutatnia; a stilisztikai értelem nem kapcsolódik szükségszerűen jellegzetes stilisztikai struktúrához. Rossipal (1973. 30k.) ezt a következőképpen fogalmazza meg: „A címzett számára [...] a szöveg stílusértéke abban is rejlik, hogy teljesül-e a kontextus által meghatározott stíluselvárása vagy sem. Ha a stílusérték eltér a kommunikációs kontextusban várhatótól [...], akkor a címzett számára értékelő konnotációk jönnek létre, amelyek nem az alkalmazott nyelvi elemek lexikális stílusértékéből származnak, ám a címzett számára az érzékelt stílusértékben oldódnak fel és ezt pl. döntően meghatározzák. Az ilyenfajta stílusérték a szövegek tulajdonképpeni stílusértéke. Akár [...] kommunikatív stílusértéknek is lehetne nevezni (vagy alkalmazási stílusértéknek)”.

E tekintetben a stilisztikai értelem és a mondat viszonya analógnak tekinthető a kommunikatív értelem (illokúció, cselekvésjelleg) és a mondat viszonyával: ugyanazzal a mondattal, különböző szituációkban (és szövegkontextusokban) nyilatkozva, különböző cselekvések hajthatók végre (vö. FRITZ, 1982.). Így az *Ich werde vor dir dort sein** megnyilatkozás érthető ígéretként, jóslatként, figyelmeztetésként vagy a beszélő és hallgató diszpozíciójáról való megjegyzésként (BIERWISCH, 1980. 1.); de függőben is maradhat, hogy milyen cselekvésként értendő ez a megnyilatkozás. Bierwisch (1980.) különbséget tesz a mondat jelentése (a maga általános igazságfeltelevél), a megnyilatkozás jelentése (a konkrét szituációban) és a kommunikatív értelem (a megnyilatkozás illokúciója a konkrét szituációban) között.

Ezzel analóg módon teszünk különbséget stilisztikai mondatjelentés/stilisztikai szövegjelentés, a megnyilatkozás szituációbeli stilisztikai (mondat- és szöveg-) jelentése és a stilisztikai értelem (illetve további funkcióként: a stilisztikai hatás) között. Az *Ich werde vor dir dort sein* esetében az izolált mondat nem képvisel specifikus stílusszerkezetet; egy irodalmi eljárás kontextusában releváns lehet pl. a hangalak (az *r* és *d* hangok iterációja vagy a magánhangzók korlátozása). A *Jó reggelt, Professor Asszony* mondat stilisztikai szerkezelemek mutat fel: a köszönésformát (jelentőségét más KÖSZÖNÉSlehetőségekhez viszonyítva nyeri el) és a címmel való megszólítást (más MEGSZÓLÍTÁSlehetőségekhez viszonyítva). A megnyilatkozás stilisztikai jelentése a mondatjelentésnek a szituációhoz való viszonyában jön létre: megfelelő-e a *jó reggelt* formula, vagy nem (este)? Nő-e és a cím viselője-e a megszólított személy vagy sem? A stilisztikai értelem és a stílushatás a cselekvés révén jön létre, amely – így végrehajtva – a szituációban érthető meg. Vagy más szempontból: az, hogy egy cselekvés egy adott szituációban milyen megnyilatkozással megy végbe, a befogadó számára a stilisztikai értelemre és a stílushatásra vonatkozó ajánlatot is közvetít (vö. SPILLNER, 1979.; TRABANT, 1979.; KLOEPFER, 1975. 125kk.). Lásd azokat a típusokat, amelyeket Rossipal különít el egy a lexikális egységek stí-

*'Előtted ott leszek.'

lusértékeire vonatkozó, pragmatikai aspektusokkal kiegészített strukturális elemzés keretében (1973. 29kk.):

- a) „lexikális” stílusérték a konvencionális használati korlátozás alapján (= egy lexikális egység stilisztikai jelentése, vö. 1. 5. 4.);
- b) az adott egység „kontextuális” stílusértéke a szövegkontextusban, és
- c) „kommunikatív” stílusérték, amelyet egy befogadó egy beszédshelyzetben elvárásaihoz viszonyítva létrehozott (vö. 1973. 32).

Hogy áll a dolog a szövegek stilisztikai szerkezetével? A tézis a következő: ezeknek sem kell alapvetően meghatározott stilisztikai szerkezeteket felmutatniuk, hiszen stíluspotenciáljukat szintén csak az alkalmazási helyzetben bontakoztatják ki. Egy példa: Handke (1969. 39.) verseskötetében egy fénymásolt újságkivágást helyez el (a következő szöveggel):

Vendégeink:

Luciano Papini, nagyiparos Rosarioból (Argentína), Juan Chiang, kereskedő Mendozából (SAVOY HOTEL); Alec Bright Clifford, igazgató East Bresh-ből (Sussex) (HOTEL BRISTOL); Ben Ammar, képviselő Tuniszból, Mossing okl. mérnök Lyngbyből (Dánia), Kozo Kawai professzor Tokióból, Schild építész Bernből (HOTEL STADT MÜNCHEN).

Eredetileg — a tipográfiai szerkezetből következtethetően — az újságban egy, a lap megjelenésének időpontjában az adott városban tartózkodó külföldi személyekről nyújtott információról van szó; az információ a felsorolás formáját ölti: név, foglalkozás, származási hely és/vagy ország és hotel. A verseskötet-szituációba áthelyezve a referenciák kiürülnek (a megnyilatkozás jelentése): ki a *vendégünk*? Létezik egy „Savoy-Hotel”, egy „Hotel Bristol”, egy „Hotel Stadt München”, mint sok más városban; a személynevek már nem szolgálnak a személyre való utalásként, hanem származási helyük, országuk kontextusában gazdag konnotációjú hangzásalakzatokká válnak; azzal, hogy e névkonstellációk kontextust képeznek egymás számára, a megelőző és a következő név-konstellációktól való mindenkorai különbözőségükkel hatnak.

Ugyanaz a szöveg, ugyanaz a szövegjelentés tehát a különböző típusú nevekkkel és foglalkozásjelölésekkel egy eltérő helyzetben alkalmazva eltérő megnyilatkozásjelentéseket kap: már nem meghatározott individuumokról van szó egy meghatározott hely-dátum viszonylatban, hanem valamilyen lehetséges individuumokról meghatározott hely és dátum nélkül — időtlenül...; vagy akár csak egymással viszonyba lépő lehetséges nevekről egy játékban. A szöveggel való cselekvés, a kommunikatív értelem a helyzetétől függően megváltozik, meghatározatlanná válik, akárcsak a stilisztikai értelem (az újságbeli stilisztikai értelem nyilván a tartalmaknak a médium által igényelt lehetőleg „takarékos” előadása, lehetőleg „díszítetlen” előadás volt). Az újsághír stílushatása „normális”, „feltűnésmentes” stb.; a „vers” stílushatása — a szöveg konvencionális alkalmazásához viszonyítva — „elképesztő”, „irritáló”, „mulattató” stb., „a figyelmet a nyelvre irányító”, ami az újsághírmél irreleváns volna, vö. a Jakobson-féle „poétikai funkcióval” (1960.). Mint látható, módszertanilag mindez a „háttérelmzés” révén ragadható meg (SANDIG, 1983a.): leírhatjuk a szöveg szí-

tuációtípusra vonatkoztatott konvencionális alkalmazásait és az ehhez viszonyított eltérő alkalmazást.

Vagyis szövegeknél is alapvetően lehetséges, hogy egy adott stilisztikai szerkezet (pl. a nevek referenciális meghatározatlansága) csak a megnyilatkozás jelentésével együtt jön létre, mint ilyen a szövegjelentésben még nem adott. Más szempontból (vö. 1. 3.) megfogalmazva: a stilisztikai értelmet és a stílushatást az adja meg, hogy egy cselekvési minta szerint milyen fajta cselekvés megy végbe az adott szituációban a konvencionális, elvárható cselekvési lehetőségekhez viszonyítva.

Az eddigi fejtegetések szerint arra a kérdésre, hogy a stílus nyelvészeti struktúrával és funkcióval rendelkező egység-e, a válasz negatív: mivel a stilisztikai értelem és a stílushatás nem kötődik specifikus szerkezetekhez, a stílus nem nyelvészeti egység. Azt a fontos szerepet, amelyet ezzel összefüggésben a (mindenkori cselekvés összefüggésének) pragmatik(á)ja játszik, már Baumgärtner (1969.) hangsúlyozta. Lerchner (1981. 88.) szerint „a megnyilatkozás jelkontinuumának nyilván tartalmaznia kell a hatáskiváltó komponensek kódolását ahhoz, hogy a befogadó a hatást az érzékelés és dekódolás útján egyáltalán interszjektíven realizálhassa.” Ezzel annyiban részlegesen egyet lehet érteni, hogy létezniük kell „hatáskiváltó komponenseknek”, hogy ezek azonban milyen jellegűek és mi e komponensek stilisztikai értelme és stílushatása, az a megnyilatkozás alkalmazásának körülményeitől függ.

Ami érvényes a mondatokra/szövegekre, az áll a stíuselemekre is: gyakran egészen jelentéktelen nyelvi egységek válnak a megnyilatkozás, a szöveg más egységeihez való viszonyban stilisztikailag értelmes egységekké. Így a *Kartoffeln sind gesund* mondat nem tartalmaz eleve stilisztikai elemet, de más megnyilatkozások kontextusában (való megnyilatkozásként) stilisztikai szerkezeti tulajdonságokkal ruházódik fel:

Was ein Kind gesagt bekommt

Der liebe Gott sieht alles.

Man spart für den Fall des Falles.

Die werden nichts, die nichts taugen.

Schmökern ist schlecht für die Augen.

[...]

Kartoffeln sind gesund.

Ein Kind hält den Mund.

BRECHT, (1965. 128.)*

A *Kartoffeln sind Gesund* ritmikai szerkezetet nyer és egy rímsémába kapcsolódik. A sorokra tördelés és a többi egyszerű mondatpalindrom eljárással ezek mint e szöveg nyilatkozatai együttesen stilisztikai egységekké válnak.

Léteznek azonban olyan szerkezeti elemek is, amelyek tipikus stilisztikai funkcióval rendelkeznek; általuk nyer a mondat/szöveg már eleve stilisztikai jelentést.

*Próza fordításban: „Mi mindent mondanak egy gyereknek. / A jóisten mindent lát. / Az embernek számítnia kell minden lehetőségre. / Nem lesz semmi abból, aki nem alkalmas semmire. / A könyvek bújása rontja a szemet. / (...) / A krumpli egészséges. / Egy gyerek tartsa a száját.”

Ebben az esetben a stílus strukturális szempontból izolálható egység (1. 1. 5. 2., 1. 5. 4.). Az eddig szemügyre vett példák esetében viszonzyszerkezetről van szó: egy megnyilatkozás/szöveg stilisztikailag releváns szerkezete csak az alkalmazás helyzetéhez való viszonyban jön létre: így a szituáció(típus)hoz való viszonyban, a cselekvés(mintá)hoz való viszonyban, a (minta szerinti) cselekvés kontextusához való viszonyban.

(Fordította: Kulcsár-Szabó Zoltán)

(Barbara Sandig: *Stilistik der deutschen Sprache*. Berlin—New York, de Gruyter 1986. 31—35., 64—91., 94—100.)

IRODALOM

- ANTOS, G. 1982. Grundlagen einer Theorie des Formulierens. Textherstellung in geschriebener und gesprochener Sprache. Tübingen.
- ANTOS, G. 1984. Stil und Methode. Vorschläge zu einer produktions/rezeptionsorientierte Stilanalyse. = Szerk. W. Van Peer—J. Renkema. 1984. 17—69.
- Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen. (szerk.) 1973. Alltagswissen, Interaktion und gesellschaftliche Wirklichkeit. 2 köt., Reinbek.
- BAUMGÄRTNER, K. 1969. Der methodische Stand einer linguistischen Poetik. = Jahrbuch für Internationale Germanistik 1. 15—43.
- BAUS, M.—SANDIG, B. 1985: Gesprächspsychotherapie und weibliches Selbstkonzept. Sozialpsychologische und linguistische Analyse am Beispiel eines Falles. Hildesheim—Zürich—New York.
- BERGMANN, J. R. 1981. Ethnomethodologische Konversationsanalyse. = Dialogforschung. Jahrbuch 1980 des Instituts für deutsche Sprache. Szerk. P. Schröder—H. Steger. Düsseldorf, 9—51.
- BIERWISCH, M. 1980. Semantic structure and illocutionary force. = J. R. Searle—Kiefer F—M. Bierwisch (szerk.) 1980. 1—35.
- BLUMENTHAL, P. 1983. Semantische Dichte. Assoziativität in Poesie und Werbesprache. Tübingen.
- BRASELMANN, P. M. E. 1981. Konnotation — Verstehen — Stil. Operationalisierung sprachlicher Wirkungsmechanismen, dargestellt an Lehnelementen im Werke Maurice Dekobras. Frankfurt a. M.—Bern.
- BRECHT, BERTHOLD 1965. Gedichte VIII. Nachträge zu den Gedichten 1913—1956. Frankfurt.
- BÜHLER, K. 1965. Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache. Stuttgart, 2. kiad.
- CICOUREL, A. V. 1973. Basisregeln und normative Regeln im Prozess des Aushandelns von Status und Rolle. = Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen (Szerk.) 1973. 1. köt. 147—188.
- COULMAS, F. 1977. Rezeptives Sprachverhalten. Eine theoretische Studie über Faktoren des sprachlichen Verstehensprozesses. Hamburg.

- DOCKHORN, K. 1968. Macht und Wirkung der Rhetorik. Vier Aufsätze zur Ideengeschichte der Vormoderne. Bad Homburg v. d. H. — Berlin—Zürich.
- FISH, S. E. 1975. Literatur im Leser: Affektive Stilistik. = Rezeptionsästhetik. Theorie und Praxis. Szerk. R. Warning. München, 196—227.
- FRANCK, D. 1979. „Ein Mann — ein Wort“. Überlegungen zu aufhebenden Sprechakten. = Szerk. G. Grewendorf. 1979. 325—342.
- FRANCK, D. 1980. Grammatik und Konversation. Königstein/Ts.
- FREY, E. 1975. Stil und Leser. Theoretische und praktische Ansätze zur wissenschaftlichen Stilanalyse. Bern—Frankfurt a. M.
- FRIED, ERICH 1966. und Vietnam und Berlin.
- FRIER, W. 1983. Konvention und Abweichung. Zur pragmatischen Analyse literarischer Texte. = Szerk. B. Sandig. 1983. 1. köt. 127—157.
- FRITZ, G. 1982. Kohärenz. Grundfragen der linguistischen Kommunikationsanalyse. Tübingen.
- GARFINKEL, H. 1973. Das Alltagswissen über soziale und innerhalb sozialer Strukturen. = Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen. (Szerk.) 1973. 1. köt. 189—269.
- GARFINKEL, H.—SACKS, H. 1976. Über formale Strukturen praktischer Handlungen. = Szerk. E. Weingarten—F. Sack—J. Schenkein. 1976. 130—176.
- GREWENDORF, G. (szerk.) 1979. Sprechakttheorie und Semantik. Frankfurt.
- GUMPERZ, J. J. 1978. Sprache, soziales Wissen und interpersonale Beziehungen. = Szerk. U. Quasthoff. 1978. 114—127.
- HANDKE, PETER 1969. Die Innenwelt der Aussenwelt der Innenwelt. Frankfurt.
- HELLMANN, M. W. (Szerk.) 1973. Zum öffentlichen Sprachgebrauch in der Bundesrepublik Deutschland und in der DDR. Methoden und Probleme seiner Erforschung. Düsseldorf.
- HILDESHEIMER, WOLFGANG 1983. Mitteilungen an Max über den Stand der Dinge und anderes. Frankfurt a. M.
- HOLLY, W. 1979. Imagearbeit in Gesprächen. Zur linguistischen Beschreibung des Beziehungsaspekts. Tübingen.
- HOLLY, W.—KÜHN, P.—PÜSCHEL, U. 1984. Für einen „sinnvollen“ Handlungsbegriff in der linguistischen Pragmatik. = Zeitschrift für germanistische Linguistik 12. 275—312.
- JAKOBSON, R. 1960. Closing statement: Linguistics and Poetics. = Style in Language. Szerk. T. A. Sebeok. Cambridge, Mass. 350—377.
- KALLMEYER, W.—SCHÜTZE, F. 1976. Konversationsanalyse. = Studium Linguistik 1. 1—28.
- KÄGE, O. 1980. Motivation: Probleme des persuasiven Sprachgebrauchs, der Metapher und des Wortspiels. Göppingen.
- KELLER, R. 1977. Kollokutionäre Akte. = Germanistische Linguistik 77/1—2. 3—50.
- KLAPPENBACH, R.—STEINITZ, W. (Szerk.) 1976. Wörterbuch der Deutschen Gegenwartssprache. Bd. 5. Berlin (Ost).
- KLOEPFER, R. 1975. Poetik und Linguistik. Semiotische Instrumente. München.
- KLOEPFER, R.—ROTHE, A.—KRAUSS, H.—KOTSCHI, TH. (Szerk.) 1979. Bildung und Ausbildung in der Romania. 1. köt.: Literaturgeschichte und Texttheorie. München.

- KÜHLWEIN, W. — RAASCH, A. (Szerk.) 1980. Angewandte Linguistik. Positionen — Wege — Perspektiven. Tübingen.
- LAUSBERG, H. 1967. Elemente der literarischen Rhetorik. Eine Einführung für Studierende der klassischen, romanischen, englischen und deutschen Philologie. München. — 3. kiad.
- LERCHNER, G. 1981. Stilistisches und Stil. Ansätze für eine kommunikative Stilistik. = Beiträge zur Erforschung der deutschen Sprache 81/1. 85 — 109.
- NOWAK, E. 1983. Sprache und Individualität. Die Bedeutung individueller Rede für die Sprachwissenschaft. Tübingen.
- OOMEN, U. 1983. Ironische Äusserungen: Syntax — Semantik — Pragmatik. = Zeitschrift für germanistische Linguistik 11. 22 — 38.
- VAN PEER, W. 1983. Poetischer Stil, Leserreaktion und Computereinsatz. = Szerk. B. Sandig. 1983. 1. köt. 191 — 208.
- VAN PEER, W. — RENKEMA, J. (Szerk.) 1984. Pragmatics and Stylistics. Leuven.
- VAN PEER, W. — SHORT, M. H. 1982. Accident! Stylisticians Evaluate! Aims and methods of stylistic analysis. Tilburg Papers 10.
- POLENZ, P. VON 1985. Deutsche Satzsemantik. Einführung in die Grundbegriffe des Zwischen-den-Zeilen-Lesens. Berlin — New York.
- PÜSCHEL, U. 1982. Die Bedeutung von Textsortenstilen. = Zeitschrift für germanistische Linguistik 10. 28 — 37.
- PÜSCHEL, U. 1983. Stilanalyse als Stilverstehen. = Szerk. B. Sandig. 1983. 1. köt. 97 — 126.
- QUASTHOFF, U. M. (Szerk.) 1978. Sprachstruktur — Sozialstruktur. Zur linguistischen Theoriebildung. Königstein/Ts.
- RICHTER, G. 1978. Rhetorische Wirkungsforschung. Theoretische und methodologische Aspekte. Leipzig.
- RIESEL, E. — SCHENDELS, E. 1975. Deutsche Stilistik. Moskau.
- RIFFATERRE, M. 1973. Strukturelle Stilistik. München.
- ROSSIPAL, H. 1973. Konnotationsbereiche, Stiloppositionen und die sogenannten „Sprachen“ in der Sprache. Hildesheim.
- RÖMER, R. 1972. Pragmatische Dimension und sprachliche Wirkungen. = Linguistische Berichte 18. 19 — 26.
- RÖMER, R. 1973. Weisser Schnee — rote Matrosen. Klassifizierung sprachlicher Wirkungen. = Szerk. M. W. Hellmann. 1973. 46 — 89.
- RÜCK, H. 1982. Textsyntaktische Unbestimmtheit und ihre Bedeutung für das Leseverhalten. Zur Frage der leeren, suspendierten und blockierten Verweisung in literarischen Texten. = KODIKAS/Code. Ars Semeiotica 4 — 5. 39 — 50.
- SANDERS, W. 1977. Linguistische Stilistik. Grundzüge der Stilanalyse sprachlicher Kommunikation. Göttingen.
- SANDIG, B. 1978. Stilistik. Sprachpragmatische Grundlegung der Stilbeschreibung. Berlin — New York.
- SANDIG, B. 1979. Ausdrucksmöglichkeiten des Bewertens. Ein Beschreibungsrahmen im Zusammenhang eines fiktionalen Textes. = Deutsche Sprache 7. 137 — 159.
- SANDIG, B. 1983. Zwei Gruppen von Gesprächsstilen. Ichzentrierter versus duzentrierter Partnerbezug. = Szerk. B. Sandig. 1983. 2. köt. 149 — 197.

- SANDIG, B. 1983a. Einleitung. = Szerk. B. Sandig. 1983. 1. köt. 5–19.
- SANDIG, B. 1984. Wissen über Stil und Konsequenzen für die Stilistik. = Szerk. W. Van Peer – J. Renkema. 1984. 373–398.
- SANDIG, B. 1984a. Generelle Aspekte stilistischer Bedeutung oder: das „Chamäleon „Stil“, = Kwartalnik Neofilologiczny 31. 265–286.
- SANDIG, B. (Szerk.) 1983. 1. köt.: Stilistik I.: Probleme der Stilistik. Hildesheim – Zürich – New York.
- SANDIG, B. (Szerk.) 1983. 2. köt.: Stilistik II.: Gesprächsstile. Hildesheim – Zürich – New York.
- SCHMIDT, W. 1971. Linguistische und philosophische Aspekte der Wirksamkeit politischer Rede. = Zeitschrift für Phonetik. Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung 24. 301–316.
- SEARLE, J. R. – KIEFER, F. – BIERWISCH, M. (Szerk.) 1980. Speech act theory and pragmatics. Dordrecht.
- SPILLNER, B. 1979. Vom Leser zum Autor. Versuch einer linguostilistischen Analyse von Günther Eichs Gedicht „Strandgut“. = Jahrbuch für Internationale Germanistik XI. 148–153.
- SPILLNER, B. 1980. Stilforschung und Rhetorik im Rahmen der Angewandten Linguistik. = Szerk. W. Kühlwein – A. Raasch. 1980. 83–90.
- SPILLNER, B. (Szerk.) 1984. Methoden der Stilanalyse. Tübingen.
- STEINIG, W. 1976. Soziolekt und soziale Rolle. Untersuchungen zu Bedingungen und Wirkungen von Sprachverhalten unterschiedlicher gesellschaftlicher Gruppen in verschiedenen sozialen Situationen. Düsseldorf.
- STOLT, B. 1984. Pragmatische Stilanalyse. = Szerk. B. Spillner. 1984. 163–173.
- THIEBERGER, R. 1983. Problematisierung des Begriffes „Text“ als Anregung zu einer kritischen Überlegung. = Szerk. B. Sandig. 1983. 1. köt. 49–59.
- TRABANT, J. 1979. Vorüberlegungen zu einem wissenschaftlichen Sprechen über den Stil sprachlichen Handelns. = Szerk. R. Kloepper et al. 1979. 569–593.
- URMSON, J. O. 1974. Einstufen. = Seminar: Sprache und Ethik. Zur Entwicklung der Metaethik. Szerk. G. Grewendorf – G. Meggle. Frankfurt a. M., 140–174.
- WEINGARTEN, E. – SACK, F. – SCHENKEIN, J. (Szerk.) 1976. Ethnomethodologie. Beiträge zu einer Soziologie des Alltagshandelns. Frankfurt.
- WRIGHT, G. H. VON 1974. Erklären und Verstehen. Frankfurt.

Stílus és szignifikáció

Greimas és Courtès klasszikus művének (*Szemiotika, A nyelvelmélet rendszeres szótára*¹) „Stílus” szócikke szerint: „A stílus fogalma az irodalomtudomány tárgykörébe tartozik, szemiotikai definícióját megadni nehéz, ha nem lehetetlen.” Erre a kihívásra válaszolva megkíséreltem felvázolni a stílus szemiotikai meghatározását. Miután a szemiotikusok az irodalmárokhöz utaltak, sietve felütöttem Mazaleyrat és Molinié² nemrégiben megjelent stilisztikai szótárát, ahol ezt találtam: „Stílus: a stilisztika tárgya.” Megnézem a „Stilisztika” szócikket: ilyen nem létezik.

A kritikai gyakorlatban nem okoz fennakadást a probléma minden bizonnyal tudatos elkerülése, ellenkezőleg: Saint-Beuve-től Thibaudet-ig, Prousttól Richard-ig határozottan állítják az irodalmárok, hogy a stílus túlságosan komoly dolog ahhoz, hogy kizárólag stiliszták foglalkozzanak vele mint önálló tárgykörrel – továbbá, hogy egy stíluselmélet, mely ezt tűzi ki célul, vagy ezt előfeltételezné, mindenképpen félresiklana. Ez nem jelenti azt, hogy a stíluselmélet *mint olyan* haszontalan és ne volna tárgya: semmi sem kívánatosabb ezen a téren, mint olyan stílusdefiníciót találni, amely egyebek mellett segítené elkerülni az efféle zsákutcaikat, mert világossá tenné a stílus, valamint a szöveg és jelentés egyéb aspektusai között létesülő kapcsolatok természetét.

A stílus elmélete nem azonos a stilisztikával,³ és még kevésbé az irodalmi stilisztikával – amely, mint az előbb láttuk, óvakodik meghatározni tárgyát. Alapjai egy másik, a Saussure-féle nyelvészettől inspirált kutatási hagyományban gyökereznek, melyet a század eleje óta Charles Bally neve fémjelez. Tárgya, mint tudjuk, annyira az egyéni eredetiség vagy újítás, hanem a köznyelv potenciális eszköztára,⁴

¹ GREIMAS, COURTÈS: *Sémiotique, Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*. Paris, Hachette-Université 1979. 366.

² MAZALEYRAT, MOLINIÉ: *Dictionnaire de stylistique*. Paris, PUF 1989.

³ „Spitzer inkább gyakorló irodalmár, mint teoretikus – és emellett egyben megszállott stilisztá” (G. MOLINIÉ: *La Stylistique*. Paris, PUF 1989. 29.)

⁴ P. GUIRAUD *La stylistique* című könyvének megjelenése óta (Paris, PUF 1954.) a „két stilisztika” megkülönböztetés elfogadott dolog. Az első Guiraud „genetikus stilisztikának, vagy az egyén stilisztikájának” nevezi, a másodikat „leíró stilisztikának vagy a megnyilatkozás stilisztikájának”. A szembeállítás kissé sántít, mert az első ugyanúgy leíró is, ezenkívül a stílust ugyanúgy megnyilatkozásnak tekint. A szembeállítás tárgyát egyrészt az irodalmi művekben fellelhető egyéni lelemény (Spitzer), másrészt a nyelvben rejlő kollektív lehetőségek (Bally) képezik. De annak a köztes állapotnak a léte, melyet a kollektív stílusok alkotnak, viszonylagossá teszi ezt az oppozíciót.

de számunkra most nem is ezeknek a — talán túlságosan fontosnak tartott — különválasztása a lényeges, inkább a hozzájuk kapcsolódó viszonylagos konceptualizáló törekvés.

„A stilisztika — írta 1909-ben Bally — nyelvi megnyilatkozások eseteit vizsgálja affektivitásuk szempontjából, hogyan fejeződnek ki a nyelv által az érzelmek, és hogyan hat a nyelv az érzelmekre.”⁵ A definíció kissé konfúz, mivel cseppet sem magától értetődő, miért volna *a priori* erősebb érzelmi telítettségű a „Szenvedek” kijelentés annál az objektív megállapításnál, hogy „A víz 100°C-on forr”. A legfontosabb momentum itt nem is az, hogy megkülönbözteti ezeket tartalmuk szerint, egyébként csak részlegesen (affektív — milyen?), hanem az, hogy e használat eszközeit is megkülönbözteti, bizonyára erre utal a „nyelvi megnyilatkozás esetei” terminus. A stílus a nyelv *expresszív* aspektusaiban áll, ellentétben a ... nem-expresszív aspektusokkal, melyek még meghatározásra várnak. Bally leíró módszere jól mutatja, miről is van szó, mindenki maga is rájön, akár világosan kifejtett elméleti definíció hiányában is, hogy: nem a „Szenvedek” és „A víz 100°C-on forr” kijelentések állnak szemben egymással, hisz e rendszer értelmében mindkettő kevésbé „expresszív” — azaz kicsi a „stílusértékű” —, hanem például a „Szenvedek” mondat és a tartalmilag egyenértékű, eszközeiben eltérő „Jaj” kiáltás. Az utóbbi típust az *expresszív* szóval jelöljük a közmegegyezés szerint (az indulatszó fájdalmat *fejez ki*); az előbbit nem illetjük névvel, minthogy nem jelölt, így — elméletünk szerint — a stilisztika nem is foglalkozik vele. Átmenetileg, ha önkényesen is, nevezzük az első típust leírásnak. Ha továbbvisszük Bally gondolatmenetét kiegészítve, terminológiáját alkalmazva azt mondhatjuk, hogy a „Jaj” kiáltás azt fejezi ki, amit a „Szenvedek” mondat leír. A stílus mint jelenség kizárólag az első típusú megnyilatkozásokban lelhető fel: stílus ott van, és csak ott van, ahol expresszivitás van, az expresszív — deskriptív szembenállás esetén.

Bizonyára észrevették, hogy pillanatnyilag még egyáltalán nem határoztuk meg a két fogalmat; úgy vagyunk velük, mint az *Úrhatnám* polgárban a szereplők a verssel és a prózával: tudjuk, hogy egymással szemben állnak és a teljes nyelvi eszköztáron osztoznak. Lépünk egy kicsit tovább, anélkül, hogy a dolgok elébe vágnánk, hiszen máris a pontatlanság veszélye fenyeget, és mondjuk azt: a „Szenvedek” szándékosan csak konvencionális nyelvi eszközökkel közöl információt és a „Jaj” nagyjából ugyanezt a hatást teszi, szándékosan vagy nem szándékosan a felkiáltás eszközével, melyet a fájdalom érzése gépiesen kikényszerített. (A pontatlanság abból ered itt, hogy egy ilyen erősen lexikalizált indulatszó nyelvenként más-más alakú, tehát *nem* csak a fájdalom érzetével függ össze. Más, sokkal „természetesebb” kiáltásokat még nehezebb volna lefordítani, az átírásról már nem is beszélve. Éppen ezért mondhatjuk azt, hogy ilyen tekintetben a stílus nem más, mint kompromisszum természet és kultúra között.)

Bally definíciójának átdolgozása és folyamatos kiegészítése átvezet bennünket Pierre Guiraud 1955-ben felállított kanonikus formulájához: „A stilisztika a jelentést gazdagító affektív vagy szociokontextuális tartalmú, fogalmakon túli értékeket vizsgálja. A nyelv kognitív vagy szemantikai funkciójával ellentétben a nyelv *expresszív* funkciójának vizsgálata a feladata.”⁶ Ha átmenetileg nem Guiraud bevezető monda-

⁵ *Traité de stylistique française*. Stuttgart, Winter 1909. 16.

⁶ *La Sémantique*. Paris, PUF 1955. 116. — Itt még természetesen a nyelvészeti stilisztikáról van szó.

tára figyelünk, ahol az affektív eredetre és a szociokontextuális meghatározottságra hívja fel a figyelmet (bár a Bally-tól fent idézett definíció nem említette, ő is foglalkozott a kérdéssel, lásd: a *felidézés* terminust), tudván, hogy a funkcióbeli különbség nem a tartalmakra, hanem az eszközökre nézve lényeges, akkor azt látjuk, hogy Guiraud a második típus elnevezésére három egyenértékű jelzőt ajánl, melyek maradéktalanul felcserélhetők a *deskriptívvel*: ezek a *fogalmi*, a *kognitív* vagy a *szemantikai*, így tartva fenn az *expresszív* terminust a stílus jellegzetes eszközeinek megnevezésére. Persze ez a hármas kicsit sok ahhoz, hogy dönthessünk, és nem is érdemes túl hamar elszánni magunkat. Pillanatnyilag érvük be az általam kiegészített definícióval: „A stílus a nyelvhasználat [langage] expresszív funkciója, szemben annak fogalmi, kognitív vagy szemantikai szerepével.” Ami ezután következik, ilyen vagy olyan módon mind arra irányul, hogy az utolsó három melléknevet egy feltételezhetően határozottabb negyedikkel cserélhessük föl és hogy az első helyett találjunk egy megfelelőbb ötödiket. Mielőtt e hosszas keresgélésbe bonyolódnánk jegyezzük meg, hogy mindkét nyelvészünk a várt *nyelv* [langue] szó helyett körültekintően a látszólag homályosabb *nyelvezet* [langage] terminust használta. Ha csak nem pontatlanok, a választás számomra azt a tényt igazolja – még olyan nyelvész stilisztá esetében is, mint Bally – hogy a nyelvi eszközök csak írott vagy hangzó, irodalmi vagy nem irodalmi szöveg keretein belül érvényesülhetnek.

Ha nem döntöttünk is még a szembenálló kifejezések egyikéről, azt tudjuk, hogy a stílusra alkalmazott meghatározó kifejezésünk az *expresszivitás*. Hogy megingassam ezt stabil helyzetében, a Mikel Dufrenne esztéta által adott lehetséges alternatívát hívom segítségül: „Hogyan mutatja meg a műalkotás a művészt? Az esztétikai tárgy e jellemzőjének az *expresszivitás* nevet javasoltuk [...]. Ezt nevezi a nyelvészet *konnotációnak*.⁷ *Expresszivitás* és *konnotáció* az ajánlott megfeleltetés, mint a kontextusból kiderült, Dufrenne-nél mindkettő a stílus meghatározását szolgálja. Már most megjegyezhetjük, hogy ezt a megfeleltetést több évtizede széles körben elfogadják, még a logikával foglalkozó tudósok is. Reichenbach például úgy tartja, hogy a jelek expresszív és kognitív értéke poláris viszonyban van, és az expresszivitást mint sikertelen denotálást definiálja. „Azt mondhatjuk – állítja –, hogy egy kifejezés akkor expresszív, amikor nem denotatívként használjuk.⁸ Elkerülhetetlen, hogy az *expresszívnek* *konnotatívra* való kicserélésével az antitézis másik oldalára a *denotatív* kerüljön. A Guiraud által felállított definíció így változna ennek megfelelően: „A stílus a szöveg denotatív funkciójával ellentétben annak konnotatív funkciója.” A két új terminus magyarázatának pillanatnyi hiányában megkérdőjelezhetjük egy ilyen transzformáció hasznát. Én úgy gondolom, mégis hasznos lehet, nem mintha ennek a párosnak egyértelműbb volna a jelentése, hanem mert érdekes kérdéseket vet fel.

A *denotáció/konnotáció* kettős szemiológiai definíciója, ahogyan azt Hjelmslev bevezette és Roland Barthes nyomán elterjedt, mára széles körben ismert és alkalmazott tétel, még ha egyszerűsített formában is, amely egyelőre nekünk is megteszi: a konnotáció másodlagos vagy származékos jelentés, amely abban a módban rejlik, ahogyan megjelöltük (vagy denotáltuk) az elsődleges jelentést; a *patate* 'krumpli' szó

⁷ Esthétique et Philosophie. I. 106–107.

⁸ Elements of Symbolic Logic. New York, Macmillan 1947. 319.

denotátuma a köznap nyelvhasználatban a burgonya, konnotátuma saját bizalmas volta. Bár kevésbé terjedt el, vagy éppen mert régebbi, a pár logikai megkülönböztetése legalább Stuart Millig nyúlik vissza, aki a klasszikus ellentétpár megfelelőjét írta le *extenzió* és *komprehenzió* formában, mint erről Gonblot is tanúskodik: „Mindegyik megnevezés denotátuma egy tárgy, konnotátuma az ehhez tartozó tulajdonságok halmaza”⁹: a *kutya* szó denotátuma a kutyák faja, tehát az összes egyed (extenzió), és a konnotátuma a fajra jellemző összes tulajdonság (komprehenzió).

A két fogalompár közötti viszony, úgy tűnhet, egyszerű homonímát alkot, hiszen nem egyértelmű (bár az álláspont védhető), hogy a komprehenzió másodlagos az extenzióhoz képest, sem az, hogy a komprehenzióknak köze volna az extenzió módozatához; sőt, ellenkezőleg, még nehezebben látható be, hogy a *krumpli* bizalmas szónak, aminek extenziója a burgonya fajtája, komprehenziója használatának bizalmas módja volna. Úgy tűnik, helyénvaló kapcsolat köti egymáshoz ezt a két fogalompárt, és hogy ezt a viszonyt jól sugallja az a — bizonyos értelemben köztes — megkülönböztetés, mely Frege szerint¹⁰ ugyanazon jel (*Zeichen*) értelme (*Sinn*) és denotátuma vagy referenciája (*Bedeutung*) közötti különbségtétel útján fogható meg.

Mint tudjuk, Frege egy jelpárost vizsgál (logikai viszonyt tartalmazó tulajdonneveket¹¹), melyeknek ugyanaz a denotátuma vagy referense — másképp fogalmazva, ugyanazt a tárgyat jelölik, csak más aspektusból nézve, vagy más névadási stratégiát követve: *Morgenstern* és *Abendstern* egyaránt a Vénusz bolygót jelöli, az első mint reggeli csillagot, míg a másik mint esti csillagot; annyira eltérő a megjelenési formájuk, hogy egyeseknek nem tűnik fel a közös kiindulópont. Mint látjuk, a jelentés ez esetben teljesen (analitikusan) bennfoglaltatik a jelben, míg a denotátuma szintetikus módon kötődik hozzá; de könnyen lehetne találni olyan eseteket, ahol a jelentés kevésbé közvetlenül nyilvánvaló és tautologikus — azaz ahol a jel formailag nem volna a jelentés által megszabva. Így az *Henri Beyle* és a *Stendhal* ugyanúgy két konvencionális név (bár a második *választott* név), amely ugyanazt a személyt jelöli, először francia polgárként és diplomataként, azután a *Vörös és Fekete* szerzőjeként; vagy a XVI. *Lajos* az uralkodót, a *Kapet Lajos* a vádlottat, stb. Semmi sem akadályoz meg bennünket abban, hogy kiterjesszük a példákat — Frege¹² utólagos beleegyezésével vagy anélkül — a közös főnevekre is: *triangle* 'háromszög' és *trilatère* 'három oldalú' egymással konkuráló terminusok, s ugyanazt a geometriai formát jelölik más tulajdonságai kiemelésével.

Ezekben az esetekben a frégei *értelmet* (*Sinn*) természetesen beilleszthetjük a komprehenzióba és a *denotátumot* a logikai extenzióba. De más koreferens¹³ helyzetben ennél egyszerűbben, jogosan fordíthatnánk a *Sinnt* konnotációra. Így például az

⁹ *Traité de logique*. Paris, Colin 1918.

¹⁰ *Sens et dénotation*. (1892.) = *Écrits logiques et philosophiques*. Paris, Éd. du Seuil 1971.

¹¹ *Morgenstern* és *Abendstern* a németben nyelvtanilag tulajdonnevek. A franciában *Étoile du matin* és *Étoile du soir* sokkal analitikusabbak, de ez nem változtatja meg a státusukat, eszerint ezek logikai viszonyt kifejező tulajdonnevek, és azonos tárgyra utalnak.

¹² Frege a tulajdonnevektől egyenesen a tagmondatokhoz lép.

¹³ Itt a *szinonima* szót akartam elkerülni, *Carnap* tanácsa szerint jobb ezt meghagyni olyan esetekre — ha léteznek egyáltalán —, ahol nemcsak a referencia, de a komprehenzió vagy az intenzió is azonos. (*Signification et synonymie dans les langues naturelles*. [1955.] = *Langages* 1969. juín.)

ugyanarra a szerepre szánt *contractuelle* szó [„szerződéses” – kiegészítő női munkaerő a párizsi rendőrség kötelékében – *A ford.*] használatának konnotátuma az adminisztratív szempontot, míg a *pervenche* szóé [„lilás kék” – a kiegészítő női személyzet egyenruhájának színe – *A ford.*] egy ... esztétikaibb szempontot hangsúlyoz. *Komprehenzió* és *konnotáció* közül (szemiotikai értelemben) gyakran akármelyiket használhatjuk, a választásunkat talán az befolyásolja, hogy az első terminus a jelölt tárgyhoz szorosan kapcsolódó *aspektusra* utal, míg a második a beszélő *szempontjára*; persze az egyértelmű, hogy aspektus és szempont olyan szorosan összetartoznak, mint a papír két oldala: az aspektus meghatározza, illetve feltárja a szempontot, a szempont pedig megválasztja és megvilágítja az aspektust – komprehenzió és konnotáció tehát egyazon dolognak két arca: „a névadás módja”, vagy definiálás módja és a jelölés módja egyben, ezek szerencsére mind beletartoznak a frégei *értelembe*, amelyet eszerint akár hídként is használhatunk a *denotáció/konnotáció* pár logikai és szemiotikai elfogadásához.

Minden kétséget kizárva tovább is mehetünk a konnotáció szubjektív jellemzése felé: hogyha nem a hagyományos *rendőr* szóval illetem a közrendre felügyelő személyt, hanem a *zsaru* vagy *zsemyák* argó szavakkal,¹⁴ a választásom jellege érzékenyen el fog mozdulni az első aspektusától, vagy „névadási módjától” egy *beszédmód* – egész pontosan az argó – felé. Bizonyos helyzetben választásom a hallgató számára már csak nyelvhasználatom, illetve személyem közönségességét fogja jelezni, mint ahogy Albertine új szavai Marcel számára kizárólag a leány morális fejlődéséről tanúskodnak. A frégei Sinn lehetséges értékeinek spektrumában most tehát a *háromszög/három oldalú* közötti választással éppen ellenkező póluson vagyunk. A két geometriai definíció közötti tisztán (gnoszeo)logikai választással áll szemben a két regiszter közötti választás. A két pólus között egy sor köztes érték helyezkedik el, aszerint, hogy a jelölt tárgy aspektusa a predomináns vagy a jelölő személy nyelvi attitűdje, nyelvi hovatartozása; és ami egy szóra jellemző, láthatóan jellemző a szövegre is. Még nem minősítettem eddig a választást *rendőr* és *zsaru* között, de mindenki számára egyértelmű, hogy ez tipikusan az, amit *stilisztikai* választásnak nevezünk.

Az igazat megvallva, a választás szó nem túl szerencsés, mert tudatos és független döntésre utal, és ez nem minden esetben van így: nem mindig választhatjuk meg a szavainkat, egyes faragatlan beszélők talán nem tudják, hogy a *zsaru rendőr*, miképp a jólneveltek meg a fordítottját nem ismerik – vagy mint a későn kelők, akik nem is tudják, hogy az Esthajnalcsillag reggel is látszik. A választásnak itt csak ezt az objektív jelentést adom: több szó létezik a rendőrség jelölésére, és valaki ezek közül a *zsarut* használta.

Ha szándékosan tette, akkor e szóhasználat konnotátuma egy intenció, ha nem, akkor egy helyzet. Természetesen ennyit el lehet, illetve ennyit el kell mondani a *rendőr* szó használatáról: önállóan, tehát kiszakítva kontextusából semelyik stílus sem *kevésbé stílus*, mint a másik. De ne siessünk túl előre. Azt hiszem, lehetséges közelebb jutni ahhoz a konnotációhoz, amelynek talán semmi köze nincs a logikai komprehenzióhoz: adott állat látrán két egyén közül az egyik így kiált: „Horse!”, a másik így: „Cheval!”. A különbség kettejük felkiáltása között már nem stílusbeli, ha-

¹⁴ A francia szöveg eltérő példát hoz, de annak a magyarban nincs megfelelője: *concierge, bignole, pipelette*: mind a házmester megfelelői. – *A ford.*

nem nyelvi és (feltételezésem szerint) komprehenziójuk nem különböző, azaz mégis, az első konnotátuma a beszélő angolsága, a másiké a frankofónia (a konnotálók sok szempontból tekinthetők egyfajta *index*nek). Eszerint a konnotáció fogalma nagyobb teret fed le, mint a stílus fogalma — ez a mi szempontunkból nem hátrány, hiszen a definiálás annyit tesz, hogy a különálló egyedet odakapcsoljuk a szélesebb fajhoz.

Megállapíthatjuk, hogy a szöveg egy eleme a tárgyat jelöli a denotációval és valami mást a konnotációval. Az utóbbi természete a logikai komprehenziótól az egyszerű nyelvi hovatarozás kérdéséig tartó skálán minősíthető, bár a legtöbb esetben az aspektusok keverednek: végső soron a *Morgenstern*nek nemcsak az a sajátoság a konnotátuma, hogy a Vénusz bizonyos reggeleken feltűnik, de az is, hogy a reggeli szemlélődő a német nyelvet használja. Jóllehet a *Vénusz* nevet közvetlenebb, egyszerűbb jelölőnek tartjuk, mint a *Morgenstern*t vagy *Abendstern*t, mert nem tér ki rá, hogy mikor is tűnik föl az égen, meg kell jegyeznünk, hogy a bolygó neve is bír felidézéssel: *Dis-moi Vénus...* [Mondd nekem, Vénusz — A ford.]

Amit azonban nem tekinthetünk magától értetődőnek, az nem a denotátumok — Vénusz vagy rendőr — és a konnotátumok — a reggel a *Morgenstern*hez és a közönségesség a *zsaru*hoz — közötti különbség, hanem az a kétféle szignifikációs mód, ahogyan végbemegy a denotálás és a konnotálás. Ismétlem: az, hogy ugyanaz a jel egyszerre idéz fel egy jelentést és egy denotátumot, nem implicálja, hogy feltétlenül más módon történik a felidézés. Mivel a kapcsolat nem szükségszerűen logikai, bizonyára empirikus: a *Morgenstern* viszonya a reggeli Vénuszhoz nem ugyanolyan természetű, mint viszonya a Naprendszer kettes számú, Vénusz nevű bolygójához — vagy például a német nyelvhez; és a *zsaru* viszonya az én rendőrhöz nem ugyanolyan, mint viszonya az én valódi vagy mímelt közönségességemhez. Mindezek a viszonyok és még néhány másik is meghatározásra várnak. Talán egy újabb kitérő a segítségünkre lesz ebben.

Sartre más megkülönböztetést ajánl a *Saint Genet* egyik híressé vált oldalán, melynek az általunk eddig felállított tételhez való viszonya nem magától értetődő. Itt két másik jelölési mód kerül egymással szembe, a *sensus* és a *szignifikáció*: „A dolgok nem jelölnek semmit. Mégis mindegyiknek van jelentése. *Szignifikáció*n bizonyos konvencionális viszonyt értünk, amely a hiányzó tárgyat a jelenlévővel helyettesíti; *sensus*on pedig egy fennálló valóságnak egy másik fennálló vagy hiányzó, látható vagy láthatatlan és a mindenséghez egyre közelebb lévő valósághoz való tartozását. A jelölő szándék kívülről a tárgyra ruház egy jelölést, míg a jelentés a dolgok természetes attribútuma; az első két tárgy transzcendens kapcsolata, a másodikban a transzcendens immanenssé alakul. Az egyik előkészítheti az intuitív megismerést, irányíthatja, de nem vezet el odáig, hiszen a jelölt tárgy alaptulajdonsága az, hogy a jelen kívül van; a másik viszont intuitív természetű; az illat hatja át a zsebkendőt, a parfüm illan el az üres és nyitva hagyott üvegből. A XVII-es jel egy bizonyos évszázad jele, de a műzeumokban ez az egész korszak, mint valami gáz, mint a pókháló, ül egy paróka fűrtjén, egy gyaloghintóból száll fel apránként.”¹⁵

Önmagában a sartré-i gondolatmenet nagyon világos: bizonyos tárgyakkal, mint a XVII-es jelnek konvencionális, így *transzcendáló* vagy külső a jelölése, másoknak, mint amilyen a gyaloghintó, *immanens* jelentésük van, hisz ez a tárgy természetéből

¹⁵ Paris, Gallimard 1952. 283.

szükségszerűen fakad — a szükségszerű vagy „természetes” kapcsolat itt történelmi eredetű: a gyaloghintót abban a korban építették meg, vagy találták fel, amelyekre ezzel a ténnyel utal. Sartre természetesen úgy választotta meg példáit, hogy mindkettő a francia „Grand Siècle”-re utaljon. A XVII-es jel jelöli ezt a századot, a gyaloghintó mivel a *sensus* szóból nem tudunk ígét képezni, átmenetileg, nem túl nagy eredetiséggel mondjuk így — *felidézi*.

Az a tény, hogy a példák ugyanazon *Bedeutung*-ra utalnak, analógiát feltételez Sartre és Frege gondolatmenete között: egy referensre mindkét esetben két jel vonatkozik. A párhuzam azonban megtévesztő, mert a Frege által említett két jel jelentésében ugyan különbözik, mégis azonos természetű: nyelvi jel, míg a Sartre példáiban szereplők eltérő természetűek: az egyik nyelvi jel, a másik viszont anyagi jellegű, vagy ahogy Sartre mondja, egyszerűen egy *dolog*, amelynek elsődleges funkciója nem a jelentés. Az a tény, hogy Sartre az egyik fajta szignifikálási módra a *sensus* szót használta, arra késztet minket, hogy ne siessük el összehasonlításukat Fregével. A Morgenstern egy aspektusból nézve jelöl egy bizonyos bolygót, kicsit hasonlóan a sartre-i gyaloghintóhoz, mely a történelmi hovatartozással idézi fel a Grand Siècle-t. A *Vénusz* név vagy még inkább egy sokkal konvencionálisabb illetve semlegesebb elnevezés, pl. egy kódszám ugyanazt a bolygót jelöli közvetlenebb módon, kevésbé érthető módon, ahogyan a XVII-es jel jelöli a Grand Siècle-t. Leszögezhetjük tehát, hogy bizonyos jelölések közvetlenebbek (pl. XVII, *Vénusz*) vagy átláthatóbbak, mint mások (pl. gyaloghintó, *Morgenstern*), mert konvencionálisabbak és kevesebb jelentést hordoznak. Ezek a megkülönböztetések természetszerűleg viszonylagosak és teljes mértékben reverzibilisek is (erre még visszatérek), mégis szükségesek ahhoz, hogy kijelenthessük, a fennálló helyzetben az első típusba az erősebben denotatív, a másodikba az erősebben konnotatív — ha jobban tetszik, Dufrenne elnevezésével, erősebben expresszív¹⁶ elemek tartoznak.

Az ellentét jelölési módok között feszül, nem pedig a jelöltek (azonos) természete vagy a jelölők természete között, még akkor sem, ha Sartre vizsgálata a *Saint Genet*-ben a „szavak” mint jelölők és a „dolgok” mint jelentők természete között feltételezi a különbséget. Közben hadd mondjam el, hogy ha ez így lenne, akkor a stílus fogalmát a nyelv konnotatív használata értelmében semmiképp nem tudnánk alkalmazni, a nyelv mindig csak denotatív volna, nem lehetne hordozója sartre-i jelentésnek, azaz konnotációnak. De szembeütnő dolgok ássák alá ezt a hipotézist, maga Sartre is ír néhány híres oldalt a *Situations*-ban¹⁷ a nyelvnek azon (költői) képességéről, hogy jelként és dologként is működhet, tehát a jelölés eszközeként és a jelentés hordozójaként egyaránt. Az eltérő szignifikációs stratégiák nem más-más természetű jeleket alkalmaznak, hanem más szerepet kapnak bennük a jelek. Egy szó (pl. a *nuît* 'éjszaka') szerepelhet mint dolog, és fordítva, egy dolog szerepelhet mint nyelvi kódnak konvencionális jele. Még egyszer végigvehetjük Sartre példáit, fordítva. A XVII-es jel (a 17-essel szemben) a történelem felidézésével konnotálhat egyfajta klasszikus latinságot (ez volna Sartre-nál a *sensus*), és a gyaloghintó beléphet egy olyan közegebe, ahol önkényes lesz a jelentése, például egyéb jelzés hiányában egy háborús

¹⁶ De Sartre a maga részéről elutasítja az *exprimer* — kifejezni ígét, mert szerinte az túlságosan tapad a nyelvi jelöléshez. (*Situations*. II. Paris, Gallimard 1948. 61.)

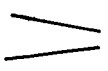
¹⁷ *Ibid.*, 60 sq.

helyzetben egy riksa azt implikálná, hogy az ellenség kelet felől jött, egy gyaloghintó azt, hogy nyugat felől — vagy pont fordítva.

Frege és Sartre vizsgálatainak ismertetése alapján két tételt állíthatunk fel, talán még egy harmadikat is:

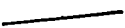
1. Két különböző jel utalhat ugyanarra a tárgyra, az egyik hagyományos denotációval, a másik egyfajta természetesebb, vagy legalábbis motiváltabb felidézéssel; így:


a XVII-es jel denotátuma
a gyaloghintó felidézi


 a Grand Siècle(-t)


2. Ugyanazon jel egyszerre jelölhet egy tárgyat és felidézhet egy másikat; így

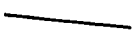
Morgenstern


 a Vénuszt denotálja


 felidézi a reggelt


zsaru

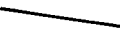

 a rendőrt denotálja



 felidézi a közönségességet

3. Az is előfordul véletlenül vagy szándékosan, hogy ugyanazon jel egyszerre jelöli is és fel is idézi ugyanazon tárgyat; így a *bref* szó ('rövid, kicsi, kis'), mely maga is rövid

bref


 denotálja


 felidézi


 a rövidséget

de ez nem mondható el szinonimájáról (*egyszótagos*), vagy antonimájáról, a *long* hosszú szóról, melyek közül egyik sem idézi fel a hosszúságot.

Még találkozunk ezekkel a jelölőviszonyokkal, de azt már most megjegyezhetjük, hogy a harmadikat szokták a stiliszták általában *expresszivitásnak* nevezni. Tételeim felállításakor gondosan kerültem a *kifejezés* és a *konnotáció* szavakat, melyeket eddig gyakran használtam; mostantól ezeket szűkebb értelmükben szeretném csak alkalmazni (a *felidézést* is, amellyel eddig a két másikat próbáltam kiváltani, speciálisabb esetekre szeretném tartogatni). Mivel ezt a két fogalmat újra kell definiálnunk, már most megkérdőjeleződik Dufrenne javaslata.

Az első tételt szeretném még körüljárni, s bár kissé távolinak tűnhet a kapcsolat, a goodmani szemiotikát hívva segítségül. A *Langages de l'art* második fejezetében és néhány későbbi írásában¹⁸ Nelson Goodman kidolgozta a jelek általános osztályozását, melynek legfőbb ismérve az, hogy szakít Peirce rendszerével, melyet több mint egy évszázada széles körben elfogadtak (és kicsit már elhasználtak). Csak emlékeztetőül, röviden elmondom a jelek hármass felosztását: a *szimbólum* tisztán közmegegyezésre épül (a 'behajtani tilos' tábla); az *index* oksági viszonyt tartalmaz (a füst tüzet jelez); és az *ikon* (a mérleg, mint az igazságosság, a jog emblémája), analógiás viszonyt

¹⁸ Különösen: *Of Mind and Other Matters*. Cambridge, Harvard University Press 1984.

tartalmaz, vagy Charles Morris elvontabb megfogalmazásában, a jelölő és jelölt¹⁹ közös tulajdonságokon osztozik. Goodman a második kategóriát látszólag elveti,²⁰ a harmadikat pedig radikálisan kiritizálja,²¹ érvelése szabad átiratban lényegileg a következő: az analógiás viszony nem fogható meg pontosan, mint közös tulajdonságok hordozása; valójában két dolognak mindig van legalább egy közös jegye (mindketten dolgok), tehát *egyetlen* közös jegy nem elégséges feltétel, kivéve, ha megengedjük, hogy minden hasonlít mindenhez és fordítva — ez persze minden sajátosságától megfosztaná az analógia viszonyát; akkor hát minden jegyünkben egyezniük kell?

Ebben az esetben egész egyszerűen azonosak volnának, sőt numerikusan azonosak (minden jegyünkben osztozni annyit tesz, hogy térben és időben ugyanazt a helyet foglalják el), és az egyik nem jelölhetné a másikat, hiszen egybeesnének; de ha sem *egyetlen*, sem az *összes*, akkor mennyi? Ennyit az analógiáról.

A goodmani osztályozás mégsem korlátozódik csupán a szimbólum közmegegyezésen alapuló (peirce-i) kategóriájára (ha így volna, nem volna mit megkülönböztetni). Annak területét a *szimbolizálás* vagy *referencialitás* kategóriája fedi le, amely magában foglalja az összes „*standing for*” esetet, ahol valami valami helyett áll valamely kapcsolat révén: Goodman inkább a jelek egész birodalmát hívja *szimbólumoknak*. De ennek a birodalomnak megvannak a maga tartományai. A peirce-i szimbólumnak nagyjából megfelel a denotáció osztálya, mint „egyszerű (nyelvi vagy más) felcímkézése egy vagy több dolognak”.²² De a denotáció nem egyetlen módja a referenciának. Létezik legalább²³ még egy, amelyik bizonyos tekintetben éppen az ellenkezője ennek; Goodman ezt *exemplifikációnak* nevezi. Lényegét tekintve e kategória szerepe megegyezik a Peirce vagy Morris által alkalmazott ikonikus jelével, de azt Goodman nem analógiás viszonnal magyarázza, hanem az azonos osztályhoz való tartozással vagy (ami ugyanezt jelenti) azonos jegyek birtoklásával:

„Mivelhogy minden vagy majdnem minden denotálhat, illetve reprezentálhat majdnem bármit, egy dolog csak olyat tud exemplifikálni, ami hozzá tartozó”, azaz egy meghatározó jegyet, ami az összes illet tartalmazó dologgal is összefüzi. „Például ahhoz, hogy egy szó denotátuma a piros színű dolog legyen, elégséges feltétel, hogy csak utaljon erre; de ahhoz, hogy a zöld pulóverem exemplifikáljon egy predikátumot, nem elég, hogy a pulóver utaljon a predikátumra. Az is szükséges, hogy predikátum denotátuma is a pulóver legyen; azaz meg kell engedni, hogy a predikátum utaljon a pulóverre.”²⁴ Egyszerűbben mondva: hogy a „zöld” színt példázhassa, a pulóveremnek zöldnek *kell lennie*. Amint az a nevéből is kiderül, az exemplifikáció olyan (motivált) szimbolizáló mód, ahol a tárgy (ez lehet egy szó) azt az osztályt képviseli, amelyikhez tartozik és ahol a másik oldalról nézve a predikátum illik a

¹⁹ „Egy jel akkor ikonikus, ha vannak közös tulajdonságai *denotátumával*.” = Signs, Language and Behavior. New York, Prentice Hall 1946.

²⁰ Ez mégsem akadályozza meg őt abban, hogy véglegesen használja az „*esztétika szimptomái*” kifejezést.

²¹ Seven Strictures on Similarity. = Problems and Projects. New York, Bobbs-Merrill 1972.

²² Of Mind. 61. — A „több dolog” kifejezés egyszerűen azt az esetet jelöli, mikor egy terminussal egy osztályt nevezünk meg — ez számtalanszor előfordul, pedig kevésbé illik a nominalista álláspontot elfoglaló Goodmanhez.

²³ *Legalább*, mert Goodman több esetben is nyitva hagyja a listát, és azért is, mert a *citátum* referencialitásának milyensége nem egyértelmű, önálló státusú vagy az exemplifikáláshoz csatolandó...

²⁴ Ibid., 92.

példára²⁵ — azaz denotátuma annak. Ez a fajta kölcsönösség egy egyszerű képlettel leírható: „ha *x* exemplifikálja *y*-t, akkor *y* denotátuma *x*.”²⁶ Ha a pulóverem a „zöld” színt exemplifikálja, akkor a *zöld* denotátuma a pulóverem színe; ha az „ujjatlan szabást” képviseli, akkor az *ujjatlan* denotátuma a szabásfajta, stb., hiszen egy tárgy több tulajdonságot is exemplifikál.

Ebben az esetben is elmondhatjuk, hogy a denotálás és exemplifikálás között nem az a különbség, hogy az alkalmazott jel milyen természetű, hanem azt, hogy mi a funkciója: ha ugyanazt a mozdulatot karmestertől látjuk, minőségileg konvencionálisnak fogjuk fel, ellenben ha a tornatanár végzi, akkor példa vagy modell értékű²⁷ — el tudjuk képzelni annak következményeit, ha az első esetet, mely fizikai megjelenésében azonos a másodikkal, a helyzetek felcserélésével interpretálnánk. Ugyanazon *bref* ('rövid, kicsi, kis') szó denotálhatja a rövidséget, példázza az egyszótagúságot, a francia szót stb.

Az exemplifikáció lehet szó *szerinti*, ilyenek voltak az eddig látott példák, vagy figuratív, azaz — Goodman szerint, aki csak egyfajta alakzatot tart ideillőnek — metaforikus is. Nem fogom részletesen elmondani, milyen módon kerül el Goodman a metaforának az analógia terminussal való definícióját, vagyis az analógia vulgáris jelentésével — a hasonlósággal vagy „megfeleléssel” — való azonosítását. A metafora szerinte pusztán a predikátum egyik „területről” egy másikra való átvitele, amit a homológia tesz lehetővé (ez az arisztotelészi analógia), miszerint *x* az *A* területen az, ami *y* a *B* területen. Ha feltesszük, hogy a *C*-dúr a tonalitás területén az, ami a fenségesség a morális tulajdonságok területén, akkor ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a *Jupiter-szimfónia*, melyet *C*-dúrban írtak, metaforikusan exemplifikálja a fenségességet, innen ered a neve. Ha feltesszük, hogy a szürke a színek területén az, ami a szomorúság az érzelmekben, akkor azt mondhatjuk, a *Guernica* metaforikusan az elkeseredést exemplifikálja. Ha feltesszük, hogy az elől képzett magánhangzók a beszédhangok közül megfelelnek a világos színeknek a vizuális spektrumban, azt mondhatjuk, amit Mallarmé, vagyis hogy a *nuît* (éj) szó metaforikusan (és bosszantóan?) a világosságot példázza.²⁸ A metaforikus exemplifikáció hétköznapi nevén nevezve nem más, mint *expresszió*. Ilyen értelemben a *Jupiter-szimfónia* a fenségességet *fejezi ki*, a *Guernica* a szomorúságot és a *nuît* 'éj' a világosságot. A fentebb ismertetett egyenlet így változik tehát: „Ha *x* kifejezi *y*-t, akkor *y* metaforikusan denotálja *x*-et.” Ha *nuît* a világosságot fejezi ki, akkor a *világos* denotátuma metaforikusan az

²⁵ Ugyanazon tárgy nyilvánvalóan mindig több osztályhoz is tartozik egyszerre, kivételt képeznek a biológiai típusú tudományos rendszerek. A zöld pulóverem egyszerre tartozik a pulóverek osztályába és a zöld tárgyak osztályába. Az exemplifikáció tehát *ad libitum* referencia, amelyet a kontextusnak kell tisztázni. Ennek természetét és eszközeit meghatározni gyakran nehéz. Goodman szívesen utasítja vissza ezt, mondván, hogy a denotációs viszonyt sem könnyebb azonosítani. Nekem az a gyanúm, hogy azért ez mégis könnyebb, mégpedig az erősebb konvenciók miatt.

²⁶ Langages de l'art. 127.

²⁷ Ibid., 95.

²⁸ Mi az alapja ennek a fajta exemplifikációnak? Ezt a zavarba ejtő kérdést, ugyanúgy, mint a szó szerinti példázás esetében, ezekkel a szavakkal védi ki Goodman: a szemiotikának nem feladata, hogy jelölés-viszonyokat *alapozzon meg*, csak azt kell leírnia, hogyan funkcionálnak ezek effektíve vagy hipotetikusan. Ha a szürke szomorúsága vagy a *C*-dúr fenségessége csak illúziók volnának, előítéletek, pontosabban a címek — *Guernica*, *Jupiter* — okozta hatás, ez még mind nem jelenti azt, hogy ezeknek a minőségeknek ne volna létjogosultságuk.

éj. Egyszerűbben fogalmazva a *nuit* – 'éj' metaforikusan világos, csakúgy, mint a *bref* szó szerint rövid. Körülbelül ezt mondta Mallarmé, és biztos így értette Flaubert is, mikor a *Bovarynét* szürke (vagy barnásfekete) regénynek a *Salammbót* pedig bíbornak titulálta.

Hála Goodmannek, a stilisztika által ránk hagyottnál pontosabb és tágabb értelmű expressziómeghatározás áll mostanra rendelkezésünkre. Pontosabb, mert alkalmazható a *nuit* – metaforikusan világos esetére, de nem alkalmazható a *brefre* – a szó szerint rövidre, ami nem kifejezi, hanem egyszerűen exemplifikálja a rövidséget. Szélesebb azonban annál, amelyekre implicite az expresszivitás szó stilisztikai használata épül. Mert ha a *bref* egyszerre jelenti és exemplifikálja a rövidséget,²⁹ akkor ezzel szemben, mondaná Mallarmé, a *long* 'hosszú' „ellentmondóan” a hosszúságot jelenti, de a rövidséget exemplifikálja. Mindkét szó „példa értékű”, bár az egyik esetben a példa megkettőzi és megerősíti a jelentést, míg a másik esetben ellentmond annak. Hasonlóképpen a metaforikus síkon, ha a *nuit* kifejezési módja ellent mond is a jelentésnek, a mély hangrendű *ombre* 'árnyék' szócé megduplázza a jelentést (Mallarmé véleménye szerint). A stiliszták *expresszivitás fogalma* csak ezeket a megduplázó (vagy redundáns) eseteket fedi le mint *bref* vagy *ombre*. Pedig az expresszióknak vagy exemplifikációnak ez csak egy jellemző esete – amit Goodman „autoreferenciának” hív. A stilisztika ide kapcsolódó kratüloszi szemléletének hátulütőiről később még szólnunk.

Az újradefiniálás következtében a szignifikációnak három típusa is jól körvonalazódik előttünk. Az egyik (a denotáció) változatlan marad. De a másik kettő – ugyanazt a helyet elfoglalva, mint a korábbi *expresszió*, *felidézés*, *konnotáció* – visszavezethet egy utolsóra, hiszen a goodman-i expresszió az exemplifikációnak csak metaforikus variánsa. Emlékszünk még az általam már átirrt Guiraud-féle formulára; ezt minden nehézség nélkül erre változtathatnánk: „A stílus a szöveg exemplifikatív funkciója, ellentétben annak denotatív funkciójával.”

Most ehhez az új fogalmi síkhoz kell igazítanunk a *konnotáció* terminust,³⁰ jelentését el kell különítenünk az *exemplifikációétól*. Első értelmezése tulajdonképpen a szó etimológiájából következik: *kon*-notációnak logikusan csak járulékos jelentés nevezhető, mely *hozzáadódik* egy denotátumhoz; ez nyilvánvalóan nem áll fenn minden exemplifikációs utalás esetében: ha a zöld pulóverem nem denotál semmit, nem lehet azt mondani, hogy az a konnotátuma, amit exemplifikál.³¹ Ha számomra ismeretlen értelmű ideogrammat látok, az számomra a kínai írást képviselheti, mégsem mondhatom, hogy ezt konnotálja, mivel nem denotál semmit. Nem minden exemplifikáció konnotáció tehát, az utóbbi csak egy esete az exemplifikációnak, nevezetesen az, amikor a példa egy denotátumhoz járul.

²⁹ Ez az, amit előbb és átmenetileg „felidézés”-nek neveztem. Könnyen belátható, mennyivel találósabb, de legalábbis elegánsabb az *exemplifikál* (képviselel, példáz).

³⁰ Ez a fogalom természetesen idegen Goodman rendszerétől.

³¹ Tágabb értelemben mindamellett lehet alkalmazni a konnotáció terminust úgy, hogy nem denotátumhoz járul, hanem gyakorlati funkcióhoz: például a zöld pulóverem ruhadarab szerepén túl társadalmi konnotációt is hordoz, ha éppen divatos szín a zöld, vagy úgy, hogy éppen nem az. Ez a fajta alkalmazás gyakori a szemiotológiában, sőt a nem irodalmi esztétikában is: gyakorlati szerepén túl – ez az oromzat alátámasztása (remélem) – a Panthéon oszlopai a neoklasszicista esztétikát is konnotálják.

Lehet még szorosabban értelmezni a fogalmat, ahogy azt Hjelmslev definíciója sugallja, mely szerint a konnotáció másodlagos jelentés.³² Eddig úgy beszéltem a *denotáció/konnotáció* viszonyról, mintha az szimmetrikus és egyensúlyi helyzetű volna. Természetesen ez sokszor van így, például mikor ugyanazon *long* szó denotátuma a hosszúság, és közben a rövidséget példázza. De nem ugyanilyen a reláció akkor, ha ugyanazon *long* szó denotátuma a hosszúság és a francia nyelvet képviseli. Miért? Goodman nem tér ki erre a problémára; egy rövid történet azonban útbaigazíthat minket. A II. világháború idején történt, hogy két, angolul nem beszélő német kém Anglia földjére dobtak le (volt rá példa). Szomjasak voltak, bementek egy bárba, és inni kértek, miután gondosan kitervelték, mit fognak mondani: „*Two Martinis, please*”. A magabiztosabbik mondta a rendelést. Szerencsétlenségükre evvel a nem várt, bár előrelátható kérdéssel válaszolt a pultos: „*Dry?*”. A kevésbé kompetens erre fatálisan — de mennyire — azt válaszolta: „*Nem, zwei!*” Ebből tudjuk, miért vesztették el a háborút a németek.

Mi a mese tanulsága? Az, hogy (nagyjából) ugyanaz a hangsor³³ az egyik nyelvben szó és másik nyelvben egy másik szó. A szó (és nyelvi hovatartozása) nem határozható meg alakjából, a „teljes jel” funkcióját kell vizsgálni, azaz, hogy miként kötődik az alak a jelentéshez. A [drai] hangsor sem nem német, sem nem angol szó: abban az esetben német, ha jelentése 'három', és akkor angol, ha jelentése 'száraz'. A [lo] hangsor nem francia szó; de az már igen, ahol ez a hangalak a 'hosszú' jelentéshez kapcsolódik. Másszóval, a franciaság konnotálása nem egyszerűen hozzáadódik a szó denotatív funkciójához. Egyenesen tőle függ, másodlagosan, ezt a szinteltolódást illusztrálja Hjelmslev tétele (ERC) RC és Barthes lépcsős táblázata. A (teljes) *long* szó itt nem kettő, de legalább négy dolog jelölését hordozza magában: denotátum (hosszúság), fizikai minőségének exemplifikációs értéke (rövidség), az ezek kapcsolatából következő konnotatív értékek: a francia nyelvhez való tartozás és „anti-expresszív” jellege.

Ebből az következik, hogy nem szabad összetévesztenünk — sajnos a *jel* terminus használatával ezt teszi a köznyelv — a jelölőt ([lő]) és a teljes jelet ([lő] = *long* vagy röviden *long*). A pusztán exemplifikációs értékek az elsőhöz kapcsolódnak (a [lő] rövid), a konnotatívak a másodikhoz: a *long* francia szó. Talán nem árt még két példát hozni, hogy szilárdabbak legyenek alapjaink. A *patate* 'krumpli' szó, mint egyszerű jelölő ([patat]) alapjaiban véve nem vulgáris, hisz denotátuma lehet (akár) egy egzotikus gyümölcs is; ami már valóban vulgáris, az a 'burgonya' helyett álló *patate*. Ugyanígy, önmagában a *coursier* 'paripa, kifutófiú' szó nem fennkölt, hisz egész egyszerűen hordárt is jelenthet; akkor fennkölt, ha „lovat” jelöl. A konnotáció nem egyszerű járulékos értéként vagy értelmet kiegészítő elemként kapcsolódik a denotációhoz, hanem teljes mértékben a denotálás módjának függvénye, *derivált*

³² Langage de connotation et métalangage. = LOUIS HJELMSLEV: Prolégomènes à une théorie du langage. (1943.) Paris, Éd. de Minuit 1968.; ROLAND BARTHES: Éléments de sémiologie. (1964.) = L'Aventure sémiologique.

³³ Vagy betűsor: a *chat* grafikus jelölő francia és angol szó is lehet, *chat* (francia) 'macska', *to chat* (angol) ige 'fecsegni' (N. GOODMAN — C. ELGIN: Reconceptions and Philosophy and Other Arts and Sciences. London, Routledge 1988. 58.). Vagy egy másik teljes egybeesés: *rot* németül 'piros', angolul 'rohadni'.

érték. Az exemplifikációnak — ami az összes extradenotatív értéket, azaz az összes stílushatást magában foglalja — ez tehát csak egy aspektusa.

A nyelvi elem exemplifikációs képességei között szét kell választani azokat, amelyek a jelölő fónikus vagy grafikus testétől,³⁴ és amelyek annak szemantikai szerepétől függenek. Vegyük a már vizsgált francia *nuît* szót, mely jól elemezhető. Első szinten, tehát a jelölő szintjén a nyelvi konvenció alapján a [nui] denotátuma az 'éjszaka'; ugyanezen a szinten maradva fónikus oldalon a következő tulajdonságokat exemplifikálja: a diaeresis hiányában az egyszótagúságot, az [n] nazális mássalhangzóval kezdődő szavakat, a nyitódó [ɥi] (egy szemikonszonánsból és egy előlképzett magánhangzóból összetevődő) diftongussal végződő szavakat, képes rímelni a *luit* szóra, stb.; a grafikus oldalt tekintve, összes grafikus jellemzője, egyebek között bizonyos számú függőleges egyenese (most szabadon asszociáltam) a könnyűség benyomását kelti; végül ugyanezen a szinten, de metaforikusan értelmezve, amiatt, hogy sokak szerint a magas magánhangzók és a világosság (szívesen ide veszem még a könnyűség és a frissesség fogalmait is) homológias viszonyban állnak, a híres, de paradox világosságot is kifejezi ez a szó — amelyen Mallarmé szeretett sajnálkozni — és a *luit*-re való rímelése is megerősítést nyer. Második szinten, a „teljes szó” szintjén a [nɥi] = *nuît* francia szavak osztályát képviseli, mégpedig a névszókat, illetve a nőnemű élettelent kifejező főneveket, azoknak a nemiséghez kapcsolódó összes affektív értékével — a gondviselés keze által antonímája (*jour* 'nappal') hímneműsége még jobban megerősíti ezt a nemiséghez kötődést. A nemekre vonatkozó konnotáció jelentős stílárius potenciával bír — csak azokban a nyelvekben, ahol nincs neutrum (ilyen a francia), vagy rapszodikus a neutrum (német) — erről Bachelard írt gyönyörűen a *La Poétique de la rêverie* egyik fejezetében.³⁵

Ez lenne minden? Nem hiszem, mivel azontúl, hogy egy szó szó szerinti exemplifikálójá minden osztálynak, amihez tartozhat, irányított asszociációval (vagy indirekt úton) felidézhet még más csoportokat is, melyekhez jellegzetes módon kapcsolódik. Ennek megfelelően, erőltetés vagy mesterkéeltség nélkül kijelenthető, hogy a *nuît* szó jellemző Racine-ra, vagy Mallarméra, stb., relatív gyakorisága okán titulálhatjuk akár stílusjegyüknek is, például szokás azt mondani, hogy a metonímiák gyakori használata Proustra jellemző stílusjegy, ahogy Proust maga az imparfait gyakoriságát Flaubert tipikus vonásának tartotta. Ezek az esetek képezhetik az alakzatos exemplifikációnak olyan alcsoportját, amiről Goodman nem írt: ez lenne a *metonímikus* exemplifikáció. Javasolom, hogy csatoljuk ezt a két goodmani fogalomhoz, az *exemplifikáció*hoz (szó szerinti) és *expresszió*hoz (metaforikus) az olyan természetesen adódó *felidezés* terminus alatt (amit most tágabban vett Bally-féle értelemben használunk). Ha elfogadjuk, hogy a *nuît* mondjuk Racine-ra jellemző — vagyis egyeseknek (inkább) Racine-t idézi fel — nem azért értünk vele egyet, mert szó szerint van benne

³⁴ *Test* alatt itt *virtuális* anyagiságot kell érteni: a *nuît* szónak, mint típusnak semmi köze az anyagsághoz, de grafikus vagy fónikus példányai (*tokens*) mutatnak bizonyos fizikai jegyeket. Ezek a jellemzők az agyban a típus említésekor felbukkannak, egyébként az említés maga már egy példány felidézése. Másodszor, kulturális kompetenciánk függvényében a grafikai forma közvetíti nekünk a fónikus jellemzőket: a *nuît* szót csak magamban olvasom, de így is „hallom” a [nui] hangsort. Ennek fordítottja nem ilyen nyilvánvaló, és nem érhető el az analabéták számára.

³⁵ CHAPITRE I.: Le rêveur de mots. Paris, PUF 1965. — A *jour/nuît* párosról ld. még: Figures. II. 101–122.

ez a sajátosság — lásd [lő]-ban a rövidség —, nem is metaforikusan — lásd a *nuit*-ben a világosság —, hanem mert metonímikusan van benne, a *nuit* szó (felteszem) sajátosan társul Racine életművéhez. Ezzel nem akarom azt állítani, hogy ezen a szinten elképzelhetetlen volna a metaforikus exemplifikáció: biztos az is tetten érhető stílus — *imitációk* formájában — amelyek nem elégednek meg azzal, hogy stíluselemeket vegyenek át az utánozandó szerzőtől, hanem odáig merészkednek, hogy már ők maguk generálnak ilyet, elvileg tipikusat, ami materiálisan nem is volt jelen az imitált korpuszban. Tudjuk, Proust mennyire büszke volt arra, hogy a tudomása szerint Renan által egyszer sem leírt *aberrant* 'aberráns, tévelygő' melléknevet, ami véleménye szerint „tipikusan renani”, beletette Renan utánzó stílusgyakorlatába: „Ha olvastam volna nála ezt a szót, nem lennék ilyen elégedett a találmánnyommal” — ami nem más, mint a renani melléknév. A szó megléte az eredetiben pusztán de facto *renanéma* volna, kitalálása ellenben igazi *renanizmus* de jure.³⁶

Ez alkalommal, nem goodmani értelemben véve, metaforikusnak nevezem ezt az átvétel nélküli utánzást a fennálló tipikus analógiás viszony miatt: (Proust szerint) az *aberráns* hasonlít a renani nyelvhasználatra, bár nem képezi annak részét. Kiemelt fontosságú az ilyen viszony a stilisztikában: az *-émák* ismerete nélkül képtelenek volnánk azonosítani a stílust, és alkotó módon utánozni sem lehet azt — tehát élettel telíteni és termékennyé tenni — anélkül, hogy felismerőképességünket ne fejlesztenénk teremtkészséggé, anélkül, hogy mi magunk képesekké válnánk *-izmusokat* kitalálni. Minden élő hagyomány, így mindenféle művészi haladás is jórészt ezt a nyomot követi.

Azért mondom művészt általános értelemben, mert *mutatis mutandis* ezek a kategóriák mindenfajta művészetben érvényesek — még akkor is, ha sok a *mutanda*, amit meg kell *mutare*: a Jupiter-szimfónia (egyebek között) képviseli a szimfónia műfajt, a C-dúr hangnemet, felidézi (egyebek között) a klasszikus stílust, kifejezi (egyebek között) a fenségességet; a reimsi katedrális képviseli a gótikus művészetet, felidézi a középkort, (Michelet szerint) „a lélek sóhaját” fejezi ki, stb. Az átvétel nélküli utánzás³⁷ univerzális jelenség: emlékezzenek csak, hogyan talál ki Debussy vagy Ravel spanyol zenét, és hogyan fest Cézanne Poussin-t (szerinte) „d'après nature”.

Nem az elvi megkérdőjelezés kifejezése végett tettem ki a relativizáló zárójeleket, inkább azért, hogy aláhúzzam választott példáim *ad libitum* jellegét: egy tárgynak az lesz a denotátuma, amit a konvenció reá hagyományoz, és első vagy második szinten azt példázhat, amit valamelyikünk szó szerint, metaforikusan vagy metonímikusan — jól-rosszul — hozzákapcsol. Hogy a kapcsolás helyes vagy hibás, nem befolyásolja a kapcsolat kialakításának módját, megítélése pedig a közvélemény dolga. Valószínűleg helytállóbb a Guernicát „sötétnek” tartani, mint „üdének”, az első mégsem kevésbé metaforikus, mint a második, és a *nuit* szót Racine-ra utalónak tartani való-

³⁶ Ld. Palimpsestes. XIV. fejezet. — Proust megjegyzése egy 1908. március 23-án Robert Dreyfus-höz írott levelében található.

³⁷ A két módszer között nem olyan éles a választóvonal, mint azt a fogalmazás sugallja: nem lehet úgy utánozni egy stílust (még kreatívan sem), hogy ne kölcsönözzük belőle sémáit újbóli felhasználás céljára. De ugyanúgy lehet mondani, hogy Ravel utánozza a spanyol zenét vagy hogy dallam és ritmus sémákat vesz kölcsön belőle.

színűleg pontosabb, mint balzacinak vagy Molière-inek tituálni, de ezek ugyanolyan metonímikus viszonyban állnak.

Azt állítottam — Hjelmslev után —, hogy helyesebb volna a *konnotáció* terminust az exemplifikáció másodfokon érvényesülő, annak denotációs viszonya által létrejövő produktumának megnevezésére korlátozni — így kizárnánk *stricto sensu* használatát a nem denotatív jellegű művészeti ágakban, például a zenében, az építészetben vagy az absztrakt festészetben. Viszont ismét be kell látnunk, hogy nem zárhatjuk ki a járulékos szignifikációk jelölésére szolgáló, szélesebb értelemben vett használatát, például amit az sugall, ahogyan Mozart elrendezi a hangokat, Bramante felállítja az oszlopait vagy Pollock fröcsköli a vásznat. Mivel minden egyes szimbólumviszony egy következő szinten óhatatlanul feltárja saját szimbólumértékét, ezt mindenképpen konnotációnak kell neveznünk, sőt akár metakonnotációnak. Így tehát abból a tényből, hogy a [lő] jelölő elsőfokon a rövidséget példázza, az következik, hogy másodfokon a *long* szó, mint azt mondtam, az „anti-expresszív” jelleget példázza, illetve konnotálja. Természetesen ugyanilyen módon *bref* az „expresszív” jelleget konnotálja stb. A jelölők exemplifikáló értéke — bár önmagában még nem konnotatív — *meghatározza* a konnotatív értéket is. Hiszen minden verbális elemet — kiterjesztve: minden verbális láncolatot — mindig lehet expresszívnek vagy anti-expresszívnek, de akár neutrálisnak vélni, és ez a vélelem ad minden pillanatban a szövegnek — még a legbanálisabbnak is — exemplifikáló hatalmat, ami a stílus alapja. Egyszerűbben szólva: azon felül, amit a szöveg *mond* (denotál), minden percben *ilyen* vagy *olyan* (például lapos, mint a járda); Sartre most úgy mondaná ezt saját nyelvén, hogy a szavak, mondatok és szövegek mindig egyszerre jelek és dolgok. A stílus nem más, mint e kettő érzékeny aránya, keveredése, ezt Jakobson így hívta: a szöveg „percipialhatósága”.

Ennek (a szó szoros értelmében³⁹) elemi leírásnak is ki kell térnie a szöveg stílus-lehetőségeinek egy másik, fő aspektusára. Vegyük csak elő ismét a mi kifogyhatatlan *nuit* szavunkat. Eddig szó szerinti, azaz egyszerű vagy direkt szerepében vizsgáltuk, amikor éjszaka volt a jelentése. De mindenki tudja, hogy ezenkívül van másik is, erről tanúskodik Hugo két sora:

Ah, Seigneur, ouvrez-moi les portes de la nuit,
Afin que je m'en aille et que je disparaisse³⁹

vagy Racine alábbi sorai, ahol mindkét értelem jelen van (syllepsis):

...Gondold, gondold csak át azt a kegyetlen éjet,
Amely egész népünk számára örök éj lett, ...⁴⁰

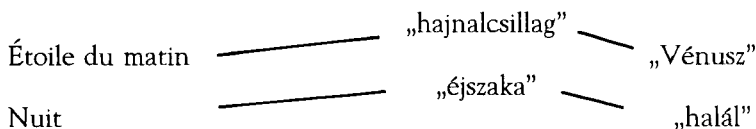
³⁹ A szó szoros értelmében, hiszen a tanulmány rövid terjedelme miatt eddig verbális elemekre (főként szavakra) hivatkoztam, s az volt a szerepük, hogy saját nyelvi szintükön mutassák be a szöveg általános stíluslehetőségeit. Módszerem előfeltevése a következő volt: ami érvényes az elemekre, a *fortiori* érvényes az egységre.

³⁹ V. HUGO: Veni, vidi, vixi. = Contemplations. (Ó, Uram, nyisd ki nekem az éj kapuit, hogy kimehessek és eltűnhessek. — A ford.)

⁴⁰ „Songe, songe Céphise, à cette nuit cruelle.
Qui fut pour tout un peuple une nuit éternelle.”

J. RACINE: Andromaché. III. felvonás 8. jelenet. Ford. Szabó Lőrinc.

A második jelentés, ami nyilvánvalóan a halál, alakzataból szerveződik, történetesen egy metaforából, mely tipikusan leírható Arisztotelész analógia-terminusával: az életnek a halál olyan, mint a nappalnak az éjszaka.⁴¹ Miután tisztáztuk alakzatértékét, kijelenthetjük, hogy Hugo és Racine versében a *nuît* szó denotátuma a halál. Szemben az ismert goodmani posztulátummal nem közvetlen ez a denotáció, Frege sémájához igazodik. A *nuît* denotáló jelet kapcsolatba hozza a „halál” denotátummal, mégpedig az elsődleges „éj” denotátum segítségével, ami itt a Frege-féle Sinn szerepben áll, mint a „halál” megnevezési formája, csakúgy, mint a „hajnalcsillag”, a Vénusz megnevezési módjaként (a mód általában egyfajta alakzat: itt körülírás). A szó szerinti denotátum hasonló helyet foglal el, mint Fregénél a Sinn:



Mindegyik alakzatban a két denotátum között fennálló logikai viszony a meghatározó, a klasszikus alakzattan szerint ezek a következők:

a metaforában a hasonlóság, a metonímiában a megfelelés (*szoknya* a „nő” helyett), fizikai rész-egész viszony (*vitör* a „vitörláshajó” helyett) vagy logikai rész-egész viszony („ember” helyett *halandó*) pl. a szinekdochében⁴² és ennek predikatív variánsaiban: a litotészből és a hyperbolából⁴³, az iróniában az ellentétesség.

A trópusok, ezek az „egy szavas jelentés alakzatok” (Fontanier) nem töltik ki maradéktalanul az alakzatok vagy indirekt denotációk terét, de modellálhatják azt, a *Rhétorique générale*⁴⁴-ből kölcsönzött elvek szerint vizsgálván kiterjedésüket:

<i>Kiterjedés</i>	<i>szó</i>	<i>szó</i>
<i>Szint</i>		
<i>jelentés</i>	metaszeméma (trópus)	metalogizmus (stílus és gondolati alakzat)
<i>forma</i>	metaplazmus (hangalakzat)	metataxis (szerkezeti és elokúciós alakzat)

⁴¹ Ne keverjük össze a metafora-alakzatot — indirekt denotáció (*nuît* = halál) — a goodmani metaforával — az expresszió fő mozgatója (*nuît* metaforikusan példázza a világosságot).

⁴² A rész-egész viszony kétértelműsége miatt az egész osztály heterogén jellegű, két fajtája a következő: általánosító (*halandó* — ember) és egyénítő (*Harpagon* — zsugori). Ld. M. LE GUERN: *Sémantique de la métaphore et de la métonymie*. Paris, Larousse 1973. III. fejezet.

⁴³ Abban az értelemben predikatív variáns, hogy az eufémizmus (litotészből) leírható, mint predikatív szinten általánosító szinekdoché: *Egyáltalán nem utállak* általánosítja azt, hogy „Szeretlek”, hiszen a „szerelemi” (az érzélem erős) benne foglaltatik abban, hogy „egyáltalán nem utálni” (az érzélem gyenge). Ezzel szemben a hyperbola ebben a terminológiában egyénítő jellegű szinekdoché: „Ön nem stupid” helyett az „Ön zseniális”, hiszen a zsenialitás a stupiditás hiányának egy esete.

⁴⁴ M-csoport: *Rhétorique générale*. Paris, Larousse 1969. 33. — „Az alakzatok általános osztályozása” — nagymértékben átalakítva közlöm.

A táblázatból remélem kitűnik az a két irány, amelyen végbemegy az egyes szóképek beillesztése az alakzatok általános eseteibe. A horizontális kiterjedés nem hordoz problémákat (szó vagy szószegmens szintjétől a kisebb-nagyobb szócsoporthozig⁴⁵), hiszen az csak alkalmi körülmény, hogy hány szóra épül a kép, ez alapján ritkán tudjuk meghatározni minőségét: a következő antifrázis „Ön igazi hős” lefordítható akár úgy, hogy „Ön *gyáva*”, akár úgy, hogy „Ön *nem hős*”, sőt lehet „Ön bizonyára hősnek képzei magát” — ezekben az esetekben az ironikus hangsúly egyik szóról a másikra helyeződik, vagy áttevődik az egészre, de a kifejezés átvitt értelme nem változik. Ugyanígy sok hagyományos metafora egész mondatból áll: butaság volna egy olyan szólásban, mint „Il ne faut pas mettre la charrue devant les boeufs = Szarva közt a tőgyét...” a metaforikus *elemet* keresni. Ilyen esetben, Frege is így gondolta, az egész mondat sugallja a képletes jelentést (a mondat „igazságértékér”): „Sorrendben kell haladni”, kitérvén a szó szerinti értelemre. Ami a „gondolatalakzatokat” illeti, Fontanier megmutatja, hogy egyébként vitatott alakzat státusuk attól függ, a befogadó mennyire érzi komolynak őket: a költői kérdés (Kitől hallottad?) csak akkor alakzat, ha úgy interpretáljuk, mint ami tagadást hordoz magában, a *határozat* alakzat, mert már megszületett döntésről tanúskodik (pl. Didóé az *Aeneis* IV. könyvében), de az őszinte *kétkedés* (pl. Hermioné az *Andromakhé* V. felvonásában) nem alakzat.

Pedig a gondolatalakzatok nem *ad libitum* jellegűek. Mégis *tekinthetünk* adott esetben az átvitt értelemről, és szó szerint vehetjük őket, ahogy tette Breton a Saint-Pol-Roux perifrázisaiban, a logikai vagy szemantikai széttartás ellenére is; Breton épp ezt a széttartást használja ki, amikor a *mamelle de cristal* [‘kristályemlő’]-t vagy a *le lendemain de chenille en tenue de bal* [‘holnapai bálruhás hernyó’]-t szó szerintivé teszi. Ezek az alakok nem „szűrreálisak” csak attól a pillanattól, mikor újragondoljuk szokásos képi értelmezésüket — *kancsó, lepke*: „Fogja be a lepkéjét a kancsójába! Amit Saint-Pol-Roux mondani akart — biztos lehet benne — meg is mondta.”⁴⁶ Legalább háromféleképpen lehet olvasni ezt az alakzatot: a) ahogy senki nem olvassa, és amit Breton elítél, hogy saját javaslatát érvényesítse, az a következő — az átvitt értelmű denotátumot kell behelyettesíteni, figyelmen kívül hagyva a szó szerinti értelmet; b) Breton módszere: a szűrreális „kép” akkor tűnik elő, ha nem vesszük tekintetbe az alakzatot; c) az alakzatként való értelmezés mind a két jelöltet észleli és tekintetbe veszi: az, hogy a *mamelle de cristal* kétségtelenül kancsót jelöl, illetve a *nuit* néha a halált jelöli, persze nem jelenti azt, hogy ugyanolyan hatást érne el a szerző, ha kancsót vagy halált írta. De az alakzatok kérdése soha nem egyértelmű és néha még sokkal kétségesebb a diagnosztika. Mivel a dolognak nincsen „külön” elnevezése, a katarézis például (asztalláb) olyan metaforának tekinthető, amelyben a szó kiterjesztett szó szerinti értelmében szerepel; a negatív vagy tagadó metaforák („Az élet nem rózságy”) csak akkor érthetők metaforikusan, ha a kontextus is metaforikus („... hanem inkább töviságy”) és nem szó szerinti („... hanem az az időszak,

⁴⁵ Borges szerint a „Funes el memorioso” („Funes, az emlékező”) című meséje egészében nem más, mint az „álmatlanság metaforája”.

⁴⁶ „Retirez votre papillon dans votre carafe. Ce que Saint-Pol-Roux a voulu dire, soyez certain qu’il la dit.” — Részlet: Point du jour. Paris, Gallimard 1934. 26.

ami a születés és a halál között eltelik.”);⁴⁷ viszont a metonímiák és szinekdochék jó része felfogható szó szerint is (szalad a *szoknyák* után; l’or tombe sous le fer) stb. A figuralitás tehát sosem a szöveg objektív sajátága, mindig az olvasótól és az ő interpretációjától függ — még akkor is, ha az interpretáció és a szerző szándékai ténylegesen találkoznak.

A vertikális kiterjedést a metaszemémától a metaplazmusig (ezek közül például a metataxist, például az ellipszist vagy az inverziót, melyek csak a mondat szintjén találhatók meg) sokkal nehezebb elemezni, mert ezek a „formaalakzatok” — ilyen a *prof* rövidítés, a *sourdingue* megnyújtás, az egyszerű inverzió mint *meuf*, vagy összetettebb mint a *louchéhem*, vagy akár a részleges helyettesítés mint a *Paname*⁴⁸ — általában semmilyen szó szerinti jelöltre nem támaszkodhatnak, mely közvetítő szerepet játszhatna köztük és az átvitt denotátum között; a fregei kitérő itt hiányozni látszik. Valójában van itt is kitérő, csak ez esetben nem értelmi, hanem formai: mégpedig a szavak „helyes” alakja — *professeur*, *sourd*, *femme*, *boucher* vagy *Paris*, amit a hangalak deformációja szinte⁴⁹ ugyanolyan szükségszerűen idéz fel, mint a „halál” értelmű *nuît* szó szerint az „éjszakát”.

Ugyanez áll természetesen a metataxisra is: a *Bourgeois gentilhomme* inverziót tartalmazó idézetének denotátumához („D’ amour, belle marquise . . .”) a standard felépítésű mondaton át vezet az út. A metaplazmus vagy metataxis esetében a denotáció indirekt úton megy végbe, mind a forma-, mind a jelentésalakzatok körében. Az indirekt denotáció⁵⁰ ezen eseteiben (akár értelmi, akár formai a kitérő) maga az indirektió csakúgy, mint minden módosulás, mely a kiinduló jelölőtől (*nuît*, *prof*) a végső denotátumhoz⁵¹ elvezet (’halál’, ’tanár’) másodfokon exemplifikál is, és saját

⁴⁷ A negatív vagy tagadó metaforáról ld. T. BINKLEY: On the Truth and Probity of Metaphor. = Journal of Aesthetics and Art Criticism. 22. 1974.; T. COHEN: Notes on Metaphor. = *ibid.*, 34. 1979.; M. BEARDSLEY: Aesthetics. XXV; N. Goodman: Of Mind. 74–75.

⁴⁸ Magyarul: tanár, süket, asszony, hentes, Párizs — A ford.

⁴⁹ Szinte: természetesen találhatnánk olyan beszélőt, aki nem ismerné fel az alaki változatot, mert a helyes alak az ő nyelvi kompetenciamezőjéből hiányzik — egy külvárosi ember nem feltétlenül tudja, hogy a *meuf* a *femme* szó változata. Sok ember biztosan már a *vélo* ’bicaj’ vagy a *oto* ’motor’ rövidítésekkel is így van. Ez a fajta lexikalizáció előfordul néha „jelentésalakzatok” esetében is, ahogy például a latin bizalmas *testa* szóból (mondjuk ’kis kancsó’) lett a francia *tête* — fej szó, elvesztvén figuralitását.

⁵⁰ Nem szabad összetévesztenünk az indirekt denotációt a konnotációval (annak ellenére, hogy mint mindegyik, az indirekt denotáció is behív konnotációkat). Szerintem ebbe a csapdába esik UMBERTO ECO (The Theory of Semiotics. Bloomington, Indiana University Press 1976. 57., 87., 127.), aki szerint az a konnotáció, mikor az egyik rendszer jelöltje a másik rendszerben jelölővé válik. Ez a megállapítás áll a figurák viszonylatában (az „éj” jelölt a „halál” jelölője lesz), ám nem áll a konnotációra, ahol az első rendszer egésze implikál egy kettes számú jelöltet (a *bref* ’rövid’ reláció konnotálja nekünk az expresszivitást).

⁵¹ Pontosabban azt kellene mondanom: „a végső jelölthöz, mely a denotátum”. A legegyszerűbb szemiotikai út: a jelölő utal egy jelöltre, a jelölt (Saussure-nél a „fogalom”, Fregénél az „értelem”) pedig a denotátumra vagy referensre, amely a fogalom alkalmazása vagy kiterjesztése; a *Morgenstern* jelölő utal a Hajnalcsillag fogalomra, s ez a Vénusz bolygóra. A jelölt és a referens közötti különbség véleményem szerint nem ontologikus jellegű és abszolút, amilyenek néha tartják, inkább az említett úton elfoglalt viszonylagos pozíciójuk eltérő, hisz ez az út bármikor lerövidíthető (ha megállunk a „Hajnalcsillagnál”, és nem kutatjuk, hogy galaxisunk mely bolygójáról van szó) vagy meghosszabbítható (ha a Vénusz bolygó valami más dolog szimbólumaként szerepel). A referens csakúgy, mint a jelölt nem mindig „valós” (materiális), létezik képzelte referens is: a [Fisdépélé] jelölő jelöltje „Fils de Pélée”, amely Achilleusra vonatkozik. Barthes úgy mondta, a maga módján, hogy „a denotátum a legvégső a konnotátumok sorában” (S/Z. Paris, Ed. du Seuil 1970. 16.)

tulajdonságait konnotálja. Ezek szerint minthogy a *nuít* denotátuma metaforikusan a halál, a denotálás mikéntje konnotálja a metaforikusságot, általánosabb értelemben a képiséget és még általánosabban egyfajta „költői nyelvhasználatot” — mint a „szerelem” klasszikus metaforája, a *láng* — mely egyszerre konnotálja a metaforikusságot és a klasszikus dikciót (*láng* a „lángra” persze nem); *krumpli* a „burgonya” helyett (nem ’krumplira’), a népi metafora konnotálja a metaforikusságot és a populáris regisztert; *sourdingue* a metaplazmus jelleget és bizalmasságot stb. Mint tapasztaljuk, mindenütt tetten érhető különleges módján az alakzat is (mint a fonikus vagy grafikus jelölő érzékelhető tulajdonságai, vagy a nyelvi felidézés effektusai) egy a denotatív egyértelműséget zavaró tényezők közül, egy a viszonylagos homályosító tényezők közül, melyek biztosítják a szöveg „percipialhatóságát”.⁵²

Sőt, még ennél is általánosabb a jelenléte, mivel az alakzat felismerése esetleges, bármilyen kifejezésre kiterjeszthető. Ilyen telített közegben a tartózkodás *a contrario* hatást válthat ki, akár egy vonást is lehet alakzatnak titulálni: például egy aszindeton esetében (ott, ahol *liaison*t várunk) és ellenkezőleg: például egy *liaison* esetében, ahol aszindetonra készülnénk. Az ókori retorikusok gyönyörű hypotypozisnak tartanák ezt a négy sort

*Mon arc, mon javelot, mon char, tout m'importune,
Je ne reconnais plus les leçons de Neptune,
Mes seuls gémisséments font retentir les bois,
Et mes coursiers oisifs ont oublié ma voix.*⁵³

melyben Racine Hyppolitosza kifejti azt, amit Pradoné egy sorba sűrít (fejből idézem):

*Depuis que je vous vois j'abandonne la chasse.*⁵⁴

Az esztétikai megítélést azonban félretéve úgy is olvashatnánk Racine sorait, mint a hős tétlenségének hiteles és szó szerinti leírását, Pradonét pedig úgy, mint merész tömörítést, amit például minősíthetnénk *lakonikusságnak*. Egyszerűbben, amikor egy klasszikus szövegben a *szerelem* szó (és nem a *láng*) vagy a *ló* (és nem a *paripa*) szerepel, az alakzat szembetűnő hiányát erőteljes szó *szertüszésgként* foghatjuk fel, s ez nem is rossz név egy alakzatnak. Ezzel nem akarom azt állítani, hogy a szöveg minden eleme alakzat volna, de a kontextustól és a befogadás fajtájától függően minden

⁵² Nem vállalkozom ezen tényezők maradéktalan számbavételére. De a listára legalább az intertextuális utalásokat még fel kell venni (*Riffaterre*), melyek egyszerre ajánlják az olvasó figyelmébe a szeme előtt lévő szöveget, illetve azt, amelyikből egy fordulatot, elemet átvettek. Többé-kevésbé ezen esetekben is kötelező a kitérő. Mikor *Diderot*-nál azt olvassuk, hogy „Le linceul ne fait pas le mort — Nem a szemfedél teszi a halottat”, nem feltétlenül szükséges a szóásra gondolnunk, hogy megértjük a mondatot (de, hogy megérezzük savát-borsát, nem árt, ha ismerjük). De ki érthetne meg egy ilyen értékelést: „Untel est ausi cigale que son père est fourmi — Ez is tücsök, bár az apja még hangya volt”, a mese ismerete nélkül? Megjegyzem, a klasszikus retorika alakzatnak tekintette az allúziót.

⁵³ „Íj, dárda, harcszekér, már minden untat, Feledtem nagyszerű leckeit Neptunusznak. Az erdőker immár csak jajszőm veri fel, S már tétlen paripám szavamra nem felel.” = *Phaedra*. II. felv. 2. jel. Ford. Somlyó György.

⁵⁴ Persze ez sem igaz a szöveg minden aspektusára, bármennyire is vonzódnak a viszonylagossághoz: a *long* minden kétséget kizárva egyszerűtagú, és az *ombre* rímeltethető a *sombre*-ral. („Mióta megláttam önt, nem vadászom.” — *A ford.*)

elemet lehet szó szerint vagy alakzatként felfogni. A figuralitás messzemenően feltételes, illetve figyelemtől függő jellege — ezt mindig is így tudtuk — tulajdonképpen tökéletes jelképe a stílusnak.

A stílus a szöveg által exemplifikált rémasajátságok összessége a fonetikai és grafikai jegyek formális (azaz fizikai) síkján, a direkt denotációs viszony nyelvi síkján, és az indirekt denotáció képi síkján. Ennek a definíciónak, akár kielégítő, akár nem, a Bally-féle hagyományhoz képest megvan az az előnye, hogy nem hangsúlyozza aránytalanul egyrészt a mimetikus „expresszivitást”, melyet az „önreferencia” esetéből vezet le, pedig az semmivel sem meggyőzőbb, mint az ellentettje; másrészt a stílusjegyek „affektív” jellegét: a szöveg exemplifikáló oldala (*amilyen*) önmagában sem nem affektívabb, sem nem emocionálisabb, mint a denotatív oldala (amit *mond*), egyszerűen *immanensebb*, így bizonyára kevésbé nehéz és „érzékenyebb” a befogadása: az a mód, ahogyan a *bref* szó rövid, biztosan sokkal természetesebb és konkrétabb, mint az a mód, ahogyan ezt a rövidséget jelöli. De ezt sem kell rögtön rávetíteni az egészre: a nyelvi regiszterek vagy az alakzati viszonyok konnotációi néha ugyanolyan konvencionálisak, mint a denotatív értékek, és ugyanolyan tanulási folyamatban sajátíthatók el; hogy felfogjuk a *krumpli* köznyelviségét, vagy az *éj* megfeleltetését a halállal, meg kellett tanulnunk a használatból, csak ez alapján tudjuk megz,elni, hogy az egyik *felidéz* egy hangulatot, vagy a másik *meg jelenít* egy képet. Úgy tűnik, az exemplifikációra épülő definíció azzal az előnnyel bír, hogy megszabadítván a stílus fogalmát az affektívítás aranyos kódétól, józanabban képes azt meghatározni.

A hagyományos definíció egy másik problémát is felvet — ami persze kapcsolódik az elsőhöz is — ezt tükrözi az irodalmi stilisztikai gyakorlat (implicite jelenik meg, nem definíciókban): ez a stílusnak mint diszkontinuumnak a felfogása, mintha egy hosszú nyelvi kontinuumon (ez a szöveg) oszlana el pontszerű véletlenek sorozata, akár a Hüvelyk Matyi kavicsai — s ezeket a bizonyos értelemben független „stílusjegyeket” vagy „stílusvonásokat”⁵⁵ kell felderíteni, azonosítani és interpretálni.

Például Spitzer: *Stilstudien* című könyve és Riffaterre: *Essais de stylistique structurale* című kötete is ugyanezt az atomizált képet sugallja, bár stílusmeghatározásuk⁵⁶

⁵⁵ A stílusjegy és stílusvonás (G. Molinié-nél stíléma) gyakran szinonimaként állnak. Pedig szerintem hasznos volna különbséget tenni stílusjegy, azaz a szintagmatikai láncban visszatérő vagy nem visszatérő mozzanat (pl. egy kép) és stílusvonás között, ami olyan paradigmatiszus tulajdonság, ami képes jellemezni egy stílust (pl. képek vannak benne).

Csak az első tud „előfordulni”, a második az első implikálta körülményekből adódik (ugyanígy: a harag tény, haragvás pedig vonás). Az a stílusfelfogás, amit kritizálok, a stílust jegyek diszkontinuus sorozataként határozza meg, mely szerint a jegyek között semmi más stílushordozó nem volna. A stílusnak stílusjegyek sorozatával, csoportjával való jellemzése olyan evidencia, melyet mindig is egyhangúlag fogadtunk el.

⁵⁶ Lényegét tekintve a spitzeri stílusfogalom kauzalista, mely szerint az egyén, csoport, vagy időszak jellemzésére szolgáló stílusvonások összessége, mint általában tudattalan szimptóma egy pszichológiai *eti-monra* utal, s ezt a feltevést bizonyos tematikus vonások is igazolják. Riffaterre elképzelése finalista, sőt voluntarista: szerinte a stílus kiválasztása mindig tudatos és megszerkesztett, a befogadó figyelmének *felkel-tésére* irányuló eszköz. Spitzernél a stílus árulkodó *effektus*; Riffaterre-nél meghatározott *funkció*. Jóllehet, pályája kezdete óta igen megváltozott kutatásának tárgya és módszere is, a legfrissebb munkájában is találunk efféle bizonyítékot: „Meg kell különböztetni az idiolektust és a stílust, mivel az előbbi nem függ szándéktól és a másodikkal ellentétben nem képezi esztétikai értékelés alapját” (Fictional Truth. Baltimore, Johns Hopkins University Press 1990. 128.).

és a felderítés metódusa⁵⁷ között jelentős az eltérés; nézetük szerint a stílus szignifikatív részletek (Spitzer), illetve megjelölt elemek (Riffaterre) gyűjteményére oszlik szét,⁵⁸ mely szemben áll a jelöletlen kontextussal, a pusztán nyelvi alakokkal, melytől valamely különös módon elválnak a stílusjegyek.

Az interpretáció dolga ezután, hogy pszichológiai (Spitzer) vagy pragmatikus (Riffaterre) összetartozásuk szerint *összekapcsolja ezeket*, ez a folyamat pedig semmiképpen nem csökkenti, inkább hangsúlyozza a diszkurzív *kontinuumban* való különállásukat.

Az efféle koncepció szerintem nem helytálló, miképp ezt már tárgyaltuk a figuralitás reverzibilitásának ürügyén, s ez következik is a zéró fok stílusértékéből. A szöveg exemplifikatív oldalának felismerése kétségtelenül olvasó szerint változhat, a szöveg pedig „helyek” szerint (Riffaterre), és az sem vitatható, hogy bizonyos elemeknek — még statisztikailag is — nagyobb a stílusértékük — főleg olyan kultúrközösségekben, ahol generációk óta jelölésre és elemekre épülő stílusfogalommal operálnak. De a stílus atomizált, vagy punktualista koncepcióját az a veszély fenyegeti, hogy nem mindig tudja megkülönböztetni a stílushordozó elemeket, illetve és főként, hogy akaratlanul is egy manierista esztétikát részesítene előnyben, amiben — a szónak mindkét értelmében — a legmegkülönböztetettebb stílus az volna, amelyikben a legtöbb stílusvonalas sorakozna fel. Ezt a kritikus véleményt Henry Meschonnic fogalmazta meg, aki szerint egy ilyen stilisztika „Jean Lorrain-t kikiáltaná a legjobb írónak”, a „művészi írást” kegyelné, és a „szépet a különössel és a bizarral azonosítaná.”⁵⁹ Daniel Delas is azt mondja Riffaterre *Essais de stylistique structurale* című könyvének előszavában, hogy ez nem így van, mert a telítettség megszünteti a kontrasztokat, tehát a túlzásba vitt stílus megfojtja a stílust. De ez egyben azt is implikálná, hogy az így felfogott stílus csak alkalmi fűszer, amit finoman kell adagolni, esetleg el is maradhat — hiánya pedig képes volna a szöveget annak pusztá denotatív működésére csupaszítani. Számomra elképzelhetetlen volna az a feltevés, hogy nyelv és stílus egymástól elválaszthatók, ahogy Saussure mondta: a papírlap elülső fele és hátulja elválaszthatatlanok. A stílus a szöveg percipálható oldala, részről részre kíséri azt per definitionem, megszakítás nélkül. Ami ingadozó, az az olvasó figyelve, és érzékenysége a felismerés eltérő módjai tekintetében. Semmi kétségem afelől, hogy egy nagyon rövid vagy nagyon hosszú mondat hamarabb felkelti a figyelmet, mint egy átlagos mondat; ugyanígy hatásosabb a neologizmus egy standard szónál, vagy egy merész metafora az egyszerű leírásnál. Ez nem jelenti azt, hogy az átlagos mondat, a standard szó, az egyszerű leírás kevésbé „stílusos” mint más; *átlagos*, *standard*, *egyszerű* nem rosszabbak, mint más stíluskijelentések; a semleges vagy ízléstelen stílus, a *Degré zéro* Barthes-jának oly becses „écriture blanche” ugyanolyan stílus, mint a többi. Az ízetlen is íz, a fehér is szín. A szövegben nincsenek a

⁵⁷ Spitzer módszere tisztán intuitív, kiinduló feltevését a részlet és egész közötti ingázás folytán erősíti meg: Riffaterre gyakorlati segédesszövekhöz nyúl, a stilisztikai „megkülönböztetőjegyeket” egy „szuperolvasó” statisztikai válaszai alapján különíti el.

⁵⁸ Ld. SPITZER: *Etudes de style*. Paris, Gallimard 1970. (Stilstudien.); M. RIFFATERRE: *Essais de stylistique structurale*. Paris, Flammarion 1971. — A két szerző az elképzelések legszélsőségesebb változatait van hivatva bemutatni, a közbülső álláspontokat gyakran kevésbé koherens vagy eklektikusabb munkák illusztrálják.

⁵⁹ Pour la poétique. Paris, Gallimard 1970. 21.

többinél stílusosabb szavak vagy mondatok; vannak viszont pillanatok, melyek jobban „megérintenek” (a spitzeri *katunás*), ezek természetesen nem azonosak mindenki számára, más pillanatok *ezekhez képest* érintenek meg, hisz a kontraszt vagy eltérés fogalma kiválóan kifordítható. Nincsen külön szöveg és külön stílus, se szöveg stílus nélkül: a stílus a szöveg egy aspektusa, olyan amilyen, és a hiányzó aspektus nem értelmezhető fogalom.

Minden szövegnek van „stílusa”, ebből az következhetne, hogy az „Ennek a szövegnek van stílusa” kijelentés érdektelen tautológia. Csak akkor érdemes stílusról beszélni, ha minősíteni akarjuk: „*Ilyen és ilyen a szöveg stílusa*” (és természetesen a tautológia: „Ennek a szövegnek van stílusa” valójában mindig a tetszést fejezi ki „Szeretem [vagy utálok] ennek a szövegnek a stílusát”.) De csak úgy lehet minősíteni valamit, bármiről legyen is szó, ha egy vagy több olyan predikátumot rendelünk hozzá, amivel szükségszerűen más dolgokhoz kötődik; minősíteni annyit tesz, mint osztályozni. Azt mondani: „Ennek a szövegnek fennkölt, kecses, meghatározhatatlan vagy lesújtóan lapos a stílusa”, tulajdonképpen a szövegeknek kategóriába való sorolásukkal egyenlő, mint a fennkölt vagy kecses stb., szövegek. Még a leg-radikálisabban eredeti stílust sem lehet azonosítani a minden jellemző vonásához többé-kevésbé igazodó modellszerkezet segítségével (ez volna a spitzeri *etimon*): „Befogadói tapasztalat nélkül, azaz a párhuzamok és ellentétek megjegyzése nélkül nem lehet felismerni az írás eredetiségét.”⁶⁰ A stílusminősítések tehát sosem állandó értékűek, inkább átmenetiek és *tipikusak*. A korpusznak bármely kis részét vizsgáljuk is — hiszen nem Flaubert-nek van egyfajta stílusa általánosságban véve, nem is a három mesének, hanem kifejezetten ennek vagy annak a Flaubert-i mesének —, stílusának azonosítása és minősítése meghatároz egy befogadási modellt, melyhez meghatározatlan számú oldalt lehet rendelni. Az utánzás lehetősége bizonyos tekintetben igazolja, hogy minden egyéni megnyilvánulás magában hordozza az általánosat: a stílus egyedisége az egyént nem numerikusan azonosítja, hanem egy típus specifikus tagjaként, melynek történetesen nincs elődje, viszont korlátlanul felhasználható a későbbiekben. Az egyedi vonás leírása tulajdonképpen eltörli azt, mert megsokszorozza.

A leírás kikerülhetetlen átmenetiségét Nelson Goodman a stílus általános meghatározó vonásaként emlegeti, például mikor a következőket írja: „A stílusvonás egy mű által bemutatott vonás, mely lehetővé teszi a mű jelölő egységekre [bodies] való besorolását.”⁶¹ Ez a meghatározás egy vagy két ponton magyarázatra szorul; egy ilyen maga Goodman is észlel: ahhoz, hogy a műegységek „jelölő” egységek lehessenek, a bemutatott vonásnak is ilyennek kell lennie, mivel ez tisztán esztétikai vonás, része a mű „szimbolikus működésének”. Például az a tény, hogy az átlagosnál nagyobb a mondatokban a mássalhangzóval kezdődő második szavak aránya, lehetővé teszi, hogy az ilyen szöveget besoroljuk egy osztályba (mégpedig azok közé, amelyekben az

⁶⁰ RIFFATERRE: *Essais de stylistique structurale*. Bev. *Delas*. 16.

⁶¹ *Of Mind*. 131. — GOODMAN stílushoz kapcsolódó gondolatainak fő része (azonkívül, amit ki lehet vetíteni a *Langages de l'art*-ból, és amit én megtettem) a *Ways of Worldmaking*. Indianapolis, Hackett 1978. című könyvének „The Status of Style” című fejezetében található (francia fordításban: in N. GOODMAN — C. ELGIN: *Esthétique et Connaissance*. L'Éclat 1990.), illetve az *Of Mind* című kötet „On Being in Style” című fejezetében, ami választ ad az előbbiekhöz kapcsolódó kritikára. A *vonás* terminus itt olyan értelemben áll, amit én is ajánlok fent.

átlagosnál nagyobb a ... stb.) de ez az osztály nem jelölő, mert ez a vonás nem esztétikailag jelölő, így nem is a stilsztika körébe tartozó.⁶² A határvonalat nem mindig ilyen könnyű meghúzni, és az Oulipo-csoport tevékenysége is inkább azt bizonyítja, hogy semmiféle szabály nem a priori esztétikailag jelölő. Persze ez a felosztás is, mint mindegyik, viszonylagos és kulturális közegtől függ.

Az, hogy a stílus virtuálisan mindig művek egy csoportjára jellemző, még nem árulja el, melyik ez a csoport, és azt sem, milyen fajtát tipizál. Mint tudjuk, az irodalmi stilsztika a XIX. század óta inkább foglalkozik a személyes vonatkozásokkal, a szerző személyével, így a stílust egy idiolektussal azonosítja. Roland Barthes szerint ez a vonatkozás az oka a *stílus* és *écriture* megkülönböztetésnek, ahol a második fogalom mindenfajta transzindividuális referenciának is befogadója.⁶³ Barthes ezenkívül a vélegtekig viszi a stílus (spitzeri) kauzalista interpretációját, álláspontja szerint a stílus „egy hajtásnak és nem intenciónak” terméke elsődlegesen, olyan mint a „csírázási folyamat”, mint egy „nedv transzmutációja”, röviden, mint egy biológiai jelenség: a stílus nem a spitzeri lélek, inkább test. Erre válaszolva az *écriture*-t főként mint intencionálisat, választás és elkötelezettség eredményét mutatja be, mely szociális és etikai szerepeket tölt be. Ezek közül a mesterséges ellentétpárok közül azért nem kell mindent elfogadnunk: a stílus legidiomatikusabb vonatkozásaiban is kimutatható a választás, erőfeszítés, néha a póz is, ezzel ellentétben bizonyára az ilyen vagy olyan szociolektusra utaló vonások közül vannak, amelyek nem tudatosan választottak: pl. a korstílus, osztály, csoport, faj, vagy egyéb stílusok.

Érthető okok miatt többek között a modern kritika is az egyedi és néha szocio-kulturális aspektusokat vizsgálja szívesebben. A klasszikus kritikát inkább a műfaji kérdések izgatták: Horatiustól Boileau-ig vagy Chénier-ig az *ars poeticák* kiemelten foglalkoztak ezzel, nem is indokolatlanul; elég, ha végiggondoljuk, mi következik abból az egyszerű tényből, hogy a görög költészet a műnemeket már a nyelvi dialektus megválasztásával megkülönbözteti, így: lírai (dór dialektus), drámai (attikai), és epikus („homéroszi” változat — ion és aioloszi keveréke). Századokon át a híres „vergíliusi kerék” volt erre a legjobb példa, amit a középkorban szerkesztettek meg Servius és Donatus kommentárjai alapján, s ami tulajdonképpen három stílusba (fenséges, közepes, alantas) sorol tulajdonneveket és közneveket, mert a stílusok jellemzőek arra a három nemre, melyben a költő alkotott (epikus az *Aeneis*ben, didaktikus a *Georgicában*, bukolikus a *Bucolicában*).

Az ábra eredetileg céltáblaszerű⁶⁴ formáját táblázattá változtattam, mert ez az én szememnek áttekinthetőbb:

⁶² Ways of Worldmaking. 36.

⁶³ Le Degré zéro de l'écriture. Paris, Éd. du Seuil 1953.

⁶⁴ Ld. GUIRAUD: La Stylistique. 17. — Megőriztem a táblázat latin szavait, mert ezek közhasználatosak. A három fa: a bükk, az alma és a babér; a három helyszín: a rét (a legelő), a föld és a tábor; a három eszköz: a bot, az eke és a fegyver, a három állat: a birka, a marha és a ló; a három foglalkozás: a heverő pásztor, a földműves és a parancsoló katona.

Vonás \ Szint	<i>Humilis (Bucolica)</i>	<i>Mediocris (Georgica)</i>	<i>Gravis (Aeneis)</i>
<i>fa</i>	Fagus	Pomus	Laurus
<i>hely</i>	Pascua	Ager	Castrum
<i>eszköz</i>	Baculus	Aratrum	Gladius
<i>állat</i>	Ovis	Bos	Equus
<i>név</i>	Tatyrus	Triptolemus	Hector
<i>foglalkozás</i>	Pastor otiosus	Agricola	Miles dominans

Vergilius (táblázattá változtatott) kerekének az az érdeme, sematikus elvek alapján ugyan, hogy egyszerre utal műnemi kategóriára (a három műnem egyike) és az egyéni meghatározásra (Vergilusé), így illusztrálja a stílusminősítés több irányból való megközelíthetőségét. Goodman is bölcsen állapítja meg: „a művek nagy része egyszerre többféle stílust is magában hordoz, melyeknek eltérőek ismertetőjegyei és különbözőképpen viszonyulnak egymáshoz: egy kép egyszerre lehet Picasso stílusában, annak kék-korszakában festett, francia stílusban, nyugati stílusban stb. festett”.⁶⁵ Mindegyik megjelölés vitatható, és a felosztás is relatív: a Vámos Rousseau azt mondta egyszer Picassónak: „Mi vagyunk a legnagyobb élő festők, én a modern műfajában, te pedig az egyiptomiban!”? De az tagadhatatlan, hogy egy mű mindig több stílushoz kötődik, mert mindig több „jelölő egységre” is utal: szerzőjére, korszakára, műfajára, vagy valamely műfaj hiányára stb. — ezek olyan egységek, melyek közül néhányan átlépik a vizsgált művészeti ág határait: a *klasszikus*, a *barokk*, a *romantikus*, a *modern* és a *posztmodern* jelzők nyilvánvalóan átfogóan alkalmazhatók a művészetekre. A rendszert nem szerető elmék esetleg megelégedéssel nyugtázzhatják ezt a többféleséget és viszonylagosságot. Lévi-Strauss egyik híres mondata szerint mindig osztályozunk, mindenki úgy rendszerez, ahogy tud, vagy néha, ahogy akar — és Picassóban is van „valahol” valami egyiptomi.

Nyilvánvalóan észrevették, hogy akár *tematikusnak* is nevezhetjük volna a felosztást, ahogyan a vergiliusi kerék a három „stílus” alá osztotta be az ismertetőjegyeket. Az *Equus*, *Ovis* és *Bos* nem egy állat háromféle neve (mint *ló* és *paripa*), hanem három különböző állat neve, melyek egy műfajt testesítenek meg. A stílusfelfogás ilyen széles értelemben való használata magában rejtja a goodmani definíciónak egy eddig elhanyagolt lehetőségét. Nelson Goodman idézem újra: „a stílusvonás nem más, mint a mű által exemplifikált olyan vonás, ami lehetővé teszi a mű besorolását szignifikatív csoportokba”. Bár már megkülönböztettük a stílusvonás megfelelő

⁶⁵ Of Mind. 131.

esztétikai jellegét, semmi nem zárja ki a definíció hatóköréből azokat az elemeket, amelyeket hagyományosan tematikusként szoktunk emlegetni — ez lehet például az a tény, hogy egy történész jobban érdeklődik a fegyveres konfliktusok, mint a társadalmi változások iránt,⁶⁶ vagy a regényíró esetében, hogy szívesebben mesél szerelmes történetekről, mint pénzügyi nehézségekről. Nem fogadom el Goodman néha erőltetettnek tűnő érvelését az ellen, hogy a stílus a denotálás *módjától*⁶⁷ függene. Például az az érv, hogy azokban a művészetekben is fellelhető stílus, ahol nincs denotáció, például a zenében vagy az építészetben, számomra arra bizonyíték csupán, amit már az előzőekben elmondtam, hogy a stílus általánosabban benne van a módban, ahogyan tesszük, amit teszünk — és ez, hála istennek, nem mindig a denotáció, hanem ugyanúgy lehet például az, hogyan tartjuk a kezünkben az ecsetet, a vonót, a teniszütőt, vagy álmaink asszonyát. De úgy alakult, hogy a nyelv művészetében denotálás az, amit teszünk. A Goodman-féle módfogalom ellenes vita megakadályoz abban, hogy lássuk vagy felismerjük, hogy egy csata vagy gazdasági válság elmesélése végül is a korszak leírásának két eltérő *módja*. Úgy tűnik, mintha Goodman mindenáron szabaddá akarná tenni a terepet saját véleménye előtt — véleménye szerintem helytálló, csak túl általánosító —, hogy a stílus mindig tipikus. Innen addig a gondolatig viszi a lendület, hogy minden, ami tipikus, az stilisztikai is, mintha ez a szükséges feltétel elégséges is volna.

Ez a meghatározás nekem túlságosan tág ahhoz, hogy jól lehessen használni. Hasznosabb volna úgy tartani, hogy a tipikus vonások közül, melyek „lehetővé teszik a mű jelölőegységekre való utalását”, azok a pusztán stilisztikai vonások, amelyek erősebben függenek a szöveg sajátosságaitól, mint a szöveg tárgyának tulajdonságaitól. Goodman többet enged pozíciójából, mint ő maga hiszi, a szinonima fogalmát és azt a gondolatot kifogásolván, hogy a stílus onnan ered, hogy ugyanazt a dolgot többféleképpen is elmondhatjuk, ennek kapcsán megállapítja, hogy fordított esetben „nagyon különböző dolgok is elmondhatók *ugyanolyan módon* — persze nem ugyanabban a szövegben, hanem többen, melyekben bizonyos közös vonások megtalálhatók, s ezek meghatároznak egy stílust”.⁶⁸ Nos, ebben tökéletesen egyetértünk.

Mindenesetre igaz, hogy a „szöveg tulajdonságainak” jó része tekinthető akár tematikusnak, akár stilisztikainak aszerint, hogy célnak vagy eszköznek vesszük őket. Ha pályafutása során egy zenész vagy egy festő előszeretettel komponál kantátát vagy fest tájképet, elmondhatjuk, hogy ez jellemző stílusára, amennyiben ez képezi alkotói módszerét. De ha például a Róma város díjáért kiírt verseny feltétele az, hogy kantátát kell komponálni vagy tájképet festeni, ez a vonás már nem fog tipikusnak számítani (feltéve, hogy nem magáról Róma város díjáról kell szólniuk), azaz nem lesz stílusvonás, a kantátának vagy képnek kizárólag formális sajátosságait kell (pl. szeriális technika, kubista technika) azonosítani a zeneszerző vagy a festő stílusaként. És ha ezzel ellentétesen a szeriális vagy kubista technika volna a kíváncsi, az a választás, hogy minden kantáta vagy tájkép és ne szonáta vagy csendélet formát öltönn, újra stilisztikai kérdéssé válna. Ugyanígyen átrendeződés működik az irodalmon belül is: hogy mit választ a történész, inkább csatákról mesél, mint hogy

⁶⁶ Ways of Worldmaking. 25.

⁶⁷ Ibid., 24–27.

⁶⁸ Ibid., 25. — (hangsúlyozom.)

válságokat elemezzem, attól a pillanattól fogva már nem stilisztikai kérdés, mikor a megjelölt téma (például egyetemi programé vagy gyűjteményé): a „hadtörténet”. Az eszközök és célok sorában, mindig viszonylagosan, a stílus fogalma ahhoz kapcsolódik, ami eszköz a célhoz képest, ami mód a tárgyhoz képest — egy mód tárgya mindig válhat új tárgy módjává. És feltételezhetjük azt, hogy a művész végső célja, hogy elfogadtassa stílusát.

Szemben Goodman teóriájával (kevésbé gyakorlatával, az ugyanis empirikusabb), a mód kitétel pontosan viszonylagossága és reverzibilitása miatt nagyon fontosnak tűnik számomra a stílus meghatározásakor. De teljesen egyértelmű, hogy akár az irodalomban, akár másutt, szükségünk van a szélesen értelmezhető („a szöveg sajátosságai”) definíció mellett vagy azon belül egy sokkal szűkebb meghatározásra, mely megkülönbözteti a stilisztikait a tematikustól és sok egyéb rematikus jegytől — ilyen az elbeszélő technika, a verstani forma vagy a fejezetek hosszúsága. E változtatható geometriájú fogalom szűken felfogott értelmében a *stílus* terminust a szöveg olyan formális sajátosságaira korlátoznom, amelyek a tisztán nyelvi mikrostruktúrák szintjén találhatók meg, így a mondatban és annak elemeiben — vagy Monroe Beardsley minden művészeti ágra érvényes megállapításából kölcsönözve, nem a *stukuúra*, hanem a *textuúra* szintjén.⁶⁹

A dikció hosszabb formái olyan komolyabb szerkesztési technikát kívánnak meg, ami bizonyára átfogóbb (erre még visszatérek) és kevésbé látványos. Klasszikus terminusokkal leírva tehát a stílus a lehető legkülönösebb módon mutatkozik meg, nem a tematikus *invenció* szintjén, nem is a teljes szöveg *elrendezésének* szintjén, hanem az *elokúciós* szinten, azaz a nyelvi működés szintjén.⁷⁰

A szintek általánosan elfogadott megkülönböztetése szerintem maga után vonja a *mű* szó értelmezési mezejének kiszélesedését, ahhoz képest, amit Goodmannél a definícióban és egyéb helyeken jelent. Egyébként maga Goodman is fontolóra vette a szó értelmének kiszélesedését, legalábbis a képzőművészetek terén: „A művészi alkotások stílusáról beszéltem folyamatosan, de kell-e a stílus fogalmát, ahogy én itt értem, művekre korlátozni, nem cserélhetnénk *tárgyra* vagy *másra* a *műalkotás* szót? Másokkal szemben a mi definíciónk nem foglalkozik a művész szándékaival. A fellelhető sajátosságok az érdekesek — nem az, hogy a művész kiválasztotta-e őket vagy sem, mindezt tudatosan tette vagy nem — és a sok egyéb dolog, amit a művek hordoznak.”⁷¹

Ugyanez a megjegyzés érvényes a verbális tárgyakra is, azzal az egy megszorítással, hogy ők teljesen sosem lesznek természetes tárgyak, mint egy „klasszikus” hegy vagy egy „romantikus” naplemente, mert a lexikai elemek és a nyelvtani szerkezetek a maguk nemében mesterségesek. A véletlen képes arra, vagy meg lehet rá kérni, hogy válogasson eleme közül és szerkezeteket is alkosson, például szürrea-

⁶⁹ *Æsthetics*. 168–181. — Molinié fordulata (La Sytlistique 3.), mely úgy határozza meg a stilisztikát mint „az irodalmiságot konstituáló formális és verbális feltételek tanulmányozását”, nekem túlságosan tágának tűnik: a formális feltételek közül pl. a verstani vagy a narratív formák számomra nem stíluskérdések, legalábbis nem *stricto sensu*.

⁷⁰ A három szint elvi megkülönböztetése nem zárja ki gyakori egybeeséseket: a vergiliusi kerék esetében a rematikus és stilisztikai találkozik tipikus szavak formájában; de ilyen az elrendezés és az elokúció kapcsolata is, a narratív választáshoz járuló igealak képében, vagy mechanikusabban: a rím vonzotta szó.

⁷¹ *Ways of Worldmaking*. 35–36.

lista vagy oulipo-i játékokkal, mindenki szeme előtt egyértelmű, hogy a „cadavre exquis” [jó, finom, drága, kivételes hulla — A ford.] vagy az „n+7” véletlenül képviselhetnek egy létező vagy eddig ismeretlen stílust: valójában azonban *szükségszerűen* kell képviselniük valamilyen stílust, mint minden nyelvi megnyilvánulásnak. Egyszerűbben és általánosabban, a nem irodali célokra szánt szöveg is ugyanilyen *szükségszerűen* hordoz stilisztikai sajátosságokat, ezek tárgyát képezhetik pozitív vagy negatív esztétikai vélemény kialakításának. Már említettem, hogy csodálta Stendhal a *Polgári Törvénykönyvet* annak példás egyszerűségéért (az általa képviselt egyszerűségért), annyira, hogy minden reggel elolvasott belőle pár oldalt mintául, amikor a *Pármái kolostort* írta. Valószínűleg nem úgy olvasta a PTK-t mint „irodalmi művet” — a fogalom értelme impikálná a szerző művészi szándékát, ami szerintem itt erősen kétséges⁷² — de azért úgy, mint (nyelvi) esztétikai tárgyat. A „Minden halálraítéltnek le kell ütni a fejét”⁷³ lehet példamondat tömörségre vagy cenzúrázottságra; Malherbe például a képzavarra választott példát Desportes soraiból — *mort aura* [a halál előérzete — A ford.]. Mellőzve minden morális értékelést, a mondatok stilisztikai szempontok alapján mindkét esetben az alábbi „jelölő egységekbe” rendezhetők: *tömör stílusú mondatok, rossz hangzású mondatok*.

A *stricto sensu* nem irodalmi szöveghez mindkét esetben stilisztikai, azaz esztétikai predikátumot rendeltünk, ezen ítéletünkkel pozitív vagy negatív irodalmiságot tulajdonítván neki, amit szerzője valószínűleg nem keresett, sőt nem is feltételezett.⁷⁴

Az irodalomba való beemelés utólagos lehetősége felvet legalább egy gyakorlati vagy módszertani kérdést, amit az interpretációk érvényességéről folyó viták is híven tükröznek. Ez pedig a következő: mi volt a mű kezdeti szerepe, s hogyan viszonyuljon ehhez az olvasó, ha nincs bizonyítéka a szerző szándékairól. Megjegyezhetjük, hogy ez a fajta bekebelezés semmivel sem sértőbb, mint az esztétikumként való kezelés számos más esete, amikor olyan természetes vagy mesterséges tárgyakat, melyeknek eredeti és szándékolt szerepük egészen más volt, felhasználunk újra, például egy kavicsot vagy üllőt teszünk a kandalló-párkányra (ha másért nem is) dekoratív értéke miatt. A stilisztikai baklövések akarva-akaratlanul néha abból származnak, hogy nem ismerjük a szavak eredeti jelentését, ez azután téves interpretációhoz vezethet. Amikor egy mai olvasó valamely klasszikus szövegben találkozik az *heureux succès* 'boldog siker'⁷⁵ kifejezéssel és azt (ügyetlen vagy sikerült) pleonazmusnak né-

⁷² A kétséges nem jelenti azt, hogy „kizárt”: csak azt feltételezem, hogy nem tudunk a szerzőnek ilyen szándékáról. A két dolog azonban nem választható szét: a szerzők megpróbálták a leghelyesebben és legtisztábban írni, és nyilvánvalóan nem lehet élesen elválasztani a fentiekre és az esztétikumra irányuló igyekezetüket.

⁷³ Nem vállalom felelősséget álmondatom helytállóságáért, hiszen ez így semmiképpen nem szerepelhetne a PTK-ban.

⁷⁴ Az intencionalista stilisztikától — amilyen a Riffaterre-é — nyilvánvalóan idegen a gondolat, hogy egy stílusjegy lehet akaratlan. Ez inkább a kauzalista felfogásba illeszkedik, mely szerint a stílust meghatározó predispozíciók lehetnek nem tudatosak; ehhez az állásponthoz gyakran kapcsolódik az akaratlan jegyek *felértékelése* — SAINT-BEUVE így nevezte ezt: „a toll véletlenei, amikért csak egy valaki felelős” (Port Royal. Paris, Gallimard „Bibl. de la Pléiade”. I. 639.), szerinte ez különbözteti meg az igazi tehetséget (nem tudom, ő maga számon tartotta-e sajátjait). — A fent említett vitában ez egyedülálló vélemény. 39.

⁷⁵ Ld. RIFFATERRE: *Essais*. 51.

zi, olvasata kétség kívül nem felel meg a klasszikus kor olvasatának, ahol a siker szónak nem volt még pozitív értelme, csak azt jelentette: „eredmény”.

A puristák is szigorúan történeti olvasatért küzdenek, melyet meg kell tisztítani minden kortól idegen elemtől: úgy kellene a régi szövegeket befogadni, ahogy azt egy korabeli olvasó tehette, aki a szerző szándékairól a lehető legtöbbet tudott és a lehető legműveltebb volt. Ez az álláspont túlzónak tűnik, amellet ezer okból utópikus is. A történelmet ugyanúgy kevésbé tiszteli, mint a vele szembehelyezkedő vélemény, mert egyáltalán nem törődik (többek között) a nyelvfejlődésből származó váratlan stílusjegyekkel, pedig azok olyanok a régi szövegekben, mint a patina a régmúlt emlékművein: olyan vonás, mely hozzátartozik a mű életéhez, s melyet egy túl vehemens restaurálás jogtalanul távolítana el, hiszen az nem egyezik a történeti hűséggel, hogy a régi újnak hasson. A leghelyesebb megoldás szerintem az, ha helyet adunk az eredeti jelölő (denotatív) szándéknak és a történelem által hozzáadott stilisztikai (konnotatív) értéknek is: lehessen tudni, hogy az *heureux succès* — *boldog siker* egyszerűen „sikert” jelent, és el lehessen ismerni azt a stílusértéket, amivel ezt az *utólagos* redundanciát felruháztuk; ezek adják meg a szöveg esztétikai ízét — *zamatát*. Az előírás ez volna nagy vonalakban, őszintén szólva könnyebb kimondani, mint követni: a denotáció legyen purista, ez vezesse a szerzői szándékot; az exemplifikáció legyen szabad, a szerző ezt a területet sosem uralhatja tökéletesen, vezesse ez az olvasó figyelmét.

De a történelem ugyanannyit rombol is, ha nem többet, mint amennyit épít, és az idő vasfoga kikezdi a stílusjegyeket is: a számunkra semleges *réussite* 'siker' szó a XVII. századi Franciaországban jellegzetes olasz kölcsönszó volt, tolakodó árnyalatú. Ilyen esetben a mai stilisztikai felismerésre olyan erő fog hatni, amely inkább elhagyja a történeti ismeretekből, míg az ellenkező esetben a jelentés megőrzése a fontos. A műveletek összetettsége arra utal, hogy az irodalomban csakúgy, mint máshol, a mű befogadása nem olyan egyszerű dolog, hogy a rutinra vagy a szeszélyre lehetne bízni, cselekvő és gondos vezetést igényel, amihez nagyfokú óvatosság és elhivatottság kell, itt az esztétikai viszonyt maximális ismeretekkel lehet csak igazolni: nem érezni *zamatát* egy kis tudás nélkül.

A stílus tehát a feltételes irodalmiság *par excellence* helye, azaz nem adott, nem következik valamely szervező vonásból, pl. a fikcionalitásból, vagy a költői formából. Csak hely, ami nem jelent sem kritériumot, sem elégséges feltételt: mivel minden szövegnek van stílusa, ebből az következne, hogy minden szöveg ténylegesen irodalmi, holott minden szöveg csak potenciálisan irodalmi. A hely csak „teret” jelent: a stílus olyan aspektus, amiről természetéből adódóan esztétikai ítéletet lehet alkotni, ez determinál egy viszonylagos irodalmiságot (azaz a viszonytól teszi függővé), ami persze nem tarthat igényt semminemű univerzalitásra. Egy regény vagy vers irodalmiságának megállapítása szükségszerű logikai beleegyezés kérdése (mivel a regény és a vers „irodalmi műfajok”), kivéve azt az esetet, amikor ítéletbe burkoljuk („Ez a regény nem irodalmi mű”), de ez inkább értékítéletként fogható fel (pl.: „Ez egy közönséges regény”). Viszont Michelet, Buffon, Saint-Simon (feltéve, hogy nem vesszük alapvetően irodalmi műfájúaknak az *Histoire*-t, az *Histoire naturelle*-t és

a *Mémoires*-t) vagy a *Polgári Törvénykönyv* egy mondatának milyensége — egyebek között⁷⁶ — stílusának esztétikai értékelésétől függ.

Mivel a stílus mindenhová elkíséri a nyelvet csakúgy, mint az exemplifikáció, nyilvánvaló, hogy valódi irodalmiság esetén sem hiányozhat ez a dimenzió: nait van fogalmazva, Flaubert-nek vagy Baudelaire-nek „ugyanannyira” van stílusa, mint Michelet-nek vagy Saint-Simonnak. De a stílus nem egyedüli mércéje az irodalmiságnak, *ebből a szempontból* inkább mint kiegészítő érv van jelen és mint esztétikai öröm. Ahhoz, hogy egy regény a jó vagy rossz irodalomba tartozzon, nem kell „jól megírtnak” lennie: elég, ha regény, vagyis fikció; s ez nem nagy érdem (pontosabban nem érdem kérdése), a versre is ugyanez vonatkozik, elég, ha megfelel a költészettan történelmileg és kulturálisan változó feltételeinek.

A stílus az irodalmiságnak valamiféle *minimum* fokát határozza meg, nem olyan értelemben, hogy az így meghatározott irodalmiság alacsonyabb volna a többinél, hanem olyan értelemben, hogy más kritériumok (fikcionalitás, költőiség) már kevésbé számítanak és mindez kizárólag az olvasó értékelésén múlik. Viszont legyen akár elhanyagolható esztétikai értékű, ez a minimum az irodalmiságtól önmagában elválaszthatatlan, mivel a szöveg *léteben* rejlik, mint a szöveg *mondanivalójától* elválaszthatatlan, mégis különböző. Nincs, mert nem is lehet olyan szöveg, amely világos, de nem befogadható. Bizonyára mindenki szembesül befogadási zavarokkal, pl. egy idegen nyelv szavainak, mondatainak hallatán. Az a köztes állapot, sőt inkább *keverék* állapot a leggyakoribb, amikor a beszéd jelértéke elhalványul és inkább formaként mutatkozik. A beszéd sem nem egészen jól vezető, sem nem egészen jó szigetelő, mindig félvezető, vagy félig áteresztő, így hát mindig felfogható denotatív-nak, tekinthető exemplifikatív-nak. „Hisz a jel többértelműsége folytán — mondta Sartre — át lehet rajta nézni, mint az ablak üvegén, hogy szemmel tARTHASSUK rajta keresztül a jelölt dolgot, vagy realitása felé fordulva lehet tárgyként kezelni.”⁷⁷ Amit Sartre a költői nyelvről mond, az egyben minden szövegre is igaz.

Bizonyára mindenki megértette, hogy nem új stílusmeghatározáson nyugvó új stíluslelemzési gyakorlat alapjait akartuk itt lerakni. Bizonyos értelemben a létező gyakorlat, akár a stilisztáé, mint Spitzer, de méginkább a kritikusok tanulmányaiban alkalmazottak véleményem szerint jobban megközelítik a stílus mibenlétét, mint a tudományág eddig ránk maradt összes módszerei vagy elméleti kijelentései. A javasolt meghatározás egyetlen érdeme summázva az, hogy jobban igazodik ahhoz a módhoz, ahogyan például Proust Flaubert stílusát vizsgálta: nem azt kérdezte, hol és mikor tűnnek fel a regényben a stílus nyomai, hanem milyen stílus képződik rendszeres nyelvhasználatából, és milyen egyedi, koherens világképet fejez ki és közvetít az igeidők, névmások, határozószók, elöljárók és kötőszók oly különleges alkalmazásával. Egy ilyen „deformáló szintaxis” nem különáll „részletek” kérdése, melyeknek megkülönböztetéséhez tudományos apparátust kellene bevetni, mert elválaszthatat-

⁷⁶ Elővigyázatosságból tettem ide ezt a megjegyzést: az irodalmiság lehetősége másutt is felbukkanhat, például a nem fikcionális elbeszélés bizonyos technikáinak használatakor. De ha tág értelmében vesszük a *stílus* fogalmát, akkor természetesen mindezt magába foglalja, és erre minden oka meg is van.

⁷⁷ Situations. II. 64. — Ez mindenfajta megjelenítésre érvényes természetesen, de különösen áll a művészi megjelenítésre: ld. J.-M. SCHAEFFER: *La Transfiguration du banal*. Bev. A. Danto. Paris, Éd. du Seuil 1989. 17.

lan a nyelv szövetétől, mely magát a szöveg létét is eredményezi. Eszembe jut egy, bizonyos tekintetből jelképes fordulata ennek a vitának, mely egy stilisztá és egy kritikus között folyt le Cerisy-ben. Gérald Antoine a diszciplína helyzetéről tartott beszámolójában Aby Warburg híres mondatát idézte, mely akár jelmondata is lehetne a stilisztának: „A Jóisten a részletekben rejtőzik.” „Én inkább úgy mondanám, — mondta erre a vérbeli strukturalista Jean-Pierre Richard — hogy a Jóisten a részletek között rejtőzik”.⁷⁸ Ha feltesszük, hogy a Jóisten testesíti meg itt a stílust, és hogy a részletek között még újabb részletek is vannak, valamint még ezek egymáshoz való viszonyának hálózata, arra a következtetésre jutunk, hogy a stílus természetesen a részletekben lakozik, de az *összesben* egyszerre és ezek kapcsolatában. A „stílus nyoma” tehát maga a szöveg.

(Gérard Genette: *Fiction et diction*. Paris, Éd. du Seuil 1991. 95–151.)

(Fordította: Kiss Ágnes)

⁷⁸ Ld. *Les Chemins actuels de la critique*. Ed. G. Poulet. Paris, Plon 1967. 296., 310.

BIBLIOGRÁFIA

Stiluselméleti bibliográfia

(A bibliográfia olyan művek címét tartalmazza, amelyek az elmúlt másfél évtizedben a stílusfogalom értelmezésében fontos szerepet játszottak német, angol és francia nyelvterületen, s amelyek a magyar szakmai diszkurzus hatókörébe kevésbé estek bele. Bibliográfiánk természetesen részleges, s nem tartalmaz kötet- vagy folyóirat-beli tanulmányokat.)

- HAGER, W.—KNOPP, N. (Hrsg.): Beiträge zum Probleme des Stiluspluralismus. München, 1979.
- FREY, EBERHARD: Text und Stilrezeption. Empirische Grundlagenstudien zur Stilistik. Königstein, Athenaeum 1980.
- HARARI, J. V. (Ed.): Textual Strategies: Perspectives in Post-structuralist Criticism. London—New York, Methuen 1980.
- MÜLLER, WOLFGANG G.: Topik des Stilbegriffs: Zur Geschichte des Stilverständnisses von der Antike bis zur Gegenwart. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1981.
- LEECH, GEOFFREY N.—SHORT, MICHAEL H.: Style in Fiction. London, Longman 1981.
- FREEMAN, D. D. (Ed.): Essays in Modern Stylistics. London—New York, Methuen 1981.
- BRASELMANN, P. M. E.: Konnotation — Verstehen — Stil. Operationalisierung sprachlicher Wirkungsmechanismen. Frankfurt am Main, 1981.
- KÜHLWEIN, W.—RAASCH, A. (Hrsg.): Stil: Komponenten — Wirkungen. Stuttgart, 1982.
- CARTER, RONALD—BURTON, DEIRDRE (Eds.): Literary Text and Language. London, Edward Arnold 1982.
- SANDIG, B. (Hrsg.): Stilistik. I: Probleme der Stilistik. II: Gesprächstile. Germanistische Linguistik 3—4, 5—6. Hildesheim—Zürich—New York, 1983.
- CUMMINGS, M.—SIMMONS, R.: The Language of Literature: A Stylistic Introduction to the Study of Literature. London, Pergamon 1983.
- POSNER, ROLAND: Rational Discourse and Poetic Communication? Methods of Linguistic, Literary and Philosophical Analysis. The Hague, Mouton 1983.

- CRESSOT, MARCEL: *Le style et ses techniques. Précis d'analyse stylistique.* Presses Universitaires de France 1983.
- VAN PEER, W.: *Stylistics and Psychology. Investigations into the Theory of London, Foregrounding* 1984.
- TANNEN, DEBORAH: *Conversational Style: Analyzing Talk Among Friends.* New Jersey, Norwood 1984.
- VAN PEER, W. — RENKEMA, J. (Eds.): *Pragmatics and Stylistics.* Leuven, Acco 1984.
- QUIRK, RANDOLPH: *Style and Communication in the English Language.* London, Edward Arnold 1984.
- JORDAN, M. P.: *Rhetoric of Everyday English Texts.* London, Allen & Unwin 1984.
- PAGE, NORMAN: *The Language of Literature.* London, Macmillan 1984.
- Stilistik und Stilkritik. *Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht.* 1985. 16. évf. 55. szám. [Tematikus szám.]
- ABEND, BERNARD: *Grundlagen einer Methodologie der Sprachbeschreibung: Kritische Untersuchungen zur Einheit von Linguistik und Literaturwissenschaft.* Würzburg, Königshaven und Neumann 1985.
- VAN DIJK, TEUN A. (Ed.): *Discourse and Literature: New Approaches to the Analysis of Literary Genres.* Amsterdam, John Benjamins 1985.
- PERRIN-NAFFAKH, ANNE-MARIE: *Le cliché de style en français moderne. Nature linguistique et rhétorique, fonction littéraire.* Lille, Pr. Univ. de Bordeaux 1985.
- RUPP, GERHARD: *Kulturelles Handeln mit Texten. Rezeptionshandlungen im Literaturunterricht. Fallstudien aus dem Schulalltag.* Paderborn, 1986.
- FOWLER, ROBERT: *Linguistic Criticism.* Oxford, Oxford University Press 1986.
- D'HAEN, THEO (Ed.): *Linguistics and the Study of Literature.* Amsterdam, Rodopi 1986.
- WEISS, WALTER — WIEGAND, HERBERT ERNST — REIS, MARGO (Hrsg.): *Kontroversen, alte und neue. Textlinguistik contra Stilistik? Akten des VII. Internationalen Germanisten Kongresses.* Göttingen 1985. Tübingen, Niemeyer 1986.
- MOLINIÉ, GEORGES: *Éléments de stylistique française.* Paris, Presses Universitaires de France 1986.
- HOLDEN, JONATHAN: *Style and authenticity in postmodern poetry.* University of Columbia, Missouri Press 1986.
- TANNEN, DEBORAH: *That's not what I want! How conversational style makes or breaks your relations with others.* New York, Morrow 1986.
- FLEISCHER, WOLFGANG (Hrsg.): *Textlinguistik und Stilistik. Beiträge zu Theorie und Methode.* Berlin, Akademie der Wissenschaften 1987.
- SANDIG, BARBARA (Hrsg.): *Stilistisch-rhetorische Diskursanalyse.* Tübingen, 1988.
- CATANO, JAMES V.: *Language, history, style. Leo Spitzer and the critical tradition.* London, Routledge 1988.
- HAYNES, JOHN: *Introducing Stylistics.* London, Unwin Hyman 1989.
- MOLINIÉ, GEORGES: *La stylistique.* Paris, Presses Universitaires de France 1989.
- MOLINIÉ, GEORGES — MAZALEYRAT, JEAN: *Vocabulaire de la stylistique.* Paris, Grands Dictionnaires des PUF 1989.
- FIX, ULLA (Hrsg.): *Beiträge zur Stiltheorie.* Leipzig, Verl. Enzyk 1990.
- SPILLNER, BERND (Hrsg.): *Sprache und Politik.* Frankfurt, 1990.

- SOWINSKI, BERNHARD 1991. *Stilistik: Stiltheorien und Stilanalysen*. Stuttgart, Metzler
- COMBE, DOMINIQUE: *La pensée et le style*. Paris, Ed. Universitaires 1991.
- KARL-HEINZ GÖTTERT: *Einführung in die Rhetorik*. München, W. Fink 1991.
- CARILLHO, MANUEL MARIA: *Rhétoriques de la modernité*. Paris, Presses Universitaires de France 1992.
- FRANK, MANFRED: *Stil in der Philosophie*. Stuttgart, Reclam 1992.
- CHLOUPEK, JAN — JIRI NEKVAPIL (Eds.): *Studies in functional stylistics. Linguistic and literary studies in Eastern Europe*. Amsterdam, John Benjamins 1993.
- SANDIG, BARBARA — PÜSCHEL, ULRICH (Hrsg.): *Stilistik III: Argumentationsstile. Germanistische Linguistik* 112 — 113. Hildesheim, Georg Olms 1993.
- MOLINIÉ, GEORGES — CHANÉ, PIERRE (Ed.): *Qu'est-ce que le style? Actes du colloque international*. Paris, Presses Universitaires de France 1994.

KÖNYVEK

Methoden der Stilanalyse. Szerk. Bernd Spillner. Tübingen, Narr 1984. 240.

Bernd Spillner, több jelentős tanulmánykötet szerkesztője, illetve írója, e kötetben is rokonszenvesen képviseli egy olyan stilsztika tudományát, amely bevallottan didaktikus: a stílusinterpretáció módszerességét tekinti célnak és tanítani akar.

„A Stíluselemzés módszerei” című, a bevezetéssel és a kutatás állapotát rögzítő szerkesztői összeggel együtt 12 tanulmányból álló kötet már címében is a módszerre irányítja a figyelmet. A szerkesztő bevezetésében választ ad mindkét alapvető kérdésre, amely az olvasóban a cím láttán felvetődik, tudniillik arra, hogy mi a stíluselemzés iránti, a módszert meghatározó elméleti igény, és arra, hogy mi a módszert indokló szándék, vagyis mi a módszer szerepe. Az elméleti igény lényege ebben a könyvben nem más, mint az elmélet helyettesítése a módszerrel. Erre készíti a szerkesztőt a stilsztika tudományának egy sor megoldatlan alapkérdése: 1. Nincs konszenzus arról, mi a stilsztika tárgya, és hogy miképpen viszonyuljon a konkurrens határtudományokhoz. 2. Ugyanakkor, mint arról az egyetemek és főiskolák legkülönbözőbb fajtájú és mindenütt meglévő stíluselemző szemináriumai is tanúszkodnak, folyamatosan igény van rá, hogy a stílus jelenségével szembenézzünk. 3. A tarka képet mutató elméleti próbálkozások viszont képtelennek bizonyulnak arra, hogy a stíluselemzők konkrét igényeihez idomuljanak. Ebből a megoldatlan helyzetből kínál kilépést Spillner, amikor a kötetbe gyűjtött tanulmányokat módszertani előmunkálatoknak nevezi, ezzel megengedvén az egyes módszerekhez háttérül szolgáló elméletek tarkaságát és lezáratlanságát, s egyúttal arra irányítván a figyelmet, hogy próbáljunk meg tanulható eljárásokat kidolgozni, hogy a stíluselemzés túllépjen a szubjektivitáson és az egyszeri intuíción; hogy eredményei, ha nem is lezárhatók, de legalábbis összehasonlíthatók legyenek.

A kötet a stilsztika történetének azt a pilla-

natát rögzíti, amikor a kutatók a strukturalizmus hitével látják neki az interpretációnak, amikor a hermeneutika és a recepcióesztétika igazságai összeegyeztethetőknek tűnnek a megismételhetőség, az összehasonlíthatóság és az interszubjektivitás strukturalista kritériumaival. A radikális konstruktivizmus és a dekonstrukció fellépése előtti pillanatot, amikor még a nyelvstudomány is (lát szólag) egységesen a nyelvvel foglalkozik (és nem az attól eltérő, mert egyedi fenoménként megjelenő beszéddel, szöveggel, diszkurzussal). Amikor a kutatók még hisznek abban, hogy interpretációjuk kizárólag a — természetesen rendkívül sokoldalú — módszer eredménye, és a ragyogó intuíciók iránti tisztelettel ugyan, de elutasítják a Leo Spitzer nevével fémjelzett introspektív stíluselemzést mint olyant, amely elsősorban vagy kizárólag az elemző intuícióján alapul (ld. Spillner bevezetőjét, 7. 1.).

Ez a pillanat ugyanakkor a továbblépés pillanata is. Szépen leolvasható mindez a tanulmányok tematikus sokszínűségéből.

A tíz tanulmány legalább három szempont szerint rendezhető, átfogó képet adva a 70-es évek stíluselemző eljárásairól és az elemzésbe bevont jelenségek változásairól. Feltűnik egyfelől a „mikrostilsztikának” nevezett, a hagyományos stilsztikai eszközökre (trópusok, figurák, mondat-, szó- és hangstilsztikum) összpontosító stíluselemzés mellett az ún. „makrostilsztikai” elemzés: a szöveg „nagyobb”, „átfogóbb” egységeire épülő stilsztikai interpretáció. Jellemző másfelől az irodalmi stíluselemzéssel szemben az egyéb nyelvi megnyilvánulásokra, illetve azokra is vonatkozó stíluselemzés térnyerése. Végül a már klasszikusnak tekinthető módszertani hagyomány továbbélése egészi ki az újabb kérdésfelvetések megváltozott perspektíváit, szemléltetvén a módszerek folytonosságát és fejlődési lehetőségeit. A kötet e hármas szempont szerint építkezik: az első három makrostilsztikai tanulmányt (H. Junker, B. Sowinski és M. Metzeltin munkája) két mikrostilsztikai követi (B. Spillner, R. Pfeiffer-Rupp), az említett irodalmi stíluselemzé-

sek után három egészen más tárgyú stíluselemzés olvashatunk (D. Frank, B. Sandig, B. Stolt), és a felsorolt nyolc, módszerében összefoglalóan a megfigyelésre összpontosító tanulmányt két olyan „tiszta” (értsd: a „megfigyelés” általánosságán túlmutató, ebben az értelemben kevésbé eklektikus) módszer bemutatása követi, amely mindkettő az 50-es és 60-as évek stilisztikai kutatásainak felkavaró újdonsága volt, amely azonban – mint a tanulmányok mutatják – megtartotta aktualitását (H. Rück, N. Bolz).

Hedwig Junker (*Stíluselemzés és struktúraelemzés az irodalomtudományban*), Bernhard Sowinski (*Makrosztilisztikai és mikrosztilisztikai szövegelemzés: Thomas Mann: Luischen*) és M. Metzeltin (*A makrosztilisztikai elemzés eljárásmodjai*), miképpen a címek is mutatják, kilép a stíluselemzés hagyományos világából (= mikrosztilisztika), ezzel együtt természetesen kitágítja a stíluselemzés tárgykörét is.

Hedwig Junker a stílus- és a struktúraelemzés egymással analóg módjából indul ki (ez utóbbin a műalkotás strukturáltságának elemzését érti). Strukturalista típusú gondolkodóként az elemzést mint olyant egységesen „lingvisztikai eljárásnak” tekinti (A „lingvisztikai” itt természetesen nem nyelvészeti, hanem „nyelvi” jelentésben szerepel.). Vö.: *Stilanalyse und Strukturanalyse haben sprachliche Strukturen zum Gegenstand, die linguistisch zu beschreiben sind* (18.). Megfelelő befogadókészség, illetve hozzáállás alapján mindkét esetben feltűnhetnek bizonyos nyelvi struktúrák, és éppen ez a „feltűnőség” (Auffälligkeit) az, ami minden nyelvi műalkotás elsődleges tulajdonsága. A „feltűnőség” kategóriája alapján nem választható el egymástól a stílus- és a struktúraelemzés. Ugyanakkor ez a kategória az, amelynek perspektívájából egységben látható az ismétlés, az eltérés és a választás stílus teremtménye: ez a hatvanas és hetvenes évek stilisztikáját meghatározó hármasság. Ha a befogadó az olvasás és újraolvasás során ismétlődő elemeket rögzít, akkor voltaképpen ugyanazt a műveletet végzi el, mint amikor a megszokottá vált elemek közül egy eltérőnek tűnőt emel ki. Az eltérés az ismétlés negatív esete. Míg az ismétlés a szöveg lineáris menetét követve, a szintagma tengelyén tűnik fel, addig az eltérés ezt a linearitást törli meg egy ponton, átlépve a lehetőségek mintegy függőlegesen elképzelte paradigmatisz tengelyére. Ha e mindenkori paradigmatisz tengelyt mint látens adottat tételezzük, akkor gondolatmenetünkben eljutunk a választás kategóriájához is. A mikrostruktúráknak (mint a stílus elemzés hagyományos tárgyának) a feltűnőségi foka nyilvánvalóan magasabb. Ennél a nyelvi választásnál a paradigmatisz lehetőségek erősebben kötöttek, illetve adott esetben egyenesen kötelezők. Minél

átfogóbb, minél terjedelmesebb a struktúra, annál átfogóbb az a paradigma is, amelyből a választás során egy kiemelkedett. A befogadó látni elvárásai annyira sokrétűek, annyira sokféle lehetnek, hogy a struktúrákat létrehozó „feltűnőség” alig, illetve csak igényes, filológiailag felkészült olvasás és újraolvasás során rögzíthető. A kétféle elemzés: a stílus(jelenségek) elemzése és a struktúra(jelenségek) (pl. ismétlődésre, kontrasztra alapuló szerkezeti struktúrák stb.) elemzése egyaránt a „feltűnőség” függvénye, vagyis a tudatos recepció függvénye. Ahogyan a mondatnyelvész bizonyos jelenségek feltárásakor átlép a mondat határain és létrehozza a szövegnyelvészet, ugyanúgy jutunk el az irodalmi stílus elemzésben (retorikában) az egyes trópusok, alakzatok, szövegválasztás stb. feltárásakor nagyobb, átfogóbb egységek megállapításához és hozzuk létre a struktúraelemzést, amely azonban az eljárás lényegét tekintve nem különbözik a stílus elemzéstől. Junker véleménye szerint az „irodalomtudományi szövegelemzés” nem más, mint „stilisztikai struktúraelemzés a mikroszintűtől a makroszintűig” (19.). Hogy ezzel a stilisztika mint stílus elemzés voltaképpen megszűnik, illetve feloldódik az irodalmi műalkotás általános elemzésében, az nyilvánvaló. Ami érdekes és a stilisztika mint tudományterület története szempontjából elgondolkodtató, az éppen az a törekvés, hogy ezt a stilisztikára nézve megsemmisítő folyamatot éppen ellenkező előjellel: mint egy új, átfogóbb, „mindenre alkalmas” stilisztika megteremtését tüntessék fel.

Ennél óvatosabban, de végső konzekvenciáiban nem kevésbé kérdésesen jár el Bernhard Sowinski. Az „óvatosság” két szempontból indokolható kifejezés: a stilisztikai hagyomány felhasználását és az elemzés aprólékoságát tekintve. Sowinski valóban megpróbál „stilisztikát” és nem „irodalmi elemzést” művelni, illetve megpróbálja a kettőt exemplárisan elválasztani. A műalkotások irodalmi elemzésében szereplő stílusfogalom hagyományosan igen szűk voltával (retorikai formulák, trópusok, figurák) egy másfajta stilisztikai hagyomány, az E. Riesel és G. Michel nevéhez fűződő makrosztilisztika fogalomtárát szegezi szembe. E makrosztilisztika olyan fogalmakkal dolgozik, mint a kontextusban releváns nyelvi jelenségek, a kompozíciót meghatározó nyelvi jelenségek, a szöveg „architektonikája”, az ábrázolás módjai (pl. elbeszélés, leírás, beszámoló), a szerzői elbeszélő perspektíva (pl. a németben az igeidők használata révén elkülöníthető típusokkal), az idézés módjai vagy az ún. funkcionális stílusok. Ezekhez Sowinski a szövegtípusok stílusnormáit fűzi hozzá. E makrosztilisztikai tényezőket szövegalkotó princípiumoknak tekint, amelyek egyszeri előfordulásukkal egy szöveg egész felépítését, ismétlődésükkel egy-egy szerzői/elbeszélői

hozzaállás jellemzését biztosítják. Bár mindez erősen közelít a szövegnyelvészethez, illetve helyenként a szociolingvisztika felségvízeihez, ez utóbbiak (főleg a szövegnyelvészeti) bizonytalanságai miatt a nyelvvel/beszéddel foglalkozó tudományok között, mai ismereteink szerint, ez a „makrostilisztika” bizonyosan több ponton, illetve több szempontból is védelmezhető álláspontnak tűnik. Ebbe a háttérbe illeszti bele a szerző Thomas Mann *Luischen* című korai elbeszélésének „stilisztikai”, és pedig „mikro- és makrostilisztikai” elemzését. Az iménti idézjelet az indokolja, hogy az elemzés, (amint azt a szerző a dolgokat befejezésében maga is megfogalmazza), végül mégsem stilisztikai, hanem teljességre törő interpretációvá lesz. Makrostilisztikát művel ott, ahol olyan kategóriák átfogó leírására és jellemzésére törekszik, mint 1. az általános tagolás (Aufbau und Kapitelgliederung), 2. az elbeszélő hozzáállása (közelebből az írónia és szatíra mint az elbeszélő hozzáállása egyfelől, és mint különlegesen hatásos stílus eszköz másfelől, ez utóbbi a mikrostilisztika tárgya), és 3. az ábrázolás módja; ez utóbbin belül vizsgálhatók a szerzői reflexiók, a szereplők jellemzésének módja, a leírások, illetve a dialógusok milyensége és elhelyezkedése a kompozíció egészében, továbbá a (statikus) leírás és a (kronológikus) elbeszélés váltakozása. A felsorolt, a novella vonatkozásában megállapított, illetve jellemzett makrostilisztikai kategóriák további mikrostilisztikai elemzése valóban igen aprólékos, a mondatfajtákra, a mondatok hosszára, a hosszú és rövid mondatok váltakozására, a választott szófajokra, a szórendre, a szóválasztásra, az igeidők és igei akcióminőségek használatára, a különféle ismétlődésekre és a grafostilisztikai eszközeire kiterjedő vizsgálódás. Mivel mindezen elemek a novella egészében kapnak stilisztikai értéket, Sowinski sem tudja elküldeni minden stíluselemzés eleve meglévő csapdáját: elemzése szükségképpen teljességre törekszik, és mint ilyen, nem stíluselemzés, hanem novellaelemzés! A dolgozat összegző fejezetében maga a szerző világít rá a megoldatlan problémákra: (1) ha abból indulunk ki, hogy a szöveg minden megnyilatkozásában megjelenik a szerző stílusa, akkor valójában minden egyes mondatot be kellene vonni a vizsgálatba, ami nyilvánvalóan nem realizálható, s emellett a stílus egészének jellemzése helyett csak egyes, különálló stílusjegyek megállapításához vezetne. Még ha erre a problémára megoldást kínálnak is egyfelől a kvantitatív stilisztikák statisztikai átlagértékei, másfelől egyes kiemelt (milyen alapon kiemelt? — K. P.) szöveghelyek részletesebb elemzése, akkor is (2) változatlanul kérdéses lesz a megállapított stíluselemek kifejező erejének, hatásának rögzítése. Ebben a vonatkozásban a stíluselemzés nem

szakítható ki az interpretáció egészéből, miképpen persze az interpretáció egésze sem képzelhető el a stílus elemzése nélkül, e kettő szintézisének alapjául azonban nem egy (vagy több) módszer, hanem „az esztétikai intuíció” szolgál (47.). Ez természetesen jelentős „visszalépés” a strukturalizmus optimizmusától a Spitzer képviselte introspektív elemzés irányába.

Míg Junker az irodalmi interpretációt a stíluselemzéssel helyettesíti, és míg Sowinski az esztétikai intuíció révén irányított stíluselemzést az interpretáció integráns részeként mutatja be, addig Metzeltin dolgozatában csak a cím és egy, a dolgozattól feltűnően elkülönülő, kurta bevezetés tartalmazza a „stíluselemzés” és a „stilisztika” szót. Maga a tanulmány egy strukturalista fogantatású szemantikai háttérből kiemelkedő, egyéni szövegelemző módszer fogalmi apparátusának és eljárásmodjainak rövid összefoglalása, valamint szemléltetésképpen Cervantes egy jellegzetesen barokk novellájának az említett módszerrel való elemzése. A dolgozatot megelőző, mintegy 28 sornyi bevezetés röviden elmondja, mit ért a szerző stíluselemzésen (= azon jegyek vizsgálatát, amelyek egy szöveget vagy szövegek egészét másokkal szemben kitérítik), hogy milyen szemszögből végezhetünk stíluselemzést (1. vizsgálhatjuk az absztrakció révén megállapított normától való eltéréseket, illetve 2. adott elemek funkcióját és súlyát más elemekkel összevetve) és milyen skálán vizsgálható a stílus (1. vizsgálhatók egy „redukált” szöveg vagy szövegrészlet elemei — mikrostrukturális stilisztika — illetve 2. egy szuperstrukturált szöveg elemei — makrostrukturális stilisztika —, a szuperstrukturált szöveget az elemző állítja elő a redundáns elemek (mitől azok? — K. P.) törlésével, illetve a szöveg hiperonimikus összefoglalásával). E rövid bevezetés a tanulmány tárgyaként a makrostrukturális stilisztikai elemzést nevezi meg, a folytatásban azonban egyértelműen szövegelemzéssel találkozunk, a „stílus”, a „stilisztika” szó egyetlenegyszer sem fordul elő benne. A szerző a továbbiakban — megfogalmazása szerint — makrostrukturális (nem makrostilisztikai!) elemzést végez: vagyis a szöveg tartalmi struktúráira kérdez rá. A szöveg részint mint viszonyok hálóját, részint mint bázispropozíciókból és ezeket „gazdagító” ún. amplifikációs propozíciókból álló „textúra” jelenik meg. A bázispropozíciók különböző típusú textémákká állnak össze. A propozíciók alanyi, illetve tárgyi és helymegjelölő pozícióiban megjelenő egységek a figurák, ezek szerepe és egy-máshoz való viszonya tipologizálható, a textúrák lexémáinak jelentésvizonyai pedig noemikus viszonyokként tárhatók fel. Mindezt azért soroltam fel, hogy szemléltessem: nyilvánvalóan szövegteni indíttatású fogalmakkal van dolgunk, miképpen

szövegtani jellegű a bemutatott elemzés és annak célja is. „A szövegek tartalmi struktúrái és azok jelentése az elemzés révén átláthatóvá és esztétikailag tudatosan átéltetővé válnak”, írja — mintegy a strukturalizmus apoteózisaként — Metzeltin a befejező részben (67.), ahol úgyszintén nem történik említés sem stílusról, sem stilisztikáról. Annál érdekesebb kérdés, miért szerepel egy ilyen jellegű tanulmány egy, a stílselemzés módszereiről szóló kötetben. Úgy tűnik, mihielyt a stílselemzés kilép a mikrotilisztika területéről — s hogy ez a kilépés az elemzés során szükségszerű, abban Hedwig Junkernek igazat kell adnunk —, azonnal elválaszthatatlanul beleolvad az átfogó interpretáció egészébe, s innen már csak egy lépés a stílselemzés eljárásai helyett az elemzés eljárásairól szólni. Hogy a lehetséges eljárások közül Spillner válogatásában éppen egyfajta strukturalista szemantikai szövegtan jelenik meg, az a kötet egészében törvényszerű. A szövegtan egyúttal új probléma elé állítja a tárgyat amúgy is nehezen definiáló stílselemző stilisztikát: a konkurrens tudományágak sora egy újjal bővül.

A makrotilisztikai próbálkozásokhoz képest üdítően egyértelműnek tűnnek a hagyományos mikrotilisztika viszonylag kevésbé kutatott területeiről szóló dolgozatok: Spillner fogalmi tisztázásra törekvő tanulmánya a fonostilisztika és fonoesztétika alapjairól és R. Pfeiffer-Rupp érdekes cikke a grafostilisztikáról. Mindkettő arról győzhet meg, hogy — elismerve minden interpretáció szükség-szerűen átfogó jellegét — mégis kiválaszthatók egyes szempontok, ahonnan nézve az elemzés megindulhat, illetve kiteljesedhet. És igaz, hogy e szempontok kiválasztása, a kiválasztás magyarázata tudományfilozófiai és interpretációelméleti probléma, de vannak olyan területek, amelyeknél a probléma a terület specifikuma révén kezelhetőnek látszik. A hangtilisztika és az írásképi stilisztikája éppen ilyen területek tűnhet.

A hatvanas évek stilisztikai tárgyú munkáiban fontos kettősségként jelentkezett az irodalmi stilisztika és a nyelvi/nyelvészeti stilisztika elkülönítése. Spillner válogatásának tanúsága szerint azonban az optimista strukturalizmus történetének utolsó pillanatára nem ez a kettősség a jellemző, hanem egy harmadik, újabb nézőpont kerül előtérbe: a „megnyilatkozás” stílusa. Az interpretatív stilisztikai irány képviselői is hangsúlyozzák ugyan, hogy nem zárják ki elemzésükből a nem irodalmi szövegeket — így jár el a struktúraelemzést és a stílselemzést azonosító H. Junker, valamint nem (csak) irodalmi szövegeket elemez grafostilisztikai tanulmányában Pfeiffer-Rupp sem —, a kötet három további tanulmánya azonban egy egészen más, nem irodalmi és nem írott szöveg központú stilisztikát

képvisel. Dorothea Frank *Stílus és interakció* című tanulmánya az etnometodológia nyomán létrejövő konverzációelemzésnek a stílus szempontjából releváns fogalmait tárgyalja, Barbara Sandig cikke — *Egy pragmatikus stilisztika céljai és módszerei* címmel — egy újfajta, cselekvéseméleti háttérű funkcionális stilisztikát mutat be, a házassági hirdetések szövegtípusával foglalkozó Birgit Stolt pedig *Pragmatikus stílselemzés* című dolgozatában Sandighoz hasonlóan, de összefogottabban alkalmazza a beszédaktus-elmélet kategóriáit a stílselemzésben.

D. Frank és B. Sandig hasonló stilisztikai tradícióhoz: az individuum-, illetve a csoportspecifikus nyelvhasználat mint stílus (részben) szociolingvisztikai fogantatású fogalomhoz csatlakozik, azonban más és más „előjellel”. Frank a figyelmet a beszélő és a befogadó közötti interakcióra irányítja, és a stílushatás létrejöttét nem egyes nyelvi jelenségek többlet-tulajdonságaként értelmezi, hanem (hasonlóan Spillner több helyütt kifejtett és a jelen kötetben is képviselt stílusfelfogásához) virtuális lehetőségnek tartja: olyan lehetőségnek, amely az interakcióban, a konverzációbeli jelentések közös kialakításában („Aushandeln”) a stílusra is figyelő beszélő és befogadó között jön, illetve jöhet létre. Egy dialógusban a megnyilatkozás minden momentuma hordozhat stílusjegyet — és egyetlen momentum sem hordoz kötelezően, önmagától valamiféle stilisztikumot. Ha a beszélők figyelnek a stílusra, ha a megnyilatkozás tartalmán túl annak milyensége is szembetűnik és jelentést nyer, akkor az így létrejövő „stílus” fontos információt közvetít a beszélőkről, azok egymáshoz való viszonyáról, a dialógus létrejöttének körülményeiről. Frank a konverzációelemzés kettős princípiumát emeli ki, mint olyant, amely egy lehetséges stílselemzés (értsd: a stílus létrejötte) szempontjából meghatározó: az ún. „recipient design” és az „implicites Aushandeln” (a résztvevők közös cselekvése révén, a diszkurzus folyamatos implicit értelmezése során létrejövő alakítás) fogalmát. (Az előzőt Frank sem fordítja le németre.) Ez a kettős princípium természetesen nem csak stílust hoz létre, hanem ugyanúgy meghatározza a téma kibontakoztatását, a beszélgetés időtartamát, annak lezárását stb. A beszélők igyekeznek kölcsönösen alakítani a beszélgetést a különféle konvenciók, jelentések és félreértési lehetőségek szkillái és kharübdisei között. A közlekedési kihágásért megbírságot autós önkénytelenül is átvált a dialógusban a jogi kifejezésre, jóllehet másképp kezdte mondani, amit akart, s egészen más információt hordoz a telefonvonal túlsó végéről az a kérdés, hogy „Beszélhetnék-e az édesapáddal?”, mint az, hogy „Beszélhetnék Jánossal?”. A beszédbeli jelentések (a stílust is beleértve!) közös kialakítá-

sa (Aushandeln) szempontjából alapvetően fontos, hogy a résztvevők mutassanak bizonyos minimális kooperációs készséget, illetve hogy a kifejezési lehetőségek elegendően rugalmasak legyenek ahhoz, hogy konfliktus kockázata nélkül át lehessen lendülni egy jelentésmomentum felől egy másik irányába, például ha észleljük, hogy a hallgató mást vár, a helyzet mást diktál stb. Hogy ez a nézőpont a stíluselemzés számára új, váratlan és érdekes perspektívát nyújthat, az csak az első olvasás és rácsodálkozás lázában tűnik így. Frank ugyanis nem kínál megoldást arra a kérdésre, hogy a konverzációelemzésnek mely része lesz stíluselemzés, vagyis melyek azok a mindenkori elemzésben feltárható momentumok, amelyeket a „stílus” fogalma alá sorolhatunk be. Éppen ellenkezőleg: hangsúlyozza, hogy mindaz, amit a stíluselemzés számára fontos pontként felsorolt, nem igazán, nem tisztán stilisztikai jelenség (133.). A konverzációelemzés tárgya a mindenkori dialógus. Ezt a maga teljességében kell a rögzítés (transzkripció) során és azt követően elemezni és megérteni, s e folyamatban stílusjelenségek csak annyiban állapíthatók meg, amennyiben az említett princípiumok (recipient design, Aushandeln) érvényesülése során egy-egy felfedezést hagyományos stilisztikai ismereteink alapján egyszerűen (és véletlenszerűen) stílusjegyek nevezünk. A konverzációelemzés teljesen más instrumentáriummal dolgozik, nézőpontjának és kérdésfeltevéseinek más kategóriák adnak alapot, mint a hagyományos nyelvészeti fogalmak. A „stíluselemzés” csak „naivan” használható fogalom számára, nincs mögötte elméleti keret, sem összefüggő és következetes módszer. Szimpromatikus a cikk befejező része, amelyben a szerző megpróbál egy „tényleges stílusjelenséget” beilleszteni a konverzációelemzésbe, tudniillik a trópusok fogalmát, s arra figyelmeztet, hogyan keletkeznek metaforák és metaforaláncok a hallgató alkalmazkodása révén, a beszélő témájának folytatásaként. Ez azonban ismét nem más, mint egy hagyományos stilisztikai fogalom „hétköznapi tudományos fogalomként” való felhasználása egy más, érdekes, önálló tudományterületen belül.

Míg Frank voltaképpen tisztában van vele, hogy az általa javasolt stíluselemzés a konverzációelemzés véletlenszerű és esetleges része, addig Sandig ebben a cikkében is — mint a cikkben sűrűn hivatkozott főművében — azt a célt tűzi maga elé, hogy felvázoljon egy új, pragmatikus stilisztikát. E stilisztika három meghatározó tétele a következő:

1. A stílust a nyelvi cselekvés egyik részaspektusának tekinti. Ezzel kilép mind a hagyományos nyelvi-nyelvészeti, mind a szövegtípusához és a nyelvi (és szociális) rétegekhez kötődő funkcionális stilisztikák közegeiből, és bevonja az elemzésbe hát-

térként a „nyelv mint kommunikatív cselekvés”, illetve „a nyelv mint illokutív jelentések révén cselekvés” felfogást. A stílus annak eredménye, hogy társas (szociális) cselekvéseken belül az e cselekvések részének tekintett nyelvhasználat módja, milyensége változhat. A stílus egy cselekvés stílusa, a nyelvi stilisztika funkcionális stilisztika és cselekvéstilisztika egyszerre, a kettő összefüggését a cselekvés mint funkcióval bíró tevékenység meghatározása magyarázza. A stílus szövegek tulajdonsága egy-egy cselekvés kontextusában. („Stil ist ... Eigenschaft von Texten in Handlungskontexten” — 138.)

2. A stílus egyúttal természetesen a cselekvésnek pusztán részaspektusa. Aszerint, mit tekintünk kiinduló egésznek, változik az is, hogy mit tekintünk stilisztikai részaspektusnak. Ha az „egész” a cselekvés egésze, akkor a stilisztikai hatást hordozó részaspektus lehet egy konvencionális vagy attól eltérő illokúció. Ha az „egész” egy illokúciós aktus, akkor a stilisztikum adódhat például a propozícióból vagy abból a módból, ahogyan az illokúciós funkciót a hallgató számára tudatosíttatjuk stb. Ha az „egész” egy megnyilatkozás, akkor a stilisztikum megjelenhet egyes nyelvi jelenségek vagy paralingvális jelenségek révén. Ha az „egész” egy dialógus, akkor a stilisztikum mint részaspektus realizálódhat akár a megszólítások nyelvi-szociális konvenciói vagy azok áttörése révén, akár a „turn-taking”, vagyis a hallgató és beszélő közti szerepváltás jelzéseinek megvalósítása révén stb. A felsorolásból következően Sandig nem stilisztikáról, hanem stilisztikákról beszél: a cselekvés és/vagy az illokúció stilisztikájáról, az illokúciós aktus végrehajtásának, a valóságra való referálás módjának vagy a predikáció módjának stilisztikájáról, a választott kifejezések vagy a perlokúciós hatás stilisztikájáról stb. Mindez természetes következménye a nyelv tudományban történeteknek. Sandig stilisztikája reakció arra a fantasztikus perspektíva-bővülésre, amelyet a pragmatika hozott magával (a szó kommunikatív-szemantikai és beszédaktus-elméletbeli jelentésében egyaránt), s amelyet a diszkurzus elemzés és a szövegten létrejött is rögzít. Ugyanakkor természetesen látnunk kell e pragmatikus stilisztika óriási veszélyét is: a sokféle stilisztikán belül az elemzés során minden stilisztikum má válik — illetve nincs módunk arra (az intuíción kívül), hogy eldöntsük, mi a stilisztikum (vagyis mi hordoz stilisztikai hatást és milyent).

3. Ehhez Sandig kapaszkodópontként csak a korábbi stilisztikai hagyományból jól ismert választás fogalmát tudja felajánlani. A mindenkori stilisztikumot a még választható lehetőségek látnak kontrasztjában véli felfedhetőnek, vállalva e kontraszt, illetve az ezt biztosító paradigma elemzés-

beli rekonstrukciójának (vagy konstrukciójának?) kérdésességét. Vagyis: stilisztikája nem tér el a hagyományos stilisztikáktól — csak kibővíti azok horizontját. Így egyaránt belefér a stílushatás vizsgálata egyes szövegeken, illetve a stíluskonvenciók vizsgálata egyes cselekvéstípusokon belül. A tanulmány mindkettőre kitér.

Az idézett makro- és mikrotilisztikai elemzések, valamint Frank, Sandig és Stolt tanulmányai arra mutatnak rá, mit és milyen típusú jelenségeket figyeljünk meg a stíluselemzés során, különbözkönbönb aspektusból. A keret, az irányító szempont az említett nyolc tanulmányban más és más, a stilisztikum rögzítésének módja azonban ugyanaz: az elemzői megfigyelés. Ehhez képest nyújt mást a kötet két további tanulmánya: Herbert Rück *Stíluselemzések M. Riffaterre elmélete alapján*, illetve N. Bolz *Kvantitatív stílusjegyek megállapítása és értékelése a statisztikán alapuló stílus kutatásban* című cikke. E két írás két ismert és az elemzői megfigyelésen túlmutató módszer újabb eredményeit rögzíti. Az olvasói reakciók kérdőíves összefoglalása — minden problémája dacára — szolgálhat értékelhető és fontos eredményekkel. Ugyanez vonatkozik a kvantitatív stilisztika elismert módszerére.

A kötetet a szerkesztő summázó és a stíluskutató módszereket összefoglaló tanulmánya és jól használatos szakirodalmi válogatás zárja.

Az 1984-ben megjelent könyvet 1995-ben némi nosztalgiával és nem kevés haszonnal forgathatjuk. Nosztalgiával a stilisztika számára új perspektívákat nyitó, még (viszonylag) egységes tudománytörténeti korszak iránt. Haszonnal pedig — a sokrétű konkrét ismeretanyagon túl — egy meghatározóan fontos gondolat révén is, amely az elemző tanulmányok mindegyikén végighúzódik, és amely változatlanul érvényes minden elemzésre. Ez pedig az elemző felelősségének gondolata. Az a belátás, hogy a részelemzések az „egészre” való kitekintés nélkül bizonytalanok, az egészre való kitekintést viszont az elemző csak megfelelő háttértudásra támaszkodva vállalhatja. Az elemzőnek tehát nemcsak a sokféle módszerbeli készséget kell egyre jobban elsajátítania, hanem saját tudását is egyre gyarapítania kell ahhoz, hogy elemzéséhez megalapozottan fogjon hozzá. A megalapozott elemzés igénye erkölcsi igény, az elemző (úgyis mint közvetítő) morális felelősségére utal. Spillner válogatása több irányból is tudatosítja ezt a felelősséget, s egyúttal megerősíti az elemzőt, ha 1995-ben nem is abban, hogy elérhető a teljeskörű interszubjektív megismételhetőség strukturalista igénye, de mindenképpen abban, hogy a szöveg/stílus/műelemzés megismerő folyamat, amelyen belül állandóan nevelhetjük önmagunkat és másokat.

KOCSÁNY PIROSKA

Functions of Style. Ed. David Birch, Michael O'Toole. London, Pinter 1988. (Linguistics Series.)

Az 1960-as években M. A. K. Halliday nyelvészeti stilisztikai munkái már hozzáférhetőek voltak Magyarországon. Azóta húszt körül van azoknak a nemzetközi kongresszusoknak a száma, amelyek a Halliday-féle szisztemikus nyelvészettel foglalkoztak. Annál tragikusabb, hogy a XX. század második felében a magyar nyelvészet mintha egyáltalán nem akart volna tudni Hallidayról, mert vagy „kitartóan és ostobán” (Antal László) kérődzött egykori nagyjainkon provinciális magába zárkózásban, vagy a szovjet és marxista nyelvészet gulágján tengődve — ugyan zseniális orosz, észt, cseh stb. társaságban — igyekezett túlélni a lágert, majd pedig — pszichológiailag is érthetően — átcsapott földrajzilag is a másik végletbe, és a Nyugat emésztetlen divatjaiba, az amerikai nyelvészet fanatikus szektáiba ragadtatott. Amikor 1985 és 1989 között kognitív, majd szisztemikus nyelvészeti szemináriumokat hirdettem meg az ELTE-n, teljes közöny fogadta őket, még csak meg sem támadtak érte, pusztán ezen irányzatok nyugati képviselőivel folytatott levelezésért jelentett föl bájos ismeretlen. A jövő tudománytörténeteire vár a feladat, hogy feltárják, miféle társadalmi oka volt és van — mert tudományos oka semmi nem volt és nincs —, Halliday kirekesztésének és elhallgatásának (vö. alább, a könyv 8. fejezetének ismeretével). Hogy miért talajtalan Magyarországon a kiérlelt, kiegyensúlyozott és körültekintő tudományosság? Miért prosperál a meddő, keményfejű, tálentumtalan konzervativizmus és fattya, a műveletlen, úgyszintén tehetségtelen progresszivitás?

Ugyanakkor, ami a fenti, *a stílus funkciói* kötet címet illeti, a szépirodalmi korpuszú funkcionális stilisztikának Halliday iskolájától teljesen függetlenül működő, főként francia és német irányultságú, valamint konzervatív magyar hagyományú iskolája virágzott Magyarországon, elsősorban Balázs János és Szathmári István köré csoportosulva, kisebb-nagyobb távolsággal. Így azután — nagy általánosságban — azt kell mondanunk, hogy a XX. század második felének magyar (nyelvészeti) stilisztikája és a halliday-i stilisztika megállapításaikban, megközelítéseikben hol megegyeznek, hol különböznek, — szakkifejezéseikben és módszereikben talán inkább különböznek. A magyar stilisztika kevésbé egzakt, mint a halliday-i. Emellett erősen kötődik az ókori és a középkori retorika által kidolgozott stilisztikai fogalomrendszerhez. Ennek nyilvánvaló oka az, hogy a magyar írók éppen a XX. század közepéig a klasszikus görög — római szerzőkön, szóonkokon isklázódtak, főként Cicerón, az újabb magyar írók

pedig a korábbi magyar írókon nőttek föl, legalábbis a 90-es évekig, s ezért erre a kötődésre a magyar stilisztikának a magyar szépirodalmi művek elemzésében sokkal nagyobb szüksége van, mint az angloszászoknak az angol nyelvű szépirodalmi művek elemzéséhez.

A tanulmánykötet előszavában Halliday a maga irányzata és rendszere előzményeinek tömör tudománytörténeti összefoglalását nyújtja. Utal a klasszikus és a romantikus stílusfelfogásra, a prágai iskola polifunkcionális nyelv szemléletére, a firth-i többszintű strukturális nyelvi szerveződésre, a saussure-i langue-parole viszonyra, a whorf-i nyelvtani felszín alatti szemantikai mintákra és végül a szisztemikus nyelvészet kialakulására. A szisztemikus nyelvészet a felsorolt előzmények nyomán az angol nyelvtan olyan értelmezését dolgozta ki a többszintű, polifunkcionális és metafunkcionális elméletével, amely többek között a stilisztikai kutatás igényeit is kielégítette. A szisztemikus nyelvészet „szemiotikai megközelítés” címszó alatt szervesen magába illesztette a beszéd/szöveg irodalmi, társadalmi, politikai, történeti, kulturális és ideológiai, elsősorban pedig kommunikációs viszonyait is. Halliday elméletében a nyelv értelmezendő rendszer és folyamat. A rendszer valójában rendszerek rendszere, amelyben az egyes szintek (nyelvtani, jelentéstani stb.) sajátos mintakombinációi az adott situációs kontextusban az adott kultúra egyedi megjelenései, a rendszer konkrét példái, amelyek képesek megzavarni a rendszert, de újra is teremtik a rendszert. Nemcsak a szöveg nem sziget és nem elkülönített szerkezet, de még magának a szövegnek az értelmezése sem, hanem összetett szemiotikai cselekvés.

A *nyelvi szintek, a választás, a szerkezet, az egység, a hierarchia, a rendszer és a fokozatosság (gradáció)* mellett a szisztemikus nyelvtan egyik kulcsfogalma a *nyelvi regiszter*. A regiszterek, akárcsak az anyanyelvváltozatok, nyelvi változatok. Az anyanyelvváltozat a nyelvhasználóhoz kötődik, annak születési, neveltetési és állandó lakóhelyéhez. A regiszter viszont a nyelvhasználathoz kötődik. Más regisztert használunk, ha a barátainkkal csevegünk, mást a nyilvános beszédben. Mást a családi levelezésben és mást az esszéíráskor. A kiválasztott regiszter több tényezőtől, összefoglalóan a situációtól függ. Függ attól, hogy írunk-e vagy beszélünk, miről írunk vagy beszélünk, kinek, mikor, miért stb. A klasszikus retorikában ezeket a tényezőket nevezték körülményeknek (*circumstantiae*), régi magyarsággal környülállásnak. Így tehát regiszter a tudományos nyelv, a hirdetések nyelve, a szépirodalmi nyelv, a vallásos nyelv stb.

A bevezetésben a kötet szerkesztői (David Birch és Michael O'Toole) továbbfejtik Halliday

tanítását. Ebben a stílus lényeges eleme mind az írott, mind a beszélt szövegalkotásnak, amelyben a szöveg belsőleg összefüggő jelenség, és amelynek ugyanakkor társadalmi vonatkoztatottsága is van. Az egymástól elkülöníthető nyelvi elemeket a stilisztikai választással olyan egységgé szervezzük, amely egyrészt társadalmilag elfogadott műfaj eredményez, másrészt magán viseli az egyniség jelét. Minden nyelvtani mozzanat szemlélhető a használat felől, azaz hogy mi a funkciója. A jelentés három metafunkcióban írható le: 1. a környezet megértése (ideációs cél), 2. a másokra való hatás (interpersionális cél), 3. a textuális cél, amely az előző kettőt relevánssá teszi. A regiszternek is ennek megfelelően három megközelítése van: 1. a mező (*field*), azaz a téma, például vallás, kémia stb., amelyet főként a lexika és a grammatika közvetít („ideációs”), 2. a hangnem (*tenor*), amely a beszélők viszonyaira utal aszerint, hogy közvetlen, udvarias stb. („személyközi-interpersionális”), 3. az alakmód (*mode*), amely a nyelvi cselekvés eszközére vonatkozik, meghatározza a nyelvnek a situációban játszott szerepét, és magában foglalja az írott és a beszélt változat közti választást, valamint magának a formátumnak a megválasztását újságban, költészetben stb., úgyszintén a használt hangalaknak vagy grafikus alaknak a megválasztását stb. („szövegi-textuális”). Minden egyes nyelvi elem összefügg a teljes nyelvi rendszerrel. Az elemzésnek ezekre és ezek összjátékára tekintettel kell lennie. Ugyanakkor a részletes nyelvi elemzés alapfeltétele a stílusfunkció megértésének. Mégis, a stilisztikai elemzés nem saját technikájú és sajátos szókincsű, nyelvészeti, pszichológiai stb. független tudományág, hanem széles körű, többoldalú viszonylatokat feltáró leírás és értelmezés. Ezért többek között megkérdőjelezhető sok, a huszadik században sérthetetlennek tartott nyelvészeti alapelv, például a kettős osztások (nyelv – beszéd, szinkronia – diakronia, alak – jelentés, objektivitás – szubjektivitás). Minden szöveg többszintű, többfunkciós, többrendbeli hierarchiákkal. A jelentéseket író és olvasó, beszélő és hallgató egyaránt felépíti. A stilisztikai elemzés egyrészt feltűnteti a számbavehető értelmezési lehetőségeket, másrészt rámutat arra, hogyan, miért és honnan származnak ezek a lehetőségek. A kötet tanulmányainak szerzői mind a halliday-i szisztemikus funkcionális nyelvészet követői.

Az első fejezetben Michael O'Toole Henry Readnek *A részek megnevezése (Naming of Parts)* című költeményét elemzi igen részletesen és „szorosán”. Kiindulása az, hogy a stilisztikai elemzés kritikus az irodalmi kritikával, sőt kritikus magával a kritikai folyamattal és önmagával szemben is. Tudatában van a stilisztika korlátainak, an-

nak, hogy a pontosan leírt nyelvi szerkezet csak a hordozó, magának a költeménynek a metaforájával élve csak „a részék megnevezése”. Valójában a „pontatlan” intuíció fér hozzá a költő és az olvasó „kimondhatatlan” eszméihez és érzéseihez.

Ez a központi témája a második fejezetnek is, amelyben Halliday – összehasonlítva költeményt (Tennyson: *In Memoriam*) és tudományos könyvrészletet (Darwin: *A fajok eredete*) – az olvasó szerepét vizsgálja az új szöveg megteremtésében, valamint a szövegalkotó szerepét a kultúra szemiotikai folyamataiban. Kiindulópontja, hogy a nyelvi elemek – a szintek, a funkciók, a rangsorok rendszerei – , bár hordoznak önálló jelentéseket, egymással is kölcsönhatásban vannak, és ez a kölcsönhatás is megszabja a válsztást a részrendszerben. Sőt magának az elemzésnek és értelmezésnek a metaszövege sem választható el a szövegtől, hiszen újraalkotja és új távlatokkal gazdagítja a szöveget.

Minél részletesebb tehát az elemzésünk, annál inkább elmélyedünk a szöveg jelentéseiben (3. fejezet Ruqaya Hasan). A stilisztikai elemzésben a hangstílus a beszéd *hogyanján* van, hiszen attól függően olyan, amilyen az, amiről a beszéd szól. A funkcionális elemzés a „szóban” azt is tekintetbe veszi, hogy a jelentések hogyan jelentenek valamit. A funkcionális elemzésnek fel kell ismernie, hogy a jelölő és a jelölt közt a viszony nem automatikus, nem statikus, hanem dinamikus. Eszerint a verselemzés a jelentések és megszövegezésük viszonyának az elemzése. A hétköznapi beszédben rendszerint úgy érezzük, hogy teljes egészében megragadtuk mindazt, amit a másik mondott. Ezt nevezte Halliday a nyelvre való reflektálás zéró szintjének. Meglehetősen zavaró a kommunikációt, ha tudományos elemzésekbe bocsátkoznánk a mindennapi társalgás közben. A költői alkotás megértéséhez azonban nem elég ez a zéró szint. Ahhoz, hogy megragadjuk, sőt elmélyülten megragadjuk, elemzésre, reflexiókra van szükség. Vajon az irodalmi alkotás közvetítette jelentések a szerzői-e, az alkotási-e vagy az olvasói-e? E kérdésfőltetéséből látszik – ami egyébként is feltűnő gyengéje a szisztemikus funkcionális stilisztikának, és mind Hasan, mind a Halliday-iskola összes szerzőjénél zavaró – hogy ilyenkor jelentésekről beszélnek értelmezés helyett. A kérdés ugyanis jelentéstani alapon nem oldható meg, csak hermeneutikai alapon, mert nyilvánvaló, hogy a több jelentés nem lehet azonos a több értelmezéssel. Hiányzik tehát a szerzők hermeneutikai elmélyültsége. A nyelvészet, a szemantika, a stilisztika fogalmi eszköztára ehhez elégtelen.

A szisztemikus funkcionális elemzés ereje a leírási pontossága. A XX. századi formalizáló nyelv-

vészet e téren hajlamos arra, hogy megkerülje azokat a nyelvi jelenségeket, amelyeket nem tud formalizálni, azaz a nyelvhasználatban mindig benne lévő esetlegességet, véletlenszerűséget. David Butt (4. fejezet) ezért az explicit és implicit szerkezet jelenségét állítja szembe egymással (Wallace Stevens versét, a vers implicit deiktikus tér – idő kereteit elemezve), és arra a következtetésre jut, hogy mindkettőt kell elemezni, tehát az implicit, a rejtett szerveződéseket is. Explicit szerveződés például egy koordináta-rendszer, implicit szerveződés pedig egy növényi mag, amelyből egy más formáció, mondjuk egy fa fejlődik ki. Mindkettő szerkezet és rendszer. Butt elemzésében a kiindulás a „káosz-elmélet”, amely valaha a teremtés-mítoszok megmagyarázatlan világkezdete volt (N. B. maga Wallace Stevens is írt verset a rendről és a káoszról), az 1970-es évek óta pedig a matematikában és a természettudományokban központi kutatási téma, főként az entrópiával kapcsolatosan. (Mellékesen szólva, innen került be a nyelvészetbe, főként a pszicholingvisztikába és a szövegtanba a negentrópia fogalma, illetve a jelenség tárgyalása, azaz, hogy a beszéd/szöveg alkotása és feldolgozása befogadása folyamán minden nyelvi és szemiotikai szinten (hangok, morféma, lexéma, szintagmák stb. szintjén, illetve a szintaktikai, szemantikai és pragmatikai szinten) egyre szűkülnek a választási lehetőségek, tehát a hallgató/olvasó egyre pontosabban meg tudja előre „jóslani”, mi következik, azaz a prediktabilitás). Ugyanakkor a rend nem azonosítható a prediktabilitással. Egy görbe nem írható le véges számú lépéssel, de ez nem jelenti azt, hogy nincs benne rend. A két végtelenség között, azaz, hogy valami nem írható le véges számú lépéssel, vagy egyetlen aránypárral leírható, (például egy egyenessel), számtalan változat létezik szintekben és fokozatokban. A rendben nemcsak hasonló különbözőségek vannak, hanem a különbözőségeknek a különböző hasonlósága is megvan. Ehhez hozzátehetjük, hogy a szimmetriakutatások is ebbe az irányba haladnak a szimmetriatípusok szaporodásával (aszimmetria, diszimmetria, tranzlációs szimmetria, színszimmetria stb.). Vagyis az egészen egyszerű, könnyen áttekinthető rend és a káosz között sokféle, egyre bonyolultabb, de még mindig „rend” létezik. Így van ez a nyelvben is. A hangok szintjén a legkönnyebb a rendszert felállítani, de a jelentések szintjén ez már bonyolultabb. Gondoljunk csak arra, hogy egy nyelv fonémáinak száma meglehetősen kicsi, átlagosan 30 körül van, a kötött morféma száma már nagyobb, de még mindig megszámlálható, a szintaktikai szerkezetek is számba vehetők, a szóképlet azonban már aligha, vagy csak nagy nehézségekkel és bizonyos határig. A különféle rendszerek egymásba tolnak

anélkül, hogy összekeverednének. A szemantikai felépítés a lexiko-grammatikában valósul meg, de a szemantikai felépítés rendje és a lexiko-grammatika rendje két nagyon különböző fajta rend.

Az explicit-implicit szerkezet egyforma fontosságának hangsúlyozásához hasonlóan a „dráma, stílus, színpad” (5.) fejezet (Susan F. Melrose és Robin Melrose) az elterjedt logocentrikus elemzésekkel szemben hangsúlyozza a „testség”, vagyis a gesztusok és térközők választhatóságának a figyelembe vételét a mező-hangnem-alakmód és az író-dráma-jellemzők hármasviszonyaiban, illetve a szövegrésztevéők közti intézményesített viszonyok felmérésében, mégpedig mind a színpadi előadásban, mind a drámaíráskor, azaz a sajátos, színházra jellemző kommunikációs szituációban (itt Harold Pinter *No Man's Land* című darabjában). A színpadi játékokban a szövegen kívülre irányuló rámutatás (exoforikus deixis) a személyközi deixis (én – te) szövegbéli hiányában (ellipszisében) is kiküszöböli a szöveg esetleges kétértelműségét. Egyszerűen szólva, a drámai szöveg írásában a nyelvi választást (nyelvtanít és szupraszegmentálisan), vagyis a stílust eleve meghatározza az, hogy színpadon fog elhangzani. Az ismeretelméleti, értékelméleti és ideológiai kategóriák következtében, amelyek közös ismeretek az adott korszak adott drámaíróiban és nézőiben, az adott drámában állandóan „szó van” az adott korszak társadalmi, gazdasági, kritikai stb. viszonyairól.

Az intézményes viszonyok nemcsak a dráma nyelvében érhetőek tetten. Norman Fairclough szerint (6. fejezet) a halliday-i „nyelv mint intézmény” azt is jelenti, hogy a szövegek nem egyszerűen a regiszter adott megvalósulásai, hanem intézményesen meghatározott (determinált) emberek intézményesen meghatározott beszélgetései. Fairclough rávilágít a nyelvi rendszernek az intézményes (társadalmi) rendszerekhez való viszonyára, amikor például összehasonlítja a skót és az amerikai gyermekorvos és szülő beszélgetését. Az elsőben a „vizsgálat” szövege van túlsúlyban, a másodikban a vizsgálat és a párbeszéd egyaránt hangsúlyos. Vagyis a skót orvos a testtel foglalkozott, az amerikai pedig az egész emberrel. A két vizsgálat beszéde/szövege ettől függően különbözött. Sajátos a viszony a regiszter (a nyelvi változat) és a társadalmi-politikai hatalom között. A nyelvi változat igyekszik fenntartani az adott hierarchikus társadalmi rendet, és így a hatalmi küzdelem párhuzamos a regiszterek küzdelmével. A regiszter is tudatformáló, miközben az emberi tudat alakítja a regisztert. A beszédmód változása csak a társadalmi viszonyok változásával közvetlen összefüggésben vizsgálható. Halliday szerint a szöveg jelentése visszacsatolódik a szituációba, annak részévé válik, azt megváltoztatja.

Ugyanakkor a regiszteren keresztül a szituáció is visszacsatolódik a jelentérendszerbe, annak részévé válik, azt megváltoztatja. Fairclough (és a 7. fejezetben Kress) szerint a szövegalkotó nem egyszerű reprodukáló, nem mechanikusan használja föl a jeltypusokat, nem is teljesen önkényesen, hanem kreatívan alkalmazza az ismert mintákat az új, pillanatról pillanatra változó helyzetekben. Természetesen vannak esetek, amikor az adott szituációban felismerünk egy bizonyos szituációtípust, mint amelyik egy bizonyos regiszter használatát, egyszerű, mechanikus alkalmazását követeli meg. Vannak azonban „kevert regiszterű” szövegek is. Ezek szerepavar következményei, illetőleg kompromisszumai, egyidejűleg kettős szituációtípus dilemmái, mint például a Fairclough által elemzett banki eligazítás, amely egyrészt szabályokat közöl (tekintélyelv alapon hivatalos nyelven), másrészt el akarja adni szolgáltatását a fogyasztónak, (azaz reklámozza a szolgáltatást). A két hangnem természetesen összeférhetetlen egymással, esetleg az utóbbi szelidíti az előbbi, s így a fogyasztó tekintélyét növeli, a bankét csökkenti, könnyíti a megértést, amelyre a nem bankszakember kliensnek nagy szüksége van. Az utóbbi időben már a kevert regiszterek is megszokottá váltak, hiszen a kapitalista társadalomban egyszerre akarják tájékoztatni is, meggyőzni is a vásárlót, s ezzel a kapitalista társadalom adott intézményeinek az ideológiai álláspontját is kifejezésre juttatják. A pluralista társadalomban Bernstein szerint különböző szociolingvisztikai kódolásorientációk vannak. Halliday a kódot a regiszterrel kapcsolta össze. Ugyanakkor azonban például a női nyelvet és a férfinyelvet nem lehet a szituációs kontextustól függetlenül meghatározni. A társadalmi csoport és a regiszter viszonya feltétlenül dinamikus.

A stílus társadalmi hatékonyságával foglalkozik Gunther Kress (7. fejezet). Megközelítésében a stílus nem pusztán alaki jelenség, nemcsak nyelvi jellegzetességek szövegbeni megvalósulása és szerveződése. A stílus adott társadalmi helyzetű szövegalkotó és szövegbefogadó, valamint a szöveg közti kölcsönviszonyok része, tehát teljes egészében politikai kérdés. Ez ellentmond a Saussure-nek tulajdonított elvnek, hogy a nyelvi alak önkényes viszonyban áll a nyelvi jelentéssel, de megfelel a peirce-i ikonicitásnak. A nyelvi alak és a társadalmi hatás a stílusban szorosan összefüggnek. Minden típusú szövegnek van stílusa, minden szöveg nyelvi és társadalmi meghatározottságú. A műfajok alaki követelményei az adott társadalmi események sajátos vonásainak és viszonyainak az eredményei. A regiszterek elemzésekor figyelembe kell venni, hogy a regiszterek társadalmi gyakorlat eredményei, tehát nem semlegesek, sőt ennek

következtében még az elemzés sem lehet semleges. A mező, a hangnem és az alakmód nem léteznek egymástól elválasztva. A szövegek az adott intézmények értékeit és ideológiáit is kódolják. A mező Halliday-jel ellentétben és Foucault nyomán „ideológiailag szervezett mező”. Társadalmi tényezők határozzák meg a nyelvtani és az egyéb lehetőségekből (mezőből, hangnemből, alakmódból) való választásokat. Ehhez hozzátehetjük, hogy amikor ma semleges iskoláról beszélnek politikusok, akkor ez egyfajta ptolemaioszi világképhez való nevetéses ragaszkodás a XX. század végén, nemcsak Kuhn és Lakatos paradigmaváltás-elmélete miatt, hanem a szisztematikus funkcionális nyelvfelfogás fenti tételei miatt is. Miután minden tudomány társadalmilag jóváhagyott ismeret, talán itt keresendő az oka Magyarországon a halliday-i nyelvészet bevezetőmben említett elhallgatásának, még akkor is, ha a halliday-i dialektika formálisan jól belefért volna a marxizmusba.

A stiliszták szemérmesen hallgatnak viszont arról, hogy nekik is van stílusuk, amikor stilisztikát írnak. Ők is különféle szintű választásokat ejtenek meg. A 8. fejezetnek az az érdekessége, hogy benne Robert Hodge éppen Michael Halliday stilisztikájának stílusát (*Language as Social Semiotic* című könyvének 7. fejezetét) elemzi Halliday szisztemikus funkcionális stilisztikai elmélete alapján. Hodge szerint Halliday alapbeállítottága dialektikus. Egyszerre tárgyalja a nyelvi rendszer dichotómiáit és a választási lehetőségek nyitott halmazát a nyelvi rendszerben. Ezzel kapcsolatos dialektikus kulcsfogalom Halliday-nél a szimultaneitás is. A lexiko-grammatika egységesítő rendszer, amely polifonikus szerkezetet hoz létre egyetlen adott pillanatban. Halliday nyelvészete és stilisztikája is, mint minden szöveg, adott társadalmi kontextus terméke. Az az erőfeszítés hozta létre, hogy az 1960-as, 1970-es években kizárólagos uralomra törő Chomsky-féle generatív nyelvészetet visszaszorítsa, vagy legalábbis meghagyja a lehetőségét másfajta nyelvészetnek is. Nem kis bátorság kellett szembeszállni az intézményes nyomással, sőt szankciókkal, és sajátos gondolati és kifejezésbeli stratégiára volt szükség, hogy alternatív elméletet és alternatív tudós csapatot tudjon sikeresen kiépíteni és fenntartani. A stílusvizsgálat rámutat arra, hogy például Halliday stílusából (névelőhasználatából) is egyértelmű, nemcsak szövegmeghatározásából: Halliday a szöveget folyamatnak tekinti. Még ennél is megdöbbentőbb és izgalmasabb az, ahogyan Halliday tudományos írásmódját, eljárását Arisztotelész metaforaalkotás-elméletéhez hasonlítja. Halliday ugyanis azonosításával (is kopulával az angolban) egyrészt állandóan felrúgja a hagyományos kategóriális viszonyokat, másrészt a „mint”

(as az angolban) összehasonlítással állandóan, tudós körültekintéssel mintegy tompítja merész kijelentéseit, például: „a szöveg mint szocioszemiotikai folyamat”, „a szöveg szociológiai esemény”. Ezek így ráadásul még többszörös meghatározások is. Nyelvhasználatában formailag is állandóan összeköti és egybefoglalja azt, amit egyértelműen különböznek állapított meg. Fölváltva dolgozik kettős és hármas osztásokkal, sőt alternatív szerkezetekkel. A szituációs hármas szempontot (mező – társadalmi cselekvéstípus, hangnem – viszonzyszerep, alakmód – szimbolikus szerveződés) összeköti a tapasztalati, személyközi és szövegi funkcióhármassal. Hodge a mező – hangnem – alakmód halliday-i fogalmak szerint vizsgálja a továbbiakban magának Halliday-nak a szövegét. Halliday írott szövegeire jellemző például, hogy diagramok szakítják meg. Az írás mindig kifejti-magyarázza a diagramokat, de sohasem fordítva. Ez a fejezet mint rendkívül pontos, szakszerű nyelvi-stilisztikai szövegelemzés is mintaszerű.

A szövegnek több fejezetben is bemutatott Halliday-i hármas nyelvészeti-stilisztikai megközelítése nyilvánvalóan kortárs szövegek elemzésére készült. Ezt egészíti ki a 9. fejezetben David Birch a diakrón szempontoknak a vizsgálati módszerekbe való beépítésével. Régebbi szövegek vizsgálata nyilvánvalóan a mai olvasó-elemző számára esetleg ismeretlen régebbi nyelvtani és szemantikai választások lehetőségét veti föl, illetve az adott nyelv mai választási lehetőségei netán nem jöhetnek számításba az elemzéskor. Mégis elkerülhetetlen, hogy egy régebbi szöveg ne nyújtson a mai olvasónak-elemzőnek mind diakrón, mind szinkrón szemlélet szerint egyaránt választási lehetőségeket. Vagyis föl kell adnunk a szinkrón és a diakrón elemzés kizárólagos vagylagosságát, egyiknek az előnyben részesítését a másikkal szemben. A két szemléletet egységesíteni kell. Nem rendelkezünk a régi szöveghez mai olvasótól, mai nyelvi kompetenciától független nyelvtant és jelentéstant. Ezért a régi szöveg elemzésekor a mai olvasónak-elemzőnek, ha ismeri a régebbi nyelv választási lehetőségeit is, alkalmaznia kell nagyobb választási lehetősége lesz az értelmezésben, mint volt (a régebbi) szöveg megalkotásának idejében élő olvasónak. Ebben a megközelítésben természetesen az olvasónak-stilisztának jóval nagyobb a fontossága, mint a formális nyelvi elemzésekben, fölteve, ha az egységesen kezelt diakrónia-szinkrónia nyomán a nyelvtani szerkezet poliszemiájával is tisztában van, nemcsak a szemantikai poliszemiával. A pusztán szinkrón nyelvi kompetencia némi diakróni tényező tudatában már elég a választási lehetőségek kiszélesítéséhez. Magyarárnál különbözőbb történeti nyelvtani ismeretek nélkül is óhatatlanul észrevesszük, hogy régi szö-

veggel állunk szemben, észrevesszük a mai nyelv és a régebbi nyelv különbségeit az adott szöveg kapcsán, és ezért eleve több és más értelmezési lehetőség merül föl bennünk, mintha csupán kortárs szöveget értelmeznénk. Ugyanakkor a régebbi és a mai nyelvi jelenség funkciójának azonosítása csökkenti az értelmezési választás lehetőségét. Például a magyarban egészen más stílusértéke lehet és van a tegezésnek a XVI. században, mint a XX. század végén. Az is lehetséges, hogy adott nyelvi jelenségnek ma van bizonyos sajátos, különleges stílusértéke, míg régebben egyszerűen szokásos köznyelvi alak volt. Ami valaha maró gúnny volt, ma szelíd iróniának tűnik, vagy egyáltalán nem is gúnyos többé. Gyakori kiadói eljárás, hogy régebbi szövegeket mai helyesírással adnak ki, s ezzel máris könnyítik az olvasást, és azt is sugallják, hogy nincs is olyan nagy távolság a mai nyelv és a régebbi szöveg nyelve közt. Maga a helyesírás — főként az angolban — csökkentheti az értelmezési választás lehetőségét. Amikor a régi szöveggel mai olvasó szembeáll, lehet, hogy két kulturálisan kódolt ismeret kell számításba vennie, az olvasót és a szövegalkotót, illetve annak kortársait. (Birch Shakespeare 73. *szonettjének* nyelvi-stilisztikai elemzésével, pontosabban a modális igék elemzésével vizsgálja a kérdést). E fejezet különösen a magyar stilisztika tudománytörténeti vonatkozásában figyelemre méltó és tanulmányozandó, hiszen a magyar nyelvudomány és stilisztika mindig is előszeretettel foglalkozott régebbi magyar szövegek elemzésével.

A történetiség és a szövegek közötti viszony felismerésének átfogó, bevallása szerint is sokat markoló feltérképezésére vállalkozik Terry Threadgold a 10. fejezetben. Szerinte a nyelvnek mint társadalmi szemiotikának funkcionális elmélete lehetővé teszi annak vizsgálatát, hogy a szövegek hogyan vesznek részt a társadalmi valóság felépítésében, hogyan alkotják meg azt a társadalmi szemiotikai rendszert, amelyik azután értéket és funkciót rendel hozzájuk. Három, különböző időben alkotott, különböző típusú szöveget vizsgál (újságcikk, novella, hétköznapi társalgás) Terry Threadgold feltérképezi a nyelvi, nyelvtani-jelentéstani, társadalmi kódolású szövegek és szövegtípusok közötti viszonyokat és összefüggéseket, a „faj” (fekete — fehér) és a nem (férfi — nő) meghatározta kiverítéseket. Fehér férfiak írnak feketéről és nőkről, és az a szemantikájuk, amely megalkotja a feketét, ugyanaz (a negatív értékítéletű), mint amelyik megalkotja a nőt (a feketékben nem lehet bízni — a nők irracionálisak stb.), szemben azzal a pozitív értékítélettel, amely a fehéreket és a férfiakat jellemzi. Fehér író alkotja meg azt, mit gondol a fekete, és ezért kiagyal olyan megfogalmazásokat,

amelyek soha sem hangzottak el, olyan gondolatokat, amelyeket sohasem gondoltak. Ebben a felállásban ahhoz, hogy a (fehér férfi) író megmagyarázza a fehér nő és a fekete férfi házasságát, a maga (fehér és férfi) értékrendszerében úgy kell megalkotnia „a fehér nőtipust”, hogy leértékeli (*árva, cseléd, eseménytelen életű*), és úgy építi fel „a fekete-félférfit”, hogy a maga (fehér és férfi) értékrendszerében is felértékeli (*józan, becsületes, izmos, jó lovas, szorgalmas*). Hasonlóképpen alkotja meg a (fehér férfi) író a fekete és a nő beszédstílusát, regiszterét (heteroglossziáját). Következésképpen bámi történeti esemény fogalmazódik meg, mindig az adott műfaj, társadalmi-történelmi szituáció, kultúra építi fel újra, hogy „mi történik”, „kik a szereplők”, „hol történt” stb., illetve ezekkel kölcsönhatásban, összefüggésben és ezektől függésben határozódik meg a mező, a hangnem és az alakmód megválasztása. Az újságcikkben az is meghatározó, milyen szövegekkel-cikkekkkel van körülveve egy adott cikk. A fenti tényezők következtében tényekké építjük át a fikciót is, főként a belőlük adódó következtetéseinkben. A médiában a fikcióból először hír lesz, majd a hírből „valós történet”. A tény vagy az igazság így teljességgel hozzáférhetetlenné válik egy idő után.

E fejezet megállapításai rendkívül tanulságosak a mai magyar olvasónak a mai magyar társadalomban, médiában, illetve a szociológiai kutatásokat illetően, különös tekintettel a romológiai és hasonló kérdésekre.

A Sapir—Whorf-i elmélet nyomvonalán halad a következő fejezet is (11. fejezet, Paul J. Thibault). Egyaránt érdekes, hogyan jelzik és építik föl a társadalmi tudatot és hiedelmeket a nyelvi választásminták és fordítva, vagyis egymással termékeny kölcsönviszonyban a jelentések társadalmi kontextusa által létrehozott nyelvi alakok hogyan hozzák létre magát a társadalmi kontextust. A determinizmus tehát nem egyirányú. A funkcionális magyarázat kiegészíti mindezt azzal, hogy rámutat arra, a használat társadalmi kontextusában a használati normát vagy az attól való eltérést hogyan élék meg a nyelvhasználók, és megvan-e vagy sem a használat társadalmi kontextusában a nyelvi alakok kulturálisan meghatározott eloszlása. A metafunkciók (lásd fentebb: ideációs-tartalmi-tapasztalati-logikai, személyközi-társadalmi, szövegi — a nyelvi rendszer szövegalkító összetevője) teremtik meg az összeköttetést a regiszter metafunkcionálisan meghatározott szemantikája és a sajátos lexiko-grammatikai választások között. Ezért a szemantikailag irányított nyelvtan belső funkcionális szerveződését a metafunkciók alakítják ki. A magyar stilisztikai irodalom e téren is tud figyelemre méltó részletkutatásokat felmutatni, mint példá-

ul a szöveg logikai viszonyainak felmérésében vagy a kognitív és szociointerpretációs megközelítésekben, kevésbé a nem (férfi–nő beszéde) és a társadalmi státusz szerepét illetően. Ugyancsak kevés az olyan sokoldalú, szinte mindenoldalú, modulrendszerű elemzése egyetlen nyelvi alaknak, mint amilyent e fejezetben találunk, egyetlen metaforának stilisztikai, grammatikai, logikai, szemantikai, szemiotikai, pszichológiai, szociológiai, szövegtani elemzése az adott használatban. E fejezet a stílus úgy határozza meg mint a jelentéskörzés forrásának tekintett nyelvi rendszer rendszerlehetőségéből együttes minták alapján kialakított jelenlésválasztások szövegbeli használatát és stratégiai fejlődését. Ebben a meghatározásban és a szerző szövegelemzésében fontos az a megközelítés, hogy a beszéd/szöveg nemcsak meghatározott rendszer, hanem társadalmi-szemiotikai folyamat is. Erre a szövegelemzőnek is tekintettel kell lennie.

A nyelvben és az elemzésben a dinamikus megközelítés hasonló kérdéseivel foglalkozik a tanulmánygyűjtemény két utolsó fejezete (12–13. fejezet, Jill Durey, Michael Toolan). Jill Durey a szemantikai rendszer ideációs, személyközi és szövegi funkcióihoz külön-külön rendelt mező, hangnem és alakmód szemiotikai hármasságával mint lényeges kontextuális elemekkel világítja meg a cél, a motívum és a magatartás szépirodalmi problémáit az elbeszélő szerkezetben. Először vizsgálja a különféle (angol) szintagmatikus viszonyok tartalmi, hangnemi és nyelvtani szerepét, a szószervezetek anaforikus, katarforikus és endoforikus szerepét, majd a mondatserkeztést. Hogyan válik például ironikussá a szöveg pusztán azért, mert az író nominális szerkezetekre vált ott, ahol esetleg igei szerkezeteket várnánk. Hogyan fejezi ki az összetett mondatokban a sorozatos mellérendelés a főszereplő pánikját, ahol is a gondolatokban nincs ok-okozati összefüggés, amelyet egy esetleges alárendelő szerkezet viszont tartalmaz. Ha viszont különféle alárendeléseket használ az író, az olvasóban nem hagy semmi lehetőséget a találgatásra, s ez az eljárása korstílus is lehet. A szövegkohézió lényege a szerző szerint a folyamat, a forikus elemekben rejlő vonatkozás, azaz egy egység megjelenése mindig egy másik egység felé utal. Lexikai, szintaktikai és laterális kohéziót különböztet meg egymástól. Az utóbbi szemantikai folyamat, paradigmatis viszony, amelyben indirekt utalás, azonosági vagy hasonlósági viszony van, és amelyet az olvasó valamilyen módon ismer. Ilyenek például a bibliai utalások régebbi szövegekben. A laterális kohézió bizonyos típusai rendszerint szóképek.

Michael Toolan szerint a párbeszédben – mint általában a nyelvben –, vannak kialakított interakciós minták, sajátosan intézményesített sze-

repek és szokások, amelyek nélkül a megértés az adott közösségben lehetetlenné válna. Ezek nélkül az irodalomoktatás is lehetetlenné válna. Természetesen az irodalmi párbeszéd és a természetes beszélgetés több szempontból is különbözik, még akkor is, ha például a hétköznapi beszélgetésben is vannak „mesterséges” elemek. Az irodalmi szövegek párbeszédei mögött mindig ott áll az író-elbeszélő, tehát ezekben mindig megvan az író rejtett monológja is. Az irodalmi párbeszéd nem is a valós beszélgetés közvetlen átírása, hanem irodalmi rögzítés. Halliday szerint négy elsődleges beszéd-funkció van az alapvető két beszéd szerep és a beszédbe foglalt alapvető javak szerint: adás és követelés, javaké-szolgáltatásoké (nem nyelvi anyag) és tájékoztatásé (nyelvi anyag). Ezekre megvan a szokásos várt és óhajtott felelet-alternatívák, például elfogadás – elutasítás stb. A párbeszédben fontos elem a beszélők váltása, és az, hogy „miért éppen most”. Emellett az alanyváltás a mondatokban, a Grice-féle kooperációs alapelv megtartása vagy elvetése, a beszélők nyelvhasználatának különbsége (például egyik köznyelvi, másik tájnyelvi) stb., a beszélőknek a különféle lehetőségekből az adott beszédpartnerével többé vagy kevésbé harmonizáló vagy eltérő választása ortodox vagy heterodox viselkedésként jelentkezik, és a választásban benne van nemcsak a beszélő véleménye a világról, hanem a saját maga változó viszonya ehhez a világhoz és a beszédpartnerhez.

Összefoglalásként az a megjegyzés kínálkozik föl leginkább, hogy a kötet mindegyik szerzője a szisztemikus funkcionális nyelvészeti irányzat követője, mégsem kezeli a mester, Halliday tételeit kritikátlanul, hanem igyekszik példákkal megvizsgálni és próbára tenni az elméletet. Előfeltevésük, hogy nem egyetlen jelentés létezik a szövegben, amelyet az elemző mintegy felfed, hanem minden szöveg többszintű, hierarchikus és többfunkciós. A szövegbefogadás dinamikus jelenség, nem passzív folyamat. A jelentéseket a szövegalkotó és a szövegbefogadó egyaránt felépítik. Az elemzés jelentéssorozat tud föltární, olyat is, amelyet korábban nem vettek figyelembe. A stilisztika nemcsak értelmezést nyújt, hanem azt is megmutatja, hogy az értelmezések hogyan, miért és honnan erednek. Ez a stilisztikát nagyon erős kritikai eszközzé teszi.

BENCZE LÓRÁNT

The Pragmatics of Style. Ed. Leo Hickey. London – New York, Routledge 1989. 207.

Minden új könyvnek, különösen manapság, meg kell okolnia, miért van rá szükség, miért egyel több, miért kell száz után megírni a százegyediket ugyanarról a témáról. Az önigazolásnak ez a kény-

szero azután könnyen demagógiába torkollik, mint e könyv szerkesztőjének, Leo Hickeynek a bevezetésében is. Hickey Tzvetan Todorov egyik híres nyilatkozatát idézi, amely szerint a stilisztika nem valami virágzó tudomány, hiszen módszerei pontatlanok, kutatásának célja bizonytalan, fogalmai pedig többjelentésűek („polysemy of concepts”). Éppenséggel Todorov sommás ítéletéből hiányzik a tudományosság alapfeltételei. Először is a „fogalmak poliszémiaja” kifejezés arról árulkodik, hogy Todorovnak még középiskolás szintű ismeretei sem voltak jelentéstanból, hiszen a fogalom nem lehet poliszémikus, legföljebb a (nyelvi) jel. Emellett az is nyilvánvaló, hogy csak kezdő vagy nem kezdő, de tudatlan stiliszta látja tisztán a stilisztika célját, módszereit stb. A tudós stiliszta, éppen úgy, mint minden tudományágban a tudósok, egyre inkább a termékeny bizonytalanság mezején kutakodik. Mint ahogy minden anyanyelvi beszélő tudja, hogy mi a szó, vagy mi a mondat, a nyelvész tudós azonban nem tudja, legföljebb tud rá háromszáz meghatározást. A valóban tudós egyre inkább azt tudja, mennyi mindent nem tud még, nem pedig azt, hogy mennyit tud. Csak az „idióta médiában” (Carl Bernstein) felvonultatott szakértők büszkélkednek magabiztosan iszonyatos nagy, gargantuai tudásukkal, ami persze rendszerint kimerül egyetlen vagy néhány (szintén iszonyúan magabiztos és nem feltétlenül tudós) szerző ismeretében.

E könyv tanulmányainak szerzői látszólag „nemzetközi válogatást” tükröznek (angol, amerikai, finn, német, svéd), valójában hamar rájövünk (életrajzi és egyéb utalásokból), hogy egy eléggé összetartozó, szűk tudományos kör tagjai. A stíluspragmatikával mégis olyan témához nyúltak, amely nem új ugyan, hiszen a klasszikus retorika ezzel át meg át volt itatva, de ma nincs kellően kutatva, és — a médiában a fikció és a „valóság” hagyományos határvonalának eltűnésével — nagyon időszerű. Maga Hickey bevezetőjében tucatnyi újkori, főként XX. századi meghatározást idézi a stilisztikának. (Az ő sorrendjében: Bally, Buffon, Sayce, Granger, Guiraud, Ohmann, Akhmanova, Riffaterre, Marouzeau, Delboulle, prágai iskola stb.). Ezekhez teszi hozzá ő is a tanulmányok többi szerzője a maga pragmatikai stilisztikafelfogását (I. rész, „Stílus a kommunikációban és a megértésben), amely — hangsúlyozom — nem előzmények nélkül, különös figyelmet szentel a stílus pragmatikai összetevőinek, mint amilyenek a nyelvhasználatban a situációs tényezők, és amelyek a tisztán nyelvi, nyelvtanilag helyes lehetőségekből való választást meghatározzák. Ilyenek például a nyelvhasználók célja, szándéka, a szövegalkotás folyamatában a szövegalkotók és szöveg-

befogadók változása, a közlés hatékonysága stb., akár élőbeszédről legyen is szó (II. rész, „Stílus a beszédben és a situációban”), akár írott szövegről (III. rész, „Stílus az irodalomban és a tanulásban”), hiszen mindkét esetben a beszédalkotás, a szövegalkotás egyfajta viselkedés és cselekvés. A stilisztikai választás és a nem nyelvi tényezők viszonya alakít és megszab minden „felszíni” nyelvi megnyilatkozást, annak minden nyelvi szintű megjelenését (hangokat, morféimákat, lexémákat, szintagmát, mondatot, szöveget).

A norma és a stílus összefüggésével való hagyományos küszködéstől Hickey sem tud menekülni. A kérdés tisztázásának szándékával vertikális és horizontális tengelyt vesz föl, és ezekben próbálja elhelyezni, azonosítani a stílus nyelvi vonásait. A vertikális tengely szerint a formális-informális, a retorikus-költői, a köznyelvi-durva stb. minőségi vonulat. A horizontális tengely pedig a foglalkozásokhoz kötődő használat, a jogi, az újságírói stb. Felvesz egy harmadik tengelyt is, a szociolektum tengelyét, amely a „pragmatikai térre” utal, és ezzel a „regiszterre” is, azaz létezik bírósági, bolti, előadótérmi stb. nyelvhasználat is.

Austin beszédaktus-elmélete nyomán George W. Turner szerint (1. fejezet) a három legalapvetőbb beszédcselekvés, mégpedig fontossági sorrendben, a *sharing*, *shaping*, *showing*. A legelső a *sharing*, amelyet megosztásnak vagy részesítésnek fordítanak, és amely a csaknem tiszta, információ nélküli kommunikáció. Ilyen például a házaspároknak az a beszélgetése, amelyet senki harmadik személy meg nem ért. Intézményesített változata a liturgia vagy a rituális cselekvés. Ez mindig társas és kölcsönös (reciprok). A második a *shaping*, a (saját) gondolat nyelvi megformálása. A nyelvnek ezt a funkcióját Vigotszkij, Luria és Sapir hangsúlyozta. Ez is kommunikáció, hiszen amikor például gondolataimat magamban megfogalmazom vagy leírom, akkor beszélő és hallgató, író és olvasó is vagyok egyben. Amikor pedig mások gondolatait alakítom, az a nyelv informatív vagy szabályozó használata, s ezt kijelentő használatnak is nevezhetnénk (*showing*). A tanítás-oktatás a nyelv intézményesített informáló és egyben szabályozó használata.

E három alapcselekvés nem egymástól elváltan jelenik meg a nyelvhasználatban, hanem különböző arányokban. A tudományos nyelv inkább informatív, a szépirodalmi nyelv inkább „részesítő” stb. A nyelv „normális” megjelenési módja az élőbeszéd (*conversation*), az írás „abnormális”. Anyanyelvünk ugyanakkor a vele járó kultúrától függően alakítja gondolatainkat. A nyelvtani alak ezért nem feltétlenül kizárólag mérvadó a nyelvhasználatban, hiszen egy kérdő mondat lehet adott esetben fel-

szóltatás is, száraz statisztikai adatok pedig sokszor egyáltalán nem tájékoztatni akarnak, hanem haragot kelteni és lázítani. Az irodalmi kritikában, egy színdarab megvitatásában a tájékoztatás célja lehet éppen az, hogy megosszuk másokkal a saját élményünket, tapasztalatunkat stb. Külön kérdés a nyelvhasználatban a „névadás”, mind dolgoké, mind személyeké, hiszen a névadás azonosítás és biztonságkeresés a világban való tájékozódáshoz. A fatikus és az udvarias nyelvhasználat ugyanakkor a „megosztás” és „részesítés” fenntartására irányul. A szlengben nagyon erős mind a „részesítés” funkciója, mind pedig az elzárkózás funkciója. Magáról a nyelvről, beszédéről is beszélhetek, s ez a metanyelv, és így tovább.

A második fejezetben Diane Blakemore az implicit és az explicit kérdésköréhez köti az értelmezést. Szerinte ha ugyanazt többféleképpen el lehet mondani, akkor a körülményektől függően a hallgatónak mindig értelmeznie is kell az elhangzottakat. Az értelmezés viszont függ többek között a hallgató világismeretétől. A természetes nyelvi mondatok nem állítások, hanem csak modellek. Szükség volna olyan elméletre, amelyik megmagyarázná, hogyan válogatja és használja föl a hallgató a kontextuális információt, amely képesíti őt arra, hogy az adott modell teljes gondolattá fejlessze. Olyan elméletre is szükség volna, amelyik megmagyarázná, hogy választja meg a beszélő azt a bizonyos nyelvi kulcsot az adott gondolat közléséhez. Természetes, hogy a beszélőt köti az adott nyelv nyelvtana, ugyanakkor azonban a situációs kontextus lehetővé teszi, hogy nyelvtani szempontból hiányos, töredékes kijelentésekkel közöljünk gondolatainkat. Az értelmezés során a hallgató ki-következteti a „teljes” gondolatot. Attól függően, milyen kontextuális információt használ föl a hallgató, különböző értelmezésekre juthat. A kérdés, vajon a beszélő honnan tudja, hogy értelmezése egybeesik-e a beszélő szándékával, vagy legalábbis hasonlít-e rá. Grice nyomán megkülönbözteti a „mondottat” és az „implikáltat”. Olyan gondolatot is tudunk közölni, amelyik a közlésben sem grammatikailag, sem szemantikailag nincs megjelenítve, vagy a nyelvtani alak és a jelentés több értelmezési választási lehetőséget nyújt, és csak a körülményekből, előfeltevésekből, implikációkból, a Grice-féle maximákra támaszkodva stb. következteti ki a hallgató az aktuális értelmet. Ezért az explicitésnek nemcsak a nyelvtani, a szemantikai, hanem a pragmatikai tényezőktől függő fokozatai is vannak. A közlés folyamatában a hallgató, keresve az összefüggéseket, integrálja régi és új ismereteit. Sokszor azonban nem új ismeretre akart tenni, hanem csak meg akar erősíteni ismereteiben, hiedelmeiben. A következtetéseket is a

régi és az új ismeretek alapján, ilyen vagy olyan arányban, de együttesen vonja le. Ezért ugyanaz a közlés a nyelvtől függetlenül is egyik kultúrában érthető, a másikban nem. Az adott kijelentés stílusát eszerint alakítja a beszélő. A hallgató pedig becslést hajt végre, amikor a kijelentést és annak stílusát értelmezi.

Hasonlóan ír és hasonló kérdésekkel birkózik Leo Hickey, amikor azt állítja, hogy azonos (!) szemiotikai tartalmú kijelentés különbözhet pragmatikai szerveződésben, és ennek következtében stílusban is. A beszélő felméri, mit akar megértetni, és mi az, amit a hallgató már ismer. Mint ahogy az előző fejezetben nem szolgálta a fogalmi tisztázást a „gondolatnak” mint stilisztikai szakkifejezésnek a használata, ebben a (3.) fejezetben is eleve zavaró a „szubjektív” – „objektív” szakkifejezés-páros használata. Pontosan a pragmatikai megközelítés követelné meg ezeknek a szakkifejezéseknek az elhagyását vagy stilisztikai meghatározását.

E három fejezet szerzői eleve a klasszicista – goethei-stílusfelfogásból indulnak ki, és úgy, mint ha csak ez létezne, azaz, hogy „a stílus a gondolat ruhája”, tehát a stílus tetszőlegesen cserélhető a „gondolat” megváltoztatása nélkül. Pedig ismerhetik a romantikus – coleridge-i – felfogást is, mely szerint viszont „a stílus a gondolat megtestesülése”. Ez esetben a stílus változása szükségképpen maga után vonja a „gondolat” megváltoztatását is, illetőleg e szerzők kiindulópontja eleve tarthatatlan.

Fontos meglátása azonban Hickeynek, hogy az adott stílusváltozat, például egy adott szórend, nem a téma (*topic*) miatt létezhet csupán, hanem egy korábbi stíluselem vagy témához tartozó elem miatt, például egy korábbi mondat vagy annak szórendje miatt. Egy adott kijelentés nem egyszerűen az adott téma kifejezésére szolgál, hanem a téma (*topic*) azonosítására vagy felvezetésére. Ezt nevezi Hickey „lengő témának” (*dangling topic*). Megállapításait csak spanyol nyelvű korpuszon végzett vizsgálatokra alapozza, és ez az olvasóban (nérán felesleges) kételyeket ébreszt, vajon minden nyelvben így van-e. Pedig hasonló jelenségekről (*Legidősebb fiam, aggódom miatt*) már évezredek óta írtak *casus pendens* vagy *témakiemelő* szerkezet megnevezés alatt, és mind Homérosz, mind a bibliai könyvek, mind a mai francia, mind a mai angol sokszor él ezzel a szerkezettel. Aki ma a topikalizációról ír, annak ezt illene tudnia.

Flore Klein-Andreu (4. fejezet, a II. rész első tanulmánya) élőnyelvi szövegeken vizsgálja a topikalizációt a spanyolban az informális stílus jellegzetességeként, szemben a 3. fejezet frott szövegeivel, és új nevet is ad neki (*X-forms*). Amit megállapít – azaz, hogy az ilyen szerkezetek használatában a denotátum a fontos a beszélőnek valamilyen ok-

ból, és nem csupán azért, mert arról szól a szöveg – , már régóta közhely a *casus pendens* funkcióját illetően.

Carmen Silvia-Corvalán (5. fejezet) a pszichoszociotényezők meghatározó szerepét hangsúlyozza a nyelvi változat kiválasztásában, pontosabban a spanyol modális igék használatában, vagyis hogy milyen bizonyossággal állít vagy tagad valamit a beszélő. Következtetései általánosabbak, mint amennyit a vizsgált jelenség megengedne. Mégis azt kell mondanom, hogy kitűnőek, és a pragmatikai stilisztika egész kérdését összefoglalják: „A beszélt szöveg alakját meghatározza azon környezet komplex elemeinek a száma, amelyben a beszéd lejátsszódik (például a beszélők egymással való viszonyai, a formalitás foka), meghatározza a beszéd témája [*topic*], a beszélők hiedelemrendszere és az a hatás, amelyet a beszédpartnerre gyakorolni szándékoznak. Ezeknek a tényezőknek a beszélő általi értékelése arra vezeti a beszélőt, hogy számos választást megejtjen mindabból, amit két rendszer bocsát rendelkezésére: a beszédtervezés alapelveinek rendszere és a nyelvi rendszer. Ezek a választások, amelyek paradigmaticusan és szintagmatikusan állandóak, vonatkoznak minden nyelvi szintre (fonetika, prozódia, lexikon, morfológia, szintaxis), és arra a módra, ahogyan a beszélt szöveg megszerkesztődhet és megjelenhet”.

Margaret Selting (6. fejezet) német korpuszt szellemesen elemezve hangsúlyozza, hogy az élőbeszéd stílusa sokkal inkább a beszélőknek a beszéd közben kialakuló kapcsolatától függ, mint a nyelven kívüli elemektől vagy bármí másától. A beszélőknél a stílus elsődlegesen abból adódik, hogy a beszéd közben a beszédpartner által korábban mondottakat értelmezik, és aszerint tervezik meg adandó válaszuk szövegének stílusát. A beszédstílus tehát kontextuális utasítás. A stílus folytonos választás, folytonosan alakul a beszéd közben, vagyis a stílus dinamikus, és az interakció során jön létre. A szövegalkotásban a szövegösszefüggés és a stílus kölcsönösen hatnak egymásra. A beszélőkben az egyetértés a korábban mondottakkal a beszédpartner stílusának követésében, az egyet nem értés pedig a stílusától való eltérésben is megmutakozik.

Jenny A. Thomas (7. fejezet) is hasonló következtetésekre jut, azaz a stílus nem előre és elözetesen rögzített tényezőkből áll, hanem a beszéd folyamat hozza létre. Ez különösen jól tetten érhető, ha egy vezető és egy beosztott beszélgetésének stílusát elemezzük. Minden beszélgetésben vannak olyan, eddig kevésbé megfigyelt elemek, amelyek magát a beszédet ellenőrzik, irányítják. Például ha valaki azzal kezdi a beszélgetést, hogy „három dolgot említenék meg”, akkor ez a kijelentés arra is

irányul, hogy amíg ezt a hármat el nem mondta, ne szakítsa félbe a beszélgető partner. Amikor pedig összefoglaljuk, amit a másik mondott, gyakran eltorzítjuk, de semmiképpen sem föltétlenül hűen tesszük ezt, hanem különböző fokban megmászva, hol eltűlözve, hol halványítva. Magára a másiknak a beszédére is utalhat a beszélő, de ezzel ellenkezően úgy is beszélhet valmiről, mintha a másik még nem szólt volna róla. E téren is különböznek egymástól a nemek (férfi–nő beszéde). Nők gyakran tudják úgy jelezni, hogy figyelnek a férfi beszédére, hogy azt is tudtul adják, nem akarják átvenni a szót.

Az írott nyelv stilisztikája bármennyire különbözik is a beszélt nyelv stilisztikájától, pragmatikai szempontból hasonló. A regénybeli párbeszéd stílusa olyan elemeket tartalmaz, amelyek az olvasónak adnak tájékoztatást arról, milyen viszonyban vannak egymással az egymással beszélgető szereplők (III. rész, Raymond Chapman, 8. fejezet). Ezért a beszélgetésben, mint ahogy általában minden nyelvi megnyilatkozásban, soha sincs „semleges szöveg”, hanemféle „semleges stílus”. Sohasem pusztán tájékoztatunk, ismereteket adunk át, hanem a másik beszélőhöz, a beszélgetés tárgyához és a benne szereplő személyekhez való viszonyunkat is közöljük. Valójában ez hozza létre az úgynevezett regisztert is. A regiszter hagyományos meghatározásokban a nyelvi egységeknek különféle céllal kiválasztott változata, a formális vonások jellegzetes használatát létre hozó kontextuális vonások halmaza, olyan nyelvváltozat, amelyet az adott beszélő vagy író az adott kontextusban használ. A regiszternek nyelvenként más és más meghatározó vonásai vannak. Az adott használatban a denotatív jelentéshez konnotatív mozzanatok adódnak, sőt hangsúlyosabbak lehetnek, mint maga a jelentés. Egy adott, többé-kevésbé „semleges” kijelentés az élőbeszédben a szituációtól, a mimikától, a gesztustól, a beszéd dallamtól stb. függően lehet udvarias, és lehet türelmetlen. Az író ezeket csak kommentárral vagy a helyesírással tudja jelezni. Az írott szövegben az olvasó műveltségétől függően vagy észreveszi vagy nem ezt a többletet, illetve ezek egyes nyelvi fordulatokban könnyebben, mások nehezebben ismerhetők föl. A szépirodalmi szöveg mindezekkel a valós élőbeszéd látszatát kelti. A regénydialógusok valódi címzettje, befogadója az olvasó, nem a regénybeli beszélgetők. Vagyis nem az az igazán fontos, mit mondanak a szereplők egymásnak, hanem az, hogyan mondják, s amely *hogyan* a beszélők viszonyát, de főként az olvasóval való viszonyt fejezi ki. A tájnyelv a regényben nem azoknak szól, akik azt beszélnek, hanem a „kívülről” olvasónak. Ez szabja meg a szépirodalmi műben a tájnyelvi alakok használatát, azok gyakoriságát,

milységét. Az olvasó a maga ismereteivel belép a szereplők viszonyaiba, s ez a bonyolult összviszony megszabja az értékelést.

A 9. fejezetben Claes Schaar különleges nyelvi szerkezettel foglalkozik, amelyet analogikusan „felíratnak” nevez. A felírat értelmezésénél az olvasó ismeretei vertikálisan kitöltik a horizontális hiányt, a felírat kontextus-nélküliségét. Ez az infrakontextus, amely igazán eligazít az értelmezésben. A költői szöveg is olyan, mint a felírat. A költői szöveg sűrítettsége, utalás-jellege kihívás az olvasónak, hogy új hasonlóságokat lásson meg, és az új meglátás csodálattal töltse el. A felismerés és az erre való képesség, az olvasói visszhang tehát lényeges tényezők. Költői szövegekben vannak szavak, szócsoportok, amelyeknek horizontális kontextusa alig ad valami eligazítást az olvasónak. A vertikális kontextus az a sok-sok más szöveg, amelyre az író műveltsége nyomán utal. Ha ezeket az utalásokat az olvasó is felfedezi, akkor egy-egy szóban, szócsoportban felvillan az olvasónak a „csoda”. Schaar mindezt, a korábbi fejezetek szerzőjével ellentétben, tömören megalapozza ókori és későbbi szerzők elméleti megállapításaival. Ugyanez a széles körű olvasottság, áttekintő és összefogó műveltség jellemzi példahasználatában is, Miltontól, Spencertől és Shakespeare-től kezdve az ókori klasszikus és keresztény szerzőkig, Homérosztól, Longinosztól kezdve Szent Ambrusig és Tassóig. Erre nagyon kevés tudós képes, csak a legnagyobbak.

Az olvasónak a szöveggel való viszonyát vizsgálja az utolsó (10.) fejezet is (Nils Erik Enkvist és Gun Leppiniemi). A hallgatóban és olvasóban lejátszódó szövegmegértést és szövegfeldolgozást a szerzők úgy fogják föl, mint problémamegoldást. A szövegmegértés, az értelmezhetőség nem kizárólag a szöveg funkciójából adódik, hanem a szöveg, a szituációs kontextus és a befogadó közti összjáték eredménye. Az érthetőség magában foglalja a fonológiai/helyesírási és mondattani minták felismerését, a jelekhez tartozó jeltárgyak azonosítását és végül a pragmatikai tényezőket. Ez utóbbiak miatt a szövegmegértés egyrészt egyénenként változó, másrészt a nyelvtani és jelentésbeli tényezők hiányában is tudja értelmezni a szöveget a befogadó, éppen a pragmatikai tényezők miatt. Ha egy egyetemen az előadóba lépő tanár valamilyen ismeretlen idegen nyelven kezd beszélni, a hallgatók rögtön tudják, hogy eltévesztette a termet. A befogadó nem várja meg a szöveg végét ahhoz, hogy a szöveget értelmezze, hanem azonnal hozzákezd, és eközben sok mindent elővételez. Ha a szövegmegértés problémamegoldás, akkor ez utóbbi stratégiáját követi a szövegbefogadó. Számba veszi a lehetőségeket, kiválaszt egyet közülük, és megpróbál egy kézenfekvő célt elérni stb. (A fejezet

szerzői egyetemi hallgatóknak kiadott, egységesként előrehaladva bemutatott vessorokra kérték a hallgatók reakcióit.) A hallgatók így számot adtak arról, mit tapasztaltak olvasás közben, és hogyan építették föl a szöveg világát az irodalmi szöveg köré.

BENCZE LÓRÁNT

Katie Wales: A Dictionary of Stylistics. London – New York, Longman 1989. 504. /Studies in language and linguistics./

Katie Wales stilisztikai lexikonát a Longman kiadó jelentette meg, az a kiadó, amely világszerte sajátos tematikájáról ismert: a tudomány és a (bármely szintű) iskolai oktatás határán ad közre igen színvonalas műveket, főképp a nyelv- és irodalomtudomány körében. Talán elég egyetlen, máig méltán híres és máig használt könyvre utalni, a Quirk és három társa által írt *A Grammar of Contemporary English* (1972.) című leíró nyelvtanra. A most bemutatandó stilisztikai lexikont a *Studies in language and linguistics* sorozatban jelentették meg, annak a Geoffrey Leechnek a szerkesztésében, aki egyik meghatározó egyénisége az elmúlt évtizedek szigetországi stilisztikájának.

Talán nem szükséges külön hangsúlyozni, mennyire nehéz és kétséges vállalkozás a nyolcvanas évek végén stilisztikai lexikont írni. Az első nehézség a megcélzott olvasóközönség kijelöléséből fakad: a lexikon egyetemi hallgatóknak, A szintű vizsgára készülő középiskolásoknak készült, tehát az érdeklődő, de még az oktatásban, a képzésben részesülők számára, akiket lehetőleg egyértelműen, átfogóan, ám árnyaltan kell tájékoztatni még a kétértelműségekről is. A további nehézségek több forrásból erednek. Egyrészt a teoretikus pluralizmusból, másrészt pedig a stíluskérdés összetettségéből (melyre jelen számunk fordításai bőséges bizonyítékot adnak Andereggről Sandigig).

Katie Wales-nek mindkét problémára határozott válasza van. A teoretikus pluralizmust egyszerűen elismeri és szócikkeiben – amennyire ez az adott terjedelemben és a megcélzott közönség ismeretében lehetséges – meg is valószínűsíti. A lexikont határozott angolszász (főképp brit) irányság hatja át, mintegy ez képezi a tárgyalandó anyag általános alapját. Leginkább abban mutatkozik meg mindez, hogy a brit sztenderd grammatikai, stilisztikai, irodalomelméleti és -történeti szakirodalomra általában mint ismertet hivatkozik a szerző (így például a Leech-féle nyelvészeti és stilisztikai irányra, a Halliday-féle szisztémikus nyelvtanra és regiszter-elméletre).

A brit, angolszász alapra a következők lényeges elméletek, nyelv- és irodalomelméleti irányzatok

épülnek: az orosz formalista iskola, a prágai nyelvéször tematikája, a Saussure – Bally-féle vonal, a hatvanas években kialakuló francia strukturalizmus (Barthes, Genette, Todorov, Greimas, Benveniste), a dekonstrukció, kisebb hangsúllyal a hermeneutika (annak is az amerikai és francia ága; általában a német szellemtudományok hiányoznak a lexikon horizontjáról). Hasonlóképpen megjelennek a különböző grammatikai iskolák (a szisztemikus mellett a generatív, a Fillmore-féle esetgrammatika és persze a Quirk-féle), egyes szemantikai irányzatok (pl. Lyonsé), a különböző szemiotikai iskolák (Saussure mellett Peirce és Eco, ez utóbbi némi – a kötetben egyébként ritka – bírálattal), a szociolingvisztika, a szövegtan és a diskurzuselemzés, illetve azon belül néhány karakteres iskola (pl. van Dijké vagy Petőfié).

Wales válasza a kérdés összetettségére abban mutatkozik meg, hogy tematikája széles, nem korlátozódik a hagyományosan stilisztikainak nevezett területekre. Ennek megfelelően a következő elkülöníthető diszciplínák nevezhetők meg a lexikon anyagában: grammatika, szemantika, fonetika, szociolingvisztika, diskurzuselemzés, szövegtan, retorika, verstan, irodalomelmélet, irodalmi stílustörténet. Ezzel a felismeréssel a szerző szerkesztési elveivel is fölhívja a figyelmet a stílusfogalom komplexitására, arra a mind nyilvánvalóbb tényre, hogy a stílus főnévvel jelölt fenomént mai ismereteink alapján viszonylag megnyugtatóan körülírni leginkább interdiszciplinárisan lehetséges úgy, hogy annak középpontjában a nyelv értelmezése áll. A jótékony tematikai bővülés persze veszélyeket is rejt magában: a parttalanság mellett nehézségeket okozhat a voltaképpeni témának, itt a stílusnak és a stilisztikának az időnkénti eltűnése. Bár ettől a szerző óvakodik (például a *határozó*, az *értelmező*, a *segéd* szó szócikkekben igyekszik a grammatikai jellegzetességeket összefüggésbe hozni lehetséges stilisztikai funkcióikkal), mégis nehezen kerüli el az enyhe szétszalazódást, azt az állapotot, amikor az egyes szócikkekben külön-külön leírtak már kezdenek nem összefüggeni a többivel a stílus és a stilisztika fogalmi keretében.

Mindez természetesen kellő mennyiségű gondot okoz maguknak a szócikkeknek a felépítésében is. Katie Wales úgy oldja meg a problémát, hogy szócikkeit általában határozottan tagolja: az egy címszóhoz sorolható különböző értelmezéseket pontokba szedve sorba veszi. Így például az *affektív* címszó alatt az első két pont az affektív értelmezéssel (affektív kritikával) foglalkozik, elsőként az Arisztotelészről eredő katarzis-elmélet keretében (milyen érzelmeket vált ki az irodalmi mű az olvasóban), majd a második pontban a francia és amerikai affektív stilisztikával (francia nevet nem

említve, de föltehetőleg Ballyra és utódaira utalva), amely az újabb kutatásokban az érzelmi válaszok mellett más mentális folyamatokat is vizsgál (itt Stanley Fishre hivatkozik a szerző), s utal az affektivitás mérése során adódó szubjektív veszélyekre. Ezután a harmadik pontban az affektív jelentés általános, érzelmi jelentés értelmét nevezi meg, a negyedikben Leech munkája alapján ugyanezt attitudinális jelentésként mutatja be, végül az ötödik pontban az affektív ritmust határozza meg.

Ezzel az eljárással a szerző egy bő nyomtatott oldalon átfogó képet ad az affektivitás nyelvi, stilisztikai kérdéseiről, s miközben az olvasó valóban úgy érzi, hogy röviden, tömören, de lényegre törően tájékozódhat egy kérdésben, aközben mégis gyanakodik kissé: vajon nem azoknak működik-e elsősorban az ilyen típusú szöveg, akik már eleve járatosak az adott kérdésben, annak szakirodalmában (legalább részlegesen), s ezáltal jobban megértik a különbségeket és az egyezéseket, könnyebben fölismerik a különböző értelmezések mögött álló iskolákat. A szócikk összetettségét, egyúttal pedig a lexikon összetartó jellegét jól jelzi az a tény, hogy ebben az egyetlen szócikkből a következő utalások találhatók (tehát a következő pontokon küldi tovább kiegészítő vagy egyéb információért az olvasót a lexikon): kollokáció, stilisztika, kinetikus, processing stylistics, emotív jelentés, attitudinális jelentés, expresszív jelentés, konnotáció, ikonikus, új kritika.

Mindez az előbb jelzett aggodalmakat némiképp enyhíti, tehát a szócikkek mégsem tartanak annyira szét, amennyire a tematikai bővülés azt sugallná, ugyanakkor azt is jelzi, hogy az egyes szócikkek (főképp az összetettebbek, s persze a stílusértelmezésben a fontosabbak) nem állnak meg önállóan, más lexikonbeli információkat is be kell értelmezésükhöz szerezní. Ez ugyan nehézkesebbé teszi a tájékozódást, főképp a kezdőknek, a tanulóknak, ugyanakkor pedagógiai haszna kétségen kívül áll.

A teljességre való törekvés, az elméleti pluralizmus bemutatása azonban más veszélyt is magában rejt, amely Katie Wales stilisztikai lexikonának lapjain gyakran megjelenik, s ez pedig a szerző saját véleményének a voltaképpeni elsikkadása. E jellegzetesség mintegy elrejtí a munka szellemi, elméleti irányultságát, s csak a teljes könyv ismeretében lehet arra következtetni, hogy Wales nyelvfelfogását igen erőteljesen meghatározza az orosz formalista és a prágai strukturalista iskola, a francia strukturalizmus, Bahtyin, valamint a generatív grammatika (a lexikon például különösebb kiemelés vagy utalás nélkül a mélyszerkezet és a felszíni szerkezet megkülönböztetésére épít), és a dekonstrukció (ezek az irányzatok ráadásul nem mindig egyeztetetők össze), ezzel szemben a brit nyelvészeti és

stilisztikai hagyományok és a hermeneutika, a befogadás-elmélet — bár többször említettek — kissé háttérbe szorulnak.

E jellegzetességeket jól példázza a *stílus* szócikk, mely egyben a lexikon nyilvánvalóan legfontosabb egysége. A szócikk öt pontban adja meg a stílus magyarázatát, a fentieknek megfelelően. A stílus eszerint 1) az írásbeli vagy szóbeli kifejezés módja (innen erednek a stílussal kapcsolatos értékelő kifejezések: jó, rossz); 2) a stílus a nyelvhasználatban megmutatózó variáció (e ponton lép működésbe a regiszter, a situáció vagy a médium és a formalitás foka szerinti nyelvváltozat); 3) a stílus megkülönböztető jellemző, olyan nyelvi jegyek alapján, amelyek regiszterekhez, korokhoz, műfajokhoz stb. kötődnek, a stílus így szinonim viszonyban van a nyelvvel (egy mű nyelvével, illetve egy szerző idiolektusával); 4) a stílus választás a beszélő/író számára mindenkor rendelkezésre álló nyelvi állományból, a választást a műfaj, a forma, a téma stb. határozza meg, s összefüggésben áll a konnotációval és a szinonimitással; végül 5) a stílus a normától való eltérés (a norma a megfelelő szócikk szerint a statisztikai átlag [!], bár ezt a szerző azzal enyhíti, hogy a norma szerinti nyelvhasználat relatív és nem abszolút, végül e magyarázat részeként jegyzi meg, hogy a norma a nem irodalmi nyelvhasználaton alapul, az irodalom e keretben eltérés; jóllehet ez azt is jelenti, hogy van stílus nélküli szöveg).

A stílusdefiniciók ismerős (bár nem teljes) fölsorolásában olyan elemeket fedezhetünk föl, amelyek nem egyeztethetők össze föltétlenül. Jóllehet Katie Wales úgy építi föl szócikkét, hogy egyik magyarázat mintegy átnő a másikba, az ellentétek mégis szembeötlőek. A *Helikon* jelen kötetének főszerzői, a fordítások — bár különböző szempontokból — egyként azt bizonyítják, hogy a stílus valamilyen pragmatikai, szociokulturális keretben ragadható meg, valamilyen nyelvértelmezéssel párhuzamba állítva. A Wales-féle magyarázat ezt nem utasítja el, sőt, beveszi az értelmezésbe, de inkább látenesen (mikor a regiszterre, a situációra, a normára utal), mert a stílusmagyarázatba nem épülnek be kellő mélységgel e kategóriák. Úgy tűnik, hogy a nyolcvanas évek stíluselméleti eredményei nem jelennek meg a lexikonban, s — még egyszer említeni szükséges — különösen nem a német stílusértelmezések. Ezért érezheti úgy az olvasó, hogy a különböző magyarázóelvek nem kapcsolódnak össze, mert hiányzik az a szélesebb (pragmatikainak nevezhető) keret, amely egybefogná őket. Így némi bizonytalanságban maradhatunk a lexikon fő fogalmi területét illetően (mert a stilisztika Wales szerint is a stílus rana): módról, választásról, eltérésekről van-e szó, ez nem tisztázódik. Különösen azért nem, mert a szerző egyes pontokon

bírálóan említi mások magyarázatait, illetve utal a már ismert vitákra, nehézségekre (például épp a választás és az eltérés kapcsán), e szócikkben a végkicsengés azonban mégis inkább elfogadó. Itt tehát visszaüt az egyébként helyeselhető álláspont az elméleti pluralizmust és a tematikai kiszélesítést illetően: mindez csak megfelelő keretben értelmezhető, másként minden az olvasóra van bízva (eltekintve a sugallatoktól).

Hasonlóképpen nyitott, tehát egyrészt többfelé orientáló, másrészt a kíváncsnál talán kevésbé orientáló a *stilisztika* szócikk. Ez az írás már nyíltabban vállalja a bizonytalanságot (ezt jelzi a szöveg modalitása, a *néha, lehet, sok szempontból* stb. kifejezésekkel). Számozás nélküli osztásban először a retorikai alapokat, majd Bally és Spitzer munkásságát említi a szerző, azután az 1960-as évek leíró nyelvészetének erős hatását, s az irodalomtörténetek objektivizálási kíváncsait.

Ezután Wales a stilisztikának az irodalomtörténettel és irodalmi kritikával való szoros kapcsolatát említi, az irodalmiság és a szövegközpontúság elvét (mellesleg némi bírálással említve a brit irodalmi szövegeknek a még mindig az 1930-as évekből származó kanonizációját). Majd arról szól, hogy a stilisztikának nemcsak a szöveg formális leírására kell törekednie, hanem az interpretáció számára fontos funkcionális összetevőkre is rá kell mutatnia. Ez az összefüggés végső soron megmagyarázatlanul marad az egész kötetben (részben a hermeneutikai, befogadói nézőpont nem kellő bemutatásából eredve), így a figyelmes olvasó nem tehet mást, mint megállapítja formális és funkcionális itt kétségek nélkül érvényesülő ellentmondását. Wales végül megemlíti, hogy az irodalmi és a nyelvészeti stilisztika szembeállítása csupán zavart kelt, ezért nem túlságosan hasznos. A végző kérdésekben tehát kissé bizonytalanságban maradunk, ami nem szokatlan s talán nem is baj, ha mindez nem egy viszonylag magabiztos szöveg mögött üzenne az olvasónak. Ama relacionáló jelleg összetevőit, s azok összefüggéseit lehet hiányolni, föltehetőleg nem is ok nélkül.

E szócikkkel kapcsolatban egyébként érdemes egy apróságra fölhívni a *Helikon* olvasóinak a figyelmét, különös tekintettel a magyar nyelvészeti, nyelvelméleti tájékozódásra, az uralkodó nyelvelméleti iskolák hazai és nyugat-európai viszonyára. Wales ugyanis megállapítja ugyanazt, amit fentebb Anderegg a maga irodalomtudományi stíluselméletében: a stílusmagyarázatokat erőteljesen befolyásolták és befolyásolják az uralkodó nyelvelméleti iskolák. Ennek (bár magának a lexikonnak nem teljes mértékben) megfelelően „Az 1960-as évek végén a generatív grammatika hatott, az 1970-es és 1980-as években a diskurzuselemzés és a prag-

matika" (438). A magyar stílusértelmezési diszkurzus — melyre aligha igaz Wales megállapítása — most kezd(het)i utolérni magát az elmúlt két és fél évtized nyugat-európai diszkurzuselemzési és pragmatikai paradigmaváltása után, s ha kellő energiával működik, talán csökkent saját lemaradásán (csökkentünk saját lemaradásunkon).

Lexikonról szoltunk, ötszáz oldalas stilisztikai lexikonról, melyről megállapítottuk: célkitűzéseiben, alapelveiben igen korszerű, a kilencvenes éveknek megfelelő kézikönyvet vehetünk kezünkbe, bár az elméleti szócikkek ezt a kijelölést nem igazolják teljes mértékben. Egy bizonyos: magyarul eddig semmilyen stilisztikai (sem nyelvészeti) lexikont még nem olvashattunk.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

*

Literature and its Cults. An Anthropological Approach — La littérature et ses cultes. Approche anthropologique. Ed. by/publ. par Péter Dávidházi — Judit Karafiáth. Budapest, Argumentum 1994. 270.

A szerkesztők előszavából megtudhatjuk, hogy a tizenhat angol, illetve francia nyelvű tanulmányt tartalmazó kötet egy, az MTA Irodalomtudományi Intézete és az ELTE Angol Tanszéke által *Literature and its Cults* címmel 1991-ben szervezett nemzetközi konferencia anyagát adja közre, s hogy a nemzetközi találkozó ideája egy kutatócsoport tagjaitól származik, amely még 1989-ben alakult meg, hogy a kultusz jelenségét vizsgálja az irodalomban és körülötte. Az Előszó szerényen elhallgatja, hogy mindebben Dávidházi Péternek oroszlánrészre van — hiszen a magyar Shakespeare-kultusz természetrajzának tanulmányozása (erről írt könyvének címe: *Isten másodszülöttje*, 1989.) ösztökélte arra, hogy megalapítsa a Kultusz történeti Kutató Csoportot, s ő szervezte, e konferencia akkor még magyar kutatók eredményeit bemutató előzményét, *Irodalom és kultuszképződés* címmel (anyaga megjelent: *ItK* 1990. 3. sz.). A *Literature and Its Cults* című kötetben — melynek célja a szerkesztők szerint, hogy az irodalom tanulmányozása az antropológiai megközelítésű metodológia segítségével az „irodalom tágabb társadalmi kontextusában az emberi viselkedés mélyebb megértéséhez vezessen” (7.) — Dávidházi tanulmányában olvashatjuk a kultusz új definícióját: „egyszerre speciális beállítódás, egy bizonyos rítus és sajátos nyelvhasználat” (31.).

A témakörök szerint szerkesztett tanulmányok első csoportja „Az irodalmi kultuszok nagy paradigmája: Shakespeare imádása” címet viseli. A norvég Kristian Smidt arról értekezik, hogy a

Shakespeare-kutatók közt hiába voltak olyanok, akik rámadták a kultuszt, a mindmáig meghatározó — s a közelmúlt Cambridge- és Oxford-féle kiadásainak textológiai szempontjaiban is érvényesülő — azoknak a Shakespeare-rajongóknak a hitvallása maradt, akik szerint „(1) a feltárt Shakespeare-szövegek eszményiek, (2) a feltárt szöveg tökéletes, (3) Shakespeare időtlen” (13.). Dávidházi Péter — hűen célkitűzéséhez, az irodalomtudomány és az antropológia közelítéséhez — tanulmányában az európai Shakespeare-kultusz rituális vonatkozásait emeli ki. A würzburgi professzor, Werner Habicht arról értekezik, hogy a Shakespeare-előadásokhoz kapcsolódó viták a XVIII. század végétől, azon túl, hogy szerepet játszottak a kultusz kialakulásában, milyen hatással voltak a német irodalom, esztétika és színházművészet fejlődésére. Gunnar Sorelius a svédországi Shakespeare-kultusznak, a XVIII. század végén a nemzeti színjátszás létrejöttéhez vezetők kialakulását ismerteti.

A „Regényíró és kultusza” című témakörben a londoni Dickens House Museum kurátorának, David Parkernek tanulmányában arról olvashatunk, hogy a regények színhelyeinek felkutatását is célul tűző Dickens-kultusz a múlt század végén a zarándoklat divattá válásához, ún. „rambling clubs”, országjáró klubok létrehozásához vezetett. A párizsi Pierre-Marc de Biasi, aki 1991-ben először adta ki Flaubert *Voyage en Egypte*-jének cenzúrázatlan szövegét, az írónak a későbbi művek szempontjából sem elhanyagolható tapasztalatait, a keleti nők iránt táplált vonzalmát elemzi a most már az erotikus részeket is tartalmazó szövegben. Az ugyancsak francia Anne Herschberg Pierrot a Proust-kultusz és a Proust-ikonográfia kapcsolatát tárgyalja. A párizsi Modern Szövegek és Kéziratok Intézetében (Institut des Textes et Manuscrits Modernes) — ott ilyen is van! — a Jean-Paul Sartre kéziratait kutató csoport vezetője, Michel Contat annak megállapítása után, hogy ha az író válik a kultusz tárgyává, az irodalmi szöveget dokumentumnak tekintik, arra hívja fel a figyelmet, hogy a Sartre — Beauvoir páros kapcsolatának legendává válásában maga Beauvoir bábáskodott, amennyiben, többek közt, levelezésüket cenzúrázva adta közre, az „igazságra” azonban várni kell: például Sartre-nak Leona Zoninával, oroszországi tolmácsával és szeretőjével folytatott levelezése csak a kéziratok 1991-ben történt megvásárlásától eltelt harminc év múlva hozható nyilvánosságra.

„Az életrajz mint hagiográfia” részben a párizsi Philippe Roussin azt mutatja be, hogyan hozták létre Franciaországban a harmincas évek Céline imázsát, mely ellentétes volt a korszak hagyományos, írókról kialakított felfogásával. Tverdota György azt elemzi, hogy József Attila halálát

közvetlenül követően a sajtóközlemények miként avatták az addig kellőképpen meg nem becsült költőt mártírrá, szentté, hogyan hasonlították életrajzát a krisztusi passiójához.

A negyedik témakör, a „Kultusz, politika és pszichológia” elnevezést kapta, s két írást tartalmaz: Eröss Ferencnek, tanulmánya címében is jelzett rövid – talán túlságosan is rövid – áttekintését a pszichoanalízis kultuszáról, valamint az ír William J. Mc Cormack a kultuszhoz az előbbi szerzőkéhez képest kevésbé kapcsolódó, ám érdekes tanulmányát, melyből az Aiosdána, az ír irodalmi értelmiséget tömörítő szervezet működéséről szerzett ismereteinken túl azt is megtudhatjuk, hogy a gazdagnak nem mondható Írországból 1969-től az íróknak, zeneszerzőknek és képzőművészeknek nem kell alkotásaik után személyi jövedelemadót fizetniük.

Az „Esettanulmányok: irodalmi kultuszok Közép- és Kelet-Európában” címet viselő tömb néhány tanulmánya a hagyományosabb „irodalmi fogadtatás” kategóriájába is jól beleillene, mint például a bukaresti Mihaela Irimiáé, aki Oscar Wilde 1900–1918 közti recepcióját tárgyalja a román irodalomkritikában. Karafiáth Judit azt vizsgálja, hogyan közelítették meg Proust életművét magyarországi divatbajöveletek a szerző már meglévő franciaországi kultuszát átvéve; a cseh Vladimír Macura századunk ötvenes éveiben Julius Fučík kommunista kultuszát elemzi; Takács Ferenc pedig azt, hogy a szovjet marxista elmélet miként ítélte James Joyce életművét egész Kelet-Európára kihatóan, a joyceatló burzsoá-kapitalista világ megtestesítőjének.

A Dávidházi Péter és Karafiáth Judit szerkesztette kötet a kultúra tanulmányozásának új megközelítésére nyújt példát, s fő érdeme, hogy a térségünkben minden bizonnyal Dávidházi névhez fűződő új kutatási terület révén bekapcsolja a magyar irodalomtudományt a nemzetközi irodalomtudomány áramkörébe.

KÁDÁR JUDIT

Bonnie MacLachlan: The Age of Grace. Charis in Early Greek Poetry. Princeton – New Jersey, Princeton University Press 1993. 192.

A szerzőnő a Western Ontario-i egyetem tanára; alább ismertetőm tanulmányát hajdani doktori téziséből érlelte monográfiává. Tulajdonképpen ez MacLachlan első komolyabb publikációja, korábban, a szakfolyóiratokban eddig csak egyszer, 1985-ben, jelen könyvének témaköréhez kapcsolódó dolgozattal jelentkezett.

A karcos kötet időbeli spektruma meglehetősen tág: a Kr. e. VIII. századtól az V–IV. század

fordulójáig ívelő négy évszázadot fogja át (bár innen egyszer-mászor a hellénisztikus korra is nyílik ablak), a tanúságul megidézt költők sora pedig Homérosszal indul és Euripidesszel fejeződik be, de a szerzőnő cédulaanyagának zömét mégis az archaikus-kori görög lírikusok, illetve elsősorban az archaikus kor utóvédharcosai, a két nagy rivális kardalköltő, Bakkhülidész és Pindarosz költeményei szolgáltatták.

A megmozgatott hatalmas irodalmi anyag egyetlen fogalmat és annak érvényességi körét van hivatva tisztázni; ez a fogalom pedig a „kharisz”, mely a humaniora iránt érdeklődő laikusnak elsősorban a szépség és báj nagybetűs istennőit idézi emlékezetébe, s amelyről jobbadán az edzett klasszikus filológus is csak a könyv elolvasása után látja be – a kis könyv értékének és hasznosságának legfőbb bizonyosságául –, hogy a közfőnévként is ismert, a szótárak szerint „öröm”, „hála”, „kedvezés” értelmű szó valójában a korai görög gondolkodás és etika ugyanolyan központi fogalma, mint a „tímé”, az „adóz”, a „szóphroszüné” vagy a „hübrisz”. Ami azt jelenti, hogy a „kharisz” igazi, teljes értelmét, akár emezekét, egyetlen szó helyett csak egy interpretáló mondat adhatja vissza.

A szerzőnő megtehetné (s talán így volna természetesebb), hogy a végeredményt csak a bizonyító anyag summázatául, az utolsó fejezetben közli. Ő azonban a deduktív módszert választja, s a korábbi kutatások eredményeire támaszkodva, jó előre (I. Introduction – 3–12.) megfogalmazza a „kharisz”-fogalomnak az archaikus kor görögsége számára érvényes értelmét: eszerint a kharisz valamiféle, örömet, meglepődést, gyönyörűséget okozó cselekedet, amely azonban feltételezi illetve magában foglalja a viszonzás, a kölcsönösség íratlan kötelezettségét, éppen így teremtve meg a fogalom széles szociális és etikai dimenzióit.

A bevezető után a könyv, főként homéroszi szövegek alapján körüljárja a kharisz-fogalomhoz (II. The Charis of Achilles – 13–40.) illetve, ezúttal Pindarosz 14. olümpiai ódájából indulva ki (III. The Charites – 41–55.), a Khariszokhoz fűződő korai görög elképzeléseket, aztán a fogalom egy-egy fontosabb alkalmazási körét vizsgálja meg, nevezetesen az érzelmi életben (IV. Erotic Charis – 56–72.) és az interperszonális viszonyokban (V. Social Charis – 73–86.) megnyilatkozó, illetve az összgyőrt versenyek győzelmei és győztesei által biztosított khariszt (VI. Epinician Charis – 87–123.).

Ezekben a fejezetekben, részint mert a „megfejtést” már ismeri az olvasó, részint mert a szerzőnő fejtegetései általában elszigetelt szöveghelyekhez kapcsolódnak, óhatatlanul sok az ismétlődés, jóval elevenebb érdeklődésre tarthat számot a követke-

ző fejezet, mely a kharisz-fogalom jelentéskörének precíz és következetes alkalmazásával teljes drámai mű értelmezését teszi árnyaltabbá (VII. The Charis of the Oresteia — 124–146.), az aiszkhüloszi trilógiában már a fogalom relativizálódását is kimutatva.

A rövid összefoglalást (VIII. Conclusion — 147–149.) kettős függelék követi: a megint csak igen izgalmas első appendix meggyőzően bizonyítja, hogy a szofista-kortárs Euripidész felfogásában a kharisz-fogalom már ellentmondásossá, sőt, negatív töltésűvé változik át (Appendix 1. Euripidean Charis — 151–160.); a másik azt igyekszik kideríteni, mi az oka és eredete annak, hogy a kharisz szó egyes számú tárgyesete az „-ért”, „kedvéért” értelmű praepositívá alakult át (Appendix 2. The Prepositional Use of — 161–164.). A kötetet végül a szövegében emlegetett legfontosabb (bár néhol, legkürvösebben a hübrisz esetében igencsak felszínesen fordított-magyarázott) görög fogalmak jegyzéke (Glossary — 165–166.), gazdag bibliográfia (167–179.) és a szokásos indexek (180–192.) zárják.

SZEPESSY TIBOR

Grundlagen des Verstehens mittelalterlicher Literatur. Literarische Texte und ihr historischer Erkenntniswert. Hrsg. Gerhard Hahn — Hedda Ragotzky. Stuttgart, Kröner 1992. 212. /Kröners Studienbibliothek, Bd. 663./

Az egyetemi oktatás során gyakran tapasztalja az ember, hogy a középkori irodalom nem tartozik a divatos korszakok közé. Hogy a nehézségek más országokban is gyakran elriasztják az olvasókat a középkori irodalommal való foglalkozástól, bizonyítja a Gerhard Hahn és Hedda Ragotzky által szerkesztett kis kötet is.

A szerkesztők olyan tudományos népszerűsítő könyvet kívántak az olvasó kezébe adni, amely hasznos szempontokat nyújt ahhoz, hogyan kell megközelíteni egy középkori művet. Egyfajta bevezetésnek szánták tehát, amelynek célja, hogy megkedveltesse az érdeklődőkkel a középkor irodalmát.

A tíz, filológiai jegyzetapparátussal ellátott tanulmány szerzői között igen neves germanistákat találunk, mint például Ingeborg Glier, Christoph Corneau, Michael Curschmann vagy a két szerkesztő, Hedda Ragotzky és Gerhard Hahn. A tanulmányok a középkori irodalom egy-egy rész-problémáját vizsgálják, igyekeznek a középkori művek társadalmi, történelmi hátterét, keletkezését, funkcióit, recepcióját megvilágítani. Mindezt nem komplett műelemzések segítségével, hanem egy-

egy mű valamely részletének beható vizsgálatával, szövegelemzéssel.

Az anyag nagysága miatt a szerkesztők nem törekedtek, nem törekedhettek a teljességre, így az alapos anyagismeretről tanúskodó tanulmányok — egy kivételével — mind a középkori *udvari irodalom* valamely aspektusát vizsgálják. Az elemzések külön érénye, hogy mindvégig szövegközelségben maradnak.

A Minnesäng és a nagyepika szöveghagyományozásáról éppúgy olvashatunk, mint az udvari regény prológusának funkcióiról, de nem hiányzik a *Nibelung-ének* első, „prológusstrófájának” az elemzése sem. Szó esik a Minnedalok előadásmódjáról, valamint a középkori kéziratok illusztrációinak funkciójáról is.

A Kröner kiadó könyvét mind egyetemi hallgatók, mind egyetemi oktatók haszonnal forgathatják.

LÓKÖS PÉTER

Werner Hoffmann: Das Nibelungenlied. (6., Aberarbeitete und erweiterte Auflage.) Stuttgart — Weimar, Metzler 1992. 168. /Sammlung Metzler, Bd. 7./

A Sammlung Metzler sorozat könyveiről írott korábbi recenzióinkban (Carola Gottzmann: *Artusdichtung*; Joachim Bumke: *Wolfram von Eschenbach*) már utaltunk rá, hogy a kiadó több középkori tárgyú kézikönyvének új kiadására teljesen vagy részben átdolgozott formában került sor. Nem kivétel ez alól a sorozat egyik legelső kötetének, az eredetileg Gottfried Weber és Werner Hoffmann által írott *Nibelungenlied* című műnek hatodik átdolgozott kiadása sem. Az ötödik kiadást már csak Werner Hoffmann gondozta, a Nibelung-kutatás időközben elhunyt nagy öregje, Gottfried Weber idős kora miatt már nem vállalta a közreműködést.

A könyv felépítése nem változott. Az első fejezet a *Nibelung-ének* kutatásának történetét mutatja be Karl Lachmanntól napjainkig. A második fejezet a *Nibelung-ének* előzményeiről, forrásairól, a Nibelung-mondakör, a Nibelung-téma fejlődéséről, valamint más Nibelung-köteményekről ad számot. A harmadik fejezet a kéziratok hagyományát ismerteti, megemlítve az előző kiadás óta felfedezett újabb kéziratokat, például az ún. rosenheimi töredékeket. A negyedik fejezet a szerzőség problémájáról, az ötödik a mű keletkezési helyéről és idejéről szól. A hatodik fejezetben a mű versformájáról, a hetedikben pedig a *Nibelung-énekkel* szoros kapcsolatban lévő *Nibelungenklage* című műről esik szó.

A könyv előszavából kiderül, hogy Hoffmann jövőbeli tervei között szerepel egy teljesen új kon-

cepciójú kézikönyv megírása. Igen hasznos lenne, ha ebben Bumke Wolfram von Eschenbachról írott könyvéhez hasonlóan részletes műelemzés is helyet kapna, még akkor is, ha Otfried Ehrismann nem túl régen, 1987-ben megjelent *Nibelungenlied, Epoche – Werk – Wirkung* című munkájában hasonló műelemzés van.

A kötet végén válogatott bibliográfia található, amely természetesen csak a legfontosabb műveket említi, amely azonban így is jelentősen megkönnyíti az eligazodást az immár könyvtáryra duzzadt szakirodalomban. Az ötödik kiadás óta eltelt tíz évben több tucatnyi tanulmány, könyv jelent meg a *Nibelung-ének*ről, amelyek, ha a *Nibelung-ének* interpretációján alapvetően változtató, módosító új adattal, szemponttal nem is szolgáltak, árnyaltabbá tették a műről alkotott képünket. Örömmel fedezhetjük fel, hogy a legújabb szakirodalomban a magyarországi germanisztika is képviselteti magát, mégpedig Vizelezy András egy, az alsó-ausztriai Pöchlamban rendszeresen megrendezett Nibelung-konferencián elhangzott előadásával.

LÖKÖS PÉTER

Francis Dubost: Aspects fantastiques de la littérature narrative médiévale. L'Autre, l'Ailleurs, l'Autrefois. 1–2. Paris, Champion 1991. 1057.

Francis Dubost tekintélyes monográfiájának alap gondolata régóta érlelődik a francia irodalomkritikai tudatban: a középkori „csoda” fogalmának kiterjedt birodalmában épp itt volt az ideje körülhatárolni a „fantasztikus” mint irodalmi jelenség bizonyos szigeteit. A szerző joggal veti fel a kérdést, helyénvaló-e a fantasztikus fogalmának alkalmazása egy olyan korról szólva, amikor a természetfeletti jelenségek megítélése vallási körtelmeleknek van alávetve, olyannyira, hogy egyes vélemények szerint a „szent és a profán” ellentét pár alkalmazása tulajdonképpen alig lehetséges. A hetvenes évekig úgy tűnt, hogy a középkorkutatók többsége elveti a todorovi fantasztikus fogalmának pertinenciáját a középkori szövegek vizsgálatában. Paul Zumthor, Jacques Le Goff és mások tagadják a modern meghatározás utólagos alkalmazhatóságát, általában azon megfontolás eredményeképpen, hogy Todorov kategorizációjának legfőbb kritériuma a mű befogadjának feltételezett mentális reakciója, erről pedig évszázadok távolából nem tudhatunk semmi biztosat. A nyolcvanas évektől a fantasztikus fogalma mégis mintha visszanyerte volna létjogosultságát a medievistikában. Charles Méla például a *Perlesvaus*-t egyenesen az első fantasztikus regénynek nevezi. A breton lai-k közreadója, Danielle Régnier-Bohler pedig „quelque chose que l'on serait tenté d'appeler le

fantastique”-ról beszél. Daniel Poiron a középkori csodáról írott monográfiájában a fogalmat a képzőművészetekre korlátozva alkalmazza, ám a csoda poétikáját Chrétien de Troyes-nál úgy határozza meg, ahogy ezt mások a fantasztkussal teszik, a hangsúlyt a „természetes” és a „természetfeletti” magyarázat közötti ingadozás játékára helyezve. Jacques Le Goff a három M (miraculum, magiscus, mirabilis) hármásának körvonalazásával maga is megkülönbözteti a középkori természetfeletti, a csoda „elismert”, „érinthesetlen” formáitól a sötét, gyanús tündérjelenségeket vagy a veszélyes ördögi formákat. Francis Dubost, akárcsak Poiron, ezt az újonnan körvonalazódó fantasztkumot két kulturális közeg metszéspontjánál keresi: a hivatalos, azaz középkori kontextusban a keresztény hiten alapuló egyházi kultúra, valamint az általa „elfojtott”, búvápatakként megjelenő „másik”, a pogány, az ősi mitológiák emlékét őrző kultúra találkozásánál. Jogos a felvetés, hogy e kontextusban minden olyan nem reális jelenség, amely nem tartozik az „isteni csoda” (miraculum) tárgykörébe, így például a „mirabilia” fogalma is, közel áll a mai fantasztkum definíciójához. Ilyen értelemben a csoda fogalmának általános kiterjesztése a keresztény középkori irodalom jelentékeny részére nézve valószínűleg felülvizsgálandó. Mivel azonban a medievisták bizonyos fenntartásokkal, sőt gyanakvással fordulnak a fantasztikus foglamához, Francis Dubost szükségét látta művét jelentékeny elméleti alapvetéssel kezdeni, a lehető legtöbb oldalról megközelítve azt a bizonyos valamit, amit középkori szövegek esetében fantasztkusnak nevezhetünk.

Munkája második részében, megvizsgálva a fantasztkus jelentését, Dubost megállapítja, hogy a középkorban egy tárgyra vagy személyre vonatkozó jelző annak nem valóságos vagy a keresztény jelenségek (legyenek azok akár természetfeletti) körétől idegen, ily módon érthetetlen és félelmet keltő mivoltára utal. A szerző a félelmetes szituációkat három csoportra osztja a félelem forrása szerint, és e felosztás – a Másik, a Másból és a Máskor gerjesztette félelmek – alapján csoportosítja a vizsgált szövegekben fellelt jelenségeket. Nem a *fantasztkus* mint műfaj tehát az elemzés tárgya, és Dubost maga is elismeri, hogy a középkori irodalom szigorú értelemben nem hozott létre fantasztkus művet (leszámitva talán Antoine de la Sale *Szibilla királyné édenét*). A tizenegyedik század végétől a tizenharmadik végéig terjedő időszakból mintegy nyolcvan szöveget felölölő corpusból kiválasztott jelenségek a fantasztkusnak mint a „félelem esztétikájának” vagy a „bizonytalanság poétikájának” irodalmi megjelenítése körébe tartoznak.

A monográfia harmadik része tér csak rá a jelenségek első kategóriájának vizsgálatára, a középkori félelem „tereire” (*espaces*). A Másod idegenségével való szembesülés, a „Másik Világ” jól ismert fogalmának szorongást kiváltó megjelenítése leggyakoribb példái a szövegekben fellelhető ismeretlen szigetek, erdők, várak, holt terek vagy maguk a halottak terei, a temetők. A negyedik rész a másságból fakadó fantasztikum újabb példáit, a Másikkal és a Másikkal való szembesülés esetét vizsgálja, hiszen a fantasztikus lényekkel, farkasemberekkel, óriásokkal és egyéb szörnyekkel való találkozás leggyakrabban épp azért félelmetes, mert az idegenség a régmúlt vagy mitikus korok ismeretlenségéből ered. Az ötödik rész külön tárgyalja az ördögi jelenségek körét, beleértve az ördögi figurákét, apátlan gyermekeket, ideértve a leghíresebb varázslókat, mint például Merlint és egyéb gyanús helyzetű sötét figurákat. Talán külön részt érdemelt volna a fantasztikus és a középkori *senefiance* kapcsolatát vizsgáló rövidke fejezet.

Mindent egybevetve, Francis Dubost ambíciózus vállalkozása merész, de körültekintő munkának mondható. Az utóbbi évek szakirodalmán alapuló modern szintézisében következetesen, mégis rugalmasan fűzi fel elméletileg jól alátámasztott fantasztikum-felfogására a középkori francia irodalmi példákat, nem feledkezve meg az intertextuális összefüggésekről sem. A művet pontos és kiterjedt jegyzetapparátus, harmincoldalas bibliográfia és igen jól kezelhető index zárja, ami nemcsak a középkori irodalom, hanem a modern irodalomkritika iránt érdeklődők számára is hasznos kézikönyvvé teszi.

HORVÁTH KRISZTINA

Oskar Garstein: *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia. I. Jesuit Educational Strategy 1553–1622. II. The Age of Gustavus Adolphus and Queen Christina of Sweden 1622–1656.* Leiden–New York–Köbenhavn–Köln, Brill 1992. 462, 833. /Studies in the History of Christian Thought 46–47./

Az oslói egyetem egyháztörténész professzora az észak-európai ellenreformáció jól ismert kutatója, aki egy korábbi művében a skandináviai vallási küzdelmek kezdeteit vizsgálta (Oslo, 1963.), majd e témakörből értékes forráskiadványt tett közzé (*Epistolarum Commmercium P. Laurentii Nicolai Norvegi S. J.* 1980.). Mostani kétkötetes monográfiája a téma szintézisét adja, s kiterjedt nemzetközi levéltári kutatómunka alapján rajzolja meg Róma és Skandinávia változatos viszonyának alakulását 1553–1656 között.

Az első kötet a pápai udvar és a Jézus-társaság

nevelési törekvéseit és teológusképző intézményeit mutatja be, köztudottan ezek voltak ugyanis Róma legfőbb eszközei a hitújítás során elvesztett pozíciók visszaszerzésére. Garstein adataiból kitűnik, hogy svéd, norvég, finn és dán teológusjelöltek számos európai kollégiumban végezheték tanulmányaikat. Külön alfejezetek szólnak a római Szent Brigitta záradokház (Hospitale S. Brigittae in Urbe), a római Collegium Germanicum Hungaricum, a prágai Clementinum, a gráci Ferdinandeum, valamint a braunsbergi, olmützi, vilniusi és dorpati (ma: Tartu) jezsuita kollégiumok szerepéről a skandináv alumnusok kiképzésében. A korabeli anyakönyvek összes adatait közli a szerző, s ezek alapján összeállította a fenti intézményekben tanult alumnusok névjegyzékét. Ebből kitűnik, hogy az 1553–1622 közötti 70 évben mintegy félszáz északi alumnus végezte stúdiumait az örök városban: 3 dán, 8 finn és 39 svéd. A jezsuitákra bízott pápai szemináriumok közül a braunsbergit látogatta legtöbb skandináv (226 fő), ez érthető is a földrajzi közelség miatt. Garstein adatai összességükben meggyőzően illusztrálják, hogy az északi országok és Róma kapcsolata sokkal intenzívebb volt annál, mint ahogyan az a köztudatban él.

A lutheranizmus viszonylag gyors skandináviai térhódítását is sokkal bonyolultabb jelenségnek látja a szerző, mint az a korábbi szakirodalomból kitűnt. Főként a politikai ambícióktól vezérelt udvari körök szorgalmazták a Rómától való elszakadást. A parasztok között igen erősek voltak a „régí hit” gyökerei; több dokumentum tanúskodik arról, hogy még a XVII. század elején is kiálltak a „római religió” mellett. Ezzel magyarázható, hogy az illegálisan Skandináviába érkező katolikus hittérítők sikeresen tevékenykedhettek és eléggé nagy számban küldhettek alumnusokat a közép- és dél-európai jezsuita kollégiumokba.

A második kötet túlnyomórészt a harmincéves háború hátterében zajló egyházpolitikai küzdelmeket és vallási-művelődési törekvéseket elemzi. Háború, diplomácia, hitelesítés: e három – egymással szorosan összefüggő – kulcsfogalom köré csoportosítja a szerző a jelenségeket. Krisztina svéd királynő katolizálásával és ünnepélyes római fogadtatásának leírásával zárul a kötet, Garstein ezt tekinti egyben a Rómából irányított ellenreformáció záróaktusának is.

Garstein könyve több szempontból is izgalmas olvasmány. Főként azért, mert impozáns mennyiségű levéltári anyagra támaszkodik, s olyan összefüggésekre irányítja rá a figyelmet, amelyekre idáig a nemzetközi egyháztörténeti és művelődéstörténeti kutatás nem sok gondot fordított. Továbbá azért is, mert több ponton mutat hasonlóságot az ellenreformáció skandináviai és magyarországi

jelentkezése. Mind a távoli Észak, mind pedig a Kárpát-medence marginális területnek számított Róma szemszögéből, s a Collegium Germanicum Hungaricum mindkét — protestáns többségűvé lett — régió számára képezett ki alumnusokat. Az összevetések így kézenfekvőek lehetnének. Sajnos Garstein ezzel nem foglalkozik, a magyarországi helyzetet nem ismeri, Erdélynek a harmincéves háborúban játszott szerepéről nem szól, s még Veress Endre latin nyelvű *Matricula*-kiadását sem használja párhuzamként, pedig ennek nem lett volna nyelvi akadály. Ez pedig azért látszik hiányosság-nak, mert a szerző Uppsalától Nápolyig, Lisszabontól Varsóig Európának szinte valamennyi jelentős levéltárában és könyvtárában kutatott, csak éppen Magyarországot kerülte el. Pedig Rómában, Braunsbergben és másutt magyarok és skandinávok együtt tanultak, néhányuk későbbi pályafutása is mutat tanulságos párhuzamokat. Az ilyen irányú további kutatásokhoz mindenesetre Garstein vaskos monográfiája nemcsak lehetőséget, hanem határozott ösztönzést és számos ötletet is ad.

BRISKEY ISTVÁN

Adel im Wandel, Politik, Kultur, Konfession 1500–1700. Niederösterreichische Landesausstellung, wissenschaftlicher Ausstellungsleiter Herbert Knittler. Rosenberg, Armt der NÖ Landesregierung 1990. 612.

Az osztrák kulturális és tudományos életnek az utóbbi évtizedekben közismerten egyik leglátványosabb területévé vált a nagyszabású kiállítások szervezése, az interdiszciplináris jellegű, a tudomány és művelődés több ágát egyszerre megmozgató, reprezentatív expozíciók rendezése. E kiállítások többnyire nemzetközi együttműködés keretében, európai kontextusban jönnek létre, így nem csupán Ausztria, hanem az egész régió számára fontos tudományos eredményeket is felszínre hozó eseményekké válnak. Ilyen volt többek között 1982-ben a Schallaburgban *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn* címmel rendezett kiállítás is, amelynek katalógusa azóta a közép-európai reneszánsz-kutatás alapvető kézikönyvei közé tartozik.

Hasonló most a helyzet a Habsburg-birodalom kora-újkorai nemességét sokoldalúan bemutató rosenburgi kiállítás katalógusával, amely méreteit és színvonalát tekintve egyaránt impozáns anyagot nyújt át a XVI–XVII. század valamennyi kutatójának; történészeknek, művészettörténészeknek, teológusnak, egyháztörténészeknek s nem utolsósorban irodalomtörténészeknek egyaránt. A vaskos kötet nemcsak az akkor és ott — több mint száz helyről kölcsönözve — kiállított tárgyakat mutatja be

képek, táblázatok és szakszerű magyarázatok révén, hanem 34 tanulmányt is tartalmaz. Ezek a legújabb kutatási eredmények alapján elemzik a régió nemességének társadalmi, gazdasági, politikai és vallási helyzetét; több írás foglalkozik a mindennapi élet különböző szféráival („Alltagsleben”, „adeliger Lebenslauf” stb.) a konyhaművészettől a ruházatkodási kultúráig át a vadászatokig, s természetesen a nemesi műpártolás és építkezési kedv is külön tanulmányok tárgya. A régió (s néhol a magyarországi helyzet) szempontjából is igen tanulságos Volker Press és Herbert Knittler társadalomtörténeti áttekintése, valamint Gernot Heiß tanulmánya a nemesi-rendi nevelés XVI–XVII. századi történetéről, ausztriai sajátosságairól.

A kötet irodalomtörténeti fejezete Wolfgang Neuber munkája, ő nyújt a korszak ausztriai nemesi irodalmáról igen alapos, tág horizontú áttekintést. Mondandójának lényegét már írásának címe is jelzi: a vidéki élet eszménye („Landleben”), az udvari és városi élettől való eltávolodás érzésvilága határozta meg szerinte e társadalmi réteg literátori tevékenységét. A zömében evangélikus nemesség már felekezeti szempontból is szembekertült a közismerten katolikus bécsi (és prágai) udvarral, néhány kivételtől eltekintve a politikai hatalomból is kiszorult. Ennek a helyzetnek irodalmi vetülete a nemesi írók szemléletében; témaválasztásában erősen tükröződött. Előtérbe került az „Ökonomie-Literatur”, kedvelt téma lett a természet, a kert, a gazdaság, a család, a táj, az utazások leírása. Neuber három tradíciót jelöl meg, belőlük tudott táplálkozni ez az irodalom. Az egyik az antik „rusztikus” hagyomány (Cato, Columella, Vergilius, Marcus Terentius Varro és mások), a másik a görög mikroökonómiai — családpolitikai gondolkodás (Arisztotelész *Politikájának* idevágó részei, Xenophon: *Oikonomikos*), a harmadik pedig a „produktív nagycsalád” lutheránus etikai értékrendje, amely az osztrák nemesi familiákban is gyökeret vert. Az így kialakult mentalitás, a patriarkális családi etika, a polgárosodás felé mutató prakticitás értékrendje öltött testet a mind nagyobb számban kiadott gazdasági tárgyú könyvekben, botanikai, orvosi, csillagászati, geográfiai kiadványokban. Ezeknek sorát Johann Coler (*Oeconomia ruralis et domestica*. Wittenberg, 1591.) nyitotta meg, a csúcspontot azonban Wolf Heimhard von Hohberg: *Georgica curiosa* (Regensburg, 1682.) című vaskos kompendiuma jelentette. Gyakorlati hasznosságuk mellett természetesen az ilyen kiadványok morális és teológiai alapelveket is közvetítettek, az olvasók esztétikai igényeinek kielégítéséről pedig elsősorban nem a szöveg, hanem a gazdag illusztrációs anyag gondoskodott. Teológia, botanika és poézis sajátos (de a barokk korra ép-

pen jellemző) ötvözésének leher tanújele Hohberg másik műve, a virágsszimbolikával kombinált német nyelvű zsoldároskönyv (*Lust- und Artzney-Garten des königlichen Propheten Davids*. uo. 1675.).

A továbbiakban jó áttekintést kapunk az osztrák nemesi irodalom egyéb területeiről is. Neuber a felső-ausztriai neolatin késő-humanizmus legjelesebb költőjeként említi Christoph von Schallenbergert, akinek azonban versei csak kéziratban terjedtek (hozzátehetjük: miként kortársáé, Balassié is, vö. erről Nemeskürty. = ItK 1980.). Catharina Regina von Greiffenbergert mint protopietista lírikust elemzi a tanulmány, a szemlélet végül Johann Beer munkásságának méltatása zárja.

Nem véletlen, hogy a rosenburgi kiállítás a cseh kutatók részéről szintén igen elismerő visszhangot váltott ki (Jaroslav Panek. = *Frühneuzeit-Info* 1990. 111–113.), hiszen a XVII. században polgáriasabb irányba forduló nemesi kultúra sok közös vonást mutat a közép-európai régió országaiban. A katalógus jóval több, mint kiállítási kalauz: egy korszak tükörképe, s annak tudományos igényű, interdiszciplináris bemutatása, sok tanulsággal az osztrák barokk irodalmat illetően is.

BITSKEY ISTVÁN

Arthur E. Imhof: Elveszített világok. Ford. Gelériné Lázár Márta. Budapest, Akadémiai Kiadó 1992. 264.

A művelődéstörténet vonzereje olvasó és kutató számára egyaránt az, hogy a tárgyi ismeretek bármely rétegére felépíthető. A történész Arthur E. Imhof egy Johannes Hooss nevű, 1670 és 1755 között az észak-hesseni Leimbachban élt parasztember életének tényeit gyűjtötte össze. Szigorú szaktudományos módszerességgel minden megtalálható adatot felhasznált a levéltárakból, egyházkönyvekből, adójegyzékekből, végrendeletekből. Elhanyagolhatóan parányi világ ez a történelem reprezentatív mértékével nézve. Imhof azonban nem kevesebbre vállalkozott – ahogy azt könyve alcíme jelzi –, mint ebből a forrásanyagból megtudni: „Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...”. Ehhez el kellett kerülnie azt a gyakori történészi tévedést, hogy csak azt akarjuk megtudni a múltból, ami minket ma érdekel, hiszen – szerintük – az hasznavehetetlen tudás, ha a múltban éltek szemével nézzük az ő világukat. Imhof megpróbálta rekonstruálni az elődök nézőpontját: „az ő szempontjaik szerint az alapjától kezdve felépíteni a világot, amelyben éltek”.

Az élet meghatározó külső keretét a harmincéves háború adta. Az oda-vissza hullámzó hadak közvetlen háborús pusztításokkal, illetve a

közvetett rombolásokkal (a rekvirálások céltalan-ná tették a termelést) távlattalanná torzították az életüket. A falu létezésének minden mozzanatát átjárta a háború, s a történeteket továbbmesélő túlélők több generációra hagyományozták a háborúnak mint szörnyűségnek, pusztulásnak a képét. A mindennapok történetét vizsgáló kutató azt tapasztalja, hogy az emberek sorsa mindenütt a világon azonos, a születés és a halál elkerülhetetlen. De arra a kérdésre, hogy mi okozza a különbségeket, a választ csak a konkrét tények adhatják. Ezért ragaszkodott Imhof az eredeti forrásokhoz. Nem a preconcepciói, hanem az adatok döntöttek. Az eltérő adottságok között három dolog közös volt ezekben az évtizedekben: a háború, az éhezés és a pestis. Ez határozta meg leginkább az emberi közösségek egymáshoz fűződő kapcsolatait. Az állandó létbizonytalanságban nem az egyszeri emberi lét volt a fő érték, hanem a továbbhagyományozható emberi szerep. A gazda jóléte helyett a gazdaság jóléte, amit tovább adhat az utódainak. Az individuális helyett a közösségi értékrend. Úgy látszik, – következtet Imhof – „a ránk manapság olyannyira jellemző individualizmus és egoizmus egyike azoknak a következményeknek, amelyeket a biztosabb és meghosszabbodott földi élettartam eredményezett.”

A bizonytalan életfeltételek között biztos pontokat kellett keresniük a leimbachiaknak. Nem osztották meg a birtokot, hanem egészen adták át a következő generációnak, s a nem gazdálkodó gyerekek a birtok haszonélvezői lettek. A túlélési stratégiák ma már különösnek tűnő eszközök alkalmazását írták elő. A családfői szerep folytonosságát például ugyanannak a keresztnevének a három-négyszeres adásával biztosították, így mindig volt legalább egy – a magas csecsemőhalandóság ellenére –, aki az eredeti nevet továbbvitte; a legkisebb kunyhó is mindig ugyanarra a névre hallgató személy birtokában maradt. A közösségek továbbhagyományozták szokásaikat: például a hétnek mindig ugyanazon napján (hétfő vagy szerda stb.) házasodtak egy-egy falu fiataljai, holott bármelyik nap megfelelt volna erre a célra. A lelki biztonságot ez a stratégia nyújtotta az együttélő közösségeknek. A személyes kapcsolatrendszerben fontosabb volt a korosztályhoz kötődés, mint a családok nagy korkülönbségeket átfogó csoportja. Így a kapcsolatok intenzitása, érzelmi töltése és tartóssága jellemző volt egy-egy generációra. A barátom barátjának a barátja kommunikációs láncolatán terjedtek a személyes kapcsolatok, átfogva a mindennapi életet és a jogi, morális, vallási, katonai, kulturális területeket. A személyek révén előbb szóban, majd valóságosan megismertek eltérő tájakat, szokásokat. Ennek a paraszti világnak

a civilizációját szűkösnek találja az utókor, pedig a gyakorlati célú ismeretek gazdagsága és koherenciája nem kisebb a miénknél. Esztétikája pedig a természetvilágosság: a fauna és a flóra harmóniáját a születés szépsége és az elmúlás tragédiája jelenti.

Imhof egyenlege szerint elődeink nehezebben boldogultak az élet „kisebb”, felületi bajaival, a fizikai létezés gondjaival. De az egészen nehéz helyzetekkel, az elmúlással, a halállal sokkal könnyebben megbirkóztak: „Bár életviláguk méreteiben kisebb volt, mint a miénk, világnézetük lényegesen messzebbre nyúlt”. A történész nosztalgiaja nem a múlt életformájára, hanem a tágabb világszemléletre irányul, a Föld mikrokozmosza helyett a világ-mindenség makrokozmoszát szeretné birtokolni.

VARGA LÁSZLÓ

Lengyelek, magyarok és szomszédai. Szerk. Nagy László Kálmán. Debrecen, KLTE 1994. 241.

A kötet tanulmányokat közöl a KLTE Lengyel Nyelv és Irodalom Tanszéke 1994 októberében rendezett konferenciájának anyagából. A tanulmánygyűjtemény megjelenése kettős évfordulóhoz kötődik. Húsz éve kezdődött meg a debreceni egyetem polonisztikai műhelyében a lengyel nyelv és irodalom oktatása, s tíz esztendeje alakult meg a polonisztikai Tanszék, amire az előbbi, *Magyar–lengyel közelítések* témájú ülésszak és tanulmánykötet emlékeztet (vö. *Helikon* VF 1985. 1. sz.).

A nemzetközivé bővült második tudományos ülésszokról számot adó *Lengyelek, magyarok és szomszédai* jobbára huszadik századi tematikája a lengyel–magyar összehasonlító vonatkozásokon túl kiterjed olyan kontaktusokra, párhuzamokra és tipológiai hasonlóságokra is, amelyek D. Molnár István tanszékvezető előszava szerint „a mi kelet-közép-európai régióink néhány nemzetének, nyelvének, irodalmának, különböző művészeti ágainak, valamint történelmének sajátosságai” (9. l.). Történt ez annak az elvnek a jegyében, hogy a tanszék a polonisták regionális együttműködése szellemében törekszik a közös eszmecserék körének kiterjesztésére a szomszédos és a közeli államok szakembereivel, a tágan értelmezett polonisztika külföldi művelőivel. Igaz, a nemzetközi részvételre számító konferencia programja inkább tükrözi ezt az elgondolást, mint a megjelent (csaknem húsz előadás szövegét tartalmazó) gyűjteményes kötet.

A tanszék folyamatosan erősödő tudományos munkáját tükrözi a jelenlegi munkatársainak publikációról Takács Ibolya által összeállított bibliográfia (219–236.). Az oktatás eredményeit értékelte az eddigi tizenhat évfolyam kibocsátása;

az itt tanult hatvanöt hallgató közül ötvenhárom szerzett tanári oklevelet, köztük a tanszék három jelenlegi oktatója is. Debrecenben a polonisták képzése viszonylag rövid idő alatt biztató eredményeket hozott.

„In memoriam Csapláros István” 1910–1994 – áll a kötet 20. lapján. Az előző kötetben még az ő előadása is megjelent. Az első debreceni konferencián A magyar polonofil költészet kezdeteiről tartott előadást, s elnökölt az irodalmi szekció ülésén. A másodikikon a varsói Tudományegyetem Magyar Tanszékének nyugalmazott tanszékvezetője már nem tudott részt venni. — „Niedługo przed złozeniem do druku naszego tomu doszła do nas smutna wiadomość: odszedł na zawsze prof. dr. István Csapláros. Pamięć uczonego zachowaj, Jego uczniowie i przyjaciele, pośród nich autorzy niniejszej pracy zbiorowej.” — „Röviddel kötetünk nyomdába adása előtt kaptuk a szomorú hírt: elhunyt Csapláros István irodalomtudós professzor. Emlékét megőrzi tanítványai, barátai és tisztelői, köztük e kiadvány szerzői.”

HOPP LAJOS

Pál Derék: Ungarische Avantgarde-Dichtung in Wien – 1920–1926. Wien – Köln – Weimar, Böhlau Verlag 1991. 192.; **Derék Pál: A vasbetontorony költői – Magyar avantgárd költészet a 20. század második és harmadik évtizedében.** Budapest, Argumentum 1992. 222. /Irodalomtörténeti Füzetek. 127./

A szerző a bécsi egyetem finn-ugor tanszékének tanára; 1980-ban promoveált és 1990-ben Bécsben habilitált. A megelőző évtizedben magyarországi publikációi már jelezték: monografikus összegzésre készül a magyar avantgárd irodalom poétikai teljesítményéről, s ezen belül is főleg az 1918/19-es forradalmak után bécsi emigrációba kényszerült aktivista-konstruktivista-szürrealista csoportok tevékenységéről. Az előttünk fekvő két kötet a szerzői törekvések impozáns megvalósításáról tanúskodik.

Mindenekelőtt megállapítandó: nem ugyanazon mű fordításáról van szó. A kötetek felépítésük, téma-strukturáltságuk, közlés-stratégiájuk tekintetében lényegesen eltérnek egymástól, annak ellenére, hogy anyaguk értelemszerűen ugyanaz. A német nyelvű kiadás különös jelentősége abban van, hogy a magyar avantgárd teljesítmény (főleg Kassák munkásságát) a nyugati térfelel részlegesen bemutató mintegy féltucatnyi könyv, antológia, portré nyújtotta összképből is kiemelkedik Derék munkája, módszeres teljességgel, elemzéseinek alaposágával, az avantgárd költészetből idézett bőséges illusztrációival, amit még fokoz a

kötet terjedelmes függelékében közölt korabeli manifestumok, kritikák, elméleti írások gyűjteménye.

A magyar avantgárd költészet ilyen szintű primér-irodalmi és kritikai bemutatása a jövőben nemcsak lehetővé, hanem — tudományos igény esetén — megkerülhetetlenné is teszi a nemzetközi szakirodalomban a magyar irodalmi avantgárd számbavételét, elsősorban természetesen az összehasonlító irodalomtudományban, de a poétikai stúdiumokban is. A szerző szerencsésen használta ki munkálkodása színhelyének geográfiai előnyeit; nézőpontja nemcsak az eredeti irodalmi anyag teljességét fogja át, hanem a korabeli rendkívül erős visszhangot is, s mindezt a nemzetközi avantgárd főleg német, francia, angol és csehszlovák szakirodalom ismeretének biztos talapzatára építi.

Deréký célkitűzése az volt, hogy megtalálja a magyar avantgárd költészet „belső, saját természetéből fakadó rendező elveit”. A szerző munkájának alapvető módszere a *receptióesztétikai* szemlélet. Meg lehet kockáztatni azt a véleményt, hogy a magyar irodalomtudományosságban ilyen kizárólagossággal és majdnem teljes vegytisztasággal (a „majdnem”-hez még visszatérünk) eddig alig került alkalmazásra ez az eljárás. A konstanzi iskola (Iser, Jauss és mások) törekvéseit (főleg a *Helikon* ismertetésében) korán felfedezte és esetenként alkalmazta is a kutatás; Derékýnek azonban a nagyon gazdagon dokumentált és jól körülhatárolható tárgy szinte tálcán kínálta a lehetőséget, hogy a magyar avantgárdot középpontba állítva, köré építse a felfogó tükröket. A német nyelvű kötet alcíme szerint a vizsgálat tárgya: „A magyar avantgárd költészet kortársi irodalomkritikai recepciója Magyarországon, valamint az osztrák, román, jugoszláv és csehszlovákiai magyar nyelvű sajtóban”. Ez a széles horizont azért volt a szemlélődés főlé vonható, mivel — mint ismeretes — az első világháborút követő konvulziók után sok magyar irodalmár menekült vagy került Ausztria, illetve az ún. „utódállamok” területére, hogy az egyben az irodalmi mezőny rendkívüli kiterjedéséhez is vezetett. Ha csak a bécsi emigráció teljesítményére tekintünk, (amelynek persze csupán része volt az itt vizsgált avantgárd-üzlet), megállapítható, hogy a 20-as évek első felében szinte a hazaival vetekedő volumenű magyar irodalom és publicisztika született a határokon túl. E produkció monografikus feldolgozására az elmúlt hetven évben sem került sor; az irodalomtörténet lényegében meglehetősen éppen az avantgárd vonulat elemzésével. Deréký Pál könyvei talán bevezetését is jelenthetik a még mindig megoldásra váró teljesebb feladvány munkába vételének.

A receptióesztétikai vizsgálat előnyei kézenfekvők: a kortársi kritika a „közvetlen atmoszférá-

ban” érzékeli a művet, s ezzel nemcsak az irodalmi alkotásról, hanem önmagáról is reflexív látteleteret ad, s az oszcilláló, kétirányú kommunikáció oly aurát von a kor szellemi mozgása köré, hogy az érzéketessé válik a késői kor olvasója számára is. Sőt, a szemlélet önkéntelenül háromdimenziójává válik, mondhatni: térhatású lesz, hiszen elkerülhetetlen, hogy a hermeneutikai eljárás során a szerző (és olvasó) a saját viszonylatrendszerében is elhelyezze a tárgyat, mivel a sine ira et studio elve mindenkor inkább nemes képzelem, mintsem valóság. Deréký Pálnál sincs ez másképp. Azzal együtt, hogy szakszerűen elvégzi „a talált tárgy megisztifását”, elfoglalja ezt a pozíciót, amely a *megértést* lehetővé teszi, de az avantgárd- és Kassák-hívók naiv lelkesültségétől eltérően egy csipetnyi (cum grano salo) frivolitással, ha szükséges: néminemű inóriával is képes szemlélni a felmerülő problémákat.

Apropos: problémák! Nem tudni, mi vezette a szerzőt egy további módszertani megoldáshoz, nevezetesen a *mozaik-technika* irodalomtörténeti alkalmazásához: a szinte önmagát struktúrába szervező anyag öntörvényeinek felismerése vagy talán Lukács György nevezetes tanulmánya (*Megjegyzések az irodalomtörténet elméletéhez*. 1910.), ahol kifejti: „A filozófia történetében Windelband tett kísérletet a *problémák* önálló életét, önmagukból újakat teremtő és önmagukban összeomló voltukat tevén a fejlődés alapjául; magában az irodalom történetében még nincsen ilyen irányú összefoglaló kísérlet, és kérdés, hogy milyen eredménnyel kecsegtetne.” Nos, Deréký két könyve ily típusú építkezést végez. A laza történetiség fonálára fűzve tárgyaltnak alkotók, folyóiratok, viták, poétikai problémák, irányzatok, szellemi műhelyek, teóriák stb. Elmondható: leíró és értékelő munkája során Deréký képes a Lukácsnál említett „Inselhaftigkeit” áttörésére és azoknak a *folyamatoknak* a kitapintására, amelyek a szerző által oly érzéketesen megjelölt digitális-analógias „szerelésű” formákban létrehozták, kifejlesztették, transzformálták és bizonyos értelemben végül is spiritualizálták az avantgárd nagy művészi lázadását.

A magyar avantgárd három, egymásra következő nagy hullámát írja le a szerző. Az első, a Kassák körül szerveződő, s vele a középpontban létező kezdeti szakasz tekintik általában az avantgárd poétikailag legtisztább megvalósulásának. A formaalkotás inspiratív idolya ekkor Walt Whitman, a futurizmus és az aktivizmus. Az avantgárd működésének esztétikumképző fő elvei és egyben praktikuma pedig: a dezemiotizálás, az én-elhasonulás (Ich-Dissimilation) és a montázs. Az öntörvényű művésziesség határvonalain azonban már ekkor is némi ideologikum szüremlik át: az antimilitarizmus és a szellem internacionalizmusának eszméje, ko-

rai bizonyítékául az endogén irodalom — és vele az endogén irodalomtörténet — képzelve ingatag voltának. A szerző szakmai lelkiismeretességének bizonyítéka, hogy szándékai szerint szigorúan szövegközpontú (werkimmanent) vizsgálódása sem akadályozza meg abban, hogy el (fel) ne ismerje a kor szellemének fluiditását a vers építkezésében, a szintakszis vonaglásában, a költői személyiség transzformációjában. A legnyilvánvalóbb ez a később egyre fontosabb mozzanat a bécsi Ma-korszak éveiben válik, vagyis a forradalmak bukása után, amikor a profetikus siralmak és elégikus lamentációk Kassák számozott verseinek dada-nihilizmusába hajlanak át, majd a konstruktivizmus létszervező szimbolikájába öltöznek. A költők a kilátástalan politikai viszonyok és az emigráns lét pszichikai nyomása következtében menekültek az „értelmetlenségbe” — állapítja meg Derék. Érzékletesen jeleníti meg azt a „ikonisztikus szituációt”, amikor elmondja, mi indította például Déryt Az ámokfutó megírására: Oroszországban dühöngött az éhínség, ugyanakkor hájas valutaüzérek dorbézoltak Bécs kávéházaiban, s Budapestén állásajánlat jelent meg a sajtóban: az egyetlen hőhérségédi munkakörre nyomban huszonketten jelentkeztek. E létviszonyok közepette is fenntartotta azonban Kassák egykori művelődésszéményeit, célul tűzvéni ki „a kultúrájában forradalmasított ember” megeremtését, azaz a „kollektív individuumot”.

A harmadik szakaszt a szerző a konvulziók után színre lépett nemzedék (Déry Tibor, József Attila, Németh Andor) *auratikus szürrealizmusában* véli megragadhatni; hogy aztán Illyés Gyulának a „nehéz föld” sugallta fordulatával érzékeltesse: az avantgárd betöltötte hivatását, a messianisztikusan megidézett „Új Ember” képzete szertefoszlott, a paradigmaváltás a küszöbön áll. Derék különös érdeme, hogy ezt a „harmadik hullámot” egyenrangúan tagolja be a magyar avantgárd történeti folyamatába.

Derék Pál az avantgárd lüktető változásai során sehol sem téveszti szem elől az áramlat ösztönösen is működő törekvését az EGÉSZ teleologikus egységbe foglalására. Úgy véli: ez a szándék még a montázsban, a mozaikhalmoz magnetikus rendeződésében is jelen van, éppúgy mint az egyéniség kollektív individuummá teljesedésében, valamint a nyelv kommunikatív funkciójának új minőségéig történő szétoldásában. Nem csodálható, ha a magát „új költészetnek” nevező avantgárd ezen önértékelését a klasszikus modernség képviselői, mindenekelőtt Babits idegenkedéssel fogadták. (Figyelemre méltó, hogy a jelenkori modern líra jeles személyisége, Lator László is Babitsra hivatkozva fejti ki az újkori dada, azaz a posztmodern nyelvezetéről: „A világ érzékelhető értelmetlensé-

gét nem kell feltétlenül értelmetlen módon megfogalmaznunk”. = *Magyar Hírlap* 1995. március 18.) A korabeli recepcióra tekintve rögzíti Derék azt is, hogy a fiatalabb kritikai vonulat (Komlós Aladár, Szerb Antal, Halász Gábor) egyenesen *világnézeti* sajátosságokat bont ki az avantgárdból, amelynek fő trendjét éppenséggel baloldali színezetűnek látják. Hogy ez a vélelem legalábbis vitatható volt, azt az *Egység* körének heves ellenérzése és főleg Lukács György korai (1926.) kritikája jelzi.

A szerző — mint említettük — széles nemzetközi szemhatárról vizsgálja a magyar avantgárdot, de — megítélésünk szerint — még mélyebben kellett volna keresnie a mozgalom német gyökereit, így Hilleren túl Franz Pfemfert *Die Aktion*jánál és Herwarth Walden *Der Sturm*ja körül, egyáltalán, a német expresszionizmusban. Kétkedő véleményekkel szemben ezt a rokonságot Kassákról szólván naplójában Márai Sándor is megerősíti: „Az első világháború végén, az akkori Németországban meghirdetett expresszionizmus magyar prófétája volt.”

Derék Pál munkásságában meglehetősen széles körű magyar kutatásra is támaszkodhatott; talán elég itt — csupán jelzéstül — Bori Imre és Béládi Miklós munkásságát kiemelni. (Feltűnő viszont, hogy az avantgárd körül 1963-ban „kitört” vitáról nem vesz tudomást.) A szerteágazó irodalomtörténetész-buzgalom eredményei ellenére joggal állapítja meg, hogy a magyar izmusok elméleti poetikája tudományos leírása lényegében mindmáig hiányzik. Holott az összegezésre vállalkozó előtt olyan példák lebeghetnek, mint Helga Finter munkája az olasz futurizmusról, a Silvio Vietta — Hans Georg Kemper szerzőpáros könyve az expresszionizmusról, Eckhard Philipp dada-nagyesszéje vagy Peter Bürger analízise a francia szürrealizmusról. Bizonyosan joggal vélhetjük, hogy Derék Pál könyvei jelentős mértékben járulnak hozzá a magyar irodalmi avantgárd korszerű szemléletű poetikájának rekonstrukciós létrehozásához.

ILLÉS LÁSZLÓ

Fernand Hoffmann: Thomas Mann und seine Welt. Germanistische Texte und Studien. Hildesheim — Zürich — New York, Olms — Weidmann 1992. 258.

Fernand Hoffmann könyve negyven év tapasztalatát gyűjti kötetbe: az elsősorban dialektológiával, nyelvjárársfilológiával foglalkozó kutatót Thomas Mann íróegyenisége és életműve újra és újra az irodalomtudományhoz csalta. Az ötvenes években az akkoriban sikertelennek tekintett vizsgálat eredményeit újraértékelve, művészet és betegség

kapcsolatát követte nyomon Thomas Mann művészetében, és a betegség filozófiájának fogalmához, pontosabban egyfajta „bionegatív” értékfilozófiához jutott. Később a Thomas Mannt befolyásoló irodalmi, filozófiai hatásokat tanulmányozva, az ezen a szakterületen mindezidáig elhanyagolt göttingeni fizikaprofesszor, Lichtenberg meghatározó szerepét fedezte fel. Foglalkoztatta továbbá a Thomas Mann-i életmű szerves részét alkotó politikai munkásság, valamint az ember maga, gyengéivel és erőnyeivel: a férj, a barát, az apa.

A kötet bevezető tanulmánya bemutatja, hogyan, milyen utat bejárva gazdagodott, rajzolódtott ki Thomas Mann kultúrpeszimizmusa: Lombroso, Ktetschmer és Moebius művészképéből kiindulva (művész = pszichopata-dekadens személyiség), ehhez aztán Nietzsche patológia-fogalmát társítva a romantikusok metafizikai szintre helyezett értelmezésén át jut el saját művész- és művészetértelmezéséig. Eszerint, leegyszerűsítve, kultúráról csak a betegség függvényében beszélhetünk, amelyben az egészséges művész pusztán a művészet platonikus ötlete, s mint ilyen vagy egészen természeti vagy teljesen szellemi jellegű. Földi képmásai esetében ezért csak többé-kevésbé egészséges művészlől beszélhetünk; a művészet fő törekvése — és egyben tragikuma — pedig abból a megvalósíthatatlan vágyból ered, hogy ezt az „egészséges típust” megalkossa.

A korai művekben a betegség mint egyszerű állapot jelenik meg, a betegek, mint Hanno, Aschenbach, Tonio Kröger, Friedemann betegsüjük, másságuk okán ki voltak zárva az életből. A betegség mint etikai kihívás a *Királyi jenségben* válik az életfilozófia részévé: dinamikus elvet jelent a fejlődési folyamatban; a *varázshelyben* még elmélyültebb szinten, etikai-pedagógiai értelemben, az élet etikai legyőzésében szereplő hajtóerőként jelenik meg; a *Doktor Faustusban* aztán már mint metafizikus-vallási probléma bontakozik ki. A betegség-téma itt tehát radikálisan a legvégsőig vitt szinten fogalmazódik meg: a betegség nem pusztán az életfolyamatba tartozó, hanem azt ösztönző erő (ellentétes előjelű vitalizmus). Hogy mindez legitimitást kapjon, racionálisan fel nem fogható, paradox fordulatnak kell megtörténnie, amely az emberi akaraton és törekvésen kívül áll: ez a kegyelem.

A Lichtenberg-esszék erősen a betegségfilozófia témájú írásokhoz kapcsolódnak. Mikor Hoffmann Lichtenbergert korai Tonio Krögernek nevezi, azt a fajta művész-típust érti alatta, amelyet Rehm szakszavával „az új magány” képviselőjének szokás nevezni. (A szerző azonban egyébként ezen magány kezdetét Rehmhez viszonyítva korábbra, Novalisig vezeti vissza — nála jelentkezik

első ízben az individuáció és a betegség összefüggése). Felvetődik Lichtenberg munkássága mint potenciális forráselmény is, és Hoffmann arra a végeredményre jut, hogy Lichtenberg intenzívében hatott Thomas Mannra, mint ahogyan arra a naplójegyzetek, levélemlítések stb. következtetni engednek: szerinte az író mint saját magával azonos gondolkodású alkotót értelmezte Nietzsche és Schopenhauer után. (Állítását pontos filológiai tényekkel bizonyítja: megadja és interpretálja azokat a részeket, amelyeket Thomas Mann a két Lichtenberg-kötetében aláhúzott. Eszerint Lichtenbergben elsősorban a pszichológiai megfigyelés módszere kápráztatta el.)

Figyelemre méltó a Thomas Mann mítoszhasználatát Stefan Andres-ével párhuzamba vonó esszé. Mindketten hasonlóan veszélyes regresszív tendenciákat láttak a mítoszban, mint lehetőséget a vallás- és tudománypótlásra, visszaesést egy olyasfajta irracionálisba, amely veszélyes politikai játszmákban bizonyos csoportoknak segítségére lehet. A József-tetralógiában Thomas Mann éppen ezért tűzi ki célul azt a nagyszabású tervet, hogy a mítoszt az ésszerűség keretei közé szorítsa.

A politika és Thomas Mann viszonyával foglalkozó esszék összefoglaló jellegűek, az írókat az őt formáló politikai háttér tükrében vizsgálják. A szerző a legkisebb részletekbe menően próbálja feltárni azt a folyamatot, amelynek során Thomas Mann korábbi meggyőződése (azaz a vilmosi Németország intelligenciájának meggyőződése) ellenére a weimari köztársaság hívévé vált. Hoffmann a korabeli állam-, társadalmi és kultúrpolitikai viszonyokat szélesebb összefüggérendszerbe helyezi, azoknak a mai Németország képét alakító szerepét is levezetve (ezek nem egyszer implicit párhuzamok): az írók és gondolkodók államhatalomhoz való viszonyát pl. általában ábrázolja.

A témából adódóan leginkább személyes (nem egyszer anekdotázó) hangvételű az író emberi oldalát bemutató fejezet. Thomas Mann többször — rossz lelkiismerettel — bevallotta, hogy az emberek, elsősorban rokonok, barátok akarva-akaratlanul irodalmi modelleké válnak. Naplójában „hideg gyilkosságnak” nevezi az alakformáltságnak ezt a módját. Ezt az önvádját meg is írja az egyik áldozatnak. „Mynheer Peeperkorn” — Gerhart Hauptmann-nak, amely gesztusban Fernand Hoffmann megint csak a rá oly jellemző kettősség, a polgári lelkiismeret és a művészet erkölcsstelen követelésének ellentétét ismeri fel. Tipikus, hogy végül az utóbbi mellett dönt, végtelen bűnbánattal a morális-emberi következményekért.

Megismerjük továbbá az alkalomadrán kicsinyes és filléreskedő, tárgyaihoz, a komforthoz és az életmódjának megfelelő öltözközés ragaszkodó Tho-

mas Mannt (a Nobel-díj átvételekor nem kellett frakkot kölcsönöznie, mint Böll-nek).

Lebilincselő a könyv nyelvezete, stilisztikai eleganciája: az esszéisztikus szabadság bravúrosan kapcsolódik tudományos szigorúsággal. A kötet mindazonáltal több, mint egy a sok Thomas Mann-szakirodalom közül, elsősorban hozzájárul ehhez újszerű Lichtenberg-recepciója.

SZABÓ-PERES ANNA

Wiljan van den Akker: Dichter in het grensgebied. Over de poëzie van Martinus Nijhoff in de jaren dertig. Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker 1994. 153.

Új, a harmincas évek gazdasági-társadalmi válságának irodalmáról szóló könyvében Van den Akker utrechti professzor a Magyarországon inkább csak a nevét viselő – a holland irodalom legjobb fordítóinak évente odaítélt – díjról ismert Martinus Nijhoff harmincas évekbeli költészetét értelmezi.

A húszas–harmincas évek holland irodalma nem csupán előttünk, madártávlatban rajzolódik ki: a korabeli alkotók tudatosan kapcsolódtak egymás munkáihoz, reagáltak egymás írásaira, s mind-egyik irányzat fontosnak tartotta, hogy megteremtse saját folyóiratát és deklarálja saját programját. Kor- vagy válságjelenségnek tekinthető az olyan ideológiák megjelenése is, amelyek egyértelmű kiállást követelve kibékíthetetlennek állították be az ellentétet az emberi együttérzés és szolidaritás, illetve az irodalmi autonómia megőrzése (vagy megteremtése) között. Van den Akker könyve azt mutatja be, milyen szálakkal kapcsolódhatnak a valósághoz egy, a fenti dilemmát magának az ideologikus természetű és indítékú kérdésfelvetésnek tulajdonító költő művei.

Van den Akker kötete három nagyobb egységre osztható. Az egyik fejezetcsoporthoz az 1924-es *A vándor* (*De wandelaar*) című, klasszicizáló kötet és egy 1927-ben írt novella. *A toll a papíron* (*De pen op papier*) artistikus vonásait elemzi.

Külön fejezet foglalkozik az 1934-ben megjelent *Új versek* (*Nieuwe gedichten*) kötet verseivel, illetve a kötet záródarabjával, *Az Awater* című hosszúverssel. Az *Awater* narrátora – az *Ulysses* Bloomjához hasonlóan – egy másik ember egy napját követi nyomon, akihez – bár maga sem tudja – titkos szálak fűzik. Van den Akker értelmezésében az *Awater* kulcsa apóriaszerűsége: az eldönthetetlenség formaszervező elvvé emelése révén Nijhoff a tervszerűtlenség, az esetlegesség látszatát keltheti, a tudatosan többféleképp értelmezhetőnek komponált versben pedig a tárgyi közeg akkurátus, hiperrealista ábrázolása az, ami bármelyik értelmezésből kiszorul, és unos-untalan

elodázza a racionális lehetőségét: miért nem találhat egymásra két ember.

A *Dichter in het grensgebied* harmadik nagy egysége Huizinga *A holnap árnyékában* (*In de schaduw van morgen*) című, Magyarországon is jól ismert könyvét, illetve annak kritikai fogadtatását ismerteti. Nijhoff szerint, ha a krízis oka valóban az, hogy a technikai vívmányok teremtette társadalmi rendszerhez érzelmileg és fogalmilag még nem tudott felnőni az emberiség, a konzervativizmus semmilyen formájának sem, így Huizingáénak sem lehet létjogosultsága. Nijhoff ellenvéleményét mégsem az előre beharangozott cikkben, hanem egy párbeszédes formában írott esszében (*Over eigen werk*), illetve egy kontrapunktos szerkesztésű szonettciklusban (*Voor dag en dauw*) fogalmazta meg, amelynek darabjai egymással vitáznak, egymásnak felelnek. A *Voor dag en dauw* szonettjeiben a tett csak nyelvi természetű lehet: a versek szereplői vágyódnak és szorongnak, s felszólító mondatok jelzik, amikor ez az érzés a legmagasabbra hág. A ciklus verseiben elszórva Jeremiás próféta könyvéből vett idézetek találhatók; Nijhoff így avatja nagyobb szabásúvá a mindennapi történeteket, hogy a költői nyelvhasználat révén, ha csak egy-egy vers erejéig is, megszabadítsa őket esetlegességüktől, zártságüktől és fájdalmas kisserőségüktől.

Van den Akker értelmezésében költészet aligha lehet „idősezerűbb”, mint Nijhoffé, aki egy olyan korban, amikor nem lehetett tudni, mit hoz a jövő, Platóinosszal vallotta: a vágy szüli az időt.

BALOGH TAMÁS

Lexikon sozialistischer Literatur – Ihre Geschichte in Deutschland bis 1945. Hrsg. von Simone Barck – Silvia Schlenstedt – Tanja Bürgel – Volker Giel – Dieter Schiller. Mitarbeit von Reinhard Hillich. Stuttgart–Weimar, J. B. Metzler 1994. 580.

„Nem egyszerűen írói lexikon ez a mű – olvassuk a szűkszavú előszóban –, nem is a szocializmus avagy a munkásmozgalom szervezeteinek és pártjainak lexikona. Különleges kiadványtípusról van szó: tárgya több, mint száz év szocialista irodalma 1945-ig. Ez az irodalom szorosan kapcsolódott a munkásmozgalomhoz és a szocializmus eszmétörténetéhez, részt vett a kor küzdelmeiben, nem volt letisztult esztétikája, és semmi köze sem volt a nemzeti jelleg bornírt változatához. Történetét mindvégig heves viták kísérték.”

A keleti külhoni olvasó számára maga a kiadvány megjelenésének ténye is feltűnő: a kommunizmus összeomlása után öt évvel egy tudományos publikációról híres, polgári, nyugati könyvkiadó

adja közre 400 címszóban, a petithez közelítő szedés következtében lényegében 1200 normál oldalra rúgó vaskos műben egy sajátos ideológiával megjelölt eszméairamat irodalmi képviselőinek és intézményeinek enciklopédiáját. 1994. november 3-án a berlini Literaturwerkstatt nevű könyvklubban lezajlott bemutató alkalmával rendezett műhelybeszélgetés mottója mögött is kérdőjel állt: „Létezett-e egyáltalán szocialista irodalom?”

A kérdés legalább annyira indokolt, mintha afőltt elmélkednénk: volt-e katolikus avagy ateista, netán feudális avagy polgári irodalom. Kézenfekvőnek tetszik, hogy az irodalom egyetemessége korok, stílusok és eszméairamatok színes kavargásában formálódott, s egy-egy aspektusa különös figyelmet érdemelhet. A világtörténelmi fordulat mámorában sokan vélték (s vélik ma is), hogy a szocialista eszmiségű művek áldozatul estek az értékek válságának, s a deklarált érvénytelenség visszamenőleges hatályú. Ez a lexikon súlyos érv amellest, hogy ez a téveteget vélekedés dilettáns történelemérzékelés terméke, a „hamis tudat” tipikus példája. Lehet-e semmisnek nyilvánítani a Marx, Engels, Lassalle, Bebel, Bernstein, Kautsky, Mehring, Liebknecht, Luxemburg nevével jelezhető gondolati produkciót, amelynek több-kevesebb mértékben mindig része volt az irodalomról és a művészetről szóló eszmélkedés is. És akkor még nem szőltünk a kisebb és nagyobb jelentőségű írók hosszú soráról, Heinétől és Georg Weerthtól Bertolt Brechtig, Anna Seghersig és tovább...

A tipográfiailag is izléses kiállítású, bőszegesen illusztrált kötet tartalma azonban alcímének csak közvetetten felel meg: a szocialista német irodalom történetét ugyanis a címszavak együttese adja. Ez az egyik lényeges mozzanat, amely e kiadványt megkülönbözteti három évtizeddel korábbi, még az NDK-ban megjelent elődjétől, amelyet a szocialista német irodalom fejlődéstörténetét bemutató részletes tanulmány vezetett be. (*Lexikon sozialistischer deutscher Literatur — Von den Anfängen bis 1945*. Halle, 1963.) A régi lexikon nemcsak terjedelmében fele az újnak, hanem tartalmában is több vonatkozásban eltér a Metzler-féle kiadványtól. Noha a szerzői gárda részben azonos, de a két mű — mint mondani szokták — : „ég és föld”. Hogy a pozitív változást érzékeltetni tudjuk, elkülöníthetetlen a futó összehasonlítás.

Az egyik lényegi változás a szócikkek listájában mutatkozik. A terjedelmi korlátok persze kényszerűen szorítottak ki nem egy kisebb jelentőségű író, antológiát, kulturális szervezetet; de mégis valóságos hiány pl. az *Internacionálé*, a nemzetközi munkásmozgalom himnuszta, (igaz ez csupán a műfordítók és a szövegvaltozatok okán lett némett), de nem találkozunk e körben többé Richard

Dehmellel, Lion Feuchtwangerrel, Maxim Wallentinnel. Heinrich Mann a régi lexikonban is csupán utalásokban volt jelen, ezúttal sem „vitte többre”, s nem szocialista író már Arnold Zweig sem. A Metzler-lexikon is tárgyalja a moszkvai emigráció fontos folyóiratait, az *Internationale Literaturt*, a *Das Wortot*, valamint a *Deutsche Zentral-Zeitungot*, de nem tud folytatásáról, a *Deutsche Zeitungot*, és olyan jelentékeny orgánomokról, mint a *Moskau-er Rundschau*, a vidéki *Der Sturmschritt* és a *Der Kämpfer*, a leningrádi *Rote Zeitung*. Feltűnő, hogy nem vesz tudomást az új lexikon sem Gerhart Hauptmannról (legalábbis *A takácsok* okán), Alfred Döblinről, a *Berlin — Alexanderplatz* írójáról vagy Ernst Fischerről, aki osztrák létre legalább annyira volt német, mint a magyar Lukács György.

De távolról sem a hiányok jellemzik az új vállalkozást, hanem a bővülés, a kiterjedés, olyan személyiségek felvétele, akik 1963-ban még tabunak számítottak. A szektaszterűség, a kirekesztés, az elzárkózás végképp a múlté; amint azt az előszó is megfogalmazza: „A szocialista irodalomról önmagának más képet kialakító korábbi nézetekkel szemben lényegi horizonttágulás történt, ez tette lehetővé, hogy bevonjuk a tárgyalásba a korai „igazi szocialistákat”, a későbbi korból pedig az anarchistákat és szindikalistákat és a szociáldemokrata művelődés képviselőit. Mindez állandó polémiaiban zajlott a forradalmi és a szocialista mozgalom „haladás- és felemelkedés” modelljével szemben, melynek célkitűzései a „reális létező szocializmusban” állítólag megvalósultak.” Az NDK összeomlása 1989-ben érhetően megszabadította a keleti térfél szerzőit sok régi beidegződéstől és görccstől, s ez lényegesen kihatott a szövegek végső megformálására, noha — mint a szerkesztők közlik — a törzsanyag 1989-ben már negyödöt részben készen állt, de az események új impulzust adtak a vállalkozás kiteljesítéséhez.

Az újonnan felvett címszók mennyisége megközelítően százra rúg, azaz döntően megváltozott a kép; de a mérték jelentősége még fokozódik, ha — csupán jelzészerűen — megemlítünk néhányat az újonnan bemutatott szerzők és intézmények közül. Részletes cikk foglalkozik August Bebelrel, új szereplő Walter Benjamin, Eduard Bernstein, a filozófus Ernst Bloch, a változékony pályájú Bernard von Brentano, Georg Büchner (szinte elképesztő, hogy 1963-ban nem nyert bebocsátást e körbe, talán mert következetesen képviselte a „két osztály van” zavaró elméletét.) Találkozunk ezúttal az anarchista Carl Einsteinnel, Ernst Paullal, aki egy ideig Lukács barátja és levelezőpartnere volt, aki a naturalizmus felől jön és a harmincas évek homálya felé tart, itt van ezúttal Karl Grün, az „igazi szocialista”, Moses Hess, aki már Marx előtt

tudatosította a Hegeltől származó „elidegenedés” fogalmát. Találkozunk Alfred Kantorowicz-cal, az antifasiszta emigráció krónikásával, Karl Kautsky-val és Arthur Koestlerrel, az anarchista Gustav Landauerrel, a legendás emlékü Willi Müntzenberggel, aki valószínűleg az NKVD áldozata lett. Itt szerepel Franz Pfemfert és Herwarth Walden, a *Die Aktion*, illetve *Der Sturm* szerkesztője, az ő lapjaik adtak döntő indítékot Kassák és köre avantgárd mozgalmának. Szembesülünk Gustav Reglerrel, aki hihetetlen szerencsével jut ki Sztálin terrorista rendszerének harapófogójából, Manès Sperberrel, aki szintén „renegáttá” válik, August Thalheimerrel, akit „opportunistá elhajlónak” bélyegeztek egykor, ő adta ki Mehring irodalmi munkáit; szerepel Karl August Wiifogel is, az esztéta és Kína-szakértő, aki Kanadáig menekült az „elvtársi” légkörből.

De akkor még nem tehetünk említést sok kitűnő esszéről, amelyek folyóiratokat, újságokat mutatnak be, mint pl. a *Die Aktion*, az *Arbeiterliteratur* (Wien), a *Deutsche Volkszeitung* (Párizs), a *Der Gegenangriff* (Párizs), a szociáldemokrata *Der Kulturwille*, a *Sozialistische Monatshefte*, a szociáldemokrácia vezető lapja, a *Vorwärts*, a szélsőbal irányzatú *Der rote Aufbau* s még tucatnyi más orgánus. Nagy figyelmet fordít a lexikon a baloldali kiadók, művelődési körök és intézmények (mint pl. a Marxista Munkásfőiskola), könyvtárak stb. problémakörére. Részletesen szól az 1927-es és 1934-es moszkvai, az 1930-as harkovi, az 1935-ös párizsi írókongresszusokról. Külön értéke a műnek, hogy bemutatja a legfontosabb esztétikai kontroverziákat, így a naturalizmusról, a tendenciáról, az expresszionizmusról folyt eszmecsereket, a Schiller- és a Sickingen-vitát.

E tömör jelzésekből is bizonyosan látható, hogy másfél évszázad hatalmas volumenű baloldali kultúrtörténetének összefoglalásáról van itt szó, s a kitágított határok nem szétoldják a szocialisztikus eszmét, hanem ellenkezőleg, magukba foglalnak sok olyan kezdeményt, amely mind valamilyen formában a nembeli ember emancipációja felé mutat. Ezért vonul át „vörös fonalként” az egész művön a markáns antifasiszta és antisztalinista felfogás is.

Az új lexikon is csupán az 1945 előtt született szerzőkkel foglalkozik. Ha az illető pályafutása áthúzódik az új korszakra, akkor erről a szakaszból általában csak vázlatos utalásokat kapunk. (Jóleső kivétel pl. a Brecht-pályakép.) Ezzel a „technikai” megoldással lehetett kikerülni a szembenézést az NDK-szindrómával, amely nyilvánvalóan egy súlyos „Ding an sich”. Egy lényeges mozzanatban azonban mégis megtörténik az „elszámolás” a saját múlttal: s ez a bemutatás megváltozott módszerében, a stílusban, a nyelvezetben érhető tetten.

A szócikkek általában hármastagozódásúak: szinte száraz tényközlések a biográfiáról, majd a művek, eszmék, az esztétikai hozadék ismerterő és értékelő bemutatása, s végül a bibliográfia a művekről és a szakirodalomról. Ezek az — esetenként aránytalan — bibliográfiák és a mellékletekben adott külön irodalomjegyzékek egy rendkívüli méretű részdiszciplína erudíciójáról tanúskodnak, s a további kutatás forrásbázisát képezik. A Metzlerlexikon szövege szikár tárgyyszerűsége ellenére jól olvasható. Ha fellelőzzük az 1963-as „előzményt”, ilyeneket látunk: „A munkás-levelező mozgalom a weimári köztársaság idején a párt fontos és éles fegyvere volt a tömegek megnyeréséért a burzsoázia diktatúrája ellen folytatott harcban.” Az ilyen bomlott frázisoktól hemzseg a régi mű, amely mára olvashatatlanul vált. Az új lexikon tüdőtlen szakít ezzel a „hagyománnyal”.

Természetesen bizonyos „átrendezésre” is sor került: Johannes R. Becher szócikke egyharmada a korábbiak, Bredel, Gotsche, Kurella, Marchwitza, Renn referenciái erősen lecsökkentek, mások (esetenként meglepően) kiterjedtek: a Bundről szóló cikk kétszeresére nőtt, Engels, Heine, Lassalle szintén; Lukács kb. egyharmadával nőtt, s már nem revizionista, s nem olvasunk arról, hogy tagadja a pártosságot. Marx 5 hasábról 8-ra nő, Mehring kb. ugyanebben az arányban; Brecht és Seghers megtartják régi pozícióikat.

Kelet-Közép-Európából nézve szót kell ejtenünk a lexikonban szereplő magyarokról: a Balázs Béla, Durus, Gábor Andor, Leitner Mária, Lukács György címszó és számtalan más helyen felbukkanó utalás jelzi: az emigráns magyaroknak lényegesen nagyobb szerepük volt a húszas – harmincas évek német baloldali irodalmában, a Marxistische Arbeiterschule tevékenységében, a *Die Rote Fahne*, az *Inprekorr* szerkesztésében, az IVRS-ben, a szovjet írószövetség német szekciójának munkájában, mint ami a lexikon elszórt adataiból kirettszik. Ez a szerep — szerintem — oly mértékű volt, hogy külön szócikket érdemelt volna. Megírásához segítséget nyújthatott volna az a 700 oldalas kézirát, amely a magyar származású írók tevékenységét tárgyalja a német munkásmozgalom keretében. A tanulmánykötet a „történelmi fordulat” következtében került az Aufbau Verlag szerkesztőségéből a kelet-berlini Művészeti Akadémia archívumába.

Sajnos nincs terünk a valóban nem nagyszámú elírás, adatbeli tévedés szóvá tételére. Ernst Ottwalt pl. nem a szibériai Archangelszkben halt meg (367.), ez a fehér-tengeri kikötőváros ugyanis az európai Oroszországban van. Az *Út* című lap nem az IVRS cseh szekciójának lapja volt, hanem a szlovákiai magyar értelmiségé (226.). Úgy látszik, kiírthatatlan a német kézikönyvekből az a sajto-

hiba, amely szerint Lukács György eredeti neve György Szegredi (sic!) lett volna (304.). Minden szerző eredeti nevén szerepel, de Kemény Alfréd illogikus és szívós következetességgel álneven, Durusként (222.). Egyébként nem Novi-Sadon született 1895-ben, még csak nem is a jugoszláviai (!) Djakovoban, ahogy már korábban is a német szakirodalom vélte. Jugoszlávia ugyanis csak 1918-ban alakult, Kemény Alfréd szülővárosát pedig akkoriban Diskovárnak hívták. És illő lett volna, hogy a szócikk alatt Tatjana Durus taskenti tanárnő, a műkritikus lánya neve is szerepeljen, hiszen a biográfiai és egyéb adatok nagyrészt az ő, atyjáról írt és a moszkvai Rumjancev-palota könyvtárában őrzött disszertációjából származnak. S végül: Oto Bihalji-Merin nem a Belgrád melletti Zemunban született 1904-ben, hanem a szerémségi Zimonyban, s még rosszabb a helyzet Theodor Balkkal, aki 1900-ban a jugoszláviai (!) Zemunban született. Ugyanígy Bruno Frei 1897-ben állítólag Pressburg-Bratislavában született, holott a várost akkor közönségesen Pozsonynak hívták, és magyar

felsőterületen feküdt. Mindez az NDK történetírás kínos gondosságú és túlteljesítő „internacionalizmusából” származó tévetség. Olyasmi, mintha egy magyar lexikonban az szerepelne, hogy Immanuel Kant Kalinyingrádban (Oroszország) látta meg a napvilágot. A helyes eljárást a mozgó határok korában pl. Leopold Jacobynál találjuk: született Lauenburgban (ma Lengyelország).

De ezek és az ehhez hasonló hibák apró szereplők csupán ebben a korszerű szellemiségű és módszerű, hatalmas tudásanyagot összefoglaló, kitűnően szerkesztett művön. A világhírű tudományos kiadó, a Metzler Verlag példamutatóan dokumentálta e publikációval, hogy az „Abwicklung”, azaz a „megsemmisítő lebonyolítás” a múlttal szemben nem lehetséges, s ezzel azt is bizonyította az érdeklődők számára, hogy a témakörben Kelet- és Közép-Európában még ma is hullámozó nyugat-ázsiai indulatok nem érik el az atlanti Európa övezeteit.

ILLÉS LÁSZLÓ

KRÓNIKA

A felvilágosodás fordulata a magyar irodalomban
(Debrecen, 1995. március 23 – 25.)

„Ezen a kongresszuson teljesen más volt a légkör (... derűs volt...) Ezt már az első reggelen érezkelhettem, és benyomásom egyre erősödött... Először azt hittem, hogy ez a szokatlanul hatékony rendezés következménye, később azonban rájöttem, hogy bár ez az okok egyike, nem ez a legfontosabb.” Georg Klein idézett sorai pontosan fogalmazzák meg azt az érzést, ami egy jól sikerült tanácskozás közben támadhat a résztvevőben. Az a háromnapos debreceni konferencia, amelyről most szó lesz, nemcsak intenzív volt és tudományosan gyümölcsöző, hanem otthonos és barátságos. A hazai felvilágosodás-kutatás teljes mezőnye képviseltette itt magát, pontosabban (és ez a legfontosabb): kivette részét a konferenciából, de nemcsak a plenáris üléseken és a szekciókban elhangzó előadásokkal, hanem a legalább ennyire fontos, háttérben zajló szünetbeli beszélgetésekkel, ad-hoc vitákkal is. A három nap alatt mintegy harminc előadás hangzott el a konferencia hivatalos fórumain, amelyet kerekasztal-vita zárt és összegzett az utolsó napon.

A *felvilágosodás fordulata a magyar irodalomban* címet viselő konferenciához az apropót 1795 bicentenáriuma szolgáltatta. Amint azonban az a konferencia felhívásából is kiderült, a Martinovics-féle szervezkedést, tágabb értelemben az 1780–90-es évek reformmozgalmaiktól záró véres 1795-ös évet a szervezők sem tekintették a korban végbemenő szemléleti és ízlésbeli átalakulás kiindulópontjának vagy okának. A konferencia tárgyát éppen az előbb említett átalakulási folyamat vizsgálatában és körülírásában, illetve a Mezei Márta záróelőadásában (*Egy korszak vége az irodalomtörténetírásban*) is jelzett korszakolási probléma újragondolásában és tisztázásában kívánták a szervezők megadni. Mindez a szervezőknek abból a reményből fakadt, hogy esetleg körvonalazódhat majd valamiféle egyetértés a fenti kérdésekben, közelebb jutva ezzel a korszak egységes megítéléséhez, egyben hasznos táptalajt szolgáltatva az újabban felélénkült kutatásoknak is.

Vitaindító előadásában Csetri Lajos *Folytonosság és változás a felvilágosodás kori magyar irodalomban* címmel a századforduló fentebb említett terminológiai és periodizációs, még megoldatlan, de a további kutatások szempontjából igen fontos problémáira hívta fel a figyelmet, reflektálva a felvilágosodás-kutatás legfrissebb eredményeire is. Vajda György Mihály korreferátuma (*A felvilágosodás századának fordulója: döntő változások kora az európai irodalomban*) a konferencia tematikájának azt a vonulatát nyitotta meg, amely – a kortárs európai irodalmakra való kitekintéssel – szélesebb összefüggésbe kívánta helyezni a felvetett problematikát. Debreczeni Artlla *Az érzékenység eszmétörténeti vonatkozásai a XVIII. század végének magyar irodalmában* című korreferátuma pedig a XVIII. – XIX. század fordulójának egyik igen ígéretes kutatási területét jelölte ki. Az ezt követő szekcióelőadások jónéhány új szempontot és kutatási eredményt (gondoljunk például a Szilágyi Ferenc által Marosvásárhelyt talált Voltaire-fordításra) felsorakoztatva, sok szempontból világították meg irodalmunk belső fordulatának kérdéskörét, egyszerre vizsgálva a magyar és az európai irodalmak jelenségeit. A szekcióüléseken elhangzó, szépszámu konstruktív hozzászólást sajnos nem rögzítette se jegyzőkönyv, se hangfelvétel. Így a konferencia legaktívabb vitázóinak, többek között Bíró Ferencnek vagy Dávidházi Péternek nagysikerű hozzászólásai (különös tekintettel Zentai Mária *Tanult fülek és rongyon gyűlt munkák* című, Csokonai Vitéz erotikus költészetét tárgyaló előadására) csak a jelenlévők hangulatában hagyhatott nyomot.

A konferenciát, annak eredményeit összegzendő, kerekasztal-vita zárta, amelynek vezetője Bíró Ferenc, felkért résztvevői pedig Csetri Lajos, Mezei Márta és Vajda György Mihály voltak. A beszélgetés résztvevői vitatták az 1795-ös év történelmi eseményeinek hatását az ekkoriban (az európai irodalmak többségéhez hasonlóan) a magyar irodalomban is végbemenő belső fordulatra. Eszerint az irodalomtörténet nem tekintheti belső korszakhatárának vagy netán „fordulópontjának” 1795-öt, hiszen az irodalmi életünkben ekkor bekövetkező változások, vagyis a korszak irodalmát meghatározó, jelentős íróink halála, bebörtönzése (amely ebben az esetben ugyan egybeesik a nevezetes történelmi eseményekkel) sem örök meg azt a tendenciát, amely az irodalom világában és a felvilágosult szemléletmódban már 1795 előtt megkezdődött. A résztvevők nagyrészt egyetértettek abban is, hogy a *„felvilágosodás fordulata”,* ami-

re a konferencia címe is utalt, éppen ebben a töretlen folyamatban fedezhető fel, pontosabban magát ezt a töretlen tendenciát értelmezhetjük felvilágosodás kori irodalmunk fordulataként. A végbemenő fordulatban az 1795-ös év eseményei csak katalizátorként játszhattak közre, felerősítve és meggyorsítva „a szemléletben már eleve kódolt átalakulást”.

Már Csetri Lajos vitaindító előadása és Bíró Ferenc, nem sokkal a konferencia előtt megjelent, nagy-szabású kormonográfiája is jelezte a további kutatások számára adódó problémákat. Többek között éppen a tanácskozás által vizsgált folyamat következményeit, a XIX. század első két évtizedének vizsgálatát illetően, amely korszak pontos definíciója, illetve hová tartozásának eldöntése még várat magára. A konferenciának mindenesetre sikerült megfogalmazni azokat az alapkérdéseket, amelyeket az alapkutatások talán eredményesen dolgozhatnak majd fel a jövőben. Mindehhez természetesen nagy szükség van (és lesz), a debrecenihez hasonló, tágabb szakmai összefüggésekre, és a nemrég indult Vetésförgő rendszeres „szemináriumaira”.

Az ez év tavaszán Debrecenben lezajlott rendezvény kezdeményezője a KLTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke volt. A rendezésben a Debreceni Akadémiai Bizottság, az Irodalomtörténeti Társaság Hajdú-Bihar Megyei Tagozata, a KLTE Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézete és a KLTE Történelmi Intézete vett részt. A konferencia Debrecen Város Önkormányzata és a Református Kollégium támogatásával valósult meg.

A konferencia előadásainak szerkesztett anyaga a *Debreceni Szemle*, várhatóan ősszel megjelenő különszámában lesz olvasható.

Onder Csaba

Voltaire és Európa

A francia felvilágosodás kiemelkedő alakja születésének 300. évfordulója szolgált újabb alkalmul Voltaire európai jelentőségének dokumentálására. Ezúttal a l'Hôtel de la Monnaie de Paris és a Bibliothèque Nationale de la France 1994 szeptemberétől 1995 januárjáig tartó, „Voltaire et l'Europe” égisze alatt megrendezett kivételes és nagyszabású kiállítása idézi az utókor emlékeztetőbe a voltaire-i életmű európai összefüggéseit. A párizsi Szajna-parti l'Hôtel de la Monnaie ideális kiállítási helyszínt nyújt XVIII. századot idéző termeivel a quai Voltaire közelségében. A francia nemzeti örökség gondozását, összegyűjtését, őrzését szolgáló intézmények összefogásával megvalósult kiállítás tudományos értéke valóban rendkívüli. Az irodalmi-történelmi örökséget ápoló nagy francia kulturális intézmények, mint az Archives Nationales, Bibliothèque Nationale, Musée du Château de Versailles, Musée Carnavalet, Musée du Louvre, illetve számos külföldi jelentős múzeum, a National Portrait Gallery (London), a Történeti Múzeum (Hága), a de Sans-Souci Kastély (Potsdam), az Ermitázs Múzeum (Szentpétervár) – hozzájárulása különösen gazdaggá és sokszínűvé teszi az idei Voltaire-kiállítást. A látogatók megcsodálhatják a csaknem háromszáz egységet, különféle alkotásokat és műveket tartalmazó gyűjteményt, festményeket, rajzokat, metszeteket, kéziratokat, nyomtatott könyveket, szobrokat, műtárgyakat, érméket és mobilákat. A bibliofil érdeklődést túl-származó élmény Voltaire könyvtára egy jelentős részének fölfedezése a kiállított anyagban, amelyet a Bibliothèque Nationale erre az alkalomra kölcsönzött Oroszországból, Szent Pétervár könyvtári ritkaságaiból. Egyébként Voltaire a legillusztrisabb szerzője a Bibliothèque Nationale nyomtatvány-gyűjteményének; a Catalogue Général des Imprimés két teljes kötete az ő nevéhez fűződik, s közel hatezer bibliográfiai adatot tartalmaz. Ez a hatalmas választék is tükrözi a kiállítás mottójával választott „Voltaire és Európa” szakmai megalapozottságát, s alátámasztja nemzetközi tudományos jellegét, a voltaire-i örökség egyetemes értékeinek bemutatására irányuló törekvést.

Hopp Lajos

Az iskoladráma és barokk III. Iskoladráma-konferencia. (Eger, 1994. szeptember 1–3.)

A reneszánsz és a barokk kezdeteitől latinul játszott, a „sapiens atque eloquens pietas” szellemében fogant „ludus scenicus in scholis” vulgáris nyelvűvé válása (dramma scolastica, drame scolaire, Schuldrama, dramet szkolny, iskoladráma, etc.), elvilágiasodása, a vallásos drámatémák profanizálódása eltérő ütemű, több évszázados folyamat. A közép-európai régióban hosszú életűnek bizonyult műfaj kialakulása, az isko-

lai színjátéktól a polgári hivatásos színjátszásig tartó átmenet kérdésköre, a barokk korban magyarosodó diákszínjátszás hatása a hazai hivatásos színészet első évtizedeire, a magyarországi iskoladráma fejlődéstörténeti szerepe az anyanyelvű világi színjátszás és a nemzeti drámairodalom kibontakozásában — mindez sokrétű kutatási problematikát nyújt az egész megoldatlan kérdéskomplexum iránt érdeklődőknek. A magyar művelődéstörténet egyik fő vonulatát jelentő műfaj tanulmányozását folytatta az immár harmadízben megrendezett, s nemzetközivé szélesült egri iskoladráma konferencia.

Az európai felekezeti iskolai színjátszás egyetemes művelődéstörténeti jelentőségét alátámasztó hazai késői reneszánsz és barokk kori hagyományainak feltárása és értékelése csupán évszázados múltra tekint vissza, de rendszerezésére már nem futotta. Nemzetközi összehasonlításban is elmaradt az iskoladráma-kutatás üteme. Az irodalom- ésínházstörténet sem külön-külön, de együttesen sem tudtak valamiféle áttekintést vagy összkepet adni a magyarországi iskoladramák több mint kétszáz éves történetéről. A hetvenes években történt helyzetfölmérés egy új iskoladráma kutatási program kidolgozásához vezetett. Az MTA Irodalomtudományi Intézete XVIII. századi osztálya hosszú távú kutatási programja keretében elindított, a Magyar Színházi Intézettel együttműködésben, az egyetemi és főiskolai tanszékek által támogatott tudományos vállalkozás a szervezett kutatás kereteinek megteremtésével új helyzetet teremtett. Mivel a természeténél fogva komplex forrásanyag vizsgálatában alkalmazott korábbi vizsgálati módszerek nem bizonyultak hatékonyak, módszertani és szemléletbeli megújulásra, illetve a különböző tudományágak (irodalom-,ínház-, művészet-, zene-, tánc- és iskolatörténet, drámaelmélet, néprajz, vallás-, teológia-, filozófia és eszmétörténet, nyelvészet, képzőművészetek) szakembereinek összefogására volt szükség. A kutatói erők fölmérésére, a kölcsönös tájékozódásra, a rokonszomszágok képviselőinek találkozására, az egyéni érdeklődés ösztönzésére és az interdiszciplináris jellegű feladatvállalás lehetőségeinek föltárására szolgált az első (Iskoladráma és folklór, 1988.) és a második (Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok, 1991.) egri – noszvjai iskoladráma-konferencia, amelynek előadásanyaga megjelent.

A harmadik iskoladráma-konferencia átfogó barokk tematikája jelzi, hogy a magyarországi iskoladráma humanista, késői reneszánsz kezdeményei mellett a hangsúly barokk kori virágzó szakaszára, kibontakozó folyamatára esik, amely egyre inkább az iskolai színjáték kutatói érdeklődésének előterébe került. S nemcsak magyarországi, hanem európai viszonylatban is, amit a lengyel, olasz, német, francia, angol résztvevők előadásai és hozzászólásai tanúsítottak. A külföldi szakemberek jelenléte első biztató jele a nemzetközi együttműködésre törekvő, megújult hazai iskoladráma-kutatásnak. A tudományos eszmecse ebből a szemszögből is előrelépést jelent. Az iskoladráma és barokk — általánosabb jellegű (s talán túl általánosnak tűnő) téma kitűzését az iskoladramakutatás bázisának bővítése is befolyásolta. Az egyéni kutatói tevékenység föllendülésére valló tanulmányok már új forrásanyagra is támaszkodhattak. Ilyen például az eddig jórészt ismeretlen előadási adatok föltárása és kiadása terén döntő fordulatot hozó „A magyarországi iskolai színjátékok forrásai és irodalma” — „Fontes ludorum sceniorum Hungariae” hat kötetes (1984 — 1994 + Mutató az első három jezsuita kötethez) repertóriumszerű sorozat katolikus és protestáns anyagának (1530 — 1800) megjelenése. A másik a Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. századi sorozat eddigi (protestáns, minorita, pálos, jezsuita) kritikai szövegkiadású kötetek és a készülő (piarista, ferences) kötetek huzamos sajtó alá rendezésével közkinccsé váló szöveganyaga. Míg az előbbi sorozat első ízben nyújt adatszertű s bibliográfiai tájékoztatást a megközelítőleg teljes magyarországi iskolai színjátékszásról, többnyelvűségéről, kideríthető szerzőiről s műveikről, a másik textológiai szempontból veti meg az iskoladráma-kutatás és elemző munka megbízható szövegbázisát a különféle diszciplinák művelői számára. A teljesebb áttekintés elősegítette a több mint húsz előadó munkáját s felkészülését a hazai iskolai színjáték helyének s funkciójának vizsgálatára, a színjáték típusok meghatározására, illetve egy drámatipológia elkészítésére a régi századok, főképpen a barokk kor társadalmának és művelődéstörténetének, európai eszmeáramlatainak összefüggéseivel. Igaz, hogy az előadástémák többnyire az egyéni témajavaslatok gazdagságát, egyben bizonyos szétszórtságot tükrözik, megerősödött olyan általános, elméleti vagy történeti igényű tanulmányok végzésének tendenciája, ami elősegítheti a régóra hiányolt összegezés előkészítését.

Első ízben körvonalazódott a magyarországi iskoladramatörténet megírásának távlati feladatköre, egy leendő iskoladráma-szintézis szempontjai kidolgozásának igénye, a hiányzó munkálatok elvégzésének szükségessége. Az új célkitűzés tisztázását szolgálta az újabb s közös feladatokat meghatározó témakör kerekasztal-vitán történt megvitatása.

Az összegező szándék nem csökkenti a még nélkülözhetetlen részletkutatások jelentőségét, de befolyásolhatja azok irányultságát a komplex kutatások szerteágazó tematikáján belül. Az ilyen tanulmányok a forrásanyag természeténél fogva jobbára összehasonlító jellegűek; a komparatív kutatások pl. az európai előzményekhez, mintákhöz, forrásokhoz, filozófiai, dramaturgiai, színjátszási hagyományokhoz való kötődések vizsgálatára alaposabb fölkészültséget igényelnek. Izgalmas kérdésként merül fel, hogy milyen nyelv-

és stílustörténeti jelenség tanúi lehetünk a repertoárból ismert francia, olasz, német drámák magyar iskoladrámává történt átváltásakor; például a francia klasszikus darabok magyar barokk, késő-barokk vagy rokokó árnyalatú adaptációjakor. Továbbá, hogy az iskoladrámák évszázados fordítási hagyománya hogyan illeszkedik a magyarországi fordításirodalom és fordításelmélet felvilágosodás előtti periódusához, illetve a Bessenyei által meghirdetett új felvilágosult fordítási programhoz. Mind az idegen nyelvű drámai szövegek iskolai dráma szintű adaptációja, mind ezek elemzésének módszere fölvetik a drámaelméleti fogalmak használatának és értelmezésének problémáját, aminek összhangban kellene kerülnie az európai kutatásokban elfogadott terminológiával. A Kilián István vezetésével lezajlott kerekasztal-vita magyar (Bécsy T., Demeter J., Gulyás S., Hopp L., Sárközy P., Szabó F., Székely Gy.) és külföldi (I. Kadulská, H. J. Weier, D. Breuer, G. Niegel, J. M. Valentin, C. Franchi) résztvevőinek a konferencia hallgatóinak jelenlétében folytatott élénk eszmecsereje arra utal, hogy a magyarországi iskoladráma kutatási mérlege pozitív, s a megújult drámakutatók jó irányba mutatnak, amikor távlati programként – közös vállalkozásként – az első magyar iskoladráma-történet létrehozására irányulnak. Ez a harmadik hazai iskoladráma-konferencia legfontosabb eredménye.

Emlékezetre méltó, hogy az új kutatási irányt eredményező munka támogatásában és megalapozásában olyan jeles és érdemes személyek vállaltak részt, mint Dömötör Tekla, Straud Géza, Bárdos Kornél, Klaniczay Tibor, Tarnai Andor, akikre a tudományos találkozó résztvevői tisztelettel emlékeztek.

Hopp Lajos

TARTALOM

A stílus diszkurzív elmélete

TANULMÁNYOK

<i>Tolcsvai Nagy Gábor: A stílus diszkurzív elmélete felé</i>	219
<i>Johannes Anderegg: Irodalomtudományi stíluselmélet (Fordította: Schreiner Orsolya)</i>	232
<i>Nils Erik Enkvist: Bevezetés: Stilisztika, szövegnyelvészet és kompozíció (Fordította: Palkó Gábor)</i>	252
<i>Renate Lachmann: A szinkretizmus mint a stílus provokációja (Fordította: Nemes Péter)</i>	266
<i>K. Ludwig Pfeiffer: Produktív labilitás. A stílusfogalom funkciói (Fordította: Katona Gergely)</i>	278
<i>Barbara Sandig: A német nyelv stilisztikája (Fordította: Kulcsár-Szabó Zoltán)</i>	306
<i>Gérard Genette: Stílus és szignifikáció (Fordította: Kiss Ágnes)</i>	334

BIBLIOGRÁFIA

Stíluselméleti bibliográfia	364
-----------------------------	-----

KÖNYVEK

<i>Methoden der Stilanalyse. Szerk. Bernd Spillner / Kocsány Piroska</i>	367
<i>Functions of Style. Ed. David Birch, Michael O'Toole / Bencze Lóránt</i>	372
<i>The Pragmatics of Style. Ed. Leo Hickey / Bencze Lóránt</i>	378
<i>Katie Wales: A Dictionary of Stylistics / Tolcsvai Nagy Gábor</i>	382
<i>Literature and its Cults. An Anthropological Approach — La littérature et ses cultes. Approche anthropologique. Ed. by / publ. par Péter Dávidházi — Judit Karafáth / Kádár Judit</i>	385
<i>Bonnie MacLachlan: The Age of Grace. Charis in Early Greek Poetry / Szepessy Tibor</i>	386
<i>Grundlagen des Verstehens mittelalterlicher Literatur. Literarische Texte und ihr historischer Erkenntniswert. Hrsg. Gerhard Hahn — Hedda Ragotzky / Lőkös Péter</i>	387
<i>Werner Hoffmann: Das Nibelungenlied / Lőkös Péter</i>	387

<i>Francis Dubost: Aspects fantastiques de la littérature narrative médiévale. L'Autre, l' Ailleurs, l' Autrefois / Horváth Krisztina</i>	388
<i>Oskar Garstein: Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia. I. Jesuit Educational Strategy 1553 – 1662. II. The Age of Gustavus Adolphus and Queen Christina of Sweden 1622 – 1656. / Bitskey István</i>	389
<i>Adel im Wandel. Politik, Kultur, Konfession 1500 – 1700 / Bitskey István</i>	390
<i>Arthur E. Imhof: Elveszített világok. Ford. Gellériné Lázár Márta / Varga László</i>	391
<i>Lengyelek, magyarok és szomszédaik. Szerk. Nagy László Kálmán / Hopp Lajos</i>	392
<i>Pál Deréky: Ungarische Avantgarde-Dichtung in Wien – 1920 – 1926.; Deréky Pál: A vasbetontorony költői – Magyar avantgárd költészet a 20. század második és harmadik évtizedében / Illés László</i>	392
<i>Fernand Hoffmann: Thomas Mann und seine Welt. Germanistische Texte und Studien / Szabó-Peres Anna</i>	394
<i>Wiljan van den Akker: Dichter in het grensgebied. Over de poëzie van Martinus Nijhoff in de jaren dertig / Balogh Tamás</i>	396
<i>Lexikon sozialistischer Literatur – Ihre Geschichte in Deutschland bis 1945. Hrsg. Simone Barck – Silvia Schlenstedt – Tanja Bürgel – Volker Giel – Dieter Schiller. Mitarbeit von Reinhard Hillich / Illés László</i>	396

KRÓNKA

<i>A felvilágosodás fordulata a magyar irodalomban. (Debrecen, 1995. március 23 – 25.) / Onder Csaba</i>	400
<i>Voltaire és Európa / Hopp Lajos</i>	401
<i>Az iskoladráma és barokk. III. Iskoladráma-konferencia. (Eger, 1994. szeptember 1 – 3.) / Hopp Lajos</i>	401

SOMMAIRE

La théorie discursive du style

ÉTUDES

<i>Gábor Tolcsvai Nagy</i> : Vers la théorie discursive du style	219
<i>Anderegg, Johannes</i> : Théorie littéraire du style (Traduit par <i>Orsolya Schreiner</i>)	232
<i>Enkvist, Nils Erik</i> : Style, linguistique textuelle et composition (Traduit par <i>Gábor Palkó</i>)	252
<i>Lachmann, Renate</i> : Le syncretisme comme provocation du style (Traduit par <i>Péter Nemes</i>)	266
<i>Pfeiffer, Ludwig K.</i> : Labilité productive (Traduit par <i>Gergely Katona</i>)	278
<i>Sandig, Barbara</i> : Stylistique de la langue allemande (Traduit par <i>Zoltán Kulcsár-Szabó</i>)	306
<i>Genette, Gérard</i> : Style et signification (Traduit par <i>Ágnes Kiss</i>)	334

BIBLIOGRAPHIE DE LA THÉORIE DISCURSIVE DU STYLE

LIVRES

CHRONIQUE

SUMMARY

The discursive theory of style

STUDIES

<i>Gábor Tolcsvai Nagy</i> : In the direction of the discursive theory of style	219
<i>Anderegg, Johannes</i> : A literary theory of style (Translated by <i>Orsolya Schreiner</i>)	232
<i>Enkvist, Nils Erik</i> : Stylistics, text linguistics and composition (Translated by <i>Gábor Palkó</i>)	252
<i>Lachmann, Renate</i> : Syncretism as the provocation of style (Translated by <i>Péter Nemes</i>)	266
<i>Pfeiffer, Ludwig K.</i> : Productive instability (Translated by <i>Gergely Katona</i>)	278
<i>Sandig, Barbara</i> : Stylistics of the German language (Translated by <i>Zoltán Kulcsár-Szabó</i>)	306
<i>Genette, Gérard</i> : Style and signification (Translated by <i>Ágnes Kiss</i>)	334

BIBLIOGRAPHY OF THE DISCURSIVE THEORY OF STYLE

BOOKS

CHRONICLE

HELIKON
IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

1955 – 1962 vegyes tartalmú számok

1963.

1. sz. A komplex összehasonlító kutatások elvi kérdései
2. sz. A Nemzetközi Összehasonlító Konferencia (Bp. 1962.)
3. sz. Amerikai prózairodalom
4. sz. Viták a realizmusról

1964.

1. sz. Az összehasonlító irodalomtudomány nemzetközi szemléje
- 2 – 3. sz. A kelet-európai avantgard
4. sz. Shakespeare-évforduló (vegyes szám)

1965.

1. sz. Mai világirodalmi mozgalmak és irányok
2. sz. A szocialista realizmus kérdéseiről
3. sz. Nacionalizmus és kozmopolitizmus; eredetiség – utánzás – hatás fogalmai
(Az AILC IV. Kongresszusa. — Fribourg, 1964. — előadásaiából)
4. sz. A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet kérdései

1966.

- 1 – 2. sz. Irányzatok és csoportok az 1920 – 30-as évek szovjet irodalmában
3. sz. Eszmék és művek a modern polgári irodalomban
4. sz. Irodalom és szociológia

1967.

1. sz. Irodalom és folklór
2. sz. Pártosság, elkötelezettség, elkötelezetlenség
- 3 – 4. sz. A szovjet irodalomtudomány legújabb eredményeiből

1968.

1. sz. A strukturalizmusról
2. sz. Az irodalmi irányzatok mint nemzetközi jelenségek
(Az AILC V. Kongresszusa. — Belgrád 1967. — anyagából)
- 3 – 4. sz. Az irodalom és a társzművészetek

1969.

1. sz. Kelet-európai irodalmak a századfordulón
2. sz. Művészet – tömegkultúra – irodalom
- 3 – 4. sz. A számítógépek és a humán tudományok (vegyes szám)

1970.

1. sz. A Fekete-Afrika irodalmáról
2. sz. Irodalom és összehasonlító módszer (vegyes szám)
- 3 – 4. sz. Modern stilsztika

1971.

1. sz. Irodalom és társadalom (AILC VI. Kongresszus. Bordeaux, 1970.)
2. sz. Irodalomelméleti viták Franciaországban
- 3 – 4. sz. A közép-európai humanizmus kérdései (Sopron, 1971.)

1972.

1. sz. Science fiction (a műfaj esztétikai és poétikai kérdései)
2. sz. Klasszikusaink és Európa
- 3 – 4. sz. A szocialista országok irodalmának másfél évtizede

- 1973.
- 1. sz. Műelemzés és műfajelmélet (vegyes szám)
 - 2 – 3. sz. Irodalomtudomány és szemiotika
 - 4. sz. A XVIII. század és a felvilágosodás irodalma
- 1974.
- 1. sz. Az AILC VII. Kongresszusa (Montreal, 1973.) anyagából
 - 2. sz. Az elsüllyedt kultúrák irodalma
 - 3 – 4. sz. Modern poétika
- 1975.
- 1. sz. Irodalom, világirodalom, nemzeti irodalom
 - 2. sz. Az újabb Délkelet-Európa kutatások
 - 3 – 4. sz. Az európai romantika
- 1976.
- 1. sz. Szubkultúra és Underground
 - 2 – 3. sz. Irodalom és irodalomtörténet Ausztriában
 - 4. sz. Tudomány-e az irodalomtudomány?
- 1977.
- 1. sz. A retorika újjászületése
 - 2. sz. A fejlődő országok irodalmáról (AILC VIII., Bp. 1976.)
 - 3. sz. Irodalomelmélet – összehasonlító irodalom (Az AILC IX. Kongresszusa)
 - 4. sz. A budai Egyetemi Nyomda (1777 – 1848) konferencia anyaga
- 1978.
- 1 – 2. sz. Kutatási irányok a 20-as évek szovjet irodalomtudományában
 - 3. sz. Érték és társadalom
 - 4. sz. Világirodalomtörténet
- 1979.
- 1 – 2. sz. Az ázsiai népek irodalma
 - 3. sz. A jugoszláv népek irodalma
 - 4. sz. Az egyéni és a kollektív a nyelvben és az irodalomban (FILLM XIV. Kongresszus, 1978. Aix-en-Provence)
- 1980.
- 1 – 2. sz. Recepciókutatás és befogadáesztétika
 - 3 – 4. sz. Az orosz szimbolizmus
- 1981.
- 1. sz. Az irodalom klasszikus modelljei – Az irodalom és a társművészetek – A regény fejlődése
 - 2 – 3. sz. Régi és új hermeneutika
 - 4. sz. Irodalom és felvilágosodás
- 1982.
- 1. sz. A Vormärz irodalom és néhány magyar vonatkozása
 - 2 – 3. sz. Új kutatási irányok a szovjet irodalomtudományban
 - 4. sz. Művelődéstörténet és Kelet-Európa
- 1983.
- 1. sz. Az AILC X. Kongresszusa
 - 2. sz. Irodalomelmélet és beszédaktus-elmélet
 - 3 – 4. sz. Irányzatok a mai francia irodalomtudományban

1984.

- 1. sz. Polémiák a francia forradalom előtt
- 2 – 4. sz. Svájc népeinek irodalma — svájci irodalom?

1985.

- 1. sz. FILLM kongresszus — A polonisztika Magyarországon
- 2 – 4. sz. Olasz irodalomtudomány

1986.

- 1 – 2. sz. A fordítás távlatai
- 3 – 4. sz. Szájhagyomány és irodalom a mai Afrikában

1987.

- 1 – 3. sz. Posztmodernizmus az amerikai költészetben
- 4. sz. Hlebnyikov és az orosz avantgard

1988.

- 1 – 2. sz. A kanadai irodalom
- 3 – 4. sz. A modern stilsztika

1989.

- 1. sz. Az empirikus irodalomtudomány elmélete
- 2. sz. Felvilágosodás és nemzeti tudat
(A budapesti Nemzetközi Felvilágosodás Kongresszus anyagából)
- 3 – 4. sz. A modern textológia

1990.

- 1. sz. A mai nemzetközi folklorisztika
- 2 – 3. sz. Irodalom és pszichoanalízis
- 4. sz. A jelentésteremtő metafora

1991.

- 1 – 2. sz. A biedermeier kora — nálunk és Európában
- 3 – 4. sz. Hagyomány és modernizáció a mai kínai kultúrában

1992.

- 1. sz. A frankofon irodalmak sajátosságai
- 2. sz. Profizmus az irodalomtudományban
- 3 – 4. sz. A Név hatalma

1993.

- 1. sz. A konstruktivista irodalomtudomány
- 2 – 3. sz. Elsikkasztott orosz irodalom
- 4. sz. A mai lengyel irodalomtudomány

1994.

- 1 – 2. sz. Az amerikai dekonstrukció
- 3. sz. A kortárs olasz irodalom
- 4. sz. Feminista nézőpont az irodalomtudományban

1995.

- 1 – 2. sz. Posztsemiotika

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 219–98–632 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118–5881), a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138–2440) könyvesboltjaiban, az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.), a *Századvég* Könyvklubjában és könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6., tel/fax: 201–0384), a *Szöveg BT*-nél (7625 Pécs, Kiss J. út 8., tel.: 72–327–622), a *Sziget Könyvesboltban* (4010 Debrecen, KLTE, tel.: 316–666), végül az Argumentum Kiadónál (1085 Budapest, Mária u. 46., tel/fax: 133–5709), ahol a folyóirat korábbi számai is beszerezhetők.

Előfizetési díj 1995-re: 800 Ft

Egy szám ára: 200 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
H–1389 Budapest, Postafiók 149.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Műszaki vezető: Kovács Judit

Szedte az Argumentum Kft.

Tördelte a CompuScript Kkt

Budapest, 1995

Terjedelem: 17,52 A/5 ív

A fedél és a tipográfia Benkő Anna munkája

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

Felelős vezető: Roznai Zoltán

ISSN 0017–999X



Olcsó, kényelmes, biztonságos!

**A hazai és külföldi lapok
legkényelmesebb választékát kínálja
az ország legnagyobb terjesztője,**

a

**Magyar Posta RT.
Hírlapüzletági Igazgatósága**

**500 hazai és több mint 10 000-féle
külföldi lapra fizethet elő
a Magyar Posta Rt. Hírlapüzletági**

Igazgatóságán

**(1846 Budapest, Pf. 863),
a Hírlapelőfizetési Irodában
(Budapest XIII., Lehel u. 10/a).**

**Kérésére a katalógust
már lemezen is
rendelkezésére bocsátjuk.**

Az Argumentum Kiadó
1995. első negyedévében megjelent könyvei

Béri-Lichtner János: Együttélés. A zsidóság szerepe Magyarország legújabbkori történetében 1790 – 1918.

412 oldal, kartonált / Ára: 520 Ft (ÁFÁ-val)

Az erősen polemikus hangvételű történelmi esszé a hazai zsidóság gazdasági-kulturális szerepének részletes felvázolásán túl rávilágít az 1880-az évektől kiterjedő antiszemitizmus valóságos indítékaira, és szembeszáll azokkal a mítoszokkal, amelyek az antiszemitizmust mindmáig táplálják.

Gyárfás Miklós: Ó, ti szegény Erasmusuok... (Novellafutam)

152 oldal, kartonált / Ára: 280 Ft (ÁFÁ-val)

A szerző által sajtó alá rendezett utolsó mű, mely 13 egymással gondolatilag összefüggő novellát tartalmaz.

Sarbu Aladár: Egyetemi regény

304 oldal, kartonált / Ára: 450 Ft (ÁFÁ-val)

A szerző második regénye egy fiktív város egyetemén játszódik a rendszerváltás időszakában. A történet a magyar egyetemek világának számos abszurd vonását idézi az ironia eszközeivel.

Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. XVI. kötet.

568 oldal, kartonált / Ára: 780 Ft (ÁFÁ-val)

Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. III. kötet.

636 oldal, kartonált / Ára: 780 Ft (ÁFÁ-val)

Az 1945 előtt megjelent kötet reprint kiadása.

**Hedvig Belitska-Scholtz – Olga Somorjai: Deutsche Theater in Pest und Ofen
1770 – 1850. Band I – II.**

Band I. 576 oldal / Band II. 704 oldal / kartonált / Ára: 3500 Ft (ÁFÁ-val)

A kiadvány a Pesten és Budán működött német színházak teljességre törekvő adattára. A négy részre tagolódó munka legfontosabb fejezete a színházak műsorán szerepelt 7200 mű katalógusa, mely a művek formális leírásán túl egyebek mellett számot ad azok valamennyi előadásáról. A további fejezetek tájékoztatnak a színházak történetének forrásairól, valamennyi szereplőről és a színházak más közreműködőiről, a színpadaikon fellépett különböző társulatokról stb. A kiadvány élén Pukánszky Kádár Jolán tollából a színházak történetét összefoglaló tanulmány olvasható.



A

ARGUMENTUM KIADÓ

307 20 4

HELIKON

IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

Rendszerelvű irodalomtudomány

(33)

1995

4

HELIKON

IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE	REVUE DE LITTÉRATURE GÉNÉRALE ET COMPARÉE
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA	DE L'INSTITUT D'ÉTUDES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG / COMITÉ DE RÉDACTION

BODNÁR György

Császtvay Tünde

T. ERDÉLYI Ilona

társszerkesztő / rédacteur associé

GRÁNICZ István

HOPP Lajos

társszerkesztő / rédacteur associé

KARAFIÁTH Judit

könyvrovat / livres

KÖPECZI Béla

főszerkesztő / directeur de la revue

ODORICS Ferenc

SZILI József

VARGA László

felelős szerkesztő / rédacteur en chef

SZ. ZEHERY Éva

szerkesztőségi titkár / secrétaire

SZERKESZTŐSÉG / SECRÉTARIAT DE LA RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11 – 13. Tel. 166 – 4819/12 Fax 1853 – 876

1995/4 — XLI. évfolyam	1995/4 — XLI. année
Megjelenik negyedévenként	Revue trimestrielle

Rendszerelvű irodalomtudomány

A *Helikon* jelen száma a mai irodalomtudomány azon irányzatainak egy részét mutatja be, amelyek az irodalmi folyamatot, az irodalmi kommunikációt rendszernek tekintik, s fő törekvésük az irodalom rendszerelvű leírása.

A szám központjában a „többrendszerűség” vagy „sokrendszerűség” elmélete (*polysystem theory*) áll. Ez az elmélet nagyban támaszkodik az orosz formalizmus (s némileg a cseh strukturalizmus) eredményeire, szakít a szinkrónia és a diakrónia merev kettéválasztásával, és szoros rokonságot mutat számos más, kortárs irányzat elgondolásaival. Így meríteni tud Bourdieu kultúraelméletéből csakúgy, mint az „empirikus irodalomtudományból”. Ezzel a széleskörű elméleti orientáltsággal együtt tárgyközelben is tud maradni: a kultúra, a fordítás, az irodalom „marginális” alrendszerei, a nyelvek és az irodalmi rendszerek érintkezése és egymásrahatása olyan gyakorlati kérdéseket vet föl, amelyek megválaszolásában ez az elmélet remélhetőleg sokat segíthet.

A rendszerelvű megközelítés természetesen igen régi törekvés az irodalomtudományban. Számunk nem veszi sorra az összes előzményt, de bemutat egy jellegzetes orosz formalista szöveget és kitekint a legismertebb területre, a műfajelméletre is. A válogatás így korántsem teljes, de felhívja a figyelmet egy gyümölcsöző, kibontakozóban lévő áramlatra.

Számunk rendszerelméleti szövegeit Kálmán C. György szerkesztette.

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Systemic Approaches in Literary Studies

The present issue of *Helikon* introduces part of the trends in contemporary literary studies, namely those regarding literary process, literary communication as a *system*, and having the ambition to approach and describe literature in a systematic way.

Central to this issue is the polysystem theory of the Tel Aviv school. This approach relies heavily on the heritage of the Russian Formalism (and on some of the elements of the Czech Structuralist tradition), it breaks with the strict division between synchronic and diachronic aspects, and witnesses a close relation with some other contemporary trends. Thus, it can be paralleled with both Bourdieu's field theory of culture and the "empirical literary studies" of Schmidt and his colleagues. Along with its broad orientation towards theoretical issues, it can still remain close to its object proper; culture, translation, "marginal" subsystems of literature, encounters and interplays of literary systems pose practical questions which may, hopefully, be answered in a more profound and interesting way with the help of this conception.

Systemic approaches are, of course, parts of a very ancient tradition in literary studies. Although the present issue cannot review all the predecessors and forerunners of the contemporary trends, a characteristic Russian Formalist text is presented as well as an attempt at systematization of a traditional area of systematizing: genre theory. The selection, thus, is far from being exhaustive, but it may call the reader's attention to a fruitful and still forming branch of study.

Co-editor of this issue was GYÖRGY C. KÁLMÁN.

THE EDITORIAL BOARD

Approches systématiques en études littéraires

Le numéro actuel de la revue *Helikon* présente cette partie des tendances de la science de la littérature d'aujourd'hui que considèrent le processus littéraire ou la communication littéraire comme un système et ses efforts tendent à la description systématique de la littérature. La "théorie polysystématique" occupe le centre du numéro présent. Cette théorie porte notablement sur les résultats du formalisme russe et quelque peu sur ceux du structuralisme tchèque; romps avec la division rigide de la synchronie et de la diachronie et montre une affinité serrée avec d'autres conceptions des tendances contemporaines. Ainsi elle est capable de puiser à la théorie de la culture de Bourdieu et de la "science de la littérature empirique". Tout ensemble avec cette orientation étendue peut rester proche à son objet: les problèmes de la culture, de la traduction, les sous-ordres "marginales" de la littérature, l'interaction des langues et des systèmes littéraires émettent des questions pratiques dont la réponse peut être profondément aidée par cette théorie. L'approche systématique est naturellement une ambition très ancienne dans la théorie de la littérature. Ce numéro n'a pas pour but de résumer tous les antécédents mais nous fait voir un texte caractéristique du formalisme russe et jette un coup d'oeil sur un territoire bien connu celui de la théorie du genre. Ainsi la sélection n'est pas du tout complète mais dirige l'attention du lecteur vers un courant fructueux encore en formation.

Les textes de ce numéro ont été réunis par GYÖRGY C. KÁLMÁN.

LE COMITÉ DE RÉDACTION

TANULMÁNYOK

KÁLMÁN C. GYÖRGY

Irodalom és rendszerek

A *Helikon* jelen száma az irodalom rendszerelméleti megközelítéseinek bemutatására tesz kísérletet.

A kísérlet szükségképpen sikertelen marad. Ez nemcsak a szűkre szabott terjedelemmel, a véges anyagi erőssel, az összeállító korlátozott kompetenciájával magyarázható, hanem azzal is, hogy amiről szó van — ha egyáltalán *tudjuk*, hogy miről van szó, hiszen éppen ez a legfontosabb kérdés —, a tárgy: rendkívül szerteágazó. Olykor elmosódott és kifejtetlen, máskor katonásan sorakoztatja a definíciókat, de ellene más meghatározások éppoly erővel vonulnak fel. Egyszóval: a rendszer fogalma rendszerezésre szorul. Ám sem e bevezető, sem a jelen tematikus szám nem vállalkozhat arra, hogy e rendszerezést elvégezze.

Az irodalommal kapcsolatosan használt rendszerfogalmak közül ezért egyet teszünk a középpontba, a viszonylag új és ígéretesnek tetsző „sokrendszerűség” elméletének (*polysystem theory*) elgondolását, kitekintünk előzményeire, versenytársaira és környezetére is, anélkül, hogy kimerítő vagy akár elégséges bemutatására terünk nyílna. Nem azt kívánjuk sugallni, hogy (történetileg) minden út ehhez az elmélethez vezet, s azt sem, hogy (napjainkban) ne volna több más, hasonló súlyú és ambíciójú irányzat. A sokrendszerűség elmélete azonban, úgy hisszük, megérdemli a figyelmet, s erről kísérreljük meg meggyőzni a *Helikon* olvasóit is.

A rendszerekről való gondolkodás eredetét, történetét és alakulását itt természetesen lehetetlen volna összegezni. Történeti visszapillantás helyett érdemes néhány szót szólni azért a rendszerelvűség néhány korábbi felfogásáról. Kezdhetnénk a régi görögöknél, persze — és rögtön eszünkbe juthatna az arisztotelészi mereológia,¹ a műfajok rendszerbefoglalásának nagyon átgondolt és máig ható kísérlete. Egyáltalán: a rendszer az irodalomtudományban évszázadokon, évezredekken keresztül a műfajok és alműfajok, műnemek és alműnemek minél gáncstalanabb és ártekinthetőbb osztályozásának terminusa volt. Mindenekelőtt bizonyára az olvasónak is az arisztotelianus műfajrendszer jut az eszébe, ha az irodalom területén próbál a rendszer fogalmával operálni. Ha hihetünk Lubomír Doležel elemzésének, az arisztotelészi poétika példás rendszerezési kísérlete magának a rendszertannak is korszakalkotó műve.

¹ Ld. DOLEŽEL: *Occidental Poetics*. Lincoln, University of Nebraska Press 1990.

Az is régi témája az irodalomról szóló gondolkodásnak, hogy az irodalom (az alkotókkal, a befogadókkal, az irodalmat közvetítő intézményekkel egyetemben) a társadalmi rendszer része: hogy a társadalom bizonyos részrendszerei hol mint „megrendelők”, hol mint gondoskodó-atyáskodó mecénások, hol mint a pénzükért szolgáltatást váró vásárlók, hol pedig mint a fennálló megszilárdításában segítő társat elvárók (s a sor bőven szaporítható), jelen vannak az irodalom termelésénél, közvetítésénél és befogadásánál. Az ezekre vonatkozó reflexiók, persze, nem állnak össze maguktól egyfajta irodalom-rendszertanná; évszázadokban mérhető, míg kialakulhat belőlük az irodalom alkotásának, társadalmi környezetének vagy befogadásának szociológiája, s ez sem feltétlenül azonos azzal, amit rendszerszempontról megközelítésnek nevezünk.

Ugyancsak e körbe tartozik az irodalomnak mint sajátos közlekedési (kommunikációs) módnak a vizsgálata, az a szempont, hogyan alakult ki és hogyan működik az irodalom a kommunikációs rendszerek között. Ez a szempont pedig gyakran keveredik azzal, hogy az irodalmi *szöveg* mint a kommunikáció eszköze nyelvi jelenség, s a nyelv — Saussure óta közhely — *rendszer*. Ezért azután az irodalomnak mint rendszernek a felfogása gyakorta nem is jelent mást, mint a Saussure nyomában kialakuló és módfelett különböző formákat öltő strukturalizmus némely változatát. Ha ugyanis a nagy genfi nyelvész rendszernek tekinti a nyelvet, akkor az irodalom nyelve (vegyük ezt akár metaforikus, akár szó szerinti értelemben) maga is rendszer kell hogy legyen, s így az irodalom rendszerszerűsége nyelviségében áll, ezen múlik (rosszabb esetben: ebben ki is merül).

Érdemes itt megemlíteni, hogy a strukturalizmussal oly gyakran azonosított vagy túlságosan közelre melléhelyezett formalizmus e felfogáson jóval túlmegegy, s a rendszerelvű megközelítések mai hívei sokkal inkább rájuk, mintsem a klasszikus (vagy akár nem klasszikus) strukturalistákra hivatkoznak vissza mint elődeikre. Az orosz formalisták monográfusa, Peter Steiner azt írja, hogy Tinyanov és Saussure felfogása között legalább három pontban lényegi különbség mutatkozik:

Először is, Saussure *langue*-ja statikus, hiányzik belőle bármiféle fejlődési dinamika. Sőt, Saussure azt is kijelenti, hogy a *langue* összeférhetetlen a történelemmel, mint erről az is tanúskodik, ahogyan a nyelvészetet felosztja szinkrón és diakrón vizsgálódásra. Saussure továbbá a *langue* változásait katasztrófikusnak látja. Ezek véletlenszerűen következnek be, kívülről, s ha egyszer behatolnak a rendszerbe, lerombolják azt, és a korábbtól eltérő, új rendszert hoznak létre. Ezen oknál fogva a *langue* rendszere abszolút autonóm.²

Steiner szerint Tinyanov felfogása mindezen szempontokban éppen Saussure elentéte. Jakobson és Tinyanov nagyszerű kiáltványa kétségbevonja a szinkrónia és a diakrónia szembeállításának érvényességét,³ s Tinyanov *sor*-fogalma az, amelyre később Even-Zohar és a többrendszerszerűség elmélete támaszkodni fog.

² PETER STEINER: Russian Formalism. Ithaca — London, Cornell University Press 1984. 108.

³ Problemi izucsenija literaturi i jazika. = Novij Lef 1928. 12. 36—37.

Még egy forrást kell, legalább futólag, említenünk, mint amely minden bizonnyal hatással volt a rendszerek iránt megélénkülő érdeklődésre. Az 50-es és 60-as évek mindent megoldónak tetsző, már-már kultikus tudománya volt a jól-rosszul megértett kibernetika- és információelmélet (amely nem csak hazánkban, de az egész kelet-európai régióban talán eltúlzott fontosságra tett szert egy időben; nálunk Abraham Moles művei reprezentálták ezt az irányzatot). A kibernetikai megközelítés annak az ígéretével kecsegtetett, hogy ideológiamentesen lehet leírni a társadalmat, a kommunikációt, valamint a társadalom részrendszereit és a kommunikáció típusait, eszközei makulátlanul tiszták és ellenőrizhetők.

ÉRINTKEZÉSEK MÁS ELMÉLETEKKEL

Ha a rendszertani (rendszerelvű vagy rendszerelméleti) megközelítések hajlamosak egybemosódni a régivágású strukturalizmussal, ha fenyeget az a veszély, hogy — egyszerűen szólva — a strukturalizmus egész bonyolult és sokszínű irányzatát azonosítjuk, mondjuk, Saussure-ral, azután meg Saussure-t a rendszerszerűséggel, akkor — másfelől — az is kérdés lehet, hogy a marxizmus és általában az irodalom társadalomközpontú megközelítése általában nem csak a rendszerelvű megközelítések másik neve-e. Vagyis: ha a rendszerközpontú megközelítések sokszor nagyon közel kerülhetnek a strukturalizmushoz, máskor meg éppen a (többé vagy kevésbé hagyományos) irodalomszociológia hasonlít túlságosan is rájuk. Viehoff például, az empirikus irodalomtudomány képviselője, arra a „szélesebb feltevésre” utal, amely „empirikus vizsgálat alá vonható ...”, hogy tudniillik a kritikai diskurzust igazgató globális értékek nem a társadalmi értékekben bekövetkezett változások eredményei-e” (VIEHOFF, 1991. 247.). Hol a határa tehát a „hagyományos” irodalomszociológiának, a marxista megközelítéseknek, a rendszerelvű felfogásnak és az empirikus irodalomtudománynak?

Nem biztos, hogy tudunk éles határvonalat húzni — és nem biztos, hogy kell. Az utóbbi, az empirikus irodalomtudomány például más forrásból táplálkozik, mint a sokrendszerűség elmélete, más az eszköztára is, célkitűzése is, alapelvei is (ezek például sokkal explicitebbek és merevebbek), de a kettő számos érintkezési pontot mutat. Odorics Ferenc szerkesztésében megjelent már egy kiváló összefoglaló *Helikon*-szám erről az irányzatról, ezért ezt itt nem tárgyaljuk részletesebben. Megemlítendő azonban, hogy az mindössze néhány évvel azután, hogy az EIT — az Empirikus Irodalomtudomány — új paradigmának deklarálta önmagát,⁴ a rendszerelméleti megközelítések beillesztik ezt saját alcsoportjaik, iskoláik, törekvéseik közé,⁵ sőt — maguk is új paradigmaként lépnek a színre.⁶

Mint emlékeztetés, Schmidt és társai empirikus irodalomtudományában központi helyet foglal el a rendszer fogalma. Schmidt felfogása szerint a társadalom rendszer,

⁴ Ld. SIEGFRIED SCHMIDT, 1989.

⁵ BERG, HENK DE (Hrsg.), 1993.

⁶ Vö. SCHWANITZ, D., 1990.

amelynek részrendszerei vannak: egyike a részrendszereknek az irodalomrendszer, külön szereplőkkel (ágensekkel), meghatározott cselekvésekkel, forgalmazott termékekkel és kommunikációs szabályokkal. A többrendszerűség elmélete ezt nem vonja kétségbe, sőt, támaszkodhat is erre a koncepcióra. „Mindössze” annyit állít, hogy nem az irodalom rendszeréről kellene beszélnünk, hanem számos rendszer összjátékáról, együttműködéséről és érintkezéséről. Az irodalomrendszer maga is sokrendszerű: minden kultúrában nyelvek, konvenciók, akár kultúrák együttéléséről kell beszélnünk. A különleges eset nem az, ha a rendszer találkozik más rendszerekkel, hanem éppen az, ha efféle érintkezés, csere, átvétel, szembenállás nem jön létre (ha létezik ilyen egyáltalán).⁷

A rendszereknek ezzel a folytonos együttállásával azonban nem csak szinkrón szinten kell számolnunk; sőt, ha vizsgálni szeretnénk a hatásmechanizmusokat, elkerülhetetlen, hogy a rendszerek történetét is kutassuk. Tinjanov szellemében tehát a kanonizálódás és elhasználódás, a furcsává-tétel és az automatizálódás folyamatait is a rendszerek történeti csatájában és egybeolvadásában kell szemlélnünk.

MIRE JÓ A RENDSZERELVŰ MEGKÖZELÍTÉS?

De az elméleti megfontolások helyett talán egyszerűbb, ha a rendszerelméleti nézőpont gyakorlati alkalmazását vizsgáljuk meg — a megvalósult kutatásokból következtethetünk arra is, hogy az irodalomtudományban milyen lehetőségeket rejt még e megközelítés.⁸ A jelen szám központjába állított Tel Aviv-i iskola legalább három területen nyitott új utakat. Az egyik Even-Zohar kultúraelméleti, kultúraszociológiai (s egyben-történeti) iránya. Even-Zohar kedvelt vizsgálódási terepe a kultúrák érintkezése, a történeti folyamatokban részt vevő kulturális egymásrahatások, az átvétel, az érintkezés és a hasonlóság kérdései. Nem kell a hagyományos komparatistikai megközelítésekre gondolnunk itt; bár kétségtelen, hogy azok is bőven profitálhatnak, ötleteket nyerhetnek e megközelítésből. Even-Zohar itt közölt és egy sor más elméleti írása olyan konkrét történeti vizsgálatok megalapozásául szolgál, amelyek egy-egy nemzeti kultúra (s ezen belül a nemzeti irodalom műfaji, formai, stílári stb.

⁷ El lehetne gondolkodni azon, hogy a többrendszerűség elmélete nem éppen azért jött-e létre Izraelben, mert abban az országban az arab és a zsidó kultúra együttélése és konfliktusa tálcán kínálta a problémát; továbbá, hogy az alakulóban lévő izraeli kultúra alapvetően „import anyagból” dolgozik, a bennszülött kultúra alig néhány évtizedes, és nagy befolyást gyakorolt kialakulására és jelenére is a különféle kultúrákat közvetítő és más-más időben bevándorló lakosság. A többrendszerűség házhoz jön.

⁸ A rendszer fogalma esetleg hozzásegíthet ahhoz, hogy az értelmezés problémáit is másként lássuk. Monroe Beardsley például hajlik arra, hogy elfogadja a kulturális termékek rendszerének vagy „széles skálájának” nézőpontját az egyedi, elszigetelt művek koncepciójával szemben (BEARDSLEY, 1980/1986. 188.). Beardsley utal a versengő értelmezések problémájára és az ezeknek megfelelő „rendszerekre” is, és implicit módon a kánonok ehhez kötődő problémájára (uo.). Meggyőződése, hogy „az egyes rendszerek természetére irányuló további vizsgálódás” oda vezethet, hogy belássuk: mik az okai az értelmezés elfogadásának vagy elvetésének; azaz, az értelmezői közösségek problémáját, ha nem oldja is meg, de megvilágítja az, ha az egész problémát a rendszerek összefüggésébe helyezzük.

repertoárja) kialakulását és szerkezetét célozzák meg. A héber nyelvű és az orosz nyelvű irodalmak viszonyával, a jiddis és a héber nyelvű kultúrák kapcsolatával (és újabban a spanyolországi Galícia kultúrájának sajátos belső fejlődésével) foglalkozik, aholis számolni kell az egészen eltérő nyelvek, hagyományok és társadalmi szerkezetek többrendszerűségével.

A másik terület az olyan, gyakorta marginálisnak, ennélfogva érdektelennek tekintett irodalmi részrendszereké, mint a gyermekirodalom. Ha észben tartjuk Tinyanov figyelmeztetését az irodalmi fejlődés kacskaringóiról, aholis az „irodalomalatti”, a „nem-kanonikus” oly fontos, mondhatni döntő szerepet játszik magának az irodalomtörténetnek az alakulásában (a formák föltámadásában és teremtdésében), akkor korántsem meglepő, hogy a rendszerelméletet komolyan vevő vizsgálódás ki kell, hogy terjedjen e „zsákutcákra” is. Zohar Shavit nevét kell itt említenünk, aki a gyermekirodalom szociológiai és műfajelméleti problémáival foglalkozik, az irodalom e speciális részrendszere kanonizálási mechanizmusaival, a „fő-rendszerrel” folytatott cseréjével és érintkezésével.

A harmadik nagy téma, amely a többrendszerűség elméletéhez kapcsolódik, a fordítások ügye. Világos, hogy a kultúrák — mint kulturális rendszerek — kapcsolatában a fordítás központi helyet foglal el. Ez az antikvitás óta így van, s csak látszólagos kivétel a középkor nagy „egynyelvű” (latin) korszaka. Nem kell Sapir és Whorf nevét felidéznünk, de még Humboldtra sem kell hivatkoznunk, annyira nyilvánvaló, hogy a kultúra, a világlátás és a nyelv milyen szorosan összefonódik egymással, s hogy ezért a fordítás soha nem pusztán valamiféle „ugyanannak” az „átadása” egy másik nyelven. Gideon Toury a fordításelméletben (valamint a fordítás elméletének mint önálló irodalomelméleti részterületnek a megszervezésében és elismertetésében) végzett úttörő munkát; s látnivaló, hogy itt is több rendszer találkozásáról, ezek viszonyáról s az ebből a viszonyból adódó irodalomszemiotikai tanulságok felismeréséről van szó.

PROBLÉMÁK: MIRE (MIKOR, MIÉRT) NEM JÓ A RENDSZERELMÉLET?

A rendszerelméleti megközelítéseket bőven érik bírálatok, részint rendszerelméleti oldalról, részint máshonnan. Már most meg kell jegyeznünk, hogy a rendszerelmélet nem használható gyógyírként mindazon gyöngeségek, korlátozások és hiányok ellen, amelyekkel e területen — az irodalmi kommunikáció tanulmányozásának területén — szembekerülhetünk. Úgy tetszik, a rendszerelmélet nem határozza meg saját pozícióját azon rendszeren belül, amit ő maga vizsgál, s amikor ezt mégis megteszi, ez a szenvtelen, semleges, kívülálló szakmabeli önmeghatározása. S mi több, a rendszerelmélet többnyire elmulasztja annak egyértelműsítését, hogy azok a jellemző jegyek, amelyeket a rendszernek tulajdonít, azok voltaképpen *tulajdonított* jegyek, s nem magának a dolognak a termékei. Ez az, amit Bourdieu az „objektivizmus” jel-

legzetes tévedéseként ostoroz⁹; vagy — ahogyan Attridge fogalmaz — s e kritikáját éppen Bourdieu és az irodalomszociológia ellen irányítja:

... az efféle vizsgálódás szükségképpen része lesz az értelmezések küzdelmének, amely maga is része a szélesebb politikai küzdelemnek, a maga tudatos vagy tudattalan céljaival és szabályaival, s soha nincs vége (soha nem lehet véget vetni) annak, hogy szövegek olvasatait ajánljuk fel, amelyeken dolgozni lehet, amelyeket módosítani vagy visszautasítani lehet, sok helyen és sok időben. (1988. 15–16.)

A rendszerelméletet végső, mindent megoldó gyógyírnak már csak azért sem tekinthetjük, mert felvetődik a kérdés: nem vinne-e vissza ez a lépés bennünket a jó öreg strukturalizmushoz? Eléggé széles és látványos-e a különbség ahhoz, hogy az ígéretesebb utat pontosan azonosíthassuk? Vagy inkább a tézis — antitézis — szintézis kategóriájában kell látnunk a rendszerelméleti fordulatot, s a rendszerelméleti megközelítést mindazon értelmes, ésszerű és hasznos dolgok gazdag tárházának kell látnunk, amit korábbi elméletek már megfogalmaztak? Vagy, még egyszerűbben: nem lemondásról, behódolásról, vereségről van-e szó; nem régi eszmék új nevééről?

Részint persze megalapozottak ezek az aggodalmak. Kétség sem férhet ahhoz, hogy a rendszerelméletnek titulált elgondolásokat nagy mértékben alakították és átalakították a strukturalisták és a formalisták nézetei.¹⁰

Nagy a kísértés, hogy a nyelvészeti megközelítéseket önmagukban a rendszerszerűség igazi letéteményeseinek tekintsük. Márpedig a nyelvészet ihletése — történetileg nézve — önmagában nem segítette az irodalmi rendszer feltérképezését, sőt, a mai rendszerben gondolkodók szemében tévútra is vihet. Bourdieu például fölösleges kitérőnek tekinti mindazon megközelítéseket, amelyek a nyelv területéről másfelé kalandoznak. Ezek ugyanis úgy tesznek, mintha a tisztán nyelvinek tekintett tényekből indulnának ki, majd arra a következtetésre jutnak, hogy a nyelvi tények társadalmi viszonyokat testesítenek meg — ezek után meg kétségbeesett erőfeszítéssel próbálnak visszatalálni a társadalmi valósághoz anélkül, hogy „tisztán” nyelvészeti alapozásukat elveszítenék. Ahelyett tehát, hogy kezdettől felismernék azt, hogy a nyelv (pontosabban a beszéd vagy diskurzus) a társadalom színterén jelenik meg (Bourdieu szavával: a piacon), ehhez mint eredményhez érkeznek el.

Mindaddig, amíg a nyelvészek nem veszik tudomásul azokat a határokat, amelyek tudományukat alkotják, nem tehetnek mást, mint elkeseredetten a nyelvben keresnek olyasvalamit, ami voltaképpen azokba a társadalmi viszonyokba van

⁹ BOURDIEU, 1980/1990. 52.

¹⁰ A strukturalizmus vagy inkább a strukturalizmus egy értelmezése és a rendszerelméleti megközelítés közötti folytonosságot Bourdieu egy megjegyzése is érzékelteti: „Azok a filozófiai glosszák, amelyek egy ideig körbevették a strukturalizmust, figyelmen kívül hagyták és el is rejtették azt, ami a strukturalizmusnak a valóságban lényegi újdonsága volt: a strukturális módszer bevezetését a társadalomtudományokba, vagy egyszerűbben, a gondolkodás relacionális módozatát, amely szakít a szubsztancialista gondolkodásmóddal, s így elvezet ahhoz, hogy minden egyes elemet azon viszonyok révén jellemezzük, amelyek az elemet a rendszeren belül minden más elemhez fűzik, s amely viszonyokból jelentését és funkcióját meríti. = BOURDIEU, 1980/1990. 4.

beleírva, amelyeken belül a nyelv működik, vagy pedig szociologizálnak anélkül, hogy ezt tudnák, vagyis azt kockáztatják, hogy azt fedezik fel magában a grammatikában, amit spontán szociológiájuk öntudatlanul belevitt. (BOURDIEU, 1982/1991b. 37–38.)

Ez a kritika azt sugallja tehát, hogy ésszerű volna a rendszerelmélethez fordulni, bármi legyen is az; vagy legalábbis a kommunikáló viselkedés, pontosabban az irodalmi kommunikáció tanulmányozásához, éspedig a nyelvi, a kulturális és a társadalmi rendszerek keretén belül.

Van néhány terminológiai probléma is — ezekről a számban közölt Bourdieu-vitában is esik szó. Kérdés lehet, hogy a *rendszer* terminus helyett lehetne-e más alkalmazni, vagy hogy a rendszer összetevőit úgy kell-e megnevezni, ahogyan eddig kialakult. Vannak, akik szerint a *hálózat* terminust kellene használni a *közösség* (például: értelmezői közösség) helyett:

... a társadalmi hálózat a szociológia próbálkozása arra, hogy empirikus tartalmat adjon a közösség kategóriájának. A hálózatelemzés irodalmában a társadalmi hálózatot következetesen a megfigyelhető társadalmi gyakorlat szemszögéből írják le. Ekkor talán az, amit közösségen értünk, jobban megérthető társadalmi hálózatként vagy — ami még valószínűbb — független társadalmi hálózatok együtteseként (BRODKEY, 1989. 36.).

Brodkey ezután elmondja, hogy „a hálózat olyan emberek csoportja, akiket társadalmi körülményeik kötnek” (uo.), és bevezeti Lomnitz megkülönböztetését az egocentrikus és az exocentrikus hálózatok között — az előbbiek zártak és kölcsönös szolgáltatásokat kínálnak, míg az utóbbiak külső hatásoknak vannak kitéve, más hálózatoktól függenek, és azokkal versengenek (36–38.). Ez az elgondolás módfelett vonzó, és aligha lehet kérdéses, hogy a hálózatok (vagy, ami azt illeti, a közösségek) a rendszer leírásának részét kell, hogy alkossák. De minthogy a javak, a szolgáltatások, a pénz, a jutalom, a tárgyak, a manipulációk, a manőverek, az irányítás, a keret, a cselekvés és a tudás olyan elemek, amelyeket igen nehéz volna elhelyezni a hálózatban, a rendszer továbbra is nélkülözhetetlen terminus marad.

Hacsak... Hacsak nem tartunk Bourdieu-val, aki (az itt közölt beszélgetés tanúsága szerint is) jobban bízik a *mező* kategóriájában. Vannak ugyanis erős érvek arra — s ezeket főként Bourdieu-tól ismerhetjük —, hogy a rendszer helyett jobb volna mezőről beszélni:

Szerintem a rendszerelméletben van egy sor olyan posztulátum a társadalmi valóságra vonatkozóan, amit nem lehet elfogadni; ilyen az önszabályozás folyamatának a hipotézise, a belső kohézió vagy a közös funkciók elgondolása. Mindezen organicista posztulátumok nagyon veszélyesek. A mező fogalmának használatával explicitté szeretném tenni azt aényt, hogy az irodalmi termékek anélkül lehetnek szisztematikusak, hogy a rendszer termékei volnának ... Különösképpen pedig a rendszer lehet konfliktus terméke, és a mező fogalmának használatával azt aényt kívánom hangsúlyozni, hogy a kulturális termelés mezői közös célok elfoga-

dásán alapulnak, közös kockázatok elfogadásán, amelyek lehetővé teszik az egyet nem értés pontjai felőli egyetértést. (BOURDIEU, 1989. 31.)

Vannak módszertani megfontolások is, amelyek ahhoz vezethetnek, hogy a rendszer fogalmát a mezőre cseréljük fel:

A mező fogalma tehát általános módszert javasol: a kérdések létrehozásának és a válaszok felépítésének általános módját. Minden mezőn, amit tanulmányozunk, tudjuk, hogy a cselekvők tőke felhalmozására törek, hogy harcok lesznek a tőke körül, de nem ismerjük azt a bizonyos tőkét¹¹, hogy hogyan halmozzák föl, hol vannak a tőke „bankjai”, és így azt, hogy hol húzódnak a mező határai. (Uo. 28.)

Ha a mezőre összpontosítunk, elsiklunk az egyéni jelenségek vizsgálata felett, az intézmények gyakran reménytelen és csak helyi érdekességgel bíró kutatása fölött:

...a mező nem pusztán pontok aggregátuma, nem hozzáadásos módon létrejövő egység. Ami a mezőn fontos, az nem az egyed vagy az adott intézmény; hanem az a tér, amelyet az egyének vagy intézmények elfoglalta pozíciók közötti viszonyok alakítanak ki. A mező nem személyes, interakciós viszonyokból áll össze, hanem objektív viszonyokból, mint amilyen az uralkodásé. (Uo. 35.)

A Bourdieu és Schmidt közötti vitából kitűnik, hogy Schmidt továbbra is ragaszkodik a rendszerterminushoz, s ezt fogja használni a jövőben is. Mások is egyetértenek azzal, hogy ez a helyes kategória: „Az irodalmi kommunikáció vizsgálatában a rendszer fogalmának heurisztikus funkciója van, és továbbra is ezt fogjuk használni, mert hasznosnak bizonyult. Látható, hogy a rendszer fogalma a valóság bizonyos aspektusainak modelljéül szolgál; segítségünkre van abban, hogy ezen aspektusokat felfedezzük, leírjuk és megmagyarázzuk. Ha az ily módon megszerzett tudás a gyakorlatban is hasznot hajt, akkor hozzájárul ahhoz, amit Von Glaserfeld (1985.) életképességünknek [our viability] nevez.”¹²

KIEGÉSZÍTÉSEK

Minthogy a jelen válogatás csak apró ízelítőt adhat a rendszerelméleti megközelítések egyre duzzadó irodalmából, szükségesnek látszik itt bizonyos kiegészítéseket tennünk; néhány fontos vagy érdekes művet röviden összefoglalnunk.

Clément Moisan könyvéből csak pár oldal, a sokrendszerűség iskolájával foglalkozó kis részlet szerepel ebben a számban. Moisan könyvének az a része, amelyből szemelvényünket vettük, a következő címet viseli: „Hogyan fogjuk fel az irodalomtörténetet? Avagy: A struktúrától a rendszerig”, s áttekintést ad mindazon megközelítésekről, amelyek — így vagy úgy — a rendszert helyezik az irodalomtörténetről

¹¹ Mert „a mező szerkezete, az én terminológiámban, azon *specifikus tőke* megosztásának a szerkezete, amely a mezőn *a tét*.” = BOURDIEU, 1989. 27–28.

¹² FOKKEMA, 1991. 364.

való gondolkodás tengelyébe, az irodalomtörténetet (vagy az olvasást vagy az irodalmi művet magát) rendszerként szeretnék megérteni és megmagyarázni. Kiindulásul Jacques Dubois, Pierre Bourdieu és Alain Viala törekvéseit említi, akik az irodalom intézményeinek történetét (s az irodalomnak mint intézménynek a történetét) tekintik az igazi kihívásnak, s egyben a legígéretesebb kutatási területnek. Némileg meglepő, hogy az egyik első név, amellyikkel a „szisztematizálók” körében találkozunk, Hans-Robert Jaussé: a recepcióesztétika jeles képviselője maga is célul tűzte ki, hogy „az irodalomtörténetet rendszerként fogalmazza meg”. Moisan némi rezignációval és iróniával állapítja meg, hogy minden rendszer; bárhová nyúlunk is a modern irodalomtudományban, afféle jolly jokerként mindenütt előkerül. Ennek megfelelően az ő széleskörű és tudós áttekintése az itt közölt részleten kívül rendkívül sok iskolát és megközelítést vesz számba.

Az irodalomelmélet egyik kurrens kézikönyve¹³ egész fejezetet tartalmaz az irodalmi rendszerről. E fejezetcím alatt Michal Głowiński írása található az irodalmi műfajokról (emlékezzünk az arisztotelészi örökségre!); Patrice Pavis tanulmánya a színháztudományról; Eva Kushneré az irodalom történeti artikulációjáról; Edmond Cros az irodalomszociológiáról, José Lambert a fordításról, Eral Miner pedig a kultúraközi összehasonlító vizsgálódásokról értekezik. Már a pusztas felsorolásból is kitűnik, hogy mindegyik szerző másként látja a rendszer fogalmát és kapcsolatát az irodalomtudománnyal.

A legjobban Pavis és Kushner írása lóg ki a sorból: náluk különben maga a „rendszer” szó is alig fordul elő. Głowiński előzményeit Guillén-nél és Doleželnél kereshetjük — ő az irodalmi jelenség makro-morfológiai problémáival foglalkozik, de felveti a grammatikai és az irodalmi rendszer párhuzamosságának és szembeállításának kérdését is. A fentebb említett tárgyerőterek közül a szomszédos irodalomszociológia megközelítéseit foglalja össze Cros (jóllehet nem a rendszer fogalmát hangsúlyozza, de a rendszertani és a szociológiai aspektusok összefüggése elég kézenfekvő); Lambert pedig a fordításelmélet alapvető kérdéseit teszi fel, és nyújt áttekintést a legfrissebb elgondolásokról.

Korábban említettük, hogy az irodalomtudományi rendszerelmélet esetleg hajlamos „bekebelezni” azt az empirikus irodalomtudományt, amely maga is erősen át van itatva rendszerelméleti megfontolásokkal. Itt kell röviden kitérnünk arra, hogy a német nyelvterületen több, részint érintkező iskola is alakítja az irodalom effajta vizsgálatának történetét. Erről így ír Gebhart Rusch:

Bizonyos idő óta a rendszerszerű gondolkodásnak az irodalomtudományban is szilárd helye van (legutóbb Luhmann erősítette meg *Soziale Systeme*-jében és legújabb művészetelméleti munkáiban). S. J. Schmidt több, mint tíz évvel ezelőtt megjelent *Grundriss der Empirischen Literaturwissenschaft* című munkájában bemutatta és bizonyos fokig kidolgozta az irodalmi kommunikatív cselekedetrendszerének (röviden: irodalomrendszer) ötletét. Röviddel később J. Schönert veze-

¹³ *Théorie littéraire. Problèmes et perspectives*. Sous la direction de Marc Angenot, Jean Bressière, Douwe Fokkema, Eva Kushner. Paris, P.U.F. 1989.

tésével egy müncheni munkacsoport jelent meg a színen parsonsi megközelítéssel, ma pedig a szintén müncheni G. Jäger és a passauai M. Titzmann fáradozik azon, hogy a luhmanni rendszerelmélet legújabb változatát saját elgondolásával összekösse. F. Meyer és K. M. Ort a parsonsi nézőpontot megpróbálja M. Foucault és J. Derrida ötleteivel, Luhmann újabb szempontjaival, a konstruktivizmussal és az önszerveződés koncepciójával összekötni. A konstruktivista viták, és különösen N. Luhmann legutóbbi években született munkái nyomán további irodalomtudósok léptek elő rendszerelméleti orientáltságú munkáikkal, többek között: H. U. Gumbrecht, D. Schwanitz, G. Plumpe, J. Hoogeveen, H. de Berg. Emellett szerepet játszik — mindenekelőtt a holland irodalomtudományban — I. Even-Zohar többrendszertű megközelítése és P. Bourdieu társadalom- és kultúraelméleti elképzelése.¹⁴ (John Orsolya fordítása.)

Végezetül engedjék meg néhány szkeptikus (és önkritikusnak is tekinthető) szó a szám összeállítójának. Az olvasó bizonyos szövegeket kifejtetlennek, olykor leegyszerűsítőnek, máskor feleslegesen túlbonyolítotttnak fog találni. Némelyük helyett bizonyára lehetett volna logikailag tiszta, a formalizáltságig áttekinthető, szigorúan rendszeres írásokat választani; célunk azonban az volt, hogy ötleteket, továbbgondolandó elképzeléseket mutassunk be, az alakulóban lévő — és persze soha nem is befejezhető — irányzategyüttes jellegzetes alkotásait ismertessük meg. Következtelenségeiket, megoldatlanságaikat felejtjük el — még így is bőven elég megszívlelendő tanulsággal szolgálnak.

BIBLIOGRÁFIA

- Афанасев, В. Т., 1980. Системность и общество. Москва, Политиздат
- ARMSTRONG, NANCY, 1983. A language of one's own: communication modelling systems in "Mrs. Dalloway". = *LangS* 16. 343–360.
- ATTRIDGE, DEREK, 1988. Peculiar Language. Literature as Difference from the Renaissance to James Joyce. London, Methuen 1988.
- BEARDSLEY, MONROE C., 1980. Artworks, Cultural Objects, and Interpretation. = Text, Literature, and Aesthetics. In Honor of Monroe C. Beardsley. Eds. L. Aagaard-Mogensen, L. De Vós. Amsterdam, Rodopi 1986. 187–189.
- BERG, HENK DE, 1991. Text — Kontext — Differenz. Ein Vorschlag zur Anwendung der Luhmannschen Systemtheorie in der Literaturwissenschaft. = *SPIEL* 10. (2.) 191–206.
- BERG, HENK DE (Hrsg.), 1993. Kommunikation und Differenz. Systemtheoretische Ansätze in der Literatur- und Kunstwissenschaft. Opladen, Westdeutscher Verlag.

¹⁴ RUSCH, GEBHARDT: Phänomene, Systeme, Episteme. Zur aktuellen Diskussion systemtheoretischer Ansätze in der Literaturwissenschaft. = i. m. Hrsg. de Berg. 228–243.

- BOURDIEU, PIERRE, 1982/1991. General introduction. [1982.] = Pierre Bourdieu: Language and Symbolic Power. Ed., intr. by John B. Thompson. Tr. by Gino Raymond, Matthew Adamson. Cambridge, Polity Press 1991. 32–34.
- BOURDIEU, PIERRE, 1982/1991. Rites of Institution. [1982.] = Pierre Bourdieu: Language and Symbolic Power. Ed., intr. by John B. Thompson. Tr. by Gino Raymond, Matthew Adamson. Cambridge, Polity Press 1991. 117–126.
- BOURDIEU, PIERRE, 1989. Questions of Method. = Empirical studies of literature. Eds. Elrud Ibsch, Dick Schram, Gerard Steen. Proceedings of the Second IGEL-Conference, Amsterdam 1989. Amsterdam – Atlanta, GA: Rodopi 1991. 19–36.
- BOURDIEU, PIERRE, 1991. The Production and Reproduction of Legitimate Language. = Pierre Bourdieu: Language and Symbolic Power. Ed., intr. by John B. Thompson. Tr. by Gino Raymond, Matthew Adamson. Cambridge, Polity Press 1991. 43–65.
- BOURDIEU, PIERRE, 1980/1990. The Logic of Practice. [Le sens pratique. 1980.] Translated by Richard Nice. Cambridge, Polity Press.
- BRENNER, G., 1978. Der poetische Text als System. Ein Beitrag kritischer Systemtheorie zur Begründung des Poetischen. Anmerkungen zu Kafka. Frankfurt/M., Haag und Herchen.
- COQUET, JEAN-CLAUDE, 1973. Le système des modalités et l'analyse transformationnelle du discours. 'La Ville' de P. Claudel. = Sémiotique littéraire. Ed. Coquet, Jean-Claude. Paris, Mame 147–256.
- DANIELEWICZ, JERZY, 1986. Hymn w systemie gatunków liryki greckiej. = Pamiętnik Literacki 77. 1. 33–43.
- DE GEEST, DIRK, 1992. The Notion of "System": Its Theoretical Importance and its Methodological Implications for a Functionalist Translation Theory. = Geschichte, System, Literarische Übersetzung/Histories, Systems, Literary Translations. Ed. H. Kittel. Berlin, Erich Schmidt 32–45.
- DE GEEST, DIRK, 1993. Literatuur als systeem: Bouwstenen voor een systemisch-functionalistische benadering van literaire verschijnselen. [Ph. D. Diss.] Leuven, KU Leuven, Departement Literatuurwetenschap. Proefschrift ingeniend ter verkrijging van de graad van Geaggregeerde voor het Hoger Onderwijs. Prof. Dr. H. Brems; Prof. Dr. H. Van Gorp <supervisors>.
- Диалектика познания и современная наука. 1973. Москва, Мысль.
- DIMIC, MILAN V., 1993. Polysystem Theory. = I. Makaryk: Encyclopedia of Contemporary Literary Theory. Toronto, University of Toronto Press 151–155.
- DIMIC, MILAN V. — MARGUERITE K. GARSTIN, 1988. The Polysystem Theory: A Brief Introduction, with Bibliography. = Problems of Literary Reception. Eds. E. D. Blodgett — A. G. Purdue. Alberta, University of Alberta/Research Institute for Comparative Literature 177–196.
- DISSSELBECK, K., 1987. Geschmack und Kunst. Ein systemtheoretische Untersuchung zu Schillers Briefen „Über die ästhetische Erziehung des Menschen“. Opladen, Westdeutscher Verlag.

- EICHENBAUM, BORISZ, 1925/1974. A „formális módszer” elmélete. = Borisz Eichenbaum: *Az irodalmi elemzés*. Bp., Gondolat 5–41.
- EVEN-ZOHAR, ITAMAR, 1990. Polysystem Studies. = *Poetics Today* 11. 1. 1–269.
- FOKKEMA, DOUWE W., 1991. Changing the Canon: A Systems Theoretical Approach. = *Empirical Studies of Literature*. Eds. *Ehrud Ibsch, D. Schram, G. Steen*. Proceedings of the Second IGEL-Conference (1989). Amsterdam, Rodopi 1992. 363–369.
- GAUTHIER, MICHEL, 1974. *Système euphonique et rythmique du vers français*. Paris, Klincksieck.
- GILLESPIE, GERALD, 1992. Rhinoceros, Unicorn, or Chimera? — A Polysystemic View of Possible Kinds of Comparative Literature in the New Century. = *The Journal of Intercultural Studies / Kansai University of Foreign Studies Publication, Japan* (19.) 14–21.
- GUILLÉN, CLAUDIO, 1971. *Literature as system*. Princeton, Princeton UP.
- HABEL, DAVID MICHAEL, 1988. A Model of the Interpretive System and the Process of Meaning Construction. = *Dissertation Abstracts International* 48. 10. 2488A.
- HAYLES, N. KATHERINE (Ed.), 1991. *Chaos and order: complex dynamics in literature and science*. Chicago, University of Chicago Press.
- HAYLES, N. KATHERINE, 1990. *Chaos bound: orderly disorder in contemporary literature and science*. Ithaca, N. Y., Cornell University Press.
- IGLESIAS SANTOS, MONTSERRAT, 1994. El sistema literario: Teoría empírica y teoría de los polisistemas. = *Avances en Teoría de la literatura: estética de la Recepción, Pragmática, Teoría Empírica y Teoría de los Polisistemas*. Ed. *Dario Villanueva*. 309–356. Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela.
- Югин, Е. Г., 1978. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки. Москва, Наука.
- KEMAL, SALIM, 1975. Systematic Ideas in Aesthetics 1. Presentation and Expression in Kant's Aesthetics. = *BJA* 16. 144–158.
- KEMAL, SALIM, 1976. Systematic Ideas in Aesthetics 2. Expression and Idealism in Kant's Aesthetics. = *BJA* 16. 68–80.
- KÖHLER, ERICH, 1977. Gattungssystem und Gesellschaftssystem. = *Romanische Zeitschrift für Literaturgeschichte* 1. 7–22.
- KÖHLER, ERICH, 1982. *Literatursoziologische Perspektiven*. Heidelberg, Carl Winter.
- KROLL, WALTER — FLAKER, ALEKSANDER, 1974. *Literaturtheoretische Modelle und kommunikatives System*. Kronberg Ts., Scriptor Verlag GmbH.
- LAMBERT, JAKOB — WICHMANN, SOREN, 1990. System og deviation — nogle hovedtraek af Lotmans kultur- og kunstsemiotik. = *Litteratur og Samfund* 46. 150–166.
- LAMBERT, JOSÉ, 1987. Un modèle descriptif pour l'étude de la littérature. La littérature comme polysystème. = *Contextos* V/9. 47–67.

- LAMBERT, JOSÉ, 1980. Plaidoyer pour un programme des études comparatistes. *Littérature Comparée et Théorie du Polysystème*. = Actes du XVI Congrès de la Société Française de Littérature Générale et Comparée. t. 1. 59–68.
- LECLAIR, Tom. 1987. *In the loop: Don DeLillo and the systems novel*. Urbana, University of Illinois Press.
- LI, VICTOR, 1991. Naming the System: Fredric Jameson's Postmodernism. = *Ariel: A Review of International English Literature* 22. 4. 131–141.
- LICHNEROWICZ, ANDRÉ — PERROUX, FRANÇOIS — GADOFFRE, GILBERT, 1976. *Structure et dynamique des systèmes*. Paris, Maloine-Doin.
- LICHNEROWICZ, ANDRÉ — PERROUX, FRANÇOIS, 1977. *Séminaires interdisciplinaires du Collège de France*. 2. L'idée de régulation dans les sciences. Paris, Maloine-Doin.
- LOTMAN, JURIJ, 1976. Culture et information. = *Dispositio* 1: 3. 213–215.
- LOTMAN, JURIJ, 1976. On the reduction and unfolding of sign systems. The problem of "Freudianism" and "semiotic culturology". = Baran. Ed. Henryk. *Semiotics and structuralism. Readings from the Soviet Union*. New York, Internat. Arts and Sciences P 301–309.
- LOTMAN, JURIJ, 1973. A művészet mint nyelv. = Jurij Lotman: *Szöveg, modell, típus*. Bp., Gondolat 13–52.
- LOTMAN, JURIJ, 1973. A művészet a modellálló rendszerek sorában. = Jurij Lotman: *Szöveg, modell, típus*. Bp., Gondolat 235–264.
- LÖWENTHAL, LEO, 1973. *Irodalom és társadalom*. = Leo Löwenthal: *Irodalom és társadalom*. Bp., Gondolat 221–247.
- LUHMANN, NIKLAS, 1984. *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt/M., Suhrkamp.
- LUHMANN, NIKLAS, 1986. *Das Kunstwerk und die Selbstreproduktion der Kunst*. = *Stil. Geschichten und Funktionen eines kulturwissenschaftlichen Diskurselements*. Hrsg. von H. U. Gumbrecht — K. L. Pfeiffer. Frankfurt/M., Suhrkamp 620–672.
- LY, NADINE, 1981. *L'affrontement interlocutif dans le théâtre de Lope de Vega. Systèmes internes et contraintes sociolinguistiques et littéraires*. Lille, Univ. de Lille.
- Маковский, М. М., 1980. *Системность и асистемность в языке. Опыт исследования антиномий в лексике и семантике*. Москва, Наука.
- MATHEWS, ANTHONY, 1990. *Systems of Interpretation: Rhetoric and Evolution in the Published Interpretations of Kafka's Der Prozess*. = *Dissertation Abstracts International* 51. 2. 522A.
- Мельников, Г. Б., 1978. *Системология и языковые аспекты кибернетики*. Москва, Советское радио.
- MEYER, F. — ORT, C-M., 1990. *Literatursysteme — Literatur als System. Eine theoretische Vorbemerkung*. = *SPIEL* 9. 1. 1–14.

- MINER, EARL, 1979. On the Genesis and Development of Literary Systems. = *Critica* 5. 339–353, 533–568.
- MOISAN, CLÉMENT, 1987. Qu'est-ce que l'histoire littéraire? Paris, Presses Universitaires de France.
- Неупокоева, И. Г., 1976. Проблемы системного и сравнительного анализа. Москва, Наука.
- Одинокоев, В. Г., 1976. Художественная системность русского классического романа. Проблемы и суждения. Новосибирск, Наука.
- Одинокоев, В. Г., 1981. Типология образов в художественной системе Ф. М. Достоевского. Новосибирск, Наука.
- PELC, JERZY — SEBEOK, T. A. — STANKIEWICZ, EDWARD — WINNER, THOMAS (Eds.), 1984. Sign, system and function. Papers of the first and second Polish — American Semiotics Colloquia. Berlin — New York — Amsterdam, Mouton.
- PORCHER, MARIE-CLAUDE, 1979. Systématique de la comparaison dans la poétique sanskrite. = *Poétique* 38. 175–197.
- POREBSKI, MIECZYSLAW, 1972. Myślenie strukturalne w badaniu sztuki. = *Teksty* 1. 1: 36–52.
- ROLIN-JANZITI, JEANNE, 1981. Le système générateur dans *Molloy* de Samuel Beckett. = *Lingua e stile* 16. 1981. 255–270.
- ROSENGREN, KARL ERIK, 1968. Sociological Aspects of the Literary System. Stockholm, Natur och Kultur.
- SCHMIDT, SIEGFRIED J., 1989. Az empirikus irodalomtudomány EIT: új paradigma. = *Helikon* 35. 23–41.
- SCHMIDT, SIEGFRIED J., 1989. Die Selbstorganisation des Sozialsystems Literatur im 18. Jahrhundert. Frankfurt/M., Suhrkamp.
- SCHMIDT, SIEGFRIED J., 1991. Literaturwissenschaft als interdisziplinäres Vorhaben. Siegen, LUMIS.
- SCHWANITZ, D., 1990. Systemtheorie und Literatur. Ein neues Paradigma. Opladen, Westdeutscher Verlag.
- SHAVIT, ZOHAR, 1978. Translation of Children's Literature as a Function of its Position in the Literary Polysystem. = *Modern Realistic Stories for Children and Young People*. Ed. R. Majonica. München, IBBY.
- SHAVIT, ZOHAR, 1980. The Ambivalent Status of Texts: The Case of Children's Literature. = *Poetics Today* 13. 75–86.
- SHAVIT, ZOHAR, 1986. Poetics of Children's Literature. Athens — London, U. of Georgia P.
- SHEFFY, RAKEFET, 1990. The Concept of Canonicity in the Polysystem Theory. = *Poetics Today* 11. 3. 511–522.
- STIERLE, KARLHEINZ, 1975. Text als Handlung. Perspektiven einer systematischen Literaturwissenschaft. München, Fink.
- Соштек, Тереза, 1986. Функционирование эксемплум в системе ретиорики старожужней. = *Памятник Литераски* 1. 45–51.

- TINYANOV, JURIJ, 1981. Az irodalmi fejlődésről. = Jurij Tinyanov: Az irodalmi tény. Bp., Gondolat 26–39.
- TINYANOV, JURIJ, 1981. Az irodalmi tény. = Jurij Tinyanov: Az irodalmi tény. Bp., Gondolat 5–25.
- TINYANOV, JURIJ, 1981. Dosztojevszkij és Gogol. = Jurij Tinyanov: Az irodalmi tény. Bp., Gondolat 40–73.
- TÖTÖSSY, STEVEN, 1992. Systemic Approaches to Literature. An Introduction with Selected Bibliographies. = Canadian Review of Comparative Literature March/June 21–93.
- TOURY, GIDEON, 1980. In Search of a Theory of Translation. Tel Aviv, Porter Institute.
- TOURY, GIDEON, 1995. Descriptive Translation Studies and Beyond. Amsterdam, John Benjamins.
- UEDING, GERT, 1991. Rhetorik zwischen den Wissenschaften: Geschichte, System, Praxis als Problem des "Historischen Wörterbuchs der Rhetorik". Tübingen, Niemeyer.
- VIALA, ALAIN, 1985. Naissance de l'écrivain. Sociologie de la littérature à l'âge classique. Paris, Minuit.
- WALIGÓRA, JERZY, 1985. Młodopolski dramat historyczny. Zarys rekonstrukcji systemu gatunkowego. = *Ruch Literacki* 26. 3. 197–211.
- WEBER, N., 1992. Literatur als System. Zur Ausdifferenzierung literarischer Kommunikation. Opladen, Westdeutscher Verlag.
- WERWEYEN, THEODOR — WITTING, GUNTHER, 1979. Die Parodie in der neueren deutschen Literatur. Eine systematische Einführung. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- WHITE, PATTI, 1992. Gatsby's party: the system and the list in contemporary narrative. West Lafayette, Ind., Purdue University Press.
- YACHNIN, PAUL, 1991. Doctor Faustus and the Literary System: A Supplementary Response to Paul Budra. = *Connotations: A Journal for Critical Debate* 1. 1. 74–77.
- YAHALOM, SHELLY, 1984. Le système littéraire en état de crise. Contacts intersystémiques et comportement traductionnel. = *Poetics Today* 2. 4. 143–160.
- Заренков, Н. А., 1976. Лекции по теории систематики. Москва, МГУ.
- ZSIRMUNSZKIJ, VIKTOR M., 1981. A poétika feladatai. = Viktor M. Zsirmunszkij: Irodalom, poétika. Bp., Gondolat 220–274.

A többrendszerűség elmélete

1. Rendszer és többrendszerűség a modern funkcionalizmusban. A statikus és a dinamikus
2. Többrendszerűség. Folyamat és művelet
 - 2.1. A többrendszerűség általános tulajdonságai
 - 2.2. Dinamikus rétegződés és rendszerszerű művek
 - 2.2.1. A kanonizált és a nem kanonizált rétegek
 - 2.2.2. A rendszer, a játéktár (repertoire) és a szöveg
 - 2.2.3. A statikus és a dinamikus kanonicitás
 - 2.2.4. Elsődleges és másodlagos típusok
- 2.3. Belső és külső kapcsolatok
 - 2.3.1. Belső kapcsolatok
 - 2.3.2. Külső kapcsolatok
- 2.4. Stabilitás és instabilitás. Rendszerhegyek.

1. RENDSZER ÉS TÖBBRENDSZERŰSÉG A MODERN FUNKCIONALIZMUSBAN.

A STATIKUS ÉS A DINAMIKUS

Az az elképzelés, hogy a szemiotikai jelenségeket, azaz a kommunikáció jelek által vezérelt emberi modelljeit (mint például a kultúrát, a nyelvet, az irodalmat, a társadalmat) sokkal pontosabban érthetjük meg és könnyebben tanulmányozhatjuk, ha rendszernek tekintjük, semmint ha különálló elemek halmazaként, a jelen legtöbb humán tudományának vezető gondolatává vált. Tehát az adatok pozitívista összegyűjtését, melyet jóhiszeműen empirista alapokra helyeztek, és anyagi *szubsztanciájuk* alapján elemezték őket, felváltotta a *relációk* analízise révén történő funkcionalista megközelítés. Amint a különféle szemiotikai egységeket rendszerként szemlélték, lehetőség nyílt a működésükkel kapcsolatos hipotézisek felállítására. Ezt követően minden adott volt ahhoz, hogy megvalósulhasson az, amit a modern tudomány fejlődése során végső célnak tekintettek, jelesül, hogy ne lajstromozzák, illetve osztályozzák a jelenségeket, hanem a sokféleségüket és összetettségüket szabályozó törvényeket derítsék fel. Mivel a prefunkcionalista megközelítések aligha kísérelték meg ilyesféle törvények felderítését, melyeket korábban „jelenségként” fogtak fel (vagyis a vizsgálat/tanulmányozás tárgyaiként), így valójában nincsenek fedésben a „jelenséggel”, hisz annak létét csupán a funkcionalista megközelítés feltételezhette. Így aztán a rendszerszemlélet nem csak azt tette lehetővé, hogy megfelelő módon számításba vegyék a már „ismert” jelenségeket, hanem azt is, hogy teljességében felfedezzék az „ismeretleneket”. Ezenkívül azok az ismert adatok, melyekről sosem gondolták volna, hogy összefüggésbe hozhatók egy bizonyos „ténnyel” álta-

lában kapcsolatban álló adatokkal, mára jelentősegteljesekké váltak az adott „tényre” nézve. A funkcionalizmus alaposan megváltoztatta mind szerkezetében, mind a módszerek tekintetében, kérdéseiben és válaszaiban is az összes olyan tudományt, melybe bevezették. Mégis, hiába a közös előfeltételek, a funkcionális megközelítés sosem volt teljesen egységes. Nagyjából két különböző és *összeegyeztethetetlen* program van érvényben. Sajnos, ezt nem mindig értették meg, s ezzel elég sok kárt okoztak a különféle szemiotikai tudományok fejlődésének. Azzal, hogy nem sikerült ezek között a programok között különbséget tenni, nemcsak hibás képet festettek a saját elképzeléseik tartalmáról, hanem megnehezítették annak megértését is, mit szándékoztak alapvetően külön-külön megvalósítani. Szomorú, hogy míg a modern szemiotikai tradíció bizonyos része számára ez a helyzet elcsépelt közhelynek számít, még a „szakmabeliek” szájából is mindennapos a szituáció pontatlan bemutatása. A programokat a „statikus rendszerek elméleteként”, illetve a „dinamikus rendszerek elméleteként” fogom említeni. Hiba volt a statikus rendszerek elméletét az egyedüli „funkcionális” vagy „strukturális” megközelítésként meghatározni (egyébként általában úgy hivatkoznak rá, mintha Saussure tanítása volna). Saussure írásaiban és a saussure-i hagyományt követők munkáiban a rendszer kapcsolatoknak olyan statikus („szinkrón”) hálójaként fogalmazódik meg, melyben minden adat értéke egyenlő a konkrét relációban betöltött szerepével. Míg tehát egyfelől fény derült a részek funkciójára, másfelől az ezeket vezérlő szabályokra, aligha akad magyarázat a változásokra és a változatokra. Az időbeli egymásutániség tényezőjét (a „diakroniát”) így kiküszöbölték a „rendszerből”, és úgy döntöttek, hogy a funkcionális hipotézis területén kívül helyezkedjék el. Ezért aztán rendszeren kívülnek nyilvánították, és – mivel kizárólagosan a rendszerek történeti szemléletével azonosították –, gyakorlatilag kiűzetett a nyelvészet területéről. Magától értetődőek az adatok mechanikus összegyűjtését felváltandó rendszerfogalom bevezetéséből származó előnyök. Még az sem teljességgel igazolhatatlan, hogy – amint ez meg is történt –, a rendszert leegyszerűsítsék egy ahisztórikus, időn-kívüli nézőpontra. Saussure idejében a nyelvészet a történeti változásokat érintő erős összpontosításával enyhén szólva nem éppen rendszerszerű feltételek mellett működött. Ezzel kétségtelenül nem az elé állítottak akadályt, hogy felfedezzék a különböző korok nyelvállapota miképp tér el egymástól, hanem elsősorban az elé, hogy rájöjjenek, miként működik a nyelv. Ennek a leegyszerűsítésnek a segítségével az absztrakció megfelelőbb fokát érhették el, és a nyelv működésének alapvető mechanizmusait leleplezhették. Természetesen egy ilyen absztrakt modell szemszögéből az adott időben egy rendszeren belül jelentkező különféle alternatívák egyidejűleg lehetséges jelenlétét nem szükségképp kell figyelembe venni, ha ezek elvileg leegyszerűsíthetők. Amint ez más területek vizsgálata során köztudottá vált (pl. a termodinamika kutatásakor), módszertani megfontolásból sokkal hatékonyabb egy zárt rendszer felállításával kísérletezni. Így szemlélve, a statikus megközelítés valóban megvalósítja önnön végső célját. Ám de, ha annak tekintjük, ami valójában nem, nevezetesen olyan modellnek, mely a rendszer adott időben érvényesülő működési feltételeinek szigorúbb magyarázatát célozza meg, megzavarhatja a tudományos kutatást. Tisztán

elkülönül az a kísérlet, mely a rendszernek az idő területén kívül eső vezérlőelveiről kíván számot adni, s az, amely arról szándékozik beszámolni, hogyan működik mind „elvben”, mind „időben” a rendszer. Ha a historikus nézőpontot nem zárjuk ki a funkcionális megközelítésből, számos következtetést vonhatunk le. Először is be kell látnunk, hogy mind a szinkronia, mind a diakronia történeti jelenségek, ellenben az utóbbi kizárólagos megfeleltetése a történettel tarthatatlan. Következésképp, a szinkroniát nem lehet és nem szabad azonosítani a statikussággal, hiszen minden adott pillanatban több diakronikus sor működik a szinkrón tengelyen. Ennélfogva a rendszer egyfelől tartalmaz mind diakroniát, mind szinkroniát, másfelől ezek mindegyike különválasztva nyilvánvalóan szintén rendszert alkot. Másodsorban, ha a strukturáltság és a szisztematikusság gondolatát nem szükséges továbbá a homogenitás fogalmával azonosítani, a szemiotikus rendszer felfogható heterogén, nyitott struktúraként. Így hát igen ritkán találkozhatunk egyrendszerűséggel, míg szükségképp a többrendszerűség ural mindent, a többszörös rendszerek, a több rendszerből álló rendszerek, melyek metszik, illetve félig elfedik egymást, egyidejűleg használnak fel különféle alternatívákat, de azért felépített egészként működnek, melynek a tagjai függetlenek egymástól. Amennyiben a statikus, szinkronikus¹ megközelítés a genfi iskolától származik, a dinamikus megközelítés gyökerei az orosz formalista, valamint a cseh strukturalista iskola munkáiban találhatók. Szomorú, hogy a dinamikus rendszerről vallott elképzelésüket nagymértékben mellőzte mind a nyelvészet, mind az irodalomelmélet. A — tévesen értelmezett — szinkronikus megközelítés győzedelmeskedett. A laikusok és a „szakmabeliek” csekély kivétellel egyaránt még mindig azt vallják, hogy a „strukturizmus” egyenlő a statikussággal és a szinkronitással, az egynemű szerkezetekkel és az ahistorikus megközelítéssel.

2. TÖBBRENDSZERŰSÉG. FOLYAMAT ÉS MŰVELET

2.1. A többrendszerűség általános tulajdonságai

Az előzmények ismeretében világos, hogy a „többrendszerűség” fogalma több, mint terminológiai konvenció. A célja az, hogy explicitté tegye a rendszerfogalom dinamikus, heterogén voltát, szemben a szinkronikus megközelítéssel.² Következésképp, hangsúlyozza a metszésponatok sokféleségét, ennél fogva a felépítettségnek az

¹ Úgy tűnik, a „szinkronikus” fogalma megfelelőbb, mint a „szinkroné”, ha egyszer elfogadtuk, hogy a „szinkrón” nem egyenlő a „statikussal”.

² Ámbár nem hangsúlyozhatjuk eléggé, hogy nincs olyan, a „többrendszerűséggel” összefüggésbe hozható fogalom, mely mint olyan ne volna kapcsolatban a „rendszerrel”. Amennyiben a „rendszer” fogalmával kapcsolatban készek vagyunk elfogadni mind a zárt kapcsolatsor elgondolását (melyben a tagok értéküket a saját ellentétpárjukon keresztül kapják), mind a nyitott rendszer gondolatát (mely több egyidejűleg létező kapcsolathálóból áll), akkor a „rendszer” fogalma megfelelő és teljesen találó. Az a baj, hogy a megalkotott szakkifejezések hajlanak arra, hogy megőrizték régebbi fogalmi jelentésüket. Következésképp, új kifejezéseket kell alkotnunk, hogy nyilvánvalóvá tegyük a mögöttük meghúzódó fogalmi tartalmakat, és még akkor is így kell eljárunk, ha a régebbi kifejezéseink elvben kielégítőek volnának.

evvel járó nagyobb összetettségét. Nyomatékosítja azt is, hogy egy rendszer működéséhez nem szükséges posztulálni az egységességet. Ha egyszer felismertük a rendszerben rejlő történetiséget (nagy érdem ez a „valós világhoz” minél közelebb kerülő modellalkotás szemszögéből), megakadályozzuk a történeti tárgyak transzformációját egy sor egymástól teljességgel független ahistorikus eseménybe. Mivel egy nyitott rendszert bevallottan nehezebb kezelni, mint egy zártat, a kimerítő elemzés szintje sokkal behatároltabb lehet. Talán több helyet foglal majd el a „zűrzavar”, és a „rendszeres” (systemic) fogalmát többé nem keverik össze a „módszeressel” (systematic). Ezek a statikus rendszer szempontjából bizonyára „hátrányok”. De szó sincs erről, ha a dinamikus rendszerek elmélete felől nézzük. Valóban, a szinkronitás foglalkozhat a funkció és a működés általános fogalmával, de képtelen számot adni a nyelv működéséről vagy más szemiotikus rendszerről az *idő* egy specifikus tartományában. Persze a társadalom kultúrájának sokféleségét leegyszerűsítetjük csupán az uralkodó osztályra, de akkor figyelembe kell vennünk, hogy ez egyszer nem ragadjuk meg az idő tényezőt (azaz a változás lehetőségét, és az ezt vezérlő mechanizmusokat). A kultúra sokféleségének akutsága talán „kitapinthatóbb”, hogy úgy mondjam, olyan esetekben, mikor az adott társadalom két- vagy többnyelvű (az állítás általános volt egészen mostanáig a legtöbb európai közösségre). Az irodalom területén például ez olyan helyzetben mutatkozik meg, mikor a közösség két (vagy több) irodalmi rendszer birtokosa, mondhatni két „irodalma” van. Az irodalmároknak természetesen sokkal „kényelmesebb” úgy áthidalni ezt a problémát, hogy mellőzve az egyiket, csupán a másik tanulmányozására szorítkoznak. Voltaképp általános gyakorlat ez az irodalomtudományban. És képtelenség eltúlozni, mennyire inadekvát az eredménye.

Azonban a többrendszerűség hipotézise pontosan ilyen esetekkel kíván foglalkozni, hozzávéve a legkevesbé nyilvánvalóakat is. Tehát nem csak lehetővé teszi a korábban észrevétlen vagy nyíltan elutasított tárgyak (tulajdonságok, jelenségek) szemiotikai kutatásba való integrációját, hanem az efféle integráció előfeltételé is válik, bármely szemiotikai mező helyes megértésének *sine qua non*-jává. Ez azt jelenti, hogy a köznyelvre nem lehet magyarázatokat adni anélkül, hogy a nem-köznyelvi változatok kontextusába helyeznénk, a gyermekirodalmat nem tartjuk sui generis jelenségnek, csak ha a felnőtt irodalommal kapcsolatba hozzuk, a fordított irodalmat nem választjuk szét az anyanyelven írt irodalomtól, az irodalmi tömegárut (a krimet, a szerelmesregényeket stb.) nem vetjük el egyszerűen mint „nem-irodalmat”, hogy kitérjünk a felismerés elől, miszerint ezek és az „individuális” irodalom kölcsönös függnek egymástól.

Továbbá triviálisnak tűnhet (mindemellett különös figyelemre tarthat igényt), hogy a többrendszerűség hipotézise elveti az értékítéletet, amennyiben az a vizsgálat tárgya *a priori* kiválasztásának kritériuma. Különösen hangsúlyoznunk kell ezt az irodalomtudomány kapcsán, ahol még mindig összekuszálódik a kritika és a kutatás. Ha elfogadjuk a többrendszerűség hipotézisét, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy az irodalmi többrendszerűség történeti vizsgálata nem szorítkozhat az úgynevezett „remekművekre”, még akkor sem, ha néhányan úgy tartják, elsősorban e művek vizsgálata képezi az irodalomtudomány *értelmét*. Az effajta elitizmus éppúgy nem

összeegyeztethető az irodalom történetiségével, ahogy a világtörténelmet sem ábrázolhatjuk többé királyok és hadvezérek színes életrajzai sorozatával. Azaz, minthogy a tudósok elkötelezték magukat az irodalmi mechanizmusok felderítésére, úgy tűnik, nem tudunk elsiklani a felismerés felett, miszerint bármely korszakról alkotott bármiféle uralkodó értékítélet maga is szerves része a mechanizmusnak. Nincs olyan tudományterület — akár kevésbé, akár szigorúan véve „tudományos” —, amely ízlésítéletek szerint választhatná tárgyát.

Ha kizárjuk azt, hogy ízlésítélet révén válasszuk tanulmányozandó tárgyainkat, ez nem jelenti sem az egyéni „értékek”, sem általában az értékelés kirekesztését. Ezek aktív tényezők, melyekkel számolnunk kell, semmiféle tudományterület nem törekszik kizárásukra. Az efféle értékelő normák vizsgálata nélkül egyetlen humán rendszer viselkedését sem érthetjük meg. Így hát ez az a pillanat, mikor mindenkit óva szeretnék inteni attól, hogy félreértelmezze érvelésemet: nem valamiféle naívan felfogott „objektivistá” program mellett teszek most hitet. Amint a következőkből nyilvánvalóvá válik, a kulturális normák tanulmányozása — bármely funkcionális rétegződési elméletről legyen is szó —, nagyon is az elméletek középpontjában helyezkedik el.

2.2. Dinamikus rétegződés és rendszerszerű művek

A heterogeneitás összeegyeztethető a funkcionalitással, amennyiben feltételezzük, hogy a látszólag összeférhetetlen elemek (részek vagy funkciók) ahelyett, hogy különálló elemekként (részekként vagy funkciókként) kölcsönös összefüggésbe kerülnének egymással, részben alternatív rendszereket alkotnak az egyidejűleg jelenlevő választási lehetőségekből. Ezek a rendszerek nem egyenrangúak; a hierarchiájuk a többrendszerűségben belül alakul ki. Amint ezt Tinjanov is állította, ez az a különböző rétegek között fennálló állandó harc, mely a rendszer (dinamikus) szinkrón állapotát konstituálja. Egy réteg győzedelmeskedése a másik fölött képezi a diakrón tengely változását. Ebben a centrifugális, illetve centripetális mozgásban a jelenségek útja a középponttól a periféria felé vezet, míg ezzel szemben más jelenségek kimozdulhatnak a centrum felé, és el is foglalhatják. A többrendszerűségben viszont nem muszáj egy központot és egy perifériát feltételeznünk, hiszen hipotézisünk szerint több efféle helyzet is létezik. Például elmozdulás következik be, mikor egy bizonyos elem (rész vagy funkció) áthelyeződik egy rendszer perifériájáról egy ugyanabban a többrendszerűségben elhelyezkedő, azzal határos rendszer perifériájára, s ezután elmozdul vagy sem ez utóbbinak a központja felé.

Gyakorta úgy kerülünk szembe az ilyen áthelyeződések eredményével, hogy vagy hagyományosan nem vesszük észre megtörténtüket, vagy figyelmen kívül hagyjuk eredetüket. Mivel a gyakorlatban az (egyrétegű) rendszert kizárólagosan a középponti réteggel azonosítják (azaz azzal, ahogy a hivatalos kultúra megjelenik *többek között* a köznyelvben, a kanonikus irodalomban, az uralkodó osztályok magatartásmintáiban). A perifériákat úgy tartják számon (ha egyáltalán figyelembe veszik),

mint kategórikusan rendszeren kívülieket, olyan véleményként, mely természetesen egybeesik a „kultúrába beleágyazott ember” „belső felfogásával” (vö. LOTMAN és mások, 1975.; VOEGELIN, 1960.). Ez a nézet számos fejleményt vont maga után. Először is, nem voltak tudatában a rendszeren belüli rétegek közötti feszültségeknek, és így az adatvariációk értéke (funkciója, „jelentése”) feltáratlan maradt. Ezek az adatok teljességgel ellentmondtak más, egyidejűleg jelenlévő adatoknak (ez utóbbiaknak a jelenlétét vagy a természetét persze figyelmen kívül hagyták). Másrészt, amint ezt már említettük, a változás folyamatára képtelenek voltak magyarázatot adni, a változásokat vagy a képzelet egyéni, alkotó szüleményeként indokolták, vagy „hatásokkal” magyarázták, melyet egyéni, gyakorta elszigetelt szintről eredeztettek (egy másik író, egy különleges mű stb.). Harmadrészt, a kézzelfoghatóan megjelenő változásokat (a változás folyamatától eltérően) nem lehetett értelmezni, mivel természetük rejtve maradt a kutató előtt. Nézzük csak példának okáért az író kreativitásának leegyszerűsítését olyan ködös fogalmakra mint a „képzelet” vagy az „ihlet”. E fogalmakat használva valóban lemondunk arról a lehetőségről, hogy kibogozzuk azt a sokszálú körülménykaszlat, mely között az író munkálkodik, melynek egyik része valamiféle megkötöttség, míg a másik a saját képessége, melynek segítségével új körülményeket teremt. Ő teremti alkotói terét, nem a tér alkotóját. Miért az átvitelre kerül sor elsőként, mik az okai a különféle átviteleknek, hogyan jelennek meg (mennek végbe), ezek azok a kérdések, mellyel a többrendszerűség elmélete egyre növekvő mértékben foglalkozik. Az ez iránti érdeklődés egyenes arányban nő azzal, amiképp növekszik azon példák száma, melyeket az elmélet görcsöve alá vetettek az utóbbi években. Egy biztos, a relációk, melyek a többrendszerűségen belül kialakultak, nemcsak a többrendszerűségen belüli folyamatokat magyarázzák, hanem az egész működés szintjén megjelenő procedurákat is. Azaz, a többrendszerűség kényszerítő ereje érvényesnek bizonyul a kiválasztás, a beavatkozás, a megerősítés, a kihagyás stb. menetében is, mikor a többrendszerűséghez tartozó tényleges (verbális vagy nem verbális) művekben megy végbe. Tehát azok, akik nem a meghatározott területeken lezajló folyamatok iránt érdeklődnek (mint a nyelv vagy az irodalom), hanem a művek „tényleges” létrejötte (például a nyelvi megnyilatkozás, az irodalmi szöveg) vonzza őket, nem tudják kikerülni annak a bizonyos többrendszernek a számbavételét, melynek termékével történetesen foglalkoznak. Természetesen, mikor csupán a hivatalosan elkönyvelt művekkel (a köznyelvi megnyilatkozásokkal, az irodalmi „remekművekkel”) foglalkoznak, a többrendszer kényszerítő ereje gyakorta nem tárható fel. Amiképp a kutatóknak nem sikerült észrevenniük egyfelől a felépített egészben rejlő kapcsolatot a szövegek és a sémák (tulajdonságok, jellemvonások) között (pedig erre az „egészre” vonatkoztak), másfelől pedig képtelenek voltak feltérképezni az alkotás során fennálló szándékot, úgy lett végső menedékük a helyi magyarázat. „Hiba”, „félreértelmezés”, „az imitáció helytelen volta” stb. — ezeket például a fordítások kapcsán szeretik alkalmazni.

2.2.1. A kanonizált és a nem-kanonizált rétegek

Úgy tűnik, Sklovszkij volt az első, aki az irodalmi rétegződés szempontjából fogalmat alkotott a szövegalkotás szocio-kulturális különbségeiről. Szerinte (1921., 1923.)³ az irodalomban bizonyos tulajdonságok kanonikussá válnak, míg másokat nem fogad be a kánon. Ebből a szémszögből a „kanonizálton” azokat az irodalmi normákat és munkákat (azaz, mind a sémákat, mind a szövegeket) értjük, amelyeket a kultúra hangadó körei legitimként elfogadnak, és azokat az alkotókat, akiknek a szembeötlőbb műveit a közösség megőrzi, hogy a történelmi örökség részévé válhassanak. Másrészt a „nem-kanonizált” azokat a normákat és szövegeket jelenti, amelyeket ezek a körök illegitimként elutasítanak, és azokat az alkotókat, akiket a közösség az évek során gyakorta elfeled (hacsak nem változtatják meg státuszukat). A kanonicitás tehát a szövegszerveződés semmilyen szintjének nem inherens tulajdonsága: nem a „jó” vagy a „rossz” irodalom eufemisztikus megfogalmazása. Az a tény, hogy bizonyos tulajdonságok bizonyos korszakokban hajlanak bizonyos státuszok köré rendeződni, nem jelenti azt, hogy ezek a tulajdonságok „lényegük szerint” valamely státuszra rendeltettek. Természetesen lehetséges, hogy maguk a kultúrába-ágyazott-emberek egy (vagy több) korszakban ezeket a különbségeket ekként fogják föl, de a történész csakis egy korszak normaalkotásának bizonyítékául használhatja az efféle ítéleteket.⁴

A kanonizált és a nem-kanonizált irodalom közötti feszültség univerzális. Minden kultúrában jelen van, hiszen rétegződöttség nélküli emberi társadalom egyszerűen még Utópiában sem létezik. Nincs a világon rétegek nélküli nyelv, ez akkor is így igaz, ha a rendszer normáit vezérlő uralkodó ideológiák kimondottan pusztán a kanonizált réteg figyelembe vételét teszik lehetővé. Ugyanez vonatkozik a társadalmi struktúrára, és mindenre, ami kapcsolatos ezzel az összetett jelenséggel. A hivatalos kultúra meglétének ideológiája (hogy az volna az adott társadalomban egyedül elfogadható), súlyos kulturális kényszert jelentett, nemzeteket taszigált a központsított oktatási rendszerbe, sőt, még az adott kultúrát tanulmányozó diák számára is ellehetlenítette azon dinamikus feszültségek felismerését és elfogadását, melyek a

³ Sklovszkij kései összegyűjtött munkáiban, az *O teorii prozy*-ban (1925.) újra felidézti néhány feltevését, melyet a *Rozanovban* (1921.) bocsátott útjára. (Különösen SKLOVSKIJ, 1925. 226-228. [németül: Sklovszkij, 1966. 163-165.; olaszul: Sklovszkij, 1976. 271-273.]) Eichenbaum híres értékelésében (EICHENBAUM, 1927e.; angol fordítás in: Matejka és Pomorska. 1971. 3–37.) nagyra becsüli Sklovszkijnek az irodalomtörténet elmélete megalkotása érdekében tett fáradozásait.

⁴ Itt (és más tárgyakban is) Sklovszkij terminológia használata aligha következetes. A *Rozanovban* és más írásaiban egyfelől a „nem-kanonizált”, másfelől a „fiatal” irodalom (vagy „vonal”; mladsaj *literatura* [linyija]) között ingadozik. Sőt, bár a „kanonizált” (kanonizirovannij) tűnik az oroszban a „legtermészetesebb” kifejezésnek, profán használatra sokkal helyénvalóbb, mint a „kanonikus” (kanonicseskij), de ez a különbség legalábbis néhány nyelvben, jelesül az angolban alig észrevehető. Míg a „kanonikus” azt sugallhatja (és sugallja is sok angolul vagy franciául publikáló kritikus esetében), hogy bizonyos jellemvonások inherens módon „kanonikusak” („canonical”, franciául „canonique”), a „kanonizált” („canonized”, franciául „canonisé”) tisztán aláhúzza, hogy ez az állapot eredménye valamiféle cselekedetnek, tevékenységnek („act[ivity]”), melyet egy bizonyos anyagon üznek. Nem fákad eredendően „magának” az anyagnak a természetéből. Ezért ajánlanám, hogy ragaszkodjunk Sklovszkij gyakorlatához más európai nyelvben is.

hatékony fennmaradás érdekében működnek a kultúra medrében. Amiképp a természetes rendszernek szüksége van például hőszabályozásra, úgy igényli a kultúrában fennálló rendszer a kiegyensúlyozó szabályozást, nehogy összezuhanjon, vagy eltűnjön. Ez a kiegyensúlyozó szabályozás a rétegződések mentén található ellentétekben jelenik meg. Elég valószínű, hogy bármely rendszer kanonizált játéktára bizonyos idő eltelté után unottá kopik, hacsak nem kel bírokra vele nem-kanonizált párja, s ezzel előáll a fenyegetettség réme, hogy emez felváltja azt. A kanonizált játéktár a nyomásnak engedni kénytelen, s szükségképp megváltozik. Ez garantálja a rendszer fejlődését, ami megóvásának egyetlen eszköze. Másfelől, mikor ez a nyomás nem áramolhat szabadon, gyakorta tanúi lehetünk vagy a rendszer fokozatos elhagyásának (ez történt példának okáért a latin különféle újlatin nyelvek általi felváltásakor), vagy pedig egy forradalom kivívta teljes összeomlásának (az uralkodó rend bukása, esetleg az azidáig őrzött minták teljes eltűnése stb.).

Úgy tűnik, ha nincsen „szubkultúra” (népszerű irodalom, népszerű művészet vagy bármilyen értelemben vett „alacsony kultúra”), illetve ha tilos nyomást gyakorolni a kanonizált kultúrára, akkor aligha jöhet létre pezsgő kanonizált kultúra. Ha az erős „szubkultúra” nem sarkallja, a kanonizált tevékenység bármely formája fokozatosan megbénul. A dermedés első lépcsője a különféle játéktárban tapasztalható mind több korlát felállításában mutatkozik meg, vagy a sztereotípiák egyre növekvő használatában. A rendszer szempontjából a megkövesedés a működési zavar egyik formája. Bizonyos idő elteltével képtelen felvenni a versenyt annak a társadalomnak a változásra való igényével, amelyben működik.

Ha ezt az alkalmatlanságot úgy fogjuk fel, mint aminek a kultúra nem-kielégítő-voltához van köze (ezt a fogalmat eddig még alig-alig fejtettük ki), akkor ennek számtalan megmutatkozása lehetséges. Az emberi kultúra egyik fő szervezője — az irodalom — esetében ez nem feltétlen jelenti azt, hogy az azonnali szétesés a küszöbön állna. Az irodalom mint szocio-kulturális intézmény mindörökké fennállhat, de „kielégítő-voltának” fokát könnyen megítélhetjük a kultúrában betöltött szerepével. (Például a kultúra perifériájára taszítottság bizonyosság lehet az efféle inadekvátságra.)

Rendszerint a többrendszerűség egészének központja azonos a legnagyobb tekintélynek örvendő kanonizált játéktárral. Ez az a csoport tehát, amely azt a többrendszert irányítja, amelyik végleg meghatározza egy bizonyos játéktár kanonicitását. Ha egyszer a kánont meghatározták, az efféle csoport vagy csatlakozik a maga által kanonizált tulajdonságokhoz (ezáltal később ellenőrzése alá vonhatja a többrendszert), vagy ha szükséges, megváltoztatja a kanonizált tulajdonságok játéktárát annak érdekében, hogy fenntarthassa ellenőrző szerepét. Másfelől, ha sikertelen vagy az első, vagy a második eljárás, ezesetben mind a csoportot, mind az általa képviselt kanonizált játéktárat elveti egy másik csoport, hogy ezután maga mozdulhasson a központ felé egy másik játéktárat kanonizálván. Azok, akik még mindig megpróbálnak csatlakozni az elmozdított kanonizált játéktárhoz, ritkán vehetik be a többrendszer központjának várát, rendszerint a periférián találják magukat, s a hivatalos kultúra hírvivői csak becsmérelve, epigonként említik őket. A többrendszerek megmerevedhetnek, így az „epigonok” mégis hosszú időre fenntarthatnak egy intézményesített

játéktárat, így voltaképp (a rétegződés szempontjából) azonossá válnak az eredeti csoporttal, a játék kezdeményezőjével.

2.2.2. A rendszer, a játéktár és a szöveg

A (több)rendszerben a játéktár része, hogy a kanonicitás minél konkrétabb módon megmutatkozzon. Míg a játéktár vagy kanonizált, vagy nem-kanonizált, addig a rendszer, amihez a játéktár tartozik lehet központi vagy periférikus. Természetesen, mikor a központi rendszer nyújt otthont a kanonizált játéktárnak, akkor röviden (attól a pontatlanságtól tehát eltekintve, amiképp bevezettük e fogalmakat a közhasználatba) beszélhetünk kanonizált és nem-kanonizált játéktárakról. A játéktárat itt olyan törvények és elemek halmazaként képzeljük el (lehet különálló, kapcsolt vagy teljes modell), amely a szövegalkotást irányítja. Míg ezen törvények és elemek közül némelyek talán a világirodalom kezdete óta univerzálisan érvényesek, nyilvánvaló, hogy számos törvény és elem ki van téve a különböző korszakok és kultúrák körülményeiben bekövetkező változásoknak. Az irodalmi (vagy bármely más szemiotikai) rendszer harcainak kimenetele a játéktár helyi és időleges szakasza. Azonban nincs semmi magában a játéktárban, amely képes lenne meghatározni, melyik része lehet (vagy lehet majd) kanonizált. Ugyanígy, a nyelvben sem a nyelv repertoárja határozza meg, mi válik köznyelvivé, mi az elegáns vagy a durva használat része, s mi a szleng. A nyelvi rendszer felelős ezért, vagyis a társadalomban működő azon tényezők összessége, amelyek a nyelvi megnyilatkozások előállításában és befogadásukban működnek közre. Tehát ezek a rendszerkapcsolatok határozzák meg az adott nyelv adott elemeinek (tulajdonságainak, jellemvonásainak) státuszát. Ezért bizonyos jellemvonások együttesének kiválasztása bizonyos státuszú csoport befogadása érdekében, magának az együttesnek a szempontjából külsődleges. Hasonlóképp, bármely irodalmi játéktár státuszát a (több)rendszerben elnyert kapcsolatai határozzák meg. Természeteszerűleg, a kanonizált játéktárat vagy a fenntartó, vagy az újító elit támogatja, ezért azon kulturális minták által behatárolt, melyek a viselkedését irányítják. Ha a kifinomultság és a különtség (vagy épp ellenkezőleg, az egyszerűség és a konformizmus) kívánatos az elit számára, mert ez elégti ki ízlését, ezzel kontrollálhatja a kulturális rendszer központját, akkor a kanonizált játéktár ezekhez a jellemvonásokhoz kapcsolódik majd olyan szorosan, ahogyan csak lehet.

Így ebben a megközelítésben az „irodalom” sem szövegek sorozataként, sem szöveg-együttesként (ami sokkalta modernebb megközelítés volna), sem játéktárként nem képzelhető el. A szövegek és az eszköztárak az irodalomnak csupán részleges megjelenési formái, megnyilvánulás, melynek viselkedését nem magyarázhatjuk a szerkezetével. Az irodalmi (több)rendszer szintje az, ahol viselkedésük kifejezhető.

Nem kétséges, hogy a szövegek az irodalmi rendszer legszembetűnőbb produktumai, legalábbis történelmének számos korszakában.⁵ Nyilvánvaló, hogy a cselekedé-

⁵ Nehéz ledöntenünk időimádó bálványunkat, így csak az tűnik természetesnek, ha biztosra vesszük, hogy a szövegek előállítása és befogadása mindig is az „irodalom” legfontosabb tevékenysége volt. Pedig

tek végtermékeit vesszük figyelembe, a fogyasztót távolról sem a termék előállítását irányító tényezők kötik le, érdeklődésének középpontjában egyedül az ipari termék áll. Azért mégis világos, ha valakit az ipar mint komplex tevékenység érdekel, csupán a termékek figyelembevételével nem képes az egészét kimerítően elemezni, még akkor se, ha úgy tűnik, a működés egyedüli *értelme* a termékekben rejlik. Az irodalom rendszerében a szövegek sokkal inkább a kánonképződés folyamatának eredményei, mintsem hogy szerepet játszanának magukban a folyamatokban. Csak bizonyos minták képviselőinek szerepében jelentenek a szövegek aktív tényezőt a rendszerkapcsolatokban.

2.2.3. *A statikus és a dinamikus kanonicitás*

Fontos tehát, hogy különbséget tegyünk a „kanonicitás” kifejezés két használata között, mivel egyik a szövegek szintjére utal, míg a másik a modellekére. Hisz más bevezetni egy szöveget az irodalmi kánonba, és más a modelljén keresztül bevezetni valamely játéktárba. Az első esetben (amelyet statikus kanonicitásnak nevezhetünk) az adott szöveget végleges formába öntött műként fogadják el, és behelyezik azon felszentelt szövegek sorába, amelyeket az irodalom (a kultúra) meg kíván őrizni. A másik esetben (amelyet dinamikus kanonicitásnak nevezhetünk) az adott irodalmi modellnek sikerül a játéktáron keresztül a rendszerben produktív alkotóelemként meghatározni önmagát. A kanonicitás e formája a rendszer dinamizmusában döntő fontosságú. Sőt, valójában a kanonizáció e formája képezi a kánont, amelyre ezért úgy tekinthetünk, mint a kánonképzés körüli harc túlélőinek egy csoportjára. Valószínűleg a legszembevetőbb termékei ezek az adott, sikeresen megalkotott modellnek. Természetesen bármely kanonikus szöveg bármely pillanatban visszaforgatható a játéktárba, hogy ismét kanonizált mintává válhasson. Azonban, ha egyszer visszamelték, többé mint véglegesített mű nem léphet a színre, csak instrukciók lehetséges sorozataként, azaz mintaként. A tény, hogy a mű egyszer kanonizált volt, majd kanonikus lett (vagyis felszentelték), lehet, hogy előnyére válik, lehet, hogy nem, szemben a nem-kanonikus művekkel, amelyeknek mindaddig semmiféle szerepük nem volt.

Vita tárgya, hogy egy rendszer talán jobban boldogul, ha kánon képződik benne, mint ha nem. Úgy tűnik, hogy a statikus kánon elsődleges feltétele minden rendszernek, amely arra számít, hogy a kultúrában különálló tevékenységként is-

bizonyos korszakokban a szöveg igencsak marginális volt szemben az irodalmi rendszer más tevékenységeivel, mint például az író, vagy a különböző formákban megjelenő valamiféle „totális esemény”. Szeretnék rámutatni, hogy a régi szövegek (és minták) védelme többnyire részleges közönyre utal, és nem szükségképp jelenti a rájuk irányuló rendkívüli érdeklődést. Ha a szövegeket elég hosszan próbálják a feledéstől megóvni, szép fokozatosan az „irodalom” marginális részeivé válnak. (Természetesen szövegrészeket, mint például sorokat, strófákat, kiszedegetett kifejezéseket idézhetnek, sőt még mély tisztelet is övezheti ezeket, de ebben az esetben különválnak eredeti [kon]textusuktól.)

merjék fel.⁶ (6.) Az is nyilvánvaló, hogy magasabb fokon a szövegalkotók (az írók) harcolnak azért, hogy a szövegüket mint olyat felismerjék és elfogadják. De még maguknak ezeken az íróknak is valójában az számít, hogy a szövegeiket megjelenítésként, egy adott modell sikeres aktualizációjaként fogadják el, amelyet majd követni fognak. Borzalmas csalódásként érintené az írókat, ha konkrét műveiket elfogadnák bár, de irodalmi mintáikat elvetnék. Ez az ő szempontjukból azt jelentené, hogy irodalmi produktivitásuknak vége, jel volna arra nézvést, hogy hatásuk és hatékonyságuk csorbát szenvedett. Ha valakiről elismerik, hogy nagy író, ám elutasítják mint az élő irodalom modelljét, ebbe a helyzetbe nem képes egy – a játékban résztvevő – író se közönyösen beletörődni. Írók, akik pozíciójukat világosan látták, s akik ügyesebben tudták helyzetüket kicselezni, mindig megpróbálták változtatni az efféle szituáción, ha történetesen hasonló helyzetben találták magukat. Borisz Eichenbaum bemutatta (1927 b., 1929., 1928/31. [angolul EICHENBAUM, 1971.]), hogyan reagált Tolsztoj az irodalmi modelljei elutasítására (míg mind a szövegei, mind a személyes pozíciója a történeti kánonban biztosítva voltak) annak révén, hogy élete során számos esetben vezetett be teljesen különböző irodalmi mintákat. Sokban hasonlít ehhez August Strindberg irodalmi karrierje, akinek többször sikerült megmaradnia a termékeny kanonizált repertoár központjában azzal, hogy áttért egy modell-sorról egy másikra. Más írók (talán a többség), általában egész irodalmi pályafutásuk során egy mintához ragaszkodnak. Bár a korábbiaknál tökéletesebb szövegeket alkothatnak (a saját megegyező modelljeikhez képest) elveszthetik a kortárs irodalomban kivívott pozíciójukat (ami nem szükségképp jelenti olvasótáboruk elvesztését, amely ezáltal velük mozdul az irodalmi rendszer központjából a perifériára). Ez kézzelfogható bizonyítéka annak, hogy az írók nem a műveiken mint olyanokon keresztül nyerik el pozíciójukat az irodalmi rendszerben. Lehet, hogy a centrum új birtokosa nem fogja megtagadni a régebbieket (a statikus kánonban elfoglalt helyüket), ugyanakkor mint új szövegek alkotására alkalmas modelleket elutasíthatja őket. Azonban korábban ez az elutasítás (legalábbis kezdeti formájában) maga után vonta a trónfosztott írók elvetését is, azaz a kánonbeli szövegeikét úgyszintén.

2.2.4. Elsődleges és másodlagos típusok

Amint ezt már korábban említettük (2.2) az átvitelek szükségképp kapcsolatban állnak sajátos műveletekkel, amelyek kényszerítő erővel bírnak a közreműködő tulajdonságokra. Más szóval, az átvitel (transfer) kölcsönös összefüggésben áll a transzformációval. A különféle műveletek néha meghatározhatók mint az átvitel előfeltételei, más esetben pedig világos, hogy az átvitel végeredményeiként tekintendők. Hogy az egyikről vagy a másíkról van-e szó, az a többrendszer sajátos állapotától függ, és attól, fel tudunk-e fedezni néhány általános szabályt, mely kölcsönösen összefügg az átvittel és a transzformációval. Kezdetben nem igazán

⁶ Számos, a kultúrával foglalkozó tanulmányban jelenlevő feltevés. A legutóbbiak közül ld. SEGAL 1982 és SHEFFY 1985, ahol ezt a tárgyat a legeredetibb és leggyümölcsözőbb módon tárgyalják.

világos, hogy két különálló alapelv működik közre, mivel ezek a műveletek belső kapcsolatban állnak a tárgyalt folyamatokkal, s mivel a nyelvtörténet vagy az irodalomtörténet néhány korszakán keresztül majdhogynem megszakítás nélkül képesek voltak együttműködni bizonyos rétegekkel. Bizonyos szempontból igencsak felcserélhetőeknek tűnnek. Azt hiszem, korábbi munkáimban így festettem le a dolgokat, de a „Még egyszer a többrendszer hipotéziséről” című dolgozatomban már explicit módon helyesbítettem (EVEN-ZOHAR, 1978. 28-35.). Minthogy a folyamatokat irányító alapelv részt vesz az átvitelben (és általában a többrendszer rétegződésében), javasoltam az „elsődleges” és „másodlagos” típusok felvételét (1974., 1978. 14-20.). De mivel az általam ténylegesen elemzett irodalmi korpusz azt mutatta, hogy az „elsődleges” típusok kizárólagosan a kanonizált játéktárban szeretnek megjelenni (és a „másodlagosak” a nem-kanonizáltban), ezért használni kezdtem az „elsődleges rendszer” kifejezést az „elsődleges típusokkal rendelkező kanonizált játéktár” esetében. Nem bizonyult megfelelő gyakorlatnak, mivel a tárgyalt témát nem világítja meg, sőt, nemcsak homályos, de helytelen is, mikor nem azoknak a korszakoknak a vizsgálatára kerül sor, melyekkel akkor foglalkoztam. (Vö. YAHALOM, 1978., 1980.; DRORY, 1988.).

Az elsődleges és a másodlagos szembenállása a játéktár újító szándéka és konzervativizmusa közötti fennálló ellentét. Mikor a játéktár már megalapozott, s minden belőle levezethető modellt teljességgel a tár kívánalmai szerint megalkottak, akkor konzervatív játéktárral (rendszerrel) állunk szemben. Minden egyéni műve (nyilatkozata, szövege) nagy valószínűséggel előre megjósolható, s minden, ami eltérő szörnyűségesnek lesz nyilvánítva. Ennek az állapotnak a termékeit „másodlagosnak” nevezem. Másfelől, a játéktár új elemek bevezetésének segítségével történő növelése és átrendezése (aminek következtében a művek kevésbé lesznek kiszámíthatóak) az újító szándékú játéktár (és rendszer) kifejeződései. Az általa nyújtott modellek az „elsődleges” típusból valók: működésük előfeltétele a megalkotott minták (vagy elemeik) diszkontinuitása. Természetesen, ez teljességgel történeti fogalom. Ha elég hosszan fennáll, egy „elsődleges” modellnek sem tart soká – egyszer már bebocsátást nyervén a kanonizált rendszer centrumába –, hogy „másodlagossá” váljék. Az elsődleges és másodlagos választási lehetőségek közötti harc a rendszer fejlődése számára éppoly meghatározó, mint a rendszeren belül található magas és alacsony rétegek közötti feszültség (és harc). Természetesen változás csak akkor következik be, mikor az elsődleges modell előbb a játéktárban válik dominánssá, majd ezt követően a (több)rendszerben is: állandósulása stabilizációra és új-konzervativizmusra utal. Általában a fennmaradást a maga sajátos törvényszerűségei irányítják. Eddig tehát nem volt lehetőség arra, hogy akár egyetlen elsődleges modell esetében megfigyelhessük az állandósulás folyamatát az ezt kísérő strukturális módosulások nélkül, amelyeket ad hoc módon „egyszerűsödésnek” nevezhetünk. Ez nem jelenti azt, hogy az elsődleges modellek mesterkéltbbek lennének, mint a másodlagosak, csupán arról számol be, hogy állandósulásuk során, és a másodlagos modellekben, amelyek végül előbukkanak belőlük, a redukció folyamata lép életbe. Például a heterogén modellek homogén modellekbe transzformálódnak: az ugyanabban a struktúrában

található összeegyeztethetetlen minták (például a különféle „kétértelműségek” [ambiguity]) száma csökken, a komplex kapcsolatokat fokozatosan felváltják a kevésbé összetettek, és így tovább. Természetesen fordított művellettel van dolgunk, mikor egy másodlagos modell működésébe úgy avatkoznak be, hogy lényegében transzformálják egy elsődlegesbe.

Amint erre már rámutattam, a kanonicitás nem feltétlen esik egybe az elsődlegességgel, bár újabban (azaz a romantika óta) ez a helyzet állhatott elő. Fontos tehát felfednünk a kanonicitás és az újítás között létrejövő kapcsolatok fajtáját. Minél többet vizsgáljuk ezen fogalmak segítségével az irodalmat, annál nyilvánvalóbbá válik, hogy általános szemiotikai mechanizmussal állunk inkább szemben, mintsem valamiféle kizárólagosan irodalmi jellegű folyamattal. Amint a rendszereket az azokat ellenőrzők irányítják, hogy milyen eszközökkel harcolnak majd irányító szerepükért, ez a rendszer ellenőrzésében elért relatív hatékonyságuktól függ. Következésképp, mikor az ellenőrzés csak „változás” révén érhető el, ez válik közkedvelt, vezető alapelvvé. Ez persze nem történik meg, amíg inkább a fennmaradás, mint az újítás elégíti ki azok igényeit, akik sokat veszíthetnek a változással. Természetesen, ha egyszer hatalomátvétel történt, az új játékrár nem fogad be olyan elemeket, amelyek nagy valószínűséggel veszélyeztetik a rendszeren belüli dominanciáját. Az elsődleges „másodlagossá tételének” („secondarization”) folyamata tehát úgy tűnik, elkerülhetetlen. Ezt a továbbiakban megerősíti egy párhuzamosan játszódó „másodlagossá tevő” mechanizmus, melynek segítségével a rendszernek sikerül elfojtania az újításokat. Ennek a folyamatnak a során az új elemeket mintegy visszafordítják régebbi kifejeződésekbe, tehát nem változtatják meg a szerepeket, hanem ehelyett az új keretekbe korábbi funkciókat erőltetnek. Mint mikor új uralkodóforma lép színre, s továbbviszi a régi intézményrendszerét azáltal, hogy szerepét új testületbe teszi át, az elsődleges irodalmi modell is fokozatosan módosul, majd összeolvad a korábbi állapot másodlagos modelljeinek készletével. Szemiotikai szempontból ez olyan mechanizmus, amelynek révén az abban a pillanatban érthetetlen, a megfejthetetlen megfoghatóbbá lesz. A kevésbé megszokott, ennél fogva riasztóbb, megerőltetőbb és információkkal teletűzdelt, ismerősebbé, kevésbé riogatóvá stb. válik. A tapasztalat mintha azt mutatná, valóban ez az, amit a kultúra fogyasztóinak hatalmas tömege kíván, s mikor valaki ellenőrzése alá kívánja vonni őket, ezt a kedvezést örömmel fogadják.

2.3. Külső- és belső kapcsolatok

Az előző fejezetben tárgyalt alapelvek és tulajdonságok, melyek a többrendszer külső kapcsolataira vonatkoztak, igaznak tűnnek a belső kapcsolatokra is. Ezek a belső kapcsolatok a szomszédos rendszerek két fajtáját foglalják magukban: egy nagyobbik egész, mely ugyanahhoz a közösséghez tartozik, valamint egy egész (vagy részei), amelyek más közösségekhez tartoznak vagy ugyanabból a rendből (fajtából) vagy sem.

2.3.1. *Belső kapcsolatok*

Az első esetben az efféle nézet azon a feltételezésen alapul, hogy bármely szemiotikai (több)rendszer (mint a nyelv vagy az irodalom) csak része egy nagyobb (több)rendszernek (azaz a „kulturának”, amelyhez képest szerepe alávetett, és amely-

lyel összevetve izomorf), így aztán kölcsönösen kapcsolatban van ezzel a nagyobb egésszel és különféle komponenseivel. Arra a bonyolult kérdésre, hogy az irodalom hogyan kapcsolódik a nyelvhez, a társadalomhoz, a gazdasághoz, a politikához stb., a többrendszer elmélete egyszerűbb és kevésbé színes hipotéziseket nyújt, mint amiket mások javasolnak. Nem kell többé feltételeznünk, hogy példának okáért a társadalmi tényeknek az irodalmi játéktár szintjén azonnali, egyirányú, egyhangú kifejeződést kell találniuk, ahogy ezt a hitet megkívánta volna tőlünk a primitív szociológia vagy az eszmetörténet az (ortodox) marxizmust is beleértve. A kulturális rendszerek közötti bonyolult korrelációt vizsgálhatjuk (amennyiben a természetben izomorfnak tekintjük, és funkcionálisnak csak a kultúra egészében) a kölcsönös engedmények alapján, amelyek gyakorta burkoltan jelennek meg (azaz áttételek segítségével, és gyakran a perifériákon keresztül). Ez különféle rétegekben mutatkozik meg, melyek főként a periférián működnek, mint például a fordítások irodalma. Ezekből az esetekből terjedelmes anyagot ad közre, és részletes elemzésüket nyújtja TOURY (1977., 1980.), SHAVIT és SHAVIT (1974.), SHAVIT (1978., 1980., 1986.), YAHALOM (1978., 1980.), SHEFFY (1985.) és mások. Sőt, ha feltételezzük, hogy példának okáért az irodalmi rendszer izomorf, mondjuk a társadalmi rendszerrel, akkor az előbbiben található hierarchiákat csak úgy képzelhetjük el, mint amelyek metszik az utóbbiét. A kevésbé rétegzett irodalom, amint egyre rétegzettebbé válik – ezt a gondolatot, mint amely a rendszerekre univerzálisan érvényes én vettem fel (EVEN-ZOHAR, 1978. 39.), s csak az irodalom és a társadalom közötti homológ kapcsolatok révén érthetjük meg tehát. Ugyanez igaz más kapcsolatokra is, melyeket (az irodalomra érvényes) többrendszer elmélete feltételezett. Ha úgy fogjuk föl az irodalmat, mint egy különálló, félig független szocio-kulturális intézményt, akkor ez az álláspont tehát csak úgy tartható fenn, ha az irodalmi többrendszert (éppúgy mint bármely más szocio-kulturális rendszert) úgy képzeljük el, mint amely egyszerre független és függő a közreműködő más rendszerektől. Az „irodalmi élet” tényei (*byt*; EICHENBAUM, 1929. különösen 49-86. és 109-114.; 1971.), azaz az irodalmi intézményrendszer (melyet pl. az irodalmi ideológiák, a kiadók, a kritika, az irodalmi csoportosulások alkotnak, vagy bármely más eszköz, mely alkalmas ízlést diktálni, normát adni), míg tagadhatatlanul úgy viselkedik, mint egy félig független szocio-kulturális rendszer, amely saját törvényeinek engedelmeskedik, emellett a szorosan vett irodalmi rendszer szerves részeként is el kell ismernünk. Ez a felismerés (még a kései orosz formalizmusban is valóban elég ködös) úgy tűnik, fő eredménye legalábbis a kései Eichenbaumnak, aki számos sérthetetlen határt áthágott, melyet mások érinteni sem mertek. De még így is, ezek az eredmények sokkal inkább burkoltan, mintsem explicit állítás formájában jelennek meg.

2.3.2. *Belső kapcsolatok*

A második esetben is (azaz a korrelációk, melyeket egy rendszer fenntart más közösségek által ellenőrzött rendszerekkel), ugyanezek a feltevések érvényesek. Épp-úgy, ahogy egy közösség érdekében működő jelenségek összessége olyan rendszerként fogható fel, mely egy nagyobb többrendszer részét alkotja, mely többrendszer viszont csupán egy összetevő az adott közösség „teljes kultúrájának” nagyobb többrendszerében, így lehet ez az utóbbi csak komponense egy „többszörös-többrendszernek”, mely több közösséget szervez és ellenőriz. A történelemben az efféle „egységek” semmi esetre sem világosan elhatároltak, vagy örökre véglegesítettek. Az ellenkezője sokkal inkább igaz, a határok, amelyek elválasztják a szomszédos rendszereket, állandóan eltolódnak, nemcsak a rendszeren belül, hanem a rendszerek között is. Maguk a fogalmak, mint „belül” vagy „között” sem foghatók fel statikusan, és nem is tekinthetjük maguktól értetődőknek őket.

Nézzünk egy elég nyilvánvaló esetet, jelesül Európa közösségeit, valamint irodalmukat és kultúrájukat általában. Világos, hogy a középkorban Közép- és Nyugat-Európa egy többrendszert alkotott, amelyben a központot a latinul írt irodalom vonta ellenőrzése alá, míg a nemzeti nyelv szövegeit (legyenek akár beszéltek, akár írottak) egyidejűleg alkották, de periférikus tevékenységként. Hosszú folyamat során fokozatosan gyöngült el ez a rendszer, végül a XVIII. század közepe táján összeomlott a fenntartott kanonizált játéktárával együtt, hogy azután helyettesítse egy sor többé-kevésbé független egynyelvű (több)rendszer. Ezeknek az egyéb (több)rendszerektől való függőségük egyre elhanyagolhatóbbá válik, legalábbis mind a befogadók, mind pedig az uralkodó ideológiák szempontjából. Nyilvánvaló azonban, hogy annak érdekében, hogy képesek legyünk a kölcsönhatások természetét és kifejtését bizonyos pontossággal megmagyarázni (és nem csupán leírni az interferencia általános alapelveit), rétegződési hipotézist kell felállítanunk. Mert mikor a különféle európai nemzetek fokozatosan felbukkantak, és megalkották saját kultúrájukat (leghatározottabban az új irodalmuk, nyelvük és hivatalos történelmük eszközeivel), bizonyos centrum – periféria kapcsolatok a kezdet kezdetétől elkerülhetetlenül kísérték a folyamatot. Azokat a kultúrákat, amelyek korábban bontakoztak ki, s melyek olyan nemzetekhez tartoztak, amelyek presztízs vagy közvetlen uralkodás okán más nemzeteket befolyásoltak, az újabb keletű kultúrák eredetként tekintették (beleértve az újabban rekonstruáltakat is). Eredményképp elkerülhetetlenül ellentmondás merült fel az átvitt modellek és az eredetiek között, mivel az előbbiek gyakorta a másodlagos típusból valók voltak (ennek nyilvánvaló oka a szerkezeti alapelvek könnyebb azonosítása és kivonata), míg az utóbbiakat minden valószínűség szerint épp akkorra elmozdíthatták saját rendszerükből a centrumból a perifériára.

Nagyon érdekes eset (s az efféle kapcsolatok igen áttetszőnek tűnnek benne, részletesen is tanulmányozhatók), mikor egy újabb keletű cél-irodalomból fordítanak szövegeket abba a konkrét forrás-irodalomba, amely kezdetben a játéktár eredete-

ként működött.⁷ Nem csoda, ha ilyenkor a szövegeket számos esetben a legmásodlagosabb modelleknek megfelelően fordítják, amik csak találhatóak a cél-irodalomban. Ezt követően azt a benyomást kelthetik a cél-irodalom központjában helyet foglaló olvasóikban, mintha „epigonok” műveivel találkozának, már amennyiben ez az irodalom a dinamikus mozgás állapotában van. Ámde ugyanakkor ez lehet az egyetlen módja annak, hogy kedvébe járjanak a cél-irodalom közönségéből más rétegeknek, mivel ez az egyedüli mód arra, hogy bármely szöveget illő módon „irodalminak” ismerjenek el, s ezt követően elfogadhassák. Az ilyen szövegek efféle jellemvonásának természetszerűleg nincs funkcionális jelentősége a saját irodalmukban elfoglalt szerepüket (vagy az alapjukul szolgáló modellek szerepét) tekintve. Csak mikor a folyamatok és műveletek felfedése érdekeli bennünket – melyeknek segítségével a rendszer kibontakozik és fenntartja magát –, válnak az ilyen jellegű megfontolások elengedhetetlenné. Röviden, a többrendszer elméletének fő célja és megvalósítható lehetősége, hogy azokkal a konkrét feltételekkel foglalkozzon, amelyek mellett egy bizonyos irodalom hatással lehet egy másik irodalomra, amelynek következtében tulajdonságok átvivődnek egy többrendszerből egy másikba. Például, ha elfogadjuk a feltételezést, miszerint a perifériák tulajdonságai abban az esetben minden bizonnyal behatolnak a centrumba, ha a centrum bizonyos feladatok betöltésére való alkalmassága (vagyis a centrum játéktárának alkalmassága) meggyengült (Sklovszkij második törvénye), akkor nincs értelme tagadnunk, hogy ugyanezek az alapelvek működnek a rendszerek közötti szinteken is. Hasonlóképp, az irodalomban közreműködő többrendszerűségi struktúrák adhatnak számot a különféle bonyolult egymást átható folyamatokra (interferenciákra). Például, a közfelfogással szemben, az interferenciák gyakran a perifériákon keresztül zajlanak le. Mikor ezt a folyamatot figyelmen kívül hagyják, egyszerűen nincs magyarázat a játéktár új elemeinek megjelenésére és működésükre. Félirodalmi szövegek, irodalmi szövegek fordításai, gyerekirodalom (a jelenlegi irodalomtudomány mindezeket a rétegeket elhanyagolja), a vizsgálódás nélkülözhetetlen tárgyai, hogy megfelelő módon megérthessük, hogyan és miért lép fel az átvitel a rendszereken belül éppúgy, mint közöttük.

2.4. Stabilitás és instabilitás. Rendszerhegyek

Számos feltételnek kell teljesülnie ahhoz, hogy egy szociokulturális rendszer működőképes legyen külsődleges rendszerek támogatása (vagyis más közösségek párhuzamos rendszerei) nélkül. Például, jó okunk van feltételezni, hogy a heterogeneitás egyike ezeknek a feltételeknek. Itt a burjánzás törvénye univerzálisan érvényesnek tűnik. Ez a törvény, melyet magam indítványoztam korábban, más megszővegezés-

⁷ Az ilyen esetekre számos példát találunk franciára vagy németre való fordításokban, melyek olyan irodalomból történnek, amelyek játéktárakat a francia vagy a német irodalom alapjaiból teremtették meg. Például a franciára fordított XIX. századi flamand költészet. Ugyanerről számolnak be azok a XIX. végén, XX. század elején héberül írt szövegek, melyeket oroszra fordítottak, s melyek viszont keletkezésükkor az orosz játéktár modelljeit vették alapul.

ben (EVEN-ZOHAR, 1978. 43.), egyszerűen azt jelenti, hogy egy rendszer, igényeinek kielégítése érdekében azon igyekszik, hogy felhasználhassa az alternatív választási lehetőségek növekvő tárházát. Mikor egy adott rendszernek sikerült elegendő készletet felhalmoznia, jók az esélyek arra, hogy a saját tárháza elegendő lesz fenntartásához és megmaradásához, hacsak a körülmények drasztikusan meg nem változnak. Máskülönb a rendszeren belüli átvitel marad az egyetlen, vagy legalábbis a legmeghatározóbb megoldás, és azonnal keresztülvisszik, az ellenállás ellenére is. Természetesen igencsak kívánatos volna tisztában lennünk azzal (és az elméletünkben valóban nagy előrelépést jelentene), vajon milyen nagynak kell lennie a „kielégítő készletnek” ahhoz, hogy a rendszer megfelelően működhessen. Ez a tudás e percben nem elérhető a számunkra, bár a leírás szintjén beszélhetünk a játéktár „minimumáról”, amely nélkül egy irodalmi rendszer sem volna képes működni. Az (irodalmi) játéktárak felbukkanásáról írt tanulmányok rámutattak, hogy születése pillanatától nincs olyan irodalom, amely kis játéktárral működne, és ugyanez igaz az irodalmi rendszerre mint nagyobb egésze. Más szavakkal, meglehetősen megalapozottnak tűnik a feltevés, miszerint amint egy rendszer életbe lép, a burjánzás (törvénye) aktivizálódik. Mindez azt sugallhatná, hogy a rendszer számára az a legelőnyösebb, ha permanensen változékony marad. A helyzet viszont nem ez. A rendszer szintjén az *instabilitást* nem szabad azonosítanunk a változással, éppúgy, ahogy a stabilitást sem a megmerevedéssel. Más szóval, a *játéktár* stabilitása vagy instabilitása nem tükrözi, vagy nem szükségképpen idézi elő a *rendszer* stabilitását vagy instabilitását. Az a rendszer, amely képtelen fenntartania magát egy korszakon túl, és amely gyakran az összeomlás szélén áll, az a működés szempontjából *instabil*; míg azt a rendszert, amelyik megszakítás nélküli, egyenletes, és jól-kontrollált változáson megy keresztül, nyugodtan tekinthetjük stabilnak, egyszerűen azért, mert állhatatosan fenntartja magát. Csak az ilyen stabil rendszerek képesek a *túlélésre*, míg mások szimplán eltűnnek. Következésképp, a többrendszeren belül tapasztalható „krízisek” és „katasztrófák” (azaz olyan események, melyek radikális változást hívnak elő, vagy belső vagy külső átvitel segítségével), ha a rendszer által kontrollálhatók, akkor nem egy tönkszéli, hanem igenis, egy életrevaló rendszer jelei. A rendszer csak akkor kerülhet veszélybe, ha a változás ellenőrizhetetlenné, ezért aztán kezelhetetlenné válik. Persze azok számára, akik a rendszeren belül bármilyen szinten szeretnék megtartani pozíciójukat, bármely változás, amelyet nem tudnak kezükben tartani kockázatos, hiszen veszélyezteti a *pozíciójukat*, de nem feltétlen a rendszert, mint olyat. Természetesen akad a történelemben példa arra, mikor a kockázatosított játéktár veszélybe sodorta az egész rendszert, de sokkal gyakoribb, hogy ennek oka az ezt megelőző pangásban keresendő, amely leginkább megakadályozta a „természetadta dinamizmust”.

Itamar Even-Zohar: *Polysystem Theory. Poetics Today* 1990. 11. 1. 9–26.

(Fordította: Ambrus Judit)

ITAMAR EVEN-ZOHAR

Az „irodalmi rendszer”

1. AZ „IRODALMI RENDSZER” TERJEDELME

Tudjuk, hogy a „rendszer” ravasz terminus, mert oly sokféleképp használjuk. Amikor „az irodalom rendszeréről” (vagy az „irodalmi rendszerről”) beszélünk, könnyen félrevezethet bennünket a „rendszer” szó olyan köznyelvi használata, mint amilyen a „politikai rendszer” kifejezésben fordul elő, amely nagyjából „a politikai tevékenységek feltételezett komplexumát” jelöli. A terminus használata az effajta közkeletű kifejezésekben nyilvánvalóan nem elméleti jellegű: ennek révén a „rendszer” kutatásának semmiféle elméleti megközelítése mellett nem kötelezi el magát a kifejezés használója. A többrendszer-elméletben azonban már a szó is elkötelezettséget jelent a (dinamikus) funkcionális fogalma mellett, azaz *viszonyok olyan hálózata mellett, amely feltételezett megfigyelhetők* („megjelenések”/„jelenségek”) *egy bizonyos halmazával kapcsolatban hipotézisként megfogalmazható*. Ez azt jelenti, hogy „a feltételezett megfigyelhetők” nem független „valóságbeli entitások”, hanem azoktól a „viszonyoktól” függenek, amelyek megállapítására fel vagyunk készülve. A függőségeknek ebből a nézőpontjából válik lehetővé, hogy az elmélet teret engedjen a „rendszer” szó lazább használatának is, mint *rövidített kifejezésnek*, amelyet úgy kell értenünk, hogy az a hosszabb kifejezés *helyett áll*. Az explicit kifejezés helyett: [A]: „a megfigyelhetők feltételezett halmaza, amelyről feltételezzük, hogy viszonyok hálózata irányítja (tudniillik az, amellyel kapcsolatban rendszerszerű viszonyok hipotézisként megfogalmazhatóak), és amely kapcsán javasoljuk, hogy e viszonyok hipotetizált természete miatt nevezzük 'irodalminak'” — e kifejezés helyett tehát megengedjük magunknak, hogy a következő rövidített kifejezést használjuk [B]: „az irodalmi rendszer”.

Ennélfogva ennek a kifejezésnek „rendszerszerű” használata egyértelműen elutasítja azon „komplexumnak” az *a priori* eltárgyasítását, amelyre utal.¹ Röviden: a többrendszer-elmélet számára az „irodalmi rendszer” a következőképpen fogalmazható meg:

¹ Ebben az értelemben a „rendszer” elméleti használata — szemben a szó köznyelvi használatával — csak különös esete annak a különbségnek, amely a modern tudományban szereplő bármelyik elméleti fogalom és közkeletű alkalmazása között áll fenn. Bármely irodalomelmélet, amely magáévá teszi a vezető tudományokban uralkodó mai felfogást, ezért *a priori* elkötelezi magát a „valósággal” kapcsolatos hipotézisalkotás nem-eltárgyasító gyakorlata mellett.

Viszonyok hálózata, amelyről hipotézisként feltételezzük, hogy számos, „irodalminak” nevezett tevékenység között áll fönn, s ebből következően ezek a tevékenységek maguk is ezen hálózaton keresztül figyelhetők meg.

Vagy:

Azon tevékenységeknek komplexuma vagy e komplexum bármely szelete, amelyről hipotézisként megfogalmazható, hogy rendszerszerű viszonyok támogatják annak lehetőségét, hogy e tevékenységeket „irodalminak” tekintsük.

A következő kérdés, amely felvetődik, nem az, hogy „akkor hát mi az irodalmi rendszer?”, hanem az, hogy „miféle tevékenységekről lehetséges hipotézisként megfogalmazni, hogy ezeket irodalmi rendszerviszonyok irányítják?” A többrendszerelmélet nézőpontjából „AZ” irodalmi rendszer nem „létezik” azokon a viszonyokon kívül, amelyekről azt állítjuk, hogy benne/érte működnek. Így akár a „rendszer” konzervatív fogalmát fogadjuk el, akár magunkévá tesszük dinamikus fogalmát (a többrendszerrel), nincs a „megfigyelhetőeknek” olyan *a priori* halmaza, amely szükségképpen része „kell, hogy legyen” ennek a „rendszernek”. Amikor valaki amellett kardoskodik, hogy bizonyos megjelenéseket bele kellene foglalni a „rendszerbe”, másokat meg ki kellene rekeszteni onnan, ez nem az irodalom rendszerszerű leírásának kérdése, hanem azon kisebb vagy nagyobb „sikeré”, amelyet az elméleti adekvátság szemszögéből egyik eljárással — egy másikkal szemben — el lehet érni. Az „elméleti adekvátságot” természetesen minden egyes meghatározott esetben meg kell védeni, s éppen ez az, amiért nem lehet *a priori* egyetértés azon tevékenységekre vonatkozóan, amelyeket „az irodalom részének” kell (vagy épp nem kell) tekinteni. „Az a választás, hogy egy változót exogénnek tekintünk vagy endogénné tesszük, amely változót a funkciók rendszere határoz meg, relevancia és kényelem dolga” (MACHLUP, 1981. 4.).

Hová vezet bennünket ez az érv? Nyilvánvalóan oda, hogy el kell fogadnunk: az olyan elméleti fogalmak megértése felőli megegyezés, mint a „rendszer” vagy „többrendszer”, nem vezet szükségképpen oda, hogy megegyezés jöjjön létre azon jelenségek sora felől, amelyekről úgy hisszük, hogy „a rendszer” általuk „üzemel”. Az e jelenségsorra vonatkozó nézetek voltaképpen párhuzamosan alakultak a (több)rendszer-elmélet különféle változataival, de nem váltak ez utóbbiak integráns részévé. A többrendszer-elmélet kezdetben képes volt kifejezni nézeteit az irodalmi folyamatokról még úgy is, hogy a tényezők sora, amelyekről feltételezte, hogy részt vesznek ebben a „többrendszerben”, csak a szövegszerű jegyekre korlátozódott, míg az összes többi tényezőt „korlátozásnak”, s nem a többrendszer „tényezőinek” tekintették. Csakhogy mivel éppen a többrendszer-elmélet leglényegéhez tartozik az az elgondolás, hogy a halmazokról elszigetelten nem lehet gyümölcsöző módon számot adni, a többrendszer-elmélet fokozatosan afelé tolódott, hogy a „rendszerhez tartozónak” elismert tényezők körét bővítse ki.

Tinyanov számára — őt teljes joggal tekinthetjük a rendszerszerű megközelítés igazi atyjának —, azt hiszem, a megfigyelhetőeknek azon sora, amelyre az „irodalmi rendszer” érvényes kategória volt, többé-kevésbé szorosan kötődött a „szövegek” ka-

tegóriájához. A „rendszerrel” kapcsolatos tanulmányaiban csak implicit módon bukkan fel az előszövegek vagyis „modellek” fogalma. Az olyan „távolabbi” megjelenések tehát, mint azon tevékenységek halmaza, amelyek a szöveglétrehozás különféle tényezőivel állnak kapcsolatban, csak implicit módon kapcsolódnak a rendszerszerűség gondolatához (jóllehet ezeket bőségesen tárgyalja tanulmányaiban). Csak akkor volna helyes azt állítani, hogy Tinyanov olyan „rendszerként” „fogja fel az irodalmat”, amely az irodalmi termelés és fogyasztás totalitásához tartozik (bármilyen is ezek természete), ha ezt munkássága *kiterjesztett értelmezésének* tekintjük (és, úgy vélem, adekvátnak), nem pedig afféle közvetlen idézetnek. Elegendő elolvasni az orosz formalizmusról szóló legtöbb közkezen forgó leírást ahhoz, hogy lássuk: tényleg mennyire implicitek voltak Tinyanov elgondolásai. Ha sokkal explicitebbek lettek volna, nem lett volna szükség arra, hogy mindenféle félreolvasásokkal szemben vegyük őket újra meg újra elő.

Sokkal világosabb álláspontot foglal el — bár semmi esetre sem teljesen explicit az sem — Tinyanov legközelebbi munkatársa, a formalista csoport legmódszeresebb és legelméletibb tagja, Borisz Eichenbaum. Műveiben az „irodalmat” egyértelműen funkcionalista módon fogja fel, az irodalom immár nem „szövegek”, ahogyan a formalisták legkorábbi éveiben volt, sem pedig „olyan szövegek, amelyeknek létrehozását az uralkodó irodalmi tevékenységet irányító normák korlátozzák”, hanem ezen tevékenységek totalitása vagy inkább hálózata. Az irodalom maradi megközelítései számára ezek a nézetek (amelyek a húszas évek közepére kristályosodtak ki) „a formalizmus igazi szellemének” „elárulását” jelentették, mert ezek szerint arra a „végső” (s ennél fogva mintegy a legfontosabb) termékre kellett volna összpontosítani, amit csak „az irodalom” nyújtani tud: „a műre magára”. Eichenbaum munkásságának ezt a részét a közkezen forgó leírások úgy tolmácsolják, hogy mindez a formalizmus akkori ellenségeinek — főként a „vulgármarxistáknak” — a nyomásából eredeztethető. Eichenbaum mára klasszikussá vált írását, *Az irodalmi közeget* (1929.) ezért úgy értelmezik, hogy abban látszólagos és felszínes tiszteletadás van ellenségeinek (mintha arra tenne kísérletet, hogy túlélje a dolgot és a későbbi formalizmus legértékesebb vállalkozását, a leningrádi Irodalomtudományi Intézetet megmenthesse).

Semmi nem lehetne távolabb az igazságtól. Eichenbaum nem tett engedményt semmiféle politikai ellenségének: egyszerűen fokozatosan eljutott azon következtetések levonásához, amelyekhez az ő és Tinyanov kiindulópontja vezettek. Legelső funkcionalista „manifesztumától” kezdve (tanítványaik munkáinak maga és Tinyanov által szerkesztett gyűjteménye [EICHENBAUM és TINYANOV, 1926.]), az út egyenesen vezet azokhoz a későbbi munkákhoz, ahol az irodalmi „terméket” azon bonyolult viszonyhálózat szemszögéből tárgyalja, elemzi és írja le, amely ezt a terméket kondicionálja.²

² Eichenbaum teljesen tisztában volt ezekkel a változásokkal, s ezért élesen elutasította az előre látható ortodox kritikákat monumentális művének, a *Lev Tolsztojn*nak bevezetőjében:

Előre tudom, hogy milyen ellenvetéseket fognak majd tenni könyvemmel kapcsolatban. [...] Sokan sajnálni fogják, hogy „eltértem a formalista módszertől”, s éppen azok fogják ezt mondani, akik annak idején sajnálkoztak afelett, hogy elsőként „csatlakoztam” a formalistákhoz. Minderre nem kívánok vá-

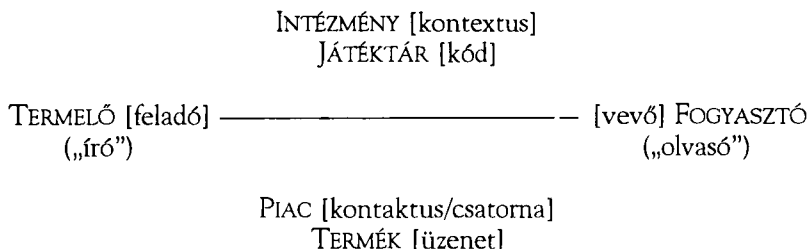
Ez a változás nem volt véletlen: Eichenbaum nyilvánvalóan elégedetlen volt azokkal az eléggé megfoghatatlan megoldásokkal, amelyek az „irodalom” és a kultúra más rendszerei közötti viszonyok magyarázatát szolgálták. Noha Tinyanov világossá tette, hogy az „irodalom” egyszerre autonóm és heteronóm, azaz, hogy egyszerre önszabályozó és más rendszerek is kondicionálják, nem fordított elegendő figyelmet a heteronómia megformulálására. Eichenbaum számára éppen ez a pont az, amely fényt vethet az irodalom szabályszerűségeire. Ezért azután számára az volt a legfontosabb, hogy feltárja azokat a viszonyokat, amelyek az irodalmi szövegek termelését irányító törvények, és az ezen törvényeket létrehozó, támogató vagy eltüntető erők között állnak fenn (aholis a törvények ezekből a szövegekből párolhatók le). Ily módon bukkant föl az „irodalmi élet” (*byt*) fogalma, nem „környezeti” tényezőként a „háttérként” (a fent említett írás angol fordításának címéből ugyanis tévesen erre a következtetésre lehet jutni), hanem mint *integráns* része azoknak a bonyolult viszonyoknak, amelyek az „irodalmat” kitevő tevékenységeknek az összességét irányítják. Valójában Eichenbaum úgy látta, hogy az „irodalmi rendszer” eképpen megjelenések/tényezők sokkal szélesebb körét fogja át, mint amekkorát a szokványos irodalomtudomány el szokott fogadni. Szerinte nincs értelme a híres „külső” és „belső” aspektusok olyan primitív megkülönböztetésének, ahogyan azt Welles proponálta (aki sajnos soha nem fordított gondot arra, hogy az orosz formalizmust tanulmányozza). Ebben az értelemben mondtam azt a *Colloque International Ejxenbaum-on*³, hogy Eichenbaum voltaképpen a Bourdieu *champs littéraires*-éhez nagyon közel állt, azaz az irodalmat mint tevékenységek összességét tekintette, amely mint rendszerű viszony egészként viselkedik, holott minden egyes elkülönült tevékenység ezen belül (vagy bármely részén belül) ugyanakkor része lehet valamely más egésznek is, és mégis ott más szabályok irányítják majd és más tényezőkkel van korrelációban. A meghatározott „rendszer” (azon tevékenységek összessége, amelyekre vonatkozóan a rendszerszerűség hipotézisét megfogalmazhatjuk) törvényei azok, amelyek természetét és viselkedését magyarázhatják. Ennélfogva a „szöveglétrehozás” nem egyszerűen egyenlő a „bármilyen más termelésével”, s ugyanez vonatkozik a résztvevő tényezők mindegyikére is. Az írók, irodalmi lapok, irodalomkritika (a szó szoros értelmében) — ezek mind irodalmi tényezők. Márpedig arra nincs mód, hogy bármely adott korszakra nézve előre eldöntsük, hogy ezek között mely tevékenységek számítanak „a” *par excellence* irodalminak.

laszolni, mivel már jókora erőfeszítést szenteltem annak, hogy elmagyarázzam: miben is áll a „formalista módszer”. Csak meghökkenni tudok ezeknek a kritikusoknak a naivitása miatt, akik így elcsodálkoznak az irodalomtudomány fejlődésén. Mások, akik rosszindulatúbbak és szemrehányóbbak, azt fogják mondani, hogy elhagytam egy régi álláspontot anélkül, hogy újhoz érkeztem volna el, s így aztán megragadtam a félúton. Haszontalan is volna ezeknek az embereknek megmutatni, hogy a tudomány nem afféle utazás, ahol az ember jó előre jegyet vált egy meghatározott állomásra; ők azt hiszik, hogy a tudomány csak azt világítja meg, ami már annakelőtte is világos volt. (EICHENBAUM, 1968. 6–7.)

³ „Le rôle de 'la vie littéraire' dans le système littéraire selon Ejxenbaum.” A *Colloque International Ejxenbaum-on* elhangzott előadás, Institut National d'Études Slaves (Paris, 1983. dec. 9–11.).

2. AZ IRODALMI RENDSZER MODELLJE

Szeretném kölcsönvenni Jakobson híres kommunikációs és nyelvmodelljét (JAKOBSON, 1980. [1956.]; JAKOBSON, 1960. különösen 353–356.), és alkalmazom az irodalomra. Ekkor a következő ábra jön ki, amelyben helyet kapnak az irodalmi (több)rendszerben résztvevő tényezők (Jakobson saját terminusait zárójelbe teszem):



Természetesen nincsen egy az egyhez megfelelés Jakobson kategóriái és az általam javasolt „helyettesítések” között, mert Jakobson kiindulópontja az *egyedi* megnyilatkozás, amelyet korlátozásai felől nézünk. Modelljével Jakobson „bármely beszédesemény, a nyelvi kommunikáció bármely aktusa összetevő elemeinek „tömör áttekintésére” törekszik (JAKOBSON, 1960. 353.). A legnagyobb különbség ezért talán abban van, hogy én az „intézményt” vezetem be ott, ahol Jakobson a „kontextust” használja, amin ő azt a KONTEXTUST érti, „amire [az üzenet] utal, ami a címzett által megragadható és ami vagy verbális, vagy verbalizálható” (uo.). Jakobson nézőpontjából az a tény, hogy a feladónak és a vevőnek is „teljesen vagy legalábbis részben közös KÓD” áll a rendelkezésére (uo.), elegendő annak a megértéséhez, hogyan kommunikálhatnak, míg ezen „kód” természetének a társadalmi-kulturális intézmények általi korlátozásai marginálisnak tekinthetők, vagy azt lehet mondani róluk, hogy implicit módon beleépülnek magának a „kódnak” a fogalmába. Valamiféle megegyezés kell ahhoz, hogy valamilyen közös kód hipotézisét állíthassuk fel, és semmilyen megegyezés nem jöhet létre kizárólagosan egyéni alapon, azaz valamely társadalmi-kulturális intézmény beavatkozása nélkül. Az általam javasolt modell tehát — bár az egyéni irodalmi közlekedéssel is tud foglalkozni — főleg arra szolgál, hogy azokat a *makrotényezőket* ábrázolja, amelyek az irodalmi rendszer működtetésében vesznek részt.

Mégis, azt hiszem, hogy e modell átvételének kényelmessége mellett Jakobson *gondolkodásának kerete* az, ami a legáltalánosabb értelemben hozzátartozik az én javaslatomhoz — annak ellenére, hogy a részletekben van néhány különbség. Itt mindenekelőtt Jakobson általános megközelítése az, ami számításba jön: Jakobsonnak az az élethossziglan tartó meggyőződése, hogy „a nyelvet funkcióinak sokféleségében kell tanulmányoznunk” (uo.). Ez a látszólag triviális megállapítás egyértelműen megkülönbözteti Jakobson nyelvészeti, irodalmi és szemiotikai vállalkozását napjaink egy sor más irányzatától. Előfeltevései elutasítják azokat a redukált modelleket

(amelyek már jó ideje örökérvényűnek látszanak), ahol a jelrendszer tiszta struktúra (vagy legalábbis ekként tanulmányozható vagy tanulmányozandó). Minden lehetséges korlátozás, amely ezt irányíthatja, „külső tényező”, „háttér” vagy „környezet”. Ezekben a modellekben végül is elérkezünk egy olyan ponthoz, ahol *fel vagyunk készítelve* arra, hogy túlhaladjuk a tiszta szerkezet határait, például felkészülünk arra, hogy figyelembe vegyünk a megnyilatkozás létrehozójának és fogyasztójának kapcsolatát, de ezt csak oly módon lehet megtenni, hogy *hozzáadunk* még egy ágat a „voltage-keppeni nyelvészethez”. Ebben az esetben — a „pragmatikát” (a „szociolingvisztika” vagy a „pszicholingvisztika” is hasonló példák volnának). Jakobson számára azonban, éppen ellenkezőleg, a „nyelv” tanulmányozása már maga is magában foglalja mindezen tényezők figyelembevételét és megfontolását, úgy, hogy ezeket kölcsönviszonyaikkban vizsgáljuk, nem pedig diszkrét előfordulásaikban.

[...]

Az „irodalmi rendszer” ebben a megközelítésben — „belsőként”, nem pedig „külsőként” — átfogja mindazon tényezőket, amelyek részt vesznek azoknak a tevékenységeknek a halmazában, amelyekre az „irodalmi” címke sokkalta kényelmesebben alkalmazható, mint bármi másra. A „szöveg” immár nem az egyetlen, és nem szükségképpen minden eshetőségre a legfontosabb célja vagy akár terméke ennek a rendszernek. Mi több, ez a keret nem is igényel semmiféle *a priori* fontossági hierarchiát a vélelmezett tényezők között. Elegendő felismerni azt, hogy *kölcsönös függőség* áll fenn ezen tényezők között, ami lehetővé teszi számukra, hogy az első helyen funkcionáljanak. Így a FOGYASZTÓ „fogyaszthatja” a TERMELOŐ által termelt TERMÉKET, de ahhoz, hogy a „termék” (mint amilyen a „szöveg”) létrejöhessen, közös JÁTEKTÁRnak (*repertoire*) kell léteznie, amelynek használhatóságát valamely INTÉZMÉNY határozza meg. PIACnak léteznie kell, ahol az effajta termék forgalmazható. Egyik felsorolt tényező sem írható le úgy, mintha elszigetelten funkcionálna, és a kitapintható viszonyfajta a modell minden lehetséges tengelyén megjelennek.

2.1. Termelő és termelők

A „termelő” szót szívesebben használom itt, mint az „író”, mert maga az „író” szó nagyon meghatározott képzeteket ébreszt, amelyek esetleg egyáltalán nem megfelelőek (ld. VIALA, 1985.).

A *termelés* végpontja felől közelítő irodalomelméletek nagyon hiányoznak. Sajnos, amikor kihalt az a kulturális hagyomány, amely az írórt emelte az irodalom középpontjába (ld. még BJÖRK, 1978.), és a „szövegközpontú” modell kezdett uralomra jutni, a régi exegetikus modellek befurakodtak a kialakulóban lévő új „értelmező” módszerekbe, hogy „a szöveg megértésére” összpontosítsanak. Ez a fajta „megértés” természetesen adottnak tekintette, hogy a szöveg valami olyan módon *létezik*, amelyre nem is kell rákérdetni, különösen nem kell vizsgálni — „ott” van, s ami marad (ránk, halandókra), az pusztán annyi, hogy titkait megfejtsük. Még a legkifinomultabb kísérletek is, amelyek arra irányultak, hogy leírják, „hogyan érti meg

a megértő” a szöveget, vagy teljesen figyelmen kívül hagyták, vagy teljes közönnyel kezelték, vagy pedig aktívan szembehelyezkedtek a fogyasztás és a termelő közötti lehetséges korrelációkkal. Az „aktív szembehelyezkedés” abban nyilvánult meg, hogy elvetették az író jogait, s a termelő meglehetősen csökkentett szerepén alapultak, voltaképpen úgy fogták fel a termelőt, mint a megértés tükörképét. Ennyi képesség birtokában a termelő szerepe csak arra korlátozódott, hogy termékéről mondani tudott valamit, amit azután mint megbízhatatlant ismét csak elvetettek.

Természetesen érthető, hogy miért vált olyannyira visszataszítóvá az irodalomtudósok új nemzedékei számára a szöveg géniuszáról vagy a termelő „szándékáról” szóló triviális „magyarázatok” sora a történeti-életrajzi hagyománnyal egyetemben. A misztikus „ihletet” egyfelől, s a nagyképű és leegyszerűsítő pszichologizálást másfelől már nem lehetett „biztonságos” eljárásnak tekinteni. Ezzel szemben az, hogy a szövegek megértését a szövegek „objektív” jegyeivel hozzuk összefüggésbe, sokkal könnyebben védhetőnek tetszett. Csakhogy, amint újra felvetődnek a szövegen túli rend kérdései, a termelés paraméterei visszatértek az irodalomtudomány napirendjére. Az „irodalmi rendszerről” szóló új történeti elméleteknek explicit módon be kell vonniuk a termelőt, s immár meggyőzőbb magyarázatokkal kellett előállniuk. A többrendszer-elmélet „atyái” (különösen Borisz Eichenbaum) sikerrel kapcsolták össze a termelőt — mind kondicionáló, mind pedig kondicionált erőként — a rendszerben működő más tényezőkkel, s ez tette lehetővé azt, hogy kísérletet lehessen tenni a megértőre alapozott és az alkotóra alapozott irodalomelméletek összekapcsolására.

Csakhogy, míg a mi jelenkori kultúránkban világosnak látszik, hogy *mi* az, amit a „termelő” termel, ez egyáltalán nem így fest a mi elméletünk szemszögéből nézve. Az hasznos lehet, ha azt gondoljuk, hogy a „szövegek” az irodalmi termelő végtermékei, de másfelől a szövegcsinálás szerepe az össztermelés egészében eléggé csekély lehet, például olyan kultúrákban és korszakokban, ahol az irodalmi termelő legfőbb feladata már megszilárdult szövegek előadása vagy „megkeverése” volt, vagy amikor a legfőbb „kereskedelem” voltaképpen csak nyíltan és hivatalosan „a szöveggel” történik, de az igazi valami tökéletesen más társadalmi-kulturális vagy lélektani szférában folyik: képek, hangulatok és cselekvéslehetőségek személyközi vagy politikai termelése megy végbe. Sőt, ezekben a korszakokban az irodalmi termelő nem valami rosszul fizetett mutatóványos, akit többé-kevésbé kényszerítenek arra, hogy a királyi palotában hangoskodó duhajokat szórakoztassa, hanem olyasvalaki, akinek igénye a hatalomra nem kevesebb, mint bármelyik másik központi politikai szereplőnek. Ez a termelő így részt vesz abban a hatalmi diskurzusban, amely bizonyos elfogadható, legitimizált játéktár modelljét követi. Ennélfogva nincs okunk arra, hogy ezt olyan élesen elszigeteljük az ugyanebben a közösségben mellette szereplő termelők diskurzus-típusaitól, amelyek ezzel együtt vannak jelen. Sőt, az effajta megkülönböztetés nem csak tarthatatlanul anakronisztikus képet alkot a múltról, de saját korunkra nézve sem lenne adekvát. Természetesen, aligha találhatunk olyan esetet, ahol a termelő szövegek termelése nélkül juthatott volna biztos pozícióba, de

a szövegek száma és forgalmazásuk másodlagossá vált a rendszert irányító más paraméterekhez képest.

Nyilvánvaló, hogy ezek a termelők nem egyetlen szerepet kell, hogy játsszanak az irodalmi hálózatban, hanem részt vehetnek — és rá is szorítják őket, hogy részt vegyenek — egy egész sor más tevékenységben is, amelyek bizonyos aspektusokból részben vagy teljesen összeegyeztethetetlenek egymással. Nem pusztán a „termelő” az, akivel találkozunk, nem is csak egyéni „termelő” egy halmaza, hanem a termelésben résztvevő emberek csoportjai vagy társadalmi közössége, s ezek nem kevésbé kapcsolódnak egymáshoz, mint potenciális fogyasztóikhoz. Mint ilyenek, ezek már az irodalmi intézmény és az irodalmi piac részét alkotják.

A termelők csoportszerű tevékenysége — szemben a kiemelkedő egyéniséggel, biztosan a nyílt, de a finomabb változatokkal is — semmi esetre sem maradhat ki a különféle irodalmi megjelenések egyetlen magyarázatából sem, semmilyen szinten, ideértve az egyedi szövegalkotás legbensőségesebb szintjét is — ez is a normaadásnak és a játéktár állapotának a függvénye. Jóllehet számos irodalomtudós különösebb ellenállás nélkül elfogadhatja ezt a nézetet, a gyakorlatban azt tapasztaljuk, hogy az efféle megközelítés implikációival nem szívesen foglalkoznak az elemzés más szintjein. Az irodalmi termelők világának feltételeit és korlátozásait a rendszerhez képest „külsődlegesnek” tekintik, efemer jelenségeknek, a szerveződés másodlagos módjainak, s ezért vagy makacsul figyelmen kívül hagyják ezeket, vagy átutalják a „szociológusokhoz”, még azok is, akik számára az egyéni alkotó elkerülhetetlen, noha nem épp kívánatos.

2.2. Fogyasztó és fogyasztók

Az irodalomelméletek hipotézisként azt teszik fel, hogy az „olvasó” az az entitás, amelynek számára az irodalom készül. Csakhogy nagyon is inadekvát volna, ha azokról a módokról, ahogyan az irodalom működik a felhasználók — azaz „fogyasztók” — oldaláról nézve, úgy gondolkodnánk, hogy az „olvasást” vennénk csak számításba. Nem csak arról van szó, hogy a szövegek közvetlen fogyasztása a történelem során nagyrészt hallás útján történt, de arról is, hogy a „fogyasztás”, csakúgy, mint a termelés, nem szükségképpen korlátozódik vagy akár csak nem is kapcsolódik akár a „szövegek” „olvasásához”, akár „hallgatásukhoz”. A „fogyasztó” éppúgy, mint a „termelő”, számos szinten mozoghat az irodalmi tevékenységek résztvevőjeként.

Kezdjük azzal, hogy a teljes szövegek közvetlen fogyasztása mindig is periférikus volt és marad az „irodalom” „közvetlen” — s különösen a „közvetett” — fogyasztóinak legnagyobb köre számára. Minden közösség minden tagja legalábbis „közvetett” fogyasztója irodalmi szövegeknek. Ez a képességünk abban áll, hogy mint tagok, egyszerűen elfogyasztunk bizonyos mennyiségű irodalmi töredéket, amelyeket a kultúra különféle cselekvői megcsócsáltak és átadtak, és a mindennapi diskurzus integráns részévé tették. Régi elbeszélések töredékei, idiómák és allúziók, példázatok és szó-

lásmondások, s annyi más alkotja azt az élő játéktérrel, amely kultúránk raktárában foglal helyet.

Ami a „közvetlen” fogyasztókat illeti, azaz azokat az embereket, akik szántsándékkal és akarattal érdeklődnek az irodalmi tevékenységek iránt, egyáltalán nem világos, hogy az ebben a (meglehetősen kisebbségi) csoportban résztvevő emberek zöme vajon az *olvasás* aktusával foglalkozik-e, vagy valamely más módon vesz részt az irodalmi rendszerben. Vajon azok közül, akik szívesen találkoznak az ünnepelt íróval, hányan olvasták a műveit? S tették-e ezt úgy, hogy akár valamilyen fokú félprofesszionális diskurzus kialakulhatna ebből? Az irodalom „fogyasztói” (mint a zene, színház, balett és megannyi intézményesült társadalmi-kulturális tevékenység fogyasztói) gyakorta a szóbanforgó tevékenységben szereplő cselekvések társadalmi-kulturális funkcióját fogyasztják (ami olykor nyíltan a „happening” formáját ölti), semmint azt, amit „terméken” értenénk. Ez a fajta fogyasztás akkor is folyik, amikor nyilvánvalóan a „szöveget” fogyasztják, de itt az a lényeg, hogy ilyen fogyasztás akkor is történhet, ha egyáltalán nincs szó szövegfogyasztásról.

Azt hiszem, ezt nem kell hosszabban kifejteni — e tárgyról számos szociológus és kultúrákutató írt már. (Ld. főleg BOURDIEU, 1971., VIALA, 1985., LAFARGE, 1983.)

[...]

Éppen úgy, mint a „termelők” esetében — de itt sokkal elfogadottabb módon, legalábbis a kulturális hagyományok szempontjából tekintve — nem csak egyedi fogyasztók vannak az irodalmi rendszerben, hanem fogyasztó-csoportok is, amelyre kulturális hagyományunk a *közönség* szót használja. Ezért azután kevesebb győzködésre van szükség ahhoz, hogy „a közönség” szerepét a rendszerben elismertessük. Persze kevesebb a megegyezés annak kapcsán, hogy milyen korrelációk vannak „a közönség” és a rendszer más tényezői között, azaz felől, hogy milyen mértékben határozza meg (vagy nem) létét és viselkedés-alakzatait más tényezők viselkedése (és természete).

2.3. Intézmény

Az „intézmény” olyan tényezők összességéből tevődik össze, amelyek az irodalomnak mint társadalmi-kulturális tevékenységnek a fenntartásában vesznek részt. Az intézmény az, ami az e tevékenységben uralkodó normákat irányítja, egyeseket szentesít, másokat meg elvet. Minthogy az intézményt más uralkodó társadalmi intézmények hatalommal ruházzák fel, s minthogy maga is része ezeknek, a termelőket és a cselekvőket számításba veszi és figyelmen kívül hagyja. Mint a hivatalos kultúra része, azt is megszabja, hogy ki és mely termékek maradnak meg a közösség emlékezetében hosszabb időn át.

Közelebbről nézve: az intézmény magában foglalja legalábbis részét a következőknek: termelők, „kritikusok” (bármilyenek), kiadók, folyóiratok, klubok, írócsoportok, kormányzati testületek (mint minisztériumi hivatalok és akadémiák), oktatási intézmények (bármely szintű iskolák, ideértve az egyetemeket is), a tömegtájékoztá-

tás valamennyi arculata és még mások is. Természetesen, ez a rengeteg változat nem alkot olyan homogén testületet, amely mintegy képes volna arra, hogy összhangban dolgozzék és szükségképpen eredményesen vigye keresztül preferenciáit. Az intézményen belül harc folyik az uralomért, egyik vagy másik csoportnak egyszer-másszor sikerül az intézmény középpontját elfoglalnia, s így establishmentté válnia. De az irodalmi rendszer változatosságát figyelembe véve látható, hogy a különféle intézmények ugyanabban az időben a rendszer más és más szeletei érdekében működnek. Akkor például, amikor újtók egy csoportja már elfoglalhatta az irodalmi intézmény középpontját, iskolák, egyházak és más szervezett társadalmi-kulturális tevékenységek és testületek még mindig olyan normáknak vethetik alá magukat, amelyeket a csoport már nem fogad el.

Igy az irodalmi intézmény nem egységes. És az is biztos, hogy nem egy bizonyos épület egy bizonyos utcában, bár cselekvőit fellelhetjük épületekben, utcákon és kávéházakban (ld. pl. HAMON és ROTMAN, 1981., a kellő fenntartásokkal; valamint LOTMAN, 1981.). De bármilyen döntést hozzon is bármilyen szinten a rendszer bármelyik cselekvője, az azoktól a legitimációktól és korlátozásoktól függ majd, amelyeket az intézmény bizonyos szeletei alakítanak ki. A termelésnek csakúgy, mint a fogyasztásnak a természetét az intézmény irányítja; természetesen annyiban, amennyiben vállalkozását siker koronázza, a rendszerben működő összes más tényezővel való kapcsolatától függően. Bourdieu megfogalmazása ismét lényegre tapintó:

Ce qui „fait les réputations”, ce n'est pas, comme le croient naïvement les Rastignacs de province, telle ou telle personne „influente”, telle ou telle institution, revue, hebdomadaire, académie, cénacle, marchand, éditeur, ce n'est même pas l'ensemble de ce qu'on appelle parfois „les personnalités du monde des arts et des lettres”, c'est le champ de production comme système de relation objectives entre ces agents ou ces institutions et lieu des luttes pour le monopole du pouvoir de consécration où s'engendrent continûment la valeur des oeuvres et la croyance dans cette valeur. (BOURDIEU, 1977. 7.)

2.4. Piac

A „piac” az irodalmi termékek eladásában és vételében valamint a fogyasztás típusainak támogatásában szerepet játszó tényezők összessége. Ide nemcsak a nyílt kereskedelmi- és csereintézmények tartoznak, mint a könyvesboltok, könyvklubok, könyvtárak, hanem minden olyan tényező is, amely a szemiotikai („szimbolikus”) cserében részt vesz — ezekben is, más, ezekhez kapcsolódó tevékenységekben is. Míg az irodalmi „intézmény” a fogyasztás típusait irányíthatja és diktálhatja, annak meghatározása, hogy a termelés különféle tételeinek mi az ára (értéke), hogy mi határozza meg sikerüket vagy kudarcukat, ez nem afféle interakció, amelyet az intézmény a piaccal együtt volna képes kialakítani. A társadalmi-kulturális valóságban az irodalmi intézmény és az irodalmi piac tényezői természetesen metszhetik

egymást ugyanabban a *térben*; az irodalmi „szalonok” például egyszerre intézmények és piacok. De azok a meghatározott cselekvők, akik vagy az intézmény vagy pedig a piac szerepét játsszák (tehát eladók vagy vevők), esetleg egyáltalában nem fedik egymást. Felteszem, a szabályszerű iskola az „intézmény” része abban a tekintetben, hogy olyasfajta tulajdonok eladását teszi lehetővé, amelyeket az uralkodó establishment (jelesül az irodalmi intézmény központi része) a diákoknak el akar adni. A tanárok voltaképpen a piac cselekvőiként funkcionálnak, mint eladók. A vevők, akik akarva-akaratlanul egyfajta fogyasztókká válnak, a diákok. A piacot, a szó szigorú értelmében, azok a facilitások alkotják, amelyekbe az interakció mintázatai épülnek bele, s amelyeket az iskola bocsát rendelkezésre. Csakhogy mindezen tényezők *együttvéve* — a közelebbi elemzés kedvéért — úgy is tekinthetők, mint maga a „piac”.

Legyen bár irodalmi szalon, királyi udvar vagy nyíltszíni középkori piactér, ahol a termelők voltaképpen maguk akarják eladni terméküket; avagy közbenjárók [agents] révén adnának-vennének, mint amilyenek az irodalomkritikusok, szerkesztők, tanárok és más támogatók — piac hiányában nincs olyan társadalmi-kulturális tér, ahol az irodalmi tevékenységek bármely aspektusa megvethetné a lábát. S mi több, a korlátozott piac természetesen korlátozza az irodalom lehetőségeit arra, hogy társadalmi-kulturális tevékenységként kibontakozhassék. Az irodalmi rendszernek tehát a piac gyümölcsöző mivolta elemi érdeke.

2.5. A játéktár (repertoire)

A játéktár azon szabályok és anyagok összességét jelöli, amelyek egy terméknek mind a megcsinálását, mind a felhasználását irányítják.⁴ Ezek a szabályok és anyagok ezért nélkülözhetetlenek minden termelési és fogyasztási eljárás számára. Minél nagyobb az a közösség, amely az adott termékeket alkotja és felhasználja, annál nagyobbak kell lennie a megegyezésnek ezen játéktár felől. Jóllehet, egy specifikus játéktár ismerősségi fokának nem kell tökéletesen azonosnak lennie valamennyi, a beszélgetésben résztvevő (akár „feladó”, akár „vevő”) számára egy meghatározott csere- (kommunikációs) helyzetben, a közös tudás minimuma nélkül valójában létre sem jöhet a csere/szóváltás/kommunikáció. Az „előzetes tudás” és a „megegyezés” ezért kulcsszavak a „játéktár” fogalmával kapcsolatosan.

Ha hagyományos nyelvészeti terminológiával élünk, a játéktár egy adott „nyelv” „grammatikájának” és „lexikonjának” kombinációja volna. A Jakobson által alkalmazott kommunikációs kifejezés, a KÓD ugyanezt a célt szolgálhatná, ha nem volna létező hagyománya annak, hogy a „kód” csakis „szabályokra” lehessen alkalmazható, nem pedig „anyagokra” („elemekre”, „tételekre”, vagyis a „lexikonra”). Ugyanez vonatkozik a saussure-i *langue*-ra vagy az olyan terminusokra, mint a „paradigmatika” vagy „a szelekció tengelye”.

⁴ A „terméken” (ld. alább, 2.6.) jelek bármely végrehajtott vagy végrehajtható [performed or performable] halmazát értem, tudniillik ideszámítva az adott „viselkedést” is.

Amennyiben az irodalom legfeltűnőbb megnyilatkozásának a „szövegeket” tekintjük, akkor az irodalmi játéktár azon szabályoknak és elemeknek az összessége, amelyek révén a meghatározott szöveg létrejön és megértődik. Ez — A Valle szavaival — „az irodalmi jelek univerzuma, mint a bizonyos típusú diskurzusok kidolgozásához felhasználható anyagok összessége” (AVALLE, 1972. 218).⁵

Másfelől viszont, ha az „irodalom” megnyilvánulásait úgy tekintjük, mint amelyek különféle szinteken léteznek, akkor az „irodalmi játéktárat” ezen különféle szintekre vonatkozó specifikus játéktárak összességéként lehet felfogni. Ezért azután a „játéktár” éppúgy lehet a „szöveg” termeléséhez (és megértéséhez) szükséges közös tudás éppúgy, mint az irodalmi rendszer mindenféle más termékeinek termeléséhez (és megértéséhez) szükséges közös tudás. Lehet játéktára annak, hogyan legyünk „írók”, egy másik arra, hogyan legyünk „olvasók”, megint egy másik arra, „hogyan kell úgy viselkedni, ahogyan az egy irodalmi cselekvőtől elvárható”, és így tovább. Mindezeket határozottan „irodalmi játéktárakként” kell elfogadnunk.

Míg a játéktár természete, terjedelme és mélysége bizonyára meghatározza azt, hogy mennyire könnyedén és mennyire szabadon mozoghat a termelő és/vagy a fogyasztó a társadalmi-kulturális környezetben, nem maga a játéktár az, ami ezeket a jegyeket megszabja, hanem a rendszerben uralkodó más tényezők összjátéka. Az adott rendszer kora is döntő tényező lehet abban a tekintetben, hogy a kidolgozás, átvétel és kölcsönzés milyen stratégiáit kell kiválasztani ahhoz, hogy a rendszer az első helyen működhessen. Amikor a rendszer „fiatal”, játéktára korlátozott lehet, amiből az következik, hogy jobban rászorul más elérhető rendszerek felhasználására (például más nyelvekére, kultúrákére, irodalmakéra). Amikor „öreg”, már gazdag játéktárat mondhat magáénak, és így valószínűbb az, hogy újrahaznosítási módszerekkel fog próbálkozni változások idején. Csakhogy még a „gazdag” játéktárral bíró „öreg” rendszerrel is megeshet, hogy nem képes saját, orthonos lehetőségein belül maradva megváltozni, ha a rendszerben uralkodó más tényezők ezt akadályozzák. A meghatározott játéktár létezése önmagában nem elegendő biztosítéka annak, hogy a termelő (vagy fogyasztó) hasznot is húz belőle. Ennek a játéktárnak *elérhetőnek* is kell lennie, azaz legitim módon használhatónak, nem csak *hozzáférhetőnek*.

2.5.1. A játéktár szerkezete

Általánosságban véve a játéktár szerkezetét három, egymástól elkülönülő szinten lehet elemezni:

- (1) *Az egyes elemek szintje.* Ez egyedi, külön tételeket tartalmaz, mint a morfémák vagy lexémák.
- (2) *A színtagmák szintje.* Ez mindenféle kombinációt magában foglal, egészen a „mondat” szintjéig. „Kombináción” nem csak az olyan kötött kifejezéseket értem,

⁵ „L' universo dei segni letterari, in quanto insieme di materiali utilizzabili per l'elaborazione di certi tipi di discorso [...]”

mint az idiómák és szólásmondások, legyenek bár szigorúan meghatározottak vagy „lazák”, hanem a kötetlenebb „kombinálható” kifejezéseket is a mondott szinten.

(3) A *modellek szintje*. Ez az egész termék bármelyik potenciális részét jelenti, azaz az elemek + szabályok + a termékre alkalmazható szintagmatikus („időbeli”) viszonyok kombinációja.

Ha esetünkben „szövegről” van szó, akkor a „modell” azt jelenti: „az elemek + az adott szövegtípusra alkalmazható szabályok + azok a potenciális szövegviszonyok, amelyek a voltaképpeni megvalósítás [performance] során kivitelezhetők”. Ha a szövegviszonyok egyik lehetséges típusa például azon pozíciók hálózata, amelyekbe a különféle elemek betehetők, akkor a „modell” — lehetséges termelője szempontjából — magában foglal bizonyos előzetes tudást ezekről a pozíciókról. Lehetséges fogyasztója szempontjából viszont a „modell” azon előzetes tudást tartalmazza, amely szerint a szöveg értelmeződik („megértődik”). Talán érdemes itt megjegyezni, hogy a termelésre használt modelleknek nem kell átfedniük — és rendszerint nem is fedik át — a megértéshez szükséges modelleket vagy bármely más felhasználást a fogyasztás oldalán.

Nincsen szükség arra, hogy a „modell” szintjei szerinti osztályozásra tegyünk kísérletet. Lehetnek olyan modellek, amelyek az egész lehetséges szövegre (a „pretextusra”, ahogyan bizonyos hagyományok nevezik) vonatkozóan működnek, de lehetnek specifikus modelljei ezen egész részletének vagy metszetének is. Könnyen lehet például modellje a „regénynek”, de lesz modellje a „dialógusnak” is, meg „a főhős külalakja leírásának” is stb.

[...]

A társadalmilag létrejövő játéktár és az egyéni bevézés kapcsolatának vizsgálatához nagy mértékben járul hozzá Bourdieu *habitus*-elmélete. Bourdieu azt a hipotézist támasztja alá, hogy az egyén vagy a csoport által működésbe hozott modellek nem egyetemes vagy genetikusan székák, hanem „olyan székák vagy diszpozíciók, amelyeket tapasztalati úton sajátítunk el, azaz idő- és hely-függőek” (Sapiro, előkészületben). A modelleknek ezt a játéktárát, amelyet egyének és csoportok egy adott miliőben tesznek magukévá és hasonlítják magukhoz, azon feltételek között, amelyeket az ezen miliő uraló viszonyrendszerek szabnak meg — ezt nevezi Bourdieu *habitus*-nak. A *habitus* „bensővé tett megtestesült székák rendszere, amelyek — miután a közös történelem során alkotódtak meg — az egyéni történelem során sajátítódnak el, és gyakorlati állapotukban, a gyakorlatért funkcionálnak (és nem a pusztá ismeret kedvéért)” (BOURDIEU, 1984. 467.; eredetileg BOURDIEU, 1979. 545.).⁶

2.6. Termék

„Terméken” jelek bármely végrehajtott vagy végrehajtható [performed or performable] halmazát értem, tudniillik ideszámítva az adott „viselkedést” is. Ennélfogva

⁶ A *habitus* fogalmáról bővebben ld. ACCARDO, 1987., Accardo és CORDUFF, 1986.

akármilyen tevékenység végeredménye „terméknek” tekinthető, bármi legyen is ennek ontológiai megjelenése.

A kérdés az: mi az „irodalom” terméke? Van-e egyáltalán — azon kezdjük — bármiféle „*par excellence* terméke” egy adott tevékenységnek (rendszernek)? Elfogadható-e kielégítő válaszként az a közkeletű nézet, miszerint „szövegek” a nyilvánvaló termékei — számos nézet szerint az *egyedüli* termékei — az „irodalomnak”?

A válasz az elemzés szintjétől függ. Azt az érvet például határozottan elfogadjuk, hogy a beszéd legnyilvánvalóbb (és kézenfekvő) terméke a „hang” (vagy „hangzó anyag”). Mindazonáltal a „hangot” konvencionálisan mint valami más, fontosabb termék *hordozóját* tartjuk számon, jelesül, mint a verbális üzenet hordozóját, a „nyelvét”, a szó „kommunikáció” értelmében. Hasonlóképpen — hogy más példához forduljunk — az iskolák termékeit meghatározhatjuk úgy is, mint „diákokat”. Ez megint csak nem elfogadhatatlan válasz, abban az értelemben, hogy hivatalosan és szemmel láthatólag a diákok azok, akik az iskolák energiájából részesülnek. Beszélünk a diákok számáról (és a társadalom ennek megfelelően számítja ki a költségvetést), a diákok életéről és a diákokkal való foglalkozásról az iskolában, a tanár-diák viszonyról stb. De még az iskolákról alkotott legkonvencionálisabb nézetek is úgy fogják fel a diákokat, mint valamely más termékek *hordozóit* és/vagy *célpontjait*, amely termékekért az iskolának kell felelősnek lennie, tudniillik e termék egy bizonyos megkívánt tudásanyag, valamint a kívánatos normák és nézetek egy bizonyos mennyisége volna. Ebben az értelemben a „diákokat” csakis e termékekhez fűződő viszonyukban elemzik. Ezeknek az ügyeknek a sikerre vitelét az iskoláknak azon a képességén lehet lemérni, hogy belevészetnek-e őket diákjaikba, s hogy a diákok milyen mértékben tudják teljesíteni ezek szétesztatását és örökké-tételét a társadalomban.

Azt hiszem, hogy ugyanez áll az „irodalomra”. Még azokban a korszakokban is, amikor az irodalmi tevékenységek a legnagyobb erőfeszítést a „szövegek” megteremtésére fektették ki, ezeknek a „szövegeknek” a státusa, minden cél és szándék dacára, analóg volt azzal, mint a „hangé” vagy a „diákoké” a fenti példában. Ez nem azt jelenti, hogy a „szövegek” átlátszóak volnának bármely értelemben is, csak annyit, hogy a szövegeknek mint fogyasztási egységeknek különböző szintjeit kell figyelembe venni. Irodalomológiai nézőpontból, teszem azt, elegendő lehet a kompozíció és a „történet” mintázatait elemezni, a „szövegben” megjelenő hangulatokat és mesteriségbeli tudást számba venni, míg a kulturológiai (vagy szemiotikai) elemzés inkább a *valóságmodelleket* hangsúlyozná mint az „irodalom” legjelentősebb termékeit, amelyeket szövegek előállításával lehet elérni — más eljárások mellett (de nem kizárólagosan ennek az eljárásnak a segítségével).

Ahogy fentebb (2.2.) állítottuk, a fogyasztás nézőpontjából a „szövegek” módfelett sokféleképp fogalmazódnak meg, és szinte soha nem akként, ahogyan az irodalmár tekinti őket — teljes, integráns szövegekként; különösen akkor nem, ha magasan kanonizáltak és végül is bekerülnek a történelmi kánonba. Így azt is mondhatjuk, hogy a mindennapi használatú szövegtörödékek (szövegszeletek) kiemelkedő irodalmi termékek. A könnyedén felidézett idézetek, rövid példázatok és epizódok

az efféle töredékek példányai.⁷ Ezeket a töredékeket ismétcsak úgy tekinthetjük, mint a mindennapi érintkezés késztermék-raktárait, vagy mint olyan állandó *hátteret*, amelyhez képest új szövegek és töredékek jöhetnek létre. De mit is *tesznek* ezek voltaképpen, a szó társadalmi-kulturális értelmében? Itt ismét a szemiotikai megközelítéshez fordulhatunk, amely ezeket nem egyszerűen semleges raktárként fogja föl, hanem mint olyasvalamit, ami segít a társadalomnak *valóságmodelljeit* fenntartani, amelyek viszont a személyközi interakció modelljeit irányítják. Ezek ily módon a társadalom különböző szintjein uralkodó *habitus*fajták számára jelentenek forrást, hozzájárulnak a habitus megőrzéséhez és stabilizálásához.

Ha azt állítjuk, hogy a „szövegeket” sokkal meggyőzőbben tárgyalhatjuk úgy, mint valamely sokkal nagyobb hatalommal bíró termék(ek) hordozóját, ezzel nem szükségképpen vitatjuk és nem is utasítjuk el a jelenlegi irodalomológiai nézeteket a „nemirodalmi” („mindennapi”) és „irodalmi” szövegek különbségéről. De meglehet, az egész kérdés jócskán veszít fontosságából, és az irodalmi kommunikáció „önmagára irányultságának” hipotézise másodlagos jeggyé válik – az egyik eljárása az „iparnak”, amellyel termékét piacképesebbé teszi.⁸

(Itamar Even-Zohar: *The Literary System*. = *Poetics Today* 11. 1990. 1. 27–44. [Részletek.]

(Fordította: Ambrus Judit)

FELHASZNÁLT IRODALOM

ACCARDO, ALLAIN, 1983. Introduction à la sociologie de l'illusionisme social. Ed. Le Mascaret. Bordeaux, Lire Bourdieu.

ACCARDO, ALLAIN — P. CORDUFF, 1986. La sociologie de Bourdieu: Textes choisis et commentés. Ed. Le Mascaret. Bordeaux.

⁷ Bizonyos kultúrákban, s ilyen a francia, az ember csaknem kizárólag töredékeket kap az iskolában a nemzeti kánon tárházából. Aligha van bárkinek is kapcsolata a teljes szövegekkel, míg el nem éri az iskolázottság magasabb fokát.

⁸ Azért szeretném itt rögzíteni az e hipotézisre vonatkozó kételkedésem. Nem mintha nem látnék világosan elhatárolható eseteket, amilyeneket akár a korai orosz formalizmus, akár *Roman Jakobson* hozott fel (például leghíresebb tanulmányában, a *Nyelvészet és poétikában* [1960.], jóllehet ez csak ismétlése egy sokkal korábbi írásnak). Mindössze az *értényességi fokkal* kapcsolatban vannak kételyeim, valamint a jövőbeli használhatóságát illetően, hogy ugyanis e megfigyelés megalapozhatja-e egy bizonyos tevékenységnek a másikkal szembeni *megkülönböztető jegyét*. (Ebben az esetben az „irodalomét” „más szóbeli tevékenységekkel” szemben.) A kutatás rámutatott, nem utolsósorban a klasszikus antropológia, hogy intézményesített (és kevésbé intézményesült) tevékenységeink sok részét az jellemzi, hogy erősen igénybe veszi (*Ausstellung* — az idézett hagyomány ezt a szót használja) a szóbanforgó tevékenység formális összetevőit. Ez nem csak a rituálék kiemelt eseteire igaz, hanem a mindennapi, látszólag „szabad” interakcióra is.

AVALLE, D'ARCO SILVIO, 1972. Corso di semiologia dei testi letterari (1971–1972). Tuin, Einaudi.

BJÖRCK, STAFFAN, 1978. Dikter för dagen. Stockholm, ALBA.

BOURDIEU, PIERRE, 1971. Le marché des biens symboliques. = *L'Année sociologique* 22. 49–126.

BOURDIEU, PIERRE, 1977. La production de la croyance. = *Actes de la recherche en sciences sociales*. 13. 3–43.

BOURDIEU, PIERRE, 1979. L'habitus et l'espace des styles de vie. = *La distinction*. Paris, Minuit. 189–230.

BOURDIEU, PIERRE, 1984. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Trans. by *Richard Nice*. Cambridge, Harvard UP.

DRORY, RINA, 1988. The Emergence of Jewish–Arabic Literary Contacts at the Beginning of the Tenth Century. [Héberül.] Tel Aviv, Poerter Institute and Ha-Kibbutz Ha-Meuchad.

EICHENBAUM, BORISZ, 1927. *Literatura*. Leningrad, Priboj.

EICHENBAUM, BORISZ, 1927b. Lev Tolsztoj. = Eichenbaum 1927. 149–165.

EICHENBAUM, BORISZ, 1927e. Teorija formalnogo metoda. = Eichenbaum 1927. 116–148. – Magyarul: A formális módszer elmélete. = Borisz Eichenbaum: Az irodalmi elemzés. Bp., Gondolat 1974.

EICHENBAUM, BORISZ, 1929. *Moj vremennik*. Leningrad, Izd. piszatelej.

EICHENBAUM, BORISZ, 1968. Lev Tolstoj, I–II. München, Fink. [Az eredeti 1928-as és 1931-es kötetek reprintje.]

EICHENBAUM, BORISZ, 1971. *Literary Environment*. = Matejka and Pomorska. 56–60. (EICHENBAUM 1929. fordítása. E számunkban a 488–495 lapokon.)

EVEN-ZOHAR, ITAMAR, 1974. The Relations between Primary and Secondary Systems within Literary Polysystem. = *Ha-Sifrut* 17. 45–49. [Héberül.]

EVEN-ZOHAR, ITAMAR, 1978. *Papers in Historical Poetics*. Tel Aviv, Porter Institute.

HAMON, HERVÉ, PATRICK ROTMAN, 1981. *Les intellectocrats: Expéditions en haute intelligentsia*. Paris, Ramsay.

JAKOBSON, ROMAN, 1960. *Linguistics and Poetics*. = *Linguistics and Style*. Ed. *Thomas A. Sebeok*. Cambridge, MIT Press 350–377. – Magyarul: Nyelvészet és poétika. = Roman Jakobson: Hang – jel – vers. Bp., Gondolat 1970.

JAKOBSON, ROMAN, 1980. *Metalanguage as a Linguistic Problem*. = Roman Jakobson: *The Framework of Language*. Ann Arbor: Michigan Studies in the Humanities. 81–92.

LAFARGE, CLAUDE, 1983. *La valeur littéraire: Figuration littéraire et usages sociaux des fictions*. Paris, Fayard.

LOTMAN, JURIJ M. – B. A. USPENSKIJ – V. V. IVANOV – V. N. TOPOROV – A. M. PJATIGORSKIJ, 1975. *Theses on the Semiotic Study of Cultures (as Applied to Slavic Texts)*. = *The Tell-Tale Sign*. Ed. *Thomas A. Sebeok*. Lisse, Peter de Ridder 57–84.

LOTMAN, HERBERT R., 1981. *La rive gauche: Du front populaire à la guerre froide*. Paris, Seuil.

MACHLUP, FRITZ, 1981. *Knowledge and Knowledge Production*. Princeton, Princeton UP.

MATEJKA, LADISLAV — KRZYSTYNA POMORSKA (Eds.), 1971. *Readings in Russian Poetics*. Cambridge, MIT Press.

SEGAL, DMITRI, 1982. *Israeli Contributions to Literary Theory*. = *Schwerpunkte der Literaturwissenschaft*. Ed. *Ehrud Ibsch*. Amsterdam, Rodopi 261–292.

SHAVIT, ZOHAR, 1978. *Translation of Children's Literature as a Function of Its Position in the Literary Polysystem*. = *Modern Realistic Stories for Children and Young People*. Ed. *R. Majonica*. München, IBBY. [Újraközlve a *Poetics Today* 2(4). 171–179. lapján.]

SHAVIT, ZOHAR, 1980. *The Ambivalent Status of Texts: The Case of Children's Literature*. = *Poetics Today* 1.(3). 75–86.

SHAVIT, ZOHAR, 1986. *Poetics of Children's Literature*. Athens — London, U. of Georgia P.

SHAVIT, ZOHAR — YAAKOV SHAVIT, 1974. *Hebrew Crime Stories during the 1930s in Palestine*. = *Ha-Sifrut* 18/19. 30–73. [Angol összefoglaló: IV.]

SHEFFY, RAKEFET, 1985. *Establishment and Canonization in the Evolution of Cultural Systems: The Popular Song as a Test Case*. [MA disszertáció, héberül, angol összefoglalóval.] Tel Aviv, Department of Poetics and Comparative Literature.

SKLOVSZKIJ, VIKTOR, 1921. *Rozanov*. Petrograd.

SKLOVSZKIJ, VIKTOR, 1923. *Literatura i kinematograf*. Berlin.

SKLOVSZKIJ, VIKTOR, 1925. *O tyeorii prozi*. Moszkva, Federacija.

TOURY, GIDEON, 1977. *Translational Norms and Literary Translation into Hebrew. 1930–1945*. Tel Aviv, Porter Institute. [Héberül.]

TOURY, GIDEON, 1980. *In Search of a Theory of Translation*. Tel Aviv, Porter Institute.

VIALA, ALAIN, 1985. *Naissance de l'écrivain: Sociologie de la littérature à l'âge classique*. Paris, Minuit.

VOEGELIN, C. F., 1960. *Casual and Non-Casual Utterances within Unified Structure*. = *Style in Language*. Ed. *Thomas A. Sebeok*. Cambridge, MIT Press 57–59.

YAHALOM, SHELLY, 1978. *Relations entre les littératures anglaise et française au 18e siècle*. [MA disszertáció, héberül, francia összefoglalóval.] Tel Aviv, Department of Poetics and Comparative Literature.

YAHALOM, SHELLY, 1980. *Du non littéraire au littéraire*. = *Poétique* 44. 406–421.

MŰHELY

CLÉMENT MOISAN

Mi az irodalomtörténet?

Edgar Morin *Módszer* című művének első kötetében (*A természet természete*) ki-tűnő meghatározását adja a RENDSZERnek: *Elemek, tevékenységek vagy egyének kö-zötti kapcsolatok szervezett, teljes egysége* (E. MORIN, 1977. 102.). Amikor egy rend-szer (vagy bizonyos elemei) kapcsolatokat teremt egy másik rendszerrel (vagy annak bizonyos elemeivel), *rendszeregyüttesről (polysystème)* beszélünk: „egymással kapcso-latban álló rendszerek összetett struktúrája”. A *struktúra* kifejezés kapcsán Edgar Morin pontosít: „Általában halmazok, kapcsolatok, kölcsönös összefüggések, transz-formációk szabályainak összességét foglaljuk össze a struktúra néven, s ez, formá-lisan, azonos a rendszer meghatározásával” (uo. 133.). Nem foglalkozunk tovább Morin rendszerfelfogásával, mivel ezek a fogalmak nála a géplényeknek elnevezett aktív szerveződések magyarázatát készítik elő. De az idézett pontosítások jól alkal-mazhatók az irodalomtörténet rendszerével kapcsolatban.

Az orosz formalista Tinyanov szerint az irodalom vagy az irodalmi fejlődés „más rendszerekkel kapcsolatban álló és azoktól függő rendszer” (TODOROV, 1965. 136.). A rendszer pedig „nem az elemeinek egyenlőségén alapuló együttműködés, hanem (...) feltételezi a meghatározó elemek egy csoportjának előtérbe kerülését és mások deformálódását” (uo. 130.). Folytathatnánk még ezeket az idézeteket, melyek to-vábbra is a szerveződés, az elrendezés, a kapcsolat, a kölcsönösség, a megfelelés, az egymást feltételezés fogalmaihoz vezetnek, s mindannyian megfelelnek Morin defíní-ciójának. Tulajdonképpen szinte elfogadhatnánk W. Jordan tételét: szerinte létezik egy mindig állandó meghatározás, melynek különféle alkalmazásai adják a Webster-szótár 15 rendszerdefiniójának változatait.

AZ IRODALMI JELENSÉG RENDSZERES ELEMZÉSÉNEK MENETE

Néhány vázlatos példával és a legkevesbé sem részletező elemzéssel kezdjük. Az *irodalmi és a társadalmi* című kollektív munkában Charles Bouazis az általa *téma-rendszernek* nevezett elemzésben végigvezet a strukturalizmustól a szisztematizmusig vezető úton. „A strukturális posztuláció egyszerű és ismert célja a legteljesebb mér-tékben kihasználni az elemzést egy olyan kapcsolatrendszer létrehozásával, mely a művet konfigurációként („témaké” vagy más elemeké), kölcsönös kapcsolatok szí-

multán hálózataként határozza meg (...). Elemzési módszere a homogén elképzelések egyeztetése szisztematikus átírás segítségével. Nem interpretációról van tehát szó (...). Ahhoz, hogy valódi meghatározását adhassuk egy strukturális tárgynak és a vele kapcsolatos eljárásnak, rendszerként kell tekintenünk” (ESCARPIT, 1970. 101 – 102.).

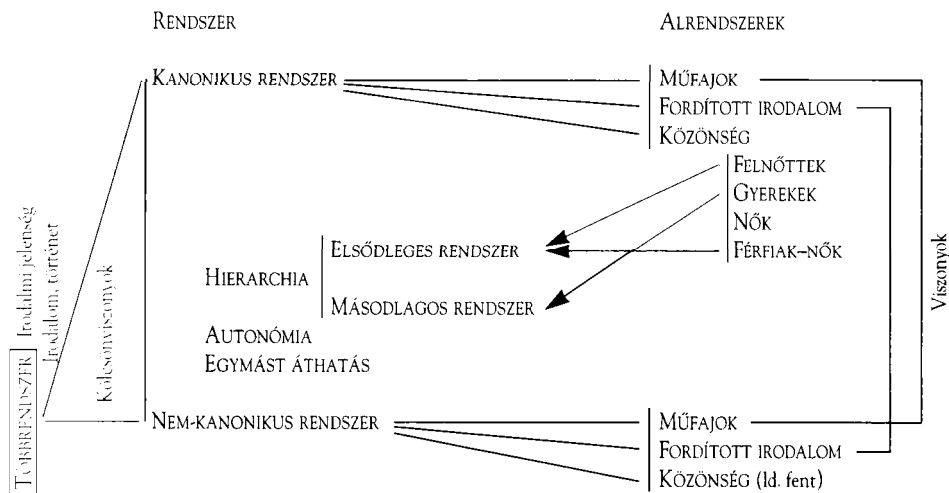
Sartre elemző módszere, még ha kevésbé rendszerterminusokba rendezett is, megfelel egy ilyesfajta eljárásnak. A III. Köztársaság-kori francia regényt tárgyalva a rendszert a korabeli regény néhány jellemző jegyéből kiindulva alkotja meg: belső elbeszélő, múlt idejű történetmesélés, jellegzetes körülmények: „A több generációt átfogó korszak során az anekdotát mindig az abszolút, azaz a rend nézőpontjából meséli el; lokális változás a nyugvó állapotú rendszeren belül; sem a szerző, sem az olvasó nem keresi a kockázatot, nem kell meglepetéstől tartani: az esemény már megtörtént, feldolgozták, megértették. Egy olyan stabil társadalomban, amelyik nincs tudatában az őt fenyegető veszélyeknek; amelyik rendelkezik erkölccsel, értékhierarchiával és a lokális változásokat integrálni tudó magyarázatok rendszerével; valamint meg van győződve arról, hogy a Történelmiségen kívül él, s már semmi alapvető nem történhetik vele; egy polgári, tökéletesen kiművelt, évszázados falakkal rácsozott, ipari módszereibe merevedett, a Forradalom dicsőségén merengő Franciaországban egyetlen más regénytechnika sem képzelhető el. A meghonosítani próbált új eljárásokat pusztán kíváncsisággal szemlélték, nem volt jövőjük: nem tartottak igényt rájuk sem a szerzők, sem az olvasók, sem a közösségek szerkezete, sem mítoszai” (SARTRE, 1940. 178 – 179.). Egy ilyen szintézis, mely sem a forrásait nem mutatja be, sem az előzetes elemzés szakaszait, azzal a veszéllyel járhat, hogy kizárólag szubjektívnek tűnik. Több kritikus is leír olyan intuíciókat, melyek aztán, vagyis a jelenség elemeinek alapos vizsgálata után meglepőnek, sőt meghökkentőnek bizonyulnak. Választ kéne adnunk arra az olvasástörténeti programra is, melyet Pierre Orecchioni javasol: „Minden korszakban és szinte minden egyes mű esetében fel kell mérni az irodalmi kommunikáció intenzitását, meg kell fejteni a mű és a közönség kódja közötti összefüggéseket, fel kell becsülni az olvasás motivációit és hatásait: ugyanaz a kultúra egyes esetekben elfedheti vagy megerősítheti egy társadalmi csoport elidegenülését, más esetekben felszabadító erejűnek mutakozhat. Ez így igen nagyratörő program: akárcsak részleges megvalósítása is hasznos lépés az irodalom szociológiájának története felé” (ESCARPIT, 1970. 53.).

Tanaka művénél jobban kidolgozott és a jelenség mint az irodalomtörténet tárgya minden szempontját magába foglaló munkájában Itamar Even-Zohar (*Papers in Historical Poetics*. Tel Aviv, 1981.) jobban megközelíti az általunk rendszerezőnek tartott vizsgálatot és elemzést. A könyvet több értekezés alkotja, melyek három csoportba oszthatók: az első teoretikusabb jellegű, a rendszer és a rendszeregyüttes kérdését tárgyalja. A második rész megkísérli felfedezni a rendszeregyüttes alapjait, közülük is az ún. univerzálékat. Végül a cikkek utolsó csoportjában mindezeket hazájának (Izrael) irodalmát vizsgálva alkalmazza a szerző.

Even-Zohar mindenekelőtt az orosz formalistákhoz fordul segítségért hipotézisének felállításához: az irodalmi termelés rendszeregyüttes, rendszerek rendszere.

Szklovskij terminusainak segítségével feltételezi, hogy az irodalom rendszeregyüttese kanonikus és nem kanonikus rendszerre oszlik, s ezek mindegyike további alrendszerekre bontható. A két rendszer közötti különbséget bemutatandó, Flaubert és Baudelaire példájához fordul, akiknél az erotikus és a pornografikus irodalmi alrendszer nem kanonikus elemeinek megjelenése a kanonikus művekben a *közérkölc megsértésének* vádját eredményezte. Márpedig a *Bovaryné szeméremsértő leírásai*¹ igazán visszafogottak a kor nem kanonikus pornográf irodalmának jóval bőségebb kínálatához képest. Hasonló a helyzet a *Romlás virágaiban* Baudelaire-nél. Léteznek tehát *minták, kódok*, melyeket bizonyos esetekben követni kell, máskor azonban nem szükséges figyelembe venni. A rendszeregyüttes kérdéskörébe visszahelyezkedve, ahol a rétegek egymásra rakódása szigorúan szabályozott, mindenfajta elmozdulás, mindenféle interferencia két réteg között jelentős szabálytalanságnak tűnhet. Mindezt a képzett elit szemszögéből kell látnunk, akik számára a műveknek vagy könyveknek ez a két típusa elérhető, s olvassák is azokat. Ily módon a rendszeregyüttes belső feszültségei magyarázatul szolgálhatnak egy történelmi pillanat adott helyzetére, ami addig esetleg megfajtotlan maradt. Az elemzés legfőképpen abban segít, hogy Even-Zohar megragadja a héber irodalom egy jellemző problémáját; ez az irodalom szimbózisban élt más irodalmakkal, többek között például az oroszsal. Ez a magyarázata annak, hogy 1880 körül (*revival period*) nem találunk benne nem kanonikus rendszert, mivel a nem kanonikus elemek „átfolytak” az orosz irodalmon. Valószínűleg ez a helyzet más irodalmak esetében is (például a québeci a franciával és az amerikaival szemben), amelyek a nem kanonikus műveket kereső olvasók ösztönzése alatt álltak.

A rendszeregyüttes elemeit a következő táblázatban összesíthetjük. (1. ábra.)



¹ Ráadásul Flaubert igen szigorú öncenzúrát végzett. Vannak megmagyarázatlan kivágások a Roueni könyvtárban található kéziratokban (több ezer oldalnyi vázlatról van szó). Némely titkos vázlat egy pornográf regényt enged sejtetni: „Rodolphe egyik kezével a nő fenekét ragadta meg, másikkal a derekát”; „Vágy és izgalom fogta el, mikor Charles-lal közöszült” stb. (L' Autre Journal 1985. mars 86–94.)

Megváltozott formában megjelennek itt Bourdieu *mezői*. Even-Zohar a következő hipotéziseket állítja föl mindezek alapján:

1. A szinkronikus vizsgálat során a kanonikus és a nem kanonikus rendszer két különböző diakronikus fázist mutat, mivel a nem kanonikus fázis ráépül egy megelőző kanonikus fázisra.

2. A rendszerek közötti különbségek irodalmi *ideált* és „kulturális” egyensúlyt eredményeznek az irodalom rendszeregyüttesén belül.

3. A fordítások kapcsolatokat, konkurrenciát vagy egyszerű utánzást jelenthetnek, három főbb esetet kell figyelembe vennünk:

a) egy rendszeregyüttes még nem érte el a kristályosodási pontot; ekkor fiatal, kialakulóban levő irodalomról van szó;

b) egy irodalom periférikus, marginális vagy gyenge, esetleg mindez együtt;

c) a rendszeregyüttesen belül válság, törés vagy *vákuum* jön létre. Minden hasonló esetben a fordítások változást okozhatnak a két rendszer bármelyikében vagy átjárást teremthetnek egyikből a másikba.

4. Egyszerre léteznek tehát belső és köztes kapcsolatok, melyeket természetüknek megfelelően kell elemezni.

5. Ezek a hipotézisek a működéskoncepciókból származnak, nem lehetnek az osztályozás eszközei.

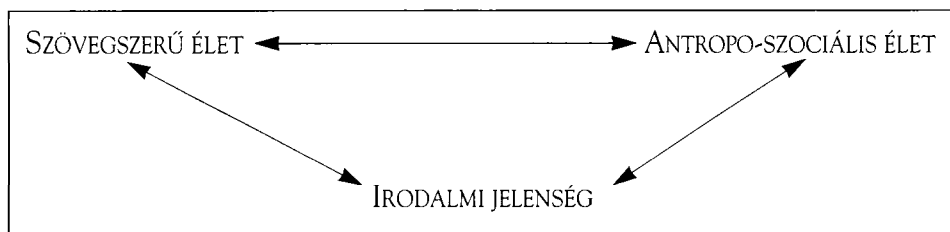
6. *Kanonikus* és *nem kanonikus* egymással szembenálló réteget alkotnak; mint ahogy az *elsődleges* és a *másodlagos tevékenység* történelmi és tipológiai fogalmak.

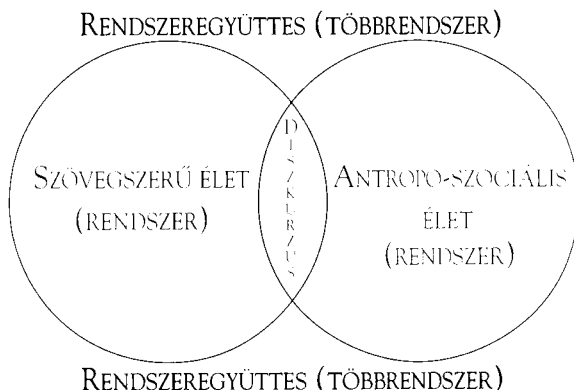
Az irodalom rendszeregyüttesének története tehát ebből a perspektívából kanonikus és nem kanonikus művek szétválasztásának és a szelekció kritériumainak története a két, egyidőben létező és egymással kapcsolatban álló rendszer fejlődési pillanatait vagy szakaszait szerint.

Ezen utóbbi elemzési módszer példájával már minden a rendelkezésünkre áll ahhoz, hogy az irodalomtörténet rendszeregyüttesének szintézisére javaslatot tegyünk.

AZ IRODALOMTÖRTÉNET RENDSZEREGYÜTTESE

Az irodalomtörténet rendszeregyüttes, tárgya az irodalmi jelenség; ennek két mőve két rendszert alkot, amiket a következőképpen neveztünk el: szövegszerű élet <-> antropológiai élet <-> irodalmi jelenség. (2. ábra.) A nyilak iránya mutatja, hogy a kapcsolatrendszer teljes a három pólus között.





A rendszeregyüttes kör alakú szerveződés, gyűrűt alkot. (3. ábra.)

Az irodalmi jelenség magában foglalja a két rendszert, melyek egymáshoz kapcsolódnak és diszkurzusokban (discours) fejeződnek ki. A pólusok között állandó a látható vagy a láthatatlan közlekedés. Láthatjuk tehát, melyek az artikulációi a nézőpontnak, a szerveződésnek, a kapcsolódásnak. A hagyományos irodalomtörténet szerint a művek egyazon irányban fejlődnek: az antropoloziciális élet felől a művek irányába, semmiképp sem fordítva. Ez a fajta orientáció az irodalom (elmosódott) társadalompolitikai *meghatározottságának* formájában jelenik meg, az irodalom ez esetben egy kor vagy nemzet alkotásainak összességét jelenti. Ebben az esetben a gyűrűn belül akadály keletkezik: mivel az irodalmi jelenség nem más, mint a művek élete, a másik elem (a társadalompolitikai) alárendelődik; így a mozgása akadályozottá válik; a gyűrű nem ér össze. Innen ered egy elméleti gyűrű szükségessége: megteremthetné a rendszerek közötti teljes körű kapcsolatot: a gyűrűnek visszaható erejűnek és végtelen sokszor megismételhetőnek kell lennie; így válik lehetővé, hogy számot vessünk az ellentétes mozgásokkal, az antagonizmusokkal és a lehetséges entrópiákkal. A három elem alkotta kör az előző ábrán nem ördögi kör, hanem, a szó Edgar Morin-i értelmében, produktív gyűrű; „konstrukciók, rekonstrukciók, artikulációk során jön létre, amikor is az új antropoloziciális tudománynak önmaga megszervezéséhez szüksége van az új biológiára és fizikára, amelyeknek viszont saját önszerveződésükhöz integrálniuk kell a tudományos jelenség mentális, kulturális és társadalmi szerveződésének nézőpontját” (E. MORIN, 1981. I. 287.). Így tehát az irodalomtörténetnek integrálnia kéne a szemiotikusok, a szociológusok, a didaktikusok, a szemiológusok, a strukturalisták, a társadalomkritikusok és más elméleti és gyakorlati szövegkutatók teoretikus írásait; s az ő szempontjaik beépítése lehetővé tenné a „kör bezárását”. Egy „új” irodalomtörténet megteremtéséhez szükség van erre az integráló imperializmusra.

Ennek az *irodalomtörténetnek* az irodalmi jelenség lenne a tárgya, formája pedig diszkurzus, ennek a jelenségnek mint rendszeregyüttesnek vagy rend-

szerének sajátosságairól, diszkurzus azok átalakulásaiban (mozgás/nyugalom; egyensúly/az egyensúly megbillenése) szinkronikusan (az egyik a másikhoz, illetve egyesek másokhoz való viszonyában) és diakronikusan (három alakjuk mozzanatait követve). Diszkurzus mint kommunikációs (a jelenség kifejezése) és mint jelentésbeli (a jelenség szemantizációja) folyamat.

(Clément Moisan: *Qu'est-ce que l'histoire littéraire?* Paris, Presses Universitaires de France 1987. 202 – 210. [Részlet.]

(Fordította: Maruszkai Judit)

IRODALOM

BOUAZIS, CHARLES, 1972. *Littéralité et société. Théorie d'un modèle de fonctionnement littéraire.* Paris, Mame.

ESCARPIT, ROBERT, 1970. *La définition du terme littérature.* = *Le littéraire et le social.* Paris, Flammarion.

MORIN, EDGAR, 1977. *La méthode. I. La nature de la nature.* Paris, Seuil.

MORIN, EDGAR, 1981. *La méthode. II. La vie de la vie.* Paris, Seuil.

SARTRE, JEAN-PAUL, 1948. *Qu'est-ce que la littérature?* Paris, Gallimard.

TODOROV, TZVETAN, 1965. *Théorie de la littérature. Textes des formalistes russes réunis, présentés et traduits par T. Todorov.* Paris, Seuil.

CLAUDIO GUILLÉN

Az irodalom mint rendszer

Számos oka van annak, hogy az irodalmat úgy gondoljuk el, mint ami rendszerekből tevődik össze, vagy úgy, hogy maga is rendszerként jelenik meg. Tegyük félre az „irodalom” összes olyan történetietlen felfogását, mint amilyenekkel az esztétikában vagy a kritika elméletében találkozhatunk. Tételezzük fel, hogy bennünket a rendszereknek a történelmi időben való megmutatkozása érdekel. Akkor számos módja van annak, hogy irodalmi rendszerekről beszéljünk. Ezek megfelelnek a következő vizsgálódási területeknek (jöllehet kiegészítések és további felosztások természetesen végrehajthatók): poétika, azaz főként a műfajok elmélete és a műfajrendszerek megjelenéséé; alapvető normák és anyagok, mint a stílusok (a „három stílus” stb.), a retorikai alakzatok, a témák, a mítoszok; az aktuális konfiguráció vagy egész részei között fennálló strukturális kapcsolatok mint a mozgalom, a nemzeti hagyomány vagy a kánon megalapozása antológiák révén; és végül az egyéni olvasási élmény.

Amikor e tárgyat először megközelítettem, eredetileg az olvasói élmény érdekelt.¹ De hamarosan világossá vált számomra, hogy ezen kategóriák egyike sem kezelhető a többitől függetlenül, s hogy szembe kell néznem az irodalmi rendszertan általános problémájával. Úgy láttam, ha ez a kérdéskör kerül a középpontba, akkor viszont nem csak az egyedi költeményt, hanem az irodalom *történetének* alapegységeit és terminusait is *strukturális* módon kell megközelíteni. (Voltaképpen a történelembéli struktúrákat kell megmagyarázni.) A jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy megmutassa az irodalmi rendszertan fontosságát és alapvető összetettségét, különös tekintettel egy területre, a poétikáéra.

Azzal kezdem, hogy bemutatom: hogyan mozdulnak el, változnak, emelkednek egymás fölé és működnek együtt a különböző rokonrendszerek. Azt állítom, hogy az irodalom történetét — s ez megkülönbözteti a nyelvtől és a társadalomtól — nem annyira a teljes rendszerek működése jellemzi, mint inkább a rendszer vagy a strukturálódás felé mutató tendencia. Úgy tetszik tehát, hogy az irodalomtörténésznek minden egyes századra vagy tárgya történetének minden egyes fázisára vonatkozólag meg kell ítélnie azt, hogy az irodalom területén mint lassan, de állandóan változó egészen belül pontosan mekkora a hatóköre a korlátozott, tartós, mély „rendakarásnak”.

¹ Ennek a tanulmánynak az alap gondolata a Saussure-i modellre megy vissza, amelyet korábbi cikkemben alkalmaztam: *Literatura como sistema (sobre fuentes, influencias y valores literarios)*. = *Filología Romanza* 1957. IV. 1–29. — A tartalom azonban nem ugyanaz.

1.

Az európai irodalomtörténet bármely korszakában uralkodó poétikától elvárható, hogy tendenciájában a rendszer felé mutat — jóllehet többé vagy kevésbé explicit módon —, valamint más és más terminológiára utalva teszi ezt. Arisztotelész *Poétikájának* első szavai — „A költészetről magáról és annak műfajairól”² — már el is kezdik megfogalmazni azt a kettős célt, amely az irodalomelmélet hagyományává válik: meg kell világítani a költői művészetnek magának mint egésznek, *autés*nek a természetét (céljait eredetét, érvényességét); s a műfajoknak vagy „specieseknek” az elméletét kell nyújtani. Arisztotelésznél a „költészet művészete” genusának a taglalása húzódik meg a rákövetkező, fontosabb költői speciesek (tragédia, epika stb.) elemzése mögött³ — s ez a lényegi kapcsolat ismét csak hagyományos maradt. Itt nem Arisztotelész *Poétikájának* közvetlen hatására utalok, hanem az irodalomról való görög — római gondolkodás általános aspektusaira. A műfajoknak azon elmélete, amelyhez az *ars poetica* vezet, a leggyakrabban nem egyszerűen osztályozási gyakorlat. Valóban elmélet ez, amennyiben olyan elvek szerint próbálja megszervezni a rendelkezésre álló tények sokaságát, amelyeket a „költői mesterségnek mint egésznek” az értelmezéséből vezet le, s túl ezen: saját, a tudás szélesebb skémájában betöltött helyéből. Az elmélet és a rendszeralkotás hajlama így kéz a kézben járnak. Az európai hagyományban a poétika elmélete korántsem egyszerűen vagy kritikai vagy leíró jellegű, hanem arra tör, hogy a szellemi rend eredeti példáit ajánlja figyelmünkbe és fejtsse ki.⁴ Szükségtelen szembenéznünk itt azokkal a problémákkal, amelyeket magának a műfajnak a fogalma vet föl (például hogy mennyiben igazítják empirikusan a műfajokat azokhoz a meglévő különbségekhez, amelyek egyes versek vagy drámák között állnak fenn). Számunkra most az az érdekes, hogy ilyen szellemi rendek — történeti értelemben — *vannak*.

A poétika szerzője nem szokta a gyakorló írók lehetőségei végtelen színskálájával elhatárolni a választékot. A korlátozás, a felosztás és a megkülönböztetés az, ami a rendet és a rendszert lehetővé teszi. Ezek viszont az író számára „lakhelyül” szolgálhatnak, azaz beburkoló, körbevevő történelmi helyzetek, jóllehet a költő esetleg csak éppoly kevésbé van tudatában e helyzetnek (a politikai, társadalmi és gazdasági rendszereknek), amelyben napról napra él, mint más történelmi helyzeteknek. Hozzá kell tennem, hogy nem tagadom: lényeges kapcsolat van ezen különféle strukturális helyzetek között. Sőt, úgy látom, hogy az irodalmi rendszernek éppen ez az elgondolása teszi lehetővé az érvényes beszédet a társadalmi vagy a

² Gerald F. Else szó szerinti fordítását használom, ahol az *autés* ('önmagában') genarikusan értendő, szemben a közvetlenül utána említett speciesekkel vagy formákkal. — Vö. Aristotle's Poetics: The Argument. Cambridge, Mass. 1957. 1–3. — A magyar szövegben Sarkady János fordítását követjük (Bp., Magyar Helikon 1974.).

³ Vö. ELSE: Aristotle's Poetics. 4–5.

⁴ A kínai műfajelméletéről írott tanulmányában James R. Hightower rámutat az irodalomelmélet átfogóbb céljai és a meghatározott formák osztályozása között fennálló kapcsolatra, különös tekintettel a korai kínai elméletalkotókra. — Vö. The Wen hsüan and Genre Theory. = Studies in Chinese Literature. Ed. John L. Bishop. Cambridge, Mass. 1965. 513.

gazdasági vagy a politikai történet, valamint az irodalomtörténet kapcsolatának tárgyáról. Ehhez a kérdéshez később visszatérek. Pillanatnyilag figyeljünk csak fel arra a tényre, hogy a műfajelmélet az íróknak — Ernst Robert Curtius szavával élve — egyfajta „eszményi helyet”⁵ nyújt. Ahol csak léteznek efféle helyek, az egyedi műfaj elszigeteltsége inkább látszólagos, mintsem valódi. Körvonalai, jellege attól a helytől és céltől függ, amelyet más műfajoknak tulajdonítunk, valamint a közöttük levő viszonytól.

Mit értünk mármost ebben a szövegösszefüggésben rendszeren? Ami az irodalomtörténészt illeti, a rendszer akkor működik, ha egyetlen elem sem érthető vagy értékelhető helyesen azon történeti egésztől (vagy összjátéktól, spanyolul: *conjunctio* vagy *conyuntura*) való elszigeteltségében, amelynek része. Felteszem, hogy e kategória rugalmasan és dinamikusan használandó, úgy, hogy ne csak stabil rendre, hanem a strukturálódás folyamatának egy mozzanatára is utalhasson. A rendszer lehet viszonylagosan nyitott, laza, széteső. Nincsen szükség arra, hogy „rettentő szimmetriára” vagy más, gondosan kiporciózott elrendezésre gondoljunk, mert modellünk se nem mechanikus, se nem vizuális. Tárgyunk egy bizonyos fajta *mentális* rend, amelyet a különböző részek között fennálló viszonyok funkcionális fontossága jellemez. (Ebben az értelemben a poétika rendszere olyan, mint a nyelvi kód.) A rendszer több, mint összetevőinek kombinációja vagy összege. Azt implikálja, hogy a részek az egészen múlnak, s az alapvető kölcsönös összefüggések lényeges hatással vannak rájuk. Fő modelljeink tehát nyelvek és társadalmiak. Mindenekelőtt Ferdinand de Saussure nyelvi rendszergondolata az, aminek lekötelezettjei vagyunk. Mint tudjuk, Saussure egyik kedvenc szava a rendszer volt, s nem a struktúra; így ír például a nyelvi jelekről:

... helytelen dolog [nagy illúzió] egy elemet egyszerűen úgy tekinteni, mint [egy bizonyos hangnak] egy bizonyos fogalommal való egyesülését. Ha így határoznánk meg, elszigetelnénk a rendszertől, amelynek része; olyan volna ez, mintha azt hinnénk, hogy ki lehet indulni az elemekből, és hogy ezeknek az összegzése útján meg lehet alkotni a rendszert, holott — éppen ellenkezőleg — az egyetemes [szolidáris] egészből kell kiindulni, hogy aztán elemzés útján kapjuk meg a benne foglalt elemeket.⁶

Hasonlóképpen „nagy illúzióknak” tetszik az összetevők elszigetelése a művészi formák rendszerében is. A poétika területén számos alkalommal, nagyhatású művekben — Arisztoteléstől Northrop Frye-ig — megfigyelhető, hogy a részeket erősen az egészre, az egyes meghatározásokat az átfogó elméletre építik. De a nyelvi és irodalmi rendszerek közötti analógia bizony kényes és speciális kérdéseket vet föl, amelyekre nem szabad túl sietős választ adni. Szerencsére itt van a társadalmi ana-

⁵ Vö. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern, 1948. 16.

⁶ Bevezetés az általános nyelvészetbe. Ford. B. Lőrinczy Éva. Bp., Gondolat 1967. 146. — Vö. még 113.: „A nyelv olyan rendszer, amelynek minden részét a többivel való kölcsönös szinkronikus összefüggésben [szinkronikus szolidaritásban] lehet és kell vizsgálni.” (A fordítást a francia eredetinek megfelelően módosítottuk. — A ford.)

lógia is, és ez kevésbé technikai módon jön segítségünkre. Idézzük csak emlékezetünkbe az olyan mindennapi fogalmakat, mint amilyen a „társadalmi osztály”. A „középosztály”, az „alsóbb osztályok” s a hasonló terminusok nem csak egy csoportban való tagságra utalnak, de arra is, hogy aki ezen osztályok tagja, nem tagja más osztályoknak. Az egy bizonyos rendszert alkotó osztályok száma nem befolyásolja ezt az alapvető tényt: az osztályfogalmak a *rendszeren belül* viszonylagosak; azt jelölik, hogy az ember milyen pozíciót foglal el, hogyan merítkezik meg a *társadalomban*; egy bizonyos osztály — legyen akár háromszintű vagy ötszintű szerkezet része, vagy akár valamiféle viszonylag elmosódott szerkezeté — szükségképpen arra utal, hogy az osztály-megkülönböztetések rendszere egészében létezik és fontos.

Ami az irodalmi „osztályokat” illeti, az irodalom történetében a tanulás bizonyos szoros kapcsolatban lévő ágainak és a szellemi tevékenység formáinak hatása döntőnek látszik. A grammatika, a filozófia vagy az oktatás rendszereire utalok itt; ismeretes, hogy ezek milyen befolyással voltak az irodalom struktúráira. Sok évvel ezelőtt Hermann Usener hasznos cikkben tárta fel az antik filológia szerkezeti jegyeit, a görög és a római filozófiai és grammatikai rendszerek közötti kapcsolatokat: „a filozófiai oktatás, amely minden rendszertan feltétele, megőrizte eredeti színét több, mint egy helyen: a peripatetikus iskolából eredt” („die philosophische Bildung, welche die Voraussetzung aller Systematik ist, hat an mehr als einem Orte ihre ursprüngliche Farbe noch bewahrt; sie stammte aus der peripatetischen Schule”).⁷ A hellenisztikus korszak alatt bekövetkezett a filozófia fragmentálódása, amelyből a tanulás különféle ágai alakultak ki: a grammatika, a retorika, a poétika, a filológia stb. Arisztotelész és tanítványai megkísérelték összebékíteni a retorikát és a poétikát a metafizika és a logika szubsztanciális céljaival és rendezett eljárásaival. Megmutatták, hogy a filozófia érvényessé képes tenni a költői „utánzásokat”, amelyeket Platón megvetéssel emlegetett. „Arisztotelész tanítása a költészet mesterségéről” — erősíti meg E. R. Curtius — „egész rendszerének összefüggésében szemlélendő: mint az etika, a politika, a retorika, a közgazdaságtan párhuzamos tudományszakja.”⁸ Azt is tudjuk, hogy Quintilianus híres *Institutio oratorij*a voltaképpen az oktatásról szóló traktátus volt. Nem hiszem, hogy az irodalom lényegi kontinuitása pedagógiai felhasználásának terméke volna. De rendszerezése nagyon sokat köszönhet a pedagógiának. Ahogyan Curtius nélkülözhetetlen könyvében hangsúlyozza, annak a ténynek, hogy az irodalom közel huszonöt évszázadon át iskolai tantárgy volt, nagyon is sok köze van az elméleti rend kialakulásához és továbbéléséhez: „bárhon, ahol az irodalom iskolai tantárgy, megvannak az irodalom rendszeres tanulmányozásának az elemei. Van irodalomtudomány, olyan formában, amely megfelel a kezdők szintjének. Aki csak olvassa iskolai kötelező olvasmányként Homéroszt, meg kell hogy tanulja, hogy az *Íliász* elbeszélő versben frott költemény (*epos*), és hogy a vers szabályok igazgatta nyelvi forma.”⁹ Az oktatás nem csak teret adott az irodalomel-

⁷ Ein altes Lehrgebäude der Philologie. = Kleine Schriften (Osnabrück, 1965. II. 303.) [Az 1912–13-as kiadás reprintje.]

⁸ European Literature and the Latin Middle Ages. 146.

⁹ Uo. 247.

méletnek: hagyományához tartozik az is, hogy hidakat építsen a tudományok vagy a művészetek és a tudományok között, és elősegítette azt, hogy az egyik területen kialakított oktatási módszereket a tanulás ágainak szomszédos mezőin is alkalmazzák. Ezek a tudományos szerződések és kölcsönös megtermékenyítések a késői antikvitástól a mai napig folyamatosan működtek.

[...]

Mármost megkérdezhetjük: milyen mértékben voltak a műfajelméletek rendszerek? Miféle módon működtek ezek mint rendszerek? Vizsgálódásainknak ezen a pontján a következő megfigyeléseket kell előtárni.

1. A poétika története egészében véve azt a tendenciát mutatja, hogy nem a normák pusztá felsorolása, hanem ezek elrendezése és koordinálása volt a cél. Az irodalmi műveket különösen filozófiai, nyelvtani és szociológiai elvek próbájának vetették alá; vagy azokra a legfontosabb jellegzetességekre következtettek ezekből a művekből, amelyek azután elvekké, alternatívákká és polaritásokká váltak.

2. A poétika története másfelől számos példáját kínálja annak, hogy a költői modelleknek normarendszerekké való megszervezése kudarcot vallott. A próbálkozás gyakorta csődöt mond, és ott állunk a strukturálás folyamatának feleútján. Találkozunk egyszerű felsorolással is (mint talán Horatiusnál, vagy Sir Philip Sidney „különféle pontosabb megnevezései”-nél), míg a rendszerre irányuló tendencia a művészetelmélet és a gyakorlati kritika más szintjein mutatkozik meg.

3. Hangsúlyozni kell egy nyilvánvaló, de lényeges tényt: azt, hogy az európai irodalomban rendkívüli módon megmaradt a műfaji modellek korlátozott száma évszázadokon keresztül (hozzátehetjük, hogy a komédia és a rövid lírai formák bizonyultak a legmaradandóbbnak) —, valamint hogy megmaradtak azok a helyek is, amelyeket a műfaji rendszerekben e modellek elfoglaltak. Jóllehet folyton voltak változtatások és kiegészítések, az irodalmi normák szokatlan kontinuitására általában tekintettel voltak. (Mondhatjuk, hogy évszázadokig viszonylagos stabilitás uralkodott a kultúra birodalmában. A társadalom-analógia juthat az eszünkbe, hiszen nagyon jól tudjuk, hogy a társadalmi feltételek viszonylagos kontinuitásának tudata volt az, ami hosszú időn keresztül az osztály-megkülönböztetések egyik lélektani alapja és továbbörökítésük oka volt.)

4. Az a viszony, amely a norma (vagy a modell) között és azon rendszer között áll fenn, amelyhez ez tartozik, mindkettő kontinuitási feltételeinek egyike. Így a tragédia fogalma túlélheti azt a korszakot, amelyben egyetlen drámai műfaj — mint a komédia — tartja életben a színházat (talán Rómában, ahol kevés jó tragédia született; a tragédia mégis kiemelkedő helyet foglal el Horatius *Ars poetica*-jában). Ilyen esetekben a rendszer megőrzi azt az osztályt, amely hagyományosan hozzátartozott. Más esetekben a rendszer felszívja az új művet, és normatív modellként legitimálja azt — azon strukturális kapcsolat erejénél fogva, amely az új modell és a meglévő osztályok között áll fenn. (A bizánci filológus Phoitus — kb. 820–879 — Heliodórosz és Achilles Tatius késő-görög románcos elbeszéléseit a *dramatikon* példáinak tekin-

tette.¹⁰ Elég gyakran megtörténik, hogy egy új művet vagy egy excentrikus szerzőt a rendszer nem a megfelelő kategóriába szuszakol bele. Vagy épp a fordítottja történik: a műfaji kategóriát a rendszer még sokáig „cipeli”, még akkor is, amikor eredeti jelentését már régen elfelejtették. (Wilhelm Cloetta már régen rámutatott, hogy a középkor legtekintélyesebb írói közül soknak — Sevillai Szent Izidorral kezdve — fogalma sem volt arról, mi is az a színházi előadás; így azután az, ahogyan Averroes félreolvasta a „tragédiát”, amelyhez Renan és Menéndez Pelayo fűzött kommentárokat, s amely Borgest arra ihlette, hogy az *El Aleph* egyik legjobb novelláját megírja, távolról sem volt kivételes jelenség.) A műfaj és a rendszer — más szóval — erősíti és fenntartja egymást.

5. A rendszerek, általánosságban véve, egyfelől arra hajlanak, hogy magukba szívják a változást és asszimilálják az újítást. Másfelől az asszimiláció kis lépést jelent a változás nagyobb folyamatában. (A klasszikus példa a híres XVI. századi vita Ariosto körül. Számos dolog történhetett volna: a *romanzo* felszívódhat az epikába; a rendszer — vagy inkább: a rendszer szószólói — „elutasíthatják”; külön rekeszt találhatnak a *favola mista* részére, és így tovább. Végül is a *romanzo* asszimilációja megrázkódtatta és meglazította a rendszert; s ez volt az egyik feltétele a regény kialakulásának.) Ebben az összefüggésben a kritikus és az olvasó fontos szerepet játszik. A legtöbb kritikus (vagy kritikusként tevékenykedő író) az új művet a rendszeren „keresztül” nézi: a hozzáférhető kritikai szkéma koordinátáin belül érzékeli, ítéli meg a művet, és így — jól vagy rosszul — dönt felőle. A kritikai intelligencia „asszimilál” és „elhelyez” — közel abban az értelemben, ahogyan a pszichológus Jean Piaget használja e terminusokat.¹¹

6. Természetesen nem minden irodalmi osztály vagy csoportosítás alkot műfaj-rendszert. Csakhogy a modern irodalomtörténet számára gyakran nehéz felfedezni, hogy egy bizonyos osztály, amelyet a múltban használtak, egyáltalán összehasonlítható-e azzal, amit ma műfajnak tekintenénk. Mégis meg kell kísérelnie a műfajok rendszereit és más, rokon rendszereket megkülönböztetni, nem csak azért, mert ezek szorosan kapcsolódnak egymáshoz, hanem azért is, mert az utóbbiak egyikét-másikát befolyásolhatja, alakíthatja, sőt, fel is válthatja az előbbi. Itt csak három alapvető osztályfajta emlékeztetek: (a) Maguk az irodalmi műfajok — vagy az, amit a modern irodalomtudomány műfajoknak tekint (mert megközelítem itt elsősorban történeti jellegű). Hosszú időn át ezeket egy tágabb „genus” alá sorolható „speci-eseknek” fogták fel, igen jó és kézenfekvő okból: mert a műfajmodellnek, eléggé tautologikus módon, alkalmasnak kell lennie az „utánzásra”. A Z műfaj, a modern

¹⁰ Vö. IRENE BEHRENS: Die Lehre von der Einteilung der Dichtkunst. Halle und Saale, 1940. 38.

¹¹ Az asszimiláció akkor következik be, amikor az egyén a tapasztalati adatokat egy korábbi logikai keretbe illeszti bele. Piaget az asszimiláció három fajtáját különíti el, melyek közül a harmadik az, amely szorosabban tárgyunkhoz tartozik ("l'assimilation généralisatrice, la plus féconde sans doute puisqu'elle conduit à; largir le domaine d'un schéma donné par la même à élargir la classe des objets pouvant lui être assimilés"). — Vö. YVETTE HATWELL: Propos des notions d'assimilation et d'accommodation dans les processus cognitifs. = Psychologie et épistémologie génétiques ... Hommage à Jean Piaget. Paris, 1966. 128. — Az asszimiláció önmagában nem ad hatékony tudást a tárgyról, és folytonosan szembekerül az elhelyezéssel, amelynek révén a szubjektum aktív módon vesz részt a kognitív szkémák finomításában.

szemlélet szerint, nem lehet annyira átfogó, hogy ne lehetne állítani egy bizonyos műről, egyes számban: ez egy Z. Például: ez egy komédia, ez egy elégia, ez egy regény. A műfaj nem pusztán aspektusa a műnek, hanem egységelveinek egyike. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy ez teszi lehetővé az irodalmi kompozíciót — a műnek mint egésznek a voltaképpeni összeszerkesztését. Ebben az értelemben eléggé tágas. De nem lehet annyira elmosódott, hogy inkább premisszául, semmint modellül szolgáljon. A műfaj annyiban tartós (és ha nem tartós, ha nem válik — Fernand Braudel szavával — *longue durée*-vé, akkor nem is alakul teljes értékű műfajjá), amennyiben megmarad problémamegoldó modellnek, amennyiben a meghívás fennáll az anyag és a forma találkozására. (b) Azok a művek, amelyeket csakis verselésük alapján sorolnak osztályokba: a görög iamboszok, az elégia stb. Már a XIX. század eleje óta a legtöbb kritikus tudja, hogy a prozódia és a „külső forma” nem kielégítő alapja az osztályozásnak (gondoljunk csak az ódáról és a szonettéről szóló modern tanulmányokra, aholis ezeket nem pusztán versformáknak tekintik).¹² A probléma azonban történetiségében fontos: dacára annak, hogy Arisztotelész a *Poétikában* példát adott, amikor rámutatott, hogy Homéroszban és Empedoklészban semmi közös nincsen, csak a versmérték (1447b), a görög–római irodalomelméleti hagyományban központi hagyomány maradt a költői forma azonosítása a metrikus szerkezettel. Diomédesz (a IV. században), akinek *Ars grammaticája* rendkívüli hatást gyakorolt a középkor folyamán, azt állította, hogy a költészet lényege a verselésben található.¹³ A versmértéknek és a formának ez az összszavardása késleltette — legalábbis a reneszánsz koráig — azon líra ütőképes elgondolásának kialakulását, amit a drámai vagy elbeszélő verstől nem kizárólag a metrum alapján különböztetünk meg. (c) Az ábrázoló módok, mint az „elbeszélő” és a „drámai” mód. (Vannak persze más módok vagy úgynevezett „univerzálék”, mint amilyen a szatíra vagy az allegória, amelyek a történelmi műfajok közötti különbségeket keresztülmetszik.) Arra utalok itt, amit Northrop Frye „az ábrázolás gyökeinek” nevez. Frye szerint „az ábrázolás gyökeiről kell beszélnünk akkor, ha az eljátszott, elmondott vagy leírt szavak bármit is jelentenek a nyomtatás korszakában”.¹⁴ Frye rendszere az „eposz”, a „próza”, a „dráma” és a „líra” négyességére épül. Később e módokat „specifikus formákra” osztja tovább, amelyek olyanok, mint az *artes poeticae* régebbi „speciesei”, s mint a mi műfajaink. Frye-jal szemben nem hiszem, hogy e módok alkotnák minden műfaji megkülönböztetés központi elvét, s hogy a specifikus műfajok ezen módoknak a formái vagy esetei volnának. De ellenvéleményemet itt nem fejtem ki. Most az az érdekes, hogy a poétika történetének tanúsága szerint a módok és a műfajok különböző rendszereket alakítottak ki, s az irodalomtörténész egyik feladata az, hogy a kettő közötti változó viszonyokat megfigyelje. Én úgy látom, hogy a módok sokkal inkább készek arra, és sokkalta gyakrabban történik meg velük, hogy rendszerezés alapjául szolgáljanak vagy hogy rendszerezésből következzenek, mint a műfajok. Ismerünk módrendsze-

¹² Vö. KARL VIETOR: Die Geschichte literarischer Gattungen. = Geist und Form. Bern, 1952. 291 – 309.

¹³ Vö. CURTIUS, i. m. 439.

¹⁴ Anatomy of Criticism. (Princeton, 1957.) 247. o.

reket; de a műfajok területén — talán azért, mert a „specifikus formák” oly közel esnek az irodalmi művekhez magukhoz — gyakorta csak „a szerkezet akarásával” találkozunk.

7. A poétika története meglepő módon első pillantásra is azt mutatja, hogy a hármas szám a rendszerezés egyszerű elveként folyton vissza-visszatér. Ha behatóbban tanulmányozzuk e rendszereket, egy még alapvetőbb szinten felfedezhetjük két szkéma kombinációját vagy artikulációját: a diádokat és a triádokat. Vagy, még explicitebben fogalmazva, a „természetes” kettősségeket (természetesek annyiban, amennyiben „szembeállítási” modellekre épülnek) és kulturális hármasságokat (amelyek „felépítő” vagy „összebékítő” modelleken alapulnak). Az „eszményi tér”, amelyekkel az írók találkoztak, a leggyakrabban bizonyos szinten dualisztikus, más szinten triadikus volt.

Tökéletesen tisztában vagyok azzal, hogy ezt a hét pontot (vagy munkahipotézist) a lehető legobjektívabb módon kellene alátámasztani és illusztrálni. Mielőtt azonban ehhez hozzálátnék, előre szeretnék eloszlatni néhány félreértést; valamint két ponttal — a harmadikkal és a hetedikkel — kapcsolatban szeretnék világossá tenni néhány olyan implikációt, amely minden valószínűség szerint bonyodalmakat okozhat.

Arra fektetem itt a hangsúlyt, hogy az európai poétika fejlődéstörténetében visszatérések vagy kontinuitás van jelen; valamint arra, hogy a jellegzetességek egyike — a diádok és a triádok megjelenése — nagyonis láthatóvá teszi ezt a kontinuitást. Mármost várható, hogy valaki a következő ellenvetéssel áll elő. A rendszerezésnek ezek az elvei, ezek a szkémák és szerkezetek — mondhatná valaki — csak ösztövért bizonyítékai a fentebb kifejtett tételeknek; mindössze formális, sovány absztrakciókról van szó, amelyek igencsak távol esnek akár a költészettantól, akár a költészettől; és semmilyen elmélet nem hagyhatja figyelmen kívül, hogy az irodalmi célokat, programokat vagy manifesztumokat — ideértve a műfaj-rendszereket is — nem triadikus terek, hanem történelmileg létező társadalmakban élő emberek foglalmazzák meg.

A válaszom erre az ellenvetésre (a jelen pillanatban) négy pontból áll. Először is, lássuk világosan, hogy azok a rendszerek, amelyeket tanulmányozunk, nem időn túliak vagy történelmen túliak; nem rejtett szerkezetek, „manifesztációk” vagy pusztán formális viszonyok, amelyeket *a posteriori* következtet ki vagy vezet le a számíttgató elme. Éppen ellenkezőleg: ezek a rendszerek *megtörténnek*. Sőt — s ez érdekel most engem —, továbbra is megtörténnek. A B triadikus szkéma megjelenik egy ponton, s ezt követi a C triád és a D triád, és így tovább. Más szóval, olyan attitűdökről és visszatérésekről beszélek, amelyek történetileg olyan valóságosak (vagy azok voltak) — az irodalom, a „kultúra” vagy a művészetek rendjén belül —, mint bizonyos hosszantartó politikai, társadalmi vagy jogi intézmények. Másodszor: senki nem tagadja, hogy minden egyes egyedi eset (minden egyes *ars poetica* vagy irodalmi rendszer) teljes egyediségében frándó le alaposan és értelmezendő. De ez csak az igazságnak egy része. Az irodalomtörténetnek továbbra is az marad a feladata (annak ellenére, hogy a kritikus általában megelégszik az elszigetelt mű vagy egyetlen

szerző tanulmányozásával), hogy szembenézzen a költői alkotásnak azzal a tartományával vagy szegletével, amely (a poétika területén kétségbevonhatatlanul így van) ugyanolyan ismétlődő, megrögzült és tartós, mint a társadalom intézményei. Harmadszor: már jeleztem, hogy ezek a rendszerszerű visszatérések mennyire nem csak a poétika területére terjednek ki, hanem olyan más kulturális rendekre is, mint a grammatika, a filozófia és a pedagógia. Az, hogy egy szkéma ezen osztályok közül többre nézve is releváns, biztosan a feltétele tartósságának. Az az érzésem, hogy az efféle kapcsolatok hatékonysága nagyrészt abból ered, hogy ezek segítenek lehetővé tenni a „rendet”, a szervezés és a strukturálás elveiül szolgálnak. Az olyan alapvető elvek, mint ezek, az emberek (a történelmileg adott társadalmakban élő emberi lények) gondolkodásának, érvelésének és döntéseinek integráns részeivé válnak. Mi több, bizonyos szerkezetek széleskörű elterjedtsége napvilágra hozza annak egyik módját, ahogyan az emberi szellem — nem apriorisztikus egyetemes kategóriáknak, mint Kantnál, hanem — történelmi eredetű „tervezeteknek” és „képeknek” veti alá magát.

Negyedszer pedig: azt kezdtem el kifejteni, hogy a poétika elméleti rendjei történetük bármely pillanatában úgy tekintendők, mint lényegileg mentális kódok — amelyekkel a gyakorló író (az író mint egyén, mint *hombre de carne y hueso*) írása révén kiegészítik. E rend szerkezetei nem idegenebbek az általa megírt költeményhez képest, mint a nyelvi kód beszédmegnyilatkozásaihoz képest.

[...]

II.

Több, mint negyven évvel ezelőtt Roman Jakobson és Nikolai S. Trubetzkoy elkezdte kialakítani a nyelv strukturális koncepcióját; ennek értelmében a nyelv bináris oppozíciók halmaza, különösen fonetikai nézőpontból: a fonetikai eseményeket magukat nem lehet azon oppozíciók és korrelációk rendszerétől függetlenül meghatározni, amelyekben megnyilvánulnak. Ezt később magába olvasztotta Jakobson „megkülönböztető jegyrendszere”, ahol minden jegy bináris szerkezetről tanúskodik („zöngés — zöngétlen”, „feszített — laza”, „folyamatos — megszakított” stb.). A *nyelv alapelveiben* (*The Fundamentals of Language*) ezeket a szerkezeteket tizenkét oppozícióra redukálta, „amelyekből minden nyelv maga válogat”.¹⁵ A társadalomtudományokban is feltárták — a brit antropológusra, A.-R. Radcliffe-Brownra gondoljunk — a primitív társadalmi élet formáinak sok-sok változatát, azért, hogy ebből összehasonlító módszerek segítségével következtessenek bizonyos egyetemes szerkezeti elvekre, mint amilyen az ellentétek egysége: Hérakleitosz azt mondta, hogy „a

¹⁵ Vö. ROMAN JAKOBSON és MORRIS HAILL: *Fundamentals of Language*. The Hague, 1956. 29.; JAKOBSON: *Retrospect. = Selected Writings*. The Hague, 1962. I. 631–658.; NIKOLAI S. TRUBETZKOY: *Essai d'une théorie des oppositions phonologiques*. Journal de Psychologie Normale et Pathologique. 1936. 33. 5–18.; EUGEN PAULINY: *The Principle of Binary Structure in Phonology*. = *Travaux Linguistique de Prague* 1966. 11. 121–126.

király, és mindenben uralkodik”; és az ősi Kína Jin-Jang rendszerei (a férfi és a nő, a nappal és az éjszaka, a nyár és a tél egysége, amely a *tao* szervezett totalitását adja: a párt, a napot, az évet) valószínűleg olyan társadalmi szokásoknak felelt meg, mint a rivális klánok összehozása házasság révén.¹⁶ Radcliffe-Brown azonban „strukturális formáit” egyes példák változataiból vonatkoztatta el vagy bizonyos társadalmi szerkezeteknek a történelmi időben mutatott bizonyítható folyamatosságából.¹⁷ Claude Lévi-Strauss kivételesen gondolatébresztő tanulmányorozatában továbbmegy: logikai modelleket posztulál az antropológiában, azon strukturális analógiák erejére alapozva, amelyek az emberi elme és az általa értelmezett és megszervezett világ között állnak fenn. A *Totemizmus ma* című munkában (*Le Totémisme aujourd' hui*) például a kapcsolatok minden csoportját úgy tekinti, mint amely egyetlen, szélesebb gondolatrendszer egyetlen esete, s ez vagy valóságos vagy potenciális — ennél fogva valamennyi eset a megfelelő transzformációs szabályok révén levezethető vagy magyarázható. Így a „primitív” népek úgynevezett totemizmusa nem más, mint azon alapvető oppozíciók kifejeződése, amelyek megjelennek a mítoszokban, a szokásokban, a hiedelmekben is.

Ha most ismét a poétikához és a történelmi vizsgálódásainkhoz fordulunk (jóllehet ez nem pusztán induktív módon történelmi, ahogyan Radcliffe-Brownnál: engedtesék meg az irodalmi rendszerek történészének, hogy tényeinek kazlát gyűjtse az elméleti hipotézisek és elméletkezdemények alá), akkor feltehetjük a kérdést: Vajon minden alapvető szinten a hármas rendszerek működnek? Amikor a poétika ideális terei háromosztatúak (legalábbis a műfajelmélet explicit szintjén, ahol kétségtelen, hogy *tertium datur*), működnek-e e mögött dichotómiák is?

Bizonyos, hogy egy olyan elv, amely annyira lényegi a legtöbb tudatos vagy tudattalan (logikai, lélektani, formális) keretben, mint amilyen az oppozíció elve, szerephez kell, hogy jusson azokban a képzeletbeli választásokban és alternatívákban, amelyekből a poétikai rendszerek építkeznek. Könnyedén felfedezhetők ezekben a rendszerekben a kettős és hármas erők összehangolt működése — s mindkettő, szimultán módon vagy más és más szinten, a szisztematizálás felé tör.

[...]

Altalánosságban véve, a tizenkilencedik század a bináris és a hármas rendszerek együttállításának tanúskodik (Hegeltől és Marxtól Taine-ig és Freudig).¹⁸ A poéti-

¹⁶ Vö. A.-R. RADCLIFFE-BROWN: *The Comparative Method in Social Anthropology. = Method in Social Anthropology.* Bombay, 1960. 91 — 108.

¹⁷ Vö. MEYER FORTES: *Time and Social Structure: An Ashanti Case Study. = Social Structure. Studies Presented to A.-R. Radcliffe-Brown.* Ed. M. Fortes. New York, 1963. 54.

¹⁸ Marxnál érdekes módon változtatódik a nem-bináris leíró megközelítés (mint az Oszályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig [1850.] című műben), aholis kettőnél több osztályból álló osztályszerkezet van, azzal, ahol a kétosztályú társadalom forradalmi vízióját vázolja föl, s itt a forradalom tárgya (a burzsoázia) és a forradalom cselekvője (a proletariátus) a szereplők. Az osztályszerkezetéről ld. a lengyel szociológus, STANISŁAW OSSOWSKI fontos könyvét (*Class Structure in the Social Consciousness.* New York, 1963.), és korábbi írását: *La vision dichotomique de la stratification sociale. = Cahiers Internationaux de Sociologie* 1956. 20. 15 — 29. — Taine-nél a három elsőrendű fontosságú erő mellett (*race, milieu, moment*), vannak lényegbevágó ok- és hatás-polaritások; ld. a *Introduction à l'histoire de la litté-*

ka történetében a legjobb példa, amelyet fel tudok hozni, Victor Hugo előszava a *Cromwell*hez. „Mettons le marteau” — követeli Hugo — „dans les théories, les poétiques et les systèmes”. Másutt, ugyanebben a kiáltványban viszont mégiscsak felállít egy elméletet és egy rendszert. Terjengősen értekezik a költészet három korszakáról, „dont chacun correspond à une époque de la société: l'ode, l'épopée, le drame.”¹⁹ Túl ezen a történelmi triádon, Hugo végső vagy „természetes” polaritást hirdet és ünnepel, mely az irodalomban a groteszk és a fenséges között állna fenn. A költészet a jövőben csak akkor halad majd előre, csak akkor gazdagodik, ha a *critique philosophique* eszméi megértésre talál: „Elle [la poésie] se mettra à faire comme la nature, à meler dans ses créations, sans pourtant les confondre, l'ombre à la lumière, le grotesque au sublime, en d'autres termes, le corps à l'âme, la bête à l'esprit; car le point de départ de la religion est toujours le point de départ de la poésie. Tout se tient.”²⁰

Tout se tient. Ezek a szavak, s az a felfogás, amelyet implikálnak, Saussure óta alkalmazódnak a nyelvre a modern nyelvtudományban, s kiemelkedő sikerrel. Még meg kell vizsgálnunk, hogy vajon az irodalomtörténetre nézve is relevánsak-e. Megpróbáltam megmutatni, hogy a poétika szintjén a rendszerezés figyelemremélően explicit és önmagát örökké-tevő volt. (A marxista kritikusok számára ezek a szerkezetek úgy tűnhetnek föl, mint az *Überbau* vagy a „felépítmény” jelei. De tartósságuk, számos történelmi perióduson átívelő élettartamuk, Braudel szavaival: *longes durées* státusuk nem hasonlítható a gazdasági eseményekhez, csak a sokáig fennálló társadalmi vagy politikai intézményekhez — s engem itt főként éppen ez érdekelt.) Emlékezhetünk arra, amit Baudelaire írt, ahogyan minden valódi költő írhatta volna: „un système est une espèce de damnation qui nous pousse à une abjuration perpétuelle.”²¹ Hogyan szembesül a költő azzal a ténnyel, hogy nem magányos felfedező ő, hogy íróként jelek rendszerében és formák hálózatában ír és él, amelyek esetleg éppoly hagyományosak vagy „konzervatívabbak”, mint az a közösség, amelyben él? Miféle módokon lehetőség, beburkoló rendszer számára az irodalom? Modellek grammatikája? Nem csak *musée imaginaire*, hanem képzeletbeli város? Vagy inkább saját változata erre a „városra”, amely olyan, mint egy másodlagos rendszer? Pillanatnyilag, azt hiszem, a probléma terminusait kellene tisztáznunk. A műfajelmélet rendszerezése a számos kiindulópont egyikéül szolgálhat. Ebben a tanulmányban egy pillantást vetettem a műfajelmélet és az olyan más rendek közötti történelmi összjátékra, mint a „nagy írók” és a „három stílus” rendszerei. Ami az utóbbit illeti, itt Erich Auerbach *Mimézis*ének kivételes példájával találkozunk: ez a műfajok rend-

rature anglaise-t: il y a ici couples dans le monde moral, comme il y en a dans le monde physique, aussi rigoureusement enchaînés et aussi universellement répandus dans l'un que dans l'autre. Tout ce qui dans un des ces couples produit, altère ou supprime le premier terme, produit, altère ou supprime le second par contrecoup. — Freudnál arra az átmenetre utalok, amely a személyiség háromosztatú felfogásától az Érosz és a halálösztön közötti későbbi konfliktushoz vezetett.

¹⁹ Théâtre complet. Ed. R. Prunal — J.-J. Thierrz — J. Méleze. (Paris, 1963.) 1. 434., 422.

²⁰ Uo. 1. 416.

²¹ Oeuvres. Ed. Y.-G. Le Dantec. Paris, 1961. 995.

szero és a stílusok rendszere közötti kapcsolat egyszerűsített és rendkívül hatékony modelljére épül. Számos információ birtokába juthatunk kapcsolatokról a retorikai osztályokkal (a retorika ötös felosztása, az ékesszólás három fajtája) vagy a régi pszichológiával és etikával.²² Épp csak érintettem a társadalmi rendszerek hatását (a társadalmi feltételek, amint az emberek elméjén át közvetítődnek). Az irodalomtörténészek meglehetősen jól ismerik az olyan rendszereket, mint a középkori „Vergilius-kerék”, és ennek alkalmazásait költői témákra, valamint a triadikus társadalmi teret (melyet a három sugárral tagolt kör szimbolizál);²³ a hármas kapcsolatok keretét Dante *De vulgari eloquentiá*jában;²⁴ a társadalmi analógiák megkeményedését, markánsan „monarchikussá” válását a reneszánsz és a barokk irodalomelméleteiben és hierarchiáiban; a költői módok felosztását Hobbes-nál, „az emberiség három régiója szerint: odvar, város, vidék”.²⁵ Azt is láttuk, hogy Arisztotelész három társadalmi osztálya sokat köszönhet a középről szóló tanának, s e tan logikai és etikai gyökereinek. Ez maga elmélet. Mert a gondolkodó elmét, Wittgenstein szavaival, gyakran „rabul ejti egy kép”.²⁶ Az az elképzelés, hogy a modern regény a burzsoázia terméke, olyan megrögzötten megnyerő analógia, amely nem két adathalmazon, hanem két „képen” és két rendszeren nyugszik. Az osztálymegkülönböztetések, éppúgy, mint a műfajelméletek közvetítenek maguk az események és az egyének és csoportok tudata között.

²² Vö. CURTIUS: *European Literature and the Latin Middle Ages*. 68–68.; CHARLES S. BALDWIN: *Medieval Rhetoric and Poetic*. (Gloucester, Mass. 1959.) 64.; BEHRENS: *Die Lehre von der Einteilung der Dichtkunst*. 124., 174. — Vö. FRIEDRICH SCHLEGEL: *Gespräch über die Poesie*. = *Characteristiken und Kritiken*. Ed. Hans Eichner. (München, Paderborn, Wien, 1967.) 356. — Cicero úgy gondolta (Orator, 20–21.), hogy a három stílus megfelel az ékesszólás három nemének — a szónoklat három funkciója pedig: *docere, delectare, movere*. Hagyomány volt az is, hogy a költészet három módját és az ember három lelki képességét (emlékezet, ész, képzelőerő) hozták analógiába, csakúgy, mint az ember három részét a keresztény szemlélet szerint (szellem, lélek, test). Armand Nivelle kimutatta, hogy az esztétika tudományának kialakulása a XVIII. században egybeesett azzal, hogy harmadik, azaz esztétikai képesség meglétét ismerték el az ember bensőjében, mely az „ízlés”, „érzés” avagy az „ítélet” volna. A szellem hármas felosztásáról J. G. Sulzernél, M. Mendelssohn-nál és Kant-nál ld. A. NIVELLE: *Les Théories esthétiques en Allemagne de Baumgarten à Kant* (Paris, 1955.) 96., 103., 109., 293.

²³ A *rota Vergili*it Johannes de Garlandia írja le a XIII. században; Vö. FARAL: *Les arts poétiques...* 87.; A teljes szöveg megtalálható a következő tanulmányban: *Poetria magistri Johannis anglici de arte prosaica metrica et rhythmica*. = *Romanic Forschungen* 1902. 13. 900. — A kerék három szelete megfelel Vergilius Aeneis-ének, Eklógáinak és Georgiconjának. Az Aeneis például a „súlyos” stílust képviseli, típusa a katona, Hector és Ajax a hősei, a ló az állata, és itt a kard, a város vagy a hadi tábor, a borostyán és a juharfa stb.

²⁴ Az *ydionia tripharium*nak, tudniillik az *oc*, *oil* és *sí* nyelvének (melyek a három klasszikus nyelvet képviselik) megfelel Szicília három társadalmi osztálya (1. könyv, XIII. rész), a létezők három fajtája (angyalok, emberek, állatok), az ember három része, a cselekvések három neme (2. könyv, III. rész), a három stílus, a *canzone* három része. Az itt hivatkozott felosztásokat ld. *De vulgari eloquentia*. Ed. Aristide Marigo, Pier Giorgio Ricci. (Firenze, 1957.)

²⁵ *The Answer of Mr. Hobbes to Sir William Davenant's Preface before Gondibert*. = *The English Works of Thomas Hobbes*. (London, 1840.) IV. 443.

²⁶ Idézi AVRUM STROLL: *Statements*. = *Epistemology. New Essays on the Theory of Knowledge*. Ed. A. Stroll. (New York, 1967.) 192.

Két olyan útja is van az irodalomelmélet problémáival való szembenézésnek, amelyet én nem kívánok járni. Az egyik abban áll, hogy az irodalmi folyamatokat „általános történetírásba” oldjuk. A közvetlen cél totalítások egymásrakövetkezésévé válik, amelyek mindegyike abszolút módon feltételezi az egységes elvet; nem csak hogy *tout se tient, de tout est un*. De számot adhat-e a történész másról, mint hogy az emberek az őket körülvevő fizikai világ egyetlenségével szemben megtervezik és megalapozzák összekapcsolódó és koherens rendjeiket? „Azt gyaníthatjuk”, írja röviden Jorge Louis Borges, „hogy nincs univerzum ennek a nagyratörő szónak organikus, egyesítő értelmében” (*“Cabe sospechar que no hay universo en el sentido orgánico, unificador, que tiene esa ambiciosa palabra”*).²⁷ A második módszer abban áll, hogy jelentésteli kapcsolatokat keres az egyedi irodalmi műalkorás és a teljes társadalmi, gazdasági, vagy szellemi rendszer között. Az inkongruitás nyilvánvaló, s az így megfogalmazott probléma csaknem olyan abszurd, mint ha arra tennénk kísérletet, hogy egy elszigetelt gazdasági tényt kapcsoljunk egy egész művészeti korszakhoz. Engem az érdekel (hogy még egy hármasságot javasoljak itt), ami valahol a kettő között van. Az irodalmi rendszerek, csakúgy, mint a társadalmiak vagy a nyelvek, léteznek; míg az „univerzum”, ahogyan Borges csendesesen sejti, esetleg nem. A mi feladatunk, azt hiszem, az, hogy mutassunk rá ezeknek a különböző rendszereknek a történelmi időben bejárt útjára, fedezzük fel azokat, amelyek uralkodtak, és hallgassuk meg a közöttük folyó dialógust.

(Claudio Guillén: *Literature as System*. [1969]. = Claudio Guillén: *Literature as System. Essays Toward the Theory of Literary History*. Princeton, Princeton University Press 1971. 375–419.) [Részletek.]

(Fordította: Kálmán C. György)

²⁷ El idioma analítico de John Wilkins. = Otras inquisiciones. Buenos Aires, 1960. 143.

Az irodalmi közeg

1.

Figyelmünk nem mindig terjed ki egyszerre az összes tényre, nem mindig ugyanazokat vesszük számításba és nem mindig ugyanazok a kölcsönviszonyaik érdekelnek bennünket. De mindaz, amit tudunk vagy tudhatunk, gondolkodásunkban valamilyen értelmet nyer — véletlenszerűből jelentőségteljes ténnyé változik. A múltban felgyülemlett hatalmas anyag, amely a dokumentumokban és különféle önéletrásokban rejtőzik, csak részlegesen kerül megemlítésre (és nem mindig ugyanaz), mivel az elmélet jogot és lehetőséget biztosít egy-egy rész ilyen vagy olyan értelmi összefüggésben történő rendszerbe illesztésére. Elmélet nélkül történeti rendszer sincs, hiszen hiányozna a tények szelektálásának és értelmezésének elve.

Viszont minden elmélet pusztán munkahipotézis, amit a tények iránti érdeklődés sugall: csupáncsak azért van rá szükség, hogy elkülönítsük és rendszerbe foglaljuk a kellő tényeket, és ezzel kész. Bizonyos tények szükségszerűsége, az igény egyik vagy másik értelmi összefüggés jelzésére a jelenkorból fakad, a megoldásra váró problémák diktálják. A történelem, lényegében véve, a bonyolult analógiák tudománya, a ket-
tős látás tudománya: a múlt tényei között jelentőségük szerint teszünk különbséget, és azok folyton és óhatatlanul a jelenkori problémák jegyében alkotnak rendszert. Így azután ahogy a problémák változnak, úgy szorítanak bizonyos tényeket háttérbe mások. A történetírás ilyen szempontból a jelen kutatásának sajátos módszere, mely a múlt tényeihez fordul segítségért.

A problémák és az értelmi összefüggések megváltozása a hagyományos anyag átcsoportosításához vezet, új tények beillesztésével jár együtt, amelyek kimaradtak a korábbi rendszerből annak magától értetődő szűkre szabottsága miatt. Egy sor új tény (valamilyen vonatkozásban történő) bevezetése mintegy felfedezésükkel egyenértékű, mivel rendszeren kívüli („véletlen”) létezésük tudományos szempontból olyan, mintha nem is lennének.

Az irodalomtudomány (meg bizonyos mértékig az elmélet révén hozzá kötődő kritika) előtt merült fel éppen egy ilyen kérdés: a mai irodalmi élet értelmezést igénylő, rendszerbe foglalásra váró tények sorát vonultatja fel. Másképpen fogalmazva: új problémákat kell felvetni, új elméleti hipotéziseket kell kidolgozni, amelyek fényében ezek az élet által felsorakoztatott tények jelentőségre tesznek szert.

Az irodalomkutatók és kritikusok figyelme az utóbbi időben főként az irodalmi „technológia” kérdéseire és az irodalmi fejlődés sajátosságainak — a stílusok és műfajok belső dialektikájának — kiderítésére összpontosult. Mindez természetes követ-

kezménye volt annak a szimbolizmusban és a futurizmusban irodalmi forradalommal terebélyesedett irodalmi fellendülésnek, amit átéltünk, és amiről az elmúlt tizenöt évben megjelent hatalmas mennyiségű elméleti irodalom szól. Nagyon fontos és jellemző, hogy az irodalom szó szoros értelmében vett *története* el lett hanyagolva, sőt, mi több, tudományos értéke is megkérdőjeleződött. Rögtön megértjük, miért, ha belegondolunk, hogy az elemzést és konklúziót követelő aktuális kérdések így hangzottak: „hogyan lehet egyáltalán írni?” és „mit lehet írni ezután”? Az irodalomtudomány technológiai és a fejlődési tendenciák tanulmányozására irányuló elméleti törekvése magának az irodalomnak a helyzetéből fakadt: összegezni kellett az átélt fellendülés tanulságait és ráirányítani a figyelmet azokra a kérdésekre, amelyekbe az új irodalmi nemzedék botlott. Annak megfigyelése, „hogyan van megcsinálva?” az irodalmi mű, vagy „hogyan lehet megcsinálni?” — az első kérdésre kellett, hogy válaszoljon; az irodalmi fejlődés tulajdonképpeni konkrét „törvényeinek” megállapítása pedig — a másodikra.

Egyik is, másik is annyira sikerült, amennyire ezt nem nélkülözhetette a tíz évvel ezelőtt irodalmi pályára lépett generáció — mára viszont az egyetemi tudás közkinccsév lett, „tantárggyá” vált. A történelem (ahogy lenni szokott) az epigonok kezére játszotta ezeket a kérdéseket, akik kiváló buzgalommal (és nem ritkán kiváló papíron), de különösebb szenvedély nélkül foglalkoznak a nomenklatúra kidolgozásával és saját erudíciójuk csillogtatásával.

A mai irodalmi helyzet új kérdéseket tesz fel, új tényeket hoz felszínre.

A formák és stílusok dinamikájában még nem is olyan régen élesen kiütköző irodalmi fejlődés mostanra mintha megszakadt, leállt volna. Az irodalmon belüli harc elvesztette korábbi specifikus jellegét: megszűnt a szokásos, tisztán irodalmi vita, nem vehetők ki szabad szemmel a folyóiratok körüli tömörülések, nincsenek erőteljesen artikulált irodalmi iskolák, és végül — hiányzik a mérvadó kritika és a ragaszkodó olvasó. Mindegyik író mintegy saját magáért ír, az irodalmi csoportosulások pedig, ha egyáltalán vannak, „nem-irodalmi” ismérvek alapján szerveződnek, hanem olyan kritériumok szerint, melyeket inkább az irodalmi közegre lehet jellemzőnek mondani. Egyszermind a technológiai kérdések helyét nyilvánvalóan mások vették át, amelyek magának az irodalommal való foglalkozásnak, „az irodalmi szakma művelésének” problémája körül kristályosodtak ki. A „hogyan írjunk?” kérdését felváltotta, vagy legalábbis bonyolultabbá tette egy másik dilemma — „hogyan legyünk író?” Egyszóval az irodalom problémáját — mint olyat — háttérbe szorította az író problémája.

Határozottan kijelenthetjük, hogy nem az irodalom maga került válságba, hanem társadalmi létformája. Az író szakmai állása változott meg, módosult az olvasóhoz fűződő kölcsönös viszonya, megváltoztak az irodalmi munka szokásos feltételei és formái — döntő átalakulás zajlott le az irodalom közegében, a mely tények sokaságával mutatta ki, mennyire függ az irodalom és az irodalmi fejlődés a rajta kívül formálódó feltételektől. A forradalom által végbevitt társadalmi átrendeződés és az új gazdasági rendszerre való áttérés megfosztotta az írók egy csomó szakmailag (legalábbis a múltban) fontos kapaszkodótól (biztos és magasan művelt olvasórétegtől,

különbféle folyóiratszerkesztőségektől és kiadói szervezetektől és egyébtől), és ezzel arra kényszerítették, hogy jobban professzionistává legyen, mint amennyire eddigi szüksége volt. Az írói hivatás a megrendelésre dolgozó iparos vagy alkalmazott tisztviselő helyzetéhez kezdett hasonlítani, miközben az irodalmi „megrendelés” fogalma tisztázatlan maradt vagy ellentmondásba keveredett az írónak a saját irodalmi kötelezettségeiről és jogairól alkotott elképzeléseivel. Megjelent az író különleges típusa — a professzionista módon tevékenykedő dilettánsé, aki nem töpreng el sem a kérdés lényegén, sem saját írói sorsán, hanem habozás nélkül „fércművel” felel a megbízásra. A helyzetet csak bonyolította két irodalmi nemzedék ütközése, melyek közül az egyik — az idősebb — másként és másban látta hivatása értelmét és feladatait, mint az ifjabb másik generáció. Valami olyasmi történt, ami emlékeztet az orosz irodalom és az orosz író helyzetére a múlt század 60-as éveinek kezdetén — csak jóval összetettebb és eddig nem tapasztalt formában.

Természetes, hogy ilyen körülmények közepette különös hangsúlyt és aktualitást kaptak az irodalmi közeggel kapcsolatos kérdések, és az írók is ezeknek a kritériumoknak megfelelően hozták létre csoportosulásait. Nem annyira a fejlődés, mint inkább a *genezis* került előtérbe (legalábbis a korábbi felfogáshoz képest), aminek köszönhetően az irodalomtudomány egy új elméleti problémával találta magát szemközt, nevezetesen azzal — hogyan korrelálnak az irodalmi fejlődés tényei az irodalmi közeg tényeivel. Ilyen probléma a hagyományos irodalomtörténeti rendszerben egyszerűen azért nem létezett, mert az irodalom helyzete nem állította előtérbe ezeket a tényeket. Tudományos megmagyarázásuk most van soron, hiszen egyébként nem érthetnénk meg magának az irodalmi fejlődésnek a folyamatát abban a formában, ahogy szemünk láttára végbemegy.

Másként szólva, újra szembetaláltuk magunkat a kérdéssel, hogy mit tekintsünk irodalomtörténeti ténynek. Az irodalomtörténetírást újólág igazolni kell, mint olyan tudományágat, amely nélkülözhetetlen a jelenkori irodalmi problémák tisztázása érdekében. A mai kritika gyámoltalansága és a régen lejáratott elvekhez való részleges visszatérése nagy mértékben az irodalomtörténeti tudat szegényességére vezethető vissza.

2.

A hagyományos irodalomtörténeti rendszer anélkül jött létre, hogy elvi különbséget tett volna a fejlődés és az eredet fogalma között, szinonimaként fogva fel azokat, amint alkotói arra sem vették a fáradságot, hogy meghatározzák, mit tekintsünk irodalomtörténeti ténynek. Ebből ered az „utódlás” és a „hatás” naiv elmélete, ugyan csak innen származik a naiv individuálpeszichológiai életrajziség.

Az utóbbi évek során a kutatók, hogy leküzdjék ennek a rendszernek a hiányosságait, lemondtak a hagyományos irodalomtörténeti anyagról (az életrajzot is beleértve) és figyelmüket az irodalmi fejlődés általános problémáira összpontosították. Egyik vagy másik irodalomtörténeti tény elsősorban az általános elméleti tételek il-

lusztrálására szolgált. A szigorúan vett irodalomtörténeti témák háttérbe szorultak. Míg az irodalomtörténészek régebbi munkáit gyakran a különböző fajsúlyú, istentudja egymással milyen kapcsolatban álló tények elvtelen elegyítése jellemezte, addig az újakban ennek az ellenkezőjét tapasztaljuk: tudatosan félresöprik mindazt, aminek nincs közvetlenül köze az irodalmi fejlődés problémájához. Ebben nemcsak a polemikus hozzáállás mutatkozott meg, hanem szükségszerű is volt, sőt, több annál — történelmi kötelesség, hiszen effajta tudományos pátoossal kellett rendelkeznie annak az új nemzedéknek, amelyik megtette a szimbolizmustól a futurizmusig vezető utat.

Nemcsak az irodalom fejlődik, hanem vele együtt az irodalomtudomány is. A tudományos lelkesedés annak megfelelően változtatja irányát, ahogy az eleven irodalmi tények és problémák kölcsönviszonya módosul. Elérkezett az idő, amikor a lelkesedést a régi anyag átrendezésére, új tényeknek az irodalomtörténeti rendszerbe való beillesztésére kell fordítani. Az irodalomtörténet újból előtérbe nyomul — nem egyszerűen témaként, hanem mint tudományos elv.

Az, hogy az irodalmi közeg anyagát vesszük szemügyre egyáltalán nem jelenti, mintha visszavonulót fűtünk volna az irodalmi tényről vagy az irodalmi fejlődés problémájától, bármennyire is úgy tűnik egyeseknek. Pusztán arról van szó, hogy az evolúciós-elméleti rendszerbe — amilyenek az utóbbi években kidolgoztuk — beapplikáljuk a genesis tényeit — legalábbis azokat, amelyeket történetinek lehet és kell értelmezni, mivel a *fejlődés* és a *történelem* tényeivel függnek össze. Az irodalmi fejlődés általános törvényeinek kutatása szempontjából, különösen az irodalom technológiai problémáinak vonatkozásában, a sokoldalú történeti kapcsolatok és kölcsönviszonyok jelentőségének kérdése másodlagosnak vagy eliminálhatónak tűnt. Most éppen benne bújik meg a központi kérdés.

Az irodalmi közeg anyaga, mely annyira érzékelhetően van jelen napjainkban, felhasználatlanul hever, jóllehet, azt hinné az ember, hogy éppen ennek kellene a mai irodalomszociológiai munkák alapját képeznie. Úgy áll a helyzet, hogy ezekben az írásokban mindeddig nem fogalmazták meg magának az irodalomtörténeti ténynek a problémáját, miáltal sem a régi anyag átcsoportosítására, sem az újnak a beemelése-re nem került sor. Ahelyett, hogy új értelmi összefüggésben felhasználnák a korábbi megfigyeléseket az irodalmi fejlődés specifikus sajátosságairól (amelyek nemhogy nem mondanak ellent az igazi szociológia szempontjának, hanem alátámasztják azt), a mi irodalmi „szociologizálóink” az irodalmi fejlődés és az irodalmi formák *ősokának* metafizikus megkeresésébe fogtak. Két lehetőség közül választhattak, amelyek már eléggé kipróbáltak és semmilyen új irodalomtörténeti rendszer létrehozására nem alkalmasak: a műalkotások elemzése az író osztályideológiájának szemszögéből (tiszta pszichológiai megközelítés, amelyhez a művészet a lehető legkevésbé megfelelő és legjellegtelenebb anyagot biztosítja), valamint az irodalmi formák és stílusok ok-okozati származtatása a korszak társadalmi-gazdasági és termelési viszonyaiból (például, Lermontov költészetének és a 30-as évek búzaexportjának összefüggése) — vagyis olyan útra tértek, amelyen haladva az irodalomtudomány menthetetlenül elveszíti mind önállóságát, mind konkrétságát, arról már nem is beszélve, hogy úti-

rányukat a legnagyobb jóindulattal sem lehet „materialistának” nevezni. Nem ok nélkül óvott ettől Engels, amikor még 1890-es leveleiben háborgott a hasonló próbálkozások láttán: „A materialista történelemfelfogásnak is van ma egy csomó ilyen veszélyes barátja, aki csak ürügyül használja fel e történelemfelfogást arra, hogy *ne* tanulmányozza a történelmet... a történelmi materializmus frázisa (hiszen *mindent* frázissá lehet tenni) túlságosan is sok fiatalabb németnek csak arra szolgál, hogy a maga viszonylag gyér történelmi ismereteit — a gazdasági történet még gyerekcipőben jár! — minél gyorsabban rendszerré konstruálja össze és akkor roppant nagy embernek tartsa magát... Mindezek az urak egyvalaminek vannak híján, és ez a dialektika. Mindig csak itt okot, ott okozatot látnak. Hogy ez üres absztrakció, hogy a való világban ilyen metafizikus poláris ellentétek csak válságok idején léteznek, de hogy az egész nagy folyamat a kölcsönhatás formájában megy végbe... azt ők egyszerűen nem látják...”¹

Nem meglepő, hogy az irodalomszociológiai próbálkozások az utóbbi évek során nem csak semmilyen új eredménnyel nem jártak, hanem visszalépést jelentettek — felélesztették az irodalomtörténeti impresszionizmust. Az eredetet firtató tanulmányok, bármilyen mélyre ássanak is, nem képesek elvezetni bennünket az ősig, már amennyiben tudományos, nem pedig vallási feladatok megoldására vállalkoztak. A tudomány voltaképpen egyáltalán nem magyarázza, hanem csak megállapítja a jelenségek specifikus tulajdonságait és összefüggéseit. A történelem nem adhat választ egyetlen „miért”-re sem, csupán arra a kérdésre felel — „ez mit jelent?”

Az irodalmat, akárcsak a jelenségek bármelyik más specifikus alakzatát nem a többi alakzat tényei *generálják*, és ezért nem is *vezethető vissza* rájuk. Az irodalmi szervezettség tényei és a rajta kívül eső tények közti viszony nem lehet egyszerűen kauzális — annál is inkább, mivel csak megfelelés, kölcsönhatás, függés vagy feltételezettség révén kerülhetnek kapcsolatba. Ezek az összefüggések magának az irodalmi ténynek a változásával együtt átalakulnak (ld. JURIJ TINYANOV: *Az irodalmi tény* című tanulmányát a *Lef* 1924. évi 2. számában)², hol beavatkoznak a fejlődésbe és aktívan formálják az irodalomtörténeti folyamatot (függés vagy feltételezettség), hol passzívabb szerepet töltenek be, miközben a genetikai kapcsolatviszony „irodalmon kívüli” marad, és mint olyan betagozódik az általános kultúrtörténeti tényezők közé. Ilyeténképpen egyes korszakokban a folyóirat és maga a szerkesztőségi közeg irodalmi tényként tesz jelentőségre szert, más korszakokban az irodalmi társaságok, körök, szalonok töltik be ezt a funkciót.

¹ ENGELS *Konrad Schmid*hez. = Marx–Engels Művei. 37. köt. Bp. 1977. 426–427., 482.

² Magyarul lásd Jurij Tinyanov: *Az irodalmi tény*. Bp., Gondolat 1981. 5–25.

3.

Mivel az irodalmat nem tudjuk visszavezetni valamilyen más alakzatra³, amiből származhatott volna, ezért elképzelhetetlen, hogy minden konstrukciós eleme genetikailag előfeltételezett lenne. Az irodalomtörténeti tény fogalma bonyolult képződményt takar, amelyben az *irodalmiság* játssza a főszerepet, vagyis egy annyira specifikus tényező, hogy kutatása igazság szerint csak fejlődési vonatkozásban ígérkezik gyümölcsözőnek. Puskin négyütemű jambusát, például (nemcsak ok-okozati összefüggésben, hanem feltételezettségre gyanakodva is) lehetetlenség összekapcsolni akár Miklós cár uralkodásának általános társadalmi-gazdasági viszonyaival, akár a kor irodalmi közegének sajátosságaival. Viszont Puskin irányváltásához a folyóiratban publikált próza felé, és ily módon, művészetének akkori fejlődéséhez a feltételeket az irodalmi munka általánosságban vett professzionistává válása és az újságírásnak mint irodalmi ténynek az újszerű jelentősége teremtette meg a 30-as évek elején. Az összefüggés természetesen nem kauzális. Az irodalmi közeg újonnan kialakult körülményeinek kiaknázásáról van szó, amelyek korábban hiányoztak: az udvari és arisztokrata körön túlra tágult az olvasói réteg, a könyvtárak mellett megjelentek a hivatásos kiadók (mint Szmirgin), megtörtént az átmenet a „műkedvelő” jellegű almanach-irodalomtól a kommersziális célú időszakos kiadványokhoz (Szenkovszkij *Olvasókönyvtára*) stb. Ezzel kapcsolatban irodalomtörténeti jelentőséget nyer a szenvedélyes vita is az írói hivatás kérdéseiről és „új irodalmunk kereskedelmi irányáról” (Sevirjov *Irodalom és kereskedelem* című híres cikke nyomán, amelyben mai terminológiával élve a „megrendelésről” és a „fércműről” folyik a szó). Ezek a tények egy korábbi momentumra utalnak vissza — a *Poljarnaja zvezda* című almanachnak (1823.) és Puskin poémájának, *A bahcsiszeráji szökölkáitnak* (1824.) a könyvtárak számára váratlan kereskedelmi sikere. A poéma körül heves „irodalmon kívüli” polémia bontakozott ki, amelyben egyaránt részt vettek mind irodalmárok (Bulgarin, Vjazemszkij), mind könyvtárak. A folyóiratokban a honorárium még 1826-ban is ritka kivételnek számított. Bulgarin, amikor megtudta, hogy a *Moszkovszkij Vesztyik*-ben Pogogyin honoráriumot szándékozik fizetni, így írt neki: „Az Ön hirdetése, hogy száz rubelt fog fizetni egy ívért, megvalósíthatatlan dolog”. Puskin pontosan jellemzi a változást, ami az irodalom állapotában és az író helyzetében bekövetkezett, amikor 1836-ban ezt írja Barantnak: „Az irodalom mindössze körülbelül 20 év alatt vált nálunk jelentős termelő ágazattá. Addig csak kellemes és arisztokrata foglalatosságnak tekintették...”

A „termelésbe” való bekapcsolódással együtt a 30-as évek írója leveti magáról az uralmon levő osztálytól való függőséget és professzionistává lesz. Az 50-es és 60-as évek folyóiratai az írók szakmai szervezeteinek meghatározott formáit testesítik meg, és ezáltal befolyást gyakorolnak az irodalmi fejlődésre. Az irodalmi élet középpontjában találhatók, szerkesztő-kiadók az írók közül kerülnek ki. Az iroda-

³ A magyar szakirodalomban elterjedt „sor”, „irodalmi sor” kifejezések helyett az *alakzat* alkalmazását tartom megfelelőnek a magyar fordításban. Az eredetiben ugyanis a *ркд* a szövegösszefüggés alapján nem statikus, vonalszerű, hanem kapcsolatokkal rendelkező, többbétegy forma. — *A ford.*

lommal való hivatásszerű foglalkozás kérdése elvi jelentőségűvé válik és megosztja az írócsoportokat. Jellemző és sokatmondó az irodalomra vonatkozóan az ellenkező előjelű folyamat, amely megindul: kiutat az irodalmi szakmából többen egy „második hivatásban” keresnek, ahogy Tolsztojnál, Fetnél látjuk. Az adott körülmények között Jasznaja Poljana, ahova Tolsztoj visszahúzódott, a *Szovremennjyik* szerkesztőségében pezsgő irodalmi élettel való szembefordulást jelképezte saját közegének éles kontrasztjával, és mintegy kihívást jelentett az író-földesúr részéről a professzionista írónak, az „irodalmárnak” (amivé, például, Szaltikov vált). Azt lehet mondani, hogy a *Háború és béke* nemcsak a korabeli folyóiratokban publikált szépirodalomnak dobott kesztyűt, hanem a „szerkesztői önkénynek” is, amire I. Akszakov panaszkodott 1874-ben Ny. Leszkovnak: „Úgy vélem, hogy a folyóiratok segítségével elég az olvasót csak a mű elejével megismertetni, és azután az egészet külön kiadni. Lev Tolsztoj gróf ezt csinálta a regényével”.

Mindez csak néhány szemléltető adalék az irodalmi közeg fogalmához és ahhoz, hogy miként kapcsolódik az irodalmi fejlődés tényeihez. Az irodalmi munka mesterséggé váló gyakorlásának formái és lehetőségei a kor társadalmi viszonyaitól függően változnak. Az írói tevékenység, amennyiben hivatásszerűen űzik, megsza- badítja a szerzőt osztálykötöttségeitől, de ugyanakkor ki is szolgáltatja a fogyasztó, a „megrendelő” kénye-kedvének. Felvirágzik a napi sajtó (ahogy a 60-as években történt), kiemelt szerepet kap a hírlapi tárca, miközben a magas műfajok degradálódnak. Erre válaszul az irodalom, fejlődési dialektikájának törvényeit követve, kerülőutat tesz: Nyekraszov mellett felbukkan Fet, akiről „osztály-elkötelezettsége” predesztinál a folyóirat-költészet elleni irodalmi harc megvívására; Szaltikov vagy Dosztojevszkij mellett ott található Tolsztoj, akinek „osztályjellegét” Fet tanúsítja a 60-as évek elején: „a nemesi irodalom szenvedélyes lelkesültségében az ősi nemesi érdekek tagadására vetemedett, ami ellen Lev Tolsztoj egészséges, természetes ösztöne hevesen tiltakozott”. Az irodalomtörténet számára az „osztály” fogalma — a közgazdaságtannal ellentétben — nem önérték, és nem is az író „ideológiájának” meghatározása érdekében van rá szükség, hiszen annak gyakran semmilyen irodalmi jelentősége sincs; az irodalomban és az irodalmi közegben betöltött funkciója miatt fontos — következésképpen akkor, amikor az „osztályjelleg” válik dominánssá ebben a szerepkörben. A szolgálati alázattal átitatott XVIII. századi orosz költészetre az író „osztályjellege” nem jellemző, ahogy másrészt nem releváns vagy közömbös a XIX. század végének orosz irodalma szempontjából is, amely teljes egészében „értelmiségi” körben fejlődött ki.

Ahogy a társadalmi megrendelés nem mindig egyezik meg az irodalmival, ugyanúgy az osztályharc sem mindig esik egybe az irodalmi villongásokkal és az írói csoportosulások közti viszályal. Más tudományok terminusaival és fogalmaival — még ha közelállóak is azok a diszciplínák, ahonnan vettük — óvatosan és tisztességesen kell bánni. Az irodalomtudomány nem azért szabadult meg ilyen erőfeszítések árán a kultúrtörténet, a filozófia, a pszichológia stb. kiszolgálásától, hogy a jog- és gazdaságtudományok cselédje legyen és az alkalmazott publicisztika kenyerén tengődjék.

Jelenünk az irodalmi közeg anyagának vizsgálatára szólít bennünket. De nem azért, hogy eltántorítson az irodalomtól, és keresztet vessünk mindenre, amit az utóbbi években elértünk (az irodalomtudományra gondolok), hanem annak érdekében, hogy újragondoljuk az irodalomtörténeti rendszer szerkezetét, és megértsük, mit jelentenek a szemünk láttára lejátszódó evolúciós folyamatok. Az író most saját mesterségbeli lehetőségeinek kitapogtatásával van elfoglalva, amelyek bizonyítalanul érzékelhetők, hiszen az irodalom funkcióinak kusza gubancából kell kihámozni őket. Élére van állítva a kérdés: a magasfokú professzionalizmussal együtt, amely a napi sajtó és a fordításirodalom felé csábítja az írókat, erősödik a tendencia a mesterség szorításából való kiszabadulásra egy „második hivatás” révén, nemcsak a biztos kenyérkereset érdekében, hanem azért is, hogy szakmailag függetlennek érezhesse magát az ember. Nekünk, irodalomkutatóknak és kritikusoknak, kötelességünk segíteni ennek a csomónak a kibogozásában, ahelyett, hogy még szorosabbra húznánk, azáltal, hogy mesterséges csoportosulásokat találunk ki, az „ideológia” zsákutcájába kergetjük az írókat és a publicisztikával szemben támasztott követelményeket kérjük rajtuk számon. Az ilyen kritika ideje lejárt — ideje végre az irodalomról szót ejteni.

Б. М. Эйхенбаум: Литературный быт. = Б. М. Эйхенбаум: О литературе. Москва, Советский писатель 1987. 428–436.)

(Fordította: Gránicz István)

PIERRE BOURDIEU — KEES VAN REES — SIEGFRIED SCHMIDT —
HUGO VERDAASDONK

Az irodalmi mező szerkezete és a kulturális választások homogeneitása

BEVEZETŐ

VERDAASDONK¹: Ezen a beszélgetésen számos olyan tárgyról szeretnénk eszmét cserélni, amely igen nagy jelentőséggel bír Pierre Bourdieu munkásságában, Siegfried Schmidt NIKOL-csoportjában valamint a mi könyvpiaccal és a könyv szociológiájával kapcsolatos kutatásainkban a Tilburgi Egyetemen. Az első téma az irodalmi mező szerkezetét érinti. E tárggyal kapcsolatban a legfontosabb kérdés a következőképpen fogalmazható meg: milyen változókat kell figyelembe venni akkor, amikor megpróbáljuk meghatározni az írók és az irodalmi művek — Bourdieu szavával — helyzetét egy bizonyos társadalmi térben? A második téma a kulturális választások homogeneitása lesz. Azok az emberek, akik irodalmat olvasnak, hangversenyre is járnak, színházba is mennek, töltenek valamennyi időt a tévénézéssel is, és így tovább. Más szóval: választanak lehetséges kulturális tevékenységek egy halmazából. Egyfelől ezekben az emberekben közös társadalmi-gazdasági tulajdonságok egész sora: ebben a vonatkozásban azt is mondhatjuk, hogy egy bizonyos kulturális homogeneitást mutatnak. Másfelől azonban nyitott kérdés, hogy vajon állíthatjuk-e azt is, hogy a szóbanforgó különféle kulturális tevékenységek ugyancsak homogének volnának. Lélektani nézőpontból nem csak azt lehet kijelenteni, hogy ezekben az emberekben bizonyos normák és értékek közösek, hanem azt is, hogy ezeknek a normáknak és értékeknek a felhasználásával választanak azon lehetőségek közül, amelyeket a kulturális mező felkínál számukra; valószínű például, hogy e normákat és értékeket használják szövegek olvasásakor, értelmezésekor és értékelésekor. Lélektani nézőpontból így azt a kérdést lehet föltenni, hogy miféle folyamatok határozzák meg a kulturális viselkedést, milyen folyamatok határozzák meg irodalmi szövegek olvasását és értelmezését. Ezen kérdések megtárgyalásakor valamennyiünknek figyelembe kell vennünk egy másik problémakört is, amely Pierre Bourdieu munkásságában válik fontossá, jelesen a habitus természetének kérdését. Mint jeleztük, azok az

¹ A második IGEL-konferencia keretében tartott ülés elnöke Hugo Verdaasdonk volt. A résztvevőket ábécérendben soroltuk fel. A végső megfogalmazást Kees van Rees végezte. Alapjául annak a magnefonfelvételnek a leírása szolgált, amelyet Pieter Edelman (Amszterdami Egyetem) bocsátott rendelkezésünkre; köszönet neki. L. Wacquant (Chicagói Egyetem) volt a segítségünkre Bourdieu hozzászólásainak megszerkesztésében. Egy sor szerkesztői probléma megoldásában közreműködött Pieter Nieuwint és Hans Verhulst (Tilburgi Egyetem).

emberek, akikben bizonyos társadalmi-gazdasági tulajdonságok közösek, a kulturális viselkedés bizonyos formáit mutatják. A művészet- és kultúraszociológia számára az egyik legnagyobb probléma a társadalmi-gazdasági tulajdonságok és a kulturális viselkedés fajtái közötti kapcsolat meghatározása. Pierre Bourdieu szerint a habitus fogalmának kellene kulcsszerephez jutnia abban az elméletben, amely e kapcsolatról adna számot. Szeretnénk megragadni ezt az alkalmat arra, hogy számos olyan módszertani problémát megvitassunk, amely Bourdieu-nak ezen fogalmával kapcsolatos, különösen Bourdieu-nak azt az állítását, miszerint egy társadalmi osztály életstílusa meglehetősen homogén, és hogy a habitus az, ami e homogeneitásért felelős.

AZ IRODALMI MEZŐ SZERKEZETE

Pierre Bourdieu írt egy cikket „Flaubert nézőpontja” címmel (BOURDIEU, 1989.), amelyben Flaubert esztétikai nézeteit elemzi. Kifejti, hogy Flaubert egyedisége és eredetisége csak akkor érthető meg, ha Flaubert-t az írók és műveit úgy elemezzük, mint egy tér pontjait, mint bizonyos pozíciókat a lehetséges pozíciók mezején belül. Bourdieu azt mondja, hogy homológiát kell feltételeznünk a társadalmi és politikai mező között egyfelől, és a művészi vagy kulturális mező között másfelől. Ebben a cikkében feltételezi azt is, hogy homológia áll fenn a termelők mezeje, azaz az írók és művészek tulajdonságai, valamint a művek mezeje („formák mezeje”) között. Két homológia van tehát. Szeretném megkérni Pierre Bourdieu-t, hogy szóljon hozzá ehhez a kérdéshez: fejtsse ki a homológiával kapcsolatos feltételezését, és beszéljen részletesebben a művészeti és az irodalmi mező sajátosságairól.

BOURDIEU: Nagyon nehéz feladatot adott nekem. Álláspontomnak nagyszerű összefoglalását adta. Ahhoz, hogy túlmenjünk azon, amit mondott, arra kényszerülnek, hogy dokumentumok segítségével sokkal konkrétabban írjam le a XIX. század irodalmi mezejét. Megjegyzem, az a bizonyos Flaubert-ről szóló írás rövidített változata egy sokkal hosszabb, mintegy 200 lapos szövegnek, amelyet a Flaubert-korabeli kulturális mezőről írtam. Azt mondanám, hogy Flaubert pozíciójának eredetisége abban rejlik, hogy képes volt elsajátítani a mező valamennyi releváns pozícióját és álláspontját. Ha valaki elolvassa a levelezését, abból kiderül, hogy képes volt az irodalom szemszögéből meghatározni valamennyi érdekes dolgot. Csaknem minden érdekelte, még azok a dolgok is, amelyeket a legjobban gyűlölt, mint például a polgári színház bizonyos változatai, teszem azt, a vaudeville. A kultúra mindezen formáira irodalmi módon reagált: még amikor megsértette is az embereket, irodalmi módon tette ezt. Eredetiségét tehát a minden lehetséges pozícióval való szüntelen konfrontálódás révén alakította ki. Minél többet olvasok erről a korszakról, annál több mindent fedezek fel Flaubert-rel kapcsolatban. Még amikor nem fogalmazta is meg explicit módon álláspontját egyes kérdésekről, műveiben megtaláljuk a nyomait annak, hogy tisztában volt a kérdések létével. De Flaubert tanulmányozását az teszi különösen nehézé, hogy a legtöbb ember, akire reagál, tökéletesen elfelejtett figura: még az irodalom társadalomtörténetében is aligha leljük nyomukat. Vissza kell

tehát térni a forrásokhoz, az elsőkézből származó művekhez és dokumentumokhoz. De amikor elkezdtem Flaubert-rel foglalkozni, már régóta foglalkoztatott a mezőnek ez a fogalma. A 60-as évek elején már szerveztem egy fiatal tudósokból álló csoportot, és azt terveztem, hogy velük együtt írok egy könyvet. Fiatalok és eléggé naivak voltunk, így azután azt terveztük, hogy együtt tető alá hozzuk a XIX. századi francia művészet és irodalom teljes társadalomtörténetét, s az adatokat felosztottuk egymás között. Egyikünk foglalkozott volna a filozófusokkal, másikunk a művészekkel, és így tovább. Közös adat- és elemzés-gyűjteményt akartunk létrehozni. Nem hiszem, hogy annyira irreális terv lett volna. De természetesen mindenféle társadalmi akadály van az effajta kollektív vállalkozásoknak: emberek elmennek, aztán ott a tudományos munkamegosztás, amely arra kényszeríti az embereket, hogy önállóan publikáljanak, és így tovább.

Az 1848-as forradalom évfodulójára rengeteg könyv jelent meg, hogy megemlékezzen a jeles eseményről. Ezért azt javasoltam, hogy kiindulópontul 1848-at válasszunk, hiszen a történészek igen nagy munkát végeztek már e korszak feltárásának területén. Azt vártuk, hogy minden munka el is van már végezve; elképzelésünk az volt, hogy egyszerűen csak össze kell raknunk az adatokat. De amint nekikezdünk a munkának, rájöttünk, hogy valójában a mi témánk szempontjából semmi nem volt kielégítően feldolgozva. Persze, hogy nagyon sok publikáció született. Ha például arra kíváncsi az ember, hogy a különböző írók hogyan reagáltak az 1848-as forradalomra, rengeteg anekdotát találhat Baudelaire-ről és Aupic tábornokról, de rendszeres feltárásnak nyoma sincs. Volt egy hatalmas könyv Vigny-ről — de benne egy szó sem volt Vigny politikai nézeteiről. Így azután ráébredtünk, hogy micsoda óriási és széleskörű volt is valójában célkitűzésünk. Ugyanez vonatkozik Flaubert-re; annyi mindent írtak már Flaubert-ről, majdnem minden nap megjelenik egy új könyv róla, de ezek nehezen használhatók.

Hadd térjek most vissza a mező szerkezetének kérdéséhez és a homológiákhoz. Azt mondanám, hogy Flaubert eredetisége abban áll, hogy érzékeny volt mindazon kérdésekre, amelyek a mezőn és a mező által felvetődtek. Nézetem szerint a mező problémák halmaza — ezt később fedeztem föl. A mező problémák és pozíciók rendszere, s minden egyes pozíció, amelyet valaki elfoglal, ugyancsak probléma. A sok személlyel történő konfrontáció problémákat generál, aktuális és virtuális problémákat. Az újonnan jövőnek, ha azt akarja, hogy elismerjék, új problémákat kell hoznia, vagy már meglevő problémákat kell megválaszolnia. Ugyanez a helyzet a politikával. Az újonnan jött olyasvalaki, aki megpróbál új pozíciót teremteni, s amikor ezt teszi, problémát generál. Ugyanez vonatkozik Manet-ra a festészet területén. Bizonyos emberek új kérdéseket tesznek föl, mert habitusuk nem illeszkedik a mezőbe vagy mert be szeretnének kerülni a mezőbe. Ez Manet-nél a leginkább látható. Manet annyi kihívást fogalmazott meg, hogy a mező, azaz mindazok, akik pozíciót foglaltak el a mezőben, el akarták pusztítani, mert Manet azon munkálkodott, hogy valamennyiüket elpusztítsa. És bizonyos értelemben Manet sikeres volt, mert hatékonyan pusztította el az összes *pompier* festőt. A művészi forradalmár az, aki konfrontálódik minden pozícióval, s ahelyett, hogy lefölözné a mező szabályos mű-

ködésében benne rejlő hasznót, a haszon elosztásának új elvét próbálja meg bevezetni. Így megpróbál sok olyan haszonra szert tenni, amely akkor, amikor belépett a mezőbe, még nem állt rendelkezésére. Hogy a feltett kérdést pontosabban megválaszoljam: azt mondanám, hogy vannak műfajok, és nem csak a műfajokon belül, hanem a műfajok között is van például hierarchia, azaz a színház, a költészet és a regény között. Ez a hierarchia renkívül összetett; sőt, a mezőben állandóan kockán is forog. Az emberek harcolnak a hierarchia körül; bizonyos emberek a regény területén belül uralkodók vagy magas rangúak lehetnek. De mivel a regény műfaja maga alacsonyabb rangú, mint a színház, ebben a tekintetben alávetettek. Ezt a Flaubert és Bouilhet közötti viszony szemszögéből elemezhetném. Bouilhet Flaubert legjobb barátja volt iskoláskoruk óta. Egyikük – Bouilhet – költő és drámaíró volt, a másik regényíró. Egy szemszögből Flaubert úgy érezte, hogy Bouilhet sokkal jobb nála, mert a költészet magasabb rangú a mezőben, mint a regény. Sok időt töltött azal, hogy megszerezze azokat a színdarabokat, amelyeket Bouilhet írt. Flaubert két nagyon különös okból tisztelte Bouilhet-t: mert Bouilhet jóbarát volt és költő, és azért is, mert Bouilhet jobb volt az iskolában. Ez a hierarchia Bouilhet haláláig megmaradt Flaubert gondolkodásában. Van tehát egy hierarchiája a költészetnek és a regénynek, de nem egyszerű, egydimenziós hierarchia.

Nem válaszoltam még arra a – meglehetősen általános – kérdésre, amely itt elhangzott; őszintén szólva, nem is tudok itt felelni rá. Ehhez át kellene gondolnom a történelmi helyzetet, úgy, ahogyan a példámban utaltam is erre, vagyis a Flaubert-korabeli irodalmi mezőt. Ezek után tehetném próbára a kettős homológia hipotézisét: hogy egyfelől homológia van a társadalmi tér és a kulturális termelés mezője között; másfelől pedig a kulturális termelés mezője maga és a művek tere között. Részletes empirikus elemzés kell ahhoz, hogy ezt a hipotézist kipróbáljuk. A már említett Flaubert- és Manet-példák mellett rá szeretnék még mutatni arra, hogy a művészetben zajló forradalmak teljes megértéséhez számításba kell vennünk a kettős homológia logikáját éppúgy, ahogyan a társadalmi térnek, a művészet mezejének is megvannak a maga alárendelt és fölrendelt rétegei; megvan bennük az uralkodó és az alávetett; a művészetben ez a hierarchia legnagyobb részt a műfajokkal és a stílusokkal kapcsolódik össze. Flaubert szimbolikus forradalmat kezdeményez akkor, amikor bejelenti: vágya az, hogy „jó leírást adjon a középszerűről”, azaz: hogy bevezesse a regény társadalmilag alsóbbrendű területére azokat a stilisztikai követelményeket, amelyek általában a költészet számára vannak fenntartva. (Hasonló forradalmat vív meg Manet, amikor festészetébe bevezeti a kortársi világot.) Ez a szimbolikus felforgatás a homológia miatt emlékeztet erősen a politikai felforgatásra: az uralkodót érinti, éppen abban, ami számára a legértékesebb és leginkább létfontosságú, azaz mentális szerkezetében, amely kétséggkívül kapcsolódik a társadalmi szerkezetekhez. Ezért van az, hogy a művészet nagy forradalmárait – Baudelaire-t, Flaubert-t, Manet-t – kortársaik egyszerűen mint forradalmárokat gyalázzák, holott ők egyáltalán nem törődtek semmivel, aminek a politikához lett volna köze. És valamiképpen tényleg forradalmárok voltak ők, amennyiben megkérdőjelezték a fennálló szimbolikus rendet csakúgy, mint a mentális szerkezetek (Manet esetében

a régi és nemes valamint a kortársi és vulgáris szembeállítás) és a társadalmi szerkezetek közötti egyezést, a doxát, azt, amit adotttnak tekintenek, ami a társadalmi rend alapvető összetevője. Részletesebben kellene megvizsgálni azokat a félreértéseket is, amelyeket ez a homológia hoz létre; a homológia, egyszerűbben fogalmazva, hasonlóság, jóllehet a különbözőségeken belül. Így tehát az, amikor a művész gyalázza azt, ami „polgári”, politikailag nagyon is kétélű: egyszerre valóban nagyon felforgató, annak a törésnek révén, amelyet behoz – és kimondottan konzervatív, arisztokrátikus konnotációi, esztéticizmusa és más hasonló vonásai miatt. Összefoglalva tehát: homológiák vannak a kulturális termelés mezeje (a művészi mező, a filozófiai mező stb.) és a társadalmi mező között. Figyeljünk fel arra, hogy mindezen homológikus szembenállások (uralkodó/alávetett stb.) különös formát öltenek minden egyes mezőben. De minthogy homológia áll fenn a művészeti vagy politikai mező és a társadalmi mező között, a kettős logika minden belső szembeállítást érint, s ezek ezen logika szerint fognak működni (anélkül, hogy a kettősség a résztvevő cselekvők részéről megnyilvánulna). Itt utalnék Heideggerről szóló művemre.

MEZŐ ÉS/VAGY RENDSZER

VERDAASDONK: Pierre Bourdieu, ön úgy írta le a művészeti mezőt, mint a mező problémáját. A Flaubert-től szóló írásban és a most elhangzottakban az esztétikai használat problémáit és a forma problémáit, a stílus problémáit elemezte. Szeretném felkérni Siegfried Schmidtet, hogy fűzzön megjegyzéseket az irodalmi mezőnek mint a mező problémájának ehhez a megközelítéséhez.

SCHMIDT: Az hiszem, hogy a kapcsolat Pierre Bourdieu megközelítése és aközött, amit mi próbálunk csinálni, két fogalomban ragadható meg: az önreferencialitás és az önszerveződés fogalmaiban. Az, ahogyan Bourdieu leírja a Flaubert-rel kapcsolatos és az őt körülvevő helyzetet, és az, ahogyan a mezőt mint problémák halmazát vagy rendszerét határozta meg, nekem azt juttatja az eszembe, hogy lehetséges egy nagyon közeli és bizonyos értelemben természetes, logikailag szükségszerű kapcsolat a rendszer világosan meghatározott fogalma és aközött, amit Bourdieu mezőként ír le. Úgy értem: mindkét esetben összetett egységet próbálunk meg leírni, elemezni és talán meg is magyarázni. A feladat pedig az, hogy hogyan határozzuk meg az összetett egységeket rendszerként, hogyan alapozzuk meg a rendszer definícióját úgy, hogy pontosan azokat a problémákat fedje le, amelyek mindkettőnknek érdekelnek. Természetesen a rendszer fogalmának használata semmit nem magyaráz meg, hacsak nem vagyunk képesek meghatározni, hogy mit is értsünk „rendszeren”, hogyan fest belső strukturáltsága, hogyan kapcsolódik más fogalmakhoz. Ezek az előzetes megfontolások elkerülhetetlennek tetszenek akkor, ha arra törekszünk, hogy módszertani eszközök egy halmazát alapozzuk meg. Hadd szóljak tehát erről néhány szót. Azok a problémák, amelyeket a rendszer fogalmával kapcsolatosan kell megoldani, ezzel a kérdéssel kezdődnek: mit tekintünk a rendszer összetevőinek? És milyen fajta szervezettséget tételezünk fel az összetevők közötti kapcsolat szabályozójaként?

A következő feladat az volna, hogy határozzuk meg a rendszer környezetét, azért, hogy különbséget tudjunk tenni rendszer és környezete között. Ez persze nem csak azért szükséges, hogy a rendszer határait megállapítsuk (amely a következő megoldandó probléma lenne), hanem azért is, hogy a rendszer és más rendszerek közötti interakció modelljét alkothassuk meg, alkossák bár ez utóbbiak akár a környezetet, akár más környezetet kell feltételeznünk.

Összefoglalva: meg kell határoznunk a rendszer összetevőit, szervezetét, környezetét, határait és persze szerkezetét és működését. Mindezzel pedig megoldjuk azt a problémát, hogy az összetettséget úgy határozzuk meg, mint ami a bonyolultság fokaiból tevődik össze. Az „összettség” az egység összetevőinek számára vonatkozik; a „bonyolultság” az összetevők között fennálló viszony minőségére. Végül pedig el kell dönteni, hogy feltevésünk szerint miféle stabilitás és miféle dinamika irányítja a rendszert.

Hadd kíséreljem meg mindezt az irodalomtudományra alkalmazni, hogy megmutassam, mi lehet a jó abban, ha rendszerekben gondolkodunk. Mint az irodalomrendszer összetevői, irodalmi tevékenységet fejthetünk ki, azaz olyan tevékenységet, amely arra a jelenségre összpontosít (szélesebb értelemben), amelyet az emberek irodalminak ítélnek. Ha pedig azt mondjuk, hogy az emberek egy jelenséget irodalminak ítélnek, ez elvezet bennünket ahhoz a ponthoz, hogy hogyan állapítsuk meg a rendszer határát. Azt javaslom, hogy két olyan makrokonvenciót tételezzünk fel, amely azon kiválasztó folyamatokat szabályozza, amelyek révén az emberek döntenek afelől, hogy mely jelenség tartozik az irodalomrendszerhez és melyik tartozik más társadalmi rendszerekhez. Hadd térjek most rá a szerkezet-alakítás vagy szerkezet-modellálás kérdésére. Az irodalmi tevékenységek elméletileg cselekvő szerepek alá sorolhatók be, azaz olyan társadalmi szerepek alá, amelyek — például a modern nyugati irodalmi rendszereket tekintve — a XVIII. század vége óta professzionizálódtak és intézményesültek, legalábbis Németországban. Azt hiszem, ésszerű legalább négy alapvető cselekvő szerepet megkülönböztetnünk: az irodalmi szövegek termelését, közvetítését, befogadását és utófeldolgozását. Úgy látom, hogy az ezen cselekvő szerepek közötti viszonyok határozzák meg az irodalomrendszer szerkezetét. Ennek az elméleti modellnek a kialakításában a legbonyolultabb kérdés az, hogy meghatározzuk annak a szervezethez a típusát, amelyről feltesszük, hogy a rendszer összetevői között fennáll. Itt az a javaslatom, hogy kölcsönözzünk két terminust a biológiából és az általános rendszerelméletből, jelesen az „önreferencialitás” és az „önszerveződés” fogalmát. Hadd idézzem a biológus Gerhard Roth szavait, aki az „önreferencialitást” a következőképpen határozza meg: „Az önmagukra referáló rendszerek olyan rendszerek, amelyeknek állapotai ciklikusan interakcióban állnak egymással, oly módon, hogy a rendszer bármely állapota lényegi módon járul hozzá a rendszer következő állapotához.” Az „önszerveződést” pedig Roth így határozza meg: „Az önszerveződő folyamatok olyan folyamatok, amelyek egy meghatározott rendezett állapotot kiinduló feltételek és korlátozások többé-kevésbé kiterjedt területén át érik el. Amikor a rend egy bizonyos állapotát eléri, az nem — vagy lényegét tekintve nem — a folyamatra kívülről ráerőltetett módon történik meg,

hanem a folyamatban résztvevő összetevők különös jellegzetességeinek eredménye. Azaz: a rendezettség állapotát spontán módon érik el.” Ha ennek a meghatározásnak minden pontját megpróbáljuk komolyan venni, eléggé bonyolult feladatot kell megoldanunk. Meg kell mutatnunk azt, hogy hogyan alkotja meg spontán módon az irodalmi tevékenységek közötti interakció (amelyek cselekvő szerepek alá rendelődnék) a rendezettség állapotát; hogy hogyan elégítik ki a ciklikus interakció követelményét az irodalmi tevékenységek, oly módon, hogy a rendszer bármely állapota lényegi módon járuljon hozzá a következő állapothoz; és hogy mit jelenthet a rendszer „állapot-meghatározottsága”.

Azt hiszem, hogy ezt a feladatot csakis úgy lehet megoldani, ha meghatározott történelmi adatokat és történelmi fejlődést veszünk figyelembe. Újabb könyvemben erre tettem kísérletet, a XVIII. századot illetően.² Ezt persze itt nem tudom megismételni, de hadd említsek legalább néhány érvet. Az irodalmi tevékenységek kizárólagos interakciójának követelménye aligha teljesül, mert senki nem kizárólagosan az irodalomrendszerben tevékenykedik. A modern, funkcionálisan differenciált társadalmakban az emberek rendszerint különféle szerepekben dolgoznak, élnek és tevékenykednek. Ez a megfigyelés érvet szolgáltat azon kérdés eldöntéséhez, hogy az irodalomrendszerek elméleti modelljéül a zárt vagy a nyitott rendszereket tekintsük-e. Azt hiszem, hogy a modern irodalomrendszerek története megmutatja azt, hogy más társadalmi rendszerek — például a politikai rendszer, a vallásos, a tudományos, a gazdasági rendszer — soha nem tudott hosszú távú külső ellenőrzést gyakorolni az irodalomrendszer felett. Ez egyáltalán nem azt jelenti, hogy ne volnának interakciók az irodalomrendszer és más társadalmi rendszerek között. Ellenkezőleg: a társadalmi rendszerek szükségszerűen interakcióban állnak egymással. Ezért nem szívesen használnám az autonómia kifejezést. Az irodalomrendszer jellemzésére inkább olyan fogalmat használnék, mint amilyent Peter Hejl vezetett be, éspedig „az irodalomrendszer autonomizálódása” fogalmát. Makro-szociológiai szinten jó érveink vannak arra, hogy kijelentsük: az irodalomrendszerek — mint társadalmi rendszerek — autonomizáltak, ami annyit tesz: más rendszer hosszú időn keresztül szándékosan nem irányíthatja őket. Az irodalomrendszerek belső szerveződésüknek megfelelő rendet alakítanak ki a más rendszerekkel történő interakció vagy a rendszeren belüli interakció érdekében.

Másfelől, az irodalomrendszerek nyitottak azokat az egyéneket tekintve, akik az irodalomrendszer(ek)ben és más társadalmi rendszerekben tevékenykednek. Ez az érv néhány nagyon bonyolult ismeretelméleti és módszertani kérdést vet föl, például azt, hogy vajon valóságos entitások-e a rendszerek, vagy hogy vajon elméleti konstrukciónak kell-e őket tekintenünk, olyan fogalmaknak, amelyek segítségünkre vannak olyan jelenségek leírásában — és remélhetőleg magyarázatában —, amelyeket az imént meghatározott módon tudunk megfigyelni, és segítségünkre vannak abban, hogy kapcsolatokat állapítsunk meg ezen megfigyelések között, hogy megmondhassuk, mi is történhetett a történelemben. Jelenleg az az elképzelésem ezzel

² Die Selbstorganisation des Sozialsystems Literatur im 18. Jahrhundert. Frankfurt/M., Suhrkamp, 1989.

a problémával kapcsolatban, hogy a rendszerek nem entitások, hanem teoretikus eszközök. Másképpen nagyon nehéz volna megmagyarázni azt, hogy hogyan lépnek be emberek a rendszerekbe és hogyan lépnek ki onnan, ha úgy tekintjük őket, mint akik időben és térben léteznek. Ebben a tekintetben a szerep fogalma nagyon hasznosnak bizonyulhat. Az emberek irodalmi tevékenységet folytatnak egy bizonyos szerepben egy bizonyos időben, tudniillik mindaddig, amíg alávetik magukat azoknak a makro-konvencióknak, amelyek meghatározzák a rendszer határait (vagy a „kódot”, ahogyan Luhmann nevezi). Az önszerveződés és az önreferencia segítségével modellálható annak a szabályozásnak a feladata, amely valamennyi társadalmi rendszerben szükségzerű. Azt hiszem, Flaubert példája, amelyet Pierre Bourdieu röviden vázolt fel itt előttünk, jó példa a mező összetevőinek vagy pontjainak önreferencialitására. Javaslatom szerint a következő lépés azoknak a kapcsolatoknak a leírása, amelyek a társadalom széles keretén belül a mezők között önszabályozás és önszerveződés révén jönnek létre. Nincsen olyan intézmény, nincsen olyan pont, ahonnan a rendszernek mint egésznek a fejlődése megtervezhető; azt, amit mi modern nyugati társadalomként tartunk számon, azt az önszerveződő mezők interakciója teremti meg, amely nem más, mint az egész rendszer önszerveződése s amely a társadalom egész hálózatának makro-rendszerei közötti interakció irányítása. Aminek most vagyunk tanúi, az Európa keleti felében zajló politikai változások, jól példázzák a nem önszerveződő, hanem hierarchikusan szervezett társadalom összeroppanását. De ez egy csomó másik konferenciának lehetne témája.

Ezekkel a rövid megjegyzésekkel azt az elgondolásomat szerettem volna kifejezni, hogy a mező fogalma és a rendszer fogalma igen közel vannak egymáshoz, és hogy az olyan elméleti fogalmak, mint az „önszerveződés” és az „önreferencialitás” eszközül szolgálhatnak ahhoz, hogy megvilágítsuk a mezők és rendszerek közötti kapcsolatok belső szerkezetét valamint az azoknak az egyéneknek az interakcióját, akik tevékenységüknek megfelelően, a társadalmi rendszerhez képest, pontokat foglalnak el a mezőn, s hogy megértsük a társadalmi rendszerek interakcióját a társadalom hálózatán belül.

VERDAASDONK: Nagyon szépen köszönöm. Természetesen nagyon szeretnénk hallani Pierre Bourdieu megjegyzéseit azokkal az elgondolásokkal kapcsolatban, amelyeket Siegfried Schmidt tárt elénk. Siegfried számos kérdéskört érintett; arra szeretném kérni, összpontosítson arra a problémára, hogy Ön szerint is leírható-e a mező önszabályozó vagy önszerveződő rendszerként.

BOURDIEU: Először is, szeretném megköszönni Schmidt előadását. Csodálatosan világos és értelmes összefoglalása volt ez annak, amit a „rendszer” jelent; ez, bizonyos értelemben, egyszerre nehezíti és könnyíti meg a vitát. Megkönnyíti, mert a program nagyon jól megfogalmazódott; de nehezíti is, mert a program nehéz. Nem akarom azzal pocskékolni az időt, hogy hosszan fejtegessem a mező és a rendszer közötti különbséget. Csak azt akarom mondani, hogy szerintem nézeteink nagyon hasonlóak is, meg nagyon erősen különböznek is. Ezt nem fejtem ki. Ha ebben a vitában a bíró helyzetében lehetnék, többet is mondanék, de mivel részese vagyok a vitának, csak

azt akarom mondani, hogy álláspontjaink látszólag nagyon hasonlóak, és mégis tökéletesen különböznek. Hadd tegyek hozzá csak még egy dolgot. Cassirernek a XVIII. századról szóló könyve különbséget tesz a kartezianizmus, a descartes-i beszédmód és a newtonizmus között. Schmidt beszédmódja a kartezianizmus oldalán áll. Én pedig Newtonnal tartok. Cassirer utal a cambridge-i iskolára, amely — Deascartes deduktivista törekvéseivel kapcsolatban — a *morbus mathematicus* kifejezést használja. Azt hiszem, hogy a jelenlegi rendszerelmélet a *morbus theoreticus* egy változatát képviseli. Lehet, hogy nem túl szép dolog ezt mondani és tisztellem Schmidtet mindazért, amit elmondott. Mégis, meg kell mondanom, én nagyon másféleképpen gondolkodom. Először is, az adatokból indulok ki, azzal kezdem, hogy nagy empirikus mélységben megnézem a pontos eseteket. Soha nem állok elő megoldásokkal, amelyeket egyszerűen programok alkalmazásával nyernék, azelőtt, hogy empirikus vizsgálatokat ne végeztem volna. Le lehet fordítani egy gondolkodásmódot (különösen a biológiai) egy másikra, és ez rendjén is van. Bizonyos, hogy találunk megfeleléseket, de voltaképpen a különbségek döntő jelentőségűek. Az egyik fő különbség Schmidt megközelítése és aközött, amely mellett én állok ki, a rendszerelmélet mögött meghúzódó implicit társadalomfilozófiában rejlik. Én azt mondanám, hogy ez organiztikus filozófia, amiképpen bizonyítja ezt az a tény is, hogy Schmidt a biológiából kölcsönözte fogalmait.

A rendszerprogramnak csak egy részéről szeretnék kicsit bővebben szólni, az önszerveződés kérdéséről. Azt hiszem, ez nagyon érdekes program. Hogyan lehetséges, hogy az irodalom, vagy a tudomány vagy a felsőoktatás története során a mezők úgy alakulnak, hogy — ha alaposan szemügyre vesszük őket — csakis az lehet az érzésünk, hogy tervezetüket valamiféle nagy tervező alkotta, egyfajta leibnizi Isten szervezte őket? Vegyük például a *grandes écoles* francia rendszerét. Ez az esélyek és a versengők közötti harc terméke, azaz olyan embereké, akik bizonyos célok elérésének eszközüül új termékeket szeretnének feltalálni. Ha egy meghatározott pillanatban nézzük a *grandes écoles* rendszerét, ez olyannak látszik, mintha a lehető legjobb volna; funkcionalista érzést kelt az emberben. Kialakítottam „a legrosszabb funkcionalizmusának” fogalmát. Ha a társadalmat a kritikai szociológus szemével nézzük, először az lehet a benyomásunk, hogy minden rendezett, hogy a *grandes écoles* rendszere újratermeli a társadalmi hierarchiát vagy társadalmi különbségeket termel.

De ha közelebbről is megnézzük az egyes eseteket, felfedezzük, hogy a résztvevők részéről rengeteg szándékosság nyilvánul meg mindebben. Harc folyik. Az emberek, akik tevékenykednek, nem tudják pontosan, hogy mit is csinálnak. Habitusuk elvei hajtják őket, azok az érdekek, amelyekkel bizonyos pozíciókban bírnak. Úgy írom le ezt a folyamatot, a rendszerelmélethez hasonlatosan, mint az autonomizálódás folyamatát, vagyis mint olyan folyamatot, amelynek révén az emberek tudattalanul egyfajta játékot alkotnak meg: s ez a játék olyannyira bonyolult, hogy senki nem sajátítja el tökéletesen, szabályai pedig részint explicitek, részint implicitiek. Némelyek jobban elsajátították a szabályokat, mások még csak nem is látják a szabályokat. Meg lehetne próbálni a rendszerelmélet szerint leírni, hogy milyen szerepet játszik az esély, az érdek, a harc, mi a szerepe a hatalomnak, az erőszaknak, a tőkének. Pró-

báljuk csak meg bevezetni a tőkét a rendszerelméletbe: látni fogjuk, hogy ez bizony nem megy. Elfogadom, hogy vannak fontos formális analógiák: az „önreferencialitás” vagy az „önszerveződés” kategóriái könnyedén besorolhatók volnának az én „autonómia”-kategóriám alá; és ezt a rendszerelméletet össze lehetne vetni azokkal az elemzésekkel, amelyeket hajdanán magam végeztem el (1964–1965) a művészi mező autonomizálódásának folyamatáról. Mégis úgy vélem, hogy ezen analógiák mellett két megközelítés a gyökeres különbségeket mutatja. A mező fogalma kizár bármiféle funkcionalisztikus (vagy organizztikus) ábrázolásmódot. Persze, azok a szembenállások, amelyek a „pozíció-elfoglalások” terét alkotják, kezelhetők rendszerként, de ez különbségek, megkülönböztető jegyek rendszere — ez pedig jobban emlékeztet Sussure-re, mint a rendszerelméletre: az antagonisztikus pozíciók nem spontán módon alakulnak ki, önszántukból (ahogyan az önreferencialitás elve szerint történne), hanem a termelés mezején belüli harc révén. A mező nyitott, nem pedig mesterségesen zárt, ahogyan a rendszer az, melytől megköveteljük, hogy határai legyenek. Olyan tér ez, ahol változások játszódnak le, minthogy ez a hatalmi viszonyok tárgya és terepe. A rendszer egy bizonyos állapota tetszhet koherensnek, de az, hogy nyilvánvalóan egy bizonyos funkció betöltésére irányul (csak idézzük fel a *grandes écoles* példáját), konfliktusokból és versengésből ered, nem pedig valamilyen hegeli Ész önfejlődéséből. A mezőnek nincsenek részei vagy elemei; mindegyik almezőnek megvan a maga logikája; minden stádiumában (például az irodalom mezejéről átmenőben a regény vagy a színház almezejére) minőségi átmenet az, ami jelentkezik. A határok dinamikusak, és magukon a mezőkön belül gyakorta kockán is forognak. Ennélfogva nincs is olyan előzetes meghatározás — ahogyan a rendszer fogalmának esetében van — , amelynek révén a meghatározott tárgy előre rögzíthető volna.

A két fogalom közötti különbségeknek ezt a sorát egyenként kellene latra vetni. De nem szeretem a fogalmak szembeállítását. Jobban kedvelem elemzések összevetését, mert ezek teszik lehetővé számunkra azt, hogy világosan megmutassuk a gondolkodás eszközeinek — vagy, jobb kifejezéssel: a kutatás eszközeinek — gyümölcsöző mivoltát; márpedig a fogalmaknak efféle eszközöknek kellene lenniük. Szerintem azonban az az alapvető, hogy különbséget kell tennünk hatalmi viszonyok (a harc viszonyai) és a pozíció-elfoglalás mezeje között: ez utóbbi tekinthető szimbolikus rendszernek — ennélfogva az irodalmi művek korpusza alávethető szövegközi elemzésnek. De ennek rendszerszerűsége különbségek együttélésében áll, minthogy ez olyan különbség és elkülönöződés terméke, amely a különbség által és a különbségen belül képződik.

VERDAASDONK: Köszönöm. Siegfried, válaszolnál röviden Bourdieu ellenvetésére?

SCHMIDT: Egyetlen rövid megjegyzést szeretnék csak hozzátenni. Az, ahogyan Bourdieu jellemzi a rendszert, az túlságosan is a rendszerek strukturalista felfogására vonatkozik, szemben azzal, ahogyan én a rendszereket mint konstruktivistát szerettem volna jellemezni. Ezt az utóbbit pedig nem szabad összekeverni a Talcott Par-

sons és Niklas Luhmann nevével fémjelezhető funkcionalista hagyománnyal. Hogy csak egyetlen pontra mutassak rá: az önszerveződés fogalmának bevezetése — szemben Luhmann elgondolásaival — nem rekeszti ki az egyént, hanem éppen szükségszerűen előfeltételezi; teret enged mindazon megfontolásoknak, amelyeket Bourdieu említett, a konfliktusnak, a harcoknak, még a tőkének is. Voltaképpen egyet is értek Bourdieu szemrehányásaival, amennyiben ezek a rendszer fogalmának hagyományos használatára vonatkoznak, a mögöttük meghúzódó implicit társadalomfilozófiával vagy társadalomelmélettel egyetemben; a rendszerelmélet konstruktivista változata azonban kiutat tud mutatni, mert az empirikus elemzés felé fordul, amit Luhmann koncepciója viszont kizár. Az empirikus kutatás elengedhetetlen ahhoz, hogy rávilágítsunk, teszem azt, arra, hogy hogyan történik meg az: az emberek bizonyos jelenségeket irodalmiaknak ítélnék. Mi az empirikus megvalósulása az egyének közötti viszonyoknak a mezőn belül? Hogyan alakul ki rend a mezőn zajló tevékenységekből? Ezek a megjegyzések talán eléggé rávilágítanak arra, hogy Descartes-ot nem fogadom el szellemi atyámnak.

A HABITUS ÉS A KULTURÁLIS GYAKORLAT HOMOGENEITÁSA

VERDAASDONK: Az idő rövideje miatt most azt javaslom, vegyünk sorra más témákat is, amelyekről már esett is szó: a kulturális viselkedés homogeneitását és a habitus fogalmát. Szeretném felkérni Kees van Reest, hogy vezesse be ezt a témakört.

VAN REES: Bourdieu mint kultúraszociológus azt tűzi ki célul, hogy megalkossa a gazdasági és társadalmi feltételek valamint az életstílusok területe közötti kapcsolatok elméletét. Az első terület számos osztályra és alosztályra rétegződik, attól függően, hogy a gazdasági, kulturális és társadalmi eszközök — a tőke — milyen mértékben és milyen szerkezetben áll az emberek rendelkezésére. Az osztály tagsága azt implicálja, hogy az osztályra jellemző társadalmi és gazdasági feltételekben osztozik az ember az osztály többi tagjával. Azt mondják, az osztályoknak különös életstílusuk van, kulturális gyakorlatuk homogén halmazt alkot, megvannak a maguk preferenciái és értékírányultságai. Az osztályonkénti életstílus homogeneitásának és az osztályok közötti életstílusbeli különbségeknek magyarázatául Bourdieu úgy érvel, hogy az osztályt kell alapul vennünk, és pedig mindazon osztályspecifikus feltételeket, amelyeket az emberek gyermekkoruktól fogva cselekvés-, érzékelés- és értékelésalakzatok rendszereként internalizálnak. Ez a rendszer, amelyet habitusnak nevez, jellemző az osztályra és ez szabja meg az osztály tagjai életstílusának homogeneitását. Bourdieu *Distinction*-jának egy fontos megállapítása tehát az, hogy az „életstílusok” tere szerkezetileg homológ a társadalmi térrel, s hogy ez utóbbi tulajdonságai határozzák meg az osztály életstílusának homogeneitását, mi több, ezek is adnak számot erről. E megállapítás mögött egy sor feltevés húzódik meg arról, hogy a szociológus meghatározott feladatok elvégzésére képes volna. Nem csak annak az aligha megkérdőjelezhető feladatnak az elvégzésére, hogy a társadalmi teret elkülönült osztályokra rétegezze, de egy egész sor meglehetősen kétes feladatra is: először

is arra, hogy megbizonyosodjék afelől, a társadalmi és gazdasági feltételek terének mely tulajdonságai relevánsak a különféle életstílusokat jellemző kulturális gyakorlatok és preferenciák magyarázatában. Másodszor arra, hogy az életstílusok területének összetevőit (cselekvéseket, választásokat, értékírányultságokat) elkülönült életstílusokba rendezze, s hogy ez utóbbiakat sorrendbe állítsa annak a legitimációnak megfelelően, amely őket megilleti. Ez előfeltételezi annak a képességét, hogy nem csak a művészet és kultúra különféle szektorai között tudjon különbséget tenni – például a zene, olvasás, tévézés között – , hanem ezen szektorokon belül is, például hogy kiemelje a klasszikus zene szeretetét a népszerű zenével szemben, Bach szeretetét Telemannéval szemben, vagy Bach *Wohltemperiertes Klavier*jének szeretetét a *Brandenburgi versenyyekkel* szemben. Ezzel a kérdéskörrel kapcsolatban a következő kérdéseket szeretném feltenni Pierre Bourdieu-nek: ha felmérést végzünk, információhoz juthatunk a megkérdezettek (valóságos vagy bevallott) gyakorlatára és preferenciáira vonatkozóan egy bizonyos területen. Mi teszi lehetővé a szociológus számára, hogy ezeket hasonlónak vagy különbözőnek értékelje? És hogyan – milyen alapon és milyen eszközökkel – képes a kultúraszociológus arra, hogy kulturális gyakorlatok és preferenciák halmazait akár homogénként, akár heterogénként azonosítsa?

BOURDIEU: Túl sokat kérdez tőlem. Nagyon egyszerű dolgot próbáltam mondani, azt, hogy vannak közös dolgok azokban az emberekben, akik a társadalmi térben hasonló pozíciót foglalnak el. Van tehát statisztikai valószínűsége annak, hogy az, aki Kandinskyt szereti, jobban fogja kedvelni Mondriaant, mint Johann Strausst vagy Utrillót. A statisztikus valószínűség azt jelenti, hogy az embernek magának is vannak elvárásai. Ez az első válasz. Vannak tehát közös dolgok és vannak valószínű dolgok és nagyon valószínűtlen dolgok, amelyek egy pozícióhoz kapcsolódnak. Ami azt illeti, hogy mi a kapcsolat aközött, hogy vannak a zene területén választások, preferenciák, s ez átvivődik más területekre, ez speciális probléma, és ezt különös gondal kellene tanulmányozni. Különböző tanulmányaimban – például akkor, amikor a múzeumok közönségét vizsgáltam, vagy amikor felmérést végeztem az ízlésről és a kultúrafogyasztásról, ami aztán a *Distinction* alapjául szolgált – én megpróbáltam jelzéseket kialakítani az emberek különböző területeken megnyilvánuló ízléséből, de adataim nem elégségesek ahhoz, hogy pontos választ tudjak adni.

A KULTURÁLIS GYAKORLAT LEGITIMÁCIÓJÁNAK FOKOZATAI

VAN REES: Visszatérnék ahhoz, hogy a szociológus feladata az volna, hogy az életstílusok terének összetevőit elkülönült életstílusok sorává rendezze. Ekkor felvetődik egy másik kérdés is, éspedig az, hogy hogyan rendezheti el a szociológus az életstílusokat (az életstílusok összetevőit) aszerint, hogy milyen mértékű legitimáció illeti meg őket. Nem a szociológus dolga az, hogy ebben a kérdésben döntést hozzon. A kulturális legitimáció fokának megbecsülése önmagában is probléma. Bourdieu-nek kétségtávol igazaz van abban, amikor rámutat, hogy bizonyos kulturális javakkal

— például a olvasnivalókkal — kapcsolatban specializált intézmények foglalkoznak azzal, hogy (normatív módon) tulajdonságokat ruházzanak ezekre, s ennek folyamánaként a különböző típusú olvasmányok (irodalmi regények, románcos történetek stb.) nagy, durva kategóriákba sorolódnak, amelyek státusukban fognak különbözni egymástól (magas/alacsony). Egy adott korszakban úgy tetszhet, hogy a társadalom megegyezésre jut a magasan kanonizált javak rangsorolásában. De maga a rangsorolás is a folyamatos mozgás, áramlás állapotában van: az olyan intézményen belül, mint a kritika, kiélezett verseny folyik az autoritásért, amely meghatározhatja majd az adott szerző pozícióját a hasonművek között. Még az irodalmi könyvek kategóriáján belül is — ez sorolódik a legmagasabbra az olvasnivalók kategóriáján belül — bizonyos művek a minőség szerinti mérlegelés állandó folyamatának tárgyai. Ez pedig ahhoz a kérdéshez visz tovább, amely egyszerűnek látszik, de talán nehéz megválaszolni: hogyan védhető ki az a kifogás, hogy mi magunk volnánk azok, akik eldöntjük azt, hogy melyik fajta gyakorlat a legitimebb? Azt, hogy egy bizonyos gyakorlat hierarchikusan magasabbra sorolódik, mint a másik? A kiút persze az lehetne, hogy a hierarchiával kapcsolatos döntést ráhagyjuk a szakértőkre, akik bizonyos szempontokból egyetértenek egymással. Másfelől, mint Bourdieu jelezte, a kulturális mezőn éppen az a kompetencia forog kockán, hogy eldöntsük a legitimáció kérdését. Ez tehát probléma. Hogyan mérjük fel a kulturális gyakorlatok közötti hierarchiát?

BOURDIEU: Ez alapvető kérdés. Minden pillanatban megvan a hierarchia és ugyanakkor a hierarchia kockán forog a harcokban. De számos módon tekinthetünk a hierarchiára. Teszem azt, a hierarchizálás elvei körül folyó harcok olyan harcok, amelyek a hierarchia szerint zajlanak, azaz: a meglévő hierarchiának megfelelően történnek. Számos jelzést kell tekintetbe vennünk, és a hierarchia valójában soha nem jóldefiniált tulajdonsága sem az irodalmi mezőnek, sem a szellemi mezőnek. A hierarchia nem intézményesített vagy csak tökéletlenül intézményesített, egymással versengő különböző intézmények révén. Manapság a Francia Akadémia tagjának lenni egyesek számára iszonyatos dolog, mások számára viszont a legcsodálatosabb siker. Lehet, hogy a hierarchiák sokaságáról kell beszélnünk. A hierarchiáért folyó harc a hierarchizálás elveiért folytatott harc egyben, amely más hierarchiák létrehozásához vezet. Ezt a kérdéskört az nehezíti különösen, hogy hozzáállhatunk mindehhez „rossz hittel”, ahogyan ezt Sartre nevezi: hazudhatunk önmagunknak. Vannak intézmények, amelyek a kollektív rossz hitet támogatják, olyan intézmények, amelyek sietnek az emberek segítségére, hogy csodálatosnak érezzék magukat még akkor is, ha nem érnek el semmit. Vannak klubjai a kölcsönös rajongásnak, vannak kisebb akadémiák a Francia Akadémia és a Goncourt Akadémia mellett. Mindez összezavarja a problémát.

Most azt kérdezhetik tőlem: „És ezt honnan tudod?” Két dolgot tartok itt fontosnak elmondani. Nem én alkotom a hierarchiát; fel kell tételeznem, hogy létezik, azért, hogy sok-sok ember viselkedését megértsem. Ha nem tételezném fel, hogy létezik, sok dolog abszurdvá válna. Nem érthetném meg, hogy miért támad ez a fiatal ember arra az öregemberre, aki semmit nem tett ellene. Ugyanakkor viszont tökéletesen tisztában kell lennünk azzal, hogy a hierarchia mindig el van nyomva,

mindig rejtett. Ha a hierarchia tökéletesen eldöntött kérdés volna, az emberek belehalnának; ez borzalmas volna mind az uralkodók, mind az alávetettek számára. Ugyanígy: a kulturális hierarchiáért folytatott harc olyan játék, ahol a résztvevők olykor nyernek, olykor veszítenek; van bizonytalanság. Ugyanez vonatkozik az irodalom mezejére is: van hierarchia, de a hierarchia meghatározatlan, homályos; a résztvevők azt is hihetik, hogy nem létezik, vagy megpróbálhatják megfordítani, lebontani. Akárhogyan is, azáltal, hogy támadást intéznek ellene, el is ismerik, s mindezen ellentmondások alkotják az irodalmi életet. A probléma az, hogy megtaláljuk a hierarchia objektív jelölőit. Én úgy látom, hogy nagy fontossággal bír például a műfajok közötti hierarchia. A tudománysszakok – például a szociológia, filozófia és történettudomány – közötti hierarchia nagyon fontos ahhoz, hogy megértsük, mit is csinálunk. Számos választásunkat a tudománysszakok közötti viszonyok implicit szemlélete határozza meg. Egyetemlegesen elfogadott szemlélet viszont nincs. Az elnőiesedés és a társadalmi eredet szerinti megoszlási arány jó jelölők. Franciaországban ha a geológiától a matematika felé mozgunk, a diákok és a tanárok társadalmi származása emelkedik; ugyanez a helyzet akkor, ha a földrajztól a filozófia felé mozgunk. Vannak kivételek, vannak „túlselektált” emberek, akik nem azon a helyen vannak, ahol lenniük kellene. Nem mechanikus rendszer ez, nincs tökéletes megfelelés a társadalmi származás és a tudománysszak között.

(Pierre Bourdieu, Kees Van Rees, Siegfried Schmidt, Hugo Verdaasdonk: *The Structure of the Literary Field and the Homogeneity of Cultural Choices*. = *Empirical Studies of Literature*. Eds. Elrud Ihsch, D. Schram, G. Steen. *Proceedings of the Second IGEL-Conference* (1989). Amsterdam, Rodopi 1992. 427–443.)

(Fordította: Kálmán C. György)

KÖNYVEK

N. Katherine Hayles: *Chaos Bound. Orderly Disorder in Contemporary Literature and Science*. Ithaca and London, Cornell University Press 1990. XVI + 309.

Vegyük a következő állításokat: (1) Napóleon azért vesztette el a waterloo-i ütközetet, mert térképén foltot ejtett egy légy; (2) ha egy sirály erősen csapkod a szárnyával Japán partjainál, ebből hamarosan hurrikán támadhat a floridai partvidéken.

Úgy tetszhet, hasonló típusú magyarázatokról van szó — pedig egy világ választja el őket. Az első a történelem kiszámíthatatlanságáról, az egyéniség és az akarat mellékes voltáról szól; a második azt állítja, hogy az ok-okozati kapcsolatok elvileg igenis kiszámíthatóak, csak éppen rendkívül bonyolultak; az első szerint a világban nincs rendszer, a véletlenek irányítanak (vagy akár az eleve elrendelés vagy valamely felsőbb akarat); a második szerint van rendszer, csak épp ezt nem szabad egyirányúnak, egyszerű eljárásokkal leírhatónak, egyáltalán: áttekinthetőnek elképzelnünk.

N. Katherine Hayles könyvében természetesen csak az utóbbi példa szerepel. Ez a rendkívül gazdag tartalmú, mind tudománytörténetileg, mind irodalomelméletileg példásan argumentált munka ugyanis éppen arra kíván rámutatni, hogy a káosz nem más, mint végtelenül finoman szervezett rendszer. S ez nem pusztá játék a szavakkal — a fenti második állítás éppen azt példázza, hogy ha kellő mennyiségű (esetleg éppen végtelenül sok) adat áll rendelkezésre, a jelenségek rendszeres mivolta bizonyítható.

Hayles két szinten hozza kapcsolatba a káoszelméletet (s az ezzel kapcsolatos rendszer-elképzeléseket) az irodalmi művel. Először is, irodalmi művekben figyel fel a káosz (vagy rendetlenség, rendezetlenség, történeti vagy ok-okozati bizonytalanság) nyomaira; másodszor pedig a posztmodern teoretikus törekvésekhez köti a fizika, a matematika, a csillagászat új (noha már jó pár évtizedes) eredményeit. Az irodalmi példák között szerepel Henry Adams, Stanisław Lem és Doris Lessing — Hayles nem azt állítja, hogy közvetlen

hatásról (Adams esetében pedig prófétikus hajlamból) volna szó, hanem a gondolkodásmód hasonlóságáról. A könyv szerkezetileg ezt úgy érzékelteti, hogy váltakoznak benne a közvetlenebbül irodalmi és a tudományos fejezetek. (Megjegyzendő, hogy Hayles, akinek kémikusi képzettsége is van, érthetően, követhetően, humán érdeklődésűek számára is világosan magyarázza el a káoszelmélet alapjait.) Az irodalomelméletet (és tágabban, a humán tudományok látásmódját) a dekonstrukció, Lyotard és Derrida képviseli elsősorban, de Barthes, Jameson és Kristeva sem marad ki Hayles látóköréből. Sőt, kitér a globális-lokális ellentétére is; korunkban a politikában, a tömegtájékoztatóban, a történetírásban, a szociológiában — s egyáltalán, a társadalomról való gondolkodás minden területén — a helyi érdekű, a közvetlen, a közeli válik egyre fontosabbá, szemben a „nagy történetek” és a nagy, átfogó elméletek és információk modern kultuszával.

Hayles ezért nem kívánja tűzőn-vízen keresztül igazolni azt sem, hogy az ő elgondolása valamiféle „globális” igazság volna. Bizonyos új eszmék és tudományos felfogások jelentkezésével nem változott meg egycsapásra minden, és ami megváltozott, nem ezek miatt változott meg; talán nem is ekkor történt a változás. A posztmodern gondolkodás (ha ugyan mindez összemosható ezzel a névvel) számos eleme több évszázados; Hayles könyve utolsó lapján pedig egyenesen azt írja, hogy „a posztmodern szövegeknek nincs monopóliumuk ezen irodalmi stratégiákra”. Mindössze annyit állít, hogy „eddig soha nem voltak ilyen erős visszacsatolások kultúra, elmélet és technológia között” (295.). Ezt pedig meggyőzően igazolja.

KÁLMÁN C. GYÖRGY

Wolfgang Iser: *Das Fiktive und das Imaginäre. Perspektiven literarischer Anthropologie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1993. 522. /Suhrkamp taschenbuch wissenschaft. 1101./

A konstanzi anglista és irodalomteoretikus Wolfgang Iser mára már klasszikussá vált könyve, Az

olvasás aktusa 1984-es, második kiadásának előszavában olyan fogalommagyarázatra és önértelmezésre vállalkozott, amelynek csak legutóbbi elméleti munkája, ismertetésünk tárgya mutatja meg az igazi következményeit, miközben szövegében tartalmazza is a szóban forgó előszó némely passzusait. A korábbi kötet egyik tanulsága szerint az irodalmi szöveg azáltal nyeri el történetiség-jellegét, hogy olyan perspektívát hoz a fennálló világba, amelyet az mindaddig nem tartalmazott. Az új könyv terminológiájával szólva: a szöveg a szelekció és a kombináció aktusai révén válik eseményszerűvé, hiszen a szelekció az életvilágban uralkodó világképekből, interpretációkból, struktúrákból és értelemrendszerekből ragad ki elemeket, áttörve a vonatkozási realitás referenciáját, a kombináció létrehívta elrendezés pedig a szemantikai és kontextuális meghatározottságot lépi át, a lexikon szemantikáját határtalanítja. A kitalálás (das Fingieren) aktusainak vizsgálata nyilvánvaló folytatása annak a szövegelméleti kutatásnak, amely Iser számára korábban annak a kérdésnek a feszegetését jelentette, hogy a szöveg kiváltotta feldolgozókat mennyiben strukturalja előre maga a szöveg. A meghatározottságot itt sem vitatja a szerző, de az átlépéseknek, a szöveg transzgresszióinak sorozata olyan, az olvasást mindig megelőző, kimeríthetetlen potencialitásnak mutatja a textust, amellyel szemben az olvasó értelemképző eljárása, a szemantika mozgósítása visszaköti ugyan a „burjánzó” szöveget a már ismertre, de az igazi archimédeszi pontok megvonják magukat a nyelviesztéstől.

Az ismeretelmélet ontológiai alapjának kérdőre vonása, a fikció vs. valóság oppozíció követelte transzcendens nézőpont elutasítása s a könyv első fejezetében (A kitalálás aktusai) vázolt szövegelméleti következtetések világos folytatásai a korábbi művek logikájának. Az új kérdésirány az imagináció mint a nyelv lehetőségalapja felé forduló érdeklődésben nyilvánul meg, e kötet középpontjában már nem a szöveghez képest szupplementumnak minősülő olvasás áll, hanem a fikatív és a fikcionalitás, az imagináció és az imaginárius. A fikatív analíziséhez Iser először a reneszánsz bukolya példáit hívja segítségül (A reneszánsz bukolya mint az irodalmi fikcionalitás paradigmája), Sannazaro, Montemayor és Sidney pástorregényeiben a maszkjátékot, az álöltözetet tekint a fikcionalitás képesítésének, hiszen az egyszerre behatárolásnak és extenzióknak is tekinthető maszkban a személy mindig kívül van azon, ami ő, s azért inszenzírozza magát, hogy elérje azt, ami még nincs, duplumjelleggel létrehozva azt a „szabályozott ellentmondást”

(Derrida), amelyben jelenlét és távollét sem oppozíció. Ez az eksztatikus kívülkerülés (mely azonban nem transzcendálás, hanem inszenzírozás) nem az örület jegye, hanem az ember antropológiai jellemzője, az önteremtés állandó lehetőségét biztosító inautenticitás, olyan Doppelgängertum, amelyben a felek közül egyik sem „természettől” jobb. A tematizált fikció a filozófiai diskurzusban azt a folyamatot mutatja be Francis Bacon, Jeremy Bentham, Hans Vaihinger és Nelson Goodman vonatkozó munkáinak elemzése során, ahogy az idolumokat leleplező fikciókritika fokozatosan afirmációba megy át, s a fikció a lehetséges világok forrásává nemeseedik, amennyiben az átlépés helyeként ő segíti hatáshoz az imagináriust.

Az *imaginárius* (mely egy bizonyos fajta semmi) entitásként megfoghatatlan, mert csak abban mutatható meg, ami van, miközben megelőzi azt, ami van. A mesterkéltnek tűnő szó indokoltsága azzal párhuzamosan növekedett, ahogy a kétely megnőtt a fantázia, az imagináció, a képzelőerő meghatározhatóságával kapcsolatban. A meghatározás kísérletei XVIII. és XIX. századi angol ismeretelméleti tanulmányok alapján tipologizálhatók, a fogalomtörténet alapján kirajzolódhat az imaginárius mitológiája, hisz a fogalmak (megalapozás, kombinációs aktivitás, önálló képesség) mind intervenciók egy antropológiai berendezés megragadására, de nem a megismerhetőt túlt ragadják meg, hanem ők maguk egy kulturális kód kézjegyei. Az álomban, fantazmákban evidensen megtapasztalt, ám mégis talányos jelenséget nem jellemzi intencionalitás, de az intenciókkal szemben felvevőképes, s ha ontológiai megalapozása lehetetlen is, a játék fogalmával megközelíthető egy kitüntetett aspektusa. A fikatív és az imaginárius összjátékát valóban játékként kell elképzelnünk a Gadamer által leírt oscilláció, egyfajta tranzitórius mozgás módján, ahol a fikció nem célok elérésére fut ki, hanem az imagináriust teszi pragmatikai funkcióin túl is tapasztalhatóvá. A kitalálás aktusai nyitják meg azt a játéktérrel, amelyben az artifizialis és a szocio-történeti világ koprezenciája kibontakozhat, melynek során egyik világ sem teszi fölöslegessé a másikat. A fikatív tehát médium az imaginárius megjelenéséhez, a még nem létező felé forduló játékaik nem dialektikus és nem teleologikus, az átlépetteket is partnerekként benttartja a játékbán. A differenciák e sokszorozódó térbe lép az olvasó, aki egy meghatározott játékot játszik, saját diszpozícióit teszi a szöveg aleatórikus szabályainak kódjává, s ezzel olyasmit fűz a játékhoz, ami nem játék. A Szövegjáték az eltérő

játékstratégiákat összegzi Roger Caillois tipológiája alapján, megállapítva, hogy a legátfogóbb játékkifolyozókat maguk a játékfajtrák (games) kínálják, így az agón, alea, mimicry és ilinx típusú játékok és ezek kombinációi a szövegalkotás és az interpretáció újfajta osztályozását teszik lehetővé. Játsszani és játszva lenni tehát a mindenkori olvasói beállítódások keretét jelenti, legyenek azok érdekelve akár az egyszerű tapasztalatnyerésben, a saját mértékek és érvények játékba hozásában, a Jauß-féle Selbstgenuß im Fremdgenuß esztétikai tapasztalatában vagy az akribiával olvasott szöveg barthes-i élvezetében. A játék szabályozza tehát a fiktív és imaginárius szervezett összekapcsolását, amelyből az irodalom médiuma keletkezik, s az iseri válalkozás e médium autonómiája, illetve mimetikus hatalma mögé kíván kérdezni, hogy ott a fantáziája révén élő ember antropológiai „berendezésére” leljen.

KATONA GERGELY

Probleme der Edition von Texten der frühen Neuzeit: Beiträge zur Arbeitstagung der Kommission für die Edition von Texten der frühen Neuzeit. Hrsg. von Lothar Mundt – Hans-Gert Roloff – Ulrich Seelbach. Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1992. 213. /Beihefte zu Editio. Bd. 3./

Az utóbbi két-három évtizedben a korai újkor mind nagyobb számú szövegemléke jutott új kiadáshoz. A kiadói és kutatási programok tapasztalatai szerint a XV – XVII. század szövegeivel kapcsolatban jelentkező kiadásméleti és -gyakorlati kérdések markánsan különböznek a medievisztika és a későbbi korszakok vonatkozó kérdéseitől. Kötetünk a *Kommission für die Edition von Texten der Frühen Neuzeit* 1990 februárjában Berlinben tartott soros ülészakán, most már önálló kiadástudományi részterületként kezelt időszak öt témakörében elhangzott előadások szerkesztett változatát és a viták jegyzőkönyveit foglalja magában.

A kötet első fejezete ahhoz a Siegfried Scheibe által már a hetvenes évek elején tárgyalt kérdéskörhöz szolgál néhány további adalékkal, hogy a szerzői variánsok és az idegen felhasználótól származó olvasatok („szöveg hagyományozási variánsok”) a kritikai szövegkonstitúció számára milyen relevanciát jelentenek. Elméleti bevezetőjében Hans-Gert Roloff a nem szigorúan autográf vagy autorizált szövegforrásokat a szöveg hagyományozás történetének érdekeltségi körébe utalja. A szerző szerint szakítani kell azzal a gyakorlat-

tal, hogy a szövegkritikus az összes szöveg hagyományozási variáns hely aprólékos dokumentálásával továbbra is a nyelvtörténeti anyag körelességtudó szállítója legyen a nyelvtudományi vizsgálatok számára. Annál is inkább, mivel az irodalomtörténet szempontjából sajnálatosan csekély nyelvtörténeti hozadék nem éri meg a hatalmas anyagi és munkaerő-ráfordítást. A korai újkorból származó anyanyelvű szövegek egyértelmű szerzősége csak kevés esetben állapítható meg, ezért gyakran a felhasználói variánsoknak is szerepe lehet az emendációs munkában. A felhasználói variánsok igazi irodalomtörténeti érdekessége mindazonáltal elsősorban a recepciómodalitások, az eltérő nyelvhasználatok közvetítésében áll. A kritikai kiadásokba beemelt variánsok kiválasztásának vezérelve Roloff szerint az legyen, hogy a variánsok reprezentálják a szövegek jelentéspotenciáljában történt változásokat, és elegendő példaanyagot nyújtsanak a szöveghasználói nyelvváltozatok rendszerezett leírásához. Az így nyert kiadói kapacitásokat ésszerűbb a szövegek kommentárbeli értelmezésére fordítani.

A kötet szerkesztőjeként Roloff úgy gondoskodik a kiadástudományban is döntő fontosságú interdiszciplináris szimmetria megőrzéséről, hogy a textológiának éppen általa is érvényesíteni próbált irodalomtudományi érdekű meghatározási kísérlete mellé Franz Simmler nyelvtudományi szempontokat felvonultató tanulmányát állítja. A nyelvtudományi kutatás abban érdekelt, hogy a történeti anyag minél szélesebb spektrumával rendelkezzen. Innen nézve a kiadható szövegek bázisa sajnálatosan szűkül annak következtében, hogy a történeti-kritikai kiadásokat gondozó irodalomtudósok eltérő megismerési érdekeit elsődlegesen mégiscsak a kiadásra szánt művek esztétikuma vezérli. Továbbá, az esztétikai érték mibenlétéről kialakított különböző elképzelések eltérő kiadási elvekhez és gyakorlatokhoz vezetnek, anélkül, hogy egyezményes módszerek születnének. A szövegkritikai eljárások egységesítése érdekében a szerző a textológiának mint az irodalomtudományról leváló, önálló tudományterületnek újradefiniálását szorgalmazza.

Ferdinand van Ingen Jacob Böhme *Aurora* című műve szövegforrásait összevetve, azt vizsgálja, milyen következményekkel jár a szövegkritika elméleti és gyakorlati problémáira, valamint a szövegkritikai kommentár nézvést az, ha a modern kiadó befogadástörténeti megfontolásokról vezérelve egy feltehetőleg autográf, de mindig is szerény reprezentációt nyert kézirat helyett egy, a korabeli olvasóközönség körében szokatlanul széles körben elterjedt, egyébként a kézírathoz nagyon

közel maradó, nem autográf nyomtatványt választ a kritikai kiadás alapjául.

A kötet második fejezete a kommentár kérdéskörével foglalkozik az ülésszak résztvevőinek azon konszenzuális állásfoglalása alapján, hogy az irodalomtudományos kommentár feladatairól, eljárás módjairól és megismerési funkciójáról folytatott diskurzus még napjainkban is viszonylag alulreflektált a szövegkritikai tudomány elméleti és gyakorlati kérdéseinek kifejtettségéhez képest. *Hans-Gert Roloff* elvi alapvetése abból indul ki, hogy a történeti igényű szövegértéshez szükséges tárgyi előfeltételek megteremtéseként kezelt kommentár különböző ideáltípusok felhasználókra számít. Funkciókülönbség van a szigorúan szaktudományos befogadókör számára készülő, valamint a szélesebb, de még mindig irodalomtörténeti érdekeltségű olvasókörnek szánt kommentártípusok között abból a szempontból, hogy az irodalomtörténeti kutatási folyamatban milyen gyorsan veszítik el érvényességüket. Továbbá, míg a kritikai szöveg és a szöveggenézis ábrázolása nehezen évül el, addig a kommentár a mindenkorai kutatási állapotot reprezentálja egy közösség önértelmezési dokumentumaként, vagyis időről időre átdolgozásra szorul. Könyvtechnikailag ez akkor lehetséges, ha a kommentár a filológiai-kritikai szövegtesttől elkülönülő kötetként jelenik meg. Azzal is számolni kell, hogy a kultúra szerkezetében végbement változás következtében a korai újkor irodalmának mai olvasója sokkal bővebb vallástörténeti, bibliatudományi, mitológiai és szokástörténeti ismeretanyag közlésére szorul, mint a XIX. század közepének kommentár-felhasználója, akinél ráadásul Friedrich Zarncke még joggal feltételezhette a nyelvtörténet és a klasszikus nyelvek természetes ismeretét is. A Roloff bevezetőjében exponált problémát *Vizkelety András* konkretizálja, amikor a forrásimitáció humanista gyakorlatának nagy mestereként ismert Wolfhart Spangenberg hat alkalmi költeményében a kulturális hatások szerkezetét vizsgálja. Mivel az elsajátított műveltséganyag összetevőit a XVI–XVII. század fordulójának képzési ideálja korántsem igyekezett olyan szerves egységgé gyúrni, mint azt majd a modernitás teszi, ezért aligha lehet szabályokba foglalni, hogy az eltérő konkrétági fokon kidolgozott műbeli kulturális utaláselmek feltárása milyen részletezettséggel történjen a kommentárban.

Gerhard Spellerberg úgy látja, hogy a kommentár nem merítheti ki megismerési érdekét az „egyes szöveghegyekre” irányuló szakadatlan interpretációs kísérletekben, hanem ezt a szintet a „szupra-

strukturák”, vagyis az átfogó összefüggések vizsgálati szintjeinek kell megelőzniük. Ezért a szerző a „Bibliothek deutscher Klassiker” sorozatban Daniel Casper von Lohenstein válogatott műveinek egyetemi használatra szánt kiadását kommentálva, első szinten a kortársi feljegyzések bevonásával rekonstruált hagyományos biográfiai információkat közöl. Még ezen a szinten átfogó képet rajzol a kiadás forrásanyagául szolgáló szövegek hagyományozásának történetéről, majd összegző jelleggel értelmezési kulcsot nyújt a mai olvasó nyelvhasználati szokásaitól eltérő jelenségekhez. A második kommentárszint egy sor olyan hagyományos területet foglal magában, mint a műcsoportokra vonatkozó keletkezés- és átörökléstartörténet, a forráskritika, a műfaj-, az anyag- és motívumtörténet, valamint a befogadás- és hatástörténet. A harmadik kommentárszinten következik az egyes művek sajtáságos – tehát nem műfajspecifikus – összetettségének megvilágítása. Amit itt teljesíteni kell, az a kommentálási munkát magát is rejtett módon folytonosan meghatározó értelemhorizontnak hatásösszetevőiben való feltárása (tektonika, tematika, motívika, mitopoétika, szignifikáns szó-készlet).

A kötet szerkesztői a vitaüléseken körvonalazott kritériumok felsorolásával lehetséges kommentár-típusokat is kínálnak a korai újkor szövegeit kiadó kutatók számára, nem kötelező érvénnyel, pusztán orientáló célzattal.

A kötet harmadik fejezete a tanácskozas harmadik szekciójának munkájáról tudósítva két tanulmányt és egy vitajegyzőkönyvet tartalmaz a számítógépes szövegkiadás lehetőségeiről. *Ulrich Seelbach* szerint a XVII. századi és a korábbi nyomtatványok szövegének számítógéppel vezérelt fényrögzítéses adatbevitelle a betűfelismerés tökéletlenségével járó magas hibaarány miatt jelenleg még nem mutat egyértelmű előnyöket a hagyományos kézi begépeléssel szemben. A korabeli források modern kiadásai ugyanakkor könnyen szkennelhetőek, és így kevés korrekciós ráfordítással alapul szolgálhatnak egy régi nyomtatvány új kritikai kiadásához. *Stefan Gippert* a teljes korai újfelnémet betűjegyzék-szerű számítógépes visszaadásának lehetőségeit mérlegeli.

Az újlatin szövegek kritikai kiadásának problémáit tárgyaló negyedik szekcióban a *Lothar Mundt* által irányított munkacsoport tanulmánya szolgált vitaindítóként. Véleménykülönbségekhez az a tény vezet, hogy főként nehéz a szövegkiadás során megtalálni a középutat, mely a történetileg hagyományozott szövegállapot betűhű visszaadásá-

nak extrémpozíciója, és ennek ellentétjeként az ortográfia csak látszólag jelentéktelen megváltoztatásával a modern olvasó befogadási szokásainak kedvezni kívánó kiadástípus között vezet. A vita során Hans-Gert Roloff arra emlékeztetett, hogy a periódusépítkezésben jártas, vagy éppenséggel a szintaktikai tagolásban gondolkodó szerzők korabeli központoszási szokásainak modernizálásával az a veszély fenyeget, hogy csak történetileg interpretálható értelemösszefüggéseket rombolnánk szét. Egyetértés alakult ki a tekintetben is, hogy ha van olyan kortárs fordítás, amely elég pontosan követi az eredeti szöveget — ez a XVI. században igen ritka —, akkor modern műfordítás helyett azt érdemes párhuzamosan közölni a latin szöveggel, mindamellett a jelentős eltéréseket — és ez nehezen körvonalazható viszonyfogalom — kommentálni kell.

A kötet ötödik fejezetében tudósítások olvashatók a korai újkor irodalmával kapcsolatos, már folyamatban lévő programokról és ezek kiadásmódszertani kérdéseiről. Így például *Annegret Haase* a dalköltés mesteriségének poétikai szabályait önreflexív mozzanatként is közvetítő mesterdalokból válogat össze kritikai kiadást. A szerkesztő szándéka szerint a kéziratok forrásokat követő kiadásban minden egyes szöveget kritikailag emendálni kell. E munka során a szabályokat nélkülöző ortográfiai sokszínűséget a történeti kolorit megőrzése érdekében csak mérsékelten szabad megszüntetni. A kritikai szöveg létrehozásakor nehézséget jelent, hogy nem mindig a szereztetés idejéhez legközelebb álló szövegalakok a legjobbak, de a hibásnak tetsző helyek a későbbi szövegváltozatok metrikai megoldásai alapján visszamenőleg aligha javíthatók, mert azok már a mesterdal költésének történeti fejleményeit is magukon őrzik, nem ritkán a szóbeli hagyományozás révén.

A kötet által közvetített textológusi önértelmezés ismeretelméleti és irodalomtudományi implikációi legkésebb az 1989-es *A modern textológia* témájú *Helikon*-szám óta, de — pusztán a vizsgált korszakban maradván — nyilvánvalóan az RMKT XVII. századi sorozatának műhelytapasztalatait tekintve is, jól kimutatható módon hatnak a hazai szövegkiadási elméletírásban és gyakorlatban egyaránt. A kötet fontossága éppen abban áll, hogy aligha van olyan kérdéscsoportja, amely ne szolgáltatna tanulságos analógiát a magyar nyelvű régiség textológiai problémáinak továbbgondolásához.

OLÁH SZABOLCS

Oralité et Littérature. Orality and Literature.
Edité par Hans R. Runte — Roseann Runte.
 New York — Bern — Berlin — Frankfurt/M. — Paris,
 Peter Lang 1991. 257.

Ez a kötet — előadások és tanulmányok gyűjteménye — a benne tárgyalt kérdéskörnek megfelelően négy, egymástól világosan megkülönböztethető részre oszlik. Az első (*Des aedes au mystiques*) a görög énekmondótól a XVI. századi nagy misztikusig, Avilai Szent Terézig terjed: az ő látomását a pokolról Génouai Szent Katalin szóban közvetítette. Így került Homérosz egy „fejezetbe” a nagy (és legújabb) egyháztanítóval, akinek alakját Bernini csodálatos barokk szobráról ismerjük. Mindenesetre ennek a résznek — fejezetnek — talán legérdekesebb cikke elméleti: a szóbeli költészet poétikájával (*oral poetics*) foglalkozik, mégpedig Milman Parry (*Collected Papers*. Oxford, 1971.) és A. B. Lord (*The Singer of Tales*. Harvard Studies in Comp. Lit. Cambridge Mass. 1960.) eredményei alapján. Rainer Friedrich, a Dalhousie University tanára, az elméleti cikk szerzője szemléletesen állítja szembe az „írott” mű és a „szóbeli” mű attribútumait, más-képpen szólva, az „arisztotelészi” poétikát a „nem arisztotelészi”, nem egészen úgy, mint B. Brecht az „arisztotelészi” dramaturgiát a „nem arisztotelészi” drámakompozícióval. Mégis, annyiban hasonló a szembeállítás, hogy az „arisztotelészi” mindkét esetben szigorú műfaji szabályokat követ, a nem Arisztotelész poétikájából kiindul azonban szabadabb, változtatható, mint cselekménynek nincs konvencionális kezdete, közepe, vége, hanem nyitott, kitérőkre lehetőséget adó, akár nem is követ pontos előírásokat, hanem helyet ad a rögtönzésnek. E különbségtétel választja el Homéroszt Vergiliustól vagy Miltontól (és hogy az általunk kínált analógiára hivatkozzunk) Brecht epikus drámaírást Racine vagy Ibsen dramaturgiájától.

A második rész, a kötet fő része, Afrikával foglalkozik, ahol a szóbeliség és az írásbeliség kérdése még ma is a legidősebb (ámbar éppen Friedrich előbb említett írása Dél-Szlávia, Kréta, Oroszország példájára is hivatkozik). Afrika költészete és irodalma — ámbar vannak ősrégi emlékei is — a gyarmatbirodalmak felbomlása után indult ugrásszerű fejlődésnek, s annak nagy része, ami a volt gyarmatosítók vagy valamelyik afrikai nyelven írásba foglaltatott, magán viseli még igen sokszor ma is a szóbeliség vonásait. Vagy legalábbis felismerhetők a szóbeli gyökerek. Ez még a reprezentatív angol — afrikai Chinua Achebe és a francia — afrikai Ahmadou Kourouna művein is meglátszik: mind-

kettejük regényírása — az Ife-i egyetem professzora, E. C. Nwezeh rá a tanú — egyszerre merít az európai típusú narráció és az afrikai narratív hagyomány forrásából. S ki nem hajlamos arra, hogy a szóbeliség szuggesztív erejét többre tartsa a sarkokba húzódott olvasó izoláltságánál, különösen korunkban, amelynek civilizatórikus jellegzetessége az állandó zaj, ha más nem, hát „háttérzene”, de még inkább a diszkók tüvörlése.

Jacques Body, az ismert komparatista, Senghort, Senegal nagy fiát és a Francia Akadémia tagját idézi, aki így vallott: „Az írás elszegényíti a valóságot. Merev kategóriákba kristályosítja; rögzíti, holott a valónak sajátja éppen az élő, a képlekeny, a körvonalak nélküli”. Body „kompromisszumot” ajánl: hiszen még a „legabsztraktabb” Mallarmé is, aki a három ezoterikus költői fogalmat: „egyedülálló, csöndes, összehangzó” bevezette, még ő sem vonta kétségbe a szó hatalmát, legyen bár a kimondott hang vagy a hangtalan olvasás eleme.

A harmadik rész — „Különböző hangok” összefoglaló cím alatt — arab, svájci — német, brazilai, szláv, észak-amerikai példákkal foglalkozik, míg a negyedik és utolsó rész a szóbeliséget a műfajokkal szembeállítja. Raymond Robert (Nancy) a népmesék mélyebb jelentésére mutat rá; Aurélien Boivin a quebeci népmesék narratív stratégiáját és erkölcszantító funkcióját hozza összefüggésbe; Renate Usmiani (Mount Saint Vincent Univ.) a posztmodern dráma és az oralitás szabad struktúrájáról beszélve hivatkozik érdekes témákra; André Peyronie (Nantes) a hagyományos — részben népi — rejtvények és a detektívregények „rejtvénytéjézési” technikája között keres összefüggést; Alain-Michel Boyer (ugyancsak Nantes-ból) az elbeszélésfolyamat példáján a „szóbeli irodalomról” és az „ál-irodalomról”, illetve összefüggéseikről számol be a modern ipari társadalomban, annak szubkulturális közegében. Ő az egyetlen, aki a „szóbeli irodalom” fogalmát használja, ezt az elterjedt elmentmondást és képzavart rejtő kifejezést, mert hiszen irodalom az, ami írva van és nem szóbeli. Illetve, ha szóbelivé válik, mint a színpadon (vagy másképp), akkor is van írott szövege.

Hiányzik a kötetből a „modern szóbeliség” megközelítése, az irodalom a rádióban és a televízióban; de ez a problémakör eléggé messze vezetne, és lényegében nem is volt tárgya annak a kongresszusnak, amelynek „szóbeliségről” és „írásbeliségről” tartott előadásai közül a kötet két szerkesztője válogatott. Az Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság (AILC–ICLA) XI. kongresszusáról van szó. Ez 1985 augusztusában ült össze Párizsban,

és előadásait tematikus kötetekben tette (és teszi még mindig) közzé. A tizenkét kötet közül az itt ismertetett a negyedik. Az, hogy már nincs távol a tizenkettedik kötet megjelenése sem, Eva Kushner professzorasszony fáradhatatlan tevékenységének köszönhető.

VAJDA GYÖRGY MIHÁLY

Gedächtniskunst. Hrsg. von Anselm Haverkamp — Renate Lachmann. Frankfurt, Suhrkamp 1991.

A '80-as – '90-es évtizedekben egyre több szempontból vált fontossá az emlékezetkutatás a német irodalomtudományban. Említhetők itt a heidelbergi „Archäologie der literarischen Kommunikation” kutatócsoport munkái (*Schrift und Gedächtnis*. 1983.; *Kanon und Zensur*. 1987., *Kultur und Gedächtnis*. 1988., *Mnemosyne*. 1991.), a konstruktivista irodalomtudomány érdeklődése az „autopoietikus” emlékezetkonceptiók iránt (pl. a Siegfried J. Schmidt szerkesztette, 1991-es *Gedächtnis* című szöveggyűjtemény) és a konstanzi recepcióesztétikai iskola is több konferenciát rendezett ebben a témakörben. Az itt tárgyalásra kerülő kötet mellett a „Poetik und Hermeneutik” sorozat XV-ös köteteként jelent meg a — szintén Haverkamp és Lachmann által szerkesztett — *Memoria* című könyv, és az intertextualitás-kutatások is egyre szorosabban kapcsolódnak az emlékezés-kérdéskörhöz (pl. Lachmann *Gedächtnis und Literatur* című, 1990-es monográfiája).

Míg a *Memoria* a kulturális emlékezet (és felejtés) legkülönbözőbb területeivel foglalkozik, a *Gedächtniskunst* tárgya szűkebb: az emlékezés különböző eljárásai, a mnemotechnika szövegalkotó, -romboló, -dekonstruáló teljesítményei. A tanulmánykötet első része az emlékezés technikáinak általánosabb aspektusait, retorikai vonatkozásait tárgyalja („fejből” tudás, idézhetőség, törölhetőség stb.). Teoretikus szempontból talán ez a rész a legérdekesebb: eddig nem tapasztalható mértékben figyelhet meg a konstanziak közeledése a dekonstrukció elméletéhez, illetve más, korábban kevésbé hivatkozott munkák előtérbe kerülése az írásokban (a leggyakrabban előforduló nevek között található Derrida, de Man, Benjamin, Eco, Abraham/Torok, Lurija!). Haverkamp és Jean-Philippe Antoine tanulmányai a mnemotechnika retorikai funkcióival foglalkoznak, s a legfontosabb kiindulópont az, hogy minden mnemotechnika alapvető modellje, egy szemiozízisnak egy másikra való vonatkoztatása valójában a retorika mindenfajta dimenziójának is alapja: az alakzatok a szöveg

mnemotechnikáiként más szövegekre, a nem jelenlévő nyelvi eredetre „emlékeznek”. Haverkamp a mnemotechnikai koncepciók történeti paradigmáit vázolja fel, Antoine pedig a szöveg határainak és a „kép” memóriabeli szerepének nyújtja izgalmas elemzését. Bettine Menke Benjamin idézetkoncepcióját elemzi, míg Lachmann a felejtés szemiotikájának lehetetlenségére vonatkozó Eco-féle tézisből kiindulva olyan diszkurzív stratégiákat tárgyal, amelyek mégis a felejtést szolgálják.

A kötet második része (Stefan Goldmann, Reinhart Herzog, Howard Bloch és Janet Coleman tanulmányai) különböző „mnemopraktikákat” elemző írásokból áll össze (az emlékezet „térbeli” topikája, etimológia, a meditáció mint az emlékezet törlesztése gyakorlata stb.).

A harmadik rész szövegelemzései az irodalmi szöveg mnemotechnikájával foglalkoznak, Barbara Vinken egy Hugo- és egy Baudelaire-vers összehasonlító elemzésében Párizs „térbeli” memórialakzatát helyezi a középpontba, Ulla Haselstein Walter Pater emlékezetkoncepcióját tárgyalja, míg Erika Greber Paszternak mnemotechnikáit mutatja be, különböző szövegszinteken értelmezve ezeket az eljárásokat. Klaus Reichert Joyce memóriakonstrukcióit elemzi, az *Ulysses* egy emlékezetrendszerként leírva, amelyben különböző rendek (pl. a Homérosz-hagyomány, Dublin városa, visszatérő események stb.) egymásra utaló játéka egy „mesterséges” emlékezhálózatral teszi memorizálhatóvá a dolgokat. A *Finnegan's Wake*-ben ellenben az emlékezet kaotikus játékáról van szó: a mnemotechnikai alakzatok olyan variációkként működnek, amelyek mindig valamilyen más szöveg(rész)re utalnak, egy olyan eredetre, amely viszont nem létezik, és így a lehetséges memóriavilágok pluralitására engednek következtetni. Rainer Warning tanulmánya Claude Simon egy regényét tárgyalja, annak montázs technikáját dekonstruktív retorikaként értelmezve.

A negyedik – utolsó – rész tanulmányai (Wolf Kittler, Dieter Polloczek, Wolfgang Beilenhoff) a medialitás kérdésével foglalkoznak a mnemotechnikát illetően, a „bábeli könyvtár”-metafora, az „oral tradition”, a film stb. középpontba helyezésével, műelemzésekbe ágyazva.

A kötet önmagában is jelzi a memóriaelmélet komplexitását és extenzív interpretációs lehetőségeit, de méginkább avval, hogy az eddigi, elsősorban diszkurzuselméleti-archeológiai, kulturszemiotikai-hermeneutikai és „autopoietikus” elgondolások mellett felmutatja e jelenség további aspektusait is, így pl. a dekonstrukciós mnemotechnikát

vagy a memória újfajta retorikai értelmezhetőségét (ami – újraértelmezve a reneszánsz mnemotechnikákat és eltérően az originalitás-elvű individuális emlékeztetfelfogásoktól – képes a szövegek retoricitását, a „jelölők játékát” mnemotechnikaként leírni, folytonosan utalva az olvasó-befogadó emlékezési alakzatainak funkcióira is), de bevonja az elemzésekbe akár az emlékezés pszichológiai kérdéseit is. Mindemellett az is könnyen elképzelhető, hogy a megújult mnemotechnikai teóriák akár az irodalmi szöveg elméletének egy új lehetőségét is magukban rejtik, a szövegét, amely „maga is egy kombinatorikus rendszer, egy önmagára utaló *memoria* színtere” (Lachmann).

KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN

David Carroll: French Literary Fascism. Nationalism, Anti-Semitism, and the Ideology of Culture. Princeton, New Jersey, Princeton University Press 1995. 299.

Bár egyre több jelentős munka éppen az elenkezőjét bizonyítja, – írja bevezetőjében David Carroll –, a fasizmusban sokan kizárólag a domináns nyugati politikai hagyománytól való aberrációt látják, mely nemcsak a racionális elveket és a felvilágosodás értékeit, hanem az egész nyugati kultúrát tagadja. Ez az egyoldalú, bár nagyon sok tekintetben indokolt felfogás azt eredményezi, hogy a két világháború között fellépő fasizma értelmiségieket vagy elmeháborodottoknak vagy ördögöknek tekintik. Ebből a perspektívából aztán nehéz megérteni, hogy a fasizmus a demokrácia attraktív alternatívájaként tűnhetett fel olyan politikusok, írók és értelmiségiek számára, akik nem voltak irracionalista nihilisták, hanem éppen ellenkezőleg, mélységesen kötődtek a hagyományos értékekhez, a művészethez és a kultúrához, sőt még a klasszikus humanizmus egy formájához is. Ezek az írók és értelmiségiek a fasizmusban látták azt az eszközt, mellyel helyreállíthatják a modern korban veszendőbe ment klasszikus politikai és kulturális értékeket.

A franciák két okból is hajlamosak arra, hogy a fasizmust idegennek tekintsék az ország és a francia történelem szempontjából: először is azért, mert a fasizmusra oly jellemző kollektivistá irracionálizmus és antihumanizmus éles ellentétben áll a hagyományos francia sajátosságnak tekintett racionális gondolkodással és a humanista elvekkel. A fasizmus radikálisan szembeeszel a forradalom Franciaországával, mely az egyén elidegeníthetetlen jogaiért állt ki.

Másrészt pedig, attól a perctől kezdve, hogy Franciaország felszabadult a német megszállás alól, De Gaulle elkezdte annak a képnek a kialakítását, mely a francia népet mindenekelőtt a fasizmus áldozataként, sőt mártírjaiként festi le. Ebbeli igyekezetében a szocialisták és a kommunisták is követték, s így fokozatosan kialakult a szinte egysegesen antifasiszta Franciaország mítosza. Eszerint a németek kényszerítették a franciákra az antiszemita intézkedéseket, a zsidók bebörtönzését és deportálását, mert maguk a franciák ilyen nem kezdeményeztek. Az igazság ezzel szemben az, írja Carroll, hogy Vichy sokkal messzebbre ment a zsidókkal szembeni intézkedésekben, mint azt a náci Németország megkövetelte, és Zeev Sternhell könyvére hivatkozva (*Neither Right nor Left: Fascist Ideology in France*. 1986.) megállapítja, hogy Franciaországban már jó húsz évvel korábban megjelent a fasiszta ideológia némely eleme, mint másutt Európában. Ezért a fasizmust semmiképpen sem lehet idegen eredetűnek tekinteni ebben az országban.

Carroll a fasizmus és az antiszemitizmus irodalmi megjelenésével foglalkozik, és azt vizsgálja, hogyan jelenthetett a francia írók és értelmiségiek számára a fasizmus egyszerre nacionalista politikai ideológiát és nacionalista esztétikát.

Carroll értelmezésében az „irodalmi fasizmus” nem a fasiszta ideológia applikálása az irodalomra, hanem a fasizmus és az irodalom lényegi, belső kapcsolatát jelzi. A könyv két részből áll: az első rész az irodalmi fasizmus három „atyjával” — Maurice Barrès, Charles Péguy és Charles Maurras — foglalkozik. Barrès tradicionalista kultúra-szemlélete, Maurras neoklasszicista esztétikája, Péguy antidemokratikus populizmusa modellként szolgált a fasiszták számára egy „új”, „megrisztult”, „forradalmi”, posztklasszikus modernség ideáljának kialakításához. A második részben Carroll öt jelentős francia író, kritikus és értelmiségi portréját vázolja fel, akik irodalmi és politikai munkásságukban a harmincas évektől a német megszállás végéig a fasizmus eszméit hirdették. A két kiváló irodalmár és író, a háború után kivégzett Robert Brasillach és a kivégzés elől az öngyilkosságba menekülő Pierre Drieu la Rochelle neve mindenki számára egyértelműen a fasizmushoz és a kollaborációhoz kötődik, de nem kevésbé volt kollaboráns a Franciaországon kívül kevésbé ismert Lucien Rebatet és Thierry Maulnier sem. Más a helyzet Louis-Ferdinand Céline esetében, aki hírhedt pamfletjei előtt nem foglalkozott újságírással, s inkább baloldali vagy anarchista író hírében állott; pamfletjei szélsőséges, deliráló antiszemitizmusa teljesen elütött az

irodalmi fasizmus „racionalizmusától” és „visszafo-gottságától”. Utószó gyanánt Carroll a fiatal Paul de Man második világháború alatti újságírói tevékenységére tekint ki.

David Carroll eszmétörténeti gondolatmenetét finom szövegelemzésekkel támasztja alá. Könyve árnyaltabbá teszi a fasiszta írókról kialakult közkeletű képet anélkül, hogy ideológiai és politikai tévedéseikre felmentést adna. Munkája igen jelentős hozzájárulás a XX. századi francia történelem sötét éveiben kulcsszerepet játszó írók munkásságának tárgyilagos értékeléséhez.

KARAFIÁTH JUDIT

Reginald Hyatte: The Arts of Friendship. The Idealization of Friendship in Medieval and Early Renaissance Literature. Leiden — New York — Köln, E. J. Brill 1994. 249. (Brill's Studies in Intellectual History. 50.)

Reginald Hyatte, a román nyelvek szakértője, a tulsai egyetem francia- és összehasonlító irodalommal foglalkozó professzora olyan témát választott könyve tárgyául, amely a görög filozófia kezdete óta jelen van az európai kultúrában: a barátságot. A szerző ezen „örök téma” kutatását egy aspektusra szűkítette le: az erényesek és a bölcsek tökéletes barátságára.

A tökéletes barátság eszméjének irodalmi megnyilvánulását elsősorban a XII. századtól a XV. század közepéig vizsgálja latin, francia és itáliai műveken keresztül. A szerző véleménye szerint a klasszikus görög és latin irodalom korszakain kívül ez az időszak nyújtja a legbővebb, legváltozatosabb anyagot a fenti eszmét illetően, így kutatásának időbeli és nyelvi határai nem tekinthetők teljes mértékben önkényesnek. A bőséges anyag ellenére sem ad azonban széles körű áttekintést, csupán néhány fontosabb munkára koncentrálni, olyanokra, amelyek között a tökéletes barátság legfontosabb típusainak hasonlóságai, összefüggései fellelhetők.

Az első fejezetben (*The Pre-Christian Polemic about the Theory and Praxis of Friendship*) az ókori görög és római filozófia, illetve irodalom felfogását — a későbbi századokra tett hatása miatt — viszonylag hosszasan tárgyalja a szerző. A *philia* és az *amicitia* (*amicitia vera*, *amicitia perfecta*) a barátság-fogalom modern használatánál szélesebb jelentéskörrel bíró kulcsfogalmak voltak a kereszténységet megelőző filozófiában. Hyatte bemutatja, miben látták az ókoriak a barátság lényegi vonásait (egyetértés, hasznosság, erényesség, bölcsesség stb.), milyen vitákat folytattak az eszmény

és gyakorlati megvalósulása kapcsolatáról, illetve elsőbbségről. Ezt követően kronológiai rendben tekinti át a legfontosabb szerzőket Püthagorásztól Platónon, Arisztotelészen, Cicerón át Senecáig. Legrészletesebben Cicero *Laelius de amicitia*-ját tárgyalja, nem elsősorban azért, mert Cicero *amicitia vera*-fogalma az arisztotelészi *philia* valamennyi összetevőjét magában foglalja, hanem mert teóriát és praxist egyesítő, római koncepciójú felfogása hatott a legnagyobb mértékben az elkövetkezendő századokban.

A *philia* és az *amicitia* görög és római eszméjének áttekintése után három fejezet foglalkozik az ideális barátság három területével: a kereszténnyel, a lovaggal és a humanistával.

A második fejezet (*Ideals of Christian Friendship in the Twelfth and Thirteenth Centuries...*) az *amicitia Dei* és a felebaráti könyörületesség kérdését állítja középpontba a lelki, a szellemi barátság és a szerelem (*amicitia spiritualis, amor spiritualis*) problémájával együtt. Ha nem is új a kereszténységben az a kérdés, hogy lehet-e egy nő vagy egy férfi Isten barátja, mindenképpen újszerű a válasz. Bár ember és Isten barátsága az örök dicsőségben teljeseedik ki, Isten halandó barátai között a földön is létrejehet harmonikus kapcsolat – a monasztikus közösségekben.

A fejezetcím ugyan a XII–XIII. századra utal, Hyatte mégis az V. század elejétől indítja vizsgálódásait, és a fejezet érdekességeként említi a kolostorok tagjai közötti szeretet, a barátság három szintjének elemzését (1. egymás iránti felebaráti szeretet, 2. a vertikális irányban működő paternalista, illetve fiúi szeretet, 3. a szerzetesek felebaráti szeretete a kívülállók iránt).

A XII–XIII. századhoz érve a szerző Clairvaux-i Szent Bernát és Rievaulx-i Aelred munkáit és két ismeretlen szerzőjű írást (*Vita Christinae, Queste del saint Graal*) emel ki a források sokaságából, elsősorban azt tanulmányozva, hogy a vallásos értekezésekben megfogalmazott elméleti alapelvek hogyan mutatkoznak meg a narratív alkotásokban, illetve hogyan vonják be a szerzők az idealizált barátság területére a nőket, és milyen szerepet szánnak nekik. Hyatte ennek kapcsán megemlíti a bibliai prototípusokat, az Ó- és Újszövetség asszonyait, mindenekelőtt Szűz Máriát.

A harmadik fejezetben (*Sweeter than woman's love...*) három XII–XIII. századi, a lovagi barátság dicséretét is zengő alkotást vizsgál: az *Amis et Amile* című hőseket, *Thomas Tristan*-törredékét és a *Próza-Lancelot* című grál-regényt. Míg az *Amis et Amile* hőseinek – az önfeláldozó barátság esz-

ményképei – meséjében a bibliai minták sokaságát tudja kimutatni Hyatte, addig a másik két műben a Bibliából vagy a keresztény tradícióból vett, a spiritualizált *amorra* vagy *amicitiara* utaló modellek csak közvetve szerepelnek. A lovagok közötti barátság teljes mértékben a földi határokon belül valósul meg, cselekedetük legfontosabb mozgatója földi szerelmük. Ez teszi indokolttá, hogy a szerző – főleg a Thomas-törredék tárgyalásakor – a fin' amor eszméjét állítsa középpontba, utalva Andreas Capellanus *De amore*-jára és a *Rózsa-regényre* is.

A legerjedelmesebb negyedik fejezet (*Models of Authority in the New Age...*) olyan műveket mutat be, amelyekből a bibliai, a patrisztikus és a középkori tradíciók által meghatározott *amicitia* és *amor* csaknem teljesen hiányzik, de mellőzik a lovagi *amistié*-t is. A három szerző – Boccaccio, Laurent de Premierfait és Leon Battista Alberti – a jól ismert klasszikus példák tekintélyét akarja helyreállítani, saját koruk szellemiségéhez igazítva.

Boccaccio *Dekameronjának* 10/8. novellája az *amicitia perfecta* toposzt illusztrálva az ókoriak felfogásához hasonlóan példázza, hogy „a barátság szent törvényei” legyőzik a sors szörnyű csapásait.

Laurent de Premierfait – az *accessus ad auctores* jegyében – készíti el *Laelius*-fordítását, és az ehhez írt két előszava II. Lajos udvarát, illetve a *studia humanitas* programját használja fel, hogy a jótékony uralkodó és alattvalói közötti egyetértés, harmónia arisztotelészi gondolatát aktualizálja.

Leon Battista Alberti *Dell' amicizia* című bölcséleti dialógusának első fejezete lényegében útmutató a fejedelmek barátságának elnyeréséhez. A morális és a politikai törekvések a fejedelmi udvarokban realizálódtak, ahol a barátság és az államvezetés művészete összekapcsolódott. Az erényes barátság nemcsak egy város, hanem egy család felemelkedésének is biztosítéka, ugyanakkor maga a (kereskedő) család mint egész alapja is a barátságnak.

A fejezetben bemutatott szerzőket szoros egységbe vonja a retorika, a meggyőző argumentáció művészete, amellyel kortárs barátaik tekintélyének megalapozására is törekednek. Az egész könyvben felvonultatott szerzők és művek közös sajátossága pedig az, hogy reprezentálni és tekintélyre emelni kívánnak egy eszmét – a tökéletes barátság eszméjét.

Reginald Hyatte könyvének érdeme – túl azon, hogy a választott eszme alakulását lényegében a görög filozófia kezdeteitől a korai reneszánszig tekinti át –, a kiválasztott alkotások árnyalt elemzése. Ugyanakkor a téma nagysága és a

viszonylag rövid terjedelem azt eredményezi, hogy részletekbe nem tud belemenni.

A szerző a függelékekben a XIII. századi daktikus munkák és fordítások áttekintését, illetve Laurent de Premierfait bevezetéseinek angol nyelvű fordítását adja. A tanulmánykötetet 15 oldalas bibliográfia egészíti ki, a könyv fejezetei alapján csoportosítva a szövegkiadásokat, fordításokat és tanulmányokat. A keresést név- és címmutató segíti.

D. TÓTH JUDIT

Travel Fact and Travel Fiction: Studies on Fiction, Literary Tradition, Scholarly Discovery and Observation in Travel Writing. Ed. Zweder von Martels. Leiden – New York – Köln, E. J. Brill 1994. 246.

Az ókortól a XIX. századig terjedő több ezer éves időszak útleírásaival foglalkozó, lebilincselően izgalmas könyv szerzői főleg a földrajzi, a történelmi és az irodalmi szemlélet változásait vizsgálják az elemzésre kiválasztott művek bemutatásakor.

Detlev Fehling tanulmánya Hérodotosz világképének fiktív elemeit, a világot annak határain körkörös ismétlődőnek tekintő, a teret a középpontból egyre táguló perspektívában látó görög világszemlélet hagyománya felől értelmezi. M. A. Harder Apollóniosz Rhodiosz *Argonautikája* negyedik könyvének az első két könyvtől eltérő útleírásairól szól. Az első két könyvben, állítja, csak ott találunk útleírást, ahol erre a szerzőnek feltétlenül szüksége van. Ezen útleírások valóságűiek, szemben a negyedik könyvben találhatóakkal, amelyekben egzotikus, mesés tájak szerepelnek, melyek hol bámulatot, hol szorongást keltenek. W. J. Arts a *Sándor-regényben* található útleírások irodalmi előzményeit kutatja, Andrew Palmer pedig egy Egeria nevű, a VII. században élt zarándoknő jeruzsálemi utazásáról készült napló 1884-ben felfedezett kéziratáról és az abban található valós és fiktív élményekről ír.

Peter Jackson egy XIII. századi ferencesrendi szerzetes, Rubruck Vilmos mongóliai utazásának leírásában, Martin Gosman pedig Marco Polo útleírásaiban keres ázsiai népekre vonatkozó előítéleteket. Bejczy István a holland Joos van Ghistele, Valerie I. J. Flint pedig Columbus XV. századi utazásai kapcsán kérdez rá az egykori úti élmények hitelességére. E tanulmányok között, meghökkentő tanulsága, hogy modern értelemben vett, hiteles útleírással a felvilágosodás koráig nem találkozhatunk.

A kötet második részében jórészt olyan úti élményekről esik szó, amelyeknek irodalmi vonatkozásai is voltak. G. H. Tucker DuBellay Róma-élményét és ahhoz kapcsolódó kettős száműzetés problémáját tárgyalja, Zweder von Martels pedig Busbequius *Török leveleinek* sztoicizmusát elemzi bámulatra méltó filológiai alapossggal. A kötet utolsó tanulmányai a XVII. és a XIX. századi német és angol irodalmi útleírások esztétikai szempontú vizsgálatával foglalkoznak. Peter Skrine Gryphiusnak a német irodalom történetében jelentős hagyományt teremtő itáliai utazásáról ír, míg Jill Beppler a XVII. századi német útikönyvek szerzőiről, s az általuk vállalt utazói szerep vallásos jelképiségéről szól. Roger Paulin Goethe és Stolberg itáliai élményeit veti össze a romantikus művészeteszmé genézisének apropóján. Paulin szerint Goethe számára azért jelentett felszabadító élményt az itáliai utazás, mert ő minden nagy művészetben időtlen alkotói elvek érvényesülését kereste. J. H. A. Lockin Dickens jelképpé formált úti élményeiről szóló dolgozatában az író életé utolsó évtizedeiben hatámba kerítő székszis okait és tüneteit kutatja.

A kötetet a tanulmányokban előforduló személyek és földrajzi helyek neveit, az egyes szerzők által említett írások címait, térképeket és az azokban szereplő, a valóságban nem létező népek nevét tartalmazó tárgy- illetve névmutató egészíti ki.

KATONA GÁBOR

Lutz Rühling: Die Abwehr des ennui. Göttingen, V & R 1990.

Lutz Rühling munkája a svéd költészeti modernség egyik legjelentősebb képviselőjének, Gustaf Frödingnek a líráját tárgyalja, monografikus feldolgozásként. A magyar olvasó számára persze nyilván nem elsősorban a skandinavisztikai kutatások jelenlegi állása szempontjából lehet érdekes a kötet, hanem inkább az válhat a fő kérdés, miként alakult tovább az 1990-es évtizedben a költészeti modernségnek a német irodalomtudományban az 1960-as – '70-es évekre megszilárdult képe. Különösen érdekes lehet ez akkor, ha ez a modernség-konceptió nem a – Hugo Friedrich és mások által kijelölt – „közponi” európai kánonon rajzolóódik ki, hanem egy olyan irodalomban, amelynek – akárcsak a magyarnak – nem sok „beleszólása” lehetett a kánonok alakulásába.

A kötet elején vázolt recepciótörténeti és egyáltalán, a svéd líratörténeti áttekintés világosan mutatja, hogy itt valóban más alakulástörténeti képletről van szó, hiszen a svéd költészet igazából

csak az 1940-es évekre válik abban az értelemben „modernné”, amelyet a Baudelaire-rel kezdődő nagy líratörténeti korszak európai interpretációi kialakítottak. S bár a svéd századforduló, pontosabban a „Nittital” (a kilencvenes évek) költője valóban megújulást hozott, s bizonyos értelemben elszakadást jelentett a romantikától, a különbséget már az az életrajzi információ érzékeltetheti, hogy Fröding nem különösebben ismerte a kor Európában leginkább hatásos szellemi, illetve költészeti irányzatait. Mint Rühling elemzései meggyőzően bemutatják, Fröding költészetének meggyőzően ellenére sok tekintetben illeszkedik a klasszikus modernség fő interpretációs sémái közé.

Rühling munkájának két olyan recepciótörténeti tényezővel is szembesülnie kellett, amelyek gátolhatták Frödingnek az európai kontextus felőli értelmezését. Egyrészt a svéd irodalomtudományban a legutóbbi időkig uralkodó biográfiai-pozitívum paradigmával, minthogy Fröding szinte teljes eddigi recepciója ebbe illeszkedik, másrészt magának a recepciótörténetnek azokkal a megszilárdult képleteivel, amelyek a századforduló körüli nagy népszerűséget (Fröding egyes dalai még ma is „élnek” a populáris regiszterben; a XX. század első évtizedeiben Skandinávián kívül is ismert volt, pl. Kosztolányi is lefordította néhány versét) követő mitizálódás (amely során a jellegzetes költőalak teljesen összekapcsolódott „lírai énjével”), majd a későbbi demitizáció formulái köré rendelhetők, s így igazából mindig gátolták a valóban „élő” kérdéseket megfogalmazó interpretáció esélyeit.

Rühling a klasszikus modernség Baudelaire-„paradigmájával” szembesíti Fröding költészetét, s ezáltal talál olyan autentikus értelmezési lehetőségeket, amelyekben Fröding és az európai jelentésében „kanonizálódott” modernség közötti viszony megmutatkozhat (a „modernséget” Rühling amúgy nem különösebben problematizálja, jelzi a szóból fakadó interpretációs nehézségeket, ám nagyjából elfogadja a Hugo Friedrich-, illetve a Jass-féle koncepciót). A — szintén Baudelaire-től származó — „ennui” tapasztalata Frödingnél is megfigyelhető, ám már a szövegek képvilága jelzi az eltéréseket. Fröding *En ghasel* című versét a *Spleen* IV-gyel összevetve láthatóvá válik, hogy pl. a rács-motívum a svéd költőnél a lírai én környezetétől való elválasztottságát jelzi, míg Baudelaire-nél az „üres transzcendenciára” (Friedrich) utal, s ezzel együtt az is világossá válik, hogy a Baudelaire-i lírai énnel szemben a Fröding-versek szubjektuma körülhatárolható a szövegek

tropológiai rendszeréből. Fröding esztétikai koncepciója (alapelvei: eufonikus harmónia, a sajátos értelemben felfogott „humor”, illetve az ebből kialakított „Gráfílozofia”) egyfajta „költői realizmusként” ragadható meg, amelynek a — Fröding költészetében is kimutatható — „világharmónia”, a modernség „ennui”-tapasztalatának elhárítása a célja, s ez egybekapcsolódik a lírai én megszólalásának autenticitásával, az „élményköltészet” beszédmódjának az igényével. A világ diszharmóniája, amelyet Baudelaire a szépség egyedüli forrásának tekint, Fröding verseiben is folyton megjelenik (pl. az abszurditás különböző tapasztalatai, „énvesztés”), sőt az identitásképző „élményköltészet” is ellentmondásban áll az elbeszélő jellegű, illetve drámai monológyszerű verstípusokkal, ám a motívumból, a lírai én helyzetéből fakadó diszharmóniát a poétikai megformáltság teljesen harmóniaelvű eszköztára ellensúlyozza („a nyelv vigasza”). A ritmus és a hangzás (akárcsak Fröding esztétikai nézetei szerint a humor) visszaállítja a világ harmóniájának elvesztését, amire Rühling az *En strandvisa* című vers brilliáns elemzésével szolgáltat példát. (Megjegyzendő itt, hogy az elemzések csak a motívumok vizsgálatára, illetve a ritmikai-metrikai szintre irányulnak, ezért Rühling megállapításai pl. a lírai én beszédhelyezeteire vonatkozólag olykor csak Fröding — főként levelekből rekonstruálható — esztétikai nézeteiből vagy a „valós” költőalakból nyernek bizonyítást — azaz teljesen mégsem szakad el a recepció „biografikus” paradigmájától. A metrikai elemzések viszont kiváló példát szolgáltatnak arra, miként lehet a költészet eme szintjét is beépíteni az interpretációba, hiszen ezek valóban nemcsak történeti „adalékként” szerepelnek, hanem szervesen illeszkednek a versértelmezésekbe.)

Az utolsó fejezet Fröding kései líráját tárgyalja, amelyben a korábbi versek esztétikájának megváltozása figyelhető meg, s egyben a modern költészet más kezdeményezéseinek (pl. a '30-as — '40-es évek primitivizmusának) „előjelei” is felfedezhetők. Rühling kötete végül is a modernség tapasztalataival szembesül, ám azokat korszakhatár „előttiként” (a blumenbergi cusanusi nézőpontból) elhárító poétikát körvonalaz Fröding életművében, és sikerül egyben olyan interpretációt nyújtania, amely „élő” kérdésekre épül, valamint úgy tudja kezelni az európai „modernség”-fogalmakat, hogy mégsem kell feláldoznia egy részent másjellegű tradíció eltérő vonásait.

KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN

Marc Lits: *Le roman policier: introduction à la théorie et à l'histoire d'un genre littéraire*. Liège, Édition du CÉFAL 1993. 214.

Marc Lits egy irodalmi műfaj elméleti és történeti elemzését ígéri könyve alcímében. Kutatási tárgyának, a bűnügyi regénynek azonban éppen az irodalomhoz tartozását vonta kétségbe a legtöbb műfajtrótténet, csekély esztétikai értékű szórakoztatóipari termékként definiálva. A belga irodalomtörténész a bűnügyi regényt olyan önálló irodalmi műfajként határozza meg, amelynek alapvető jellemvonása a talány, a rejtély, úgy is mint elbeszélő történet, és úgy is mint megoldandó feladvány, rejtvény. A rejtély középpontba állításának kétszeres műfajlegitimáló hatása van. Összeköti a bűnügyi regényt az irodalom olyan klasszikus értékűnek elfogadott műveivel, amelyek szintén egy-egy rejtély köré szerveződnek (pl. Poe, Dosztojevszkij, Robbe-Grillet írásai), s ugyanakkor önállóságát igazolja a nem rejtély-típusú irodalommal szemben. A műfaj megnevezése — bűnügyi regény (detektívregény) — jelzi, hogy történeti műfajfogalommal van dolgunk. Nem valamely esztétikai elv alapján kapta rendszertani helyét, mint az antik és klasszicista poétikák műfajfogalmai, hanem az irodalmi gyakorlatban kialakult műformák tematikus jegyeinek általánosításával nevezték el, mint pl. a lélektani regényt és a fantasztikus novellát.

A kötet szerkezeti felépítése követi Marc Lits kutatási célját. Az első fejezet a bűnügyi regény önálló műfajiságának indoklása, a vonatkozó szakirodalom érveinek és vitáinak számbavételével. A második rész a műfaj történetének áttekintése, az indokolhatónál jóval hangsúlyosabban szerepeltetve a francia nyelvű novellákat és regényeket. A harmadik fejezet a fogalom definíciójának részletezése, amelyben a lehetséges típusokat két eseménynek, a bűn elkövetésének és a nyomozásnak arányai alakítják ki. A negyedik rész a műfaj esztétikai, ideológiai és szociológiai vonatkozásait tárgyalja, a bűnügyi regénynek az irodalomban betöltött szerepét elemzi. Lits szerint a kortárs irodalom úgy integrálja a bűnügyi rejtélyt, hogy annak változataival megújítja az elbeszélő műformákat. Így már nem a bűnügyi regénynek az irodalomhoz tartozása a tét, hanem az, hogy nem oldódik-e fel a hagyományos fikciós elbeszélésben. Ez fura sikértörténet lenne: egy pária-műfaj önmagát felszámolva nyerné el a teljes esztétikai elismerést. A bűnügyi regények megújuló termelését látva ez a vesztély nem mondható túl közelinek.

VARGA LÁSZLÓ

Deborah Tarn Steiner: *The Tyrant's Writ. Myths and Images of Writing in Ancient Greece*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press 1994. 279.

A szerzőnő a Dartmouth College-ban a klasszika-filológia tanára, s bár az ókortudomány fiatalabb nemzedékéhez tartozik, nevét már egy korábban megjelent Pindaros-könyve okán is jegyzik. Alább ismertetendő munkájában, mely egyébként doktori értekezéséből nőtt monográfiává, a görög írást veszi vizsgálat alá, de, ahogyan rövid bevezetője jelzi (l. Introduction. 3–9.), nem a görög írás kialakulásának vagy az antik görög írásbeliség mértékének annyiszor (és megnyugtató eredmény nélkül) kutatót problematikája foglalkoztatja, hanem egy eleddig alig vagy legalábbis jóval kevésbé figyelemre méltított kérdés, jelesül az, hogy mit tartottak, hogyan vélekedtek a görögök az írásról, az írás funkciójáról, szerepéről és jelentőségéről a Homérosztól Arisztotelészig, azaz nagyjából a Kr. e. VIII. és IV. század között eltelt majd félévezred folyamán.

A kérdés önmagában sem érdektelen, a rá adott választ azonban annál is nagyobb izgalommal várhatja az olvasó, mert Steiner szemiotikai kiindulópontot választ, tehát az írás nála következetesen a többi jelrendszerek egyikeként, azok közé illeszkedve, illetve azokkal konfrontálódva jelenik meg, s ráadásul a szerzőnő már bevezetőjében hangsúlyozza, mintegy a végeredményt előlegezve, hogy az írás jelrendszerét és az írás megjelenését — a közzelfogástól eltérően — korántsem tekintjük egyértelműen pozitív, a tudományt, a racionalitást, az objektivitást előmozdító jelenségnek. Úgy véli, negatív aspektusai is vannak, és nem csupán a vizsgált időbeli határok között, az ókori Hellaszban, hanem általában is.

Steiner könyve voltaképpen két tézist igyekszik bizonyítani. Az elsőt röviden úgy foglalhatnám össze, hogy a görög írás megjelenése (valamikor a IX. században?) egyáltalán nem hozott gyors és látványos fordulatot a görög gondolkodásmódban. Ezt eddig is tudtuk; elég arra emlékeztetnem, hogy az írott szövegeket még Szent Ágoston korában is hangosan volt szokás olvasni, vagy hogy az írás mellett Homérosz után több, mint ezer esztendővel változatlanul jelentős szerep jutott az oralitásnak. De Steiner újszerűen bizonyítja a tételt: kimutatja, hogy a görög írás eleinte mindig az emberi kommunikáció korábbi jelrendszereihez kapcsolódva jelenik meg (l. 1. fejezet: Tokens and Texts. 10–60.), sőt, artikuláltsága ellenére megőriz vala-

mit amazok enigmatikus többértelműségéből (l. 2. fejezet: Rites of Inscription. 61–99.), bár utóbb persze, ahogyan az írással kapcsolatos fogalmak rendkívül kiterjedt metaforikus használata jelzi, az írás lassanként általános és önálló jelrendszerré vált az ókori Hellaszban (l. 3. fejezet: Impressions and Assemblages. 100–126.).

A második tézis, melyet egyébként a könyv címe is sugall (s amelyről nem alaptalanul gyaníthatja az olvasó, hogy az egész kötet legfontosabbnak érzett mondanivalóját tartalmazza), az elsőhöz képest meglehetősen majdhogynem sokkal: az írás használata, érvel a szerzőnő, a görög írók és költők szemében a Kr. e. V. század végéig szinte kivétel nélkül a keleti, despotikus uralkodókra és a görög tyrannoszokra jellemző (l. 4. fejezet: The Tyranny of Writing. 127–185.), szemben az agorán vagy a népgyűlésben elhangzó élőszóval, mely viszont a demokratikus polisz, elsősorban természetesen Athén sajátja (l. 5. fejezet: The City of Words. 186–241.). Az íráshoz és az írás alkalmazásához tehát, ahogyan a Steinertől megszólaltatott kortárs görög szerzők (egyebek közt Aiszkülosz, Arisztophanész, Thuküdidész és kivált Hérodotosz) utalásai mutatni látszanak, következetesen negatív konnotációk kapcsolódnak, mindkettő félreérthetetlenül a szolgaságot, az alávetettséget, a kiszolgáltatottságot szimbolizálja, s fordítva, a szabadságot, a felelős emberi cselekvést és annak lehetőségét viszont ugyanezek a szerzők mindig az agorával és a népgyűléssel, vagyis az élőszóval asszociálják.

A görög forrásokból kiolvasott tanulságot aztán rövidke utószavában Steiner általános érvényűvé emeli (l. Epilogue. 242–251.): az írás, mely az élőszó közvetlenségéhez és nyilvánosságához viszonyítva egyfelől elrejt, távolságot tart és kevesekhez szól, másfelől csupán „képvisel”, szerinte végső elemzésben — itt egyebek közt *Kafkára* és a sztálini gulágok túlélőinek visszaemlékezéseire hivatkozik — ma is „azok érdekeit mozdítja elő, akiknek célja mások leigázása és szolgaságba döntése” (249.), s a szerzőnő megfogalmazásaiból világosan kitetszik (de ezt jegyzeteiben nem is rejti véka alá), hogy szellemi atyamesterei *Lévi-Strauss* és főleg *Derrida* voltak.

Bármilyen legyen a véleményünk erről a sommás általánosításról, annyi bizonyos, hogy Steiner hatalmas anyagot mozgatott meg, hiszen a korszak irodalmi alkotásain kívül az epigráfika és a numizmatika tanúságtételét is figyelembe vette, s még ha a recenzens úgy véli is, hogy egy-egy elemzése túlhajtott vagy éppen kevésbé meggyőző, a homé-

roszi *Hermész-himnusz*hoz, Aiszkülosz *Heten Thébai ellen* című darabjához, a pindaroszi epinikion-corpushoz, kiváltképp pedig a 4. fejezet legtöbb- ször idézett szerzőjéhez, Hérodotoszhoz fűzött interpretációkban egész sor fontos és megszívlelendő észrevételt talált, de a kötetet egészében is hasznos és gondolatébresztő (ugyanazért vitára is serkentő) műnek tartja, melynek felhasználását egyébként impozáns bibliográfia (253–263), a részletesebben tárgyalt szöveghelyek listája (265–274.), tárgy-, illetve névmutató (275–279.) könnyíti meg.

SZEPESSY TIBOR

Die deutsche Predigt im Mittelalter. Internationales Symposium am Fachbereich Germanistik der Freien Universität Berlin vom 3–6. Oktober 1989. Hrsg. von Volker Mertens – Hans-Jochen Schiewer. Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1992. 382.

A középkori német nyelvű prédikációkkal kapcsolatos kutatások egyik centruma a berlini Freie Universität Germanisztikai Intézete. Nem meglepő tehát, hogy 1989-ben épp itt került sor arra a nemzetközi konferenciára, amelyen az témával foglalkozó tudósok a kutatás időszerte problémáit vitatták meg. E konferencia anyagát tartalmazza bemutatandó kötetünk.

A 16 előadás a XIII.-tól a XVI. századig terjedő időszakot fogja át. Az első három dolgozat a XIII. század három nagy prédikációgyűjteményével foglalkozik. Dagmar Neuendorff tanulmányát Berthold von Regensburgnak szentelte. A jeles ferences prédikátor német nyelvű sermóinak legnagyobb része több változatban maradt fenn, amelyek három nagy csoportba oszthatók. A szakembereket régóta foglalkoztatja e prédikációvariánsok egymáshoz való viszonya. A kutatók eddig azt próbálták megállapítani, melyik változat állhat a legközelebb a Berthold által a szószéken elmondott beszédhez. Dagmar Neuendorff egy új elmélettel állt elő: szerinte a legvalószínűbb az, hogy a Berthold von Regensburgnak tulajdonított német prédikációk Berthold latin nyelvű prédikációvázlatain alapulnak, amelyeket azután a későbbi használók céljaiknak megfelelően kibővítettek. A tanulmány szerzője mindezt egy konkrét példán mutatja be. A következő előadás az ún. St. Georgen-i prédikációkkal (St. Georgener Predigten) foglalkozik. Az ismeretlen szerző beszédeit tartalmazó kéziratok nagy többségében ugyanis más vallásos jellegű szövegeket (misztikus szerzők műveit, teológiai traktátusokat) is találhatunk. Az előadó, Kurt Otto

Seidel, azt elemzi, milyen e szövegek viszonya a St. Georgen-i prédikációkhoz. Hans-Jochen Schiewer pedig a Schwarzwaldi prédikátor (Schwarzwälder Prediger) beszédeinek keletkezését és recepcióját vizsgálja. Schiewer arra a következtetésre jut, hogy e beszédgyűjtemény ferences eredetű.

Többen érkeztek eddig ismeretlen beszédgyűjteményekről. Hans Ulrich Schmid dolgozata egy kiadatlan és feldolgozatlan XIII. századi bajor sermogyűjteményre, Dietrich Schmidtke előadása pedig két töredékesen fennmaradt XIV. századi – szintén feldolgozatlan – prédikáció-, illetve glosszagyűjteményre hívja fel a figyelmet. Freimut Löser néhány olyan, ez ideig ismeretlen Eckhart mestertől származó szöveget ismertet, amelyek az Eckhart-kutatók előtt régóta ismert kéziratokban találhatók, mégis elkerülték a szakemberek figyelmét.

A sokáig méltánytalanul elhanyagolt késő középkori – főleg XV. és XVI. századi – német nyelvű vallásos irodalommal kapcsolatos kutatások az utóbbi néhány évtizedben örvendetes módon megsaporodtak. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy e téren ne lenne még tennivaló, hiszen számos terület (például a katekétikai vagy éppen a prédikációirodalom) még szinte teljesen feldolgozatlan. Ezért is üdvözlendő, hogy a kötet több olyan értekezést tartalmaz, amely a késő középkori prédikációirodalmát vizsgálja. Ezek közül említést érdemel Andreas Rüther és Hans-Jochen Schiewer közös tanulmánya, amely a stráßburgi St. Nikolaus in undis domonkos apácakolostor kéziratállományát dolgozza fel. Az 1431-ben megreformált kolostor egykori könyvtárának állományából 86 kézirat maradt fenn, ezek egy-két kivételtől eltekintve mind a XV–XVI. századból származnak. Meglepően magas, mintegy negyven azoknak a kéziratoknak a száma, amelyek kizárólag vagy túlnyomórészt prédikációkat tartalmaznak. A prédikációgyűjtemények iránti ilyen fokú érdeklődés a szerzők megállapítása szerint azzal magyarázható, hogy Stráßburg már a XIV. század óta híres volt prédikátorairól, gondoljunk például Eckhart mesterre, Johannes Taulerre vagy Johannes Geiler von Kaysersbergre, akiknek művei mind ott voltak a kolostori könyvtárban. A St. Nikolaus in undis kolostor fennmaradt kéziratállománya igen hű képet ad a középkori Stráßburgi prédikátorainak tevékenységéről, hiszen a már említett szerzőkön kívül megtalálhatók voltak itt a kevésbé vagy egyáltalán nem ismert stráßburgi világi papok, de főképp az olyan ferences és domonkos prédikátorok beszédei is, akik a domonkos apáca-

kolostorok megreformálásának fő mozgatói voltak. Elisabeth Schinagl-Peitz dolgozata, amely szintén ebből a korból meríti témáját, azt mutatja be, milyen szerepe volt a késő középkori latin és német prédikációkban a természettudományi (pl. botanikai, asztronómiai) művekből vett exemplumoknak.

Célszerű lett volna az egyes előadások után elhangzott hozzászólások, diszkussziók rövid összefoglalását is közzétenni, a kötetet azonban így is haszonnal forgathatják a germanisztikával foglalkozók.

LÓKÖS PÉTER

Die sesseits- und jenseitsreisen im Mittelalter. Voyages dans l'ici-bas et dans l'au-delà au moyen âge. Hrsg. von Wolf-Dieter Lange. Bonn – Berlin, Bouvier 1992. 247. /Studium Universale. Bd. 14./

Daniel Poirion kezdeményezésének köszönhető, hogy a párizsi Sorbonne és a Bonni Egyetem medievistái immár több évtizede együttműködnek különböző középkori tárgyú témák kutatása terén. Az együttműködés keretében például rendszeresen szerveznek konferenciákat a két egyetem oktatóinak részvételével. Jelen kötet is egy ilyen konferencia anyagát tartalmazza.

Az 1987. június 17-e és 20-a között a Bonn melletti Bad Honnefben megrendezett tudományos tanácskozás résztvevői ezúttal a középkori irodalomban népszerű utazás-téma megvitatását tűzték napirendre, ideértve mind az evilági, mind a túlvilági utazásokat. Minthogy az evilági utazás fogalmába az útleírás, az úti beszámoló éppúgy belefér, mint a kalandot kereső lovag vándorlása a lovagregényekben, s a túlvilági utazásnak is számos fajtája van (alvilágjárás, pokoljárás, purgatóriumjárás stb.), nem meglepő az előadások témakörének sokszínűsége. A 17 francia, illetve német nyelven elhangzott előadás átfogja szinte a teljes európai irodalmat (beleértve a bizánci irodalmat is), sőt arab, perzsa tárgyú előadás is elhangzott a konferencián. A kötet címével ellentétben azonban a résztvevők nemcsak a középkori literatúrát, hanem a reneszánsz kori humanista irodalmat is vizsgálták. Valamennyi tanulmány számba vételére ehelyütt természetesen nincs lehetőség, ám néhány kiragadott példa hűen érzékelteti az elhangzott témák széles spektrumát.

Marianne Barrucan előadásában azt vizsgálta, hogyan ábrázolják a középkori iszlám miniatúrák az iszlám világ egymástól rávol eső területeit, illetve az iszlám világon kívüli országokat, népeket.

Elemzéséből kiderül, hogy a középkori arab és perzsa történeti munkák illusztrációinak készítői az iszlám világot egységes egészként fogták fel. Több előadás érintette az udvari epikát, Anne Berthelot például Nagy Sándor britanniai utazását elemezte a XIV. századi ófrancia *Roman de Perceforest* című műben. Többen is foglalkoztak humanista útleírásokkal, úti beszámolókkal. Karl August Neuhausen a jeles olasz humanista, Ciriaco d'Ancona Görögországban, Egyiptomban és Kisázsiaiban tett utazásairól szólt, Christoph Dröge pedig arra keresett választ, milyen mértékben befolyásolták antik minták a humanista útleírásokat. Rainer Lengeler a bibliai idézetek funkcióját vizsgálta Jean de Mandeville útleírásában. Nem hiányzott feledésbe merült művek ismertetése sem: Margarete Newels két elfeledett túlvilágjárásra hívta fel a figyelmet.

Bár a témáról már eddig is számos publikáció jelent meg, korántsem állíthatjuk, hogy a kutatásnak nincsenek további feladatai e téren. Az itt bemutatott kötet fontos lépést jelent a téma feltárásában, számos új adattal, a további kutatást serkentő szemponttal gazdagítja a diszciplínát. Sajnos hiába keressük a név- és tárgymutatót, a művészettörténet területét is érintő előadások képanyaga viszont megtalálható a kötet végén.

LÓKÖS PÉTER

Jan Ślaski: Wokół literatury włoskiej, węgierskiej i polskiej w epoce renesansu. Szkice komparatystyczne. Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 1991. 329.

Az olasz, magyar, lengyel reneszánsz irodalmi érintkezések kutatásáról ismert polonista szerző előszava szerint az 1973 és 1986 között keletkezett, részben kiadatlan írásaiból állította össze gyűjteményes kötetét. A tanulmányok köre átfogja az italianista és a hungarológiai érdeklődésű lengyel komparatista reneszánsz-kori kutatási területét. Könyve első részébe (13–116.) a lengyel–magyar, a második felébe a lengyel–olasz (117–287.) témájú írások kerültek. A kettő között egy olasz–magyar–lengyel humanizmus és reneszánsz irodalmi és kulturális érintkezéseket taglaló, ténytulajdonképpen bemutató dolgozat helyezkedik el. A kötet végén pedig a címadó, a háromoldali összehasonlító vizsgálatokat vázoló programszerű tanulmány olvasható, „obserwacje komparatystyczne” alcímű.

A tanulmánykötet fölépítése tükrözi a szerző s a szerkesztő elgondolását, a két- vagy háromol-

dalú művelődéstörténeti összefüggések természetes összetartozását, a múltbeli közös kulturális örökség új módszerű tanulmányozásának igényét. Az egész tematika többoldali komplex kutatása gazdagítja az egyetemes európai fejlődéstörténetet.

A reneszánsz kori lengyel–magyar irodalmi kapcsolatokat és kölcsönhatásokat feltáró eddigi kutatások összegezése *Literatura węgierska i polska w dobie Renesansu* mintegy háttérét alkotja egyes kiemelt művek, írók, jelenségek szinkron vizsgálatának. Teljesebbé válik a kép az olasz vonatkozások, *Włochy, Węgry i Polska w epoce Renesansu* bevonásával. Homológiai és szmetörténeti szemszögből a humanizmus, a neoplatonizmus, a petrarkizmus, az erasmianizmus, a reformáció és az ellenreformáció, a lipsianizmus, a neosztoicizmus összefüggésében tág tere nyílik az egyes nemzeti irodalmakat összekötő szálak ténytulajdonképpen feltárásának. A korabeli társadalomtörténet s a reneszánsz kor európai eszmái áramlataival és művelődéstörténeti (filozófiai, vallási, politikai, művészeti) ágaival összhangban végzett tanulmányok új utakat nyitnak a komplex összehasonlító módszerű kutatások terén. Irodalmi s művelődési szempontból kiemelhetők a neolatin költészet, a reneszánsz poétika, a krakkói egyetem és könyvnyomtatás szerepe, a „turcica”-irodalom, a párhuzamok, a kronológia, a szellemi és irodalmi áramlatok, a nemzeti irodalmi nyelv kialakulásának folyamata, egyes műfajok rendkívüli jelentősége, szövegfilológiai fordítások, adaptációk, forrás típusú genetikai összefüggések elemzése, a személyes érintkezések stb., a reneszánsz és a barokk határterületét érintő tanulmányok.

A humanizmus és a reneszánsz föllendült közös kutatásaiban és publikációiban érvényesített komparatista módszer eredményessége folytán három európai formátumú írói személyiség emelhető ki a közép-európai régióban. *Janus Pannonius i Polacy* arról tanúskodik, hogy az egyik legnagyobb európai neolatin költőnek tartott írónk életét és költői sorsát szoros szálak fűzték lengyel és olasz kortársaihoz. Az egyik legkorábbi költői formába öntött dicséret ítélet Pannonius kéziratos költészetéről Callimachus Experiens nevéhez fűződik. A Janus kiadási hagyomány kronológiai és genetikai kezdete pedig főleg a krakkói Paulus Grosnensis fáradozásának köszönhető.

S hogy mindkét ország jelen volt a humanista-reneszánsz Európában, megerősíti *Jan Kochanowski i Węgrzy*, a legkiválóbb lengyel reneszánsz költő és a magyarok című dolgozat. Ahhoz képest, hogy Kochanowski születése négyszázadik évfordulóján

rendezett krakkói nemzetközi tudományos ülésszakon (1930.) nem szenteltek figyelmet a lengyel reneszánsz csúcsát képviselő életmű magyarországi vonatkozásainak, J. Ślaski írása örvendetes változsról számol be. Sőt, Kochanowski műveivel kapcsolódva számos ponton vet föl kérdéseket, például párhuzam Janus Pannonius költészetével, a királyi lantos méltatása és az ún. Bakfark-epigramma, Báthoryval kapcsolatos műveinek sora, a Dudith-legendák, illetve a neki írt költői levelek, a lengyel szöveget dallamukkal átvett erdélyi zsoldárfordítások problémája stb., kiterjesztve a vizsgálatokat Kochanowski magyarországi recepciójának egész kérdéskörére.

Kochanowski és Balassi, a fiatalabb kortárs összevetése árvezet *Bálint Balassi a Polska* című tanulmányhoz, amely legkiemelkedőbb reneszánsz költőnk többszöri lengyelországi tartózkodása révén életrajzi, illetve az ott keletkezett versek és fordítások kapcsán alkotói kérdéseket érint. A kutató kritikus szemmel tekintette át több, mint egy évszázad hiányosnak bizonyult szakirodalmát, különös tekintettel bizonyos vitatható, megalapozatlan nézetekre. Úgy látja, számos föltételezés ellenére máig sincs kézzelfoghatóan bizonyítva a két kimagasló közép-európai reneszánsz költő személyes találkozása. A Balassi-polonikák eredményes tanulmányozása csak differenciált összehasonlító irodalmi megközelítés igényével folytatódhat. Ilyen területre az olasz kultúra forrásainak lengyel közvetítéssel történő szélesebb körű megismerése, Balassi és a kortárs lengyel költők közti tipológiai analógiák, költői formák, világnézeti, kulturális, irodalmi, poétikai irányok, eszmei-művészi rétegek felfedezésének lehetőségei. Más probléma a verselés, a műfaj és a lengyel dallaminspiráció Balassi egyes költeményeiben, késői vallásos költészete. Máig sem körvonalazódott pontosan a költő lengyelországi személyes kapcsolatainak, írói ismeretségi köre. Kochanowski és Balassi költői munkássága aspektusainak pl. költői életfilozófia, versciklusok, udvari kultúra stb. összehasonlító vizsgálata is időszerű feladattá válhat. A nagy európai reneszánsz költőegyeniségek társaságában Ronsard, Kochanowski és Balassi nevét már együtt szokták emlegetni; méltán, hiszen ők a nemzeti verselés megteremtői francia, lengyel és magyar földön.

A kitűnő felkészültségéről ismert varsói hungarológus és italianista kiegyensúlyozott kutatási eredményeiről és programszerű fejtegetéseiről tartalmazó tanulmánygyűjtemény egyetemi habilitációs értekezésnek készült és a „Dissertationes Universitatis Varsoviensis” kötetsorozatban jelent meg.

A közös kutatások ösztönzősképpen kútforrásul szolgálhat hungarológusok és polonisták témaválasztásának, a humanizmus és a reneszánsz összehasonlító egyetemi szakdolgozati és doktori témáinak. Jan Ślaski összehasonlító tanulmányai a nemzetközi magyar filológiai kutatások új, a lengyelországi hungarológiai közlemények kiemelkedő eredményei közé tartoznak.

HOPP LAJOS

The Renaissance in Scotland: Studies in Literature, Religion, History and Culture. Ed. A. A. MacDonald — M. Lynch — I. B. Cowan. Leiden — New York — Köln, E. J. Brill 1994. 428.

A skót reneszánsz közel kétszáz éves kultúrtörténetével foglalkozó huszonegy esszéből kéziratos és irodalmi művek szövegtörténetéről, oktatásról, zenéről, jogi, vallási és politikai művekről szerezhettünk eddig nem publikált ismereteket, új mű- és szövegeértelmezésekkel találkozunk.

Sally Mapstone az Asloan kéziratban a XV. század öt legjobb lírikusa között említett, a skót Sándor-regény szerzőjeként ismert Sir Gilbert Haynek a *The Buke of Phisnomy* című költeményének szövegét és annak három évszázad kulturális ízlésváltozásait tükröző történetét vizsgálja. A. A. McDonald Robert Henryson *Angyal üdvözlésének* latin eredetijét veti össze a későbbi angol nyelvű változattal. L. J. Macfarlane az egykori főpecsétőr és kancellár, William Elphinstone jogi, vallási és természetfilozófiai témájú könyveit őrző könyvtárát méltatja. A. Broadie James Liddell természetes és konvencionális jelekről szóló értekezését elemzi. P. Bawcutt Gavin Douglas életének és költészeteinek eddig figyelmen kívül hagyott részleteiről, William Gillies az Argyll grófok genealógiáját megéneklő MacEwen költőcsaládról ír.

A kötet legterjedelmesebb tanulmányában Theo van Hejnsbergen irodalom és történelem összefüggéseit vizsgálja Mária királynő Edinburgh-jában a Bannatyne kézirat propozográfiái kontextusában, neves nyomdászokról és költőkről emlékezik meg. Mark Loughlin az 1567–73-as skót polgárháború propaganda költészetéről szólván John Knox titkáranak, Richard Ballantyne-nak és ellenfelének, a Machiavelli után „Mitchell Wylie”-nek becézett William Maitlandnek az ellentétéről ír a *The Dialogue of the twa wyfeis* című politikai költemény elemzése kapcsán. K. Elliot a skót zsoldárköltészet eddig nem ismert forrásait kutatva John Davidson és Andrew Blackhall munkásságát méltatja.

J. Kirk a skót egyetemeknek a műveltségét Párizsban szerző Andrew Melville által foganatosított presbiteriánus reformjáról szólva a ramista logika oktatásának jelentőségét méltatja.

A könyv számos új ismeretet és műértelmezést tartalmaz, így joggal tart igényt mindazok érdeklődésére, akik a skót és/vagy az észak-európai kultúra történetével foglalkoznak. Az egyes tanulmányok előtt a témával kapcsolatos folyóiratok, kéziratok és életrajzi gyűjtemények címének rövidítéseit közlő oldalak találhatók. A kötetet a témában leginkább járatos szakember, John Durkan (1931–1994) írásainak bibliográfiája zárja.

KATONA GÁBOR

Janusz Małek: Preussen und Polen. Politik, Stände, Kirche und Kultur vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Stuttgart, Franz Steiner Verlag 1992. 207. /Schriften der Mainzer Philosophischen Fakultätsgesellschaft. Nr. 12./

A lengyelországi Torun (Thorn) Kopernikuszról elnevezett egyetemének professzora a német–lengyel történelmi és kulturális kapcsolatok ismert kutatója, aki már eddig is számos szaktanulmányt tett közzé e témakörben. Most megjelent kötetének anyagát jórészt azok az előadások jelentik, amelyeket az 1990/91-es tanévben a mainzi Gutenberg Egyetem vendégelőadójaként a német–lengyel tudományos együttműködés keretében tartott. Poroszország és Lengyelország politikai, állami, egyházi és kulturális kapcsolatai a XVI–XVIII. században számosak és sokrétűek voltak, résztanulmányok eddig is foglalkoztak velük, de Małek professzor munkája első ízben ad minden részletre kiterjedő képet e fontos kapcsolattörténeti jelenségről.

A könyv négy nagy fejezete közül az első kettő főként a két állam politikai és diplomáciai kapcsolataival, jogi viszonyaival foglalkozik, rendiség és abszolutizmus küzdelmét mutatja be a két szomszédos területen. A III. fejezet a XVI. századi német–lengyel művelődési kapcsolatok néhány kérdéskörét tárgyalja. A szerző különösen nagy jelentőséget tulajdonít a Königsbergben kiadott lengyel protestáns könyvek poroszországi elterjedésének, ami e terület meglehetősen erős polonizációját is eredményezte. A Königsbergi lengyel kolónia szellemi vezérének, Jan Seklucjan evangélikus lelkésznek a nyomdájából jelentős számú lengyel könyv került ki. Königsberg szerepe a magyar kutatónak óhatatlanul a kolozsvári nyomdát juttatja eszébe, érdemes lenne a XVI. századi anya-

nyelvű könyvtermelés e két kelet-európai bázisát alaposabb vizsgálattal összevetni.

További alfejezetben mutatja be a szerző Stanislaw Murzynowski írói munkásságát, a Königsbergben elkészített lengyel Újszövetség-fordítás keletkezésének körülményeit 1551–1553 között. Murzynowski szoros kapcsolatban volt az ismert teológussal, Andreas Osianderrel, s Albrecht von Preussen herceg szolgálatában állott haláláig. Újszövetség-fordítása mindeddig a lengyel irodalomtörténetben sem kapott elég figyelmet, Małek fejtegetései e téren tehát hiányt pótolnak. Hasonlóképp tanulságos az az alfejezet is, amelyik a jeles reneszánsz költő, Jan Kochanowski Königsbergi tartózkodásának körülményeit vizsgálja. Tisztázza a korábbi szakirodalom ezzel kapcsolatos félreértéseit s levéltári adatokra alapozva határozza meg a költő két ottani időzésének dátumát, feltérképezi kapcsolatait s a különböző felekezetekhez való viszonyát az 1550-es években. Mindez jelentős hozzájárulás a Kochanowski-biográfiához egyfelől, a Königsbergi szellemi élet térképének megrajzolásához másfelől.

A könyv utolsó fejezetének címe: Lengyelország a reformáció korában. Míg az előzőkben a lengyel nyelv és kultúra poroszországi (főként Königsbergi) jelenlétét és hatását vette górcső alá a szerző, addig most a lutheri reformáció lengyel területen való megjelenésének vizsgálata kerül előtérbe. Néhány lengyel egyházi méltósággal Luther már az 1520-as évek második felében kapcsolatba került, az áttörést – a lutheri eszmék térhódítását – azonban a Wittenbergben tanuló lengyel diákok hazatérése jelentette. Több dokumentum közlése és névmutatató egészíti ki a kötetet, amely végeredményben a reformáció kori európai szellemi kapcsolatok történetének fontos kézikönyve lett, adatait a magyar kutatás is hasznosíthatja.

BITSKEY ISTVÁN

Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai és irodalma. 1561–1773. I–III. Mutatók. IV. Összeáll. és szerk. H. Takács Marianna. Budapest, MTA Könyvtára 1994. 234.

A magyarországi iskolai színjátszás Fontes Ludorum scenicorum in scholis sorozatában a jezsuiták után megjelent köteteknek (a többi szerzetesrend és a katolikus tanintézmények, a piarista és a protestáns) saját mutatója van. Az első három, jezsuita színjátszási adatokat tartalmazó kötetnek közös mutatója az időközben elhunyt Staud Géza

folymatosan gyűjtött anyagának felhasználása, ellenőrzése, kiegészítése alapján H. Takács Marianna szerkesztésében készült el. A negyvenöt kollégium több ezernyi színjátszási adata s rendszerezése lehetővé teszi mintegy két évszázad jezsuita iskolai színjátékainak módszeres interdiszciplináris kutatását, színházi életének s repertoárjának rekonstrukcióját, európai drámaelméleti összefüggéseinek és forrásainak elmélyültebb vizsgálatát. Bázisává válhat az európai jezsuita iskoladráma hazai késői reneszánsz és barokk kori művelődéstörténeti hagyományai teljesebb feltárásának és értékelésének, ami alapul szolgálhat a magyarországi iskolai színjátszás átfogó képének megajzolásához. Ez nem egyszerű feladat, hiszen a mellékelt térkép szerint a negyvenöt jezsuita kollégiumnak csak kb. egyharmada található az ország jelenlegi határain belül. A több nyelvű, latin, magyar, német, szlovák, horvát, elszórtan szlovén, rutén, román, görög, olasz, francia nyelven előadott magyarországi jezsuita iskoladrámákról a darabok címe vagy tárgya szerinti „Általános mutató”, a névmutató nyújt áttekintést, a színjátszással kapcsolatos egyéb adatok (műfaj, alkalom, időpont, nyelv, theatrum, kosztüm, vendégjáték, zenés, énekkel, zeneszerszámokkal kísért darabok előadása), a kollégiumok listája kíséretében. A legnagyobb részt kitevő cím szerinti mutató elkészítésének nehézségére a szerkesztő bevezető sorai emlékeztetnek.

A mutató gondos összeállításának valóban nagy gondot jelentett a különböző címeken előforduló előadások azonosítása, bizonyos darabok összesítésének mérlegelése; az ugyanazon néven előforduló személyek (pl. Alexander, Judit, József), illetve színjátékok egységesítése vagy szétválasztása, hol lehet indokolt, hol nem volna helyes egy cím alatt a több kollégiumban játszott darabokat fölvenni. Ebben a problémakörben merült fel s rejtőzik továbbá polémia, Staud eredeti elképzelése, Varga Imre lektori véleménye, valamint H. Takács Marianna nézetkülönbségeket figyelembe vevő megoldása tekintetében. Helyes, hogy a szerkesztő kiegészítései, megjegyzései, kétségei szögletes zárójelben szerepelnek. A névmutató valódi meglepetésszámba megy a szövegben „megbújó” személynevek jellege folytán. Vannak köztük olyanok, akiknek tiszteletére, esetleg emlékeztére az előadásra sor került, adományozók, egyes előadásokon részt vevő egyházi és világi személyiségek, különböző főméltóságok, főpapok és főispánok, udvarbírák, ítélőmesterek, generálisok. Tipográfiailag megkülönböztetve pedig meglepően számosan fordulnak elő darabok szerzői, fordítói, a név szerint említett

zeneszerzők, karmesterek, orgonisták, építészek. A kedvelt antik (Arisztotelesz, Plautus, Terentiusz, Diphilosz) és modern (Molière, Metastasio, Goldoni, Le Jay, Holberg) szerzők mellett szembevetőd a hazai auktorok növekvő száma (köztük Baróti Szabó Dávid, Bartakovics József, Beniczky Ferenc, Berzeviczy Henrik, Csákányi Imre, Csepényi Ferenc, Faludi Ferenc, Illei János, Kereskényi Ádám, Kozma Ferenc, Kunits Ferenc, Lestyán Mózes, Péterffy Károly, Székely Pál, Székely István, Világi István stb.) akik a zömmel XVIII. századi, illetve a század második felében kibontakozó magyar nyelvű világi iskolai színjátszás és a nemzeti drámairodalom kifejlődésének elősegítői. A nagy számmal előforduló „ismeretlen dráma”, „ismeretlen tragédia”, „ismeretlen zenés darab” címének, szerzőjének vagy kompilátorának kiderítése még sok feladatot ró az iskoladráma történetét kutatókra.

A mutató tükrében élesebb megvilágításba kerülnek általánosan divatozó barokk-témák; különféle következtetések levonására nyújt módot a jezsuita színjátékok témáinak gyakorisága. A darabok többsége bibliai, ószövetségi; moralista tendenciája révén különösen kedvelt történeteket dolgoz fel (Absolon, Dávid, Gedeon, Isak, Jakob, József, Nabukodonosor, Salamon, Saul, Tobias, a Filius prodigus és Joannes Baptista). Gyakorik a görög s római mitológia köréből vett témák: Apollo, Bacchus, Castor és Pollux, Daphnis, Orestes, Pallas, Paris, Romulus és Remus, Talemachus, valamint a történeti témák Alexander (Magnus, Rex etc.), Andronicus, Antiochus, Artaxerxes, Artilius regulus, Brutus, Caesar, Constantinus, Croesus, Cyrus, Darius, Demetrius, Hannibal, Mithridates, Themistocles). Szerepelnek a magyar történelem jeles alakjai (Stephanus Sanctus, Emericus Sanctus, Ladislaus Sanctus Hungariae Rex, Corvinus, Matthias Rex, Hunyadiak (Magnus, Victor, propugnator), Stephanus Bathorius, Zrínius ad Zigetum pro patria victima, Zrínius heros toto orbe etc.), nevezetes személyiségek s a velük kapcsolatos nemzeti történelmi események. De előfordul egyes főúri mecénások (pl. az Esterházyak, Esterházy, Esztorás), magnás családok ősei (pl. az Erdődyek, Batthyányak, Draskovichok stb.) históriájának színrevitele is az ország különböző régióiban működő kollégiumokban.

A jezsuita kötetek mutatója különösen hasznos megfigyeléseket eredményezhet a többi szerzetesrend és a protestáns kötet mutatójával történő összevetéskor, illetve a magyarországi iskolai színjátszás belső összefüggései, kölcsönhatásai szemszö-

géből, ami az iskoladrámatörténet megírását előkészítő, komplex alapmunkákat segítő elő. A magyarországi iskolai színjátszás forrásai és irodalma — Fontes Ludorum scenicorum in scholis sorozat öt kötetének és mutatóinak megjelenését — amint a bevezetés is hangsúlyozza — „A kulturális és történeti emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” kutatási főirány támogatta, befejezését az OKTK — az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások Programja tette lehetővé. Másiképpen szólva, az egyetemes művelődéstörténeti érdeklődő sorozat e jelentős és folyamatos támogatás nélkül meg sem valósulhatott volna.

HOPP LAJOS

Dukkon Ágnes: Arcok és álarcok. Dosztojevszkij és Belinszkij. Budapest, Tankönyvkiadó 1992. 249.

Dosztojevszkij és Belinszkij az 1840-es évek közepén, a *Szegény emberek* megjelenése után kötött rövid ideig tartó, de szenvedélyes barátságot. Bár látványos szakításra nem kerül sor köztük, író és kritikus eltrávolodott egymástól, konfliktusuk pedig Belinszkij 1848-ban bekövetkezett halála miatt lezáratlan és feloldatlan maradt. A felszínen könnyen megragadható ez a viszony: elég csak számba venni világnézetük, esztétikai elveik és művészi programjuk eltérését vagy azonosságát. Elgondolkodtató viszont, hogy Dosztojevszkij újra és újra visszatér Belinszkij alakjához, sajátos vírárt folytat a kritikus eszméivel, irodalmi szerepével, és időről-időre ártértékeli viszonyukat. Ez ösztönzi a könyv szerzőjét is arra, hogy a felszíni jelenségek mögé pillantson, s ott keresse az okot, amit a hasonmás-szituációban talál meg.

Már a múlt században is használt metaforának (dvojnyik) magyarázó szerepet tulajdonít nemcsak a viszony értelmezésében, hanem a Dosztojevszkij-művek újabb jelentésrétegeinek kibontásában, hisz az „irodalmi hasonmás” motívuma szervesen beépül regényeinek szövevébe, s alkalmas az emberben zajló dráma láttatására, metafizikai problémák kifejezésére. Így a szerzőnek is kettős feladatot kell elvégeznie: megtalálni a két emberi „arcot” (a belinszkijit és a dosztojevszkijit), és bemutatni egymásban való tükröződésüket, illetve hiteles elemzését adni annak, hogyan válnak a Dosztojevszkij és a Belinszkij által is megélt eszmék, a Belinszkij nevéhez tapadó nézetek, azaz a 40-es évek életélménye irodalmi témává, a dosztojevszkiji regények ábrázolási tárgyává. A célkitűzés összetettségéből következik a megközelítés „polifóniája” is. A

filológiai, a filozófiai, az esztétikátörténeti, a pszichológiai és a poétikai szempontok arányos ötvöztetése biztosítja, hogy a szerző nem bánik önkényesen anyagával, óvatos a párhuzamok kezelésében.

Dukkon Ágnes könyve első felében a valódi belinszkiji arc megtalálására, Belinszkij személyiségének bemutatására tesz kísérletet. Értékelő áttekintést adja a Belinszkij–Dosztojevszkij konfliktus mind keleti, mind nyugati recepciójának, kiemelve az idealizálás, illetve a leértékelés torzító hatását. Utal annak a hiányára, hogy a téma eddigi kutatói nem, vagy csak részben érzékelték Belinszkij antinómiáit. Ez a kettősség Belinszkij esetében szerep (álarc) és egyéniség (belső ember) szétválásában ragadható meg. Termékenynek és célravezetőnek bizonyul ez a munkahipotézisként vállalt két alakra bontás. Sikertől Belinszkij tanulmányainak stílusát és a kor uralkodó eszmeáramlataihoz való viszonyát elemezve hitelesen bemutatni a művészetnek utat mutatni akaró kritikust. Mégis miért beszélhetünk álarcról, mikor a belinszkiji munkákat vizsgáljuk? Meglepőek publicisztikájának egyes kijelentései és leveleinek önmagára vonatkoztatott megállapításai közötti ellentmondások. A levél műfajából adódó őszinteségben bízva, kortársak visszaemlékezésére támaszkodva a szerző megkísérli rekonstruálni a belső embert, összegyűjtve egyéniségének jellemző vonásait: így donjuanizmusát, donquijotizmusát, álmodozásra való hajlamát, öntételezés és önbírálat váltakozását, vívódását a lét ellentmondásaival, paradoxonokkal való gondolkodását. Mindezek — bahtyin terminussal élve — olyan szövegek, melyek hol Belinszkij kapcsán, hol tőle függetlenül is a dosztojevszkiji regények alapvető témájává válnak.

A könyv következő fejezete már Dosztojevszkij Belinszkij-képét, a hasonmás-szituáció kialakulását elemzi, hisz Dosztojevszkij a kritikusban régi „énjét” látja, amitől szabadulni igyekszik. Valójában Belinszkij nézeteivel vitatkozik, bírálja álmodozását, forrófejűségét, valóságkultuszát, kapkodó társadalomjavító szándékát, mivel érzékeli a társadalmi szerep démonitását, deformáló hatását.

Dosztojevszkijt és Belinszkijt a kor azonos „vonzások” és kísértések elé állította, hasonmásságuk szenvedélyes keresésükben nyilvánul meg. Amiben Dosztojevszkij túljutott a belinszkiji circulus vitiosuson, az Dukkon Ágnes szerint az Istenkeresés és Emberkeresés dinamikus viszonyában, a személyes Én-Te kapcsolat megteremtésében érhető tetten. Így, bár a könyvének nem célja, sikerül ontológiai magyarázatát adnia a Bahtyin által leírt poétikai jelenségnek, a dialogikusságnak, amely a

dosztojevszkiji regények szerkezetét, minden egyes mozzanatát áthatja.

A könyv eddig ismertetett fejezetei főleg eszmétörténeti, irodalomtörténeti, illetve pszichológiai szempontból érdekesek. Az irodalmi anyag vizsgálata azonban közelebb visz a dosztojevszkiji regénypoétika sajátosságainak feltárásához, annak bemutatásához, hogy az eszme-prototípusok (Bahytin), azaz a belinszkiji áthallások hogy változtatják meg létezési formájukat, hogyan válnak dialogikus-sá.

Dosztojevszkij nem Belinszkijből meríti anyagát, hanem önmagából és a korhangulatból, tehát csak a lételmény hasonlóságáról beszélhetünk. A három alak (Álmodozó, Odúlakó, Hasonmás) közeli rokonai egymásnak, hisz a hasonmás-jelenség „a lírai álmodozás és odúlakóvá torzulás patalogikus változata, a belső meghasonlottság patalogikus kifejezése”. Motívumkutatás szempontjából is érdekes ez a rész, mivel bemutatja e típusok irodalmi előképét, majd későbbi alakváltozatait. Feltárja a jelenségek hátterében meghúzódó metafizikai problémákat: az Álmodozóban a „se hideg, se meleg” létformát, az eleven élet elvesztésének bűnmivoltát, az Odúlakóban pedig a lét paradoxonával való birkózást, a végleges igazságok elleni lázadást ábrázolja Dosztojevszkij.

Mikor az életmű egészét átszövő hasonmás-ság problémáját elemzi a szerző, feleleveníti ennek mind ókori, mind a romantika korából származó előképeit, utalva a poétikai elvek eltérésére is. Dosztojevszkijnél nemcsak a külső hasonmások játszanak szerepet, hisz az író bemutatja a személyiség meghasonlását, kettészakadását is. A romantikus örökséget átalakítva a hasonmást erkölcsfilozófiai probléma kifejezésére használja. A bibliai, mitopoétikai háttér leírása alkalmat ad a dosztojevszkiji antropológia századeleji vallásfilozófusok szellemében történő interpretálására.

A belinszkiji nézetek és a dosztojevszkiji regények egyes szövegei egybecsengésének feltárása egy sajátos intertextualitás leírására alkalmas: bemutathatóvá, poétikai szinten is leírhatóvá válik a 40-es évek uralkodó eszméinek beépülése, majd transzformálódása a regények szövegeiben. A könyv újdonsága a belinszkiji portré árnyaltabb megrajzolása mellett épp abban rejlik, hogy a szövegek (levelek és regények) következetesen egymásra vonatkoztatásával sikerül meggyőzően bizonyítani Gyija Ginzburg hipotézisét, mely szerint Sztankevics – Bakunyin – Belinszkij levelezésében már megtalál-

hatóak a tolsztoji és a dosztojevszkiji nagyrégényekben kikristályosodó problémák.

KALAFATICS ZSUZSA

Les avant-gardes nationales et internationales. Libération de la pensée, de l'âme et des instincts par l'avant-garde. Textes réunis par Judit Karafiath — György Tverdota. Actes du colloque international de Budapest du 1^{er} au 3 novembre 1989. Budapest, 1992. Argumentum, 134.

A második francia–magyar napok rendezvényeként megtartott nemzetközi ülésszak előadásai, francia nyelven, a kollokviumot rendező, illetve támogató MTA Irodalomtudományi Intézet, a párizsi CNRS (Centre National de Recherche Scientifique — Nemzeti Tudományos Kutatási Központ), a budapesti Francia Intézet, valamint a Soros Alapítvány segítségével jelentek meg.

A tárgyalat témák a magyar avantgárd történetét, az avantgárd mozgalmak elméleti problémáit, valamint a különböző megjelenési formákat, művészeti ágakat ölelik fel. A kötet bevezetőjében Georges Baal hasznosnak találja, ha egy tanácskozás címét a szó szoros értelmében tekintjük: ennek megfelelően hangsúlyozza az avantgárd mozgalmak és irányzatok nemzetközi, nemzetek feletti jellegét, a tanácskozás egyik fő céljaként éppen azt jelölve meg, ne zárkózzunk be egy adott nemzeti mozgalom szűk falai közé.

A kötet három nagy részre tagolva mutatja be a legfontosabb tematikus egységeket, az avantgárd elméleteit és elveit, az avantgárd mozgalom történetét Magyarországon, valamint az avantgárd megjelenési formáit a különböző művészeti területeken.

A magyar avantgárd kutatásának fontosságát nem kell, és nem is lehet eléggé hangsúlyozni. A kötet érdeme, hogy a 20-as évek magyar művészeti életének Európához való felzárkózása nemzetközi viszhangot kapott. Önmagában a tény, hogy francia nyelven jelenik meg a tanácskozás anyaga, a törekvést is jelzi a világ felé való nyitásra, arra a nyitásra, amely olyannyira jellemezte magát az elemzett kort és irányzatot is.

Ismét csak Georges Baal bevezető szavait idézve, Párizsból vagy Berlinből tekintve, az avantgárd nemzetek felettsége nem kétséges. Más a helyzet a kisebb kelet-európai országok esetében, ahol a nyelv, a kulturális örökség erőteljes akadályokat

állít a nagy európai egységhez való haladéktalan csatlakozás elé. Ebből a szempontból külön jelentőséget kap a francia—magyar tanácskozás kettős nemzeti jellege, hiszen célja a magyar, a magyarországi avantgárd bemutatása éppúgy, mint a magyar származású, de külföldön, Franciaországban vagy Németországban működő magyar alkotók tevékenységének elemzése. A magyar és más közép-kelet-európai kis államok avantgárd mozgalmainak megismerése közelebb visz a francia „nagyok” megértéséhez is.

Kassák születésének centenáriuma 1987-ben adta az alkalmat az első tanácskozás megrendezésére Párizsban, s ezzel együtt a magyar avantgárd legfontosabb alkotásainak bemutatására Franciaországban a szakemberek és a nagyközönség számára. A második, budapesti rendezvény a földrajzi, tematikus és időbeli nyitást hangsúlyozta Magyarországot és szomszédait iránt.

Az elméleti „blokkban” helyet kap az avantgárd elméletek egysége és különbözősége, Nyíró Lajos, és a mozgalom kronológiája, Ferenczi László tollából. Alain Roger a szocializmus és az avantgárd viszonyát vizsgálja, Lukács paradoxonját és a marxizmus álláspontját az avantgárral kapcsolatban. Henri Béhar a dada nemzetközi, nemzetek feletti és intézménytelen jellegét mutatja be.

A második nagy tematikus egységben, Karafiáth Judit tanulmánya a magyar szürrealizmusról szól. Tverdota György és Pomogáts Béla a magyarországi avantgárd kétszeri haláláról ad képet: Tverdota Kassák Bécsből való hazatérése után a tökéletes érdektelenségről és az ellene folytatott küzdelemről, Pomogáts pedig az 1945 és 1948 közötti újjászerveződésről, majd az 1948 utáni elhallgatatról ír.

A különböző művészeti ágak áttekintése a legterjedelmesebb. Németh Lajos, a korán elhunyt művészettörténész éppúgy a szerzők között van, mint az irodalomtörténész Angyalosi Gergely és Erdődy Edit, a kelet-európai országok költészetéről szóló pozsonyi Pawol Winczer vagy a Balázs Béla balettforgatókönyveit ismertető Lenkei Júlia és Georges Kassai, aki Szentkuthyt választotta vizsgálódása tárgyául.

A kötet az Argumentum Kiadó munkája, Vajda Lajos rajzával a címlapon, mértéktartó, szerény, de komoly külső megjelenéssel.

HÉJAS ESZTER

Краткий путеводитель по бывшему спецрану РГАЛИ. (Az oroszországi Állami Irodalmi és Művészeti Archivum korábban zárt anyagainak tömörített katalógusa.) Paris, Editeur-diffuseur: Institut d'Etudes Slaves 1994. 96.

A legtöbb orosz kulturális intézményben szükségessé vált a névváltoztatás. A korábbi központi irodalmi és művészeti archívum az államfordulat után felvette az „oroszsországi” elnevezést. Az intézményben jelenleg mintegy 15 millió egységnyi dokumentumot tárolnak, ezek feldolgozottsága és információs készenléte kifogástalan. Gyűjtőkörük időben a XVIII—XX. századot öleli fel. Hungarikai szempontból az archívum azért fontos, mivel itt őrzik a két világháború közti nemzetközi írószervezetek, valamint az orosz, később pedig a szovjet írószövetség anyagait, s mint ismeretes, mindezekben a szervezetekben jelentékeny szerepet játszottak az emigráns magyar írók (többek közt Lukács György, Balázs Béla, Háy Gyula és mások). Azon kívül, hogy az irodalmi szlavisztika művelőinek az archívum valóságos kincsesbánya, az összehasonlítható világirodalom kimeríthetetlen forrása is az itt őrzött gyűjtemény.

Az archívum munkatársai igazi kéziratárosokhoz illően, nemcsak a szovjet korszak „hivatalos” irodalmának írásos anyagait gyűjtötték itt, hanem folyamatosan — a lehetőségekhez képest — az 1917 után emigrációba kényszerült és a hazai represszáliáknak kitett írók dokumentumait, hagyatékát is. Ez utóbbiakat persze „zárt anyag”-ként kezelték, noha mint a most megjelentetett katalógus előszava ártatlan naivitással megjegyzi, „az archeográfia szakszótára nem ismer ilyen terminust.” De nagyon is ismert a szovjet kulturális politika, s így módon keletkezett számtalan „fehér folt” a szovjetorosz és az emigráns orosz irodalom térképén.

A titkosítás feloldása a „peresztrojka” idején, 1987-ben elkezdődött, s mára oly mértékben teljessé vált, hogy az archívum többszáz oldalas nyomtatott katalógusának új, hetedik kiadása előtt célszerűnek látszott — már csak a régebbi példányokkal rendelkezők számára is — külön kiadványban közzétenni az egykor zárt, mára azonban hozzáférhető anyagok katalógusát. Az izléses kötet megjelentetését egyaránt szponzorálta a Centre National de la Recherche Scientifique, az Université de Paris-Sorbonne és az Institut de Recher-

che et d'Etude sur les Nouvelles Institutions et Sociétés à l'Est. A nyomdai munkálatokat is Franciaországban végezték, alig több, mint féltucatnyi sajtóhibával.

A katalógus két fő és két-két alfejezetből áll, aszerint, hogy valamely teljes fond került-e napfényre, vagy egy már használható gyűjtemény részből van szó; s mindkét esetben elválnak egymástól a személyi és az intézményi archívumok. Összesen 190 fond került felszabadításra. A fond megnevezéseket a személyi résznél szükséges-vé annotáció kíséri, az író születése és elhalálása dátumáról, munkásságának műfajáról, üldözöttségéről vagy emigráns voltáról értesülünk. A kötetet névmutató egészíti ki.

Természetesen lehetetlen egy katalógust extenzív módon ismertetni, ezért csupán jelzésekre szorítkozhatunk. A száműzött írók anyagából is kiemelkedik Nyikolaj Bergyajev 1007 egységből álló hagyatéka, műveinek eredeti kéziratai, 556 darabból álló levelezése; a partnerek: Arszenyevtől Martin du Gard-on át Romain Rollandig és per sze az orosz sorsútsárig. A berlini, majd párizsi orosz Egyházi és Filozófiai Akadémiának másfél évtizeden át tartott előadásainak szövege ugyanúgy fennmaradt, mint – unikális dokumentumként – a párizsi szovjet nagykövetség meghívása Bergyajev számára egy fogadásra 1946-ban. Említést érdemel Dmitrij Merezkovszkij dossziéja, Ivan Bunyin terjedelmes gyűjteménye, Zinaida Gippiusz kéziratai, Alekszander Amfityeatrov Leninről írt dolgozatai, a Vlagyimir Amfityeatrov-Kodasev által összegyűjtött, s egykor a prágai orosz történelmi archívumnak átadott majd hazakerült s az orosz kulturális emigrációról szóló gazdag gyűjtemény. Hasonlóképpen „hazatértek” és nyomban zár alá kerültek Herzen párizsi archívuma, a Turgenyev által alapított párizsi orosz könyvtár egyes anyagai, éppúgy, mint Mihail Oszorgin igen nagy volumenű kéziratos gyűjteménye, többek közt Bakunyinnal, Bergyajevvel, Bulgakovval, Gorkijjal, Pereverzevvel, Ehrenburggal folytatott levelezése. Már nem volt szükség arra, hogy záróják azt a roppant értékű anyagot, amelyet Ilja Zilberstein küldött az archívumnak Párizsból.

Az idők során tekintélyes mennyiségű iratanyag került be még a jogelőd CGALI-ba a különböző emigráns intézményektől, s került alá a „zárt osztályon”, így többek közt: a lengyelországi, a jugoszláviai és a csehszlovákiai, a párizsi, a berlini száműzetésben tevékenykedő írószervezetek írásos anyagai, ezek közül is kiemelkedik az 1928-ban Belgrádban összehívott oroszországi írókongresszus tel-

jes dokumentációja. (Itt Bunyint választották a szervezet elnökéül.) Zár alá került a doni kozákok hírneves kórusának, az orosz kamaraszínháznak sok értékes anyaga, s számos, külföldön megjelent újság, folyóirat irattára.

A dolog természeténél fogva, sokkal szélesebb kört fogott át a szovjet szervek otthoni „gyűjtőmunkája”, az 1917–1985 közötti időben. E rendkívül kiterjedt anyag természete a beteges gyanakvással és hisztérikus félelemmel fajult éberségről tanúskodik, másrészt arról az igyekezetéről, hogy az irodalom ügyeibe folyamatosan beavatkozó pártvezetők óvatlanul írásos formában tett intézkedése „alámerítjenek”, végül pedig a mozgalmakon belül ellenséggé nyilvánított egykori elvtársaknak még az emléke is kitörölthetőség a szovjet írásbeliségből. Így nem csodálható, hogy nemcsak a Kuznyica és a *Na literaturnom posztu* proletkultos folyóiratok szerkesztőségi iratai kerültek a „szpechranba”, hanem a *Krasznuja novj*-től Buharin és Radek kéziratai vagy az Allami Szépirodalmi Kiadótól az 1934-es írókongresszus később kegyvesztetté vált vezérszónokainak előadásai is. A *Novij mir* 353 dossziét megtöltő iratanyaga az 1960-as (!) évekből feltehetően azért került süllyesztőbe, mert tartalmazta a Szinyjavszkij és Daniel elleni per iratait és Szolzsenyicin *Iván Gyenyisovics egy napja* című kéziratát.

Voltak feltehetően „szeméremből” elzárt dokumentumok is, így Jurij Libegyinszkij Berijával, Sztálinnal, Zsdánovval folytatott levelezése, a „Munkásifjú és kolhozparasztlány” elnevezésű fémkonstrukciót alkotó Vera Muhina Berijával folytatott írásos eszmecsereje. Voltak olyan gyűjtők vagy irattulajdonosok is, akik hazatértek az emigrációból, mint pl. Ny. Burnov, a tudós szlavista, aki odahaza a börtönben hunyt el, de az ott-hon maradt kommunisták közül sem jártak külön-ből sokan: Georgij Gorbacsov rappista költő, Lev Szosznovszkij vagy Zeher Grinberg, Lunacsarszkij helyettese kivégző osztag elé került. Hagyatékuk most tanulmányozható, kutatható. Alekszej Borovszkij jogtudós, a moszkvai egyetem tanára temérdek kéziratot, 580 levelet hagyott hátra, amikor pályája valamelyik Gulágon véget ért. Sztjepan Uvarov, a pétervári Művészeti Akadémia professzorának a harmincas évek közepén a száműzetésben vesztett nyoma, hagyatéka azonban hazakerült a CGALI mélyraktárába.

Buharin, Radek, Trockij leveleire vagy kézirataira vetült hosszú időre áthatolhatatlanul sötét árnyék, ugyanígy került homályba Dmitrij Moor, a neves szovjet karikaturista, J. Nyikityina kiadói

lektor, V. Sztavszkij, A. Vinogradov, Szergej Jeszenyin, Efim Zozulja iratgyűjteményeinek tekintélyes része. De hasonló következményekkel járt a hatalmat gyakorlókkal való túl közeli kapcsolat is. A Szerafimovics, a par excellence szovjet író, a *Vasárada*t szerzője Andrejevvel, Molotovval, Sztálinnal folytatott levelezésére került ólompecsét. Ugyanígy járt Szergej Eizenstein, a filmrendező, A. Afinogenov, Lebegyev-Kumacs úgyszintén. Kornyelij Zelinszkij bűne még súlyosabb volt: feljegyzéseket készített 1932. október 26-án azon a Gorkijnál tartott összejövetelen, amelyen Sztálin találkozott az írókkal; továbbá birtokában voltak Trockijhoz és Bucharinhoz írt leveleinek másolatai, Paszternák *Zsivágó doktor*ának egy kéziratos példánya. Rejtély, mi nem tetszett az éber cenzoroknak Plehanov életrajzi vázlatában, Vszevolod Mejerhold rendezői feljegyzéseiben, Mihail Romm filmrendező irataiban, Konsztantyin Szimonov háborús emlékezéseiben, Ivan Iszakov költő és óceánkutató, a Szovjetunió admirálisa dolgozataiban, Alekszandr Fagyeev, az 1955-ben öngyilkosságba menekülő, volt írószövetségi főtitkár hagyatékában. Ezekben az esetekben a hatalom „ébersége” — klinikai eset-té válván — önnön értelmisége ellen fordult. Volt azonban „tisztá eset” is: Fedor Raszkolnyikov diplomata író, a *Molodaja Gvaryija* és a *Krasznaja novj* egykori szerkesztője 1939-ben megtagadta a visszatérést a Szovjetunióba, és Sztálinhoz címzett nyílt levelében számolt le a diktátorral. Még abban az évben elhunyt. Híres levelének kópiája most olvasható a RGALI feltárt fondjaiban. A katalógus névmutatója 1392 nevet sorol fel, a napfényre került írói dokumentumok tehát rengeteg irányban tárnak most fel a kutatóknak eddig ismeretlen anyagokat, amellet, hogy összességükben egy lidércnyomást igyekeznek eloszlatni.

ILLÉS LÁSZLÓ

Литература русского зарубежья 1920 — 1940. (Az orosz emigráció irodalma). Moszkva, Naszlegyije-Nauka 1993. 336; Культурное наследие российской эмиграции. 1917 — 1940. (Az oroszországiak emigrációjának kulturális öröksége). Moszkva, Naszlegyije 1994. 1 — 2. 524., 526.

A változatlanul Gorkijról elnevezett moszkvai akadémiái Világirodalmi Intézet szervezési és tudományos vállalkozásokkal igyekszik biztosítani helyét a folyamatosan kibontakozó orosz piacgazdaságnak a tudományt illetően meglehetősen kedvezőtlen viszonyai közepette. Az intézmény szoros

kapcsolatokat létesített, főleg az amerikai és a nyugat-európai egyetemekkel és az egykor nyugatra települt orosz emigránsokkal, s támogató-suk segítségével alakította ki legkorszerűbb szintű számítógép-parkját, sőt építette fel az intézet szomszédságában azt a modern kulturális központot, amelynek bérletszerű forgalmazásából biztosítja kiadványai megjelentetését. Saját szedőüzemet is létesített az IMLI, és kiadvállalatot alapított „Örökség” (Naszlegyije) címmel. A közelmúltban jelent meg az évtizedekkel ezelőtt tíz kötetre tervezett Világirodalom-történet 8. kötete; s egymás után látnak napvilágot azok a kiadványok, amelyek az „Orosz emigráció irodalmi és kulturális teljesítménye” című intézeti és intézmények közti tudományos program keretében készülnek, kollektív munkával.

Az orosz emigráció irodalma című kötet egy sorozat első része. Általános bevezetőjét J. P. Cselüsev írta, szakmája szerint hindológus, s jelenleg az akadémiai I. Osztály titkára, valamint ő a vezetője az „Oroszország képe a világkultúrában és a külföld képe a XIX., és a XX. századi orosz kultúrában” című projektnek. Az emigráció első, azaz két háború közötti hullámát tárgyaló és a második és a harmadik kirajzást is érintő átfogó tanulmányokat Bunyinről, Remizovról, Hodaszevicsről, Ivanovról, Teffről, Csornijról és Oszorginról szóló írások követik. A készülő második kötet folytatja a portrék sorát: Smejlov, Kuprin, Nabokov, Adamovics, Avercsenko, Gazdanov, Poplavszkij, Zinaida Gippiusz és több más, kevésbé ismert író kap helyet a kiadványban. Irodalomtörténeti és esztétikai elemzésre egyaránt törekednek a szerzők, feltártak számtalan emigráns személyi archívumot, hogy megvilágítsák „a száműzött írástudók ellentmondásokkal teli alkotói útját.”

Az egyes írásokból és az átfogó tanulmányokból tanulságos kép bontakozik ki az orosz irodalmi emigráció teljesítményéről és az „összoros” kultúrába való reintegrálódás (az ún. visszajegynyenyje) folyamatáról. A tanulmányok nem hagynak kétséget afelől, hogy az októberi forradalmat és annak következményeit orosz nemzeti szerencsétlenségnek, tragédiának minősítik, amelynek következtében milliók hagyták el szülőföldjüket, köztük sokezer nyi értelmiségi, írók, művészek, történészek, teológusok, természettudósok és természetesen a fehér hadsereg tisztikara. Eszméviláguk a pravoszláv hittételektől és a liberális monarchizmustól a „baloldali” eszer-ideológián át egyes esetekben akár a nacionálbolsevizmusig terjedt. A kommunista nyelvezet szerint ők mind hazaárulók

voltak, ellenforradalmárok. Bergyajevet a szovjet Enciklopédia misztikus, reakciós filozófusnak minősíftette, Bunyint a feudális kultúra epigonjának bélyegezték. A 70-es évek elején megjelent *Irodalmi Enciklopédia* a nyugati emigrációban alkotó kiemelkedő íróknak összesen nem szentelt annyi terjedelmet, mint Gyemjan Bednijnek. Érthető, ha a nyugati orosz értelmiség bizalmatlansága az „itt-honiakkal” szemben nehezen oszlik, főleg azokkal szemben, akik évtizedeken át harcoltak a „burzsoá szovjetológia” ellen, most pedig harsány antikommunizmusukkal tűnnek ki.

Vannak persze az emigránsok közt is nem kevesen, akik a szovjet korszak irodalmát egészében elvetik. A tanulmányok azonban éppen a legtekintélyesebb emigráns tudósok véleményét idézik, ezek szerint „a teljes kiátkozás” a szovjet ideológia megfordított változata lenne; a tudományosan igazolható helyes megközelítés az életművek és folyamatok objektív vizsgálata lehet csupán. Mark Szlonim szerint Gorkij a represszív hatalomnak tett engedményei ellenére nagy író marad, Majakovszkijt az az ellenforradalmivá váló rendszer örölte fel, amelynek felszálló, forradalmi ágához a költő egykor csatlakozott. A személyi archívumokból előkerült levelezésekből kiderül, hogy még a leginkább „szolgálatra kész” Alexej Tolsztoj is a „szellemi akrobata cinizmusával” vállalta az udvari író szerepét, hogy maradandó műveit létrehozassa.

A szerzők természetesen szemben állnak a szovjet korszak represszív lényegével, a pártidiktatúra következményeivel, a dogmatizmussal, a „szocialista realizmus” talányos elveivel. De nem egyoldalúságra, hanem objektivitásra törekedve állítják szembe a pártideológusok egykori történelemértékelését és az emigránsok véleményét együgyűnazon kérdésekről. Így megtudjuk pl., hogy (szokatlanul nem iniciáléjával, hanem teljesen kiírt névvel) Iszaak Izrailevics Minc akadémikus a szovjet hatalom győzelmeiként értékelte az 1918. január 5-én Pétervárott megtartott Alkotmányozó gyűlés szétkergetését, míg az emigráció kiemelkedő személyisége, Pityerim Szorokin „az orosz népnek a demokratikus átalakulást illető reményei” eltiprásaként írja le a polgárok békés tüntetésének véres megtorlását. De éppen az egykor halálraítélt, majd kiutasított P. Szorokin, a Harvard-egyetem szociológiai professzora fejti ki, hogy a szovjet hatalom nem tudta megsemmisíteni az orosz kultúra legjobb értékeit, s annak feldolgozása során meg kell szabadulni a sztereotípiáktól és dogmáktól, mivel „mindannyian érdekelték vagyunk a történelmi igazság megismerésében.”

A tanulmányokon végigvonul az a sugallat, hogy a bolsevik ideológia elutasításának közös talaján állva egyesíteni kell *valamennyi honfitárs* készségét az egyazon orosz kultúra szolgálatában. E készítésnek nagyon is reális indítékai vannak. Cselüsev akadémikus megrázó helyzetképet fest arról az állapotról, amely a kommunizmus összeomlása után a szétzilált gazdaságban, a rendkívül feszült szociális szférában, a véres konfliktusokhoz vezető nemzetiségi ellentétekben, a mély erkölcsi válságban, a bűnözés ijesztő mértékű terjedésében, a szellemi tájékozódás teljes bizonytalanságában érhető tetten. „A szocializmus összeomlását követő válságban — úgymond — a civilizált, demokratikus társadalom kialakításának tervei egyelőre nem valósultak meg, jámbor óhaj maradt mindez csupán.” Ebben a helyzetben nem csodálható, ha feltámadnak az „Oroszországban csak *hinni* lehet” típusú eszmék, a „nemzeti elhivatottságról” szóló rajongó elméletek.

A legmasszívabb ilyen ideológia, amely több tanulmányban történetiségében ismertetésre kerül, az ún. „jevraizszto” (azaz az eurázsiai gondolat) eszméje. Ez az eszmékör már a századelő orosz szellemi életében feltűnik, mint a Nyugattól való elfordulás és a Keleter orientálódás elmélete. Igazi kiteljesedése azonban a két háború közötti nyugati orosz emigráció irodalmárai, történészei, teológusai, istenkeresői eszmélkedésében testesül meg. A cári címerben szereplő és a mai fémpénzekben újra feltűnt kétfejű sas szimbolikája szerint Oroszország egyszerre európai és egyúttal ázsiai hatalom, amely a territoriumán elhelyezkedő *valamennyi* népnek elvitte a civilizációt és a kultúrát; az orosz nemzeti küldetésstudat foglalja tehát egységbe e népeket és nemzetiségeket. (A „rosszizszkij” terminus éppen ezt az „egységet” jelöli.) Nem nehéz felismerni az egykor volt szovjet internacionalizmus helyét elfoglaló „jevraizszto” eszméjének a jelenkori nagyorosz nemzettudat kialakításában játszott fontos szerepét, hiszen végül is a szovjet formáció a Nyugatra való szláv előretörés súlyos vereségét szenvedte el a jelenkori fordulattal, s a csődöt mondott expanziót kísérő ideológéma helyét újra el kell foglalnia a nemzeti önazonosságkeresés tradicionális képzelmeinek — politológiai frazeológiával élve: a „Drang nach Osten” russzifikált változatának. E tömény ideológia egyik teoretikusa, a mi egykori történelmi traktátusainkból ismert P. A. Sztolipin fejtette ki, hogy a „jevraizszto” alapja az erős államhatalom, s megvalósításáért a honfiak akár vérüket is készek ontani. A „jevraizszto” hatókörében ma elhelyezkedő kis népek,

nem-orosz etnikumok szellemi önazonosságátudatáról azonban már nem értesülünk a kötet írásából.

A figyelmünk előterében lévő másik kötet, *Az oroszországiak emigrációjának kulturális öröksége* az 1993. szeptember 8–12-e közt, Moszkvában megtartott nemzetközi kongresszus előadásainak gyűjteménye. Ez a rendezvény a kultúrakutatók területén mélyítette el azokat a kezdeményeket, amelyeket szélesebb politikai célzattal az 1991 augusztusában Moszkvában rendezett, „Az összes orosz honfitársak világkongresszusa” elnevezésű összejövetel indított el, s amely 1992 szeptemberében Szentpétervárott folytatta munkáját. A kongresszuson több, mint harmadfél-száz tudós vett részt Oroszországból és a világ minden tájáról, tizenhét országból, orosz emigránsok vagy leszármazottaik és olyan nem oroszok, akik russiztikát művelnek egyetemeken és más intézményekben, Belgrádtól Új-Zélandig, a Hoover Institute-től Indiáig, Varsótól és Brüsszeltől Párizsig és Rómáig. (Lehangoló, hogy a magyar russiztikát senki sem képviselte.) A munka hat szakmai szekcióban folyt, külön témakört képezett az emigráció politikai sorsa, történelmi szerepe, a filozófia és a teológia, a száműzetésben művelt orosz természet-tudomány és technika, az ún. genealógia (történeti forrásfeltárás, családfa- ill. nemzetségtudat), a szépirodalom, a művészettörténet, s végül az oroszországiak emigrációjának az egész világon szétszórta archivális gyűjteményei feltárásának, adatbázisa kiépítésének problémái.

A száznolcvan előadás és a hozzájuk kapcsolódó terjedelmes filológiai apparátus a több, mint ezer oldalas kiadványban meggyőzően bizonyítja, hogy itt egy egyedülállóan hatalmas méretű és gazdagságú kulturális teljesítmény „repatriálásáról” van szó, amely egyáltalán nem a „befogadás” jegyében zajlik, hanem a „nemzeti újjászületés”, az „orosz lelkiség gyógyulása” és az „erkölcsi megújulás” övezeteiben. Módszertanilag hazaiak és külföldiek egyaránt azzal a problémával viaskodnak: milyen módon lehet *szerves* egységbe foglalni az orosz kultúra mintegy hét évtizeden át mesterségesen kettészakított ágait, anélkül, hogy bármelyik kizárólagossága vagy akár dominanciája érvényesülne. A lehetőséget ehhez láthatóan az adja, hogy mind a hazai, szovjet korszakbeli kulturális és tudományos teljesítmények, mind az emigráció igen nagy

volumenű hozadéka egy új korszak, egy „új civilizáció”, a demokratikusnak remélt, Oroszországban soha meg nem valósult polgári eszmévilág kritikai szűrőjén áramlik át. Könnyen belátható, hogy ez a feladat akár évtizedek szellemi munkáját igényli. Az oroszországi tudományosság szervezetileg kontinensek intézményeit átfogó projektek sorával fogott hozzá ehhez az egyedülálló vállalkozáshoz, amelyhez pl. a másfél évtizedes német „Exil” 1945 utáni „hazatérése” sem hasonlítható, lévén, hogy — más történelmi konstellációban — a megosztottság ott újabb négy évtizedre fennmaradt.

Egy rövid ismertetés keretében lehetetlen akár a legfontosabb mozzanatokról is számot adnunk. Az irodalom övezetében maradvá megemlíthető, hogy az előadások behatóan tárgyalják az orosz kulturális emigráció berlini, párizsi, prágai, belgrádi és harbini centrumainak tevékenységét, számot adnak folyóiratokról, színházi kezdeményekről, és jelentős írók munkásságának egy-egy aspektusáról. A figyelem előterében ismét Bunyin, Merezkovszkij, Gippiusz, Cvetajeva, Nabokov, Kuprin áll, és újra és újra Bergyajev és a „jevrazijsztvo” eszméje, amiben Madhavan Palam, az új-delhi-i Nehru-egyetem professzora „az eljövendő Oroszország önazonosságát teremtő ideológiáját” látja. A szerzők megvilágítják az orosz írók kapcsolatait a befogadó ország irodalmával, bő anyagot szolgáltatván az összehasonlító irodalomtörténet számára. Sajátos témaként a kommunista emigráció is tárgyalásra kerül, a középpontban természetesen Trockijjal és a sztálinizmussal szembekerült forradalmi értelmiség képviselőivel. Lényegében csak a Szolzsenyicinnel foglalkozó eszmefuttatások érintik — de nem oldják meg — azt a kardinális kérdést: miképpen magyarázható meg az „orosz lélek”-ből, a miszticizmusa és az utópiára hajló nemzeti jellegéből az a körülmény, hogy a „nyugati eszmékből táplálkozó kommunizmus” győzni tudott 1917-ben, és hét évtizeden át fenntartotta hatalmát. Egy másik hiányosságként említhetnők talán, amiről nem esik szó, hogy ugyanezen időben Oroszországot nemcsak elhagyták polgárai, hanem egyúttal „befogadó ország” is volt, a közép-európai fasizmusok elől menekülők, köztük sok író és művész második hazája is lett — és sokuknak végső nyughelye.

ILLÉS LÁSZLÓ

KRÓNIKA

Litteraria XXV.
(Wrocław, 1994)

A Wrocław-i Tudományos Társaság kiadványai — „Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego” keretében 1969-ben indult sorozat jelentős állomását jelzi huszonötödik kötetének megjelenése. Alapítója és szerkesztője jeles irodalomtörténész és elméleti szakember, a wrocław-i Egyetem nyugalmazott professzora, Jan Trzynałowski is jubileumi évéhez érkezett; éppen ebben az esztendőben töltötte be 80. életévét. Az évkönyvszerűen megjelenő, *Teoria literatury — Metodologia — Kultura — Humanistyka* rovataiban eddigi huszonöt kötetében impozáns tanulmányanyagot közlő „*Litteraria*” a színvonalas lengyelországi szakmai kiadványsorozatok közé tartozik. A Tudományos Társaság sorozatát jeles szerzők gazdagították irodalom- és művészetelméleti, módszertani, összehasonlító, történeti tárgyú s modern irodalmi, színház- és filmművészeti témájú írásokkal.

A XXV. kötetben a megújult Norwid-kutatások terén prózai esztétikai vonatkozásban folyó új vizsgálódásokat jelez a „Nowa estetyka prozy Czarnych kwiatów C. K. Norwida” című W. Wojtowicz) témakör. A J. Conrad (Józef Konrad Korzeniowski) életműve iránti anglistikai és polonisztikai érdeklődés, amely az Uniwersytet Śląski által rendezett korábbi „*Sesja Conradowska*” óta növekedett, újabb összefüggések „Witkacy, Conrad a szaleństwo — nie tylko tropikalne” (M. Skwara a D. Gerouldtól fordított „Conrad, Witkacy a szaleństwo tropikalne” alapján) és „*Dąbrowska a Conrad*” (I. Jokiel) feltárására irányul az eddigi ismert („Conrad a Dostojewski” R. Bluth, Z. Najder, etc. — „Conrad i Gombrowicz” A. Kowalska; „Conrad i Orzeszkowa”) összemérő írások mellett. A narrációval kapcsolatos a „wokół znaczenia pojęć ‘napiecie’ i ‘strategia’ (M. Olgdzki), amely részlet Żeromski, *Popioły* nagyszabású történelmi regénye narrációs szempontú elemzéséből. A kárpáti szülőföld lírikusa, K. Wierzyński költői munkásságának jellemzése (B. Hadaczek), a korabeli irodalmi s nyelvi konvenciók kérdésköre (R. Sokulski) és az újabb költőnemzedékek útkeresése, etikai, esztétikai s költészetfilozófiai eszmények formálódása (J. Trzynałowski) a jelenkori törekvések bemutatása. Külföldi kitekintés — a nő Mme de Sévigné levelezésében (M. Pawłowska) és R. Harwood darabjának színházi s televíziós bemutatójának („*Garderobiany*” adaptációja, A. Sordyl), melyet a szerző különleges művészi teljesítményként értékel. A mintegy tíz íves kötet tartalma érzékelteti a „*Litteraria*” szerkesztőjének sokoldalú tájékozódását is.

HOPP LAJOS

Az Encyclopaedia Transylvanica sorozatról

Az erdélyi művelődés XVIII. század végi szakaszára pezsgő szellemi élet jellemző. Az Erdélyben élő népek kulturális törekvéseinek képviselői, magyarok, szászok, románok értelmiségi körei, felvilágosult frók és gondolkodók, tudományművelők és szabadkőművesek együtt tevékenykedtek a civilizáció és a kultúrák e sajátos találkozási területén. Együttműködésük megnyilvánult az erdélyi régió történeti, politikai, kulturális hagyományainak feltárására irányuló enciklopédikus érdeklődés különféle ágazataiban, a múlt közös örökségének feltáratását és a források közlését célzó szándékban. Legnagyobb vállalkozásuk terve a felvilágosodás eszméinek jegyében született meg. A nagyszebeni páholy „testvérei” 1787-ben elhatározták, hogy közös munkával elkészítik Erdély enciklopédiáját, az „*Encyclopaedia Transylvanica*”-t, amelyben az egész világ előtt bemutatják szűkebb hazájuk, Erdély múltját, történetét, emberi és természeti világát, népeit és nemzeteit. Számos tényező miatt az ígéretes közös program kivihetetlenül vált...

Az „*Encyclopaedia Transylvanica*” sorozatcímű választása fölleveníti a tudományművelők együttműködésének szándékát, a máig időszertű közös munka vállalásának gondolatát. A források és tanulmányok közlését kezdeményező kiadványsorozat az ELTE Román Filológia Tanszékének keretében indult *Miskolczy Ambros* sorozatszerkesztésében. Az ígéretes sorozatról szólva, máig aktuális az a helyzetmegítélés,

hogy Erdély „azok közé a történeti régiók közé tartozik, amelyek a bennük és a körülöttük felhalmozódott feszültségekkel figyelmeztetnek az embertudományok művelőinek felelősségére is. Ennek tudarában olyan — több alsorozatra tagolható — könyvsorozatot próbálunk ezen alkalommal útnak indítani, amely remélhetőleg a kíváncsú tudományos együttműködést is elősegítő műhelymunka egyik fórumává válhat.” Nemcsak a szoros értelemben vett Erdély történeti és művelődési kérdéseivel kívánnak foglalkozni, hanem azzal a kelet-közép- és délkelet-európai világgal, amelynek Erdély is szerves, nem egy vonatkozásban meghatározó fontosságú része. „Környezetünk és szomszédaink jobb megismerése, közös múltunk elemzése, a szomszédos országokban élő magyarság kulturális és politikai örökségének feltárása örök parancs. Ezt szolgálva, azt is szeretnénk, hogy korszerűsítést és demokratikus változásokat célzó — gyakran részleges vagy teljes feledésbe merült — törekvések felkutatásával, eddig ismeretlen forrásaink közlésével, valamint a tudomány szabadságának és öntörvényűségének jegyében fogant tudományos munkák felelevenítésével hozzájárulhassunk európaiságunk újrafogalmazásához...” Az együttélés hagyományát földidőz, időszéri feladatokra figyelmeztető programszerű megfogalmazás joggal hangsúlyozza s reméli, hogy az ún. kényes kérdésekről folytatott párbeszéd inkább összeköti, mintsem elválasztja a Kárpát — Duna-táji állampolgárokat.

Az előkészületben levő munkák témaválasztéka is alátámasztja a sorozatszerkesztő reális megnyilatkozását; megismerést, megértést, de vitát keltő, és ma is polémiára készített írásk egyaránt találhatók közöttük. Például: Nicolae Iorga a délkelet-európai intézmények közös vonásairól, Radu Rosetti a moldvai magyarokról ír, olvashatók szemelvények a moldvai és a havasalföldi krónikák magyar vonatkozásaiból, a Tündérkertről magyar és román szemmel, ferences iratokról Délkelet-Európáról (Magyar István Lénárd), a román fejlődésméletekről St. Zeletin, S. Voinea, N. Manolescu..., a reformáció és a román művelődés forrásairól, székely magyar szombatosokról Erdélyben Ürmösy Sándortól, régi román moralistákról, a román nyelv fejlődéstörténetéről, régi román nyelvtankönyvekről, a román vallásos költészet antológiájáról, magyarországi román egyházi körlevelekről a reformkorból, kelet-magyarországi szabadkőműves iratokról, Bukarest magyar szellemi életéről a századfordulón, szerepelnek tanulmányok a román emogenezisről Hasdeutól Párvanig, nemzettudat és népi emlékezet Pesty Frigyes helynévtára nyomán, Pálffy János ismeretlen regénye, Lazăr Săineau a román népmese világáról, feldolgozások, válogatások, forrásközlések, kisebb dolgozatok és nagyobb tanulmányok és tanulmánygyűjtemények. Tudósok és jeles szerzők írásai, Tamás Lajos és Gáldi László válogatott tanulmányai, Makkai Lászlótól a román társadalomtörténet vázlata, Kemény Dénestől az érdekegység és egyéb írásai, Szász Károly jogelméleti és közjogi művei, Bem József levelezése, Veress Sándor Románia története a múlt század második feléből, Böhm Károly-válogatás, Pesty Frigyes naplói, Teleki László ismeretlen írásai, Mikó Imre intelmei — kiadott és kiadatlan írásai, Gyulafehérvári Farkas Sándor útinaplója, Kemény Zsigmondtól a forradalom alatt és után 1849 — 50, Mircea Eliade-válogatás, Lucian Blagától Avram Iancu, Constantin Noica és N. Steinhart-válogatás, Tegoborski, bécsi orosz diplomata beszámoló Magyarországról és Erdélyről a neoabszolutizmus orosz ellenzéke szemszögéből, s más érdeklődésre számot tartó múlt századi és jelenkori szövegek.

A megjelent első kötetek, füzetek érzékeltetik az „Encyclopaedia Transylvanica” sorozat tartalmi sokrétűségét, művelődés-, tudomány- és esztétörténeti vonatkozásait, kulturális elemeinek sokszínűségét. A *Restitutio Transylvaniae*, 1712 — Kísérlet az Erdélyi Fejedelemség visszaállítására Köpeczi Béla tanulmánya, amely Rákóczi diplomatája, Klement János Mihálynak Utrechtben 1712-ben kiadott röpiratának, a „Deduction des Droits de la Principauté de Transylvanie” francia szövege és magyar fordítása „Az Erdélyi Fejedelemség jogainak levezetése” kíséretében jelent meg 1993-ban. Trócsányi Zsolt és Miskolczy Ambros: *A fanariótáktól a Hohenzollernekig*, társadalmi hanyatlás és nemzeti emelkedés a román történelemben 1711 — 1866-ig terjedő összefoglalás. Az első erdélyi magyar nyelvű büntető-kódex tervezet, Gál László *Javallata* (1839.) Hajdú Lajos bevezetésével jelent meg. *Az Egyház és forradalom*, a köröskisjenői ortodox román egyházi zsinat (1849.) jegyzőkönyve magyarul és románul, Szabad György előszavával és Miskolczy Ambros bevezetésével került közlésre. A polihisztor Moses Gaster, filológus, folklorista és vallástörténész, hebraista életművéből merít a *Judaica et Hungarica* című gyűjteményes kötet. N. Iorga: *A nemzetek közötti gyűlölködés ellen.* — *Contra duşmăniei dintre Naţi* Makkai és Miskolczy előszavával, Lipsey II. dikó bibliográfiájával igen hasznos és máig időszéri munka. A „Balcánica — Danubiana — Carpahica” első kötete, *Tanulmányok és források Mihai Eminescuról* — *Studii şi documente privind viaţa şi opera lui Mihai Eminescu* a nagy román lírikus, költő és szépirod. életművének feltárásához és értékeléséhez

járul hozzá. Az „Encyclopaedia Transylvanica” eddig megjelent köteteinek tanúsága szerint az aloszorozatokra tagolt kezdeményező könyvsorozat a legjobb úton van, hogy az eredményes műhelymunka hatékony fórumává váljon.

HOPP LAJOS

Polono-Hungarica. VII. Polonisztikai konferencia
(Budapest, 1994. május 24–25.)

Csaknem húsz éve indult meg a magyarországi polonisztikai konferencia-sorozat, amely a hazai polonisták összefogó szakmai fórumává vált. A lengyelországi polonisták és hungarológusok örvendetesen növekvő részvételével pedig az együttműködés műhelyévé, a tudományos véleménycsere színterévé fejlődött. A kötetek rendszeres megjelenése, az újabb kutatási eredményeket tükröző előadásanyag publikálása megalapozta a *Polono-Hungarica* jelentőségét a tudományos kutatás és az egyetemi oktatás szemszögéből. Az időközben megalakult ELTE Lengyel Filológiai Tanszék (1978.), illetve a KLTE Lengyel Nyelv és Irodalom Tanszék (1984.) elsőrendű bázisává vált a hazai polonisztikai s a lengyel–magyar komparatista tanulmányoknak, a régebben viszonylag kevesek által művelt nemzetközi diszciplína fejlődésének, minőségi fejlesztésének, újabb generációk fölkelésének. Említésre méltó mozzanat, hogy a konferenciák eddigi társszervezője, a budapesti Lengyel Kulturális és Tájékoztató Központ megújult intézményként, Instytut Polski minőségben szerepel; ennek különös jelentőséget kölcsönöz, hogy jogelődje, az Egyetemi Lengyel Intézet ötvenöt évvel ezelőtt létesült a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Erről egyébként a megnyitó beszédek között, Bańcerowski Janusz tanszékvezető mellett Rafał Wiśniewski, a Lengyel Intézet igazgatója is megemlékezett; Kapronczay Károly pedig méltatta a Lengyel Intézet szerepét a második világháború idején a lengyel oktatás, könyv- és sajtókiadás területén. Történeti tekintetében csatlakozott hozzájuk Maciej Koźmiński történészprofesszor, jelenlegi lengyel nagykövet, korábban a Lengyel–magyar történelmi vegyes bizottság titkára, aki nagyra értékelte a magyar és a lengyel polonisták s hungarológusok között kiépült személyes és intézményes kapcsolatokat.

Az ELTE Lengyel Filológiai Tanszéke alapításának 15. évfordulója alkalmából rendezett hetedik konferencia tematikája: A polonisztika Magyarországon – tudományos kutatások, módszertani eredmények, fejlesztési távlatok, több témakörből alakult ki. A mintegy félszáz előadás nyelvészeti, irodalmi s összefogott kultúrtörténeti-történelmi szekció kialakítását tette szükségessé. Változatlanul előtérben állnak a lengyel–magyar kontrasztív nyelvészeti vizsgálatok, a lingvo-reáliák problémaköre, lexikai ekvivalenciák és lexikális párhuzamok kérdései, lengyel–magyar nyelvi interferenciák, a műfordítás elméleti és gyakorlati problémái, valamint az állandó időszerű téma, a lengyel nyelvoktatás módszertana magyar közegben, ez utóbbi a tanszékvezető plenáris ülésen elhangzott előadásában. Ilyen volt Jan Lewandowski varsói professzor – polonistika budapesti tanára na tle polonistyk i swiatowej – általános értékelő, igen pozitív áttekintése is. Az összehasonlító tendencia az irodalomtörténet terén is érvényesül, s nemcsak egyes reneszánsz, (Balassi a Polska), barokk és romantika kori témák kapcsán, hanem a bővülő XX. századi tanulmányokban, Közép-Európa a lengyel és a magyar irodalomban, az avantgard témakörben, oktatók és kutatók egyéni témáiban. A szintén szép számú történelmi-művelődéstörténeti jellegű előadás a régebbi koroktól századunkig érő lánc sokrétűen fűzi össze a különféle kutatási témákat; a „rokosz” jelentéstani és eszméletörténeti magyarázatától s a régi krakkói egyetemi ünnepségektől Báthory uniós, vallás- és művelődéspolitikáján át a történetírás és politika tárgyköréig, a Piłsudski-fölkelés értékeléséig, a magyarországi lengyel emigráció kulturális jegyeinek fölírásáig. Lehet, hogy a nagyszámú előadásanyag színvonalán nem egyenletes, egészenben mégis a hazai polonisztikai és komparatista tanulmányok föllendüléséről tanúskodik; remélhető, hogy ez a *Polono–Hungarica* következő, 7. kötetében is lemérhető lesz.

HOPP LAJOS

Beérkezett könyvek, 1995.

- ABÁDI NAGY ZOLTÁN: Az amerikai minimalista próza. Budapest, Argumentum Kiadó 1994. 404.
Anthologie und interkulturelle Rezeption. Hrsg. János Gulya — Norbert Lassau. Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag 1994. 152.
- BALOGH MAGDOLNA: Kiüttalan utakon. A katasztrofista irodalom Közép- és Kelet-Európában. Budapest, Argumentum Kiadó 1993. 103.
- BLUMRICH, RÜDIGER: Marquard von Lindau Deutsche Predigten. Untersuchungen und Edition. Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1994. 325.
- CARROLL, DAVID: French Literary Fascism. Nationalism, Anti-Semitism, and the Ideology of Culture. Princeton — New Jersey, Princeton University Press 1995. 299.
- CASSONE, GIUSEPPE: Lettere a Margit (1906–1910). A cura e con prefazione di Roberto Ruspanti. Messina, Soveria Mannelli — Rubbettino Editore 1994. 663.
- Chaos Bound. Orderly Disorder in Contemporary Literature and Science. Ed. Katherine Hayles. Ithaca — New York, Cornell University Press 1990. 309.
- CRANE, SUSAN: Gender and Romance in Chaucer's Canterbury Tales. Princeton — New Jersey, Princeton University Press 1994. 233.
- Desire in the Renaissance. Psychoanalysis and Literature. Eds. Valeria Finucci — Regina Schwartz. Princeton, N. J., Princeton University Press 1994. 273.
- Deutsche Dichter des 20. Jahrhunderts. Hrsg. Hartmut Steinecke. Berlin, Erich Schmidt Verlag GmbH. 1994. 912.
- DURAND, RÉGIS: On Aphanisis: A Note on the Dramaturgy of the Subject in Narrative Analysis. Lacan and Narration. The Psychoanalytic Difference in Narrative Theory. Ed. Robert Con Davis. Baltimore, The Johns Hopkins University Press 1983. 860–870.
- Ex Libris et Manuscripts. Quellen, Editionen, Untersuchungen zur österreichischen und ungarischen Geistesgeschichte. Hrsg. von István Németh — András Vízkelety. Budapest–Wien, Akadémiai Kiadó–Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1994. 276.
- FRIED, ISTVÁN: Ostmitteleuropäische Studien. Szeged, Institut für Vergleichende Literaturwissenschaft der Attila József Universität 1994. 158.
- Gedächtniskunst. Raum-Bild-Schrift. Hrsg. A. Haverkamp — R. Lachmann. Frankfurt am Main, Edition Suhrkamp 1991. 482.
- GRAFF, BERND: Das Geheimnis der Oberfläche. Der Raum, der Postmoderne und die Bühnenkunst Robert Wilsons. Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1994. 330.
- GRÜNKORN, GERTRUD: Die Fiktionalität des höfischen Romans um 1200. Berlin, Erich Schmidt Verlag 1994. 218.
- Halott világok — lehetséges világok. Lengyel eszmék. Vál. Andrzej St. Kowalczyk — Pálfalvi Lajos. Budapest, Seneca Kiadó–Brain Bt. 1994. 207.
- HANKINS, JAMES: Plato in the Italian Renaissance. Leiden — New York — Köln, E. J. Brill 1994. 847.
- HYATTE, REGINALD: The Art of Friendship. Leiden, Brill 1994.
- KAPOSÍ MÁRTON: Intuíció és költészet. Benedetto Croce értékvilága. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó 1994. 332.
- KRASZTEV PÉTER: Ismét újra kell születnünk. A szimbolista irányzat a közép- és kelet-európai irodalomban. Budapest, Balassi Kiadó 1994. 177.
- Leaders and Masses in the Roman World. Studies in Honor of Zvi Yavetz. Ed. by I. Malkin — Z. W. Rubinsohn. Leiden — New York — Köln, E. J. Brill 1995. 243.
- Lengyelek, magyarok és szomszédaik. Szerk. Nagy László Kálmán. Debrecen, KLTE 1994. 241.
- Lexikon literaturtheoretischer Werke. Hrsg. R. G. Renner — E. Habekost. Stuttgart, Alfred Kröner Verlag 1995. 520.
- Lexikon sozialistischer Literatur. Ihre Geschichte in Deutschland bis 1945. Hrsg.: Simone Barck, Silvia Schlenstedt, Tanja Bürgel, Volker Giel, Dieter Schiller. Unter Mitarbeit von Reinhard Hillich. Stuttgart — Weimar, Verlag J. B. Metzler und Carl Ernst Poeschel Verlag GmbH in Stuttgart 1994. 580.
- Literature and its Cults. Ed. by P. Dávidházi — J. Karafiáth. Budapest, Argumentum Kiadó 1994.

MAÁR JUDIT — ÁDÁM ANIKÓ: *Nyelv, költészet, titok. Válogatás a francia szimbolisták esztétikai írásaiból.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó 1995. 235.

Mittelalterliche Denk- und Schreibmodelle in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit. Hrsg. W. Harms — J. M. Valentin. Amsterdam — Atlanta, Rodopi 1993. 311.

MITTENZWEI, WERNER: *Der Untergang einer Akademie oder Die Mentalität des ewigen Deutschen.* Berlin — Weimar, Aufbau Verlag GmbH. 1992. 580.

Das niedere Schulwesen im Übergang vom 18. zum 19. Jahrhundert. Hrsg. von Peter Albrecht — Ernst Hinrich. Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1995. 403.

Polono — Hungarica. Nyelvészet — Irodalom — Történelem — Kultúrtörténet. Az 1994. május 24-én és 25-én tartott nemzetközi tudományos konferencia anyaga. 7. Budapest, ELTE, Lengyel Filológiai Tanszék 1995. 485.

PORTER, JOHN R.: *Studies in Euripides' Orestes.* Leiden — New York — Köln, E. J. Brill 1994. 364.

Poststrukturalismus — Dekonstruktion — Postmoderne. Hrsg. Klaus Humpfer. Stuttgart, Steiner Verlag 1992. 169.

The Renaissance in Scotland: Studies in the Literature, Religion, History and Culture. Ed. by A. A. MacDonald — M. Lynch — I. B. Cowan. Leiden — New York — Köln, E. J. Brill 1994. 428.

RÜHLING, LUTZ: *Die Abwehr des ennui. Modernität und Moderne im lyrischen Werk Gustaf Frödings* — Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1990. 259.

TARN STEINER, DEBORAH: *The Tyrant's Writ. Mythes and Images of Writing in Ancient Greece.* Princeton, N. J. Press 1994. 279.

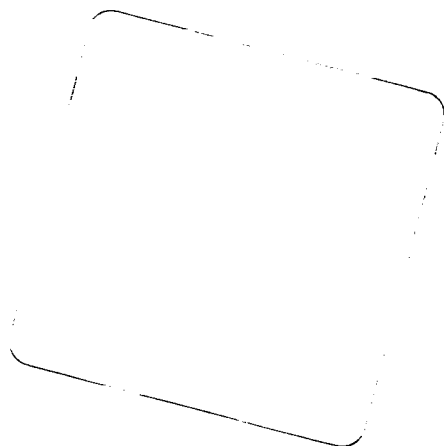
Travel Fact and Travel Fiction: Studies on Fiction, Literary Tradition, Scholarly Discovery & Observation in Travel Writing. Ed. by Zweder von Martels. Leiden — New York — Köln, E. J. Brill 1994. 246.

UNGER, THORSTEN: *Handeln im Drama. Theorie und Praxis bei J. Chr. Gottsched* — J. M. R. Lenz. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht 1993. 305.

Überlieferung und Kritik. Zwanzig Jahre Barockforschung in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Wiesbaden, Harrassowitz 1993. 263.

R. VÁRKONYI ÁGNES: *Europica varietas — Hungarica Varietas.* Budapest, Akadémiai Kiadó 1994. 268.

WILLINSKY, JOHN: *Empire of Words. The Reign of the OED.* Princeton, N. J., Princeton University Press 1994. 258.



TARTALOM

Rendszerező irodalomtudomány

TANULMÁNYOK

Kálmán C. György: Irodalom és rendszerek	419
Itamar Even-Zohar: A többrendszerűség elmélete (Fordította: Ambrus Judit)	434
Itamar Even-Zohar: Az „irodalmi rendszer” (Fordította: Ambrus Judit)	451

MŰHELY

Clément Moisan: Mi az irodalomtörténet? (Fordította: Maruszkai Judit)	469
Claudio Guillén: Az irodalom mint rendszer (Fordította: Kálmán C. György)	475
Borisz Eichenbaum: Az irodalmi közeg (Fordította: Gránicz István)	488
Pierre Bourdieu — Kees van Rees — Siegfried Schmidt — Hugo Verdaasdonk: Az irodalmi mező szerkezete és a kulturális választások homogeneitása (Fordította: Kálmán C. György)	496

KÖNYVEK

N. Katherine Hayles: Chaos Bound. Orderly Disorder in Contemporary Literature and Science (Kálmán C. György)	511
Wolfgang Iser: Das Fiktive und das Imaginäre. Perspektiven literarischer Anthropologie (Katona Gergely)	511
Probleme der Edition von Texten der frühen Neuzeit: Beiträge zur Arbeitstagung der Kommission für die Edition von Texten der frühen Neuzeit. Hrsg. von Lothar Mundt — Hans-Gert Roloff — Ulrich Seelbach (Oláh Szabolcs)	513
Oralité et Littérature. Orality and Literature. Edité par Hans R. Runte — Roseann Runte (Vajda György Mihály)	515
Gedächtniskunst. Hrsg. von Anselm Haverkamp — Renate Lachmann (Kulcsár-Szabó Zoltán)	516
David Carroll: French Literary Fascism. Nationalism, Anti-Semitism, and the Ideology of Culture (Karafiáth Judit)	517

<i>Reginald Hyatte: The Arts of Friendship. The Idealization of Friendship in Medieval and Early Renaissance Literature (D. Tóth Judit)</i>	518
<i>Travel Fact and Travel Fiction: Studies on Fiction, Literary Tradition, Scholarly Discovery and Observation in Travel Writing. Ed. Zweder von Martels (Katona Gábor)</i>	520
<i>Lutz Rühling: Die Abwehr des ennui (Kulcsár-Szabó Zoltán)</i>	520
<i>Marc Lits: Le roman policier: introduction à la théorie et à l'histoire d'un genre littéraire (Varga László)</i>	522
<i>Deborah Tarn Steiner: The Tyrant's Writ. Myths and Images of Writing in Ancient Greece (Szepessy Tibor)</i>	522
<i>Die deutsche Predigt im Mittelalter. Internationales Symposium am Fachbereich Germanistik der Freien Universität Berlin vom 3–6. Oktober 1989. Hrsg. von Volker Mertens — Hans-Jochen Schiewer (Lőkös Péter)</i>	523
<i>Diesseits- und Jenseitsreisen im Mittelalter. Voyages dans l'ici-bas et dans l'au-delà au moyen âge. Hrsg. von Wolf-Dieter Lange (Lőkös Péter)</i>	524
<i>Jan Ślaski: Wokół literatury włoskiej, węgierskiej i polskiej w epoce renesansu. Szkice komparatystyczne (Hopp Lajos)</i>	525
<i>The Renaissance in Scotland: Studies in Literature, Religion, History and Culture. Ed. A. A. MacDonald, M. Lynch, I. B. Cowan (Katona Gábor)</i>	526
<i>Janusz Mattek: Preussen und Polen. Politik, Stände, Kirche und Kultur vom 16. bis zum 18. Jahrhundert (Bitskey István)</i>	527
<i>Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai és irodalma. 1561–1773. I–III. Mutatók. IV. Összeáll. és szerk. H. Takács Marianna (Hopp Lajos)</i>	527
<i>Dukkon Ágnes: Arcok és álarcok. Dosztojevszkij és Belinszkij (Kalafatics Zsuzsa)</i>	529
<i>Les avant-gardes nationales et internationales. Libération de la pensée, de l'âme et des instincts par l'avant-garde. Textes réunis par Judit Karafiáth — György Tverdota. Actes du colloque international de Budapest du 1^{er} au 3 novembre 1989. (Héjjas Eszter)</i>	530
<i>Краткий путеводитель по бывшему спецрану РГАЛИ (Illés László)</i>	531
<i>Литература русского зарубежья. 1920–1940.; Культурное наследие русской эмиграции. 1917–1940 (Illés László)</i>	533

KRÓNIKA

<i>Litteraria XXV. (Hopp Lajos)</i>	537
<i>Az Encyclopaedia Transylvanica sorozatról (Hopp Lajos)</i>	537
<i>Polono — Hungarica. VII. Polonisztikai Konferencia (Hopp Lajos)</i>	539

BEÉRKEZETT KÖNYVEK, 1995

SUMMARY

Systemic Approach in Literary Studies

STUDIES

György C. Kálmán: Literature and Systems	419
Itamar Even-Zohar: Polysystem Theory (Translated by Judit Ambrus)	434
Itamar Even-Zohar: The „Literary System” (Translated by Judit Ambrus)	451

WORKSHOP

Clément Moisan: What is literary history? (Translated by Judit Maruszki)	469
Claudio Guillén: Literature as system (Translated by György C. Kálmán)	475
Boris Ejxenbaum: Literary environment (Translated by István Gránicz)	488
Pierre Bourdieu — Kees van Rees — Siegfried Schmidt — Hugo Verdaasdonk: The Structure of the Literary Field and the Homogeneity of Cultural Choices (Translated by György C. Kálmán)	496

BOOKS

CHRONICLE

BOOKS RECEIVED, 1995

SOMMAIRE

Approches systématiques en études littéraires

ÉTUDES

György C. Kálmán: Littérature et systèmes	419
Itamar Even-Zohar: La théorie des polysystèmes (Traduit par Judit Ambrus)	434
Itamar Even-Zohar: „Le système littéraire” (Traduit par Judit Ambrus)	451

ATELIER

Clément Moisan: Qu' est ce que l'histoire littéraire? (Traduit par Judit Maruszkí)	469
Claudio Guillén: La littérature comme système (Traduit par György C. Kálmán)	475
Boris Eichenbaum: L' environnement littéraire (Traduit par István Gránicz)	488
Pierre Bourdieu — Kees van Rees — Siegfried Schmidt — Hugo Verdaasdonk: La structure du champ littéraire et la homogénéité des choix culturels (Traduit par György C. Kálmán)	496

LIVRES

CHRONIQUE

LIVRES REÇUS, 1995.

HELIKON
IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

1955 – 1962 vegyes tartalmú számok

1963.

1. sz. A komplex összehasonlító kutatások elvi kérdései
2. sz. A Nemzetközi Összehasonlító Konferencia (Bp. 1962.)
3. sz. Amerikai prózairodalom
4. sz. Víták a realizmusról

1964.

1. sz. Az összehasonlító irodalomtudomány nemzetközi szemléje
- 2–3. sz. A kelet-európai avantgard
4. sz. Shakespeare-évforduló (vegyes szám)

1965.

1. sz. Mai világirodalmi mozgalmak és irányok
2. sz. A szocialista realizmus kérdéseiről
3. sz. Nacionalizmus és kozmopolitizmus; eredetiség – utánzás – hatás fogalmai
(Az AILC IV. Kongresszusa. — Fribourg, 1964. — előadásaiból)
4. sz. A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet kérdései

1966.

- 1–2. sz. Irányzatok és csoportok az 1920–30-as évek szovjet irodalmában
3. sz. Esmék és művek a modern polgári irodalomban
4. sz. Irodalom és szociológia

1967.

1. sz. Irodalom és folklór
2. sz. Pártosság, elkötelezettség, elkötelezetlenség
- 3–4. sz. A szovjet irodalomtudomány legújabb eredményeiből

1968.

1. sz. A strukturalizmusról
2. sz. Az irodalmi irányzatok mint nemzetközi jelenségek
(Az AILC V. Kongresszusa. — Belgrád 1967. — anyagából)
- 3–4. sz. Az irodalom és a társzművészetek

1969.

1. sz. Kelet-európai irodalmak a századfordulón
2. sz. Művészet – tömegkultúra – irodalom
- 3–4. sz. A számítógépek és a humán tudományok (vegyes szám)

1970.

1. sz. A Fekete-Afrika irodalmáról
2. sz. Irodalom és összehasonlító módszer (vegyes szám)
- 3–4. sz. Modern stilisztika

1971.

1. sz. Irodalom és társadalom (AILC VI. Kongresszus. Bordeaux, 1970.)
2. sz. Irodalomelméleti virág Franciaországban
- 3–4. sz. A közép-európai humanizmus kérdései (Sopron, 1971.)

1972.

1. sz. Science fiction (a műfaj esztétikai és poétikai kérdései)
2. sz. Klasszikusaink és Európa
- 3–4. sz. A szocialista országok irodalmának másfél évtizede

- 1973.
1. sz. Műelemzés és műfajelmélet (vegyes szám)
 - 2 – 3. sz. Irodalomtudomány és szemiotika
 4. sz. A XVIII. század és a felvilágosodás irodalma
- 1974.
1. sz. Az AILC VII. Kongresszusa (Montreal, 1973.) anyagából
 2. sz. Az elszűnyedt kultúrák irodalma
 - 3 – 4. sz. Modern poétika
- 1975.
1. sz. Irodalom, világirodalom, nemzeti irodalom
 2. sz. Az újabb Délkelet-Európa kutatások
 - 3 – 4. sz. Az európai romantika
- 1976.
1. sz. Szubkultúra és Underground
 - 2 – 3. sz. Irodalom és irodalomtörténet Ausztriában
 4. sz. Tudomány-e az irodalomtudomány?
- 1977.
1. sz. A retorika újjászületése
 2. sz. A fejlődő országok irodalmáról (AILC VIII., Bp. 1976.)
 3. sz. Irodalomelmélet – összehasonlító irodalom (Az AILC IX. Kongresszusa)
 4. sz. A budai Egyetemi Nyomda (1777 – 1848) konferencia anyaga
- 1978.
- 1 – 2. sz. Kutatási irányok a 20-as évek szovjet irodalomtudományában
 3. sz. Érték és társadalom
 4. sz. Világirodalomtörténet
- 1979.
- 1 – 2. sz. Az ázsiai népek irodalma
 3. sz. A jugoszláv népek irodalma
 4. sz. Az egyéni és a kollektív a nyelvben és az irodalomban (FILLM XIV. Kongresszus, 1978. Aix-en-Provence)
- 1980.
- 1 – 2. sz. Recepciókutatás és befogadásesztétika
 - 3 – 4. sz. Az orosz szimbolizmus
- 1981.
1. sz. Az irodalom klasszikus modelljei – Az irodalom és a társművészetek – A regény fejlődése
 - 2 – 3. sz. Régi és új hermeneutika
 4. sz. Irodalom és felvilágosodás
- 1982.
1. sz. A Vormärz irodalom és néhány magyar vonatkozása
 - 2 – 3. sz. Új kutatási irányok a szovjet irodalomtudományban
 4. sz. Művelődéstörténet és Kelet-Európa
- 1983.
1. sz. Az AILC X. Kongresszusa
 2. sz. Irodalomelmélet és beszédaktus-elmélet
 - 3 – 4. sz. Irányzatok a mai francia irodalomtudományban

1984.

- 1. sz. Polémia a francia forradalom előtt
- 2–4. sz. Svájci népeinek irodalma – svájci irodalom?

1985.

- 1. sz. FILLM kongresszus — A polonisztika Magyarországon
- 2–4. sz. Olasz irodalomtudomány

1986.

- 1–2. sz. A fordítás távlatai
- 3–4. sz. Szájhagyomány és irodalom a mai Afrikában

1987.

- 1–3. sz. Posztmodernizmus az amerikai költészetben
- 4. sz. Hlebnjikov és az orosz avantgard

1988.

- 1–2. sz. A kanadai irodalom
- 3–4. sz. A modern stilisztika

1989.

- 1. sz. Az empirikus irodalomtudomány elmélete
- 2. sz. Felvilágosodás és nemzeti tudat
(A budapesti Nemzetközi Felvilágosodás Kongresszus anyagából)
- 3–4. sz. A modern textológia

1990.

- 1. sz. A mai nemzetközi folklorisztika
- 2–3. sz. Irodalom és pszichoanalízis
- 4. sz. A jelentésteremtő metafora

1991.

- 1–2. sz. A biedermeier kora — nálunk és Európában
- 3–4. sz. Hagyomány és modernizáció a mai kínai kultúrában

1992.

- 1. sz. A frankofon irodalmak sajátosságai
- 2. sz. Profizmus az irodalomtudományban
- 3–4. sz. A Név hatalma

1993.

- 1. sz. A konstruktivista irodalomtudomány
- 2–3. sz. Elsikkasztott orosz irodalom
- 4. sz. A mai lengyel irodalomtudomány

1994.

- 1–2. sz. Az amerikai dekonstrukció
- 3. sz. A kortárs olasz irodalom
- 4. sz. Feminista nézőpont az irodalomtudományban

1995.

- 1–2. sz. Posztszemiotika
- 3. sz. A stílus diszkurzív elmélete

HÍRLAPELŐFIZETÉS

Olcsó, kényelmes , biztonságos!
A hazai és külföldi lapok
legkényelmesebb választékát kínálja
az ország legnagyobb terjesztője,

a

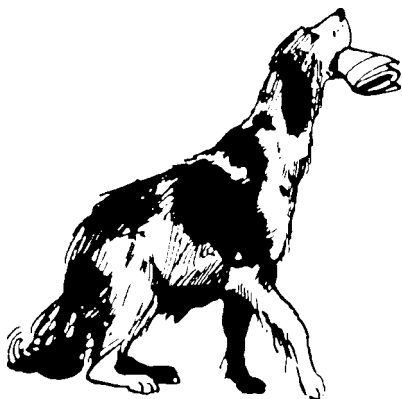
Magyar Posta RT.
Hírlapüzletági Igazgatósága

500 hazai és több mint 10 000-féle
külföldi lapra fizethet elő
a Magyar Posta Rt. Hírlapüzletági
Igazgatóságán

(1846 Budapest, Pf. 863),

a Hírlapelőfizetési

Irodában
(Budapest XIII.,
Lehel u. 10/a).



Kérésére
a katalógust
már lemezen is
rendelkezésére
bocsátjuk.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 219–98–632 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Strádium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118–5881), a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138–2440) könyvesboltjaiban, az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.), a *Századvég* Könyvklubjában és könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6., tel/fax: 201–0384), a *Szóveg BT*-nél (7625 Pécs, Kiss J. út 8., tel.: 72–327–622), a *Sziget Könyvesboltban* (4010 Debrecen, KLTE, tel.: 316–666), végül az Argumentum Kiadónál (1085 Budapest, Mária u. 46., tel/fax: 133–5709), ahol a folyóirat korábbi számai is beszerezhetők.

Előfizetési díj 1995-re: 800 Ft

Egy szám ára: 200 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
H–1389 Budapest, Postafiók 149.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Műszaki vezető: Kovács Judit

Szedte az Argumentum Kft.

Tördelte a CompuScript Kkt

Budapest, 1995

Terjedelem: 12,16 A/5 ív

A fedél és a tipográfia Benkő Anna munkája

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

Felelős vezető: Roznai Zoltán

ISSN 0017–999X

Ára: 200 Ft
Előfizetés egy évre: 800 Ft

.

A

ARGUMENTUM KIADÓ

